

<https://doi.org/10.46630/nisun.9.2020>

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ

Уредник издавачког центра
Проф. др Душан Стаменковић

Програмски одбор

Др Наталија Јовановић, редовни професор, декан Филозофског факултета
Др Владимир Хедрих, ванредни професор, продекан за међународну сарадњу
Филозофског факултета
Др Зоран Јовановић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Јасмина Шаранац Стаменковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Горана Ђорић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Марија Јовановић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Мирјана Илић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Миодраг Миленовић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Данијела Костадиновић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Јелена Лепојевић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Јасмина Ђорђевић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Ивана Миљковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Милена Каличанин, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Бојан Благојевић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Николета Момчиловић, наставник страног језика Филозофског факултета у Нишу
Мср Љиљана Скробић, асистент Филозофског факултета у Нишу

Организациони одбор

Др Гордана Ђигић, доцент, продекан за науку Филозофског факултета у Нишу
Др Драган Тодоровић, ванредни професор, продекан за финансије Филозофског факултета у Нишу
Др Небојша Милићевић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Дејан Антић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Јелена Максимовић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Анка Михајлов Прокоповић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Мирјана Бојанић Ђирковић, асистент Филозофског факултета у Нишу
Др Виолета Џонић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Петра Митић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Милица Радуловић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Владимир Ђурић, асистент Филозофског факултета у Нишу
Мр Маја Стефановић, наставник страног језика Филозофског факултета у Нишу
Мср Нина Павловић, асистент Филозофског факултета у Нишу
Мср Иван Николић, асистент Филозофског факултета у Нишу
Мср Нина Судимац, асистент Филозофског факултета
Мср Бојана Пуцаревић, асистент Филозофског факултета у Нишу

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 9

НОВИ ПРАВЦИ ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ И ХУМАНИСТИЧКИМ НАУКАМА

Тематски зборник радова

Уреднице издања
Јасмина Шаранац Стаменковић
Љиљана Скробић
Мирјана Илић
Милена Каличанин

Ниш, 2020.

Рецензенти

Др Бисера Јевтић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Весна Николић, редовни професор Факултета заштите на раду у Нишу
Др Горан Максимовић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Драгомир Бонцић, научни саветник Института за савремену историју у Београду
Др Зорица Станисављевић Петровић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Марина Матејевић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Надежда Јовић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Славиша Недељковић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Снежана Милосављевић Милић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Татјана Пауновић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Виолета Џонић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Данијела Костадиновић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Данијела Петковић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Дејан Марковић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Драгана Павловић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Зоран Станковић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Иван Бецић, виши научни сарадник Института за српску културу у Лепосавићу
Др Ирена Љубомировић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Ирена Цветковић Теофиловић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Јасмина Ђорђевић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Јелена Јовановић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Јелена Максимовић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Марија Јовановић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Милена Каличанин, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Мирко Ивковић, ванредни професор у пензији Универзитета у Бањој Луци
Др Мирослав Пешић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу
Др Ана Јањушевић Оливери, доцент Филозофског факултета у Косовској Митровици
Др Анка Михајлов Прокоповић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Бојан Благојевић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Владимир Ђурић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Дејан Антић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Драгана Јовановић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Душан Тодоровић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Ивана Миљковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Ивана Митић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Ивана Стојановић Прелевић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Јасмина Шаранац Стаменковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Јелена Лепојевић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Јелена Петровић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Љиљана Јанковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Љиљана Петровић, доцент Факултета уметности у Нишу
Др Марија Вујовић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Марија Марковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Наташа Симеуновић Бајић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Николета Момчиловић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Татјана Трајковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Татјана Трајковић, доцент Филозофског факултета у Нишу
Др Урош Шешум, доцент Филозофског факултета у Београду
мр Дамјана Панић, асистент Филозофског факултета у Нишу

САДРЖАЈ

I ИСТОРИЈА И ДРУШТВЕНО ХУМАНИСТИЧКЕ НАУКЕ

Уводна реч уредника (Јасмина Шаранац Стаменковић и Љиљана Скробић)	11
---	----

ИСТОРИОГРАФИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО И ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА КРОЗ ВЕКОВЕ (ОД АНТИКЕ ДО САВРЕМЕНОГ ДОБА)

Влада Станковић: ИМА ЛИ ИСТОРИОГРАФИЈА „ЗАДАТАК” ДАНАС?	15
Младен Живић: ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ НАТПИСА НА ЗМИЈСКОМ СТУБУ ИЗ ДЕЛФА	23
Предраг Мутавцић, Мерима Кријези: ЈЕЗИК КАО ИСТОРИЈСКИ ПОДСЕТНИК – О ЕТНОНИМУ ТУРЧИН У ФРАЗЕОЛОГИЈИ ГРКА, АЛБАНАЦА И СРБА	33
Милош Ђорђевић: ИНФРАСТРУКТУРНЕ ИНОВАЦИЈЕ У СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА	49
Бојан Панић: ПОМОЋ КНЕЗА МИЛОША ЦРКВАМА И МАНАСТИРИМА ВАН КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1831-1838)	59
Ненад Анжел: ЗНАЧАЈ ОСНИВАЊА СЕЊСКОГ РУДНИКА ЗА ИНДУСТРИЈСКИ И ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА	73
Мирослав Пешић, <u>Божица Младеновић</u> : ЗАСЕДАЊЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ У КРАГУЈЕВЦУ И ДОНОШЕЊЕ ПРВОГ ЗАКОНА О СЛОБОДИ ШТАМПЕ 1870. ГОДИНЕ	81
Никола Арсић: ПИСМО ЂОРЂА МЛАДЕНОВИЋА КНЕЗУ МИЛАНУ ОБРЕНОВИЋУ ИЗ 1870. ГОДИНЕ	93
Ирена Љубомировић: ВУЛИЋЕВО ВИЂЕЊЕ ДЕЛА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ С КРАЈА XIX И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА	101
Славољуб Станковић: ИНЖЕЊЕРИЈСКИ ПУКОВНИК ПЕТАР (АЋИМА) ПРОКИЋ (Крагујевац, 20. 06. 1875-03. 02.1952, Београд), ЗАВЕРЕНИК ИЗ МАЈСКОГ ПРЕВРАТА, ДВОСТРУКИ ВИТЕЗ ОРДЕНА КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ...	115
Александар Миљковић: КРИЈУМЧАРЕЊЕ ОРУЖЈА ИЗ СРБИЈЕ И ЊЕГОВА ПРОДАЈА АРБАНАСИМА У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1905-1906. ГОДИНЕ	125

Дејан Антић: ПОДЕЛЕ И ПОТРЕСИ У ВМОРО-у (1904-1908)	139
Иван Ристић: АКТИВНОСТИ ВМОРО-а ИЗ АЛБАНИЈЕ ПРОТИВ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	151
Бојан Симић: АТЕНТАНТ У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ МАРТА 1936. ГОДИНЕ – ПОЗАДИНА, СУДСКИ ПРОЦЕС, ПОСЛЕДИЦЕ	163

САВРЕМЕНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ АНТИЧКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ

Душица Ђокић: САВРЕМЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У ТУМАЧЕЊУ АРИСТОТЕЛОВЕ ТЕОРИЈЕ О ДУШИ	177
Тамара Плећаш: СТОИЧКА ТЕРАПИЈА ПРЕКОМЕРНИХ ЕМОСИЈА И САВРЕМЕНЕ РОЛЕМИКЕ	191

МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ САВРЕМЕНЕ ФИЛОЗОФИЈЕ

Milica Smajević: PROSVEĆENOST U KANTOVOJ MISLI – METODOLOŠKE PRETPOSTAVKE I AKTUELNOST U SAVREMENOJ FILOZOFIJI	205
Vanja Subotić: EXPERIMENTAL TURN IN ORDINARY LANGUAGE PHILOSOPHY OR HOW I LEARNED TO STOP WORRYING AND LOVE EMPIRICAL TESTING OF INTUITIONS.....	217

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ У ПЕДАГОГИЈИ

Марина Матејевић, Александра Видановић, Марија Ђорђевић: ВАСПИТНИ СТИЛ ОЧЕВА У КОНТЕКСТУ ПОРОДИЧНЕ ФУНКЦИОНАЛНОСТИ	229
Весна Николић, Тамара Вукић: ОДРЖИВИ РАЗВОЈ КАО ИЗАЗОВ САВРЕМЕНОГ УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ОБРАЗОВАЊА	247
Марија М. Јовановић, Весна Љ. Минић: СЕМИНАР КАО ДИДАКТИЧКА ФОРМА УСАВРШАВАЊА НАСТАВНИКА ...	265
Милан Станковић, Марјан Миланов: МУЛТИФУНКЦИОНАЛНА ОСНОВНА ШКОЛА – ОД ИДЕЈЕ ДО ПРАКСЕ	281
Zoran B. Stanković, Jelena S. Osmanović, Milica M. Dimitrijević: RAZVOJOBRAZOVNE TEHNOLOGIJE I IKT GRUPE PREDMETA U VISOKOŠKOLSKOM OBRAZOVANJU: Predmetna analiza zastupljenosti u Srbiji i okruženju	297
Jelena Maksimović, Danijela Milošević: TEORIJSKA ANALIZA UTICAJA MEDIJA NA VRŠNJAČKO NASILJE	311
Dragana Jovanović: PREGLED I ANALIZA SAVREMENIH ISTRAŽIVANJA BARIJERA PARTICIPACIJE ODRASLIH U OBRAZOVNIM AKTIVNOSTIMA	323

ПСИХОЛОГИЈА И КВАЛИТЕТ ЖИВОТА

Mila Dosković, Igor Ranisavjev: DOŽIVLJAJ TELA, SAMOPOŠTOVANJE I KVALITET ŽIVOTA STUDENATA PSIHOLOGIJE I STUDENATA FAKULTETA SPORTA I FIZIČKOG VASPITANJA	343
--	-----

МЕДИЈИ ПРЕД САВРЕМЕНИМ ИЗАЗОВИМА

Marija Z. Vujović: REPREZENTACIJA ŽENA NA FOTOGRAFIJAMA U DNEVNOJ ŠTAMPI U SRBIJI	361
Anka Mihajlov Prokopović: DRUŠTVENI MEDIJI, MLADI I VESTI: NOVI MODEL RECEPCIJE INFORMATIVNOG SADRŽAJA	373
Plija Milosavljević: VIDEO IGRE KAO NOVI MEDIJ – STAVOVI STUDENATA NOVINARSTVA U SRBIJI	385

II НАЦИОНАЛНА ФИЛОЛОГИЈА

Уводна реч уредника (Мирјана Илић)	403
Милица Михајловић: БАЛКАНИСТИЧКЕ ОДЛИКЕ ПОЕТСКИХ ЗБИРКИ МИРОСЛАВА ЦЕРЕ МИХАЈЛОВИЋА	405
Јована Стевановић: СЕМАНТИЧКА АДАПТАЦИЈА ЛЕКСИКЕ У ГОВОРИМА ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ	423
Александра Антић: МОРФОЛОШКЕ ОДЛИКЕ ЈЕЗИКЕ БАРАЊСКОГ ПРЕПИСА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА	439
Данијела Ђорђевић, Тијана Весић Павловић: УПОТРЕБА ДЕКОМПОНОВАНОГ ПРЕДИКАТА У НАУЧНИМ РАДОВИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	455
Марија Слобода: ЕПОХА ИЗ УГЛА КЊИЖЕВНЕ ПЕРИОДИКЕ: СРПСКИ РЕЛАИЗАМ	469
Биљана Солеша: ЛИКОВИ УЧИТЕЉИЦА У ПРОЗИ СРПСКОГ РЕАЛИЗМА	481
Мирјана Бојанић Ћирковић: СИГНАЛИЗАМ У РОМАНУ ШАМАНИЈАДА СЛОБОДАНА ШКЕРОВИЋА	497
Милица Перић: УСПОМЕНА НА РОДИТЕЉЕ - РОМАН ЦИНК ДАВИДА АЛБАХАРИЈА ИЛИ ГУБЉЕЊЕ У ВИШКУ СВЕТОВА	511

III СТРАНЕ ФИЛОЛОГИЈЕ

Уводна реч уредника (Милена Каличанин)	523
Vladislava Gordić Petković: KNJIŽEVNOST U DOBA TEHNOLOŠKE EKSPANZIJE: REVALORIZACIJA REALIZMA	527
Ljiljana Marković: MOOK – NEŠTO NOVO ‘POD NEONOM’ – STUDIJA SLUČAJA	541
Велимир Илић, Ненад Благојевић: КОРИШЋЕЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ЧАСОВИМА РУСКОГ ЈЕЗИКА У СРПСКОМ ОБРАЗОВНОМ СИСТЕМУ СА ЦИЉЕМ РАЗВИЈАЊА МОТИВАЦИЈЕ ЗАУЧЕЊЕ РУСКОГ	555
Јелена Лепојевић: СУПСТАНТИВАТИ У ОКВИРИМА ПРОГРАМА ЗА СРЕДЊУ ШКОЛУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ	565
Весна Космајац: СЕМАНТИКА ГЛАГОЛА ИЋИ И ЊЕГОВИХ ДЕРИВАТА У РАЗЛИЧИТИМ ЖАНРОВИМА НА МАТЕРИЈАЛУ РУСКОГ И СРПСКОГ ЈЕЗИКА	577
Катарина Кржељ: ИНТЕРКУЛТУРНА КОМПЕТЕНЦИЈА У СИЛАБУСИМА ЗА НЕМАЧКИ ЈЕЗИК СТРУКЕ	591
Daniјela Đorović: USMENE PREZENTACIJE STUDENATA U NASTAVI ITALIJANSKOG KAO JEZIKA STRUKE	607

I

**ИСТОРИЈА И
ДРУШТВЕНО ХУМАНИСТИЧКЕ
НАУКЕ**

УВОДНА РЕЧ

Први и други део Зборника пред вама чини 29 текстова проистеклих из саопштења са научног скупа „Наука и савремени универзитет – НИСУН 9“, одржаног у Нишу 9. новембра 2019. године. Девето по реду окупљање филолога и истраживача из друштвено-хуманистичких наука, покренуто настојањем Филозофског факултета Универзитета у Нишу, свакако добија карактер традиционалног, те је разумљиво што се одвијало у већ препознатљивим оквирима. Пре свега, сваки овакав научни скуп, по правилу, окупљао је истраживаче различитих, могло би се рећи и свих профила – филологе српског и страних језика (енглеског, француског, руског и немачког), филозофе, историчаре, историчаре књижевности, социологе, социјалне раднике, психологе, педагоге, комуникологе, новинаре – који своја истраживања базирају на научно утемељеној методологији и имају, углавном, интердисциплинарни приступ. Ради се о истраживањима која се обављају најчешће у званичним научним и, ређе, културним институцијама. Друго, сваки научни скуп „Наука и савремени универзитет“ састојао се од саопштења у вези са претходно јасно концептираним темама сесија.

Научни скуп „Наука и савремени универзитет – НИСУН 9“ следио је речени приступ. Са својих 95 учесника показао је, као и ранији такви скупови, разноврсност и богатство истраживања код нас, а с обзиром на учешће великог броја младих стручњака донео оптимизам у погледу будућности тих истраживања. Први део Зборника радова садржи прилог настао по позиву уредништва, проистекао из пленарног излагања на скупу. Реч је о тексту проф. др Владе Станковића *Има ли историографија „задатак“ данас?*.

Генералне позитивне оцене о поднетим саопштењима, које су се могле чути за време одржавања научног скупа, са још већом сигурношћу могу се донети и о овом Зборнику, јер су коначни текстови по правилу зрелије постављени од првих прочитаних верзија и добијају одређену самосталност у односу на првобитну намену. Сваки текст добио је по две рецензије.

Као што је уобичајено у историјским областима истраживања, ради се о студијама које, полазећи од усмених саопштења, у коначном облику прерастају у научне чланке. Као и претходни научни скупови „Наука и савремени универзитет“ и овај скуп је имао основну историографску тему – *Историографија и савремено друштво*. Друга сесија *Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савременог доба)* представљало је новину.

Област филозофије представљена је кроз две теме, које су – иако обе усмерене на савремену филозофију – међусобно, ипак, веома различи-

те. У оквиру тематске сесије под насловом *Савремене интерпретације античке филозофије*, у радовима се пажња посвећује савременим интерпретацијама извесних сегмената Аристотелове, односно стоичке филозофије. Под окриљем друге тематске целине – *Методолошки проблеми савремене филозофије* – представљене су Кантова концепција просвећености и проблем њене актуелности, као и савремене контроверзе у вези са методом саме филозофије.

У оквиру тематске сесије *Медији пред савременим изазовима* представљени су резултати три истраживања у којима се аутори баве релевантним и актуелним темама: родном перспективом фотографија у дневним новинама у Србији, новим моделима перцепције информативног садржаја и ставовима студената о видео-играма као новим медијима.

Савремени изазови у педагогији дати су кроз истраживачке, прегледне и стручне радове чије су теме: одржив развој, мултифункционални приступ образовању, дидактичке методе, технолошке иновације у васпитно-образовном раду, баријере партиципације одраслих значајне за различите нивое образовања. Такође, у оквиру ове области представљени су и утицаји медија на вршњачко насиље и резултати истраживања васпитних стилова очева у контексту породичне функционалности.

У области психологије, у оквиру тематске целине *Психологија и квалитет живота*, износимо резултате истраживања о разликама у степену изражености доживљаја тела, самопоштовања и квалитета живота студената психологије и студената спорта и физичког васпитања.

Зборник радова НИСУН 9 појављује се као издање Филозофског факултета у Нишу. Захваљујемо свима који су у том склопу дали свој допринос његовом настанку, посебно члановима Програмског и Организационог одбора. Посебну захвалност дугујемо проф. др Душану Стаменковићу, продекану за науку, који је својом агилношћу, знањем и искуством у издавачким пословима, штедро допринео да зборник буде објављен на доличан начин.

доц. др Јасмина Шаранац Стаменковић
мр Јулијана Скробић

**ИСТОРИОГРАФИЈА И
САВРЕМЕНО ДРУШТВО И
ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ
БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА
КРОЗ ВЕКОВЕ
(ОД АНТИКЕ ДО САВРЕМЕНОГ ДОБА)**

ИМА ЛИ ИСТОРИОГРАФИЈА „ЗАДАТАК” ДАНАС?

Сажетак: На примеру књиге Ненси Меклејн *Окована демократија. Дубока историја тајног плана радикалне деснице за Америку*, разматра се задатак историографије у савременом свету и анализира значај дубоких историјских истраживања за боље разумевање ближе и даље прошлости.

Кључне речи: Историографија, политика, дијакрони процеси, амерички политички систем

Свако време доноси посебну одговорност историографији, ма колико савременици веровали – или користили уобичајени *топос* да верују – у јединственост догађаја којима присуствују као сведоци, и у њихов посебан, историјски значај.¹ Стога бих желео на почетку да кажем неколико речи о свом занату историчара, о својој најужој стручности и дисциплини која ме је привукла још током студија и коју већ пуне две деценије предајем.

Ја сам византолог. Проучавам велике системе – политичке, друштвене и културне системе, а у европској историји не постоји већи, комплекснији политичко-државни систем од Византијског царства – заправо Римског царства са престоницом у Константинопољу-Цариграду, најдуготрајније државе европске цивилизације, чији је утицај на развој, не само региона југоисточне Европе, већ и читаве европске цивилизације немерљив и, у многим својим аспектима, још увек недовољно схваћен и проучен (Stanković, V. (ed.) (2016), *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*. Lanham-Boulder-New York-London: Lexington Books). Јер, осим по томе што хронолошки припада периоду свима нама познатом као Средњи век, Византија се готово ни по чему није уклапала у калупе предвиђене за средњовековне државице, феудалне, слабо или потпуно неписмене културе у потпуности подређене ауторитету црквених власти. Као култура писане речи, држава са бројном обученом и образованом чиновничком администрацијом, снажним правним устројством и судским системом, а истовремено прожета хришћанством у које је уткана античка грчка мудрост, Византијско царство је представљало прави сложени мозаик једног огромног и разгранатог државног

¹ Дугујем посебну захвалност Филозофском факултету у Нишу, домаћинима научног скупа “Наука и савремени универзитет – НИСУН 9” на указаној части као пленарном излагачу. Она је тим већа што се на Филозофском факултету у Нишу не осећам као гост, након више година предавања на Департману за историју и непрекинуте сарадње бројним колегама.

организма са небројеним мноштвом културних, материјалних, просторних и литерарних манифестација и израза византијског схватања света и погледа на положај човека, најпре положај хришћанина Римљанина у њему.

Само је погубни нестанак огромне већине византијских докумената и текстова пре свега из царског и патријаршијског архива у Цариграду након османског освајања престонице 29. маја 1453. године условио да је наше знање о овом комплексном цивилизацијском гиганту шупљикаво, крње и непотпуно, али је – тим више – његово проучавање подстицајно, а покушаји сазнавања функционисања система на различитим нивоима и разазнавања његових појединих елемената изазовније за плодотворно истраживање. Сваки резултат у откривању начина на који је функционисала византијска држава–колос и схватања друштвених структура које су својом испреплетеношћу неретко замаглиле разлику између појединачног и општијег, јавног и приватног и интереса свих ових различитих сегмената тиме је бивао значајнији и доносио посебну професионалну сатисфакцију. Захваљујући овом интересовању за, заправо фасцинираношћу – да не употребим неку можда прикладнију реч са помало патолошким конотацијама – великим комплексним системима, њиховим елементима и унутрашњој динамици и потреби да их разумем, развило се и моје интересовање за проучавање комплексних савремених политичких колоса и њихових друштава.

Посебно место међу савременим комплексним политичким системима заузимају Сједињене Америчке Државе и то из најмање два разлога: првог, што је та млада држава изграђена на идејама и симболици Римске државе из доба републике; и другог, и за ову тему много важнијег, јер је захваљујући законима о доступности информација и сталној и релативно брзој декласификацији поверљивих докумената, приступачност огромног броја извора који говоре о дубоком начину функционисања политичког система и огромних делова друштва овог огромног државног и друштвеног система незапамћен феномен у досадашњој историјској науци и људском сећању, уопште.

Захваљујући управо броју и квалитету извора, могућности сазнавања ширих или дубљих политичких кретања, њихових узрока или узрочника и покретача, финансијера и подстрекача, наше разумевање и појединих догађаја и процеса, али и шире слике која их окружује, по свом квалитету су јединствени у историографији. И иако говоре о једној одређеној савременој држави и одређеном савременом друштву, њихов значај је толики да се мора узети у обзир приликом размишљања о, и истраживања свих комплексних политичких система, садашње или претходних епохе. Неки од најбољих примера потпуно промењене слике о догађајима из друге половине дватесетог века и њиховим протагонистима, настале захваљујући управо новим сазнањима из докумената који су декласификовани током прве деценије овог столећа, јесу књиге истраживачког новинара Тима Вајнера о две најмоћније агенције америчког безбедносног система, Федералном бироу за истраживање (FBI) и Централној обавештајној агенцији (CIA) (Weiner, T. (2008). *Legacy of Ashes: The History of the CIA*. New York: Anchor Books, Weiner, T. (2012). *Enemies: A History of the FBI*.

New York: Random House). Посебан значај ових нових сазнања и књига које их доносе, лежи у томе што су оне у потпуности засноване на документима који су недавно постали доступни истраживачима и на званичним, такозваним *on the record* разговорима. У књигама Тима Вајнера нема анонимних извора, нема незваничних разговора (*off the record*) и сваки нови податак минуциозно је и детаљно анализиран управо у светлу званичне политике, која је у документима јасно формулисана од самог врха државе, а која је све до недавно била представљана и схватана неретко и на потпуно супротан начин, као што су на такав искривљен и, најчешће погрешан начин, схватани и поступци политичара, тумачени кроз њихове јавне прокламације и објашњења.

Огромне разлике између прокламованих намера лидера, површинског схватања догађаја савременика и стварних мотива, конкретних политичких и економских потеза и друштвених мера истих моћних политичара могу довести до, понекад и шокантног сазнања о скривености дубљих процеса и саме истине о догађајима који делују чак и добро познати, речју о скривености „праве” историје. Управо због тога, „задатак” историчара и историографије данас – као, уосталом одувек, од времена Тукидида – представља управо разумевање дубљих, испод површинских политичких токова и друштвених појава, односно откривање и пре свега разумевање и схватање њихових узрока. Овај „задатак” је тим изазовнији јер је једним делом у супротности са самом људском природом – са краткотрајношћу људског „памћења”, односно могућношћу сагледавања дуготрајних процеса и појава у одређеном тренутку и у одређеном моменту, као и ограниченом количином и квалитетом информација до којих чак и најпроницљивији савременици могу допрети.

Стога је било могуће да генерацијама историчара, социолога, антрополога, новинара и осталих радозналаца, промакне једна епохална промена која се последњих деценија одвија у Америци, а која има своје корене у прикривеном, *тихом* грађанском рату који траје од самог почетка двадесетог века. Реч је о специфичном рату најмоћнијих и најбогатијих капиталиста против демократије. Најважније фазе ове дуготрајне борбе за својеврсну приватизацију државе, хронолошки поређане, биле би следеће:

- први, уводни период, који заправо претходи сукобу, јесте такозвано *Позлаћено доба* (*Gilded Age*), с краја деветнаестог и у првим деценијама двадесетог столећа које карактерише потпуно одсуство државне регулације и уплитања државе у начине пословања све снажнијих корпорација. То је доба препознатљиво по огромним приходима без било какве државне контроле и стварању гигантских монопола, пре свега произвођача нафте и челика, чије је невероватно богатство засењивало, уколико није и надмашило, екомонску снагу и саме државе. Пре свих, издвајале су се монополистичке компаније Џона Д. Рокфелера Standard Oil и „царство челика” Ендрјуа Карнегија (Carnegie Steel Company).
- Друга фаза започела је са крахом берзе која је довела до Велике депресије. Иако је несумњиво да је економска пропаст дошла као после-

дица потпуног недостатка регулације тржишта и контроле све обеснијег капитала, који није остављао ни најмањег простора за заштиту радника, поборници рата против демократије упорно су одбијали, и одбијају све снажније, да у одсуству било каквих правила виде узрок Велике депресије.

- Управо супротно, главног кривца у „ограничавању слобода”, најпре економских, они виде у општеприхваћеној политици Новог курса (New Deal) председника Френклина Делано Рузвелта, којим је успостављена снажна регулација тржишта и контрола пословања корпорација, што чини трећи период у овој дуготрајној борби. Посебно проблематичан за крупни капитал јесте Рузвелтов програм Друштвене сигурности (Social Security), којим су корпорације и послодавци обавезни да својим радницима обезбеде одређени степен економске заштите кроз уплате у здравствени и пензиони фонд које контролише савезна америчка власт.
- Последњу фазу овог сукоба, која траје од Рузвелтове реформе до данас, чине стални напори богатих капиталиста да се поништи Рузвелтов Нови договор, укину све мере и регулације које су донете тада, али и оне које су уведене касније, и то неретко за време републиканских председника који су јавно проповедали идеал такозване „мале владе”. У овом смислу, великим корпорацијама међу којима се пре свега издвајају нафтни гиганти, посебно смета Агенција за заштиту животне средине (Environment Protection Agency), коју је основао Ричард Никсон, републикански председник који је, у теорији, заступао борбу против премоћи савезне владе у Вашингтону и њеног уплитања у пословања компанија, које су немалим донацијама снажно подржавале његов избор.

* * *

Управо због немогућности да се процеси сагледају дијахроно, кроз дужи временски период, али и због усредсређености на садашњи тренутак и детаље о функционисању сваке појединачне администрације и неминовних афера које су их пратиле, дубоки процес који је тек недавно постао видљив остао је у потпуности скривен. То је, уосталом, и била намера оних који су га покренули и на њему неуморно инсистирали током последњих деценија. У намери да сакрију своје праве циљеве, ови моћници имали су најчешће несвесну помоћ репортера са фасцинантним приступом самом врху власти кроз више администрација – најбољи пример за то су свакако запањујуће детаљне књиге Боба Вудворда, новинара Вашингтон поста који се прославио откривањем и писањем о афери Вотергејт која је довела до за сада једине оставке једног америчког председника, већ помињаног Ричарда Никсона, 9. августа 1974. године (Woodward, B. (1974). *All the President's Men*. New York: Simon&Schuster, Woodward, B. (2002). *Bush at War*. New York: Simon&Schuster, Woodward, B. (2010). *Obama's Wars*. New York: Simon&Schuster, Woodward, B. (2018). *Fear: Trump in the White House*.

New York: Simon&Schuster).

Новинарство које се данас обично назива истраживачким – иако за тим одређењем заправо не би требало ни да постоји потреба – пружа једну врсту прве верзије историје. Специфична блискост ових најбоље повезаних новинара у Вашингтону са свим најмоћнијим политичарима и административцима, које симболички представља Боб Вудворд, понудило је јавности двоструку слику: с једне стране потпуне отворености и искрености политичких моћника према свим грађанима и укупној јавности и изложеност њеном суду; и, са друге стране, слику да тиме нема ничега тајног, ничега што се одвија испод површине и површинског слоја информација доступних свима. Отуд и огромно поверење у медије и њихову истиност, које је делом задобијало обресе наивности и које је потрајало све до потпуне превласти „брзих информација” у доба интернета и – посебно – сада свемоћних друштвених мрежа. Овим детаљним приказима „прве верзије историје” дубљи процеси, сложенији политички покрети и савези и, најпре, њихови подстрекачи и финансијери остали су у потпуности непознати па самим тим непроучени. „Истраживачко новинарство” је на тај начин засенило и великим делом заменило „истраживачку историографију”, која је остала неретко усмерена на површински, равни дводимензионални и праволинијски ниво представљања и разумевања људи, догађаја и процеса, посебно јер су историчари често били усмерени управо на резултате „истраживачког новинарства” као на најбоље, понекад и једине изворе за своја истраживања. Тајновитост и завереништво су одлично послужили покретачима и финансијерима велике борбе за капитализам, а против демократије, да њихови поступци и намере не буду откривене и не постану јасније барем једном великом, ако не и већинском делу америчке политичке елите и јавности.²

Све док се, игром случаја, једна историчарка није сусрела са комплетном, а пребогатом архивом недавно преминулог конзервативног – ако се тај термин уопште може употребити – економисте и добитника Нобелове награде за економију 1986. године Џејмса Патрика Бјукенена на Џејмс Мејсон Универзитету у Вирџинији. Реч је о књизи Ненси Меклејн, *Окована демократија. Дубока историја тајног плана радикалне деснице за Америку* (Maclean, N. (2018), *Democracy in Chains. The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America*. New York-London: Penguin Random House). И ту је клупко историје почело да се одмотава. Откривајући застрашујући политички и друштвени утицај и моћ једне од највећих светских корпорација, Коук Индустрије (Koch Industries), коју од 1967. године предводи Чарлс Коук, историчарка Ненси Меклејн дошла до изузетно значајних сазнања искључиво из разлога што је готово случајно набасала на прворазредне историјске изворе које је за собом оставио Џејмс Патрик Бјукенен, дугогодишњи плаћени сарадник Чарлса Ко-

² Поједине књиге из категорије истраживачког новинарства прелазе ову границу савремене, прве верзије историје и приближавају се дуготрајнијем, историографском начину сагледавања догађаја и процеса, као што је то случај са књигом Рејчел Медоу о утицају нафтне индустрије на политику и глобалну повезаност најмоћнијих корпорација без обзира на тренутне политичке односе или идеолошке разлике, у овом случају између компанија из САД-а и Русије.

ука. Само зато што Чарлс Коук од освета двадесет и првог столећа више није имао потребу за услугама професора Бјукенена, десило се да је ова изузетно тајновита гигантска компанија дозволила да се документи који откривају њен мултимилионски политички утицај открију – по речима историчарке, скривајући своје трагове, Коук је заборавио да затвори улазна врата у свет свог ненадмашивог утицаја на америчку политику. На тај начин смо стигли до једног примера „задатка” савремене историографије – расплитања, понекад готово детективског, замршених и намерно прикривених историјских трагова који, у овом случају, воде све до садашњости.

Џејмс Патрик Бјукенен и његова целокупна приватна архива садржи и читаву преписку овог борца против савезне владе у којој су он и његови саговорници – за разлику од јавних наступа и неутралних фраза које су бирали како не би уплашили јавност екстремношћу својих ставова – били потпуно отворени и искрени. Пре свега, искрени у јасном ставу да они, милијардери, који желе да своје богатство бескрајно умноже, а да свима осталима онемогуће и ограниче колико год је могуће зараду – чине огромну мањину. Свест да се налазе у огромној мањини, која ће заувек остати мањина у Америци, довела их је стога до неминовног закључка да се, уколико желе да задрже и повећају своју моћ, утицај и власт, морају служити свим средствима како би сузбили оно што би демократија заправо требало да представља: владавину већине, исказану слободно на слободним изборима.

Начини, механизми и правци финансирања бројних универзитетских професора и наизглед интелектуално независних институција, стотина организација, удружења и мислилаца удружених у такозване *think tank*-ове, детаљно су разоткривени у књизи Ненси Меклејн и засновани на речима самих покретача и актера борбе против демократије. Свесни непопуларности својих намера, они су их пажљиво заклањали неупадљивим фразама попут „јавног избора” (*Public Choice Policies*), чија је основна замисао да све државне институције треба заменити приватним, а пре свега државни школски систем, који, по њиховом мишљењу, од раног узраста негује код Американаца свест о значају друштвеног договора који подразумева схватање одговорности државе за остваривање права и здравље својих грађана, укључујући и њихово право на чисту воду и здраву храну. Књига Ненси Меклејн разоткрива истрајне напоре једног милијардера, Чарлса Коука, да промени у потпуности амерички политички систем и његове друштвене основе и створи једну врсту приватне државе – за себе и узак круг истомислећих свемоћника. У својим делима Чарлс Коук је, био увек много опрезнији, пажљив да крајње циљеве својих напора, исувише затрашујуће да би било јавно изнети, пажљиво сакрије, као што је то учинио у књизи *Добра запада* (Koch, Ch. (2015), *Good Profit: How Creating Value for Others Built One of the World's Most Successful Companies*. New York: Random House), заснованој на његовим квазиинтелектуалним корпоративно-животним начелима које је назвао *управљање засноване на тржишту* (*Market Based Management*).

Стога не чуди што је разоткривање мреже Чарлса Коука довело до бројних напада његових кадрoвика на Ненси Меклејн и њену књигу, и то посебно у угледним медијима, попут Вашингтон поста, који показују снагу мреже коју је

Чарлс Кох створио. Термин кадровик, иначе, није употребљен случајно: структура мреже Чарлса Коука заснована је на идејама Владимира Илича Лењина, без њихове идеолошке обојености, о потреби стварања бројних кадрова који би могли да идеје претворе у стварност и омогуће преузимање власти.

Пример књиге Ненси Меклејн враћа нас на почетак и на „задатак” историчара и историографије данас. Некадашњи Ранкеовски идеал помало наивно схваћене потпуне, „идеалне” реконструкције прошлости, никада заправо није представљао прави занат историчара – проницање у дубину и суштину људских активности и односа. Антички и византијски историчари управо су на овај начин објашњавали своје разлоге за писање историје: да се не заборави, да се људи и повезаност међу њима, догађаји и процеси отргну од заборава. И да се тим незаборављањем научи што је више могуће о људима из прошлости и њиховим делима како би се они разумели, па тиме да се што је више могуће научи и о људима садашњице и на крају – и никако не и мање важно – да више научимо и о себи самима.

Литература

- Koch, Ch. (2015), *Good Profit: How Creating Value for Others Built One of the World's Most Successful Companies*. New York: Random House
- Maclean, N. (2018), *Democracy in Chains. The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America*. New York-London: Penguin Random House
- Maddow, R. (2019), *Blowout. Corrupted Democracy, Rogue State Russia and the Richest, Most Destructive Industry on Earth*. New York: Random House.
- Weiner, T. (2008). *Legacy of Ashes: The History of the CIA*. New York: Anchor Books
- Weiner, T. (2012). *Enemies: A History of the FBI*. New York: Random House
- Woodward, B. (1974). *All the President's Men*. New York: Simon&Schuster
- Woodward, B. (2002). *Bush at War*. New York: Simon&Schuster
- Woodward, B. (2010). *Obama's Wars*. New York: Simon&Schuster
- Woodward, B. (2018). *Fear: Trump in the White House*. New York: Simon&Schuster

Vlada Stanković

DOES HISTORIOGRAPHY HAVE A “TASK” TODAY?

Summary: The role of historiography in contemporary society is often misrepresented, although its “task” and purpose have not changed over the course of twenty-five centuries, from the times of the ancient Greek historian Thucydides – to understand the motivations behind the deeds of men and women and the complex ties between the protagonists of historical events. On the example of the recent book by American historian Nancy Maclean on the influence of the Koch Industries and its chairman Charles Koch on the

reshaping of American politics and the fiber of American society a broader picture of the role of historians and historiography in the contemporary world is presented as the guidelines for the often disputed and under attack profession of historian as the truth teller.

vstankov@f.bg.ac.rs

ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ НАТПИСА НА ЗМИЈСКОМ СТУБУ ИЗ ДЕЛФА

Сажетак: Античка Грчка је Балканском полуострву оставила у наслеђе бројне епиграфске изворе. Један од значајних епиграфских извора јесте натпис на змијском стубу из Делфа. Натпис је највероватније настао између 479. и 478. г. п. н. е., али није у потпуности очуван. Овај вотивни дар Хелени су посветили Аполону Питијском у знак захвалности за победе у грчко-персијским ратовима. Змијски стуб се налазио у Делфима све док га Константин Велики није однео у Константинопољ, почетком IV века н. е. Змијски стуб са натписом се и данас налази у Истанбулу, ранијем Константинопољу. Без обзира на оштећења која је натпис временом претрпео, није умањен његов значајан као историјског извора за проучавање грчко-персијских ратова. На натпису се налазе имена 31 града, колико је учествовало у целом Грчко-персијском рату, изузев битке код Микале. Такође, натпис нам даје важне информације и о самим градовима који су учествовали у Грчко-персијском рату.

Кључне речи: натпис, змијски стуб, Делфи, грчко-персијски ратови.

Балканско полуострво обилује великим бројем епиграфских извора значајних за проучавање историје. Значај епиграфских натписа је посебно видљив тамо где историчар оскудева у литерарним изворима. На пример, историја античке Грчке не може се базирати само на наративним изворима, јер се може доћи у ситуацију да се о одређеним догађајима оскудева у информисаности. О појединим историјским догађајима везаним за хеленску историју може постојати мали број литерарних извора, па се са опрезом морамо на њих ослоњити (нпр. Тројански рат). Документарни извори у оваквим случајевима могу бити од велике помоћи. Информацију о неком историјском догађају, ова врста историјских извора може дати потврду, или оспорити постојеће закључке. Такође, поједини епиграфски извори дају податке о личностима које се у литерарним изворима ретко, или уопште не помињу (нпр. Калија Кратијин¹). Овакав недостатак података може довести до погрешне констатације о значају тих историјских личности. Зато је значај натписа велики. Међутим, натписи често не дају довољно података о неком историјском догађају, али се никако не смеју отписати. Чак и „неми“ натписи могу бити од великог значаја и „проговорити“

¹ Калија Кратијин – познат нам је једино из пронађених острака (укупно 763) са његовим именом. На основу бројних острака највероватније да је Калија остракизован 485 г. п. н. е. (Lang, 1990: 65). Сврстан је међу „пријатеље тирана“, а велики број острака наглашавају Калијину склоност ка мезизму. Калија Кратијин је највероватније припадао породици Алкеонида (Lang, 1990: 66).

на други начин (нпр. на основу локације где су нађени, материјала на коме су исклесани, начина и стила клесања натписа, итд.). Имајући у виду претходно образложено, историчар не сме занемарити значај документарних извора приликом свог рада.

У овом раду анализираћемо један значајан епиграфски извор за проучавање историје античке Грчке у време грчко-персијских ратова. Реч је о натпису *Хеленска захвалност за победе у грчко-персијским ратовима*, написаном на бронзаном змијском стубу из Делфа. Пре почетка анализе самог натписа биће описан стуб на ком се натпис налази. Затим ћемо приказати историјски значај и карактер самог Змијског стуба који се временом мењао. На послетку ћемо пажњу посветити детаљној анализи самог натписа *Хеленске захвалности за победе у грчко-персијским ратовима*. Ослањајући се на наративне изворе, показати ћемо значај самог натписа за проучавање историје античке Грчке.

1. Змијски стуб из Делфа

Делфи су представљали једно од најзначајнијих светилишта хеленског света. Грци су веома уважавали Делфијско пророчиште, па су полиси из целе Хеладе долазили питијској пророчици по савет или помоћ. Политичка и војна деловања полиса добијала су посебан легитимитет уколико су налазила подршку светилишта. У знак захвалности на помоћи Аполону, грчки полиси су му се одуживали богатим вотивним даровима. Велики број подигнутих споменика у Делфима сведочи о великом угледу овог светилишта код Хелена, посебно у класичном периоду античке Грчке (Delkur, 1992: 116). Атина и Спарта су били полиси који су придавали велику захвалности Аполону Питијском.² Приношењем вотивних дарова Атине и Спарте баш у Делфима видимо да су обе државе у овом светилишту добијале своју праву вредност и праву снагу за остваривање својих државних циљева (Delkur, 1992: 117). Један од таквих вотивних дарова је Змијски стуб са натписом *Хеленске захвалности за победе у грчко-персијским ратовима*. Змијски стуб из Делфа представља један од три вотивна дара Хелена за победе у грчко-персијским ратовима (Hdt. IX, 81).³ Сва три дара су подигнута отприлике у исто време, највероватније између 479. и 478. г. п. н. е., тј. након битке код Платеје (Paus. X, 13). Бронзани стуб у Делфима су сачињавале три испреплетане змије, на чијим главама се налазио златни треножац, заветни дар Аполону.⁴ Стуб је био постављен у близини улаза у Аполонов храм, пред крај Светог пута до храма (Amandry, 1984: 54; Grundy, 1901: 515). Змијоликим обликом стуба, Хелени су вероватно желели да подсети

² Аполон Питијски – највероватније да је назив Питијски добио по Питоји, месту које се претходно налазило на месту Делфа. Претпоставља се да се Аполонов култ настанио у Делфима као преко Дела.

³ Остала два дара су Зевсов кип у Олимпији и Посејдонов кип на Истму.

⁴ О положају треножца на змијском стубу и његовој величини вид. Ridgway, 1977: 374-379.

на митолошки тријумф Аполона над Питоном (Strootman, 2014: 437). Такође, поистовећивањем ове митолошке победе делфијског бога са хеленским победама над Персијанцима, Хелени су желели да још више прикажу значај својих тријумфа у рату. Паусанија (Paus. X, 13) наводи да је стуб сачуван у његово време, док су златни треножац однели и претопили Фокијани за време Трећег светог рата (356-346 г. п. н. е.).

Стуб се налазио у Делфима све до IV века н. е., када га је Константин Велики однео у Константинопољ. Еузебије (Euseb. III, 54) наводи да је доношењем Змијског стуба Константин желео да покаже хришћанима како пагански споменици више немају никакав значај, осим естетског. Међутим, Константин Велики није у потпуности раскрестио са паганском религијом. Имајући ту чињеницу у виду, поједини историчари (као на пример Ролф Стротман) сматрају да постоје и други разлози доношења Змијског стуба у Константинопољ. Могуће да је Константин Велики овим чином желео да се прикаже као нови заштитник од варвара, јер је и сам водио ратове против Персијанаца (Strootman, 2014: 437). Такође, сматра се да је овај Константинов гест представљао симболичко премештање центра света из Делфа у новоосновани Константинопољ (Bassett, 2004: 65; Strootman, 2014: 437). Данас још увек владају опречна мишљења око разлога Констанитновог доношења стуба у Константинопољ. Ипак, Константин Велики је показао овим делом да веза између античке Грчке и античког Рима још увек није била прекинута. Стуб је у Константинопољу стајао на месту некадашњег хиподрома. Поред тога што је један од најнеобичнијих античких споменика, Змијски стуб је један од ретко сачуваних бронзаних стубова из периода античке Грчке.

Након смрти Константина Великог, Змијски стуб је почео да губи свој значај, али и ранију намену. Теофанов настављач помиње Змијски стуб као фонтану у *Биографији Василија I* (Vita Basilii, 2011: 85). На основу археолошког истраживања на стубу 1927. године, потврђени су наводи наративних извора да је стуб у Константинопољу коришћен као фонтана (Bassett 2004: 227). Није познатао када је тачно Змијски стуб почео да се користи као фонтана. Претпоставља се да се трансформација стуба у фонтану догодила између V и VI века (Madden, 1992: 117). Ову намену Змијски стуб је задржао и за време крсташког освајања Цариграда 1204. године (Stephenson, 2016: 155).

Након ослобађења Цариграда 1261. г. први пут се помиње да је стуб добио улогу талисмана, а према веровању је имао и лековита својства. Руски путописци, свештеник Александар и ђакон Зосим (Majeska, 1984: 164; 184), бележе да је стуб испуњен отровом, који је деловао као противотров од уједа змије. Поред тога, веровало се да је стуб штитио византијску престоницу од змија и њиховог отровног уједа (Majeska, 1984: 184).

Змијски стуб је преживео и пад Цариграда 1453. г., али и сачувао своје талисманско својство код османлијских освајача (Strootman, 2014: 437). Највероватније је султана Мехмеда II Освајача очарао овај необични стуб. Могуће да је Мехмед II у три испреплетене бронзане змије симболично видео протезање Османског царства на три континента (Strootman, 2014: 441). Након освајања

Цариграда оштећена је једна змијска глава на стубу. Наводно је султан Мехмед II након освајања Цариграда копљем уништио вилицу једне змијске главе на стубу (Strootman, 2014: 440). Менаж (Menage, 1964: 169-173) није заступао овакво мишљење, ослањајући се на Ибн Кемалове *Хронике* (Ibn Kemal, 1957) које не наводе да је то учинио султан Мехмед II. *Хронике* Ибн Кемала имају посебну важност, јер је ово први османски историјски извор који описује освајање Цариграда. Такође, делује нереално да би султан оскрнавио стуб који првобитно није желео да уништи по уласку у Цариград. На основу ових навода закључено је да се оштећење једне змијске главе догодило након 1512. године. Нажалост, Змијски стуб је преживео још једно веће оштећење. Забележено је да су све три змијске главе са врха стуба уништене 1700. г. О детаљима како су уништене змијске главе на стубу истраживао је Менаж (Menage, 1964: 169-173). Ослањајући се на османске изворе, Менаж (Menage, 1964: 173) наводи да је непознато ко је уништио главе и како су оне нестале. Једна од глава је сачувана и данас се налази у Археолошком музеју у Истанбулу. Судбина преостале две змијске главе је непозната.

Змијски стуб се и данас налази у Истанбулу, ранијем Константинопољу. У Делфима је 2015. године поред оригиналне базе Змијског стуба постављена реплика бронзаног стуба.

2. Натпис Хеленске захвалности за победе у грчко-персијским ратовима на Змијском стубу

Навој	1	.το[ίδε τὸν] πόλεμον [ἐ]- πολ[έ]μεον·
	2	Λακεδ[αμόνιοι] Ἀθαναῖο[ι] Κορίνθιοι
	3	Τεγεᾶ[ται] Σικυόν[ιο]ι Αἰγινᾶται
	4	Μεγαρεῖς Ἐπιδάριοι Ἐρχομένιοι
	5	Φλειάσιοι Τροζάνιοι Ἐρμιονεῖς

- 6 Τιρύνθιοι
Πλαταιεῖς
Θεσπιεῖς
- 7 Μυκανεῖς
Κεῖιοι
Μάλιοι
Τένιοι
- 8 Νάξιοι
Ἐρετριεῖς
Χαλκιδεῖς
- 9 Στυρεῖς
Φαλειῖοι
Ποτειδαῖται
- 10 Λευκάδιοι
Φανακτοριεῖς
Κύθνιοι
Σίφνιοι
- 11 Ἄμπρακιοῖται
Λεπρεᾶται.⁵

- Навој 1 *Они су*
Рат
ратовали:
- 2 *Лакедемоњани*
Атињани
Κορινθјани
- 3 *Тегејани*
Сикиоњани
Егињани
- 4 *Μεγариани*
Επιδαυрани
Ορχομεњани
- 5 *Φλιјунђани*
Трезењани

⁵ Hicks, Hill, 1901: br. 19; Meiggs, Lewis, 1969: br. 27; Roberts, 1887: br. 259.

- Хермиоњани*
- 6 *Тиринћани*
 Платејци
 Тестијци
- 7 *Микенци*
 Кејани
 Мељани
 Тењани
- 8 *Накшани*
 Еретријци
 Халкићани
- 9 *Стиријци*
 Елићани
 Потидејци
- 10 *Леукаћани*
 Анакторани
 Китњани
 Сифњани
- 11 *Ампрачани*
 *Лепрејани.*⁶

Натпис *Хеленске захвалности за победе у грчко-персијским ратовима* се налази на навојима стуба који представља намотаје змијских тела. Текст натписа заузима укупно 11 навоја. Сваки навој садржи три реда натписа, осим 7. и 10. навоја, који садрже четири реда, и 11., који садржи два реда. Слова натписа су писана фокидским, тј. делфским алфабетом. Већи део натписа на стубу је сачуван, иако је зуб времена утицао на његову слабију видљивост. Натпис је урезан на стубу у знак захвалности Аполону на победама у грчко-персијским ратовима.

Тукидид (Thuc. I, 132) бележи да су се на златном трножцу налазили стихови који су величали Паусанију као најзаслужнијег за победу против Персијанаца. Међутим, Спартанци су се због приписивања заслуга Паусанији за победу одрекли овог натписа и обрисали га са трножца (Thuc. I, 132). Диодор (Diod. Sic. XI, 11, 2) наводи измењену реплику епиграма, али није сигурно да је он уопште био угравирани на споменику. Пошто на стубу нема трагова гравирања епиграма, могуће да је он био уклесан на бази стуба (Meiggs, Lewis, 1969: 60). Ипак можемо закључити да су се Спартанци заиста одрекли Паусаније и његових заслуга у Грчко-персијском рату (Ваггон, 1986: 617; Rhodes, 2006: 27). Тукидид (Thuc. I, 132) даље наводи да је на стубу урезано име сваког града

⁶ Превод аутора.

који је учествовао у рушењу непријатеља и постављању овог вотивног дара. Имена ових градова се и данас налазе на Змијском стубу. Укупно је урезано 31 име на стубу. Плутарх (Plut. *Them.*, 20) бележи исти број градова, наводећи да је толико полиса учествовало у Грчком-персијском рату. Паусанија (Paus. V, 23) наводи да је на вотивном дару у Олимпији урезано 27 полиса, која су учествовала у бици код Платеје. Највероватније да је у питању била омашка приликом бележења овог податка, или је грешка самог клесара натписа (Meiggs, Lewis 1969: 59). Листа градова на Змијском стубу не садржи само савезнике који су учествовали у бици код Платеје, јер поједини градови са листе нису учествовали у овој бици (Hicks, Hill, 1901: 24; Meiggs, Lewis, 1969: 59). За разлику од Олимпијског натписа, на Змијском стубу из Делфа се највероватније налазе градови који су били савезници у целом Грчко-персијском рату (Hicks, Hill, 1901: 24; Бјури, Мигс, 2008: 317; Meiggs, Lewis, 1969: 59). Мигс и Луис (Meiggs, Lewis, 1969: 59) наглашавају да се ово односи на битке код Саламине и Платеје, али не и на битку код Микале, јер су у њој приспели нови савезници.

На натпису су неочекивано изостављени поједини савезници који су учествовали у рату, као на пример Опунтијски Локрани, Серифљани, Кротоњани и Палејци са Кефалоније (Hdt. VII, 203; VIII, 46-48; IX, 28). Изостанак Мантинеје је могуће претпоставити. Може се полемисати о томе да су Мантинејци изостављени због повлачења из Термопилске битке, али је вероватнији разлог њиховог изузимања из натписа њихово касно пристизање у бици код Платеје (Hdt. VII, 202, 222; IX, 77). Елиђани су такође у рат ушли касније. Ипак, верује се да им је њихова успешна контрола Олимпије обезбедила место на стубу (Roberts, 1887: 261). Највероватније да су Сифњани и Тењани касније урезани на Змијском стубу. Могуће да разлог додавања Тењана на стубу лежи у њиховом обавештењу упућеном Хеленима о томе да су Персијанци опколили хеленску флоту пред битку код Саламине (Hdt. VIII, 82).

Претпоставка да су државе на натпису груписане према савезима Спартанаца, Атињана и Коринђана није прихватљива (Hicks, Hill, 1901: 24; Meiggs, Lewis, 1969: 59). Могуће да су државе урезиване према њиховом политичком значају и моћи у Хелади (Hicks, Hill, 1901: 25). Иако су поједини грчки полиси пре рата били у непријатељским односима, на основу натписа се запажа да су се они у рату борили заједно. Један од примера јесте заједничко ратовање Лакедемоњана и Тегејана. Иако непријатељи Спарте, Тегејани су се у рату борили раме уз раме са Лакедемоњанима против варвара (Hornblower, 2011: 11). Још један пример су Атина и Егина. Ови дугогодишњи супарници у борби за премоћ на Егејском мору, заборавили су на међусобне несугласице у време грчко-персијских ратова (Бјури, Мигс, 2008: 275). Ово нас наводи на закључак да су Хелени били свесни персијске опасности и да су морали да своје међусобне разлике оставе по страни, уколико су желели да у овом рату победе. Такође, овај натпис потврђује да је ово био рат у коме су се грчки градови први пут ујединили против заједничког непријатеља.

На основу анализе Змијског стуба и натписа *Хеленске захвалности за победу у грчко-персијским ратовима* из Делфа може се видети да је он изузетно

значајан за проучавање историје старе Грчке у време грчко-персијских ратова. Овај натпис је један у низу на основу ког се може видети да су Хелени били поносни на своје тријумфе у грчко-персијским ратовима. Хелени су подизањем споменика и натписима на њима желели да подсети на своје тријумфалне подвиге. Такође, Хелени никада нису заборављали помоћ богова у њиховим ратним подвизима. Своју захвалност боговима Грци су показивали даривањем бројних вотивних дарова храмовима. Један од таквих вотивних дарова је Змијски стуб са златним трonoжцем из Делфа. Аполоново светилиште, као један од највећих светилишта Хелена и центром хеленског света, заслужено је добило овај јединствени и велелепни дар. О значају и угледу Делфа у то доба сведочи велики број споменика подигнутих у пророчишту у то доба. Такође, даривањем Делфа полиси су желели да нађу подршку овог панхеленског светилишта за остваривање својих политичких циљева. Бронзаним стубом у облику три испреpletене змије, Грци су поистоветили своје победе са Аполоновом победом над Питоном. Ове чињенице наводе на закључак да су ови тријумфи нада Персијанцима код Грка досезали до митских размера. На послетку, овај бронзани стуб својим изгледом сведочи о умешности грчких уметника класичног периода античке Грчке.

Посебан значај за проучавање хеленске историје даје епиграфски натпис *Хеленске захвалности за победе у грчко-персијским ратовима*. Како није пронађен Паусанијин епиграм, или његова реплика, потврђено је да су се Хелени заиста одрекли Паусанијиних заслуга у грчко-персијским ратовима. Анализирајући даље натпис сазнали смо имена 31 грчког полиса који је учествовао у грчко-персијским ратовима. Упоредивши натпис са наративним изворима, установили смо да се списак градова односи на хеленске савезнике који су учествовали у целом Грчко-персијском рату, осим у бици код Микале. Такође, поређењем са Паусанијиним наводима списка хеленских савезника на Олимпијском вотивном дару установили смо да је начињена омашка, јер се на Олимпијском натпису налазило 27 градова, 4 мање него на Змијском стубу у Делфима. Помоћу натписа на Змијском стубу сазнали смо ко су све били савезници Атине и Спарте у овим биткама. Ослањајући се на наративне изворе, сазнали смо да су поједини градови, који су били међу хеленским савезницима у рату, намерно изостављени. Такав је пример изостављања Мантинеје са списка савезника на натпису. Са друге стране, имамо сазнања да су на натпису угравирани и поједини полиси који су касније ушли рат (нпр. случај Елиђана). На основу одлуке ко ће се наћи на списку хеленских савезника на овом натпису, закључујемо да су Хелени памтили сваку заслугу и ценили труд свих полиса у борби против варвара. Такође, можемо установити да Хелени нису заборављали пропусте појединих хеленских савезника. Анализом натписа оповргнуте су раније тврдње да су градови на натпису највероватније груписани према њиховом политичком значају у Хелади. Натпис *Хеленске захвалности за победе у грчко-персијским ратовима* потврђује чињеницу да су у овом рату склопили примирје хеленски градови који су пре рата били дугогодишњи непријатељи. Поред тога, уједињење Хелена у овакав хеленски савез показује да опасност

од персијске најезде није била безазлена. На основу броја угравираних градова на стубу, и узимајући у обзир примирје појединих полиса у овом рату, можемо закључити да је Грчко-персијски рат био питање опстанка Хелена и целог хеленског света.

Извори

- Diodorus Siculus (2009). *Bibliotheca historica. Books 11–14*. transl. Green P. Austin: University of Texas Press.
- Eusebius (1999). *Vita Constantini*. transl. Cameron A., Hall S. G. Oxford: Clarendon Press.
- Херодот (2005). *Историја*. прев. Арсенић М. Београд: Дерета.
- Ibn Kemal (1957.) *Tevarih-i Al-i Osman 7. Defter*, derleyici Turan Ş. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Паусанија (1994). *Опис Хеладе*. прев. Вулићевић Љ., Ђорђевић З. Нови Сад: Матица Српска.
- Plutarh (1988). *Usporedni životopisi*. prev. Dukat Z. Zagreb: August Cesarec.
- Theophanes Continuatus (2011). *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*. ed. and trans. Ševčenko I. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.
- Тукидид (2010). *Пелопонески рат*. прев. Обрадовић Д. Београд: Admiral Books.

Збирке и каталози

- Hicks E. L. Hill G. F. (1901). *A Manual of Greek Historical Inscriptions*. Oxford: Clarendon Press
- Lang M. L. (1990) Ostraka. *The Athenian Agora*, vol. XXV. Athens: American School of Classical Studies.
- Majeska G. P. (1984). *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Meiggs R., Lewis D. M. (1969). *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- E. S. Roberts E. S. (1887). *An Introduction to Greek Epigraphy*. vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.

Литература

- Amandry P. (1984). *Delphi and its History*. Athens: „Greece – An Archaeological Guide” Editions.

- Бјури Џ. Б., Р. Мигс Р. (2008). *Историја Грчке: До смрти Александра Великог*, Београд: Завод за уџбенике.
- Barron, J., P., (1986). *The liberation of Greece*. In J. Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, M. Ostwald (Ed.), *Cambridge Ancient History*, vol. IV, (pp. 592-623). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bassett S. (2004). *The Urban Image of Late Antique Constantinople*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delkur M. (1992). *Delfijsko Proročište*, Novi Sad: Izdavačka kuća Zoran Stojanović.
- Grundy G. B. (1901). *Great Persian War and It's Preliminaries*. London: John Murray Press.
- Hornblower S. (2011). *The Greek World 479-323 B.C*. London: Routledge.
- Madden, T. F. (1992), The Serpent Column of Delphi in Constantinople: Placement, Purposes, and Mutilations, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 16, 111-146.
- Ménage, V. L. (1964), The Serpent Column in Ottoman Sources. *Anatolian Studies*, 14, 169-173.
- Rhodes P. J. (2006). *A History of the Classical Greek World 478-323 B.C*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Ridgway, B. S. (1977). The Plataian Tripod and the Serpentine Column. *American Journal of Archaeology*, 81, 374-379.
- Stephenson P. (2016). *The Serpent Column – A Cultural Biography*. Oxford: Oxford University Press.
- Strootman, R. (2014). The Serpent Column: The Persistent Meanings of a Pagan Relic in Christian and Islamic Constantinople. *Material Religion*, 10, 432–451.

Mladen Živić

HISTORICAL IMPORTANCE OF INSCRIPTION ON SERPENT COLUMN FROM DELPHI

Summary: Ancient Greece gave to Balkan Peninsula's numerous epigraphic inscriptions in legacy. One of the important epigraphic sources is inscription on Serpent Column from Delphi. This inscription was probably made between 479. and 478. BC, but it did not completely preserved. Nevertheless, the historical importance of this inscription is very valuable in research of Persian wars. This votive offering Greeks dedicated to Apollo Pythios in thanks-offering for victories in Persian wars. Serpent column was in Delphi until IV century AD, when Constantine the Great brought it to Constantinople. Serpent Column is still located in Istanbul, former Constantinople. On the inscription are commemorated 31 states which were took part in campaign in whole Persian wars, except the battle of Mykale. Likewise, this inscription give us important informations of Greek states that fought in Persian wars.

zhelezmo@gmail.com

Предраг Мутавић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

УДК 811.163.41'373.7

Мерима Кријези
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ЈЕЗИК КАО ИСТОРИЈСКИ ПОДСЕТНИК – О ЕТНОНИМУ *ТУРЧИН* У ФРАЗЕОЛОГИЈИ ГРКА, АЛБАНАЦА И СРБА¹

Сажетак: Језик је одраз најразличитијих колективних сећања из претходних времена, стереотипа, сазнања, вечних истина, друштвених, психолошких, културних, религијских и других погледа на свет. Вишевековно присуство Турака оставило је неизбрисиви траг на бројним пољима живота и рада савремених балканских народа, тако и у језику у виду бројних турцизама и оријентализама. Посебан облик турцизма у грчком, албанском и српском представља етноним *Турчин* који је ушао у низ фразеологизама и паремија. Главни задатак нашег рада је да контрастивно и компаративно утврдимо у ком обиму се између забележених конструкција јављају (не)подударности на морфосинтаксичком и семантичком пољу те да пружимо увид у то како се у трима релативно блиским балканским друштвима културолошки и традиционално доживљава етноним Турчин.

Кључне речи: грчки, албански, српски, фразеологија, етноним Турчин, еквиваленција

1. Циљ, предмет рада, методологија

Како су у сваком језику похрањене најразличитије информације о нашој прошлости, он онда функционише и као историјски подсетник на многобројне догађаје који су оставили свој дубок траг у колективном сећању. Обично овај подсетник чине фразеологизми који су, по свом карактеру, идиотипични, карактеристични само за тај језик. Понекад се запажају и такве конструкције подударне (семантичко-структурно) у више различитих језика, што говори у прилог да су различити народи, или искусили исто, или је дошло до постепених међусобних културно-друштвених утицаја и размена. Вишевековна владавина Турака обележила је историју Балкана, а дала је и свој печат када је реч

¹ Рад је написан у оквиру пројекта Министарства образовања, науке и технолошког напретка Републике Србије *Језици и културе у времену и простору* (број 178002).

о сложеним односима између балканских народа и Турака. Етноним Турчин као саставни део вокабулара савремених балканских језика временом је добио одређена конотативна значења и, као такав, ушао је у фразеологизме и паремије. Опредељење да он буде предмет нашег разматрања у грчком, албанском и српском спонтано се наметнуло као најадекватније у покушају могућег укваштања историје и филологије. Уколико се историја дефинише као наука која пружа објективан и непристрасан приказ свих прошлих дешавања и догађаја, филологија се може сагледати као субјективан приказ те исте прошлости, као релативно пристрасна слика о некоме (нечему) у виду посебних језичких форми (израза, фразеологизама, пословица) насталих у различито време и под различитим (историјским, друштвеним, религијским, културним, политичким и осталим) приликама и условима.

Основни циљ рада је да синоптички прикажемо како три наведена савремена балканска језика функционишу као историјски подсетник, да контрастивно, компаративно и когнитивно сагледамо како се у њиховим фразеологизмима описују и предочавају стечена искуства и сазнања Грка, Албанаца и Срба о Турцима. Чињеница је да се колективно мишљење тешко мења и прилагођава савременим потребама народа, што значи да се оно пуко преноси са генерације на генерацију, при чему ранији погледи постају стереотипи.

Методолошки, због компаративног приступа, сваки од разматраних језика може бити и полазан и циљан, а уз фразеологизме уврстили смо и пословице² с овим етноним. Терминолошки, све конструкције називамо фразеологизми, а ради прегледности и уочавања разлика, у заградама наводимо буквалне преводне конструкције забележених на грчком и албанском. За анализу послужили су нам сви доступни штампани и електронски речници уз збирке народних пословица (списак је приложен на крају рада). Додатно, употребљен је и *Google* претраживач искључиво као накнадна (секундарна) провера употребе и значења свих забележених облика.

2. Уводно разматрање

Супротно од историје, која је утврдила када су тачно дошли Турци на Балкан, лингвистика није утврдила када су у балканске језике почеле да улазе турске и оријенталне речи, из разлога што таквих података нема. Сви познати

² Структурно, пословице су блиске фразеологизмима, не само зато што уз „изреке, крилатице, цитати и слично, као устаљене конструкције са реченичном функцијом предикативних јединица, представљају фразеологију у ширем смислу“ (Мршевић-Радовић, 1987: 28), него и зато што „садрже елементе националне културе“ (Драгићевић, 2013: 72). Пословице, као посебне културне својствене сваком народу, неретко су и један од извора директног настанка фразеологизама. Њихов је карактер интернационални – у различитим језицима препознају се исте форме и исте поруке – али доминантну улогу има онај домаћи зато што је сваки народ своја посебна искуства, непосредна сазнања, сагледавања односа у друштву, истине и мудрости до којих је дошао стицао на своје начине и претакао их у разумљиве и прихватљиве слике њему најбоље, најпримереније, најцелисходније.

писани трагови су тек накнадне потврде чињенице да су оне већ ушле у балканске језике, односно да су те и такве речи биле прихваћене у језику и да је турско-оријентална лексика инкорпорирана у вокабулар сваког од балканског језика понаособ. Она, по свом карактеру, јесте и општа, и посебна, што ће рећи да се у балканским језицима проналазе не само исти турско-оријентални лексички елементи – то је такозвано заједничко лексичко језгро препознатљиво у сваком језику, као што је, на пример, гастрономска терминологија³ – него и они различити. Другим речима, у сваки од балканских језика ушле су и такве лексеме које се могу пронаћи само у једном, а не и у неком другом балканском језику.

Иако је питање уласка турцизама у балканске језике и даље отворено, сходно опште прихваћеном лексикографском мишљењу, појава турцизама везује се за XVI век (Ресо, 2007: 279), што има потврду у чињеници да су тада све балканске земље биле под турском доминацијом. Самим тим, и турски језик је постао општеприсутан и донекле обавезујући језички фактор, мада је његово учење било током читавог периода Османлијског царства ограниченог дмета, посебно на хришћанским подручјима. Важно је напоменути да је на почетку турске владавине постојала строга забрана учења турског, будући изједначен с арапским, касније и персијским, чиме је постао један од три светих језика муслимана. Дванаеста одредница *Канун-и-раја*, збирке прописа састављеној у Дамаску 635, каже да хришћани и Јевреји „не смеју учити арапски књижевни језик“ (Андрић, 1997: 42). Додатну дистанцу дала је друштвена и верска сегрегација у Турском царству, пошто ниједна страна није подржавала етничко мешање становништва. Турски је остао по страни у свим балканским хришћанским друштвима, док је у срединама где је дошло до исламизације и до суживота различитих етничких група, као у градовима и већим насељима, кључним центрима за ширење турцизама на остала језичка подручја (Kostallari, 1978: 43), уплив турског био или знатан, или релативно спонтан. Да је Косталаријево виђење исправно, може послужити и следећи културолошки податак. У насељима и градовима на Косову и Метохији, посебно у Приштини и Призрену, код Албанаца које је припадало градским и аристократским породицама знање турског се сматрало кључним за њихово позиционирање унутар албанског друштва. Преко знања турског одређивао се њихов статус и, следствено, њихово друштвено разликовање од осталог албанског муслиманског становништва. У неформалном говору, уколико би желели да себе означе као припаднике грађанског слоја, одређивали су се лексички као *prishtinali*, *prizrenli*⁴, а не као *prishtinas*, *prizrenas* (Приштинац, Призренац) како би требало сходно деривацији у савременом албанском. У руралним срединама, међу-

³ Нешто слично вреди за културу личне хигијене и чистоће. Отуда је занимљив пример *турско купатило* који постоји и у балканским језицима (туркικό λουτρό, banje turke, турска бања, турска баня, baie turcească) и у већини европских језика (Turkish bath, türkisches Bad, bain turc, törökfürdő, baño turco, турецкая баня...).

⁴ Уз албански апелатив стоји турски наставак –li.

тим, такво одређење никада није заживело. Наравно, турцизми су улазили и у руралним срединама, будући усвајани на исти начин као и у градовима, захваљујући непосредним контактима са говорницима турског, културној, религијској, друштвеној размени итд. Поред Турака, у ширењу турцизама учествовали су и други муслимански народи на Балкану, попут Ујгура, Јорука, Татара, Арапа. Додатни социолошко-језички чинилац представљало је и домаће исламизирано становништво чији су припадници „много допринели ширењу турско-источњачких утицаја, не само тиме што су их сами усвајали, већ и тиме што су их ширили међу хришћанским становништвом истога језика“ (Свијић, 2011: 122). Тако се одвијала непосредна културна размена, односно и културно и интимно посуђивање (Bloomfield, 1933: 444-460, 461-475): са постепеним усвајањем нових појмова, идеја, ставова, са ширењем и прихватањем нових облика турско-оријенталног културног, менталног, друштвеног, психолошког понашања, нових гастрономских обичаја, нужно су усвајани и нови термини, нове речи које су временом постале толико одомаћене у сваком од балканских језика да се више и не препознају као туђице.

3. О етнониму Турчин код Албанаца, Грка и Срба и о његовој идеологизацији

Етноним Турчин, кога први наводи Херодот у виду апелатива краља Ски-та Таргита (МС, 2006: 837), сви једнојезични српски, грчки и албански речници уредно бележе. Његово главно значење односи се на опште именовање припадника турског народа, односно становника Турске (РСМ, VI: 346; FGSH, II: 2042; АNE, 1803), док у ужем смислу проналазимо извесне разлике у семантичком схватању овог етнонима, па отуда додатно означава:

- а) округлог, свирепог, немилог човека (фиг; РСМ, *ibidem*);
- б) муслимана (заст; FGSH, *ibidem*; АNE, *ibidem*);
- в) бесног, разузданог човека (метаф; АNE, *ibidem*);
- г) нешто заљућено или што узрокује раздражљивост (метаф. квалиф; АNE, *ibidem*).

У језицима које разматрамо етноним Турчин постао је саставни део једног низа фразеолошких и паремиолошких израза који носе искључиво негативну семантичку конотацију. То су сада већ устаљене, чврсто укорене стереотипске слике у виду поједностављених и схематизованих приказа које пружају погледе и представе о Турцима. На питање како оне настају, одговор лежи, пре свега, у људској природи, односно у непосредном животном искуству. Људска природа је пре склона најразличитијим претеривањима, преувеличавањима, али и омаловажавању и извртању стварности. Када се на то надовежу и непријатна, тешка и негативна искуства између Турака и балканских народа стечена током њихове вишевековне доминације Балканом, стереотипи о Турцима су стекли погодну основицу за настајак и развој. Вредност искуственог

[лично доживљеног, преживљеног] у тој мери је важна да постаје основица целокупног сазнајног (Botica, 2013: 489). Једном устаљен у језику, једном прихваћен у народу, стереотип као „вечну истину“ немогуће је променити, ублажити, ни оповрћи, а сваки могући изузетак „ćemo interpretirati kao iznimke u odnosu na prototip, pa će Turčin koji ne puši i Rus koji ne pije samo potvrđivati pravilo“ (Ivanetić-Karlavaris-Brener, 1999: 133-134). Проблем са стереотипом је тај што он постаје одређено „знање и сазнање“ о некоме и/или о нечему преко кога се израђује или поставља један идентитет наспрам другог. Ово води ка дихотомији `ми` и `они`, надаље ка семантичкој конотацији разликовања „доброг“ од „рђавог“, „истинитог“ од „лажног“, „исправног“ од „погрешног“ итд. У друштвено-психолошком погледу сваки стереотип је помоћно средство којим се припадници једног народа руководе да би се у објективној стварности лакше оријентисали, при чему они или оправдано прихватају, или одбацују припаднике других народа, да би што боље очували, поставили, или ојачали властите позиције (Wenzel, 1978: 20–22). Како се стереотипи изражавају путем језика и његових експресивних средстава, онда језик није ништа друго до „главни облик изражавања и постојања националне културе“ (Воробьев, 1997: 12) унутар које су израђени не само погледи на свет карактеристични за сваки народ понаособ, него и погледи сваког народа на поједине народе, обично њему суседне, са којима се или сусретао, или пак има извесна посредна („по чувењу“) сазнања. По Олпорту, стереотип, као засебна појмовно-психолошка категорија, постепено се пуни одређеним садржајима у виду личне процене, ставова и вредносних судова (Allport, 1977: 246) и тек када је испуњена, тада постаје стереотип. Отуда, на пример, категорија „Циганин“ данас носи посебну негативну асоцијативну и културолошко-социолошку конотацију у односу на категорију „Ром“, пошто је њен укупни семантички садржај испуњен негативним појмовним елементима који се аутоматски јављају већ при помисли на њу. У односу на њу, категорија „Ром“ се психолошки, културолошки, социолошки, ментално, доживљава као неутрална, уколико имамо у виду да је и даље „празно семантичко поље“. У албанском, уз лексему *turk*, постоји и лексема *turkoshak* која садржи изразито негативну семантичку конотацију, пошто се односи на било кога који је назадних, конзервативних погледа. У балканским језицима које разматрамо категорија „Турчин“ не познаје могућност суптилног лексичко-семантичког разграничавања као код поменуте категорије, па је зато одавно постала стереотипна, објединивши у себи најразличитије негативне појмовне и семантичко-конотативне карактеристике. Отуда, посматрано са психолошко-логичке тачке, „stereotipi nisu potpuna slika svijeta, već su slika mogućega svijeta na koju su svi adaptirani“ (Lippmann, 1995: 76), мање или више.

Током борби за независност, која код балканских народа почиње у XIX веку, а окончава балканским ратовима и Првим светским ратом, Албанци, Грци и Срби додатно су учврстили свој негативни поглед на Турке који је, осим уочених разлика, каткада или изједначен, или исти. Оно што га одликује јесте то да ниједан наведени народ не посматра Турке са симпатијама, нити исказује имало позитивне емпатије према њима. Овакав став је последица колективног

памћења непосредних догађаја, на „мрачан период“ националне историје obe-
лежен потлаченошћу под „турским јармом“ и губитком слободе, државности,
суверености, данком у крви, страховитим одмаздама, набијењем на колац итд.
Време балканских национално-ослободилачких покрета означила су насилна
разрачунавања турских власти са локалним становништвом које је подржавало
хајдуке и арматоле у борби за успостављање властите независности и држа-
ве. О томе сведочи народна епика, посебно српска, која, за разлику од грчке
и албанске, детаљно описује сва турска зверства над неустрашивим борцима.
Страни извештаји о турском насиљу над побуњеним Хиоћанима 1822. године
омогућили су да се у Европи додатно учврсти антитурски став и да се озбиљ-
није помогну грчки устаници (Мутавцић, 2009: 309). Немилосрдно разрачуна-
вање са сваким против турске власти имало је и конотацију верског рата где је
„све било дозвољено“. Тиме су Турци први погазили основни принцип верске
и друштвене толеранције на коју их је *Кур-ан* обавезивао.

Додири балканских народа с европским Западом омогућили су да се већ
изграђени стереотипи о Турцима учврсте, а нови појаве. Све везано за Турке
и Турско царство било је означено као назадно, заостало, примитивно, глу-
по и загуцано. Ово се понајпре сагледавало у техничко-технолошком, потом у
културно-образовном погледу. У одмеравању односа „ми“ и „Турци“, „ми“ је
доживљавало просвећење, или боље речено освешћење, у виду успостављања
дистанце између „нас“, Грка, Албанаца и Срба, староседелаца, „нас“ који смо
некада били неко и нешто, и „њих“, који нама ни по чему не припадају нити се
ми у њихово можемо уклопити. Ова важна културолошко-социолошка димен-
зија провлачи се кроз све сачуване народне изреке, пословице и фразеологизме
који су једним делом настали и много пре избијања устанака.

Фразеолошки, стереотипи су клишеи, устаљене, готове изражајне форму-
ле чврсто структурно и семантички обједињене да их је немогуће рашчлани-
ти. То су такве конструкције које функционишу у језику као једна јединица са
својим посебним значењем. Без обзира на то да ли је реч о етнониму Турчин
употребљеном у једнини или у множини унутар израза, сва изнета (дата, опи-
сана, приказана...) својства и карактеристике се начелно генерализују, вреде
за сваког припадника ове заједнице без изузетка, што значи да су стереотипи
„društveni konstrukti, krajnje okamenjene točke u tvorbi identiteta, predodžbe i slike
o vlastitome (autostereotipi) ili o tuđem (heterostereotipi)“ (Oraić-Tolić, 2006: 7).

Један од најраширенијих стереотипа о Турцима у грчком, српском и ал-
банском пружа израз *пуши као Турчин / καπνίζει σαν Τούρκος (Αράλης) / pi duhan
si (një) turk* који се проналази и у другим језицима (на пример, у мађарском:
dohányozik, mint a török, италијанском: *fumare come un turco*⁵). Чињеница је да је
дуван дошао на Балкан посредством Турака који су га конзумирали на три на-
чина – ушмркавањем, пушењем и жвакањем. Колико је конзумација дувана била
(и остала) важна социјална категорија балканског друштва, најбоље илус-

⁵ У румунском израз гласи лексички измењено, уз очувану семантику: *a fuma ca un șarpe* (= „пушити као змија”).

трује албанска пословица: burrë pa duhan si turku pa iman (= „мушкарац без дувана као Турчин без имана“⁶) у којој се узрочно-последично изједначавају два одвојена елемента у културолошком погледу – осим браде и бркова, кључних одлика мужевности, у албанском друштву (сагледано шире и у општем балканском) конзумација дувана сматра(ла) се искључиво привилегијом мушкараца који није могао бити мушкарац уколико не би носио са собом дуван, уколико га не би нудио другима и уколико га не би мотао у (мушком) друштву. Дуван је доведен у исту раван са вером: као што је Турчин препознатљив по својој вери, тако је и човек (шире сагледано), односно, Албанац (уже сагледано), препознатљив по дувану и по његовој конзумацији. Напоменимо да у грчком и у српском овакве или сличне пословице нема. По свему судећи, у претходним историјским периодима конзумација дувана код Срба није била посебно ни раширена ни омиљена, а разлог томе даје Вук кроз народно објашњење како је дуван (највероватније) „испао из утробе проклетога Арије“⁷ и да је зато „грехота дуван пушити“ (Стефановић Караџић, 1969: 180). Ни Марко Краљевић није био склон дувану, о чему говори кратка народна песма *Лула Марка Краљевића*⁸ где се описује како Марко покушава да са тридесет Турака запали лулу:

*триест кеса Турци истресоше,
ни трећину нису напунили,
то се Марку круто на жа дало,
на удари турског капетана,
удари га лулом и духаном.
Како га је лако ударио,
добрим га је коњем раставио. (стр. 235)*

при чему му је било више жао сломљене луле и просутог дувана него турског капетана. Другим речима, Марку се уопште није допао дуван.

Један од раширених фразеолошких израза на Балкану представља и *седети по турски / κάθομαι αλά τούρκα / rri turqnisht*⁹ који је семантички неутралан, пошто се односи на карактеристичан опис посебног начина седења.

Сви забележени фразеологизми у грчком, албанском и српском с етнимом Турчин садрже, како смо назначили, негативну семантичку конотацију и у највећем броју случајева су идиотипични, карактеристични за сваки језик: како су без својих одговарајућих семантичко-структурних парњака, тешко их је превести, или превод у потпуности изостаје. Код Грка и Срба, донекле и Албанаца, задржало се митологизовано колективно сећање на Турке као на насилне, превртљиве, лукаве и опасне освајаче и господаре којима је тешко веровати и

⁶ Иман (ар.), веровање, вера. Поред ове, у албанском постоји и пословица с еквивалентним значењем: *kafja pa duhan, si turku pa iman* (= „кафа без дувана, као Турчин без имана“).

⁷ „Проклети Арије“ је ранохришћански теолог Аријан, упамћен по свом јеретичком учењу (аријанство).

⁸ Ова песма, колико нам је познато, први пут је објављена у другом тому збирке Луке Марјановића *Луначке pjesme* (Матица хрватска, 1897).

⁹ У руском: *сидет/сидиться по-турски*.

са којима је немогуће успоставити мир. О томе говори српски идиотипични фразеологизам *рука руци, нисмо Турци* чије конотативно значење указује на апсолутну непомирљивост и немогућност проналажења заједничког језика.

Проблем понашања и владања у друштву најбоље илуструје фразеологизам у српском *потурица гори од Турчина* који се може изједначити са релативно устаљенијим и нешто познатијим изразом *бити већи католик од папе*. У грчком се запажају два одговарајућа фразеологизма:

- а) први – *αυτός που από Ρωμιάς γίνεται Τούρκος γίνεται σκληρότερος* (= „онај који од Ромеја¹⁰ постане Турчин бива окрутнији“) – потпуно одговара српској првонаведеној. Смисао му је да укаже на то да се промена догодила и због преласка у ислам, и из разлога да се неко приклонио турској страни, понајпре због материјалне и економске користи;
- б) други – *βασιλικότερος του βασιλέως* (= „већи ројалиста од краља“).

Његош у *Горском вијенцу* не прави разлику између потурице и Турчина – то је једна те иста категорија која заудара („заудар земља Мухамедом“, 558) и смрди („како смрде ове потурице“, 1242). На ово указује и српска пословица *нема Турчина без потурчењака*. Међутим, Вук Мићуновић гласно напомиње како ипак „мрзни су ми они [тј. потурице] него Турци¹¹“ (1900). Срби етнографски негативно апострофирају Турке, пошто их „сматрају за нечисте, па зато и ђаволи неће њима као својима ништа да учине и науде. Црногорци верују да прави Анадолци често и реп имају, а они из Арабистана да немају уопште пете на ногама, да немају два ока у глави, него једно око врх главе. Зато Црногорцу није никакав зазор лизнути турску крв с мача којим му је главу одрубио“ (Вукановић, 1940: 67). Да је Турцима (било) својствено неморално и девијантно понашање, показује наредна грчка идиотипична пословица – *μητέ στο διάβολο κερί, μητέ στον Τούρκο κόλο* (= „ни ђаволу свећу, ни Турчину дупе“) – која наглашава њихову склоност према мушком полу. У ширем погледу носи значење опреза, избегавања блиских веза са сваким ко би се могао схватити као напријатељ или као неко ко другоме не жели добро. Нечије непристојно, вулгарно понашање у друштву дочарава српски израз *псује као Турчин* који, колико смо услели да проверимо, има свој одговарајући облик још једино у италијанском језику: *bestemmina come un turco*. Дволичност Турака у грчком описује пословица *ο Τούρκος είναι φίδι που, μόλις ζεσταθεί, σε δαγκάνει* (= „Турчин је змија која, чим се угреје, уједа те“), која може одговарати српској *Турчин нема ни вере ни закона*.

Када је још речи о понашању, ваља назначити да се Турци код Грка доживљавају као веома плаховити и напрасити људи, што показују наредни фразеологизми:

γίνομαι Τούρκος (= „постати Турчин“)
*разбеснети се/*бити љут као рис
e zuri arapi (dikë) (= „ухватио је Арапин /кога/“)

¹⁰ Ромеј, некадашњи назив за Грка, настао у време римске доминације Грчком, био је у употреби током Византинског царства. Задржао се све до данас, а спорадично се чује у грчким говорима.

¹¹ Сличну мисао исказује македонска пословица: *пази Боже не от Турчин, а от потурак!*

κάνω (κάποιον) Τούρκο/τουρκεύω (κάποιον) (= „учинити /кога/ Турчином“)
*разгоропадити (кога)/*пасти у ватру

У грчким конструкцијама Турчин је маркиран негативно психолошки, у албанском еквиваленту то обележје носи етноним Арапин. Одговор на питање зашто је истакнут Арапин, а не Турчин, могао би се потражити, по нама, у културолошком смеру: Албанци, после смрти Скендербега 1468, масовно прелазе у ислам и, историјски врло брзо, интегришу се у османлијско друштво, при чему су себе почели да доживљавају ако не као Турке, а онда свакако као делом турског друштва. Највероватније је и црнпураста боја коже Арапа одиграла своју посебну улогу у приписивању хировитости и плаховитости њима, а не Турцима који су, по својој боји коже, ближи нама него Арапима.

Наредна грчка пословица говори у прилог томе на који су начин Турци вешто и лукаво успевали да извуку корист на Балкану: *Ρωμίων καβύας, Τούρκων χαλβάς* (= „Ромеја кавга, Турцима халва“). Њен преводни еквивалент на албанском и српском би најприближнији био *kur zihen dy, përfito i treti = док се двоје свађају, трећи се користи*, односно интернационалној *завади, па владај / përcaje e sundo*.

Потврду да је турска доминација била сурова и окрутна проналазимо у подударној пословици у сва три језика:

где Турчин прође, ту трава не расте = όπου πατήσει Τούρκος, χορτάρι δε φυτρώνει = ku shkel turku, nuk mbin bar. (= „где згази Турчин, не расте трава“)

Да је настала историјски рано, потврду смо једино пронашли у *Латинско-албанском речнику* (Dictionarium Latino-Epiroticum) где је наведена први пут¹². Иако не располажемо опипљивим и документованим доказима, сматрамо да не би требало искључити могућност да је ова пословица постојала и у грчком и у српском већ у то доба, односно да је највероватније настала у приближно истом тренутку и да се спонтано проширила (и у друге балканске језике¹³), посебно уколико имамо у виду да су на самом почетку сва три хришћанска народа искусила тежину турске власти и осетила сурову промену друштвених, политичких, културних, религијских и економских односа. Да Турци нису били добродошли, да се њихова појава у друштву није сагледавала позитивно, сведочи и наша пословица: *нема зиме без ветра ни зла госта без Турчина*. Да је турска доминација била прожета страховладом и да се није много разликовала од сурових претњи Страшним судом говори у прилог фразеологизам *поп књигом, Турчин силом [влада]* која објективно и сажето указује на то да у српском друштву није било слободе, те да је страх (односно, различите врсте застрашивања) био реалност са којом се сваки појединац суочавао и са којим је присилно морао живети.

¹² Овај речник је саставио и објавио у Риму 1635. албански бискуп и ерудита Франг Барди (Frang Bardhi, 1606–1643). Барди је ову пословицу дао у виду калка на италијанском: *dove il turco pone il suo piede, non nasce erba* (стр. 215).

¹³ Бугарски: *гдето мине Турчин, трева не никне*, македонски: *Турчин кај згази, трева не никне*, арумунски: *iu călca turclu, iarbă veardi nu futură*.

Неповерење и одбојност Грка према Турцима изражава паремија *Τούρκος και καλός, δεν γίνετα!* (= „Турчин, па још добар, не бива!“) чији преводни еквивалент на српском не постоји, а најприближније би се могао изједначити са „само мртав Индијанац је добар Индијанац“. У албанском пословици еквивалент грчком гласи *turku mbetet turk* (= „Турчин остаје Турчин“) чија је семантика једнака српској пословици *вук длаку мења, ђуд никада*. Шире сагледано, српске пословице *Турчин нема ни вере ни закона / у Турчина никада вјере* се могу узети као приближни еквиваленти, мада пре конотативно указују на то да су Срби Турке окрактерисали као изузетно превртљиве и морално нечасне људе. Однос апсолутног неповерења према Турцима Албанци изражавају и пословицом: *те са бѐhet laraska bilbil, аq i бѐhet turku нjeriu* (= „колико од свраке славуј бива, толико човек од Турчина постаје“), а Грци фразеологизмом – *του Τούρκου η πίστη είναι στο γόνατο* (= „вера [тј. поверење] у Турчина је у колену“) – који метафорички указују на то да чим се не удовољи некоме, он показује своје право лице. У грчком фразеологизму сачувало се сећање на то да су Турци најчешће шутирали и ударали ногом потлачене, па отуда и мотивација за настанак овакве фразеолошке слике. Сагледано из ове перспективе уопште није за чуђење што постоји и посебан српски фразеологизам *отерати (кога) у Турке / до ђавола* чији грчки и албански еквивалент садржи лексему ђаво: *στέλνω (κάποιον) στον διάβολο / shkoj në dreq (të mallkuar)*. Срби су убеђење (уверење) да Турчину никада не треба веровати преточили у посебну идиотипичну конструкцију *лагати као Турчин* (са варијантом: *као нас*), док би у грчком њена приближна варијанта гласила: *ο Τούρκος όλο `καλά` σου λέει και το δικό του δεν τ`αφήνει* (= „Турчин ти само `добро` вели, а своје не попушта“). За Његоша се каже да је аутор пословице која сликовито говори о турском поштењу и поверењу: *трговац ти лаже са смијехом, жена лаже сузе просипљући, нико крупно ка Турчин не лаже*. Колико се веровало у то што су Турци говорили, или обећавали, најбоље износе албанске пословице са поредбеним описом неповерења:

fjalët e turkut si pordhët e ujkut (= “речи Турчина као прдеж вука“)
mos i beso buzëqeshjes së turkut (= „не веруј Турчиновом осмеху“)
*s duhetë me zanë besë as ujit, as turkut*¹⁴ (= „нити води нити Турчину веровати не треба“)

Дволичност и подмуклост Турака најбоље осликавају идиотипични фразеологизми у:

- грчком: *ο Τούρκος είναι φίδι που, μόλις ζεσταθεί, σε δαγκώνει* (= „Турчин је змија што, чим се згреје, уједа те“), чији би преводни еквивалент на српском најприближније могао бити *храни врону да ти очи вади*;
- албанском, са поређењем: *turku si ujku* (= „Турчин као вук“).

а похлепу и грамзивост грчка пословица без одговарајућих еквивалената у албанском и српском:

¹⁴ Ову пословицу наводи први Барди у свом речнику (стр. 215).

Τούρκο είδες, άσπρα / γρόσια θέλει, κι άλλον είδες, κι άλλα θέλει (= „Турчина си видео, аспере / гроше¹⁵ иште, и другог си видео, и он још иште“)

Етноним Турчин употребљен је у грчкој фразеологији у једном ширем контексту, будући узет као полазна тачка за поређење двеју дијаметрално супротних крајности. Реч је о специфичном изразу *τρώνει το ψωμί του Τούρκου και κάνει δέηση για τους Φράγκους* (= „једе турски хлеб, а чини молитву Францима“) који би се најприближније могао пренети на српски: **хвали село, а живи у граду*, док на албанском поседује углавном семантичко-структуралну подударну варијанту: *hanë bukën e turkut, Moskovit i bëjnë duanë*¹⁶ (= „једу хлеб Турчина, Московљанину¹⁷ чине молитву“). Грчка паремија *κάλλιο έχω Τούρκου μαχαίριά, παρά Βενετσάνου κρίση* (= „боље имати убод Турчина, него сүд Млечанина“), која одговара семантички и конотативно српском изразу *бирати од два зла мање*, означава да је у грчком колективном сећању упамћено како је владавина Млечана била гора од владавине Турака. И у српској фразеолошкој слици етноним Турчин поседује неутралан семантички карактер, што илуструје израз *није свако Туре за везира*. Сагледано шире, конотативно је неутралан, пошто се њиме подвлачи чињеница како није свако способан да се бави одређеним пословима¹⁸. Слично вреди и за *күд сви Турци, ту и мали/ћелави Мујо* који, осим што се може односити на било кога, семантички указује на особу која се слепо прикључује већини. Грчки и албански семантички парњаци припадају нултој категорији еквиваленције – *χέρι που δεν μπορείς να το δαγκώσεις, φίλησέ το* (= „руку коју не можеш ујести, пољуби је“), *shkon si Muça pas dajisë/dajive* (= „иде као Муча за делијом/делијама“).

Наредне идиотипичне грчке синонимне пословице:

οι Τούρκοι με τ`αμάξι πίνουν τους λαγούς (= „Турци колима хватају зечеве“)
με τον араμπά πίνει ο Τούρκος το λαγό (= „арабом¹⁹ хвата Турчин зеца“)
με το γιαβάς-γιαβάς ο Τούρκος όλα τα καταφέρει (= „уз јаваш-јаваш Турчин све постиже“)

такође носе неутрално семантичко-конотативно значење: могу важити за било кога и у свакој прилици, а указују на то да се само стрпљењем и упорношћу постижу резултати и остварују циљеви. У српском би одговарале најшире познатој *стрпљен спасен*. Сличну слику одаје и српски фразеологизам *навадити се као Турчин на крметину* који би могао одговарати грчким пословицама. Иако садржи комику и повезује неспојиве појмове, носи конотацију упорности, од-

¹⁵ Аспер и грош су старе коване монете.

¹⁶ Синонимна варијанта познатија у албанском гласи: *ha bukën e mikut e bën duanë armikut* (= „једе хлеб пријатеља, а моли се непријатељу“).

¹⁷ Реч је о становнику места Москопоље на југу Албаније.

¹⁸ У жаргону младих врло често се у том контексту чује израз: *није жвака за сељака*.

¹⁹ Араба, врста запрежног возила.

носно досадног инсистирања док оно на шта се особа намерила не добије, или док не оствари.

Неутралну семантичку конотацију исказује албански фразеологизам (*jam*) *koka turku / e turkut*²⁰ (= „бити турска глава / глава Турчина“) чије је метафоричко значење (бити / постати) *жртвени јарац / (εἶμα / γίνομαι) ἀποδιπομπαῖος τράγος*.

Изразит негативан и етноцентричан став, с јасном семантичком конотацијом одсуства емпатије према Турцима и свему што је турско, даје наш идиотипични фразеологизам *проћи поред (кога) као мимо турског гробља* који се на албански и грчки може тек приближно пренети: **i kaloj anash / *προσπερνάω (κάποιον / κάτι)* (= „проћи / заобићи / кога/)

4. Уместо закључка

Из свега указаног, увиђа се да је фразеолошка слика с етнонимом Турчин у три савремена балканска језика, албанском, грчком и српском, веома добро изграђена, да се уочавају бројне идиотипичне и непоновљиве фразеолошке и паремиолошке конструкције те да преовлађују стереотипски прикази Турака у негативном конотативном значењу. То су „еталони или сликовите представе, често засноване на претеривању, на претпоставкама које се не могу проверити, квазистереотипи којима се неком појму приписују замишљене (непостојеће) особине, наслеђени симболи и симболични смислови, митологеме“ (Мршевић-Радовић 2014: VII) .

Стварање слике о Турцима код Грка, Албанаца и Срба текло је историјски споро, будући да је било потребно време да сваки народ изгради свој однос и став према њима. У том процесу непосредни додир, лична сазнања, разна преношења, препричавања, прераде, допуне и слично, што је условило модификовање сазнања, преувеличавања, допуњавања, одиграли су посебну улогу. Зато су Турци, као народ, постали не само идеологизовани, него и снажно стигматизовани, а укупна слика о њима и даље се испољава као веома жива и непосредна у сваком од разматраних језика. Сва мишљења и сви погледи о Турцима сматрају се сасвим истинитим и тачним без обзира на то што постоји јасна дистанца између тренутка када су настали и садашњег времена. Наведени примери указују да је немогуће пронаћи неки који позитивно и афирмативно приказује Турке, а свега неколико забележених припада категорији неутралне семантичке конотације. Постоји тек неколико истих фразеолошко-паремиолошких конструкција које узгредно потврђују да наведени балкански народи деле нека заједничка виђења о Турцима.

²⁰ У албанском постоји и синонимна варијанта: (*jam*) *dashi i kurbanit* (= „бити/ курбански ован“).

Литература

Речници

Α) једнојезични речници:

- Βλαχόπουλος, Στέφανος. (2007). *Λεξικό των Ιδιωτισμών της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Κλειδαριθμός.
- Gjevari, Mehmet. (1988). *Frazeologjizma të gjuhës shqipe me shpjegime*. Prishtinë: Rilindja.
- Κριαράς, Εμμανουήλ. (1995). *Νέο Ελληνικό λεξικό – Λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Matešić, Josip. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. (1988). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας (Β' έκδοση)*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Оташевић, Ђорђе. (2012). *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј.
- Речник српскохрватског књижевног језика (1-6)*. (1967). Нови Сад: Матица Српска.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (том 1 -). Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Τεγόπουλος – Φυτράκης. (1995). *Ελληνικό λεξικό* (δέκατη έκδοση). Αθήνα: Εκδόσεις Αρμονία.
- Thomai, Jani. (2010). *Fjalor frazeologjik i gjuhës shqipe*. Tiranë: EDFA.
- Fjalor i gjuhës së sotme letrare shqipe (I-II)*. (1981). Prishtinë: Rilindja – Instituti albanologjik i Prishtinës.
- Χρηστικό λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*. (2014). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Fjalor Fjalësh e Shprehjesh Popullore*. (1982). Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës.
- <http://www.shkenca.org/content/view/5/42/>
- http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/

Β) двојезични речници на балканским језицима:

- Blanchus, Franciscus. (1635). *Dictionarium latino epiroticum, una cum nonnullis usitatoribus loquendi formulis*. Roma: Typis Sac. Congr. de Propag. Fide.
- Војаци, Ана. (1997). *Српско-грчки речник* (3. izdanje). Θεσσαλονίκη: s.e..
- Марковић, Александра. (2001). *Српско-грчки речник*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μιχάλη Σιδέρη.
- Marku, Lavdimir. (2010). *Fjalor shqip-greqisht*. Tiranë: Infbotues.
- Marku, Lavdimir. (2009). *Ελληνο-αλβανικό λεξικό*. Tiranë: Infbotues.
- Мугавић, Предраг. (2007). *Грчко-српски речник идиома*. Београд: ИК Јасен.
- Стојановић, Миодраг – Балаћ, Александар. (2009). *Грчко-српски речник* (2. издање). Београд: Завод за уџбенике.
- Ρομано-νεοελληνικό λεξικό* (coordinare finală: Lia Brad-Chisacof). (2007). București: Editura Demiurg.

Fjalor shqip-serbokroatisht. (1981). Prishtinë: Instituti albanologjik i Prishtinës.
Fjalor serbokroatisht-shqip. (1986). Prishtinë: Instituti albanologjik i Prishtinës.

В) двојезични речници на другим страним језицима:

- Collins Ελληνο-αγγλικό λεξικό*. (2003). Glasgow: Harper Collins Publishers.
Collins Greek-English Dictionary. (1997). Glasgow: Harper Collins Publishers.
Dizionario Greco moderno-Italiano, Italiano-Greco moderno. (2006). Bologna: Zanichelli editore.
English-Greek Advanced Dictionary (Ακαδημαϊκή Έκδοση). (2006). Αθήνα: Εκδόσεις Ματζέντα.
Ευαγγελόπουλος, Απόστολος. (2007). *Ελληνο-Αγγλικό Λεξικό ιδιωματισμών, παροιμιών, ρητών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μιχάλη Σιδέρη.
Marin, Stelios. (2005). *English-Greek Lexicon of Idioms and Slang*. Athens: Aheadbooks.
Marin, Stelios. (2010). *Greek-English Lexicon of Idioms and Slang* (2nd edition). Athens: Aheadbooks.
Mullafetahu, Agim. (2016). *Fjalor idiomatik shqip-anglish*. Shkup-Prishtinë-Tiranë: Logos A.
Stavropoulos, Dimitris N. (2012). *Oxford Greek-English Learner's Dictionary*. Oxford: OUP.
Stavropoulos, Dimitris N. – Horby, Albert S. (2011). *Oxford English-Greek Learner's Dictionary*. Oxford: OUP.
Τσουκανάς, Αλέξανδρος. (1997). *Γερμανο-ελληνικό λεξικό*. (2η έκδοση). Εκδόσεις Κακουλίδης.
Τσουκανάς, Αλέξανδρος. (1996). *Ελληνο-γερμανικό λεξικό*. Εκδόσεις Κακουλίδης.

Г) тројезични речник:

Fotea, Mircea - Țăranu, Ecaterina. *Dicționar frazeologic român selectiv, cu echivalente în limbile franceză, engleză, neogreacă*. Iași: Lumen, 2004.

Скраћеница у тексту:

МІС 2006: *Medieval Islamic Civilization, an Encyclopedia* (editor Joseph W. Meri). Vol. 1 A – K, Routledge.

Allport, Gordon Williard. (1977). *Az előítélet*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Αναγνωστοπούλου, Ινα – Μπουσουνη-Γκέσουρα, Λία. (2007). *1.864 παροιμίες και γνωμικά – ξέρουμε τι σημαίνουν*; Αθήνα: Μεταίχμιο.

Андрић, Иво. (1997). *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*. Београд: Просвета.

Bloomfield, Leonard. (1933). *Language*. Chicago: University Chicago Press.

Botica, Stipe. (2013). *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

- Воробьев, Владимир Васильевич. (1997). *Лингвокультурология: теория и методы*. Москва: Издательство РУДН.
- Вукановић, Татомир. (1940). Лична имена код Срба. *Гласник Етнографског музеја у Београду. Књига 15*. (уредник др Боривоје М. Дробњаковић). Београд: Штампa Државне штампарије Краљевине Југославије, 56–74.
- Драгићевић, Рајна. (2013). „Концеп Бога у српским народним пословицама“, у: Јасмина Грковић-Мејдор–Ксенија Кончаревић (уреднице), *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Одељење језика и књижевности. Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија. Књига 5. Београд: САНУ, 71–85.
- Ivanetić, Nada – Karlavaris-Brener, Ute. (1999). Onimijski frazemi i konceptualizacija svijeta. *Suvremena lingvistika*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo – Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 131–142.
- Kostallari, Androkli. (1972). *Studime mbi leksikun dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe*. Vol. 2. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës–Sektori i Leksikologjisë dhe i Leksikografisë.
- Kostallari, Androkli. (1978). Rreth depërtimit të turqizmeve në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII-XVIII. *Gjurmime albanologjike*. Prishtinë: SSHF, 37–51.
- Latifi-Xhanari, Lindita. (2012). *Turqizmat dhe semantika e tyre në fjalorët e shqipes*. Tiranë: Dudaj.
- Lippmann, Walter. (1995). *Javno mnijenje*. Zagreb: Napred.
- Mandalà, Matteo. (2012). „Mbi turqizmat në të folmet arbëreshe“. У: *Shqipja dhe gjuhët e Ballkanit / Albanian and Balkan languages* (redaktor akad. Ismail Rexhepi). Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 277–287.
- Μερακλής, Μιχάλης Γ. (2012). *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (συγκριτική εξέταση)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Мршевић-Радовић, Драгана. (1987). *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Књига LX. Београд: Филолошки факултет.
- Мршевић-Радовић, Драгана. (2014). *Фразеологија и национална култура*. Друго допуњено издање. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Мутавић, Предраг. (2009). *Кратка повест о Грчкој (стара Хелада – Византија – савремено и ново доба)*. Београд: ИК Јасен.
- Oraić-Tolić, Dubravka – Kulcsár-Szabó, Ernő (ur.). (2006). *Kulturni identiteti: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Zagreb: Filozofski fakultet – Zavod za znanost o književnosti.
- Peco, Asim. (2007). *Radovi o turcizmima*. Izabrana djela, knjiga 5. Sarajevo: Bosansko filološko društvo i Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Стефановић Караџић, Вук. (1969). *Етнографски списи * О Црној Гори* (приредили: др Миленко Филиповић, др Голуб Петрашиновић). Београд: Просвета.
- Српске народне пословице*. (2003). Београд: Отворена књига.
- Thomaj, Jani. (2006). *Leksikologjia e gjuhës shqipe*. Tiranë: Botimet Toena
- Χατζιδάκης, Γεώργιος. (1905). *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*. Τόμος 1^{ος}. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Μαρασλή.

- Haugen, Einar. (1950). The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language*. Vol. 26, 210–223.
- Hrvatske narodne pjesme* (urednik Luka Marjanović). Tom II. (1897). Zagreb: Matica hrvatska.
- Cvijić, Jovan. (2011). *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije*. Beograd: Marso.
- Wenzel, Angelika. (1978). *Stereotype in gesprochener Sprache*. München: Huber Verlag.

Predrag Mutavdžić
Merima Krijezi

LANGUAGE AS A HISTORICAL REMINDER – THE ETHNONYM *TURK* IN GREEK, ALBANIAN AND SERBIAN PHRASEOLOGY

Summary: The main objective of our paper includes a synoptic overview of three contemporary Balkan languages – Greek, Albanian and Serbian – in their role as a historical reminder; or that's to say it encompasses a contrastive, comparative and cognitive review of phraseological forms which describe and envisage the experiences and knowledge gained by the Greeks, Albanians and Serbs of the Turks. The fact is that collective thinking is difficult to change and adjust to any and all contemporary needs of a people, which means it is merely conveyed from one generation to another, whereby previously existing perspectives become stereotypes. In methodological terms and owing to the comparative approach, we have treated each of the languages considered herein as both source and target, whereas in addition to phraseologisms, our analysis also includes sayings (which contain the target ethnonym). The result of our research points to the fact that the phraseological imagecontaining the ethnonym Turk in all three unrelated Balkan languages is rather well constructed, whereas predominantly idiosyncratic phraseological and paremiological structures can be seen, as well as that stereotypical representations of the Turks are dominant mainly in the negative context. In the largest number of instances the so-called 'zero concordance' has been detected, thereby accordingly such phrases lack their semantic and structural equivalents in other languages analyzed, which is why these are either difficult or impossible to translate. Phraseological structures point to character traits, psychological and physiological characteristics of the Turks, which lack objective perceptions. These are perceptions or that's to say mental images originating from earlier historical periods when the Greeks, Albanians and Serbs as Balkan peoples were under the rule of the Turks as conquerors. That is why the Turks, as a people, became not only ideologized, but also strongly stigmatized, whereby the overall perception of them, which originated in the past, is still manifested as rather vivid and straightforward in each of the languages considered herein.

predrag.mutavdzic@fil.bg.ac.rs
meri10krijezi@gmail.com

ИНФРАСТРУКТУРНЕ ИНОВАЦИЈЕ У СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА¹

Сажетак: У раду ће бити представљене иновације у градитељству које су биле одлика аустријских и османских власти на тлу Србије и које данас представљају културно-историјско наслеђе једног значајног доба. Оне су имале симболичан карактер, али и унапређење постојеће инфраструктуре у складу са развојем војне инжењерије и цивилне архитектуре. Специфични мотиви и могући покретачи идеја за развој инфраструктуре биле су последица амбиција владара и стручњака нових профила који су се служили новим техникама. У том смислу биће објашњена улога власти и појединаца који су били укључени у реализацију различитих пројеката. Посебан акценат биће на тврђавама у Београду и Нишу и њиховој улози у заштити од опсаде непријатеља, као и контумацима у пограничној области. Имајући у виду да је територија данашње Србије била погранична област између Османског царства и Хабзбуршке монархије, систем утврђења имао је веома битну улогу. У раду ће бити представљене различите инсталације које су биле логистичка подршка војним јединицама у току борби у виду пројеката и мапи.

Кључне речи: иновације, инфраструктура, Хабзбуршка монархија, Османско царство, тврђаве

Након аустро-турских ратова крајем 17. и почетком 18. века вођених на тлу данашње Србије, обе царевине су имале за циљ учвршћивање границе, између осталог и уз помоћ модерно конструисаних пограничних тврђава. Стварањем администрација у новоосвојеним земљама, Хабзбуршка монархија је отпочела са унутрашњим уређењем, придајући значај војним и цивилним властима у доношењу одлука. Поред фокусирања на уређење фискалних и привредних аспеката владавине, административни апарат у свим провинцијама је имао задатак да прати инструкције Неоаквистичке комисије са седиштем у Бечу. У протоколима које су администрације Темишварског Баната и Краљевства Србије сачињавале често су садржани подаци о стању тврђава, путева, зграда које су служиле у војне и цивилне сврхе уз описе и предлоге за њихово реконструисање или обнову. Међусобно независне по питању управе над припадајућим дистриктима, обе администрације су често своје

¹ Рад је настао у оквиру истраживања на интерном пројекту Филозофског факултета у Нишу „Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до модерног доба)“ број: 183/1-16-6-01.

активности у градитељству финансирале из сопствених средстава, будући да су провинцијалне касе биле одвојене, са седиштем у Темишвару, односно Београду. Овакав вид одвојених система управе ипак није био случајан (Langer, 1889: 157-160; Kallbrunner 1958: 13; Roider, 1982: 56-57).

Ако се посматра државна политика монархије и њена подозривост према угарским сталежима због још свежег сећања на Ракоцијев устанак 1703-1711, није тешко установити да је једна врста тампон зоне између Османског царства и Угарске била преко потребна. Узимајући у обзир да је Банат, као и Београд, био предмет претензија Угара према правним актима још из средњег века, Бечки двор је ове територије прогласио *absolutum dominium vel peculium regium* (Bahlcke, 2005:185). То је значило да је цар Карло VI лично владао освојеном земљом, а како би спровео своје намере, створио је у пограничном појасу према Османском царству Српску народну милицију као предстражу хабзбуршкој војсци распоређену по гарнизонима у провинцији Краљевству Србији. Срби граничари су од почетка 16. века стекли репутацију поузданих чувара унутрашњих хабзбуршких земаља и с тим искуством у служби хабзбуршких царева по први пут су у дужем временском периоду распоређени на најјужнијој граничној линији између два царства (Ђорђевић, Пешић, 2018: 37).

Међутим, статус свих Срба у Монархији није био истоветан, а разликовао се у највећој мери од простора који су насељавали. Поделивши насељена места и становништво на оне који живе уз границу са Османским царством (граничаре) и оне који су потпадали под коморску власт, аустријска управа је одредила и различите пореске обавезе које су плаћали. Срби су као граничари у Бечу сматрани важним чиниоцем који није само доприносио политичкој стабилности монархије, већ и њеном економском просперитету. Такав статус су задржали и хајдуци и хусари (коњаници) (Heiducken und Husaren) на новој граници подељену на капетанате (Пецињачки, 1977: 67). Одмах по прекиду сукоба у рату 1716-1718. године и након потписивања Пожаревачког мира 1718. граница није представљала посебну територијалну јединицу, али су припадници тзв. земаљске милиције (Land-Miliz), као сталне војне одбрамбене установе, имали посебан статус у односу на остало становништво. Командни кадар чинили су српски оберкапетани (Obercapitänen), а њима су биле подређене компаније сачињене од 150 хајдука и 50 хусара (Веселиновић, 1984: 13).

У циљу стварања чврстог одбрамбеног система на граници поред људства, било је потребно уредити и систем заштитних грађевина. С тим у вези аустријске власти су након привремене војне управе 1720. године предузели кораке ка изградњи већих и мањих грађевина на целокупној територији провинције. Генерални гувернер у Краљевству Србији, принц Александар Виртембершки је у свом обиласку назначио места у којима мање или веће тврђаве морају бити подвргнуте реконструкцији и фортификацији. Међу тврђавама које се спомињу у његовом извештају налазе се оне у Смедереву, Куличу, Великом Градишту, Ресави, Јагодини, Руднику, Чачку, Ваљево, Шапцу, као и једна неименована у близини Шапца. Незадовољан стањем тврђава и шанчева који су били у фази обнове², недовршени, или у неупотребљивом

² У извештају је посебно напоменута тврђава на Руднику у којој се налазио аустријски гарнизон

стању, Александар Виртембершки је сачинио план фортификације и тврђава је обновљена (Пецињачки, 1977: 64). С обзиром на чињеницу да нацрти и извештаји о фортификацији ових тврђава нису доступни, могуће је само претпоставити да је реконструкција у већини случајева довршена. Извори који се односе на ангажовање немачких и аустријских војних инжењера, затим фрагментални извори о инфраструктурним радовима, као и извори о порезима за коморско становништво за рад на државним грађевинама, у народу познат и као тврђавска работа (с обзиром да није целокупно становништво могло да плаћа тзв. *Robot-Geldty* замену за рад) (Гавриловић, 1967, 28), указују на интензивно ангажовање пре свега војних, али и цивилних власти у организацији грађевинских радова.

Када се ради о иновацијама у градитељству на тлу данашње Србије у периоду почетка 18. века, мора се напоменути значај појединих тврђава, као и установа у градовима. Наиме, фортификације и грађење додатних инсталација у тврђавама по угледу на оне најмоћније у Европи тог времена, изискивало је огромне издатке, па су Хабзбуршка монархија и Османско царство у одлуци да одаберу стратешки важне тачке у граничном појасу, највише улагале у београдску, односно нишку тврђаву.

Средњеveковне тврђаве какве су махом опстале на тлу Србије одавно су изгубиле своју основну функцију одбране територије, пре свега због напретка у наоружању које је било све разорније. Као део система војне или ратне историје о њима је писано у изворима од најранијих времена, пре свега у контексту њихове изградње и опсаде. Без обзира на питања финансирања, неопходности јаким бедема и вишегодишњег физичког рада хиљада људи, тврђаве су представљале аутентичан одраз моћи владара и државе и владајућег система. У том смислу тврђаве у Београду и Нишу су представљале такође и виртуелну функцију резиденције гувернера Александра Виртембершког, односно stolног места Румелијског беглербега, што је Ниш постао након Пожаревачког мира поред Једрена, Софије и Битоља (Тричковић, 2013: 309). Уз основне функције које су имале и остале тврђаве у оба царства, београдска и нишка тврђава су свом живљу у недостатку реалних сазнања, одржавале перспективу сигурности, наде и економског развоја у мирнодопским периодима (о османским тврђавама видети: Реппер, 2000: 282-316). Када је реч о војним утврђењима Хабзбуршке монархије у 18. веку, мора се констатовати да су конструкције, идеје, њихово успостављање и прилагођавање терену, као и адаптација према потребама војске и цивилне управе, „увеzene“ споља у пограничне провинције. Заправо се радило о тврђавама и инсталацијама у њима које су симболизовале нове владаре, водеће личности у провинцији, нове принципе изградње, нове етничке и верске структуре и најзад нове економске и културне односе. Међутим, трансфер је уследио само делимично из „страних земаља“, или других провинција монархије након што је послужио унутрашњем усклађивању фундаментално хетерогене целине у потрази за сопственом консолидацијом.

У променама које су наступиле након опсада утврђења у походу француског краља Шарла VIII на Италију 1494. године, огледају се кључне карактеристике развоја војног инжењерства и архитектуре у Европи. Наиме, у супротности са

и командант од маја месеца 1720. године и која још увек није обновљена.

углавном вертикалним средњовековним зидинама, бастионска утврђења у раном новом веку су изразито хоризонтална, са сложеним шемама. Материјали који су коришћени у (ре)конструкцији битно су се разликовали од оних који се користе у средњовековним утврђењима, камен и цигла су превасходно коришћени у комбинацији са земљом да би апсорбовали удар топовских ђулади (Duffy, 1979: 12). Прве бастионске фортификације су изграђене у Италији крајем петнаестог века. Од раног шеснаестог века, изградња бастионских утврђења проширила се по Италији, а затим су италијански конструктори помогли ширење таквих система широм Европе (Parker, 2000: 386). Најважнија утврђења саграђена су током осамнаестог века, углавном по Вобановим принципима фортификацијске архитектуре (Duffy, 1985: 71-73). Утврђења која су изграђена током овог периода су најјаче и најсложеније фортификационе конструкције у Европи, а једна од њих је била и београдска тврђава.

Узимајући у обзир развој војног инжињерства у Европи, Хабзбуршка монархија није била међу напреднијим земљама. Да би надоместила недостатак стручњака, монархија је прибегавала довођењу страних инжињера или укључивању стручњака цивилне архитектуре у војну службу, који су у многобројним и дуготрајним ратовима монархије крајем 17. и почетком 18. века били од великог значаја. Еуген Савојски је био најревноснији тој идеји као главнокомандујући царске војске од Великог бечког рата и као председник Дворског ратног савета. Освајањем Београда и Србије до Сталаћа на југу у рату 1716-1718. године и потписивањем Пожаревачког мира, било је неопходно реконструисати и започети промене у урбаном развоју београдске тврђаве (Слика 1).

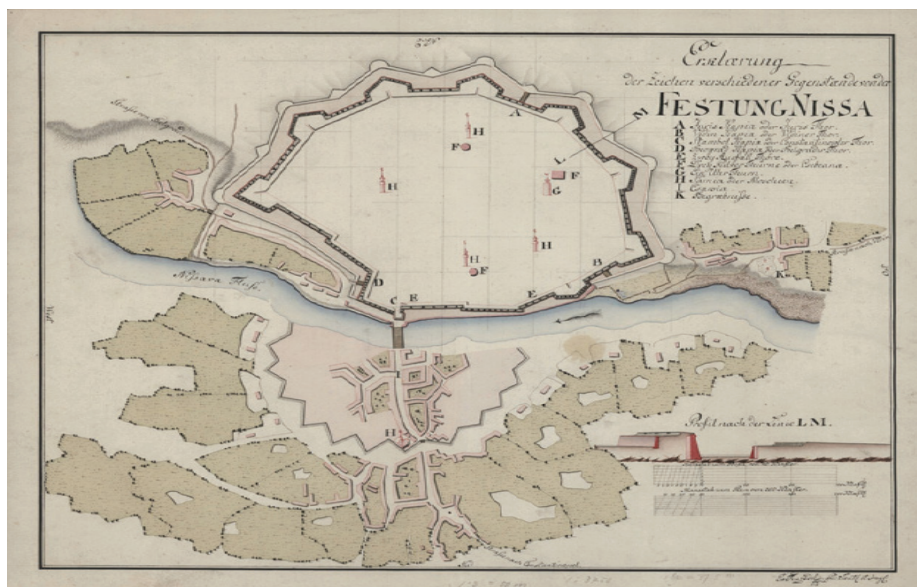

(Слика 1)³

³ Преузето са: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de>.

Од 1720. године је већина архитектонских решења била инспирисана бароком. Грађевине које ће остати упечатљиве и у каснијем периоду свакако су биле иновације са бастионским кулама, затим у стени ископани барутни магацин и велики ратни бунар по угледу на Сангалов у Орвиету или Бир Јусуф у Каиру (Здравковић, 2019: 128). Овакве скупоцене инсталације показивале су намеру хабзбуршких власти да Београд постане један од најважнијих градова у остваривању концепта „Дунавске монархије“. Фазна изградња била је препуштена инжењерима Дебефу и Силију, а потом и Доксату де Морезу. Коначан завршетак свих радова датира до пред сам почетак наредног аустро-турског рата 1737-1739. године, у којем је Доксат де Морез игром случаја учествовао у предаји Ниша и за то платио главом у Београду (Сvitanović, 1993: 60).

Нишка тврђава је готово у исто време била реконструисана кад и београдска, јер су Османлије након стабилизовања унутрашњих побуна одлучиле да у њој остваре план непробојног бедема за евентуалне будуће походе хабзбуршке војске ка југу. Вођени идејом о „граду који би требало да постане стамени победоносни серхаг“ (Тричковић, 2013: 308), на Порти је одлучено да након првих грађевинских радова на тврђави под вођством валија Анадолије, Халепа, Сиваса и Румелије, као и неколико санцакбегова, у Ниш пошаље браћу Мехмед-агу и Мустафу из Софије који су направили план изградње јаких бедема. У послове изградње нишке тврђаве од тврдог материјала биле су укључене многе спахије из других санцака на допремању материјала и обезбеђивању неопходних профила радника (Тричковић 2013: 311, 312). Према писању посланика Вирмонта из Ниша на путу ка Цариграду, тврђава коју је описао као Горња варош на десној обали Нишаве, имала је високе бедеме обложене циглом и каменом, а испод бедема се протеже двогуба гласија (Протић, 1889: 57). Према истом извештају се може закључити да су описи нишке тврђаве и подграђа имали и обавештајни карактер, имајући у виду нарочито закључак Вирмонта да се град може заузети релативно брзо уз добро организовану опсаду и да би након тога пут ка Цариграду био отворен. Недостатак оваквог извештаја био је у томе да у периоду 1719-1720. године није коначно завршена изградња тврђаве и самим тим није било довољно веродостојних података за војску, али су ратне скице тврђаве и подграђа начињене пред почетак наредног аустро-турског рата 1737. године (Слика 2).

(Слика 2)⁴

Три године које су предвиђене за завршетак изградње нишке тврђаве нису биле довољне, што због додатних радова, што због побуне јаничара против везира Абдулах-паше Мухсинзадеа. Ипак, једна од година у којој је доста грађевинских радова урађено била 1723. према прорачунима писара који су водили књиговодство градилишта. Приложени трошкови у износу од 93.886 акчи за 1723. годину обухватили су скоро 75000 кубних аршина каменог бедема, за које је било потребно око 400 мајстора зидара, али велики број тесача камена, радника на каменоломима на брду Хуму и у селу Каменици, радника у кречани и за превоз креча, затим лагумције, калдрмије, неимари, дрвосече, ковачи и многи други. Наредних година је османска армија снабдевана наоружањем, пре свега артиљеријом, као и барутом које је складиштено у новоизграђеним барутанама неопходно при дуготрајним опсадама (Тричковић, 2013: 319, 335, 336). На крају је према grubим проценама Вирмонта, нишка тврђава са подграђем имала величину Београдске тврђаве, а као најважнији град на граници са монархијом, у Нишу су биле изграђене војне и државне зграде, сахат кула, четири џамије⁵ уз једну у подграђу (према подацима на карти из 1737. године) и четири главне капије.

Свакако да је Ниш имао вишеструки значај за Османско царство у овом периоду и то не само са војног аспекта, већ и економског, јер је постао чвориште за трговачке путеве којима су крстарили трговци поданици аустријског цара или

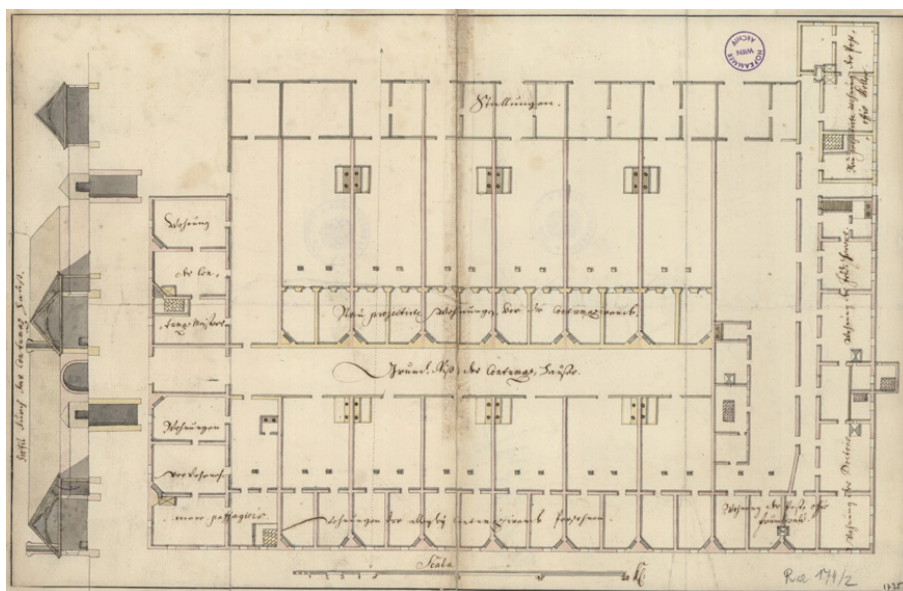
⁴ Карта Ниша из 1737. године. Преузето из: Ђорђевић, М. (2018). *Краљевство Србија 1718-1739*, Ниш: Филозофски факултет.

⁵ До изградње нишке тврђаве у граду је постојала стара џамија Балија Једрањанина из прве половине 16. века.

османског султана. Иако је повремено долазило до забрана трговине одређеним сировинама и производима између две царевине, то није у многоме утицало на укупан обим трговине. Дужи прекиди наступали су у време епидемија куге, чији је епицентар у Цариграду често условљавао делимичну забрану трговине, или издржавање карантина до 42 дана у монархији. Контумаци који су изграђени на граници представљали су такође једну од иновативних инфраструктурних грађевина на тлу данашње Србије, а најзначајнији и најпрометнији су били у Параћину (Слика 3) и Прњавору. Хабзбуршка монархија је ослањајући се локалне администрације у својим земљама лоше управљала санитарним кордоном, пре свега јер није постојала инфраструктура која би подржала стални рад контумаца. Пеузимајући на себе већи део организације рада контумаца, Дворска санитарна служба најпре је уредила питање зграда и простора за смештај људи и стоке и робе, као и обезбеђивање медицинског и немедицинског особља. Правила уређења контумаца која су коначно објављена 1738. године у *Contumaz- und respective Reinigungsordnung* садржала су поступак одвајања путника (трговаца), робе и особља контумаца. Као што се може видети на скици контумаца у Параћину, зграда је подељена на неколико делова у којем се налазе приватне просторије управника, свештеника и хирурга, затим део за пријем одржавалаца карантина и просторије за болничаре, као и део који је служио за одлагање робе и стоке. Поред зграде контумаца у саставу ове установе налазило се и двориште, отворени простор које је такође служило за одлагање робе. И поред свих мера предострожности, градове је често захватала епидемија. Како би смањили људске жртве, градске власти су одвајале заражене и здраве особе. Лешеви су стављани у ковчеге и закопавани су дубоко у земљу, а сва лична имовина заражене особе била би спаљена. Као превентива од заразе, становници су морали да одржавају куће чистим, а град је на себе преузимао трошкове лечења за социјално најугроженији слој становништва. Између Ердеља, Угарске, Темишварског Баната и царске Влашке 25. септембра 1719. затражено је затварање граница, као и прекид свих комуникација Монархије са Османским царством на Дунаву, Тимоку, Морави, Дрини, на Сави према Босни и у свим царским лукама на Јадрану (Ђорђевић, 2016: 32). Овакви и слични поступци понављали су се током 18. века, а зграде контумаца су временом постајале веће с повећањем броја путника. Рад службеника у контумацима је нарочито био унапређен Општим здравственим правилником из 1770. године и правилником *Contumaz-Ordnung*, лекара Шеноа из 1785. године (Jesner, 2015: 297).

У релативно кратком периоду између два аустро-турска рата, на тлу данашње Србије било је много иновативних грађевинских решења које сведоче о времену и симболизују политике тадашњих царевина. Ако говоримо о Београду, који је био подељен на српски и немачки (Поповић, 2019: 54), свакако је битно споменути импозантну касарну принца Александра Виртембершког у барокном стилу, о чему данас сведочи само њена скица. Такође, изграђена капија Карла VI у Доњем граду доприносила је идеји аустријских власти да Београд поприми изглед западноевропских градова. Поправљајући порушено и градећи нове касарне, магацине и управне зграде, наступио је период продора барокне архитектуре

у Београду. То је заједно са језуитским културним манифестацијама, између осталог, требало да осликава и сам карактер Хабзбуршке монархије, као пример синтезе савремених барокних стилских елемената. Српски део града је такође користио иновативна архитектонска решења при изградњи новог митрополитског двора до 1733. (Гарић Петровић, 2013: 91; Поповић, 2013: 55). Црква је имала два спрата са укупно 39 просторија, као и подрумске просторије. У новом аустро-турском рату су многе грађевине ове епохе порушене, што приликом сукоба, што након предаја тврђава према мировном споразуму у Београду 1739. године. За оне које су остале сачуване, данашња генерација историчара се труди да прикупи што више података и у већој мери пружи читалачкој публици увид у околности које су пратиле њихову изградњу.

(Слика 3)⁶

Литература

- Bahlcke, J. (2005). *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie: von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686-1790)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Веселиновић, Р. (1984). Војна Крајина у Србији 1718–1739, *Зборник Историјског музеја Србије* 21, 5–42.
- Гавриловић, С. (1967). Даљско властелинство Карловачке митрополије у XVIII столећу. *Зборник за друштвене науке Матице Српске* 46, 21-63.

⁶ Преузето из: Đorđević M, (2016). Sanitary Policy of Habsburg Monarchy and organisation of Paracine Quarantine in 18th Century. *Acta hist. med. stom. pharm. med. vet.*, *Naučnodruštvo za istoriju zdravstvene kulture*, 35, 32.

- Гарић Петровић, Г. (2013). Митрополитски намесници и придворни служитељи у Сервијској епархији (1718-1739). *Наша прошлост: часопис Историјског архива и Друштва историчара среза Краљево*, 14, 81-101.
- Duffy, C. (1985). *The fortress in the age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789*, London:Routledge and Kegan Paul.
- Duffy, C. (1979). *Siege warfare: the fortress in the early modern world, 1494-1660*, London:Routledge.
- Ђорђевић, М. (2018). *Краљевство Србија 1718-1739*, Ниш: Филозофски факултет.
- Ђорђевић М, (2016). Sanitary Policy of Habsburg Monarchy and organisation of Paraćin Quarantine in 18th Century. *Acta hist. med. stom. pharm. med. vet., Naučnodruštvo za istoriju zdravstvene kulture*, 35, 29 – 38.
- Ђорђевић, М. Пешић, М. (2018). Српска народна милиција на аустро-турској граници (1718-1739), У: Антић Д. Бецић И. (ур.), *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект* (стр. 35-46). Врање: Народни музеј Врање.
- Здравковић, В. (2019). Велики војни („Римски“) бунар у Београдској тврђави, У: Бикић В. (ур.), *Барокни Београд. Преображају 1717–1739*. (стр. 110–129). Београд: Археолошки институт, Музеј града Београда.
- Jesner, S. (2015). The Physician Adam Chenot – Reshaping Plague Control in the Austrian Cordon Sanitaire (approx . 1770–1780). *Banatica*, 25, 283–300.
- Kallbrunner J. (1958). *Das keiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*. Munich:Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks.
- Langer, J. (1889). *Mittheilungen des k. und k. Kriegsarchivs* (pp. 157-247), neue Folge 3, Wien: Staatsarchiv.
- Parker, G. (2000). The artillery fortress as an engine of European overseas expansion, 1480-1750. In: Tracy, J. D. (ed.) *City walls: the urban enceinte in global perspective* (pp. 386-418). New York: Cambridge University Press.
- Pepper S. (2000), Ottoman military architecture in the early gunpowder era: The reassessment. In Tracy, J. D. (ed.) *City walls: the urban enceinte in global perspective* (pp. 282-316). New York: Cambridge University Press.
- Пецињачки, С. (1977). Извештај К.А. Виртемберга о неким тврђавама и домаћој милицији аустријске „Краљевине Србије“ у 1720. години. *Miscellanea*, 5, 53-70.
- Протић, К.С. (1889). Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године, *Отаџбина*, 22, 57-80.
- Поповић, М. (2019). Барокна реконструкција Београда. У В. Бисић (ур.), *Барокни Београд. Преображају 1717-1739*. (стр. 38-59), Београд: Археолошки институт, Музеј града Београда.
- Roider, A. K. (1982). *Austria's eastern question: 1700–1790*. New Jersey: Princeton University Press.
- Тричковић, Р. (2013). *Београдски пашалук 1687-1739*. Београд: Службени гласник.
- Свићановић, Ђ. (1993). Допуна проучавању дјела и живота Николе Дохата де Деморета. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17/2, 57-61.

INFRASTRUCTURAL INNOVATIONS IN SERBIA IN THE 18TH CENTURY

Summary: The paper will present innovations in construction that were the hallmark of the Austrian and Ottoman authorities on the soil of Serbia and today represent a cultural and historical heritage of a significant age. They had a symbolic character, but also the upgrading of existing infrastructure in line with the development of military engineering and civilian architecture. The specific motives and possible drivers of the ideas for infrastructure development were the result of the ambitions of the rulers and experts of the new profiles who used the new techniques. In this regard, the role of individuals and authorities involved in the implementation of the various projects will be explained. Particular emphasis will be placed on fortresses Belgrade and Niš and their role in protecting against enemy siege, as well as on quarantine in the border area. Considering that the territory of present-day Serbia was a border area between the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy, the fortification system played a very important role. The paper will present various installations that were logistically supported by military units during combat in the form of projects and maps.

milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

ПОМОЋ КНЕЗА МИЛОША ЦРКВАМА И МАНАСТИРИМА ВАН КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1831-1838)

Сажетак: У раду је дат преглед помоћи, и то већином у новцу, црквама и манастирима ван Кнежевине Србије. Кнез Милош, његова породица и истакнуте личности српске државе тог времена, појављују се у изворима као ктитори. Након стицања аутономије Кнежевина Србија је у очима хришћанског света поново виђена као центар православне вере и помоћи нашем пострадалом народу у Османском царству, али и шире. Помоћ коју је кнез Милош Обреновић са својим чиновницима и црквеним великодостојницима упућивао црквама и манастирима ван Кнежевине Србије чиниле су и црквене књиге, свети сасуди, црквена звона, али и решавање проблема око земљишта које су православни манастири имали са Турцима и Арнаутима. Рад је писан на основу необјављене архивске грађе, највише из фондова Архива Србије: Књажевска канцеларија - Црква и свештенство и Збирке Мите Петровића, као и објављене грађе и доступне литературе. Највећи број сачуваних докумената односи се на помоћ кнеза Милоша манастирима на Светој Гори, Синајском полуострву, Јерусалиму, Старој Србији.

Кључне речи: кнез Милош, Кнежевина Србија, ктиторска делатност, цркве и манастири

Када је почетком 19. века почела ослободилачка борба српских устаника предвођених Карађорђем Петровићем (1804-1813) и Милошем Обреновићем (1815) цео српски народ је у томе видео наду у скоро ослобођење од вишевековног турског ропства. Након слома Првог српског устанка 1813. године, наде у скоро ослобођење вратио је кнез Милош током Другог српског устанка, а и након тога када је у време мирнодопске фазе Српске револуције трајала борба за стицање аутономије. Кнежевина Србија је добила аутономију хаџишерифима из 1829, 1830. и 1833. године¹. Ван новоформиране аутономне Кнежевине

¹ Порта је издала Србима први хаџишериф 18/30 септембра 1829. године. Октобра 1830. године издат је други хаџишериф, којим је установљена аутономна Кнежевина Србија. Уз овај хаџишериф ишао је и берат издат на име кнеза Милоша Обреновића, којим је он добио наследно кнежевско достојанство. Услед непоштовања одредаба из претходна два документа и побуне у Крушевачкој нахији, Параћинском, Ражањском и Алексиначком срезу, која се проширила на простор данашње источне Србије (1832-1833), Порта је приморана да донесе трећи хаџишериф 1833. године којим је Кнежевина Србија је добила проширење на тзв. шест нахија. (Љушић, 2004:1-45) О Првом српском устанку и Српској револуцији видети:(Младеновић, Пешић, 2014:277-289; Пешић,2012:173-187; Стојанчевић, 1998:75-85; Чубриловић, 1982²:53-83). О Другом српском устанку видети: (Стојанчевић, 1990:41-48; Чубриловић, 1982²:88-91).

Србије остао је велики део српског народа, који је желео да се припоји матици и који је стално тражио помоћ од кнеза Милоша и осталих представника тадашње аутономне власти. Један од видова помоћи које је кнез Милош упућивао српском народу ван граница била је помоћ у новцу црквама и манастирима, јер без неговања православне вере и традиције наш народ би тешко опстао на тим просторима препуним Турака и Арнаута. Помоћ је пружана и у црквеним књигама, звонима, светим сасудима. У сачуваним препискама највише се спомињу манастири на Светој Гори, међу њима свакако српски манастир Хиландар, цркве и манастири на простору Старе Србије (Високи Дечани, Пећка патријаршија, манастир св. Јована Бигорског код Дебра), црква Христовог гроба у Јерусалиму и Јерусалимска патријаршија, Синајско полуострво, манастир Фенек. Кнез Милош је давао дозволе за калуђерске „писаније“ по Србији, као и одобрења за одлазак српских грађана на ходочашћа у српске манастире по Турској. Такође је и на десетине калуђера и манастирских ђака примано у манастире по Србији да би се склонили пред прогонима турских власти, или су долазили на учење и усавршавање за црквено богослужење (Стојанчевић, Милићевић, Попов, Јовановић, Екмечић, 1981:147-148; Љушић, 2004:448-449).

Кнез је на посредан начин, допуштањем сакупљања милостиње и препорукама народу да се одазива на захтеве калуђера, помагао обнову и оправку манастира и цркава у Турској. Непосредно обраћање кнезу, а не епископима и архијерејима, и обавезно добијање његове дозволе пре кретања у скупљање милостиње по Србији установљено је као правило 1831/1832. године, а калуђери, који би добили дозволу, били су строго ограничени на једну до две нахије, зависно од броја послатих монаха и стања манастирских финансија (Шешум, 2015:420). Да је долазило до злоупотреба сазнајемо из једног писма које је кнез Милош упутио Суду нахије пожаревачке у ком је навео да се страним калуђерима, који немају кнежеву дозволу забрани скупљање помоћи за манастире.²

1. Стара Србија³

Након стицања аутономије 1830. године српски народ, али и читав хришћански свет, поново је у Кнежевини Србији видео центар православља. Кнез Милош и тадашњи виђенији Срби су наставили традицију средњовеков-

² Архив Србије, Поклони и откупи, 99/32 (у даљем тексту АС, ПО), Кнез Милош – Суду нахије пожаревачке, 29. новембра 1833. године. Датуми у раду дати су по новом календару, осим датума у Новинама србским.

³ Термин Стара Србија први је употребио Вук Стефановић Караџић у свом рукопису у ком је изложио критику карте и географског описа Србије аустријског капетана Адама Вајнгартена, 1820. године. Независно од Вука, термин Стара Србија је употребио и Никола Радоњић Васојевић 1841. године. Термин Стара Србија (alte Serbien) европском читалаштву је први предочио Леополд Ранке у земљописном додатку првог издања Српске револуције из 1829. године. Урош Шешум у својој докторској дисертацији закључује да је Вук Караџић под Старом Србијом од средине 19. века сматрао области од Шар Планине на северу до Прилепа на југу. (Шешум, 2015:88-92)

них владара, који су подизали и помагали цркве и манастире. Поред обнове црква и манастира у земљи и формирања митрополије и црквене организације, кнез Милош је помагао цркве и манастире у Старој Србији. Највише сачуваних докумената говори о молбама и захтевима монаха и свештенства манастира Високих Дечана са Косова и Метохије.

Теофил, игуман манастира Дечана са братством, 19. новембра 1831. године, писао је кнезу Милошу и молио га да допусти јеромонаху Јосифу и монаху Герасиму скупљање прилога за њихов манастир у Србији (АС, КК–XXXV-730). Кнез Милош је обавестио Београдског митрополита 8. децембра 1831. године о захтеву игумана и братства манастира Високих Дечана и јавио да се слаже и да треба одредити две нахије у којима ће они прикупљати помоћ (АС, КК–XXXV-730). Београдски митрополит је одредио да јеромонах Јосиф буде упућен у Београдску, а Герасим у Шабачку нахију, где су прилоге сакупљали до априла 1832. године. Тада су сакупили 7986 гроша и 30 пара, први 3059, други 4927,30 гроша (Шешум, 2015:421).

Игуман манастира Високи Дечани, Теофил, поново се обратио кнезу Милошу 1. новембра 1832. године, препоручио исте јеромонахе, Јосифа и Герасима, и молио га да им допусти скупљање прилога (АС, КК–XXXV-731). Герасим, епископ шабачки, истог дана, писао је кнезу Милошу и пренео му молбу путника из Дечана да им се дозволи по једна нахија коју би обилазили и скупљали помоћ за манастир.⁴ Епископ Герасим предлажио је кнезу да Јосифу одреди Пожешку, а Герасиму Ужичку нахију. Кнез Милош је издао дозволу путницима из Дечана и назначио да могу у поменутих нахијама да скупљају помоћ. Народу је препоручио да у складу са нашом православном вером и црквом, а у складу са могућностима, помогне „светој обитељи“. Наредио је и капетанима, кметовима и протопоповима да им буду од помоћи приликом обиласка нахија (АС, КК–XXXV–390).

И следећих година у својим писмима братство и игуман манастира Високих Дечана тражили су помоћ од кнеза Милоша и Кнежевине Србије. Игуман Теофил писао је кнезу 22. септембра 1834. године са истим захтевом (АС, КК–XXXV-732). Да је помоћ била обострана сазнајемо из документа датираног 29. септембра 1835. године, у ком је по захтеву кнеза из овог манастира у Кнежевину Србију послато доста црквених књига, сигурно за потребе српске митрополије и свештенства, које је доста оскудевало у књигама (АС, КК–XXXV-734).

Братство и игуман манастира Високи Дечани нису од кнеза Милоша тражили само помоћ у новцу, него и да им буде посредник у односима са Турцима. Па тако 1836. године тражили су да посредује код султана како би добили нове фермане за манастир и земљу која им припада, а коју су Арнаути узурпирани (АС, КК–XXXV-735; Шешум, 2015:415-416). Из писма упућеног Теофилу, игу-

⁴ Герасим Ђорђевић је за епископа шабачког посвећен 11. октобра 1831. године. Рођен је у Видину 1779. године. Као младић се школовао у манастиру Студеници, где се и закалуђерио 1799. године. Заједно са братством манастира Студенице дошао је 1806. године у Враћевшницу, а након пропасти Првог српског устанка прешао је у Срем, да би се поново вратио у Србију 1814. године. На епископском положају остао је до смрти 1839. године. (Слијепчевић, 1966:354-356)

ману манастира Дечани са братством, од 11. јула 1836. године видимо да кнез Милош по јеромонасима Јосифу и Калинику шаље 10. 000 гроша за промену кивота светог краља и за поправку келија и цркве⁵(АС, КК–XXXV-735 (3); АС, ЗМП- 6917;Петровић, 1898:901).

Игумана Герасима је 1836. године у скупљању милостиње заменио јеромонах Калиник, а њега 1837. јеромонах Мелентије. Године 1836. Јосиф и Герасим су због посрнућа манастира посебном кнежевом милошћу добили дозволу да просе по целој једној епархији, док су Јосифу и Калинику наредне године за скупљање милостиње одређени Ваљевски и Крушевачки округ (Шешум, 2015: 421). Из писма новог игумана Калиника од 24. марта 1837. године сазнајемо да су након смрти бившег игумана Теофила, Турци оглобили манастир, узурпирали његова села, а калуђере прогањали и хапсили (АС, КК–XXXV-737).

*

Обнова Пећке патријаршије отпочела је још почетком 19. века, тј. 1804. године. Овај манастир је био изложен сталним нападима пећких Арбанаса, а глобљен је у време Грчког устанка (1821) и Руско-турског рата (1828-1829). Тежак ударац претрпео је и 1831. године, када су га похарале јединице Хусеин-капетана Градашчевића током краткотрајног заузимања Пећи (Шешум, 2015:408;415).

Саватије, игуман са братством, обратио се кнезу Милошу 2. октобра 1832. године, молио га за помоћ и тражио да се допусти јеромонаху Мојсију скупљање прилога по српској држави (АС, КК–XXXV–740). Игуман Саватије са братством, народом и сиротињом молио је кнеза у име свих манастира и народа да помогне код султана Арслан-паши против кога ради Абдул-паша, свиреп човек који жели да завлада пећким крајем и уништи сав живаљ (АС,КК–XXXV-741). Заузимање Арслан-паше Махмудбеговића 1834-1835. године спасило је манастир од пропадања, али након тог краткотрајног периода манастир се поново нашао на мети глобација и изнуђивача (Шешум, 2015:415). Крајем 1832. године јеромонах Самуил из манастира Пећке патријаршије просио је по Нововарошкој нахији, по дозволи локалног забита, носећи као акредитив препоруку митрополита и игумана (Шешум, 2015:422).

Кнез Милош је у писму игуману Саватију од 13. октобра 1837. године, потврдио пријем писма послатог по јеромонасима Рафаилу и Хрисанту, у ком су тражили помоћ за оправку манастира (препокривање). Он им је одобрио и послао 5000 гроша у кеси, печатираних за оправку манастира (АС, КК–XXXV-742) које су они примили и изразили захвалност (АС,КК–XXXV-743).

Током своје посете Цариграду 1835. године кнез Милош се изборио да призренски Махмуд-паша Ротул остане на месту дотадашњег управника, пошто је то био један од захтева дечанског игумана Саватија са тамошњим Србима (Љушић, 2004:300; Стојанчевић, 1990:18).

⁵ Дечански игуман Теофил 1836. године извештава да је оловни кров на манастиру оштећен, а од прокишњавања су почели да труле дрвени иконостас и ћивот Светог краља. (Шешум, 2015:415-416)

Поред дозволе скупљања помоћи по кнежевини поменути манастирима исплаћивана је новчана помоћ, док су калуђери добијали одређена средства за путне трошкове. То сазнајемо из писма од 12. октобра 1837. године, када је издат налог Казначејству да исплати Патријаршијском манастиру у Пећи 500 гроша на дар и калуђерима 400 гроша за путни трошак (АС, ЗМП-7149).

*

Игуман манастира светог Атанасија код Тетова, Кирил Пејчиновић, захвалио се кнезу Милошу 27. марта 1833. године, на пруженој помоћи од 500 гроша, послатих ради печатње. У знак захвалности послао је кнезу педесет ока кошане (кестена) и сто двадесет малих финдана да их посади у пољу (Џамбазовски, 1979:95). Игуман Кирил је новембра 1833. године тражио помоћ у црквеним књигама (Џамбазовски, 1979:102-103).

*

Помоћ је пружана и Бигорском манастиру код Дебра (посвећеном св. Јовану), чији је игуман Арсеније писао кнезу Милошу 9. маја 1837. године. Описао је проблеме и тешкоће које је имао манастир, који је стално нападан и глобљен. Зато су послали јеромонаха Данила да му се одобри скупљање милостиње по Кнежевини Србији, јер су манастир почели да сређују и обнављају, па им је недостајао новац. Поре тога тражили су да им се пошаље и звоно за цркву (Џамбазовски, 1979:135-136;137-139). Писмо са истом молбом упућено је и Београдском митрополиту 10. маја 1837. године (Џамбазовски, 1979:139-141). Кнез Милош је прихватио молбу и манастиру св. Јована Бигорског код Дебра 14. маја 1837. послао помоћ од 5.000 гроша (Петровић, 1898:901).⁶ Он је изразио жаљење због немогућности да дозволи јеромонаху Данилу да купи милостињу по Кнежевини Србији, јер су и по самој земљи обнављане цркве и манастири, и народ није био у могућности да више помогне. Што се тичало звона, пошто је оно још било забрањено у Турској, кад манастир буде добио дозволу одмах ће бити послато (Џамбазовски, 1979:147). Игуман Бигорског манастира Арсеније се захвалио кнезу 9. октобра 1837. године на послатој помоћи у новцу (Џамбазовски, 1979:157-158). У писму које је игуман Арсеније упутио и Београдском митрополиту видимо да није одустао од скупљања милостиње и да је тражио од митрополита да утиче на кнежевог секретара Аврама и на самог кнеза да дозволе јеромонаху Данилу скупљање милостиње по Кнежевини Србији (Џамбазовски, 1979:159-160). Да је кнез наредио да се направи звоно за Бигорски манастир сазнајемо од Алексе Симића 11. октобра 1837. године. Он

⁶ Наводи се и цифра од 5250 гроша издатих на дар Данилу, јеромонаху манастира Св. Јована Претече у Дебарској епархији 1837. године (АС, ЗМП-7059). Можда је тих 250 гроша дато јеромонаху Данилу за путне трошкове. Овај износ се наводи и у Историји српског народа (V-1). Кнез Милош је у два маха 1837. године послао Бигорском манастиру 2.625 гроша, а затим и једно звоно. То је био одговор на молбу архимандрита Арсенија, игумана манастирског, који је у мају те године затражио помоћ из Србије, наводећи да су манастир подигли „славеносрбски цареви“. (Стојанчевић и сар., 1981:147-148)

је обавестио кнеза да је почела израда звона, које ће након тога бити послато Дебарском манастиру (Џамбазовски, 1979:164-165). Звон је стигло у манастир Св. Јована Бигорског, а игуман Арсеније се захваљује на том дару 17. априла 1838. године (Џамбазовски, 1979:192; Стојанчевић, 1998:143).

2. Јерусалим

И манастири свете земље и њихово братство са игуманима обраћали су се кнезу Милошу и тражили помоћ. Тако је 10. маја 1831. године јерусалимски архиепископ Петрис молио за помоћ у корист Цркве Светог Гроба, која се налазила у бедном стању. Кнез Милош је у одговору на овај захтев 15. јула 1831. године изразио жалост што не може да помогне Цркву Светог Божјег Гроба, „јер су око њега тренутно нека бунтовна движенија“. Послао је 100 дуката царских, с молбом да у молитвама помену њега, његову жену-кнегињу Љубицу и њихове синове Милана и Михаила (АС, КК–XXXV-744).

Цариградски и јерусалимски патријарси молили су кнеза Милоша и српски народ, 30. маја 1831. године, да помогну Цркви Гроба Господњег да исплати дугове учињене за издржавање удовица и сирочади. Навели су да је султан Махмуд поклатио 1000 кеса гроша и наредио да сви хришћани његове државе помогну тој цркви (АС, КК–XXXV-815).

Михаил Петрански и Данил Назаретски, епископи јерусалимски јавили су да су примили милостињу, коју им је господар Милош послао по Хаџи Димитрију, бакалину и благодаре на томе⁷ (АС, КК–XXXV-746).

Поред молби за помоћ у новцу представници хришћанске цркве су тражили од кнеза Милоша да им помогне тако што ће пронаћи неког лопова који их је покрао. Патријарх Јерусалимски послао је писмо 25. децембра 1832. године у ком је честитао наступајуће празнике. У другом делу писма обавестио је о несрећи која им се догодила, када је њихов егзарх Јоаким ухваћен и покраден. Сазнали су да је тај бунтовник дошао из Цесарије⁸ и замолили кнеза Милоша да покуша да га ухвати и врати новац (КК–XXXV-747).

За јерусалимску цркву сакупљена је 1834. године „милостиња у висини од 745.985 гроша. Поред новчане, пружале су се и друге врсте помоћи, посебно у црквеним књигама (Љушић, 2004:449).⁹ Током кнежеве посете Цариграду 1835. године дошло је до састанка са васељенским патријархом Констан-

⁷ Њихов одговор је датиран 28. јуна 1832. Документ је на грчком, али на крају садржи кратак опис на српском језику.

⁸ Аустрије.

⁹ Кнез Милош у марту 1834. године издаје упутство о начину прикупљања помоћи за јерусалимску цркву. (АС, ПО, 55/101). Новине србске извештавају у јулу 1834. године да кнез планира да пошаље помоћ Христовој цркви у Јерусалиму, у част ослобођења Србије. (Новине србске, 7. јул 1834. године, Број 27).

тином¹⁰ и јерусалимским патријархом, којем је Кнежевина Србија више пута пружала материјалну помоћ (Љушић, 2004:295). Током исте посете кнез је богато обдарио јерусалимску цркву и Хиландар, а пружио је новчану помоћ и босанском владици¹¹ (Љушић, 2004:300). Током свог боравка у Цариграду 1835. године кнез Милош је предао два поклона црквама светогорским и јерусалимској. Патријарху јерусалимском и целе Палестине за јерусалимску цркву „покупљене милостиње од народа“ – 250.000 пореских или 500.000 чаршијских гроша. Свим манастирима Свете Горе послао је 50.000 пореских или 100.000 чаршијских гроша. Патријарх је одговорио кнезу октобра 1835. године, изразио захвалност и послао народу: бројанице, свеће, сапуне, капе за умерше и покрове, подвезе и појасеве. 1. новембра одговорили су „сви настојатељи двадесет светогорски манастира са прочи братијама“. Оба ова писма прочитана су пред народом на Цвети 1836. године по црквама у Србији, када су и подељени помени поклони (Петровић, 1898:901-902).

Да је кнез Милош и наредних година помагао и слао новац Цркви Христовог Гроба видимо из писма од 18. марта 1836. године у ком се јерусалимски патријарх Атанасије захвалио кнезу за послату милостињу (АС, КК–XXXV-749).¹²

Кнез Милош јавио је митрополиту Петрасу и господину Михаилу у Јерусалим 16. јуна 1836. године да је примио њихово писмо од 19. априла и да се обрадовао што су здрави и добри. Препоручио им је Милутина Савића, који ће доћи да се поклони Христовом гробу, да му помогну, а то је као да су њему учинили. По њему је послао у своје име и име своје деце 10 дуката, а супруга је послала један „бохчалук“; „обществу Јерусалимском“, од њега у другој кеси 90 дуката цесарских, а у трећој кеси од стране чиновника овдашњих 59 дуката и 1 талир (АС, КК–XXXV-750).

3. Света Гора

Кнез Милош је помагао и светогорске манастире, а свакако и српски манастир Хиландар, који је током 19. века имао доста проблема.

Имовински проблеми и односи били су у 19. веку једна од важних компоненти Хиландарског питања. Главно у њему било је пак национално питање, дуга и оштра борба око тога чији је, национално гледано, манастир Хиландар: српски или бугарски¹³ (Слијепчевић, 1979:13).

Без обзира на бугарску преобладајућу у манастиру Хиландару током прве половине 19. века Хиландар је одржавао живе везе са Србијом, која је од

¹⁰ Збацивање васељенског патријарха Константина је касније испословао сам кнез Милош. (Љушић, 2004:298; Гавриловић, 1912:536)

¹¹ Помоћ је износила 30.000 гроша.

¹² Документ је на грчком језику, али садржи кратак опис на српском.

¹³ О бугарском утицају и пропаганди која је имала за циљ представљање Хиландара као бугарског манастира пише почетком 20. века (Иванић, 1902:25-32).

самог обнављања своје државности помогала Хиландар и његово братство, без обзира на већинску припадност бугарског свештенства (Слијепчевић, 1979:21).

Кнез Милош је одобрио 19. априла 1831. године, по захтеву Пивиса Призинца из Крајове, да калуђер Антоније, који се тада налазио у Влашкој, за светогорске манастире прикупља милостињу (АС, КК–XXXV-810).

У новембру 1832. године нашао се у Србији хиландарски јеромонах Софроније. Он се 20. новембра 1832. године захвалио митрополиту Мелентију¹⁴ за добра која су му учињена и за одобрење издато 28. септембра 1832. године, да се може вратити у Свету Гору. Проигуман светогорски, хиландарски монах Јоасаф, јавио се 2. августа 1834. године у Пожаревцу кнезу Милошу и митрополиту Петру¹⁵ и показао им писмо, издато 30. јула, да може молити за прикупљање милостиње по Србији. Дозвола за то му није издата због тога што је те године суша умањила летину и што је прошле године један Светогорац купио милостињу, а поред тога скупљана је милостиња и за Христов гроб. Митрополит Петар му је дао 5000 гроша за повратак, а исто толико и владика Доситеј (Слијепчевић, 1979:21-22).

Братство манастира Хиландара се 13. јуна 1835. године захвалило кнезу на послатом дару и благосиљало њега и његову породицу (АС, КК–XXXV-795). Епископи, проигуман Синесија, Јоаким и братство манастира Хиландара 30. маја 1836. године молили су кнеза да буде заштитник манастира, као што је доскора била Русија и известили су га да је у манастиру поред калуђера Срба било и Бугара (АС, КК–XXXV-797).

Преко свог представника у Цариграду послата је 20. октобра 1835. године, захвалница кнезу Милошу, који је светогорским манастирима послао помоћ од 100.000 гроша. Подела је извршена на следећи начин: пет великих манастира по 5000 гроша, осталих 15 по 4.000 гроша, главни скит 3.000 гроша, девет осталих скитова по 1.200 гроша, а „бедним“ монасима који су се налазили у унутрашњости Свете Горе по 1.200 гроша¹⁶ (Слијепчевић, 1979:22).

¹⁴ Мелентије Павловић (1831-1833) је од оснивања конзисторије 1822. године, чији је председник био, једна од најзначајнијих личности српске цркве. Након стицања црквене аутономије постао је први митрополит аутономне цркве у Кнежевини Србији. Успео је да организује митрополитску канцеларију, установи Свети архијерејски сабор, разграничи епархије и сузбије самовољу епископа. (Слијепчевић, 1966:351-354; Љушић, 2004:444-445).

¹⁵ Митрополит Петар Јовановић (1833-1859) рођен је у Илоку, а у Сремским Карловцима и Сегедину је стекао образовање. Важио је за изузетног говорника, а српску цркву је уређивао према саветима митрополита Стратимировића, а у духу канона православне цркве. (Љушић, 2004:445-450; Слијепчевић, 1966:358-389)

¹⁶ Након документа из Архива Србије, Књажеска Канцеларија, Црква и Свештенство (АС, КК–XXXV-797) налази се један упућен кнезу Милошу од намесника свих манастира. Са стране налазе се називи тих манастира и м.п (место за печат). На првом листу са леве стране споменути су: Лавра, Ивир, Дионисије, Пантократор, Зограф; са десне стране: Вагопед, Хиландар, Кутлумуш, Ксиропотам, Дохиар. На другом листу са леве стране записани су: Каракал, св.Павле, још два тешко читљива због избледелог листа(први, највероватаније Ксенофонт, а други се завршава са рие /највероватније Григоријат/) и Руски (Пантелејмон); на десној страни: Филотеј, Симон Петар, Ставреника, Есфигмен, Констанонита. Документ је писан 20. октобра 1835. године и нема га у

Митрополит Петар је, 30. септембра 1838. године, препоручио свештенству и народу архимандрита манастира Хиландара Василија, да му помогну при скупљању милостиње. Молио их је да га лепо приме и да дају прилог за Хиландар (Слијепчевић, 1979:22).

Помоћ су тражили и остали манастири Свете Горе. Кутлумушки манастир је, априла 1835. године, послао свог човека са молбом да му се дозволи да проси по Србији¹⁷(АС, КК-XXXV-794). Васељенски патријарх Глигорије у писму упућеном кнезу Милошу 13. децембра 1836. године молио је да по примеру деспота Ђурађа, који је манастиру Есфигмену на Светој Гори сваке године даривао 50 литара чистог сребра као ктитор и позвао га да следи његов пример и да о тој помоћи у манастиру постоји хрисовуља (АС, КК-XXXV-847).¹⁸ Агатангел, јеромонах са братством манастира Есвигмен, писао је кнезу 9. априла 1837. године и јавио да су послали два калуђера да купе прилог; истичу бедно стање манастира, који су његови претходници издашно помагали (АС, КК-XXXV-800).¹⁹ По налогу кнеза Милоша 18. маја 1837. године калуђерима светогорских манастира издато је 200 гроша на име помоћи, а манастиру Есфигмену 1.100 гроша (АС, ЗМП-7063; Петровић, 1898:901). Калуђерима манастира Светог Павла на Светој Гори 11. августа 1837. издато је 3 000 гроша турских на дар (АС, ЗМП-7123; Петровић, 1898:901). Кнез Милош помогао је манастир Ватопед са 100.000 гроша. Помоћ је примио Иларион, чувар закона манастира Ватопед (АС, ЗМП-6843).

Тадашњи епископ тимочки Доситеј²⁰, који је био пострижник манастира Зографа, обратио се 29. јула 1839. године митрополиту Петру и обавестио га, да су монаси манастира Зографа молили да им се дозволи купљење милостиње у њиховој епархији. Он је тражио од митрополита Петра одобрење, да један Светогорац може купити милостињу по варошима у његовој епархији.

Добротворни рад и помоћ манастирима настављен је и након прве владе кнеза Милоша Обреновића. Кнез Александар Карађорђевић 1853. године наредио је да се Онфурију, архимандриту манастира Хиландара изда 40 дуката цесарских²¹ (АС,ЗМП-7719).

регистру Архива Србије. Из овог документа сазнајемо и да су монаси у знак захвалности записали у протоколима манастира следећа имена: Милоша Господара, Љубицу Госпођу и чеда: Милана наследника, Михаила, Петрију, Јелисавету, Јована са супругом, Јефрема, супругу и чеда: Теодора, Вишњу и Милана, да се вечито спомињу при службама. У протокол су записали да се једном у години за празник Светог Апостола Андрије Првозваног чита молитва за цео српски народ.

¹⁷ Документ је на грчком језику, али на крају садржи кратак опис на српском језику.

¹⁸ Документ је на грчком, али садржи кратак опис на српском језику.

¹⁹ Документ је на грчком али садржи кратак опис на српском језику.

²⁰ Доситеј Новаковић се налазио на челу Тимочке епархије, од њеног установљења 1834. године до његове смрти априла 1854. године. Рођен је у селу Дабици, близу Прилепа 1784. године. Закалуђерио се у манастиру Зографу, у Светој Гори. Одатле је побегао од турских зулума и настанио се у Србији у манастиру Горњаку.(Слијепчевић, 1966:356-357; Стојанчевић, 1998:145).

²¹ Више о овоме видети: (Слијепчевић, 1979; Јагодић,2018:50-101)

*

У архивској грађи и доступној литератури налазе се и кратки описи давања помоћи у новцу и осталим православним црквама и манастирима ван Кнежевине Србије.

Кнезу Милошу се 24. марта 1836. године за помоћ су се обратили: игуман манастира Фенек Аврамовић Герасим, намесник Филимон, јеромонах Јеротеј и др. Због малих прихода тражили су помоћ (АС, КК–XXXV-757). Аврамовић Герасим са братством послао је писмо кнезу 5. новембра 1836. године у ком га је обавестио да је велико невреме 20. јуна уништило усева и моли да прими 120 манастирских свиња како би могле да се прехране (жир), а да ће плату оном ко брине о њима исплатити манастир накнадно. Кнез је одбио молбу да прими манастирске свиње на жир, јер је оно мало што је српска гора родила већ било потрошено²² (АС, КК–XXXV-758). Братство манастира Фенек са игуманом помоћ од кнеза тражило је и 29. априла 1837. године, јер је 1836. година била лоша и није било доста усева и плодова (АС, КК–XXXV-759).

*

За помоћ кнезу Милошу обратио се и отац Фаустин Парижа, старешина манастира францишканског. Тражио је 40-50 фати камена за оправку свете куће у Земуну. Кнез је то уважио 13. фебруара 1836. године и наредио Београдском исправничеству да одреди место са ког ће моћи камен да се узме и однесе у Земун (АС, КК–XXXV-764).

*

Светој Гори Синајској је током 1835. године послата помоћ у износу од 50.000 гроша (Петровић, 1898:901), а 20. априла 1837. године предато је 15.000 гроша²³(Петровић, 1898:901). Кнез Милош је 30. марта 1838. године послао Константину, патријарху цариградском, на дар 5000, а синајским манастирима 25.000 гроша (АС, КК–XXXV-854; АС,ЗМП-7217).

Патријаршијском манастиру Ипску 12. октобра 1837. издато је 2.500 гроша (Петровић, 1898:901), а цркви у Мокрој Гори на име помоћи 14. маја 1837. године 50 талира (АС, ЗМП-7060). Кнез Милош је помагао и цркве и манастире у Бугарској. Посебно се истиче помоћ упућена манастиру св. Јована Рилског, који је добио и три велика звона, сем друге помоћи коју је пружио приликом рестаурације манастира после пожара 1833. године. У српској Државној типографији је 1836. године штампана служба св. Јована Рилског. У Пологу је манастир Лешак добио 500 гроша на дар (Стојанчевић и сар., 1981:147-148; Цамбазовски, 1982:51;70-75; Стојанчевић, 1998:143).

*

²² Кнез Милош је одговорио Аврамовић Герасиму и братству манастира Фенек 20. новембра 1836. године

²³ Од те суме 12.500 иде за цркву, а 2.500 гроша бившем патријарху цариградском, митрополиту Константину.

У периоду од стицања аутономије (1830. године) до краја прве владе кнеза Милоша Обреновића (1839. године) Кнежевина Србија је у читавом православном свету виђена као обновљени центар православља и помоћи пострадалом хришћанском роду. Велики број докумената од игумана и братстава манастира Високих Дечана, Пећке патријаршије, Цркве Христовог Гроба у Јерусалиму, Светогорских манастира, Синајских манастира, то потврђује. Кнез Милош Обреновић је у већини случајева одговарао позитивно на молбе братстава и игумана, а када Кнежевина Србија није била у могућности, помоћ је одлагана за неко боље време. Поред помоћи у новцу, црквеним књигама, звонима, светим сасудама, калуђерима је давана дозвола да просе по одређеним нахијама, а често су манастири добијали директну помоћ од кнеза и чиновника, док су калуђери добијали новац за путне трошкове. Кнез Милош је решавао и проблеме које су манастири имали са Турцима и Арнаутима. Тиме је обновљена српска држава у 19. веку наставила традицију наших средњовековних краљева и царева и тако означила једно ново поглавље у историји српског народа.

Извори

Необјављени извори:

Архив Србије (АС):

Збирка Мите Петровића (ЗМП)

Књажевска канцеларација (КК)

Црква и свештенство(XXXV)

Поколони и откупи (ПО)

Новине:

Новине србске, Београд (1834)

Објављени извори:

Петровић М. (1898). *Финансије и установе обновљење Србије до 1842*, I, Београд.

Џамбазовски К.(1979). *Грађа за историју македноског народа из Архива Србије, I том, књига I (1820-1848)*, Београд: Архив Србије.

Литература

Гавриловић М. (1912). *Милош Обреновић, књига трећа (1827-1835)*, Београд: задужбина И.М.Коларца.

Иванић И. (1902). *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд-Нови Сад: Српска краљевска академија.

- Јагодић М. (2018). Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839-1868). *Српске студије* 9, (50-101). Београд: Центар за српске студије, Филозофски факултет.
- Љушић Р. (2004). *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд: Завод за уџбеника и наставна средства.
- Младеновић Б, Пешић М. (2014). Југоисточна Србија у првим годинама Српске револуције (1804-1806). *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, Зборник радова (277-289). Ниш: Филозофски факултет.
- Пешић М. (2012). Ратне операције устаничке војске на јужном делу ратишта од 1806. до 1809. године. *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*: Зборник радова (173-187). Ниш: Филозофски факултет.
- Слијепчевић Ђ. (1966). *Историја српске православне цркве*, II књига: Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Минхен: Искра.
- Исти. (1979). *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*, Келн.
- Стојанчевић В., Милићевић Ј., Попов Ч., Јовановић Р., Екмечић М., (1981). *Историја српског народа, од Првог српског устанка до Берлинског конгреса 1804-1878*, пета књига, први том, Београд: Српска књижевна задруга.
- Стојанчевић В. (1990). *Милош Обреновић и његово доба*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Исти (1990). Обновљена српска држава и Арбанаси 1804-1876. године, *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*, (5-62). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Исти. (1998). Први српски устанак и ослободилачки покрет у Турској (1804-1813). *Из српске националне прошлости (историја и култура)*, (75-85) Београд: Гутенбергова галаксија.
- Исти. (1998). Србија и српски народ у Турској 1804-1878, *Из српске националне прошлости (историја и култура)*, (125-173). Београд: Гутенбергова галаксија.
- Чубриловић В. (1982²). *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Народна књига.
- Џамбазовски К. (1982). Културно политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом у доба владавине кнеза Милоша Обреновића 1815-1839. године, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом, од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, (46-51). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Исти, (1982). Помоћ кнеза Милоша Обреновића Рилском манастиру, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом, од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, (70-75). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Шешум У. (2015). *Србија и Стара Србија 1804-1839*, докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет.

Bojan Panić

PRINCE MILOS TO CHURCHES AND MONASTERY OUTSIDE THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1831-1838)

Summary: This paper provides an overview of help, mostly in cash churches and monasteries outside the Principality of Serbia. Knez Milos, his family and prominent figures of the Serbian state at that time, appear in sources as patrons. After gaining the autonomy of the Principality of Serbia in the eyes of the Christian world once again seen as the center of Orthodox faith and help our nation to disaster victims in the Ottoman Empire and beyond. Help by Prince Milos Obrenovic with his officials and church dignitaries referred churches and monasteries outside the Principality of Serbia accounted for and books, sacred vessels, church bells, and troubleshooting over land that are orthodox monasteries had with the Turks and the Albanians. The work was written based on unpublished archival materials, mostly from funds of the Archives of Serbia: Prince's office - Church and clergy and Collections Mite Petrovic, and published materials and available literature. The largest number of stored documents relating to the aid of Prince Milos monasteries on Mount Athos, Sinai Peninsula, Jerusalem, Old Serbia.

bojanscp@gmail.com

ЗНАЧАЈ ОСНИВАЊА СЕЊСКОГ РУДНИКА ЗА ИНДУСТРИЈСКИ И ПРИВРЕДНИ РАЗВИТАК СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Сажетак: Акцент у раду стављен је на улогу рудника као кључне и полазне тачке у модернизацији и индустријализацији Србије. Након оснивања Тополивнице у Крагујевцу 1851. године, значај проналаска угља у Сењском руднику 1853. године добија на важности, као главни извор сировина за тек покренуту индустрију Србије. У деценијама које су уследиле након оснивања, рудник је имао битну улогу у јачању привредних и економских потенцијала земље. Циљ рада је истицање улоге Сењског рудника у модернизацији српске државе и друштва у другој половини XIX века, као важног центра индустријског и културног наслеђа Србије.

Кључне речи: Сењски рудник, Србија, угаљ, индустријализација, модернизација

На ширем подручју ресавског краја угаљ се експлоатише готово два века. Угаљ се ископавао, а у неким местима и даље ископава, у Сењу, Равној Реци, Сладаји, Барама, Жидиљу, Јеловцу, Сисевцу, Ресавици итд. На свом путовању кроз Србију још је Феликс Каниц забележио да у околини Ћуприје постоји рудно благо. У свом опису ћупријског краја он наводи да „ма колико ћупријски округ био шумовит и плодан, његова највећа блага нису над земљом, већ испод ње“ (Каниц, 1985: 290).

Угаљ је на ширем подручју Сења пронађен крајем четрдесетих година XIX века, на месту где се данас налази насеље Сењски Рудник. Проналазак првих наслага руде угља везан је за име сточара Лазара Пандуровића. Он је, чувајући свиње у густим буковим шумама, случајно наишао на камен, како је приметио, „необичне боје и изгледа“. Желећи да сазна о чему се ради, Лазар је однео примерак камена у Ћуприју, одакле је исти послат за Београд (Ћузовић и др. 2004: 29). О проналаску угља у Сењу Попечитељство внатрених дела је обавестило Попечитељство финансијелних дела *дописом*¹ од 11. јуна 1853. године (Јовановић, 2008: 246). У допису се наводи да је близу

¹ *Допис* је у протоколу Рударског одељења Попечитељства финансија заведен под датумом 11. јун 1853. Редни број протокола је 640. Нажалост, овај документ је страдао 6. априла 1941. године у немачком бомбардовању Београда. Види: Василије Симић, *Развој угљарства и угаљске привреде у Србији*, Београд 1958, 165.

манастира Раванице код Сења пронађен угаљ, те да би га требало користити, како за Тополивницу у Крагујевцу, тако и за сав народ (Симић, 1958: 165; Јовановић, 2008: 246).

Након сазнања о постојању угља у околини Сења, из Мајданпека је послат рударски инжењер Ђорђе Бранковић да подробније испита лежишта угља, али и да организује радове на отварању рудника и експлоатацији угља. Пребацивање бриге о рударству у државне руке, оснивањем рударског реферата 1842. године у Министарству финансија, значило је и ангажовање страних и школовање нових, домаћих рударских стручњака. Бранковић је био први српски геолог. Припадао је групи коју су чинила четворица првих питомаца послатих у Кемниц² на студије рударства, где је и дипломирао 1844. године. Након студија, Бранковић је у Бечком државном заводу специјализирао геологију, па је тако постао први српски инжењер који је стекао звање геолога (Јовановић, 1998: 36; 2009: 59). Позитиван ефекат ове државне акције било је проширивање знања о рудном богатству Србије (Милић, 1970: 45).

Радови су након проналаска угља трајали до септембра месеца 1853. године, а били су финансирани од стране Попечитељства внатрених дела, које је било посебно заинтересовано за отварање рудника. Наиме, у саставу Попечитељства било је и Опште војно одељење, а њему је у организационом смислу припадала и Тополивница у Крагујевцу. Управо је 1853. године Тополивница добила прву пећ за ливење метала, па је потреба за угљем била повећана.

Парна машина за ливење топова набављена је у Белгији, а главни иницијатор набавке био је Илија Гарашанин, тадашњи министар унутрашњих дела кнежевине Србије (Симић, 1958: 166; Миловановић и др. 2013: 101; Милковић-Катић 2010: 81). Ливењу првих топова у Крагујевцу присуствовао је и сам кнез Александар Карађорђевић, а приликом првог ливења произведено је 6 комада оружја: четири топа и две кратке хаубице (Радовановић и др. 2005: 18-19). Гарашанин је предлог за оснивање модерне фабрике топова образложио још 1849. године потребом да се напредак земље реши управо њеном индустријализацијом (Миљковић Катић, 2009: 103). Гарашанинова иницијатива имала је и краткорочни циљ, да се развојем рударства становништво растерети у виду смањења пореских давања држави. Приходима од рударства требало је да се попуни буџет и на тај начин побољша економска ситуација у држави (Миљковић Катић, 2009: 103).

Радови су, по свој прилици, настављени 1854. године, јер је у мају месецу исте године, у част кнеза Александра Карађорђевића, рудник назван

² Све до оснивања Рударског одсека при Техничком факултету у Љубљани 1919. године, српски студенти су науке из области рударства изучавали на високим школама и академијама, најчешће у Кемницу, Фрајбергу и осталим техничким центрима у Европи, попут Париза, Берлина, Петрограда итд. Види: Петар Јовановић, *Школовање рударских инжењера са посебним освртом за потребе Србије*, у: Историја рударства средње Европе, Зборник радова, Фрушка Гора 2009, 92; Јован М. Милићевић, *Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842)*, Историјски часопис, 9-10 (1959), 365.

Мајдан Александровац (Танчић и др. 1953: 64; Поповић, 1969: 35). Руковођење пословима ископавања поверено је рударском инжењеру Василију Божићу, док је за настојника рудника постављен Лазар Пандуровић (Јовановић, 2008: 246). Није познато када је први транспорт руде кренуо за Крагујевац. Из једног сачуваног примерка спроводног писма које је упућено 12. маја 1854. године Окружном начелству у Ћуприји, види се да је за Крагујевац послато 20,2 тоне угља у 98-оро кола (Симић, 1958: 166; Јовановић, 2008: 246). Вероватно да је и раније било неких испорука, али то се не може са сигурношћу тврдити.

О самом стању рудника у 1855. години имамо више података. У руднику је те године радило 47 радника, од којих су само двојица били квалификовани рудари послати из Мајданпека. Остатак радне снаге чинили су углавном неквалификовани мештани из околних села. У овој години произведено је 896 тона угља, од чега је највећи део отпремљен у Тополивницу. Превоз је обављан воловским колима, у крајње лошим условима, а путовање до Крагујевца је трајало шест дана (Јовановић, 2008: 247).

Наредне, 1856. године, радови на производњи угља трајали су од маја до октобра месеца. За новог управника постављен је Чех Емануел Шефел, инжењер који је у Србију дошао 1850. године из Аустрије (Јовановић, 2009: 471). Ово је период када се угаљ још увек ископавао искључиво површински, док су се радови на истраживању поткопа континуирано настављали. Од маја до октобра 1856. године ископане су 1283 тоне угља, а највећи део и овог пута био је намењен за Тополивницу у Крагујевцу. Занимљиво је и то, да је у овој години рудник посетио Јосиф Панчић са питомцима државног Лицеја, који је након посете оставио и белешку о рудним богатствима ширег сењског и ресавског краја (Симић, 1958: 167).

Прве године постојања Сењског рудника обележио је сезонски рад, углавном од пролећа до јесени. Лазар Пандуровић, први надзорник рудника, преко зиме је обављао посао чувара, док је у време производње радио свој првобитни посао. Пошто су радови извођени углавном несистематски, дешавало се да приликом пропуста дође до пожара. Први забележен пожар у Сењском руднику, а уједно и у неком руднику у Србији, регистрован је 1856. године. За гашење пожара послат је из Мајданпека инжењер Максимилијан фон Ханткен, који је успео да угаси пожар. О узроцима који су довели до пожара он је поднео свој извештај надлежној рударској комисији.³ Ханткен је изнео мишљење да је инжењер Шефел искључиви кривац за пожар, и нестручно обављени радови на радилишту у руднику.

Учестали пожари и нестручно откопавање и производња угља, условили су прекид рударских активности током 1858. и 1859. године. У том периоду активност се свела само на одржавање јама (Јовановић, 2008: 248).

Крајем 1859. године Попечитељство воених дела поднело је захтев Попечитељству финансијалних дела, да од априла 1860. године обнови

³ Извештај је сачуван у изводу Јована Милојковића у Годишњаку рударског одељења Министарства народне привреде из 1892. године.

производњу угља у Мајдану код Сења⁴. Исте године је произведено 1119 тона угља (Јовановић, 2008: 249). О количини произведеног угља за 1861. годину нема сачуваних података. Мајдан код Сења радио је још две године, до 1863. године, након чега долази период мировања, све до 1869. године.

Прве знаке обнове производње рудник добија 1869. године, када прелази у власништво Прве српске банке из Београда. Радови на обнови започети су 1871. године, али су вођени лоше, те је рудник све време пословао са губитком. Губици су били главни разлог да Банка одустане од даље производње у руднику. Исте године, на захтев Министарства финансијалних дела у рудник долази признати стручњак Феликс Хофман, рударски инжењер из Баната. Хофман је потицао из угледне рударске породице, чија је породица генерацијама поседовала руднике у Банату. Он је несумњиво био највеће име у обновљеном рударству Србије, и у рударској делатности провео је готово пола века (Јовановић, 2009: 455–456).

Током свог рада на истраживању рудног блага ресавског краја, Хофман је први скренуо пажњу на индикацију да се у овом делу Србије руда ископавала још од античких времена и средњег века. Он је наишао на остатке некадашњег рударства бакра, како је запазио, „заостале гомиле руде и брежуљке од згуре⁵ у долини Црнице, затим старе закопине у околини Црвене Јабуке и најзад згуре Грзе и Ресавице“. Хофман је на основу ових истраживања закључио да су то остаци некадашњег рударства бакра (Симић, 1988: 202).

Сведочанство о експлоатацији руде на ширем подручју ресавског краја су и бројни рударски топоними који су се задржали и до нашег времена: Рупни поток, Гумништа, Мајдан, Колишта, Кованица, Мачевац, Рупчине, Колишта итд. (Мркобрад, 1997:158). Занимљив је и податак да је у околини Сењског рудника, у селу Жидиле, Хофман открио и појаве руде гвожђа изузетне чистоће. Примерци ових руда били су изложени 1885. године на рударској изложби у Будимпешти (Симић, 1988: 202).

Феликс Хофман је 1874. године поднео детаљан извештај у коме је заокружио целокупну проблематику Сењског рудника. Његов извештај представљао је прву стручну анализу једног рудника у Србији тога времена. У њему је Хофман изнео податке о руди и препоруке, од геологије па све до продаје и дистрибуције угља. У извештају Хофман наводи да: „[...]сењски угљен садржи мало пепела, мало воде и има јаку загревајућу снагу, пламен је средње дужине и простим кровом може се очувати од атмосферских утицаја, стога се може квалитет изврним назвати“.⁶

Од 1874. године рудник поново постаје државно власништво и ради

⁴ Након збацивања кнеза Александра Карађорђевића са власти на Светоандрејској скупштини 1858. године, рудник добија ново име *Мајдан код Сења*.

⁵ Према Речнику САНУ (1966: 731) *згура* или *дрозга* је „минерална смеша која се одваја, одлива при топљењу метала, шљака; љуске, опилци који настају при ковању гвожђа“. У Речнику МС (1990) се као синоними још помињу *троска* и *шљака*.

⁶ Архив Музеја угљарства Сењски Рудник, бр. 3246/А, *Извештај Феликса Хофмана о простору за обележавање рудног блага урађен 1874*, Београд 25.4.1875, 2.

све до 1878. године, када поново долази до престанка производње. У периоду Велике источне кризе и Српско-турског рата (1876–1878. године), у руднику се производња одвијала интензивно. О начину и интензитету рада писао је и Драгослав Пандуровић, син првог надзорника рудника Лазара Пандуровића:

„Убрзо и после тога почео је нов рат са Турцима 1876. године. Радило се много; и дању и ноћу. Увели су две смене. Потребе за угљем биле су тада много веће него ранијих година. Било је неопходно, поред Тополивнице да се угљем снабдеју и пољске војне ковачнице које су биле смештене близу Сењског рудника.“ (Танчић и др. 1953: 22)

У циљу побољшавања капацитета производње угља у Сењском руднику, Министарство финансија је још у жеку кризе 1877. године у рудник послало инжењера Михајла Радовановића. Он је први инжењер који је у Сењском руднику организовао истраживање угљеног слоја и дефинисао његове капацитете. Након одласка из Сењског рудника 1879. године, Радовановић је као помоћник Феликса Хофмана вршио детаљна геолошка испитивања дуж главне железничке пруге Београд–Ниш (Јовановић, 2009: 356).

Током осамдесетих година XIX века опажа се пораст рударских делатности у тадашњој Србији. Недостатак капитала, слабе саобраћајне везе, одсуство стручњака отежавало је активности у вези са експлоатацијом руда, али је упркос томе занимање за рударство постало интензивније (Попов, 1983: 11–12). Остаје непознаница шта се дешавало са Сењским рудником у периоду од 1878 до 1889. године. На основу појединих сведочења, може се закључити да се рудник углавном одржавао, а да су се тек мале количине угља производиле за крагујевачку Тополивницу и за моравску пругу (Симић, 1958: 172–173).

Експлоатација угљених ресурса у Сењском руднику обновљена је 1889. године. Задатак обнове поверен је Феликсу Хофману и тадашњем шефу рударског одељења Јовану Милојковићу. Поред оспособљавања рудника задатак је био и изградња пута од Сења до Ћуприје. Тај посао је поверен Светозару Гикићу, рударском инжењеру школованом у Фрајбергу (Јовановић, 2009: 92–93).

Ради ефикаснијег превоза робе и добара, 1891. године завршен је и пут од Сења до Ћуприје. У циљу проналажења коначног решења за проблеме превоза угља, 1889. године Министарство народне привреде уступило је Сењски рудник Дирекцији државних железница, ради подмиривања потреба железнице за домаћим угљем. Од тада, железница је поред задовољавања својих потреба, преосталом рудом снабдевала и приватне потрошаче (Илић, 1903: 33, Поповић, 1969: 37).

Изградња железничке пруге од аустријске до турске границе имала је највећи значај за развитак српске привреде у XIX веку. У првих 15 година изграђено је 562,3 км железничке пруге, а затим су дограђене и поједине споредне трасе. Једна од првих била је и пруга Ћуприја – Сењски рудник (Ђорђевић, 1983: 101). Народна скупштина је одобрила Железници зајам за изградњу пруге уског колосека у дужини од 21,3 км. Радови су завршени за непуних годину дана, тако да од 1892. године превоз угља постаје знатно бржи,

и што је још важније, јефтинији. Први вагони из Сењског рудника свечано су испраћени за Ћуприју 1. децембра 1892. године (Јовановић, 2008: 252).

Нажалост, рад рудника пратиле су и бројне несреће. Једна таква, из 1893. године, однела је највећи број жртава од оснивања. Драгослав Пандуровић је по сведочењу свога оца Лазара, очевица догађаја, записао да је пожар који захватио оближњу шуму кривац за велику трагедију. Он је даље забележио, да и поред узбуне рудари у окну нису знали шта се дешава на површини. Рудари су страдали, а нађени су тек након десетак дана (Танчић и др., 1953: 23). Пошто се несрећа десила на верски празник Св. Прокопија, тај датум је узет за колективну крсну славу, коју рудари и данас обележавају у Сењском руднику, у знак сећања на своје колеге.

Иако су решени многи проблеми у пословању, Сењски рудник је углавном био нерентабилан и трпео је губитке. У новом покушају да се поправи пословање рудника, 1896. године позван је Еуген Шулц, рударски стручњак из Немачке. У извештају који је саставио за Министарство финансија, он је навео да су слаб радни учинак, велики проценат ситног угља, али и повлашћена цена по којој се угаљ продаје Државној железници, главни разлог нерентабилности рудника.⁷

Крајем XIX века, настављено је ископавање у постојећим поткопима Александар, Раваница и Свети Сава 1897. године, а отворено је и ново окно, Јоксимовић 1898. године. Парне машине и први парни котлови у Сењском руднику инсталирани су почетком новог века, 1901. године, и тако нагостили почетак нове етапе у раду и развоју Сењског угљенокопа (Јовановић, 2008: 253-254).

Историја рударства угља у Сењском руднику и његовој околини је дуга готово два века. Што се тиче самог рударства, можемо се вратити и до средњег века и позне антике. Нововековна српска држава свој привредни и економски развој и напредак умногоме дугује открићу и експлоатацији руде угља у Сењском руднику. Угаљ је од проналаска 1853. године био главни извор горива за Тополивницу у Крагујевцу, тако да је угаљ из сењског угљенокопа на посредан начин учествовао у борбама за ослобођење Србије и за покретање њених индустријских потенцијала. Хронолошки посматрано, развој Сењског рудника није ишао лако. Млада српска кнежевина била је пред великим изазовима. Недостатак стручних кадрова, често нестручно руковођење, слаба путна инфраструктура, све то је отежавало напредак рудника. Међутим, доласци страних рударских инжењера и школовање домаћих временом су допринели све бољој експлоатацији угљеног рударства у Сењском руднику.

Иако је рудник готово све време свог постојања био субвенционисан од стране државе и увек у државном власништву, до наших дана, сама чињеница да је домаћи угаљ коришћен за домаћу индустрију говори о потреби за економском независношћу тадашње Србије. Од свог оснивања, рудник је из

⁷ Комплетан извештај може се видети у: Шулц, Еуген, *О Сењском руднику*: извештај поднет министру народне привреде; (службени превод с немачког), Београд 1896.

године у годину бележио раст производње. И данас, Сењски рудник је још увек активан рудник угља, у којем производња никада није прекидана, чак и за време Првог и Другог светског рата. Рудник је и данас значајан индустријски и привредни чинилац у Републици Србији, а од 2012. године и регионални центар индустријског и културног наслеђа.

Извори

Архив Музеја угљарства у Сењском Руднику

Литература

- Илић, П. (1903). *Улога Сењског рудника у произвођачкој утакмици*, Рударски гласник, бр. 2, Београд, 33–39.
- Јовановић, П. (2009). *Рударски инжењери Србије у 19. и 20. веку*, Београд: Југословенска инжењерска академија
- Јовановић, П. (2008). *Рударство на тлу Србије*, књ. 2, т. 1, Београд: Југословенска инжењерска академија
- Јовановић, П. (2009). Школовање рударских инжењера са посебним освртом за потребе Србије, у: *Zbornik radova Istorija rudarstva Srednje Evrope*, Fruška Gora, 89–100.
- Јовановић, П. (1998). *160 година од почетка школовања рударских инжењера за потребе Србије (1837–1997)*, Београд: Катедра за рударске радове и израду подземних просторија Рударско-геолошког факултета
- Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво*, Књ. 2, Београд: Српска књижевна задруга – Рад
- Милић, Д. (1970). *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд: Историјски институт
- Милићевић, Ј. М. (1959). *Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839-1842)*, Историјски часопис, 9-10, 362-374.
- Миловановић, Ђ., Радовановић, В., Милосављевић, И., Милановић, Ј., Милановић, А., Јуришић, М. (2013). *Индустријско наслеђе – заштита и ревитализација*, Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе Крагујевац
- Миљковић Катић, Б. (2009). Рударство као државни пројекат убрзаног развоја кнежевине Србије у време кнеза Милоша и Уставобранитеља, у: *Zbornik radova Istorija rudarstva Srednje Evrope*, Fruška Gora, 101-110.
- Miljković-Katić В. (2010). Role of mining in the principality of Serbia development policy (1815–1858) in: *Mining in the central Europe through history*, Beograd–Košice, 79–92.
- Мркобрад, Д. (1997). *Средњовековно рударство на тлу источне Србије*, Археологија источне Србије, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета 18, 151–163.

- Попов, Ч., Ђорђевић, Д., Ракочевић, Н., Микић, Ђ., Милутиновић, К., Крестић, В., Раденић, А., Екмечић, М., (1983). *Историја српског народа*, VI/1, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, Београд: Српска књижевна задруга
- Поповић, Д. (1969). *На обронцима Бељанице*, Нови Сад: Савез удружења борца народноослободилачког рата СР Србије
- Радовановић, Б., Илић, П., Миливојевић, Р., Борозан, И. (2005). *Историјска и уметничка баштина Војнотехничког завода*, Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе Крагујевац
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига IV (1966), група аутора, гл. ур. др Михаило Стевановић, Београд: Српска академија наука и уметности
- Речник српскохрватског књижевног језика* (1967–1976), група аутора, Нови Сад – Загреб: Матица српска, Матица хрватска
- Симић, В. (1958). *Развој угљарства и угљеске привреде у Србији*, Београд Симић, В. (1988). *Рударство звожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд: Рударски институт
- Танчић, Ј., Вајс, Ф., Марковић, С., Димитријевић, Ђ., Григораш, В. (1953). *100 година Сењског Рудника*, Београд: Рад
- Ћузовић, М., Стајић, Д., Остојић, М. (2004). *Од нездравог камена до црног злата*, Ресавица: ЈП ПЕУ Ресавица
- Шулц, Е. (1896). *О Сењском руднику*, извештај поднет Министарству народне привреде, Београд; Рударско одељење Министарства народне привреде

Nenad Anžel

THE IMPORTANCE OF FOUNDING THE SENJ MINE FOR INDUSTRIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Summary: This paper discusses the founding of Senj mine and overviews the key moments in its development in the second half of the 19th century. Emphasis is on the role of the mine itself, both as key- and starting point in modernization and industrialization of Serbia. After “Topolivnica” (industrial complex designed to devise innovations for military purposes) was established in 1851, the importance of coal discovery in the Senj mine in 1853. gained significance, as the mine became the main source of raw material for recently launched industry of Serbia. In the decades to follow, the mine had an important role in strengthening economic potentials of Serbia. Aim of the paper is to highlight the role of the Senj mine in modernization of Serbia and its society in the second half of the 19th century, as an important center of its industrial and cultural heritage.

nenad.anzel@gmail.com

ЗАСЕДАЊЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ У КРАГУЈЕВЦУ И ДОНОШЕЊЕ ПРВОГ ЗАКОНА О СЛОБОДИ ШТАМПЕ 1870. ГОДИНЕ¹

Сажетак: У раду су говори о заседању Народне скупштине у Крагујевцу и доношењу првог закона о слободи штампе 1870. године. Годину и два месеца након што је Велика уставотворна скупштина усвојила Устав из 1869. године састала се обична законодавна скупштина која донела неколико значајних закона од којих свакако треба поменути: Закон о пословном реду у Народној скупштини, Закон о пословном реду у државном савету, Закон о избору народних посланика, Закон о министарској одговорности и Закон о штампи. На седници Народне скупштине у Крагујевцу од 5. новембра 1870. године усвојен је први Закон о штампи у Србији, који је наредних година постао основа борбе за слободу штампе.²

Кључне речи: Устав из 1869. године, Народна скупштина, либерали, штампа, закон.

Уставом из 1869. године је у Србији уведен представнички систем, тј. овим уставом је Народна скупштина добила удео у законодавној власти. Овај Устав је садржао 133 члана сврстаних у десет поглавља. Треће поглавље Устава односи се на Народно представништво. Народна скупштина састоји се од изабраних народних посланика и посланика које кнез поставља (чл. 42). Устав је прописао обичну и Велику народну скупштину. Народни посланици се бирају по варошима на непосредним, а по срезовима на посредним изборима преко повереника (чл. 43). На свака три изабрана посланика кнез има право да постави по једног (чл. 45). То је значило да $\frac{3}{4}$ изабраних посланика чине обичну скупштину, а $\frac{1}{4}$ постављени. Бирачко право је ограничено имовинским цензусом који се састојао у томе да сваки пунолетни Србин плаћа порез на имање, рад или приход (чл. 46). За посланика може бити изабрано лице које је напунило тридесет година живота и плаћа држави порез од најмање шест талира годишње на имање, рад или приход (чл.

¹ Рад је настао као резултат рада на пројекту Филозофског факултета у Нишу „Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (Од антике до савременог доба)“.

² Сви датуми у тексту су наведени по новом календару, осим ако другачије није наглашено.

47). Адвокати и чиновници нису могли бити народни, већ кнежеви посланици, док је војницима стајаће војске било забрањено да бирају и да буду бирани (чл. 48). Устав није успоставио равнотежу снага између Народне скупштине и кнеза као другог законодавног чиниоца. Члан 5 Устава омогућио је кнезу надмоћнији положај у законодавној власти у односу на Народну скупштину. Овај члан дао је кнезу право да потврђује и проглашава законе, сазива и одређује место састанка Народне скупштине (чл. 76), отвара и закључује њене седнице, може да их одложи или распусти (чл. 78).

Законодавна иницијатива припала је кнезу, а не Народној скупштини. Скупштина је могла само да изјављује жеље да се одређени закон донесе или промени, док је кнез предлагао законе (чл. 58). Нови Устав онемогућио је посланике да о закону расправљају у појединостима, тј. нису имали право подношења амандмана на предложени закон. Скупштина је морала или да прихвати, или да одбаци предлог закона у целини (чл.61). Кнез је могао да издаје привремене законе у случају да је безбедност земље доведена у питање и они су важили све док је трајало ванредно стање у земљи (чл. 56) (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, 1988: 77-80). Систем избора који је завео Устав из 1869. године, није давао довољно јемства за слободу избора, јер је гласање било јавно. Полиција је могла да се меша у изборе, нарочито по срезовима, где су се они вршили преко повереника (Јовановић, 1990а: 29-30). Ако скупштина не би усвојила буџет за нову годину, влада је имала право да пренесе стари буџет за следећу годину. Дакле, буџетско право није припадало скупштини већ влади. Нови Устав је завео представнички систем без парламентарне владавине, јер министри нису били народни посланици, и није постојала политичка одговорност министара, већ само кривична. Они нису одговарали скупштини, него кнезу (Љушић, 2010: 96).

Установа Народне скупштине је новим Уставом добила већи политички значај у односу на раније скупштине, јер се бирала сваке треће године, састајала једном годишње и по први пут је добила право да учествује у процесу доношења закона. Обавезно одржавање скупштинских избора утицало је на повезивање политичких истомишљеника с њиховим политичким вођама, будући да су политички прваци приликом избора настојали да успоставе чвршће и трајније односе с својим бирачима (Јанковић, 1997: 131). Након ступања на снагу Устава из 1869. године либерали су се окупили под вођством Јована Ристића на једној, док је на другој страни нешто касније дошло до окупљања опозиционих младоконзервативаца. Младоконзервативци су водили порекло од уставобранитељских конзервативаца. За разлику од староконзервативаца група младоконзервативних политичара била је надахнута либерално-демократским идејама, тј. њихов конзервативизам био је у знатној мери „разблажен либерализмом“ (Крестић, Љушић, 1991: 109; Драгнић, 1989:78; Јанковић, 1951:202). У исто време окупљале су се присталице и следбеници Светозара Марковића.

Либерали који су за време кнеза Михаила били у опозицији постепено су пришли Намесништву и „постали послушни чиновници.“ За конзерватив-

це се очекивало да буду главни противници увођења либерално-демократских реформи у земљи (Бјелица, 1997: 205). Без обзира на почетне ставове Намесништва да ће држати растојање од свих странака то се у пракси није десило, јер је намеснички режим на самом почетку своје владавине заузео негативан став према конзервативцима. Дакле, Намесништво се за време своје владавине више приближило либералима него конзервативцима. На почетку своје власти намесници су дошли у сукоб са конзервативцима, јер су њихове вође Гарашанин и Јован Мариновић оштро критиковали намесничке реформе и политику умереног либерализма. Гарашанин и Мариновић нису могли да опросте Блазнавцу и Ристићу отимање положаја у Намесништву (Јовановић, 1990б: 129).

Стари конзервативци који су били одани политици кнеза Михаила попут Илије Гарашанина, Јована Мариновића, Косте Цукића, Николе Христића, Филипа Христића уговором су се повукли у миран живот, изван политике. Јован Мариновић је остао на положају председника Државног савета, али се више понашао као чиновник него као политичар. Међутим, већи део конзервативаца (Ђорђе Ценић, Коста Цукић, Филип Христић и др.) постепено се приближио владајућој либералној групацији, јер је временом схватио да је Ристићева „либерална политика готово исто толико конзервативана као и Гарашанин-Мариновићева“ (Јанковић, 1951: 202). Након доласка Намесништва, један од најистакнутијих конзервативаца Илија Гарашанин отишао је у своју варошицу Гроцку да се бави млинарством. Према институцији Народне скупштине коју је установио Устав из 1869. године, Гарашанин је имао негативан став. Говорећи о одредбама устава о Народној скупштини, Гарашанин је навео следеће:

„Људи мисле да се самим копирањем које чега може народом управљати. Е, па добро; пустимо их нека виде на шта ће то све изаћи... Хоће да се уведе народ у управу; то је лепа ствар, па би и код нас била лепа кад би наш народ, шта више разумевао него само: ура и живео!“ (*Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу (Од 4. јануара 1859 до 29. марта 1874), књ. 2, 1931: 230.*)

Устав из 1869. године највише је критиковао Светозар Марковић. У чланку *Српске обмане* објављеном у *Новосадској застави* 13-20. октобра 1869. године критиковао Устав из 1869. године, а посебно његове одредбе о Народној скупштини. Марковић истиче да су се скупштине углавном сазивале да им се прочита предлог владе, док су посланички предлози били ограничени само на рад Скупштине (Марковић, 1960:179). У чланцима објављеним у листу *Раденик*, Марковић је критиковао одредбе Устава о Народној скупштини која није добила право законодавне иницијативе, а самим тим и функцију правог Народног представништва. У свим парламентарним државама, истицао је Марковић, када влада угрози народне интересе, сваки посланик има право да у Народној скупштини нападне такву владу. То је најјаче оружје којим би требало да располаже Народна скупштина као носилац највећег суверенитета у земљи. Према чл. 71 Устава из 1869. године посланици су за изговорене речи у Народној скупштини одговарали пред редовним судовима (Марковић, 1965: 328-329). Марковић се залагао да скупштинска адреса не буде акт учтивости на кнежеву беседу, већ програм рада Народне скупштине (Јавност, бр.5, 17/29. новембар 1873. године).

Народна скупштина у Крагујевцу заседала је од 26.септембра до 6. новембра 1870. године. Главни задатак Скупштине у Крагујевцу састојао се у доношењу неколико закона органског карактера како би се додатно разрадила уставна материја и попуниле празнине у Уставу из 1869. године (Стојичић, 1980: 23). Према Јовану Милићевићу празнине Устава и „довршетак намесничког уставног система“, главни су разлози одржавања прве законодавне скупштине у Крагујевцу 1870. године (Милићевић, 1964: 196). Донела је неколико закона: Закон о пословном реду у Народној скупштини, Закон о пословном реду у Државном савету, Закон о избору народних посланика, Закон о министарској одговорности, Закон о слободи штампе. Избори за законодавну скупштину вршени су према одредбама ранијих закона, пошто није донет закон о избору народних посланика. Прва законодавна скупштина састојала се од 121 посланика од којих је 97 изабрано, а 24 постављено од стране Намесништва. За председника Народне скупштине изабран је Живко Карабиберовић, а за потпредседника Јосиф Панчић, ректор Велике школе. За секретаре су изабрани: Алимпије Васиљевић, Димитрије Јовановић, Јован Бошковић и Милош Прокић (Мајдаџац, 2004: 37; Митриновић, Брашић, 1939: 81).

На изборима који су одржани 19. августа 1870. године изабрани су следећи народни посланици: Јован Никић, Касијан Стошић, Васо Мацаревић, Лука Митровић, Милован Спасић, Павле Радивојевић, свештеник, Теофил Сандић, свештеник, Анта Нешић, Милун Милић, Сава Сретеновић, др Јован Валента, Милун Сојић Учитељвић, Д. Илија Матић, Живан Милошевић, Н. Ђ. Јовановић, Михаил Смиљанић, Панта С. Срећковић, Тодор Ракић, Анта Пантић, Илија В. Прокић, свештеник, Теодосије Миловановић, Милан Ристић, Вуле Поповић, Миле Дамњановић, Спасоје Пантелић, Игњат Б. Лукић, Лука Митровић, Јеремија Р. Стојановић, Миклан Благојевић, Илија Вишњић, Јованча Стојановић, Сава Гајић, Ненад Михаиловић, Јован Томаковић, Вујица Лазић, Вујица Миловановић, А. Лукић, Марко Лазаревић, Лазар Величковић, Јаков Крупежевић, Јанићије Пешић, Милосав Вукомановић, Лазар Симић Дуснић, Никола Мандић, Павле Грковић, Петар Димитријевић, Живојин Обрадовић, Никола Цоловић, Јован Пантић, Милан Шорић, Цветко Минић, Ђ. Петровић, Миле Чедић, Стеван Тошић, Милан Ћирковић, Марко Илић, Сибин П. Ристић, Раденко Митић, Касијан Стојановић, Миле Остојић, Крста Стефановић, Јован Здравковић, Гаја Божовић, Сава Далачић, Вићентије Старчевић, Милан Ћирић, Милосав Трифунац, Стојан М. Бркић, Вујица Рајачић, Драгутин М. Ризнић, Гаја Поповић, Миленко Петковић, Владимир С. Хацић, Петар Стевановић, Деспот Вучићевић, Маринко М. Радовановић, Ђорђе Малетић, Јеврем Барлов, Д. Ж. Милојковић, Сима Живковић, Сима Несторовић, Станоје Ђорђевић, Коста Грудић, Радоје Недић, Б. Божовић, Ивко Остојић, Вићентије Поповић, Стеван Јаковљевић, Здравко Јовановић и Васо Мацаревић. Уместо 32, кнез је именовao 24 посланика и то: управника болнице у Београду, 2 директора гимназија, три професора Велике школе, два начелника министарства, три протојереја, пет председника првостепених судова, три епископа (шабачки Мојсеј, неготински Јевђеније и ужички Јанићије) и три касационе и пет апелационих судија (Радовановић, 2010: 134-135).

Малолетни кнез Милан Обреновић се у пратњи 18 народних посланика Скупштини обратио беседом: „Помоз’ вам Бог, браћо! Са дубоким осећањем радости поздрављам вас, посланике прве законодавне скупштине, желећи вам да ово ново доба у историји нашој обележите добром слогом и потпуним успехом“. Намесништво је посебном беседом отворило прву редовну Народну скупштину. У беседи се наводи да је „нови Устав означио ново доба у животу народа нашег, колико са свога политичког значаја, толико и зато, што је увео у земљи уставну владавину.“ Дакле, требало је донети органске законе који су проишћали из новог Устава како би се увео у политички живот земље (*Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1870. године*, 1870: 3-6). Скупштина је 1. октобра 1870. године адресом одговорила на беседу коју је у име Намесништва прочитао Јован Ристић. Скупштинска адреса коју је саставио скупштински одбор била је пуна хвале о новом Уставу, за који је речено „да је нови Устав поникао из живота народног без сваког спољног утицаја, чиме је отклоњена највећа сметња око унутрашњег уређења земље и отворено пространо поље свестраном развоју и слободи народној“ (Продановић, 1947: 324). Између посланика и владе постојале су разлике у схватањима о слободи штампе већ на Великој народној скупштини која је усвојила Устав из 1869. године. Првобитни нацрт скупштинске адресе садржао је захтев за слободом штампе, који је влада успела да потисне. Уместо слободе штампе коју су захтевали посланици у првобитном нацрту скупштинске адресе, влада је одлучила да донесе закон о штампи. То је била основна разлика између онога шта су посланици захтевали и онога шта је влада желела да уради. То је добро приметио министар војни Јован Белимарковић: „Овде се иште слобода печатње, а ја мислим, да би слобода печатње била од штете по народ, кад се не би законом уредила“. На излагање министра војног реаговао је посланик вароши Крагујевца Јован Јовановић, који је га је упитао да ли је слобода штампе „какав баук“. У даљем излагању је навео следеће: „Доказано је у целом свесном свету, да је слобода печатње права потреба. Слободну печатњу неки неће, јер се боје зла; и ја се бојим зла. Човек може учинити зло на два начина, нпр. физички, руком, па зар да повежу људима руке, зато што би могли зло учинити. А може и говором, а и написмено. Слобода печатње јест исповедање истине и одкривање мана, што постоје у нашем друштву“ (*Протоколи Велике народне скупштине држане 10. јунија 1869. године у Крагујевцу*, 1870: 16-17; Стојичић, 2007: 111).

Устав из 1869. године је у члану 32 прокламовао слободу штампе. Члан 32 Устава гласи: „Сваки Србин има право да каже своју мисао: речима, писмено, средством печатње, или у виду ликова, саображавајући се у томе прописима закона. О печатњи издаће се нарочити закон“ (Миловановић, 1903: 130). Иако је Устав прокламовао слободу штампе, то није истовремено значило и крај цензури. До доношења закона о штампи примењивала се стара уредба о цензури из 1841. године. У Кнежевини Србији први пропис о штампи донет је јула 1841. године. То је била Уредба о цензури, под називом „Дужност цензора при правитељственој књигопечатњи“. Овим актом било је забрањено да се у штампаним текстовима објављују пристрасни и увредљиви садржаји, као

и написи против „правитељства српског и страних влада“. Чињеница да је у плану било доношење закона о штампи упућује на то да је слобода штампе „одобрена институционално, а не као индивидуално право“ (Тодоровић, 2012: 442-445). На Петровској скупштини 1848. године истакнут је први предлог да се у Кнежевини Србији уведе слобода штампе. У раду Скупштине као писари су учествовали каснији „светоандрејци“ Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Петар Протић Сокољанин и други. У „прошенију“ округа београдског чији је творац био Јеврем Грујић захтевала се слобода штампе (Рањеловић, 2012:252). Овај предлог је пре свега био последица захтева за увођење либерално демократских идеја српских интелектуалаца који су се школовали у Паризу („паризлија“)³, него израз стварних потреба српског друштва у другој половини 19. века. На Светоандрејској скупштини 1858. године су се поред смене династије и доношења закона о Народној скупштини више пута чули захтеви за увођење слободе штампе, „укидање цензуре и доношења закона о штампи“. На Михаљској скупштини 1867. године чули су се исти захтеви. Међутим, кнез Михаило је имао другачији став према слободи штампе, што најбоље потврђује његов коментар да је „цензура најдражи накит народној слободи“. Разматрајући утемељеност ових захтева требамо имати у виду и незрелост српског друштва на политичком и културном плану средином 19. века. На основу података из 1866. године било је свега 4,2% писменог становништва, а 1874. године – 6,7 (Тодоровић, 2012: 444-445).

Либерали су морали да наставе борбу за слободу штампе и после проглашења Устава. Почетком 1870. године у циљу борбе за слободу штампе покренули су лист „Говорницу“. Либерални прваци су захтевали да Влада пре сазивања Скупштине омогући јавну дискусију о предлогу закона о штампи. У овом листу либерали су указивали на потребу да се омогући слобода јавне речи која је основа сваког демократског друштва. Такође су указивали на велику штету коју доноси цензура штампе (Бјелица, 1977: 202). Приликом доношења Устава из 1869. године, тј. на седницама Уставног одбора посланици су дискутовали о потреби доношења закона о слободи штампе. Истакнути либерални прваци су се залагали да се донесе што либералнији закон о слободи штампе (на пример Јован Бошковић је на седници Уставног одбора од 28. децембра 1868. године указао на потребу доношења закона о слободи штампе. Бошковић наводи да закон о штампи не би требало да садржи превентивна средства, тј. „да не мора новинар или издавач књиге, новине или књиге, пре распрострањења дати државном тужиоцу на увиђење“. Захтевао је да се приликом покретања листа не тражи од власника да положи кауцију. Члан одбора Јован Валанта подржао је предлог Јована Бошковића уз оgradu да се кауција не тражи за издавање политичких листова, док за забавне и научне треба да остане. Предлагао је да се новине могу издавати само у Београду и Крагујевцу због тога што у осталим

³ Паризлије су били заговорници либерално-демократских идеја: увођења слободе штампе, доношења закона о Народној скупштини и дефинисању њених права, укидање полицијске и стварање правне државе. Најпознатији међу њима били су: Милован Јанковић, Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Филип Христић, Коста Цукић, Ђорђе Ценић и други.

местима не постоји довољан број судија за „суђење штампарских престапа“. Бошковић се није сложио с предлогом Јована Валенте, захтевајући да закон о штампи омогући и малим варошицама да могу да издају новине. Милија Радовановић из Селевца је био против закона о слободи штампе, истичући да школованим људима не треба омогућити да се јавно препуцавају, јер би то негативно утицало на широке народне масе. Стојан Бошковић је у реплици Милији Радовановићу истакао да је народу потребан слободна штампа „осим онеме, који не уме читати, па готово и томе потребна је; јер ће бар слушајући шта други читају моћи се поучити“ (Србија, бр.3, 8/20.јануар 1869. године стр.2). У листу „Застава“ Светозара Милетића објављен је пројекат закона о штампи, који је био предлог Одбора Уједињене омладине српске. Овај пројекат упућен је Народној скупштини у Крагујевцу на решавање. Пројектом под називом *Основа закона о слободи пресе* било је предвиђено укидање свих облика цензуре, издавање листова без предходног одобрења власти, као и да уредник не одговара за потписане садржаје чланака. Посебно је занимљив члан 7 тог пројекта закона који гласи: „Одговорност је лична, нити се може повремено лист обуставити, нити се могу поједини бројеви узаптити или уништити, ни политичким ни судским, ни другим којим путем“. Међутим, Влада је овај предлог одбацила, јер је био веома слободан и израдила свој пројекат закона, који је за основу имао аустријски закон из 1862. године (Вулић, 2010: 451).

О Владином предлогу Закона о штампи, посланици су расправљали на XXXIII састанку 4. новембра 1870. године. Предлог Закона о штампи прочитао је Јован Бошковић секретар Скупштине, док је посланик Марко Лазаревић као извештач Одбора прочитао примедбе (Радовановић, 2010: 151). Иако је већина посланика била за доношење Закона о слободи штампе било је и оних који су се томе противили. Секретар Скупштине Алимпије Васиљевић истако је важност доношења Закона о штампи, јер би он требало да јемчи да ће се и остали закони спроводити како треба. Зато би по Васиљевићу овај закон требало да буде „што бољи и савршенији“. Јован Валента је подржао Алимпија Васиљевића, напомињући да је „овај закон круна над свима законима“. За разлику од Васиљевића који се залагао за потпуну слободу штампе, посланик Валента је захтевао да нови закон омогући превентивну цензуру штампе. Реплицирајући Валенти, народни посланик Илија Протић је ракао да је против цензуре штампе, јер ако желимо слободно изражавање мисли, онда не можемо допустити „тutorство власти.“ Ако бисмо то допустили, онда од слободне штампе не би било ништа, закључио је Протић (*Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1870. године, 1870: 368-389*). Јосиф Панчић, потпредседник Скупштине и угледни научни радник припадао је групацији посланика која је била против слободе штампе. Образлажући своје противљење, Панчић је истакао:

„Да је овај закон доста, а може бити за нас и превише либералан, прво стога што смо ми доста млад и неискусан народ, који се у бујности својој лако на странпутице навести даје, а ово је за нас доста опасно, зато што немамо још потпуне самосталности, те морамо према иностранству у свачему поштовано да се владамо...“ (АСАНУ, ЈР, VI/4, бр.49).

Жучну расправу међу посланицима изазвао је члан 6 Закона о штампи, којим се „од сваког броја новина и од сваког (периодичног) списка, што излази у Србији, мора штампар најдаље на један сахат пре но што их почне раздавати или разашилати, један примерак (екземплар) послати месној полицијској власти, или нарочитом ради тога одређеном званичнику, који ће му на захтевање дати уверење о пријему, у коме ће тачно назначити време предаје примерка“ (*Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији за 1870. годину, књ. XXIII*, 1870: 133-134). Противници овог члана Закона о штампи били су: Арса Лукић, Панта Срећковић, Алимпије Васиљевић, Јован Кара-Матић, Илија Протић и Јован Бошковић, док су члан 6 подржали: Јован Валента, Милован Спасић, Владимир Хаџић, Ђорђе Малетић, Павле Радивојевић и др. Секретар Скупштине Алимпије Васиљевић је истакао да треба изоставити члан 6, јер ако је потребно одобрење полицијске власти да би изашао један број новина, онда „нема места одговорности и казни: или једно или друго, а обоје заједно не може се сложити.“ Владимир Хаџић је у реплици Васиљевићу напоменуо да нема никакве користи од тога што ће неки новинар бити кажњен, ако поштенос човека „осрами и упропасти“, па је због тога много боље „предупредити зло, кад се може“. Јован Валента је подржао Владимира Хаџића, истакавши да у ситуацији када Србија још није слободна треба омогућити полицијским властима да „предупреде неке провале, које се штампом учинити могу“. Илија Протић се није сложио са излагањем Јована Валенте, јер како је истакао уколико се жели слободно изражавање мисли, онда се не може „допустити турскоство власти. Ако би остало овако, онда смо слабо што учинили за слободу штампе“. Расправа је завршена после дискусије Јосифа Панчића, који је био за прихватање члана 6 Закона о штампи (*Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1870. године*, 1870: 367-374).

Први Закон о штампи усвојен је на Владином предлогу 4. новембра 1870. године. Скупштински одбор усвојио је Владином предлогу Закона о штампи са образложењем да у Владином предлогу „има довољно простора за изјављивање слободе мисли и гарантује за ред и законитост“ (Продановић, 1947: 328). Намесништво је тврдило да је овим законом уведена слобода штампе без цензуре (члан 6). Око овог члана у Скупштини вођена је жучна расправа. Многи посланици су указивали да је управо овим чланом уведена цензура штампе, тј. да су њиме постављена велика ограничења слободи штампе. Чланом 6 Закона о штампи установљена је превентивна цензура месне полицијске власти, јер је штампар био у обавези да најкасније један сат пре почетка продаје преда један примерак новина надлежној полицијској власти, или посебно овлашћеном лицу које је издавало уверење о пријему са прецизно назначеним временом предаје. Један број посланика је овај члан закона схватио као превентивну меру власти. Поред овог члана, који је у себи садржао цензуру штампе, велики број чланова овог закона је ограничавао слободу штампе (13, 21, 25, 37, 38, 43, 45, 46 и 47). На јавним местима без предходног одобрења власти новине се нису смеле продавати (чл.12). Члан 13 је такође ограничавао слободу штампе, јер је издавач морао да пријави локалној полицијској власти своју намеру за изда-

вање новог листа. Издавач је морао да испуни прописане услове да би могао да се бави овим послом, тј. да би му власт издала уверење о издавању листа. Издавач је морао да испуни следеће услове: да је навршио 25 година живота, да је српски држављанин, да је способан да располаже својом имовином и да ужива сва грађанска права.

Власт је тиме могла да чини велике сметње покретању новина, јер је могла да се користи разним изговорима како би пролонгирала издавање уверења без којег издавач није могао да покрене одређени лист. Израз да „власт неће чинити сметње је требало заменити да не сме“ да чини сметње издавању листа. За кривице учињене путем штампе одговарали су сви заједно по општим прописима о саучесништву по кривичном закону (чл. 25), док је по члану 27 штампар посебно одговарао за преступе приликом штампања недозвољених обзнана. Ако уредник не плати казну у року од петнаест дана, лист се обустављао све док се казна не би платила (чл. 43). Они који су јавно позивали и организовали прикупљање прилога да би се платила казна кажњавали су се до 300 талира, или једном годином затвора (чл. 45). Обустава листа је такође била предвиђена овим законом. Чланом 46 било је предвиђено да се новине обустављају ако и после изречених опомена од стране министра унутрашњих дела уредници новина наставе „да тако уређују, да се њиме стално, и у непријатељском духу нападају и изопачавају дела државних власти, или се уопште тако уређују, да постану убитачни за јавни ред и поредак“. Надлежни Државни суд је могао да забрани рад издавачу новина ако је у року од пет година два пута кажњаван за дела учињена путем штампе (чл. 52) (*Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији за 1870. годину, књ. 23, 1870: 171-192*). Закон о штампи из 1870. године уредницима новина није олакшао посао. Тако се лист *Србија* који је уређивао Љубомир Каљевић после четири година излажења „нашао под ударом овог закона, па је 1870. престао да излази“. Као главни разлог за обуставу овог листа, Милан Кујунџић сарадник ових новина навео је следеће:

„Појава новог Закона о штампи укочила је крила Каљевићевој Србији, једином либералном листу, који се кроз неколико последњих година под целатском руком цензуровом борио да буде и остане израз самосталне и напредне снаге политичне у Србији“ (Вулић, 2010: 452-453).

Заобилазним путем је уведена цензура штампе, пошто је власт саветовала уреднику да избаци одређене детаље у листу због којих је лист могао бити забрањен. Због тога је уредник да би избегао забрану листа брисао све спорне детаље којима се власт противила (Јовановић, 1990б: 79). Димитрије Маринковић наводи да је: „Закон о слободи штампе у ствари био закон о цензури, јер је њим наређено било да нико не може издати новине без одобрења власти и да их нико не сме, по предаји једног егземплара растурати за извесно време“ (Маринковић, 1939: 211). Ни конезервативци, ни либерали нису били задовољни првим законом о штампи. Члан 6 је либералима највише сметао, пошто је забрањивао растурање листа пре одобрења полиције. Јован Бошковић и Алимпије Васиљевић су предлагали да се овај члан замени другим. За потпредседника Прве законодавне скупштине др Јосифа Панчића овај закон је био

сувише либералан (Бјелица, 1977: 204). Незадовољство овим законом нарочито оно везано за колективну одговорност и постојање цензуре преко обавезе да се лист сат уочи растурања предаје полицијским властима било је оправдано. Међутим, ако се има у виду да је Закон донет две године након атентата на кнеза Михаила, а посебно степен развијености друштва и политичке културе, можемо закључити да је Закон о штампи уз све недостатке био велики корак напред у процесу развитка штампе у Србији и гаранција њене слободе (Тодоровић, 2012: 447).

Извори

Необјављени:

-Архив српске академије наука и уметности (АСАНУ), Фонд Јована Ристића (ЈР).

Објављени:

Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији за 1870. годину, књ. XXIII. Београд 1870.

Крестић, В, Љушић, Р. (1991). *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године.* Београд: Књижевне новине.

Маринковић, Д. (1939). *Успомение и доживљаји (1846-1858),* прир. Драгослав Страњаковић. Београд.

Марковић, С. (1960). *Сабрани списи, књ.1.* Београд: Култура.

Марковић, С. (1965). *Сабрани списи, књ.2.* Београд: Култура.

Писма Илије Гарашанина- Јовану Мариновићу (од 4.јануара 1859 до 29. марта 1874), књ.2, прир. Стеван Ловчевић. Београд 1931.

Протоколи Велике народне скупштине држане 10. јунија 1869. године у Крагујевцу. Београд 1870.

Протоколи Народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1870. године. Београд 1870. Године

Штампа: Јавност, Србија.

Литература

Бјелица, М. (1977). *Борба за слободу штампе у Кнежевини Србији,* Историјски часопис, књ.14, 191-221.

Вулић, Т. (2010). *Прописи о штампи у XIX веку, Крагујевац у другој половини деветнаестог века:* Историјски архив Шумадије.

Драгнић, А. (1989). *Развој парламентаризма у Србији XIX века.* Горњи Милановац: Дечије новине.

Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији XIX века.* Београд: Правни факултет.

- Јанковић, Д. (1997). *Рађање парламентарне демократије. О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Правни факултет.
- Јовановић, С. (1990а). *Политичке и правне расправе, I-III*. Београд: Бигз.
- Јовановић, С. (1990б). *Влада Милана Обреновића, књ. I*. Београд: Бигз.
- Љушић, Р. (2010). *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805-1918)*, Српске студије, бр.1, 81-126.
- Мајданац, Б. (2004). *Народна скупштина. Од обичајне установе до савременог парламента 1804-2004. године*. Београд: Архив Србије.
- Миљковић, Ј. (1964). *Јеврем Грујић. Историјат светоандрејског либерализма*. Београд: Нолит.
- Миловановић, А. (1903). *Устави и уставност у Србији од 1807, 1835-1903*. Београд: Штампарија „Доситеја Обрадовића“.
- Митриновић, Ч, Брашић, М. (1939). *Југословенске народне скупштине и сабори*. Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије.
- Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији, књ. I*. Београд: Просвета.
- Радовановић, Б. (2010). *Прва законодавна скупштина у Србији, Крагујевац у другој половини деветнаестог века*. Крагујевац: Историјски архив Шумадије.
- Рањеловић, Н. (2012). *Петровска скупштина и слобода штампе*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, LXI, 247-255.
- Стојичић, С. (1980). *Уставни развитак Србије 1868-1888. године*. Лесковац: Народни музеј.
- Стојичић, С. (2007). *Елементи уставног карактера у органским законима из 1870. године*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр.49, 89-116.
- Тодоровић, М. (2012). *Слобода штампе у Србији у XIX веку*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, LXI, 439-455.
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*. Београд 1988: Нова књига.

Miroslav Pešić

Božica Mladenović

SESSION OF THE NATIONAL ASSEMBLY IN Kragujevac AND ENACTING OF THE FIRST LAW ON FREEDOM OF THE PRESS IN 1870

Summary: By the 1869 constitution, the National Assembly was for the first time allowed to participate in the law-making process. In accordance with the new constitutional understanding, a new Assembly was to be convened, which would pass the most important laws to further elaborate the constitutional matter and fill in the

gaps in the 1869 constitution. Elections to the Assembly were held on August 19, 1870, and the convocation of the Assembly was set for September 26 of the same year. The first Legislative Assembly consisted of 121 MPs, 97 of whom were elected and 24 nominated by the Nomination. Six candidates were elected to the Assembly Presidency, of whom the Nomination elected a President and a Vice-President. Zivko Karabiberovic was elected president, and Josif Pancic, the rector of the Great School, was elected vice president. The Assembly elected Alimpi Vasiljevic, Dimitri Dj. Jovanovic, Jovan Boskovic and Milos I. Prokic secretaries. Since it was engaged in legislative work, the Parliament in a short time passed several important laws, the most important of which are: the Law on Business Order in the National Assembly, the Law on Business Order in the State Council, the Law on the Election of Members, the Law on Ministerial Accountability, the Law on freedom of the press. Among the members of the National Assembly, the draft law on the press that came to the agenda of November 5, 1870, caused the most attention. The first Serbian press law represented some progress over the earlier situation in this area. An administrative censor was abolished at the printing press, but preventive censorship remained. The local police authorities acted as a censor, as the printer was obliged to hand over one copy of the newspaper to the competent police authority one hour before the sale, which issued a certificate of receipt of the newspaper.

miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

ПИСМО ЂОРЂА МЛАДЕНОВИЋА КНЕЗУ МИЛАНУ ОБРЕНОВИЋУ ИЗ 1870. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је приређено писмо Ђорђа К. Младеновића, српског учитеља и директора нишких школа, о просветним приликама у Нишу 1870. године. Писмо које је упућено кнезу Милану Обреновићу и намесницима и доноси податке о стању и проблемима српских школа које су стварале османске власти и бугарска пропаганда.

Кључне речи: Ђорђе К. Младеновић, Ниш, школа, Турци, Бугари.

Делатност Кнежевине Србије чији је циљ био ослобађање својих сународника у Турској, садржала је како политичку тако и културно-просветну активност. У првим деценијама 19. века просветне прилике код Срба у Османском царству биле су веома тешке. Школство се сводило на манастирске, црквене, општинске и понеку приватну школу. Манастирске и црквене школе издржавали су манастири и цркве, општинске су плаћале црквено-школске општине, а приватне ђачки родитељи (Kostić, 1933: 6-7). У манастирским и црквеним школама наставу су изводила духовна лица, а у општинским и приватним наставу су изводили трговци, занатлије и сви они који су знали да читају и пишу (Nedeljković, 2017: 184).

Аутономна Кнежевина Србија кнеза Милоша Обреновића почела је са помагањем српске просвете и школе у Старој Србији и Македонији. Временом су српске власти почеле да организују културно-просветну делатност и да координишу рад српских школа и учитеља на терену. Од четрдесетих година XIX века, сталну бригу о слању помоћи српским црквама и школама, као и школовању српске деце из Османског царства, преузело је на себе Министарство просвете и црквених дела Србије (Nedeljković, 2012: 37-41). У четвртој деценији XIX века, почео је масовнији долазак учитеља у Србију из српских крајева у Хабзбуршком царству, а одакле су одлазили и у српске крајеве у Османском царству. Они су доносили нови метод рада, били су зачетници новог, грађанског типа школе који ће временом потиснути црквено-манастирски тип школа. Ти учитељи су доносили у те крајеве и нове српске књиге и школске уџбенике.

Помоћ Кнежевине Србије просветној делатности српским земљама под Османлијама била је условљена многим факторима. Загранична културно-просветна активност зависила је од степена економске моћи, циљева српске спољ-

не политике, као и од политичке ситуације у оним областима у којима је требало деловати.

Облици помоћи, у делу Старе Србије чији је Ниш био центар, на културно-просветном пољу били су разнолики: ширење српске књиге, која је продирала на два начина – лепа књижевност путем претплате на поједина дела српских књижевника; школска издања – слањем из Србије у школе. Школовање младића из Ниша и околине у српским школама такође има два облика: школовање деце политичких и економских емиграната у Србији, и примање младића из ових крајева у српске школске установе ради школовања за учитеље и свештенике. Има и доста примера слања српских учитеља у школе ових крајева, материјалне помоћи школама, црквама и манастирима, одржавања веза месних трговаца и учитеља са културним и научним установама у Србији и Војводини, борбе против туђинских утицаја (Istorija Niša, 1983: 319).

Све до српско-турских ратова и добијања независности на Берлинском конгресу 1878. године, Србија је подупирала просвету свог становништва у Нишу и околини. Развој школских и просветних прилика у Кнежевини Србији утицао је и на развој школства у нишком крају. Трговци и занатлије, који су одлазили у Србију, имали су прилике да се тамо упознају са писменим људима и школама, те су по повратку радили на томе да се такве школе отворе и у Нишу.

Период искључиво црквено-манастирског начина описмењавања у Нишу протеже се до тридесетих година 19. века односно до доласка учитеља Спиридона Јовановића¹. При крају овог периода број ученика је прилично нарастао. Тада је неколико свештеника или калуђера, самоиницијативно, или по жељи грађана, најпре у својим кућама, а касније у општинској згради, окупљало нишке младиће ради описмењавања. Међутим, тадашњи савременици, међу које спада и Атанасије Петровић – учитељ Таса², такве школе називају „неуредне школе“, а неке и не сматрају школама. Они су изјављивали да до 1830. године „нема школа, него само неки свештеници окупљају по неколико деце и уче их писмености“. (Milovanović, 1975: 23)

Довођење српских учитеља у Ниш био је императив јер учитеља из нишког краја није било. Први учитељ у Нишу који организује школу по новом методу био је Спиридон Јовановић, а његов ученик Атанасије Петровић био је први учитељ у Нишу који се ту и родио (Vasiljević, 1922: 4-18).

¹ Спиридон Јовановић, први реформатор и организатор школства у Нишу. Родио се у Чакову, данашња Румија, и тридесетих година 19. века долази у Ниш као први учитељ који је из Кнежевине Србије послат са циљем да уведе нови, грађански тип школе уместо црквено-манастирског типа. У два наврата је морао да напушта Ниш под притиском власти, али је својом доследном борбом оставио неизбрисив траг у историји града. Упокојио се у Нишу 1855. године.

² Атанасије Петровић – учитељ Таса, најпознатији је просветни радник у Нишу из XIX века. Родио се 1824. године у Нишу и ту је стицао образовање у тзв. „Поповској школи“ до доласка Спиридона Јовановића када постаје његов ђак. Код свог учитеља је положио учитељски испит и сам постао учитељ са седамнаест година. Обављајући учитељски позив више деценија, уживао је велики углед у Нишу и околини. Учитељ Тасини ученици биле су знамените Нишлије попут Тодора Станковића, Тодора Миловановића и Николе Коле Рашића. Упокојио се 1894. године у Нишу.

Организацију и бригу о просвети водиле су православне црквено-школске општине. Представници трговаца, свештеници, учитељи и виђенији кметови били су им на челу. Ове општине су одиграле велику и позитивну улогу у културном подизању и националном снажењу словенског страновништва у Турској. Оскудевајући у домаћем наставном кадру, општине су добављале учитеље са свих страна (Vojvodić, 1994: 121).

*

Грци су тридесетих година XIX века готово у свима већим градовима од Ниша па до крајњих граница српског југа и истока имали своје школе, које су биле и добро уређене и материјално осигуране. Међутим, Грци су до Кримског рата изгубили готово све те школе (Vasiljević, 1928: 25-26). После Кримског рата и Хатихумајуна из 1856. године, политички и просветни рад у Старој Србији и Македонији почели су да врше Бугари.

Страни притисак на нишке школе биће изразитији седамдесетих година 19. века, и то нарочито од времена када је султан ферманом од 28. фебруара 1870. године објавио оснивање Бугарског егзархата. Одмах после признања бугарске цркве у Турској, јасно се видело да бугарски национални програм далеко превазилази бугарски етнички простор. Егзархисти су показивали претензије да под јурисдикцију своје цркве ставе не само област трновске патријаршије, већ и на области бивше Охридске архиепископије и Пећке патријаршије (Nedeljković, 2013: 62).

Благонаклоношћу турских власти, од 1860. године у Ниш почињу све чешће да долазе Бугари који врше пропаганду којом желе да српски народ бугаризују. Од 1868. године за мутесарифске муавије у Ниш долазе истакнути егзархисти: Гаврил Ефендијам, Драган Цанков, Кируш Ефендија и други. Делом под њиховим утицајем, командант града Абдурахман-паша, велики противник српског имена, долази тада у конфликт са становништвом поводом српских школа, књига и српског језика. Цанков је, иначе, био секретар Абдурахман-паше. Он и остали егзархисти организовали су 1872. године отварање бугарске школе у Нишу, чији је век трајања, због малог броја деце, био свега четири месеца (Milovanović, 1975: 92).

У години доласка истакнутих егзархиста у Ниш (1868), српска влада је на предлог митрополита Михаила основала Одбор³ за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини (Nedeljković, 2011: 288-289). Тек од оснивања Одбора Србија је предузела озбиљне кораке како би елиминасала опасан бугарски утицај који се за кратко време раширио по читавој Старој Србији (Nedeljković, 2012: 157-158). Прва личност која је указала на опасност и праве размере бугарске пропаганде у Турској био је Милош Милојевић⁴. Ми-

³ Председник Одбора био је архимандрит Нићифор Дучић, а чланови су били професор на Великој школи Панта Срећковић и београдски гимназијски професор Милош Милојевић и, краће време, Стојан Новаковић.

⁴ Милош С. Милојевић, истакнути национални радник, књижевник и историчар.

лојевићу су се 1870. године, свршени нишки богослови, жалили на бугарске чиновнике у турској служби јер су користили своја овлашћења да ометају рад српских учитеља и српске школе у Нишу (Istorija Niša, 1983: 327).

*

У Архиву Србије, у фонду Министарства иностраних дела – Политичко одељење, налази се писмо учитеља и директора нишких школа Ђорђа К. Младеновића упућено кнезу Милану Обреновићу и намесницима (AS, MID-PO, tematska celina 1, Škole i crkve srpske u Turskoj – Niš, 1870).

О учитељу Ђорђу К. Младеновићу у литератури има мало података. Налазимо да је родом био из Србије (Niketić, 1895: 442; Vasiljević, 1928: 330) и да је, пре службе у Нишу (Istorija Niša, 1983, 324), са којом је почео почетком 1870. године, био бијељински учитељ (Vojvodić, 1989: 23). Такође, налазимо и да се кратко време задржао у Нишу, као и да га аутори ословљавају именом Ђока, а не Ђорђе.

Из садржаја писма добијамо податке о просветним проблемима са којима су се суочавали Срби у Нишу. Њихов опстанак и развој био је угрожен са турске, а још и више са бугарске стране. Писмо је датирано на 27. април 1870. године, писано је наливпером, ћириличким писмом и садржи три стране текста. У тексту нису вршене никакве правописне и интерпункцијске интервенције у жељи да се не наруши аутентичност.

Текст писма

Високопоштовани Господине!

Несумњам да вама и мојој премилој влади није познато да сам у Нишу дошао, ја сам из славне србије амо 15. јануара у сред оне велике зиме дошао, како сам се пагијо и мучијо то свемогући господ зна, он је знао на какви сам се пут одважио, и нашта сам себе жртвовао, а знајући и моје чисто срце, није ме оставио да у путу са мојом супругом пропаднем. Ја пошто сам у Нишу дошао, одма је овдашња општина чула за мене, и тако је одма саставила своје засједани и мене у исто позвала и учтиво запитала, чега сам ради дошао, ја им се лепо представим и покажем им се, ко сам и шта сам, они се тим задовоље, и тако ме поставе за Директора њених школа, да ја од сада будем стуб и подпора њених тамних школа и просвете, да ред школа доведем, да јих на разреде поделим, закон школски како за ученике, тако и за учитеље спишем по коме се имају ученици и учитељи придржавати, ја пак да из IV. разреда одвојим ученике за I. полугимназијални разред и науку ону која се у београду предаје да и ја предајем.

Све горе казано одма почнем вршити, школе на разреде поделим и I. полугимназијални разред установим, одма пишемо валожичу за гимназиске књиге, које нам све осим њемачких букварева дођу, јер валожич јави да ће ду се исти новим заменити, и тако са помоћу створитеља почео сам побугарчену српчад лепим наукама и милим језиком србским васпитавати; овде има јошт 4. учитеља и 5^{ти} ефендија што предаја турски језик, њи је све

општина позвала и заказала како се имају од данас управљати и од мене зависити, као што се по горереченом разуме, све ово немогу сумњати да вам није познато.

Сад како сам установио и уредио добро је; но паша овдашњег града чу да је србин из србије за учитеља дошао, одма позове председника општине Димитрија Чохаџића, и казаму да ме непогађају јер ће да ме протера, на које му председник општине одговори, да су они мене већ погодили, а ако хоће да ме протера он нека то учини, а они ће опет другог довести, паши небеше то доста, но и мене после у Сарај позва, и заповедими да одма идем, ја упитам зашто да идем, кад је мени овуда у царској земљи слободно ићи и седати, и зашто да идем ја из царске земље, кад ником ништа не чиним мени као једном учитељу и сиромашу свуда ми је слободно леба тражићи, а ако што власт на мене примечава да сам ја какви хрђав човек или ти шпијон а то су и казали ја то насе непримам, и тако станем супрот њега као она необорина стјејана, рекавши му господару! ја сам само један сиромаш учитељ, дошао сам да тражим парче леба а ако власт што на мене сумња и подозрева тој јој лако увати; пошто све тако паши изговорим, он ме одпусти с тим да се спремим да идем, али од то доба прође већ три месеца, и ја вршим неутрално моја посла. Овде су несреће, није ово Босна, но је ово несрећна земља и несрећни народ, којије туп као сикира, овде су они вуци што гледе на србију како да је прогућаду, овде гледају на србина као на крвника, овди живот о концу виси, овди је оно јадно место гди се куле са главама људским зидају, овди је варварство и тирјанство, одавде се народ у Ћутају шаље, овде се живот човечији за ништа цени, у Босну се могло радити шта се хоће, а овди богами немере, лако је са босном окретати а овде се богме неокрену ништа.

Ја мислим високопоштовани Господине, да их је мало који ће себе на оваково што жртвовати, ја богами себе жртвова и ево дође у онај народ у који сваки немере машта да је доћи, а ја оћу да покажем да сам славни, србски, син, србије па маме и живота коштало, па ако ме је моје правителство заборавило, ја мислим да се овди за никакови интересније дошло као што то нико не може ни рећи но оћу да покажем томе свету да сам србин, сад можете високопоштовани Господине мислити о мени како хоћете; но све до сада што сам казао оћу да обиспатим, из приложеног овди под % концепта увидиће те како се општина жали великом везиру Баба Алији у Станболу противу дописника што је казао да је цео Санџак Нишки па ји Ниш српским пропагандима т.ј. шпијунима заражен, иста жалба данас је и у два сахаћа у Станболу послата, ја овај концепт узмем који вам га шаљем за уверење, ради пак бољег вјеровања, јошт вам шаљем и под //: Новине „Права“ гди ће те наћи оно што баш мени за уверење служи.

Пашу овдашњег пре месец и по позове цар у Станбол гдије и отишао, дабог да се више и невратио, сад баш и у овом магновењу, пита телеграмом из Станбола Сарај, јели је онај српски учитељ отишао, Сарај му истим путем одговорим да ја седим ћецу учим и народ буним, сад шта ће бити незнам бог милостиви некаме укрепи његовом десницом. Немогу да мислим никако да ме је моје правителство заборавило нити ће ме мислим заборавити, сад ми високопоштовани Господине са Сијателним Намесницима по-

мозите, пошаљитеми сада новчану помоћ, као што то и другима чините, ја сам сада у жалостном стању које се описати неможе; Зато ако сам син ваш и вјерни син светлог господара Милана М. Обреновића то ме нећете заборавити, а ја стојим опет као она необоримастјена, па шта бог и срећа даде;

Високопоштовани Господине и ви Стубови миле моје Србије Сијателни Намесници имајте у мени поверења, немислите да ћу што урадити што би мојој милој влади шкодило, мало сам учијо а много сам научијо. Чекам да ми помоћи пошаљете, пишите о мени Г. Начелнику Алексиначком да ми буде наруци и све што вам будем јављао преко њега јављаћу вам; пре не, док му о мени нејавите, помоћ коју мислим да ћете ми послати, пошаљите ми преко Г. Начелника.

Браћо моја срби како ли ви у милој србији србији живите, са какволим се ви славом наслаждавате, у каквом ли ви ратлуку живите, какву ли ви срећу уживате, од когали браћо ви стрепите, кога ли се ви бојите, гроб онај грлите и од њега не устајте, јер онај који у њему лежи, Он вас од свега избавијо, одити браћо да видите како вам ја овамо живим, нису овде браћа бугари но су зликовци гори од турака;

За Ниш, Лесковац и Прокупље немогу толико да кажем а натамо несрећни Блгари српске им сабље главе изсекле, овде до душе јесу срби и нашим језиком говоре, а тамо даље богами немати србина, а шта је то, по чем су добили бугари царски ферман да су од грчке патријаршије одцепљени, то оћеду да и овде бугарски језик у школу установе, то богме неће бити, блгари браћо како мисле о нами и шта нам желе то нека да бог њима њиним представитељима у Станболу и њином благодјетелњејшем ефендији Азису.

Имам вам високопоштовани Господине врло важно једно дело јавити до који дан.

Очекујући од моје превисоке владе од Сијателне Намеснике и од вас високопоштовани Господине да ме неоставите и да ме обрадујете.

Са страхопоштовањем
27. Априла 1870. год.
у Нишу

Остајем
На вјекиверан и послушан
син Љубећи светлом
Господару сијателним намесницима и вами деснице
Ђорђе К. Младеновић
Директор школа нишки

Извори

Arhiv Srbije, fond Ministarstvo inostranih dela – Političko odeljenje, nemirkofilmovana građa do 1870. godine.

Литература

Vojvodić, V. (1989). *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868-1876)*. Kikinda: Književna zajednica Kikinde; Novi Sad: Književna radionica Slavija.

- Vojvodić, V. (1994). *U duhu Garašaninovih ideja: Srbija i neoslobođeno srpstvo 1868-1876*. Beograd: Prosveta.
- Istorija Niša, Knj. 1, od najstarijih vremena do oslobođenja od Turaka 1878. godine.* (1983). Urednik D. Milić, Niš: Prosveta: Gradina.
- Kostić, P.(1933). *Prosvetno-kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka (sa uspomena pisma)*. Skoplje: [b.i].
- Milovanović, M. (1975).*Osnovno školstvo Niša i okoline u XIX i početkom XX veka*, Niš: Gradina.
- Nikezić, P. (1895). Škola i školovanje u Nišu do oslobođenja,*Učitelj, organ Učiteljskog udruženja za obrazovanje i vaspitanje*, sv. 9, god. 14.
- Nedeljković, S.(2011). Delovanje Odbora za škole i učitelje u srpskim oblastima u Makedoniji od 1868. do 1876. godine, *Vardarski zbornik*, br. 8.
- Nedeljković, S. (2017).*Iz političkog i crkveno-prosvetnog života Srba u Staroj Srbiji i Makedoniji u 19. veku*, Vranje: Narodni muzej.
- Nedeljković, S. (2013).Kosovo i Metohija u planovima bugarske propagande (1870-1878), *Srpske studije*, knj. 4.
- Nedeljković, S. (2012).*Srbija i Kosovo i Metohija*, Niš: Filozofski fakultet.
- Rajić, S. (2015).*Spoljna politika Srbije: između očekivanja i realnosti: 1868-1878*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Hadži Vasiljević, J. (1922).*Podatci za školske i crkvene prilike u Nišu od 1827.-1860. god.*, Beograd: Štamparija „Mirotočivi“.
- Hadži Vasiljević, J. (1928). Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX v. (do srpsko-turskih ratova 1876-78), Beograd: Društ

Nikola Arsić

A LETTER FROM ĐORĐE MLADENOVIĆ TO PRINCE MILAN OBRENOVIĆ FROM 1870

Summary: The paper presents the letter from Đorđe K. Mladenović, Serbian teacher and school principle in Niš and it is about the educational circumstances in Niš in 1870. The letter addressed to the Prince Milan Obrenović and deputies brings the data on the state and problems in Serbian schools created by the Turks and Bulgarians.

nikola.srbija@gmail.com

ВУЛИЋЕВО ВИЂЕЊЕ ДЕЛА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ С КРАЈА XIX И ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА¹

Сажетак: Никола Вулић (1872-1945) је био историчар, класични филолог и археолог, наставник на Великој школи у Београду, а потом на Београдском универзитету један је од најзначајнијих проучавалаца антике у Србији. Поред великог броја објављених радова чува се и део Вулићеве рукописне заоставштине у Архиву Српске академије наука и уметности и у Народној библиотеци Србије. Радови у рукопису који су остали необјављени чувају се у Архиву док је Вулићева приватна архива у Народној библиотеци Србије. У једној од тих фасцикли сачувани су списи у којима је Вулић записивао своја запажања о појединим научницима, писцима и другим интелектуалцима са којима је долазио у контакт (Стеван Мокрањац, Стеван Сремац, Сима Матавуљ, Владимир Ћоровић, Јован Цвијић, Љубомир Ковачевић, Милоје Васић и др.). Циљ нам је да се, осим што бисмо указали на Вулићева запажања која је он преточио на папир, још једном осврнемо на личности о којима је Вулић изнео своје мишљење. На тај начин бисмо, поред доста занимљивих појединости из њиховог живота о којима пише Вулић, истовремено указали на њихов значај и допринос научном и културном стваралаштву у Краљевини СХС у првој половини XX века.

Кључне речи: Никола Вулић, научници, интелектуална елита

У рукописној заоставштини Николе Вулића пронађене су врло интересантне белешке које је научник водио током свог живота, а које се нису директно тичале струке, нити су се односиле на нека научна питања. Тако су у научној заоставштини пронађене бројне анегдоте које је Вулић записивао и у којима је на врло интересантан начин представљао ситуације у којима се налазио било да се радило о приватном животу, или су биле везане за научни рад. У једној од фасцикли сачувани су списи у којима је Вулић записивао своја запажања о појединим научницима, писцима и другим интелектуалцима са којима је долазио у контакт. Управо су те Вулићеве белешке послужиле као повод да се још једном осврнемо на личности о којима је Вулић изнео своје

¹ Чланак је настао у оквиру пројекта *Ниш и Понишавље у антици и средњем веку* (No. 0-17-18) који се реализује у оквиру Огранка САНУ и пројекта *Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савременог доба)* (No.360/1-16-2-01) који се реализује на Филозофском факултету у Нишу.

мишљење, а које су оставиле трага у научном и културном стваралаштву у Краљевини Србији и касније Краљевини СХС крајем XIX у првој половини XX века. Укупно је 26 личности пронашло места у Вулићевим белешкама и то: Сава Урошевић, Стеван Мокрањац, Стеван Сремац, Симо Матавуљ, Владимир Ђоровић, Јован Цвијић, Томислав Маретић, Милоје Васић, Момчило Нинчић, Љубомир Јовановић, Андра Николић, Љубомир Давидовић, Недељко Кошанин, Богдан Гавриловић, Јован Томић, Павле Павловић, Слободан Јовановић, Јаша Продановић, Богдан Поповић, Јован Скерлић, Љубомир Ковачевић, Станоје Станојевић, Реља Поповић, Гавра Манолјовић, Драгутин Анастасијевић и Александар Белић. У овом раду биће представљено неколико личности из сфере науке и то историје, археологије и класичне филологије, с обзиром да је и сам Вулић стекао образовање из ових научних дисциплина. Дотакли смо се и неколико значајних личности које су оставиле трага пре свега у сфери политике, а са којима је Вулић долазио у контакт и о којима је изнео свој суд.

Будући да је Никола Вулић по образовању био и класични филолог, интересовао се за рад Томислава Маретића, хрватског класичног филолога и лингвисте (1854-1938)(СБР 6, 2014, 41-42). У својим записима врло позитивно се изразио о Маретићу и похвалио његово знање класичних језика, али и његову невероватну радну снагу. Између осталог записао је: „Био је то човек без нерава, могао је радити за столом колико хоћеш. Кажу да је радио и оног дана кад му је жена умрла: у једној соби лежала је она на мртвачком одру, а у другој он је држао неку коректуру“ (НБС, Р 432/2в, Тома Маретић). Томислав Маретић је на Филозофском факултету у Загребу положио професорски испит из класичне филологије и славистике. Усавршавао се у Лајпцигу и Прагу. За редовног професора словенске филологије на Загребачком универзитету изабран је 1889. године и на том месту радио је све до пензионисања 1914. године. Био је редовни члан Југословенске академије знаности и уметности (ЈАЗУ), а од 1915. до 1918. године и њен председник. Године 1929. изабран је за редовног члана Српске краљевске академије (СКА). Био је почасни члан Матице српске од 1910. године. Упамћен је као један од најдоследнијих следбеника Вука Караџића и Ђуре Даничића и присталица хрватског и српског језичког јединства (СБР 6, 2014, 41). Између осталог бавио се превођењем дела класичне књижевности и античке филозофије. Наиме, најпре се Лаза Костић 1874. године латио превођења „Илијаде“ и то у духу романтизма у јуначком десетерцу (Попов, 2010, 223). Овом послу вратио се у својој последњој деценији јер му је одбор Матице српске 1898. године предложио да преведе „Илијаду“ и „Одисеју“ и он је то прихватио. Следеће 1899. године Лаза Костић се обратио Томиславу Маретићу који је почетком осамдесетих година XIX века објавио своје преводе у хексаметру. Маретић је превео Хомерову „Илијаду“ и „Одисеју“, Вергилијеву „Енеиду“ и Овидијеве „Метермофозе.“² Маретић је понудио општи и систематски преглед Хомеровог питања указујући на значај Хомера као песника и утицај

² Преводи: Хомер, *Одисеја*, Загреб 1882; Хомер, *Илијада*, Загреб 1882; Публије Вергил Марон, *Енеида*, Загреб 1896; Публије Овидије Насон, *Метаморфозе*, Загреб 1907; Публије Вергилије Марон, *Дјела* (Еклоге, Георгике, Енеида), Загреб 1932.

који је он имао у антици као и на високу вредност његових епова (Невенић-Грабовац, 1967,35). Маретић је био заговорник превођења у стиху са чим се Вулић није слагао. О томе је Вулић записао следеће: „Ја сам био неколико пута с њим. Једанпут смо у његовој кући водили реч о том(е) како треба преводити песнике: у стиху или у прози. Он је био само за стих, а ја само за прозу. Нисам имао храбрости да му кажем да су његова „Илијада“, „Одисеја“ итд. изванредно тачни, али у исто време и доста рогобатни преводи. И не кајем се што му нисам разбио илузију о његовој духовној деци“ (НБС, Р 432/2в, Тома Маретић). Иако у личном сусрету и разговору Вулић није желео Маретићу отворено да каже своје мишљење о његовим преводима то је учинио у рукопису *Упоређење код Омира*, презентованом на скупу Академије философских наука, одељењу Српске краљевске академије 14. јула 1943. године који је остао необјављен, а требало је да се штампа у Академијиним Посебним издањима (Архив САНУ, 13578, 297 страна). Поред поменутог наслова рукопис садржи и додатак који је насловљен Омирови епитети (Архив САНУ, 13578, 1-29). Реч је о студији која садржи Вулићев критички осврт на преводе Томе Маретића. Вулић је најпре указао да је Маретић Хомерове епове превео у стиховима и то некој врсти хексаметра, што је и било најближе оригиналу (Архив САНУ, 13578, 269-270). Али, иако је превод био у духу изворног текста, Вулић је сматрао да је читаоцима задавао много потешкоћа (Архив САНУ, 13578, 270). Замерио је Маретићу што је унео у текст бројне кованице које не постоје у српском језику и често су неразумљиве (Архив САНУ, 13578, 271). Вулић је сматрао да је Маретић то учинио да би верно превео изворне епитете и да би могао да остане доследан хексаметру. На тај начин Меретићев превод јесте остао веран оригиналу али је, према Вулићу, српски језик у преводу искварен (Архив САНУ, 13578, 272). Вулић је навео и то да у француском, италијанском и немачком преводу Хомерових епова није било таквих кованица, већ да су преводиоци користили лексику која је била у употреби у говорном језику. Навео је примере како су неки од епитета преведени у Маретићевом преводу, а како у страним издањима Хомерових епова (Архив САНУ, 13578, 272). Маретићеве кованице, наводи Вулић, често нису биле ни лепе ни разумљиве нпр. меденхала, сјајношлемац, и уместо њих могло се једноставно рећи: „оклоп од бронзе“ или „са сјајним шлемом“ јер је Хомеров епитет значео „онај чија се прејаница на штиту лепрша“, и не би се одступило од изворника (Архив САНУ, 13578, 274). Вулић је о Маретићевом преводу на крају закључио „да је читалац Хомерових епова имао утисак као да чита нешто на туђем језику“ (Архив САНУ, 13578, 290).

Прозним преводом није требало у потпуности подражавати оригинал, већ је, држећи се начина мишљења оригинала, требало трагати за лепотама сопственог језика (Флашар, 1987, 405-418; Невенић-Грабовац, 1989, 39-53). Ова констатација је прихватљива и пожељно ју је примењивати приликом превођења, али то није нимало једноставно, нити увек изводљиво. Преводилачки рад је тежак и захтеван посао који изискује осим изванредног језичког умећа и одлично познавање друштва, времена, политичких прилика простора говорног подручја на чијем језику је текст настао. Тридесетак година након прве поја-

ве Маретићевих превода у науци је начињен помак захваљујући археолошким открићима и брзом развоју историје, лингвистике и епиграфике што је умногосте олакшало посао будућим преводиоцима Хомерових епова. Стога, и поред Вулићевих оправданих замерки Маретићевом преводу, не може се занемарити значајан Маретићев допринос превођењу ових класичних дела крајем XIX века. Српски превод Хомера чекао се још више од пола века када је Хомера у целости и на хексаметру превео Милош Н. Ђурић (Попов, 2010, 230; Ђурић, 1963; Ђурић, 1965).

Извесно је да је Томислав Маретић био одличан познавалац класичних језика што му Вулић, као један од најбољих класичних филолога прве половине XX века и признаје. Вулићева критика је аргументована и он нуди боље решење превода речи на које има замерку. Управо због тога је примену Вулићевог компаративног метода у анализи Хомерових епова позитивно оценила и Даринка Невенић-Грабовац: „...Вулић испољава ширину гледања једног научника који одлично познаје Хомера, историјски и песнички. Његови су налази интересантни и значајни... (Невенић-Грабовац, 1967, 138) ...Не можемо се отети утиску о лакоћи, темељности и сигурности с којима је Вулић улазио у проблеме и како се рефлексивно хватао у коштац с њима. Његова обострана стручњачка обавештеност огледа се у динамици његове речи и једноставности и уверљивости закључака“ (Невенић-Грабовац, 1967, 140). Критика научних дела, те тако и превода је потребна и сврсисходна, али само уколико јој се приступи на начин на који је то Вулић чинио - без намере да се ставови других са којима се није слагао по сваку цену оповргну.

Још једна личност о којој је Вулић изнео своје мишљење је Гавро Манојловић, историчар и универзитетски професор (1856-1939), Вулићев савременик. Према Вулићу, Манојловић је доста радио на науци и међу значајним делима које је објавио је „Повјест старог оријента“ која је остала недовршена јер је објавио само први том у три књиге, а било је предвиђено да изађе у два тома (СБР 5, 2011, 834-835). Друго његово дело су „Силе покретнице у историји“. Иако му Вулић признаје велику ерудицију и марљивост, оно што замера његовим делима је велика конфузија. Вулић о њему каже следеће: „Уопште, Манојловић није био бистра памет него збуњен и помете(н)“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Гавро Манојловић). Између Вулића и Манојловића изгледа да је постојала велика нетрпељивост коју Вулић описује на следећи начин: „Лично сам ја са Манојловићем имао доста непријатности. Не знам зашто ме је од првог виђења гледао попреко. Упознали смо се у Загребу приликом једног мог предавања загребачким студентима. Говорио сам о традиционалној историји Рима. Не знам зашто се Манојловић нашао одмах побуђен да ми чини неке (апсолутно неоправдане) примедбе. Помислио сам да гледа у мени ривала. При том сам мишљењу остао и доцније и само тиме сам тумачио његово нерасположење.“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Гавро Манојловић). Да је нетрпељивост и нерасположење било обострано сведочи и Вулићев рукопис „Закони у историји. Историјски фактор“ приказан на скупу Академије философских наука 14. јула 1943. године који је, иако спреман за штампу, како је Вулић и назначио на рукопису

остао необјављен (Архив САНУ, 14157 (6), 420 страна). У једном делу овог рукописа Вулић је подвргао критичкој анализи дело Гавре Манојловића „Силе покретнице и правилности у универзалној хисторији“ (1927) (Архив САНУ, 14157 (6), 136). Делу је приписао неодређеност и нејасност и замерио му због обимности и истакао да се на много мање страна, а са више прецизности у изражавању, могао постићи бољи ефекат у писању. На тај начин би се избегла општа места и велики број неодређених тврдњи које не доприносе бољем разумевању дела. Цитатима из Манојловићевог дела Вулић је настојао да поткрепи своје тврдње да о „силама покретницама“ и „правилностима у историји“ има јако мало и да су већина пишчевих навода општа места (Архив САНУ, 14157 (6), 137-138). Манојловићевим делом није потврђено да постоје покретачи и правилности у историјским догађајима, чије постојање је Вулић одбацио на почетку излагања. У другом делу овог обимног рукописа, Вулић је изнео своје мишљење о „историјским фактима“ и „историјским законима“ (Архив САНУ, 14157 (6), 1-166). Према Вулићу, у историји не постоје закони, јер је главну улогу имао човек, те стога нису постојала два идентична човека која би могла да функционишу по принципима закона. У историји није било догађаја, стања и прилика које би сигурно биле изазване, нити су се оне могле прорицати ни било каквим законима објаснити (Архив САНУ, 14157 (6), 7). Вулић је навео низ примера из историје којима је настојао да докаже да се догађаји у друштву нису дешавали на начин на који се дешавају у природи нужно или неминовно. Низом аргумената побио је тврдње и ставове Гавре Манојловића и своје дело закључио речима: „Историја је проста, јасна наука: то је слика људског живота.... (Архив САНУ, 14157 (6), 105). Није потребно, дакле знати неке законе историјске да би се ово стање могло добро разумевати; зато је потребно у првом реду познавати људску природу и државне и друштвене прилике тог времена. То су, у овом случају главни историјски фактори“ (Архив САНУ, 14157 (6), 160).

Вулићев критички став према Манојловићу и његовом делу резултирао је још једном непријатном епизодом између њих двојице коју Вулић описује на следећи начин: „Али кулминацију његовог (Манојловићевог) нерасположења према мени достигло је у овом случају. Били смо обојица чланови југословенског одбора за Међународну унију Академија наука, који је, поред осталог, имао да изда и наш *Corpus inscriptionum*. Пре тога ја сам у нашој Академији штампао једну збирку античких натписа из наше земље. Она није имала баш никакве везе с тим Корпусом. Али Манојловић без мога знања и без знања одбора да моју књигу једном мом млађем колеги на мишљење да ли се она може употребити као основа за корпус. Ја сам због тога поднео оставку као члан одбора. Последица је била да је загребачка Академија искуључила Манојловића из одбора, а ја сам остао!“ (НБС Р432в, Мој живот, Гавро Манојловић). Ову епизоду Вулић вероватно наводи како би показао да је у сукобу са Манојловићем он био у праву и да је ЈАЗУ искључила из одбора Манојловића, који је био Хрват, а оставила Вулића који и није био њен члан. Иначе, Манојловић је био председник ЈАЗУ од 1924. до 1933. године. Са места председника ове институције

успротивио се тенденцијама које су се појавиле у време шестојануарске диктатуре да се три националне академије у Краљевини споје у једну заједничку (СБР 5, 2011, 834-835). Суревњивост и нетрпељивост која је постојала између двојице научника потврђује и то, што иако је Вулић био познат у научном свету и долазио у контакт са Манојловићем који се једном приликом запитао како Вулић наводи: "...чега сам ја професор. Немогуће да није знао да предајем стару историју, јер сам је предавао у Београду дотле годинама и годинама" (НБС Р432в, *Мој живот*, Гавро Манојловић).

Интересантно је и Вулићево виђење Љубомира Ковачевића (1848-1918), историчара, универзитетског професора и политичара. Вулић му признаје да је био оштроуман човек и не пориче му научничке способности (НБС Р432в, *Мој живот*, Љубомир Ковачевић). Ипак, Вулић је са Ковачевићем имао врло непријатно искуство када је биран за редовног професора на Великој школи. Писац реферата му је био Ковачевић који је написао позитиван реферат и како је Вулић навео „препоручи моју кандидатуру. Тако на Факултету прођем. Али у пленуму он гласа - против мене. У пленуму се гласало тајно, а на Факултету јавно!" (НБС Р432в, *Мој живот*, Љубомир Ковачевић). Управо због тог догађаја Вулићева жена је преко неке заједничке познанице поручила Ковачевићу да је животиња. Ковачевић се због тога пожалио да би Вулић записао следеће: „Наравно да сам ја рекао да у то не верујем, али да сам у себи мислио: што је тражио, то је нашао“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Љубомир Ковачевић). Да ситуација око избора професора на Великој школи ни касније није била једноставна сведочи и епизода у којој је сада Вулић био у улози једног од писаца реферата (Самарцић, 1963, 226). Други писац реферата био је Богдан Поповић и њих двојица су се сложили око тога да за једног професора треба изабрати Станоја Станојевића, док око избора другог професора нису имали исто мишљење. Наиме, Вулић је за другог професора предложио Љубомира Јовановића, док је Поповић био за Јована Томића. Таква подвојеност је постојала и међу осталим професорима и избор се није могао завршити више од пола године. О избору се почело писати и у новинама и ствар је постала јавна, те је морао да се умеша и министар просвете Љубомир Стојановић који је наредио да се процедура оконча до краја јуна 1903. године јер ће у противном применити своју „надзорну власт“ (Самарцић, 1963, 227). Претња министра Стојановића је уродила плодом и 30. јуна 1903. године са 24 гласа за редовног професора је изабран Вулићев кандидат Љубомир Јовановић и са 21 гласом Станоје Станојевић. Наведена епизода показује да је у случају Вулићевог избора вероватно постојао неки лични разлог због којег је Ковачевић различито гласао на Факултету и Универзитету, док у случају када је било више референата ситуација око избора се додатно компликовала.

Извесно је да је појава и рад Љубомира Ковачевића у историјској науци означио раскид са традиционалном и победу критичке историографије. Бавио се националном историјом и био је заговорник критичког правца, те се оправдано сматра једним од твораца српске критичке историографије. Први је отпочео са хронолошким исправкама погрешно датованих повеља и писама и

латио се решавања спорних питања о српским владарима и властеоским породицама (СБР 5, 2011, 131). Истраживања су га нагнала да пропутује већи део Црне Горе, Боке Которске и Херцеговине. Бавио се нумизматиком и направио је драгоцену збирку старог новца. Вулићева опаска да се састављајући велику збирку златних римских новаца Ковачевић служио недостојним средствима и „да је варао продавце без икаквих обзира“ је ипак заједљива, вероватно и пре-наглашена, а свакако изазвана Ковачевићевим поступком приликом Вулићевог избора за редовног професора. Вулић своје белешке о Ковачевићу као нумизматичару завршава речима: „Нека научна страст овде га је најмање водила. Радио је из чистог материјалног интереса“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Љубомир Ковачевић). Чињеница је ипак да је Љубомир Ковачевић умногоме допринео да нумизматика заузме важно место као помоћна дисциплина за боље разумевање писаних извора. Иако је објавио мало радова, они су значајни јер је њима рушио традиционална и романтичарска схватања о појединим питањима. Његова оштроумност и научна оспособљеност за анализу извора у великој мери су допринели публиковању грађе што је у том времену било и те како значајно за даљи развој историјске науке. Долазак Љубомира Ковачевића за професора националне историје на Великој школи 1893. године био је знак да је критичка историографија добила своје право место и у универзитетској настави (Самарцић, 1963, 229). Стога Вулићеве опаске и негативни ставови о Љубомиру Ковачевићу подстакнути су њиховим личним несугласицама до којих је дошло приликом Вулићевог избора за редовног професора на Великој школи.

Вулићев предан рад на пољу археологије и епиграфике приближио га је и овим научним дисциплинама те је стога долазио у контакт и са археолозима. Изнео је своја запажања о Милоју М. Васићу (1869-1956), творцу српске археолошке науке. На самом почетку излагања изразио се врло позитивно о њему указујући да је био вредан човек који је знао само за науку и да је одбијао места на којима би више зарађивао јер је желео да има довољно времена за научни рад (НБС Р432в, *Мој живот*, Милоје Васић). Али већ у следећој реченици Вулић каже да иако је Васић написао много „све је то необично слабо“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Милоје Васић). Приписује му рђаву логику и назива га аутодидактом. Да ипак није реч о самоуку, већ ученом и образованом човеку сведочи чињеница да се Милоје М. Васић школовао у Берлину (1896-1898), а потом је студије археологије наставио на Универзитету *Ludovico-Maximilanea* у Минхену код чувеног професора А. Фуртвенглера (1898-1899) код кога је докторирао и сам Никола Вулић (Љубомировић, 2013, 22). Васић је на Филозофском факултету у Београду прошао сва звања од доцента до редовног професора, руководио је археолошким семинаром (1903-1939) и био је уредник *Старинара* (1922-1939). Активно је учествовао и у организовању Археолошког института. Године 1952. постао је редовни члан САНУ и био је научник европског значаја (СБР 2, 2006, 92). Његов значај огледа се у томе што је одбацио дотадашње археолошке методе засноване искључиво на сакупљању материјала и његовој дескрипцији и дао је стручне анализе, смештајући налазе у шири културно-историјски контекст (Срејовић, Васић, 1984, 25). Вулић му оспорава

тезу коју је изнео о праисторијском налазишту Винчи за које је тврдио да је јонска колонија из VI века п.н.е. због чега је био нападан у научним круговима (НБС Р432в, *Мој живот*, Милоје Васић). Иако се Васић до краја живота борио како би доказао ову своју неприхватљиву тезу Вулић му одаје признање да је имао знатних заслуга за археологију јер је обавио више праисторијских ископавња током којих је нашао драгоцене налазе. У науци је Милоје М. Васић признат за творца српске археолошке мисли и археолошких институција (СБР 2, 2006, 92).

Још једна личност која је нашла место у Вулићевим белешкама јесте Драгутин Анастасијевић (1877-1950), класични филолог, византолог и професор Универзитета. Вулић одаје признање Анастасијевићу да је био пун знања, савести, веома марљив, али да му и поред тих особина научни рад ипак није ишао баш најбоље (НБС Р 432в, *Мој живот*, Драгутин Анастасијевић). Драгутин Анастасијевић је након завршених студија класичне филологије на Великој школи у Београду (1900) као државни стипендиста упућен у Минхен где је докторирао код чувеног византолога Карла Крумбахера (1905). Следеће 1906. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду основан је Семинар за византологију чији је први предавач византијске историје био управо Драгутин Анастасијевић (Самарџић, 1963, 248). Године 1921. Анастасијевић је прешао на Богословски факултет и на Филозофском факултету је остао да предаје хонорарно. Вулић га је окарактерисао као некога ко је био „ситничарског духа и да је патио од цепидлачења“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Драгутин Анастасијевић). Могуће да баш због тих особина Анастасијевићев научни опус није велики јер је настојао да сваки рад доведе до савршенства.

Вулић и Анастасијевић су блиско сарађивали током припрема за организовање Другог међународног конгреса византолога који је 1927. године одржан у Београду, а на којем је Анастасијевић био постављен за генералног секретара конгреса. Вулић се радо сећао ове конференције и у својим аутобиографским записима: „Године 1927. приредили смо у Београду величанствен интернационални конгрес византолога. Иницијативу за сазивање тог конгреса узео сам ја. Конгрес смо организовали мој колега Д. Анастасијевић и ја... Били су ту најпознатији византолози садашњице. Држала су се свакодневна предавања... Било је и пре и после византолошких конгреса, али ни један није одржан с више сјаја. Додајмо да је после светског рата то био први међународни конгрес, на ком су се састали научници Антанте и научници Централних сила. Наш конгрес је имао и врло знатан политички значај“ (НБС Р432/2а,10). Будући да су били блиски сарадници могуће је да Вулић износи тачне податке када каже за Анастасијевића да је био крајње неповерљив и да му нико није био довољно добар. Вулић се пита да ли је Анастасијевић био уображен, да ли је високо ценио себе те су му стога сви остали изгледали ништавно па и најугледнији научници за које је имао само рђаве речи (НБС Р432в, *Мој живот*, Драгутин Анастасијевић, 47). И према обичним људима је био врло сумњичав, многе је сматрао неморалним или превртљивим без да је имао икакве доказе о томе и како Вулић каже: „А избити му из главе та мишљења, то је било сасвим

немогуће“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Драгутин Анастасијевић, 47). Вулић је описао још један догађај везан за Драгутина Анастасијевића. Наиме, двојица научника су имали договор да у пленуму на којем се гласало о избору професора заједно иступе против кандидата Павла Стефановића који није имао потребне квалификације за тај положај. Међутим, Анастасијевић се није ни појавио на седници и то зато што није имао храбрости да дође што је Вулића разочарало и он своје излагање закључује речима: „За мене је тај његов поступак био поразан и од то(г) доба нисам никада рачунао више на њега“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Драгутин Анастасијевић, 48).

У Вулићевој рукописној заоставштини наилазимо и на његове записе о Андри Николићу (1853-1918), правнику, председнику Скупштине и министру. Вулић се врло негативно изражавао о Николићу кога је сматрао врло пакосним, уображеним човеком, не много наклоњеним младим људима (НБС Р432в, *Мој живот*, Андра Николић). Николић је у неколико наврата у периоду од 1890. до 1909. године био министар просвете (СБР 7, 2018, 404-405). Обављајући ту функцију Николић је једном приликом казнио Николу Вулића који подробно описује ту епизоду: „Пре него што ћу доћи за професора на Универзитет, а одмах после доктората, био сам наставник у београдској реалци. Неком приликом ударих овлаш једног ученика који је доиста био дрзак. Андра Николић ме је троструко за то казнио: укором, одбијањем петнаестодневне плате и премештајем у Трећу београдску гимназију! Још ми је рекао да имам да захвалим што сам се кандидовао за професора на универзитету, а он би ме преместио у Ужице, па да се целог века сећам арњева“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Андра Николић). Вулића је Николићева реакција разљутила и увредила јер је сматрао да је министар просвете престрого поступио будући да је Вулић био јако млад имао је тек 22 године, а већ тада је положио професорски испит и докторирао, при чему је био први Србин доктор класичне филологије. Још једном је Вулић имао непријатност са Николићем. Десило се да због нервног растројства Вулић није био у стању да држи предавања када га је Андра Николић случајно срео и рекао му да би најбоље било да због одсуства с посла поднесе оставку, а да ће када се буде опоравио бити враћен на посао. Вулић је овај Николићев предлог коментарисао на следећи начин: „Замислите, место да ми понуди боловање! Замислите да идем на улицу, са женом и децом јер сам болестан.“ Очигледно је да Андра Николић и Никола Вулић нису били у добрим односима и да је постојао анимозитет између њих двојице, те стога морамо с резервом прихватити Вулићеве крајње негативне ставове о Андри Николићу. Ипак је реч о значајној личности која је својим активним деловањем на политичкој сцени Србије у другој половини XIX и почетком XX века обележила тај период новије српске историје. Међу његовим заслугама је и то што је као министар просвете у влади Николе Пашића од новембра 1904. до маја 1905. године иницирао усвајање Закона о универзитету по којем је Велика школа прерасла у Универзитет чиме је окончано рад на оснивању Београдског универзитета (СБР 7, 2018, 405). Након завршетка анексионе кризе изабран је за председника Народне скупштине, те је тако председавао скупштином која је децембра 1914. године на предлог

коалиционе српске владе изгласала Нишку декларацију (Ђорђевић, 1997, 453-454). Као председник скупштине учествовао је у преговорима за доношење Крфске декларације када је како је навео Хинко Хинковић, хрватски представник у Југославенском одбору „показао најшире државничке погледе и најискреније осећаје за равноправно уређење наше државне заједнице“ (Ђорђевић, 1997, 454).

Још једна личност из политичког живота Србије прве половине XX века која је нашла место у Вулићевим белешкама јесте Момчило Нинчић (1876-1949), правник, министар и председник Скупштине Друштва народа (СБР 7, 2018, 513-515). Иако, на основу Вулићевих записа не стичемо утисак да је Вулић долазио у контакт са Нинчићем вероватно да је до информација о њему и његовом животу долазио од својих пријатеља или познаника који су га могли познавати. Вулић је најпре изразио чуђење откуд Момчило Нинчић у радикалној партији када му отац није био радикал, а и „сам је био господче које није имало ништа заједничко с радикалним хајдуцима из осамдесетих година и с бунтовницима с Краљевице“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Момчило Нинчић). И заиста када је Нинчић био министар иностраних дела у периоду од јануара 1922. године до децембра 1926. године (уз краћи прекид за време владе Љубомира Давидовића јул-новембар 1924) радикалски прваци су га критиковали сматрајући да је постао „салонски“ политичар и „дворски“ радикал (СБР 7, 2014, 514). Стога, ове Вулићеве опсакe нису биле произвољне и неутемељене. Нинчић је био у опозицији краља Александра Карађорђевића, али како Вулић наводи „никада му није смео изнети своје мишљење, него је увек гледао неће ли га моћи навести да сам дође до таквог мишљења па да испадне да он први долази на ту мисао“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Момчило Нинчић). У прилог тврдњи „да је Нинчић био дрзак према слабијима, а подло слаб према јачима“ Вулић је навео како је Нинчић одбијао да примети пролазнике и јави им се када је био министар, а када није био на функцији поздрављао је не само оне које би срео већ и оне које би сустигао, а који би га опазили тек када би их прошао. Вулић Нинчића описује као врло суревњивог човека, лошег карактера и у прилог томе наводи једну епизоду која се догодила у Паризу. Наиме, Нинчић је са још двојицом својих пријатеља био позван на вечеру код неког Француза. Нинчић је био тај који је предложио да се за поменућу вечеру обуку сасвим обично, да би двојица пријатеља дошла у свакидашњем оделу, док је Нинчић обукао свечано одело (НБС Р432в, *Мој живот*, Момчило Нинчић).

Пред избијање Другог светског рата Нинчић је настојао да води политику неутралности, настојећи да додатно не изазива Немачку и Италију, али је истовремено покушавао да Југославију приближи СССР-у. Био је министар иностраних дела и у емигрантским владама Душана Симовића и Слободана Јовановића (август 1941-јануар 1943). Након Другог светског рата остао је у емиграцији. Осуђен је на осам година затвора са принудним радом уз губитак политичких и неких грађанских права на пет година, конфискована му је имовина и одузето држављанство. Рехабилитован је решењем Окружног суда у Београду 2006. године (СБР 7, 2018, 515).

У свега неколико реченица Вулић се у својим белешкама осврнуо и на Љубомира Давидовића (1863-1940), професора и политичара који је својом политичком делатношћу обележио прву половину XX века и оставио неизбрисив траг на југословенској политичкој сцени. У првој реченици Вулић је назначио да се ради о добром човеку кога су сви од милоште звали Чика Љуба да би већ у следећој реченици рекао да је био „ситногруд човек, осветољубив“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Љуба Давидовић). Вулић је навео две ситуације када је имао непријатности са Давидовићем - једном приликом Давидовић га као секретар Министарства просвете није уврстио за члана за испитивање професорског кандидата под изговором да би му се Вулић светио јер није био у добрим односима са кандидатом. Вулић у белешкама пише следеће: „Али да сам ушао у његову комисију, ја бих само помогао: од мене је увек далеко била свака осветољубивост. Плануо сам као ватра жива и подвикнуо му: „Срамота да један секретар тако говори.“ Љуба се запрепастио на то. Он, партијска перјаница, кандидат за министра и посланике, да тако нешто чује од једног професорчића. И никада ми то није могао опростити“ (НБС Р432в, *Мој живот*, Љуба Давидовић). Вулић је Давидовићу замерио и то што га за време Првог светског рата, док је Вулић са групом професора био у избеглиштву у Француској, Љубомир Давидовић као министар просвете није поставио за шефа студијске групе иако су му многи говорили да то учини. Ове две ситуације у којима се Вулић нашао очигледно су утицале на то какав ће утисак стећи о Љубомиру Давидовићу. Извесно је да су Вулићеве личне симпатије, или антипатије према појединим личностима пресудно утицале на његов став о њима. Стога морамо имати у виду да су Вулићеви прикази појединих личности умногоструко субјективни и не одговарају њиховој реалној представи. То нарочито долази до изражаја управо у приказу личности Љубомира Давидовића који се сматра градитељем нове српске демократије. Неоспорно је да је Давидовић у својој каријери политичара, државника и националног прегаоца сачувао скромност, чедност и за наш преки и жустри менталитет неубичајену разумност (Ђорђевић, 1997, 410). Давидовићу се такође приписују снага уверења, поштења и непосредности због чега је био и остао Чика Љуба за своје пријатеље, али и за противнике. У политику је ушао као народни посланик у Врању да би се најпре супротставио двору, а потом и сопственој странци због њене политике компромиса са двором. Први пут је постао министар просвете 1904. године, следеће 1905. године постао је председник Народне скупштине. На месту шефа Самосталне радикалане странке нашао се 1912. године да би 1914. године ушао у ратни кабинет Николе Пашића поново у улози министра просвете и вера када је и бринуо о збрињавању избеглих ђака и студената, настојећи да их спасе и осигура им наставак школовања (СБР 2, 2006, 47). Оставку је поднео у јуну 1917. године не мирећи се са судским убиством Драгутина Димитријевића Аписа и његових сарадника. У владу се вратио новембра 1918. године и у том периоду тачније до новембра 1924. године биће председник владе.

Љубомир Давидовић је окарактерисан као поштен и непоколебљив човек одан начелима демократије због које је називан њеним „маршалом“, док њего-

ва добра воља да се међунационални спорови, посебно српско-хрватски реше уз задовољење свих брига за „малог човека и старање о држави на један постојан начин доборог српског домаћина, донели су му углед, популарност и поверење какво није имао ниједан од српских политичара“ (СБР 2, 2006, 48). Оно што је Давидовићу недостајало јесте жудња за влашћу, иначе основно својство политичара. Његова идеја компромиса за његове политичке противнике била је одраз неумешности и слабости, док је за оцену његовог карактера то само био доказ постојаности личних уверења. Својим политичким деловањем, као и ставовима и убеђењима оставио је снажну поруку будућим нараштајима да разум треба да надвлада тренутне страсти и да се демократија огледа у признању једнакости права и обавеза свих грађана без обзира на њихову националност, веру и политичку припадност (Ђорђевић, 1997, 423).

У раду је приказано осам личности из сфере науке и политике које су нашле место у Вулићевим белешкама. Са већином личности о којима је писао Вулић је долазио у контакт и у својим записима углавном је износио своје личне доживљаје везане за њих, али би се дотакао и њиховог деловања у областима у којима су оставили трага. Оно што је заједничко у свим Вулићевим записима о било којој личности да је реч јесте да је Вулић често имао непријатна искуства са њима и да су она битно утицала на то да Вулић није имао позитивно мишљење ни о њиховом раду. Стога морамо имати у виду да су подаци које нам Вулић доноси о разлитичим људима понекад крајње субјективни и да су на доношење Вулићевог суда о другима могла утицати и њихова различита и супротстављена мишљења. Никола Вулић је био спреман да ода признање нучницима који су то заслужили и да истакне њихов значај и допринос науци којој су се посветили. Ипак, био је склон и томе да због личних сукоба и несугласица доноси и погрешан суд о појединим личностима које је представљао у негативном светлу. Због тога је потребно бити обазрив кад је реч о овом делу Вулићеве рукописне заоставштине и податке које је немогуће проверити треба прихватити с одређеном резервом. Чињеница је да су све личности о којима је Вулић писао оставиле трага како у науци тако и у политичком животу Краљевине Србије и касније Краљевине СХС и зато је указано на њихов значај док је Вулићев, често претенциозан и престојан суд о њима још једном потврдио Вулићеву тешку нарав. С друге стране, детаљи које је Вулић износио из њиховог живота нама би остале непознате и Вулићева запажања су итекако допринела расветљавању ових веома значајних личности с краја XIX и прве половине XX века који су се својим деловањем сврстали у интелектуалну елиту тога доба.

Необјављени извори

Архив Српске академије наука и уметности (=Архив САНУ)

Архив САНУ, Рукописна заоставштина Николе Вулића

Архив САНУ, 13578 (Упоређење код Омира)
Архив САНУ, 13579 (Господство у нашој народној поезији и код Омира)
Фонд Николе Вулића, Народна библиотека Србије (=НБС)
НБС Р 432/2в

Литература

- Ђорђевић, Д. (1997). *Портрети из новије српске историје*, Београд. Београдски издавачко-графички завод.
- Ђурић, М. (1963). *Одисеја*. Нови Сад. Матица Српска.
- Ђурић, М. (1965). *Илијада*. Нови Сад. Матица Српска.
- Љубомировић, И. (2013). *Никола Вулић-историчар антике*. Ниш. Филозофски факултет.
- Невенић-Грабовац Д. (1967), *Хомер у Срба и Хрвата*. Београд. Филолошки факултет Београдског универзитета.
- Невенић-Грабовац Д. (1989). Неки преводи Хомера и наша народна песма у: *Античке студије код Срба*, 39-53.
- Попов, Ј. (2010). Искуства и принципи првих преводаца Хомера код Француза и код Срба у: *Зборник Матице српске за класичне студије* 12, 219-239.
- Срејовић Д. (1984). Милоје Васић, творац српске археолошке науке у: *Старинар* XXXV, 25-32.
- Српски биографски речник* 1 (2004). Нови Сад. Матица Српска.
- Српски биографски речник* 2(2006). Нови Сад. Матица Српска.
- Српски биографски речник* 5 (2011). Нови Сад. Матица Српска.
- Српски биографски речник* 6 (2014).Нови Сад. Матица Српска.
- Српски биографски речник* 7 (2018). Нови Сад. Матица Српска.
- Сто година Филозофског факултета* (одговорни уредник Радован Самарџић) (1963). Београд. Народна књига.
- Флашар, М. (1987), „Вуковско начело народности и Костићев рад на превођењу *Илијаде*“, Београд, б.и., 405-418.

Irena Ljubomirović

VULIĆ'S VIEWING OF ONE PART YUGOSLAVIAN INTELLECTUAL ELITE IN THE END OF 19th CENTURY AND IN THE FIRST HALF OF 20th CENTURY

Summary: Nikola Vulić was an historian, classical philologist and archaeologist, professor on the Higher School in Belgrade, and on the Belgrade University later. He was one of the most importance Serbian rechearchers in the field of ancient

history, epigraphy and archaeology. In more than 550 papers in Serbian and several foreign languages, he came out and he was respectable in country but in the world historiography. There are a lot of Vulić's published works, but there are unpublished manuscripts which is kept at the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts and at the National Library of Serbia. The Vulić's unpublished papers are in the Archive while his private documents are in the National Library. In one of this fascicle there are writings in which Vulić wrote his notices about various scientists, writers, composers and the other intellectuals with whom he contacted (Stevan Mokranjac, Stevan Sremac, Sima Matavulj, Vladimir Ćorović, Jovan Cvijić, Ljubomir Kovačević, Miloje Vasić etc.). The aim of this work is to publish Vulić's notices but one more time to represent very important intellectuals in the Kingdom of SCS. Nikola Vulić revealed a lot of interesting adventure and anecdotes from their lives and we want to indicate on their importance and contribution to science and cultural creatorship in the Kingdom SCS in the first half of 20 century.

irena.ljubomirovic@filfak.ni.ac.rs

ИНЖЕЊЕРИЈСКИ ПУКОВНИК ПЕТАР (АЋИМА) ПРОКИЋ (Крагујевац, 20. 06. 1875-03. 02.1952, Београд), ЗАВЕРЕНИК ИЗ МАЈСКОГ ПРЕВРАТА, ДВОСТРУКИ ВИТЕЗ ОРДЕНА КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ...

Сажетак: Петар А. Прокић одрастао је у чиновничкој породици Аћима (Петра) Прокића из Горње Шаторње код Тополе и Станије Прокић. Док је Петар био дете отац му је краће време био други управитељ вароши Ниша. Након завршене гимназије у родном месту ступио је у Војну академију са XXVI класом 1893. године. Као полазник Више школе Војне академије био је завереник у Мајском преврату 1903. године. У балканским ратовима био је командант Железничке команде. У Векиком рату највећи положај му је био место начелника Саобраћајног одељења Врховне команде. У браку са Стевком (рођ. Јовановић у трговачкој београдској породици) иза себе није оставио порода. До данас нико није ни покушао да уради биографију овог елитног официра.

Кључне речи: Петар А. Прокић, Мајски преврат, балкански ратови, Велики рат

Прокић А. Петар инжењеријски пуковник (1 – X – 1915 год.)¹

Рођен 28. јуна 1875. године у Крагујевцу, срез Крагујевачки, округ Крагујевачки, од оца Аћима, окружног начелника и мајке Станке.

По свршеном 6. разреду гимназије, ступио је у Војну академију 8. септембра 1893. године са XXVI класом, коју је свршио 2. августа 1896. године и произведен је у чин инжењеријског потпоручника.

Даље његово унапређење текло је овако:

У чин инжењеријског поручника унапређен је 2. VIII 1899. год.

У чин инжењеријског капетана II класе унапређен је 28. III 1903. године.

У чин инжењеријског капетана I класе унапређен је IV 1905. године.

У чин инжењеријског мајора унапређен је 1. I 1909. године.

У чин иницијерског потпуковника унапређен је 6. IV 1913. год.

У чин инжењерског пуковника унапређен је 1. X 1915. године.

Стављен у пензију са преводом у резерву 26. II 1923. године.

¹ Војни архив, Фонд: Досијеа, кутија 1, фасцикла 6, документ 316/1, редни број 167, *КАРТОН личних и службених односа официра-инжењерски пуковник Петар Аћима Прокић*. Датуми рођења 20/28. јун 1875/76. Отац: Аћим-Антон. Мајка: Стана-Станка-Сока. Н а п о м е н а : сви подаци дати су према извору без икаквих исправки.

У својој каријери вршио је ове дужности:

- Водни официр у понтонирском полубатаљону од 2. VIII 1896. до 28-VIII 1898. године.
- Водни официр 4. чете пионирског батаљона од 28. VIII 1898. до 1. III 1899. године.
- Ађутант II инжињерског батаљона од 1. III 1899. до 1. VIII 1899. године.
- Водни официр Жељезничке чете од 1. VIII 1899. до 9. IX 1899. године.
- На служби у Жељезничком пуку у Аустроугарској војсци од 9. IX 1899. до 11. IX 1901. године.
- Командир Телеграфске чете од 11. IX 1901. до 1. X 1902. године.
- Слушалац Више школе Војне академије од 1. X 1902. до 1. VIII 1904. године.
- На грађењу Војне болнице у Београду од 1. VIII 1904. до 1. X 1904. године.
- На служби при инжињеријско-техничком одељењу Министарства војног од 1. X 1904. до 1. III 1905. године.
- Командир Жељезничке чете од 1. III 1905. до 1. X 1907. год.
- На служби у Саобраћајном одсеку Главног ђенералштаба од 1. X 1907. до 8. IX 1908. године.
- На служби у штабу Дунавске дивизијске области од 8. IX 1908. до 28. III 1909. године.
- Референт инжињерије Шумадиске дивизијске области од 28. III 1909. до 28. III 1910. године.
- Командант 2. инжињеријског батаљона од 28. III 1910. до 17. IX 1912. године.
- Командант Жељезничке команде од 17. IX 1912. до 14. VIII 1913. године.
- На служби у Саобраћајном одсеку Главног ђенералштаба од 14. VIII 1913. до 20. VII 1914. године.
- Командант Жељезничке команде од 20. VIII 1914. до 6. III 1916. године.
- Шеф Фортификацијског одсека Инжињеријско-техничког одељења Министарства војног од 6. III 1916. до 13. X 1916. године.
- На служби при Дирекцији жељезница у Солуну од 13. X 1916. до 1. II 1917. године.
- Шеф инспекције техничких радова од 1. II 1917. до 1. XI 1917. године.
- На служби при Саобраћајном одељењу Врховне команде од 1. IV 1918. до 28. VI 1918. године.
- Начелник Саобраћајног одељења Врховне команде од 28. VI 1918. до 5. V 1920. год.
- У Комисији за пријем жељезничког материјала из Тракије и Бугарске од 5. V 1920. до 20. VII 1920. године.
- Начелник инжињеријског одељења III Армијске области од 20. VIII 1920. до 23. XI 1921. године.
- Начелник Инжињеријског одељења II Армијске области од 23. XI 1921. до 26. II 1923. године када је пензионисан.

У току ратова:

У српско-турском рату 1912/13. године и српско-бугарском рату 1913. године био је командант Жељезничке команде.

У европском рату 1914-1918. године био је: Командант Жељезничке команде до 6. III 1916. године; Шеф Фортификациског одсека Инжињеријско-техничког одељења Министарства војног до 13. X 1916. године; На служби при Дирекцији жељезница у Солуну до 1. II 1917. године; Шеф инспекција техничких радова до 1. XI 1917. године; На служби при Саобраћајном одељењу Врховне команде до 28. VI 1918. године; Начелник Саобраћајног одељења Врховне команде до 5. V 1920. године.

Ожењен је Стевком, кћерком Јовановића трговца (ожењен гђом Стевком Пере И. Јовановића покојног трговца из Београда).

За заслуге стечене у рату и миру одликован је нашим и страним одликовањима:

Нашим:

Медаљом за војничке врлине
Карађорђевог звездом IV степена
Медаљом Краља Петра I
Златном медаљом за ревносну службу
Белим орлом V степена
Белим орлом IV степена
Орденом Св. Саве III степена
Белим орлом са мачевима III степена
Споменицом за српско-турски рат 1912/13. године
Споменицом за српско-бугарски рат 1913. године
Споменицом за европски рат 1914-1918. године
Карађорђевог звездом III степена (Ф. А. бр. 37991 од 8. VI 1922. год.)

Страним:

Француском легијом части III степена (1919)
Француским ратним крстом (корпусни) (1920)
Енглеским орденом Св. Ђорђа и Михаила III степена (1919)
Грчком ратном декорацијом (1920).

Одеуствовао: у којој години и колико ?

У 1916. год. два месеца у Француској; у 1920. г. 10 дана у Крагујевцу; у 1921. год. 30.

Боловао: у којој години и колико ?

У 1917. год. два месеца у Француској; у 1918. месец дана у Француској; у 1920. г. 12 дана у Скопљу.

Какве језике говори, и на којим језицима чита и пише ?
Служи се немачком језиком. Учи француски и руски језик.

Опис личних својстава:

Каквог је природног дара: *обичног.*

Каквог је карактера и способности у својој струци: *бистар, лако схвата, хитар, здрав и издржљив, способан за службу у миру и рату. Карактера је отвореног и постојаног. Поуздан официр, стрелац, пливач, јахач и гимнастичар врло добар.*

Какве је способности у својој струци: *ове године свршио нижи курс Војне академије, обећава ваљаног инжињерског официра (п. а. —у питању је 1896. година).*

Какав је у вршењу службе: *службу врши ревносно, с вољом и из сопствене побуде.*

Какав је економ у приватним својим пословима: *економ је врло добар. Дугова нема. Носи се уљудно.*

Каквог је владања у служби и ван ње: *владања је у служби и ван ове примерног. Пажљив и тактичан. Дружи се са доликујућим друштвом. Порока нема никаквих. Са потребама је снабдевен.*

Пуковник Прокић спада у ред наших старих предратних елитних инжињеријских официра. — Високе је интелегенције и одличне стручне спреме. — На свим положајима које је заузимао било у рату, било у миру, показао је своју високу стручну спремину.

Заклетва

Ја Петар А. Прокић, задимен и Богом
 свемоштвен, да ћу Врховном Заповеднику
 на српској војској сиви Краљу Срба,
 Црвој и Слободом Александру краљу
 и његовим наследницима свим верно, свом
 душој одан и поштан, да ћу својом
 службом своме владари или владарицима,
 мајци и веро поштаност; да ћу Краља
 и Царујинију поштаност, и војску
 закону и праву поштаност.

Јако ми боје много.

17. августа 1921 год.
 7. септембра.

Петар А. Прокић
 инжињерски пуковник

За је инжињерски пуковник Петар А. Про-
 кић, голотно улемену заклетву 17. августа 1921. године, и
 сада својеручно потписао и потписао ову заклетву зак-
 летио, сходно са: 21. главном енциклопедијом, и својим
 потписом:

17. Септембра 1921. год.
 Скопље.

Командант II. армијске области,
 Генерал, *Милош Кокић*

(Слика 1) Заклетва: Војни архив, Фонд: Досијеа, кутија 1, фасцикла 6, документ 316/1, редни број 167, КАРТОН личних и службених односа официра-инжињерски пуковник Петар Аћима Прокић

У дому Прокића у Крагујевцу, дана 20. јуна 1875. године стигла је још једна принова. Отац господин Аћим Прокић, председник Округног суда ча-чанског и Станија из Крагујевца. Кум господин Никола Ђорђевић, окружни начелник из Крагујевца, на крштењу 29. јуна 1875. године дао је мушком детету име П е т а р (п. а.-тако се звао деда по оцу из Горње Шаторње код Тополе).

Тако је прибележио у Матичној књизи рођених тадашњи свештеник Живота Остојић, парох Крагујевачки.²

Прокићи су подигли два сина: Пецу и Нику и пет кћери: Мицу, Кину, Дану, Бису и још једну која је млада умрла (била удата за санитетског официра др Благоја Николића). Уочи Петровог рођења његов отац Аћим П. Прокић био је начелник округа Пожареваког, а онда је 1. априла 1875. године премештен на место председника првог Чачанског суда. Крајем 1877. године Аћим Прокић био је и владин изасланик за *Нове крајеве* где је краће време био први човек-начелник новоуспостављене управе у Ак (Белој) Паланци и други управитељ вароши Ниша. Фебруара 1878. године Аћим П. Прокић враћа се на место председника првостепеног Чачанског суда, одакле касније прелази на исти положај у Прокупљу где остаје до првог пензионисања (април 1890. године). То је било кретање у служби чиновника у раном периоду одрастања сина Петра који је породици могао више да се посвети у наредне две-три године. Када је Петар уписивао Војну академију, његов отац био је на служби у Београду на месту државног правобраниоца. Зетови пуковника Петра А. Прокића били су: ђенерал Ђорђе Ј. Михајловић, пуковник и државни саветник Богдан М. Дамјановић, санитетски официр др Благоје Николић³ и професор Софроније Симић (п. а.-сахрањен у породичној гробници Прокића у Крагујевцу).

Ш е м а т и з м и Краљевине Србије прате намештења-кретања у служби Петра Прокића од 1898. године до 1911. године.⁴

Петар Прокић објавио је стручно дело: *Савремена пољска фортификација*.⁵

Аутор Живановић у свом делу о рођаку Апису међу завереницима из Мајског преврата 1903. године на списку (у одељку где су пописани капетани I и II класе) наводи и: „35.) Инжењерски Петар Прокић (XXVI) пензионисан после 1918. као пуковник, дуго година био директор Железничке дирекције у Сарајеву.“⁶

Петар А. Прокић (син Аћима и Станије Прокић) преминуо је у Београду 3. фебруара 1952. године у 10:15 часова.⁷ Сахранила га је 5. фебруара 1952. године

² Историјски архив Шумадије у Крагујевцу, *Матична књига рођених за 1873-1876*, Цркве Крагујевачке, храма *Сошествија Св. Духа*, редни број инвентара 56, 1875, страна 71, редни број 286. Захвалност колеги Предрагу Илићу из ИАШ за помоћ у истраживању и лични увид.

³ Славољуб Станковић Тале, „Аћим П. Прокић (Горња Шаторња код Тополе, 1832-12. 01. 1918, Крагујевац), несвакидашња биографија чиновника-прилог проучавању развоја државности Кнежевине/Краљевине Србије у XIX веку“, У П. Илић (Ур.), *Крагујевац прва престоница модерне Србије 1818-1841. године, зборник радова*, Крагујевац 2019, 301-315.

⁴ ШЕМАТИЗМИ Краљевине Србије: 1898, 37; 1899, 150; 1901, 164; 1902, 205; 1903, 172; 1904, 165; 1905, 169; 1906, 209; 1907, 175; 1908, 182; 1909, 204; 1910, 219; 1911, 239;

⁵ ВОЈНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА I-X, Београд 1958-1969, V, 218а; Дело је у две књиге: I, Београд, 1909, 85. II, Београд 1910, 168 (издавач: Србија). Захвалност колегиници Бранки Јовић (рођ. Гођевац) из Библиотеке у Ваљеву за помоћ у истраживању.

⁶ Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес 1917. (1903-1918)*, Београд, 1955, 658.

⁷ Приватна архива аутора, *Извод из Матичне књиге умрлих*. Овде је датум рођења наведен по новом календару 03. 07. 1875. године. Град Београд, СО Савски Венац, 1952, 153.

супруга Стевка Прокић⁸, рођена Јовановић од оца Петра и мајке Јулке (Београд, 27. 01. 1884 - 03. 10. 1961, Београд)⁹ у породичној гробници која се налази на ударном месту на Новом гробљу у Београду. На надгробном споменику уклесани су му име, средње слово, презиме, година рођења и смрти и да је био директор железнице.¹⁰

(Слика 2) Надгробни споменик на Новом гробљу у Београду (гробница: парцела 17, број 24, ред 2.) Снимак аутора 25. 07. 2019. године. Захвалност колегиници Виолети Обреновић из Београда за помоћ у истраживању

⁸ Архив Новог гробља у Београду.

⁹ Приватна архива аутора, *Извод из Матичне књиге умрлих*. Град Београд, СО Савски Венац, 1961, 2103.

¹⁰ *Надгробни споменик* на Новом гробљу у Београду (гробница: парцела 17, број 24, ред 2.)

Извори

- Архив Новог гробља у Београду (и *надгробни споменик-гробница*: парцела 17, број 24, ред 2.)
- Војни архив, фонд: Досијеа, кутија 1, фасцикла 6, документ 316/1, редни број 167, *КАРТОН личних и службених односа официра-инжињерски пуковник Петар Аћима Прокић.*
- Историјски архив Шумадије у Крагујевцу, *Матична књига рођених за 1873-1876, Цркве Крагујевачке, храма Сошествија Св. Духа, редни број инвентара 56, 1875, страна 71, редни број 286.*
- Приватна архива аутора, *Изводи из Матичних књига умрлих*, Град Београд, СО Савски Венац: 1952; 153; 1961, 2103;
- ШЕМАТИЗМИ Краљевине Србије*: 1898, 37; 1899, 150; 1901, 164; 1902, 205; 1903, 172; 1904, 165; 1905, 169; 1906, 209; 1907, 175; 1908, 182; 1909, 204; 1910, 291; 1911, 239;

Литература

- ВОЈНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА I-X, Београд 1958-1969, V, 218а.
- Живановић, М. (1955). *Пуковник Апис. Солунски процес 1917 (1903-1918)*, Београд 1955, 658.
- Станковић С. Т. (2019). „Аћим П. Прокић (Горња Шаторња код Тополе, 1832-12. 01. 1918, Крагујевац), несвакидашња биографија чиновника-прилог проучавању развоја државности Кнежевине/Краљевине Србије у XIX веку“. У П. Илић (Ур.), *Крагујевац прва престоница модерне Србије 1818-1841. године, зборник радова*, (301-315), Крагујевац: Историјски архив Шумадије.

Slavoljub Stanković

ENGINEER CORPS COLONEL PETAR A. PROKIĆ (Kragujevac, June 20, 1875 – February 03, 1952, Belgrade), CONSPIRATOR OF THE MAY COUP, THE RECIPIENT OF THE DOUBLE ORDER KNIGHTHOOD KARADJORDJE STAR MEDALS...

Summary: The son of Acim P. Prokic and Stanija, the second administrator of the town of Nis. He was named after his Grandfather from Gornja Satornja, near Topola. Conspirator of the May Coup in 1903, together with his sons-in-law Colonel Bogdan M. Damjanovic and Colonel (General) Djordje J. Mihajlovic. During the Balkan Wars he was Commander-in-Chief at the Railroad Command Unit. At the end of

the Big War he was Head of the Supreme Command Transportation Section. On his chest he wore two Karadjordje Star Medals of 3rd and 4th degree, three White Eagle Medals of 3rd, 4th and 5th degrees with swords, King Petar the First Medal for diligent service, the Balkan Wars and the First World War Commemorative Certificates of Service, French Legion of Honor of 4th degree, French Corpus War Cross, the British St. George and Michael Medal of 3rd degree, Greek War Decoration... Between the two World Wars he was the railroad director. The marriage with Stevka, the daughter of the Belgrade merchant, gave no descendants. Until nowadays nobody even tried to write his biography, only recently the biography of his father was presented.

taless1970@gmail.com

КРИЈУМЧАРЕЊЕ ОРУЖЈА ИЗ СРБИЈЕ И ЊЕГОВА ПРОДАЈА АРБАНАСИМА У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1905-1906. ГОДИНЕ

Сажетак: Рад се бави злоупотребима и шверцом оружја и његовом продајом Арбанасима током наоружавања српског народа у Косовском вилајету 1905. и 1906. године. Оружје које је било намењено за одбрану Срба и које је преношено поверљивим каналима неретко је било и предмет злоупотреба и кријумчарења. Уместо да заврши у рукама потлачених Срба, оно је добрим делом продавано Арбанасима и служило је за убијање српског народа. У злоупотребе и кријумчарења оружја и муниције били су умешани Срби, од радника у Државном арсеналу у Крагујевцу, преко трговаца, до граничних патрола и повереника за пренос оружја. Поред злоупотреба око поделе оружја Србима у Косовском вилајету у раду је обрађен и погранични шверц оружја на српско-турској граници. Рад је писан на основу историјских извора углавном српске провенијенције и релевантне историографске литературе.

Кључне речи: Оружје, Србија, Косовски вилајет, Мирослав Спалајковић, Медвеђа, Министарство иностраних дела, Лесковац. text текст text текст text текст text текст text текст

Због све већег терора над српским народом од стране Арбанаса у Косовском вилајету, као и због изузимања области данашњег Косова и Метохије из реформне акције великих сила 1904. године на захтев Аустроугарске (Борозан, 2000: 10-11) српска влада је одлучила да отпочне са наоружавањем најугроженијих српских села ради одбране (Самарцић, 1989: 263-273; Зарковић, 2015: 129-142).¹ Србија је оружје и муницију својим сународницима у Косовском ви-

¹ Србија је и пре 1904. године тајним каналима кренула да наоружава своје сународнике у Косовском вилајету како би могли да се одбране у случају арбанашких напада. Међу првим акцијама дотурања пушака и муниције Србима у Старој Србији била је она из пролећа 1898. (Недељковић, 2019: 214-215). Након тога кренуло се са чешћим дотурањем оружја и муниције наредне 1899. године., а од јула исте године Србија је и званично на основу одлуке Конзулске конференције у Нишу одлучила да крене са наоружавањем Срба (Исто, 213). Након тога почели су се преносити гласови да Србија наоружава српски народ у Косовском вилајету, па је услед тога и избила велика афера у Ибарском Колашину 1901. године и истрага оружја коју су вршили Арбанаси. Србија је била тада оптужена у међународној јавности да је кријумчарила оружје. (Батаковић, 2006: 139-154). О томе како је Србија наоружавала своје сународнике у Старој Србији 1904. и 1905. види: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914* (=ДСПКС), књига 2, додатак 1, Организација Српска одбрана 1903-1905. године из фондова Архива Србије,

лајету достављала преко граничних караула и поверљивих људи који су их преносили до конзулата у Приштини и Скопљу, а затим су конзулати вршили поделу. На основу једног извештаја артиљеријског капетана Јакова А. Ненадовића из Прокупља који је упутио председнику Владе Николи Пашићу видимо да је пушке и револвере из Прокупља за Медвеђу слала војска преко повереника.² Пошто би оружје стигло до граничне карауле код Медвеђе, било би преношено до конзулата у Приштини. Тако су повереници из Гњилана и Сиринићке жупе преносили од 50 до 60 пушака месечно. Повереници из Сиринићке жупе су за пренос наплаћивали по 4.26 динара по комаду, док су повереници из Гњилана тражили надокнаду у оружју и то на две пренете пушке, једну за њих (Перуничкић, 1989: 369). До 1905. готово све казе у Косовском вилајету у којима је било Срба биле су наоружане (Богдановић, 1989: 182).

Међутим, жеља за новцем и богаћењем довела је до тога да један део повереника који су пребацивали оружје на територији Косовског вилајета отпочне са кријумчарењем оружја и продајом Арбанасима. О овоме сведоче бројни извори српске провенијенције. Тако у писму које је упутио Милан Ракић, тадашњи вицеконзул у Приштини, шефу Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Јовану М. Јовановићу, између осталог пише: „Са преносом оружја иде врло добро, али са раздавањем – зло. Наши повереници не само да краду и спекулишу са пушкама продајући их скупље но што смеју, него су толико покварени и толико циници да нам у канцеларији доводе једног Арнаутина крвопију и представе нам га као Стојана Ракића, доброг Србина, па му ми одмах дамо мартинку. Нећу ни да говорим о ситнијим злоупотребима, можете и сами знати на шта су све способни такви дрски људи. Стога за неко време не би требало давати оружје док се не нађу сигурнији повереници“ (Ракић, 1985: 52).

Само две недеље пре него што је Ракић обавестио Јовановића о злоупотребима, искористивши заузетост српског конзула у Приштини др Мирослава Спалајковића, једна група Срба коју су чинили извесни Славко Питулић из Пећке казе и Тома Милић и Михајло Бабуновић из Велике Хоче кренула је са кријумчарењем оружја. Они су стигли средином јуна 1905. до српске карауле у Медвеђи, а код себе су имали фалсификовано уверење црквено-школске општине Велике Хоче којим се препоручују за поверенике који ће преносити оружје (Петровић, 1995: 103). Њих је том приликом на граници примио командир III чете Граничне трупе – капетан I класе Недељко Вишњић. Након што су показали документ у коме се тражи оружје, капетан Вишњић им је из магацина предао 50 пушака – мартинки³ и 10. 000 комада муниције за пушке. Са товаром

приредила: Љиљана Алексић – Пејковић, Београд 2008, док. 51, 181-182; док. 66, 201; док.76, 213; док. 86, 223; док. 89, 225-227; док. 98, 235; док. 110, 244-245; док. 125, 266-267, док. 131, 271; док. 145, 310; док. 147, 311-312; док. 156, 323; док. 163, 350-351; док. 226, 429.

² *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914* (=ДСПКС), књига 2, свеска 1/1, приредили: Љиљана Алексић – Пејковић, Живота Анић, Београд 2006, док. 621, 1135-1136.

³ Спорометна пушка острагуша британске производње. Била је у званичној употреби британске војске од 1871. до 1889. године. У Турској је коришћена копија ове пушке која је била направљена у Америци. Србија је својим сународницима у Косовском вилајету делила мартинке које је

оружја Илић и Бабуновић покушавају да пређу границу на караули „Лисица“, али су били заустављени од турске граничне патроле која их је пушкарањем отерала.⁴

Након што су одбијени од турске граничне патроле, Милић и Бабуновић 19. јуна⁵ стижу код начелника Јабланичког среза у Лебану који их упућује начелнику Косаничког среза у Куршумлији, с молбом да их овај пребаци у реон I чете граничних трупа. Пошто су стигли код начелника Косаничког среза, он им наређује да товар са оружјем и муницијом истоваре у згради среског начелства. Начелник среза Станковић о томе одмах обавештава министра унутрашњих дела, који му 3. јула одговара да поменуте људе пусти преко границе са оружјем. Међутим, већ следећег дана министар унутрашњих дела шаље нову наредбу да их треба задржати до даљег. У току исте ноћи дошло је до пушкарања дуж границе, па је начелник среза наредио својим људима да пушке које су биле ресклопљене по цаковима, склопе и поставе заседе у случају напада Арбанаса.⁶ Милић, Питулић и Бабуновић остали су у Куршумлији до 26. августа када их начелник среза спроводи са товаром оружја код командира I чете граничних трупа – капетана Илије Коњевића⁷. У међувремену послали су жалбу шефу Конзуларног одељења Јовану Јовановићу да буду пуштени. У тој жалби они су навели како их је на границу послао конзул Мирослав Спалајковић да приме оружје.⁸ Капетан Коњевић их након тога, 2. септембра, пребацује преко српско-турске границе са товаром оружја и муниције.⁹ О овом догађају писао је и Милан Ракић у свом извештају Јовану М. Јовановићу (Ракић, 1985: 64).

Да се радило о кријумчарима оружја сведочи писмо конзула Спалајковића – министру иностраних дела Јовану М. Жујовићу¹⁰ из октобра 1905. године. Он

имала у својим војним магацинима као ратни плен од Турака из Другог српско-турског рата 1877-1878. године. Ове пушке су дељене због тога да се не би утврдило одакле су дошле и како за то не би била оптужена званична Србија (Недељковић, 2019: 215). Такође, овај тип пушака био је веома распрострањен у Турској од 1878., а нарочито од 1897. након грчко-турског рата. У једном допису шефа Конзуларног одељења Јована Јовановића председнику владе и министру војном ђенералу Сави Грујићу наводи се да су за наоружавање српског народа „најбоље пушке мартинијева система, јер су у Турској најрадије виђене и употребљаване.“ ДСПКС, књ. 2, додатак 2, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2007, док. 46, 176-177.)

⁴ ДСПКС, књ. 1, св. 4/1, приредила: Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014, док. 98, 327.; ДСПКС, књ. 2, додатак 1, док. 245, 452.

⁵ Датуми у раду су по новом календару.

⁶ ДСПКС, књ. 1, св. 4/1, док. 98, 328.

⁷ Капетан Коњевић и још неколико његових граничара побијени су у једном нападу Турака и Арбанаса на караулу „Угљарски криш“ неколико дана након овог догађаја. (ДСПКС, књ. 1, св. 4/1, док. 71, 256-257.)

⁸ ДСПКС, књ. 2, додатак 1, док. 300-301.

⁹ ДСПКС, књ. 1, св. 4/1, док. 98, 329.

¹⁰ Јован М. Жујовић припадао је групацији млађих радикала који су се оштро супротставили доношењу устава из 1901. године који су Пашићеви радикали донели у коалицији са

је у писму замолио Министарство да се у будуће никоме из Косовског вилајета не издаје оружје на граници, без извештаја из Конзулата.¹¹ У писму је навео да поменута тројица Срба, Питулић, Милић и Бабуновић тргују оружјем и продају га Арбанасима и да су после прве испоруке кренули поново ка граници у намери да набаве још оружја. Спалајковић је замолио Министарство иностраних дела да пошаље наредбу граничним патролама да се поменута тројица, уколико се појаве на караулама код Медвеђе или Куршумлије одмах ухапсе.¹² Спалајковић је навео да ће са њима највероватније бити и Мита Коларавић из села Кош у Пећкој кази који је већ продао две пушке Арбанасима.¹³

Спалајковић је Министарству иностраних дела открио још једног Србина који се бави кријумчарењем. Био је то Видосав Гвоздић из села Крњина у Пећкој кази који је прокријумчарио 50 комада мартинки. Спалајковић је том приликом скренуо пажњу и на познатог националног радника проту Вукајла Божовић¹⁴ који је живео у Куршумлији. За њега је написао како му „треба одузети апсолутно свако учешће у овим пословима око раздавања оружја, ако га је до сад ма у којој мери имао“.¹⁵ Након што је министар иностраних дела примио Спалајковићево писмо, одмах је обавестио министра унутрашњих дела да поручи локалним српским властима на српско-турској граници да стану на пут кријумчарењу оружја.¹⁶ Такође министар Жујовић је донео одлуку „да се више никоме не издају пушке докле год се не спреми план по коме би се раздавало оружје – и докле не дође погодан тренутак да се оно раздаје“ (Петровић, 1995: 103). На кријумчарење оружја и злоупотребе председника Владе Љубомира Стојановића је упозоравао и председник Главног одбора Српске четничке организације Љубомир Давидовић.¹⁷

И после писања Спалајковића министру иностраних дела Јовану М. Жујовићу и његове наредбе о сузбијању кријумчарења, није се стало на пут

напредњацима. Поред Жујовића групи самосталних радикала припадали су и: Јован Скерлић, Јаша Продановић, Јован Цвијић, Милан Грол, Божа Марковић. Ова групација самосталаца пропагирала је републиканске идеје и залагала се за поштовање изворног радикалског програма из 1881. Своја програмска начела објавили су у првом броју обновљеног „Одјека“ од 13. октобра 1902. Године. (Пешић, 2017: 350.) Пре него што је дошао на кључним државним позицијама Жујовић се једно време, у другој половини 19. века, школовао у иностранству, у Цириху у Швајцарској (Пешић, Ђорђевић 2018: 151.).

¹¹ ДСПКС, књ. 1, св. 4/1, док. 104, 339.

¹² Исто.

¹³ Исто, 340.

¹⁴ Прота Вукајло Божовић родом из Придворице, стајао је на челу Колашина као кнез. Био је умешан у Колашинску аферу са оружјем 1901. године (Батаковић, 2006: 139-154). Након истраге оружја у Колашину, прешао је у Србију и настанио се близу српско-турске границе у Куршумлији. Обављао је и поверљиве послове за српску владу у Косовском вилајету.

¹⁵ ДСПКС, књ. 1, св. 4/1, док. 104, 340.

¹⁶ Исто.

¹⁷ ДСПКС, књ. 2, додатак 1, док. 351, 577; док. 360, 585-586.

овој негативној појави. Због тога Спалајковић поново шаље писмо министру Жујовићу у новембру 1905. у коме га обавештава о новим злоупотребама у вези са српским оружјем. Наиме, почетком октобра на граничној караули код Медвеђе појавили су се Гапа Костић – Чунгић из Прилужја, Јанко Лазић из Главотине и Ђорђе Марковић – Машић из Прилужја који су уз помоћ фалсификованих исправа подигли 26 пушака са муницијом. Пушке су на основу сазнања конзула продате Арбанасима Беу, Шабану, Љаму и Ајдину из Мелића, Ђериму Черкезу из Становца, Али Баци и његовом сину Имеру из Главотине. Пушке су продаване по цени од 2-3 турске лире по комаду. О продаји оружја Арбанасима посведочили су и сељаци из Прилужја који су упутили жалбу српском конзулату у Приштини о овим кријумчарима. Спалајковић је на основу својих сазнања утврдио да су српски граничари који је требало да онемогуће пренос оружја преко границе били поткупљени сатовима, ножевима и џемаданима - турским прслуцима извезеним свилом и сребром.¹⁸ Да су српски граничари били умешани у кријумчарење оружја сведочи још један извештај конзула Спалајковића који је упутио министру иностраних дела Жујовићу, новембра 1905. године. У том извештају он између осталог каже и да „у Медвеђи наши чувари допуштају овамошњим људима, који се тамо обраћају за оружје, да улазе слободно у магацине где се оружје чува и да пребирају по својој вољи најбоље и најлепше пушке. То се право добија од наших чувара „за мало бакшиша“. Спалајковић се даље питао: „Шта ли се од тих чувара тек може добити, кад им се пружи који златник?“¹⁹ Спалајковићево питање је било у потпуности оправдано и на месту.

У другој половини октобра 1905. године Костић, Лазић и Марковић преносе преко Лаба још 34 пушке. Са њима је том приликом био и један Арбанас, син Имера Бинце из Главотине. Када су дошли до српско-турске границе, овај Арбанас представио се као Србин Јован. Пушке које су преузели такође су распродате Арбанасима у Косовском вилајету по цени од 2 до 3 турске лире за комад. Спалајковић је због овога још једном апеловао на Министарство иностраних дела да најстрожије препоручи пограничним властима у Медвеђи да никоме не издају оружје на основу уверења која се доносе из Турске, већ само на основу одобрења надлежног Министарства.²⁰ Исти онај Гапа Костић из Прилужја који је продавао пушке Арбанасима у више наврата, убијен је од истих тих Арбанаса којима је продао оружје (Поповић, 1987: 182-183).

Спалајковић је у том тренутку забележио још неколико случајева кријумчарења оружја. Његови људи су му јавили да су најчувенији арбанашки зликовци у Њиланској кази наоружани српским брзометним пушкама које су биле набављене у Србији. Тако је за извесног Авдиља из Адамовца набављена пушка у Лесковцу за 12 лира. На тој пушки стајао је натпис „Српски стрељачки савез“, а била је купљена у селу Бучумету поред Медвеђе. Да пушка „Српског стрељачког савеза“ која је купљена у Бучумету није била усмањен случај,

¹⁸ ДСПКС, књ. 1, св. 4/2, приредила: Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014, док. 145, 434.

¹⁹ Исто, док. 160, 467.

²⁰ Исто, књ. 1, св. 4/2, док. 145, 435.

сведочи и податак да су за извесног Арбанаса Ишљама из Зарбинца купљене две пушке са истим натписом у околини Врања. Спалајковић је у свом писму због свега тога препоручивао да се најбољим стрелцима у Србији, нарочито у пограничним местима, више не требају давати награде у оружју, јер се исто продаје Арбанасима који њиме убијају Србе.²¹ О злоупотребама са пушкама Српског стрелачког савеза расправљало се и на седници Централног одбора Српске четничке организације половином 1906. године.²²

Ко су били кријумчари оружја у Врању сазнали смо на основу једног писма учитеља из Гњилана Стојана Дајића које је он послао вицеkonzулу у Приштини Милану Ракићу почетком 1907. Он у том писму наводи следећа имена: Ђорђе Максимовић, Риста Максимовић, Сава Живковић, Мане Живковић, Јанче Вучковић, Васа Жежа, Риста Гужба.²³ Да су злочини над Србима узимали маха сведочи и податак да су Арбанаси и Турци у току 1905. године извршили 280 разних злодела над српским народом, од пљачки, преко пребијања до убистава из хладног и ватреног оружја (Перунички, 1989: 325-338). Терор над Србима нарочито се интензивирао након афере у Великој Хочи јуна 1905. године када је у сукобу са турским властима и Арбанасима страдала седмочлана четничка група предвођена војводом Лазаром Кујунџићем (Недељковић, 2010: 212).

На основу сазнања Спалајковића, оружје су Арбанасима између осталих продавали и извесни Милосав Црногорац из Мркоња, Милић Црногорац из Врапца, Милан из Боровца и Јован Гњиланац који живе у Лесковцу. Гњиланац је пушке – репетирке и муницију доносио до караула Зајечевац и Хај – кобила где су их примали Милосав и Милић и продавали Арбанасима. Крајем септембра 1905. године преко српско – турске границе прокријумчарио је 30 пушака Ишљам Плана из Гњилана који их након тога продао Арбанасима.²⁴ Због веома развијене црне берзе која је узела маха, министар иностраних дела Жујовић хитно је обавестио министра унутрашњих дела и министра војног да се одмах изврши истрага око кријумчарења оружја и да се поштри наредба о забрани преноса оружја.²⁵ Наиме, сво ово оружје и муниција покрадено је у Државном арсеналу у Крагујевцу. Крађу је извршио радник Милан Радивојевић, који је у деловима износио оружје, а затим би га склапао код куће. Након склапања пушака, код њега је долазио извесни Мута Усић – Турчин из Ниша који је покрадене пушке слао у Ниш, Лесковац и Врање одакле су оне преношене и продаване у Косовском вилаету, нарочито у Гњиланску казу.²⁶ Поменути Мута

²¹ Исто, док. 145, 435.

²² ДСПКС, књ. 2, додатак 2, 644.

²³ ДСПКС, књ. 2, св. 3/1, приредила: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2003, док. 304, 621-622.

²⁴ ДСПКС, књ. 1, св. 4/2, док. 145, 435-436.

²⁵ Исто, 436.

²⁶ Исто, књ. 2, св.1/1, док. 6, 165.

Усић из Ниша био је позван крајем 1905. у Крагујевац како би примио 15 комада пушака.²⁷ Највероватније да је и он ухапшен приликом преузимања оружја од стране Радивојевића. О крађи оружја у Крагујевцу писао је и лист *Правда* у свом 307. броју од 29. децембра 1905.²⁸ Да је илегална трговина оружјем и муницијом узела маха у Државном арсеналу у Крагујевцу сведочи и извештај Царинарнице на Јавору који је упућен Министарству иностраних дела. У том извештају који је послао цариник Јован С. Ђуровић фебруара 1906. стајало је између осталог да су две групе Срба током новембра 1905, предвођене Максимом Вујовићем, Јевремом Делевићем и Петром Кастратовићем прешли из Турске преко карауле „Бели Камен“ да су отишли за Крагујевац, а након поновног преласка српско-турске границе да су продали Турцима пушке и муницију за 7 до 10 турских лира по комаду.²⁹

Следеће кријумчарење оружја забележено је у новембру 1905. године када је на караули код Медвеђе стигло 11 људи са Косова и Метохије. Министар иностраних дела је о томе послао писмо Спалајковићу упитавши га за ове људе, о чему је он одговорио да их не познаје и да их он није послао. Спалајковић је након тога обавестио министра да је направио договор са командиром III чете Граничне трупе – капетаном Вишњићем да не издаје никоме оружје без његовог пропратног писма које је оверено специјалним печатом за ову намену. Спалајковић је са Вишњићем договорио и да никоме ко донесе приватно уверење не издаје пушке, како не би долазило до злоупотребе.³⁰ Након овог обавештења од стране Спалајковића, крајем децембра 1905. године, Министарство иностраних дела шаље допис Министарству војном да под хитно изда наређење пограничним командама да не издају оружје и муницију без претходног споразума са овим Министарством или без посебног писма које треба да изда српски конзул у Приштини. Ова наредба је поновљена, због случаја у вези са 11 људи који су без икаквих докумената и без знања Министарства иностраних дела примили оружје од граничне трупе у Медвеђи.³¹

И почетком 1906. године ситуација у Косовском вилајету није се мењала на боље. Конзул Спалајковић извештавао је заступника Министарства иностраних дела Василија Антонића следећим речима: „У Приштинском санџаку стање се никако не мења. Анархија и злочини трају непрекидно. Власт је савршено наспособна да стане томе на пут. Она је и немоћна и немарна за одржавање икаквог реда.“³² У истом извештају Спалајковић је обавестио Антонића и о једној борби између самих Арбанаса која се десила у другој половини јануара 1906. код села Ајвалије између Приштине и Грачанице. У том извештају ви-

²⁷ Исто.

²⁸ Правда, бр.307, 29. децембар 1905., Крагујевачка афера.

²⁹ ДСПКС, књ. 2, св. 1/1, док. 165, 408-410.

³⁰ Исто, док. 235, 641 – 642.

³¹ Исто, 642.

³² ДСПКС, књ.2, св.1/1, док. 102, 289.

димо да је до пушкарања дошло јер је једна група Арбанаса била наоружана српским брзометним пушкама, па је жандармерија која их је сусрела помислила да су у питању српски четници. Тек касније су утврдили да се ради о групи наоружаних Арбанаса.³³

Крајем фебруара 1906. Спалајковић поново обавештава Антонића да се оружје и даље кријумчари и продаје Арбанасима. Он је писао да су „неки трговци“ донели у Лебане 3.500 комада пушака и да су половина од тог броја биле државне пушке, а друга половина купљене у трговачкој радњи.³⁴ Из овог документа се не види ко су трговци који су допремили оружје у Лебане. Међутим, на основу извора аустроугарске провенијенције долазимо до имена тих људи. Наиме, из поверљивог извештаја аустроугарског конзула у Нишу барона Сигфрида Питнера (Михајловић, 2017: 140) упућеног посланику Цикану у Београду у марту 1906. види се да су трговци оружјем били познати лесковачки трговци Матеја Аранђеловић и његов син Михајло, Трајко Ђорђевић Кукар³⁵, браћа Кражић и Профир Кржалић. Они су набављали оружје у Београду и то пушке система маузер и белгијске револвере.³⁶ Такође, код њих је био и један део пушака и муниције који је покраден у Државном арсеналу у Крагујевцу. Што се тиче броја пушака, а он износи 3.500 комада, мишљења смо да је он итекако претеран, јер је чудно да толико оружје није нико приметио почевши од среских, општинских и полицијских власти до локалног становништва. Пушке које су биле покрадене продаване су Арбанасима из пограничних села око Медвеђе и Лебана, а они су их преко границе преносили и продавали у Ораховцу.³⁷ Поред пушака Арбанасима је продаван и барут којим су они пунили чауре за мартинке.³⁸ Да су трговци оружјем имали своје људе међу српским граничарима говори чињеница да се један српски каплар са карауле код Медвеђе био поверио једном Арбанасу да му може за новац набавити две пушке.³⁹ Спалајковић је месец дана пре тога упозоравао министра војног Антонића да „српска државна пушка сеје смрт међу Србима у Гњиланској кази“.⁴⁰

У једном извештају надлежном Министарству, с почетка марта, Спалајковић је упозоравао да је трговина оружјем у Србији и у Косовском вилајету све више узела маха. Између осталог записао је и да су се неки Арбанаси који

³³ Исто.

³⁴ Исто, док. 200, 459.

³⁵ Трговац Трајко Ђорђевић Кукар је у периоду од 1907. до 1911. подигао у Лесковцу три фабрике. Две за израду црепа и цигле и једну фабрику за маталну галантерију. Све три фабрике подигао је сопственим капиталом (Стојковић, 1992, 139).

³⁶ Аустро-Угарска и Србија 1903 – 1918 – документи из Бечких архива, IV (1906), приредио: Андрија Раденић, Београд 1989, док. 131, 261.

³⁷ ДСПКС, књ.2, св.1/1, док. 200, 458-459.

³⁸ Исто, 459.

³⁹ ДСПКС, књ. 1, св. 4/2, док. 145, 436.

⁴⁰ ДСПКС, књ. 2, св. 1/1, док. 6, 165.

су преноћили код извесног Србина Јована поред Приштине хвалили пушкама „које су купили у Србији за 30 лира и говорили су да је Дреница пуна српских брзометних пушака“. Спалајковић је записао и да су ти Арбанаси говорили како су „све то набавили преко Крушевца, Алексинца и Смедерева.“⁴¹

Са истим оним оружјем које су купили у Србији у јулу 1906. године Арбанаси су спремали напад на српске карауле „Лисица“ и „Мутиводе“ код Медвеђе. Наиме, због убиства неке двојице Арбанаса у пограничној зони од стране неких Срба, Арбанаси су разрадили план и напали III чету Граничне трупе на овом реону. Међутим, на основу расположивих извора нисмо успели да сазнамо колико је тај напад на српске граничне патроле трајао и да ли је било повређених и убијених са обе стране. О овом догађају конзулат у Приштини известио је председника српске Владе Николу Пашића у другој половини августа.⁴²

Да је до краја 1906. године било и даље злоупотреба са оружјем сведочи и писмо министра војног – ђенерала Радомира Путника које је упутио министру иностраних дела Николи Пашићу почетком новембра. У том писму Путник је известио Пашића да Министарство војске „никада није издавало појединцима из Косовског вилајета оружје и муницију за одбрану од Арнаута. Ако је таквих случајева било – вероватно је да је тај посао обављао Централни одбор Српске организације.“⁴³ Из овога се види да је највероватније одређено оружје поново завршило у рукама Арбанаса. На основу једног каснијег извештаја који је послао вицеконзул у Приштини Милан Ракић, Пашићу, видимо да се радило о „50 берданових“⁴⁴ и 4 брзометних пушака за потребе Конзулата у Приштини“ које су послате у Медвеђу капетану Недељку Вишњићу. Као што је и напоменуо ђенерал Радомир Путник, пушке је био послао Извршни одбор Српске четничке организације из Врања за конзула у Приштини Мирослава Спалајковића.⁴⁵ Међутим, на основу извештаја можемо закључити да су пушке у међувремену нестале и да нису послате Спалајковићу⁴⁶ (Ракић, 1985: 89-90).

Након овог догађаја забележен је још један случај кријумчарења оружја и муниције из Србије и продаје Арбанасима у Косовском вилајету. Наиме, Министарство унутрашњих дела обавестило је Министарство иностраних дела да су српске власти среза Студеничког дошле до сазнања да је о Светом Николи извесни Симо Ризнић из Лепосавића са још двојцом Арбанаса, извесним Шемом Кутурићанином и неким Арнаутином из племена Бановића учествовао у

⁴¹ Исто, док. 222, 484-485.

⁴² ДСПКС, књ. 2, св. 2/1, приредила: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2006, док. 93, 257.

⁴³ Исто, док. 293, 534. (Мисли се на Централни одбор српске четничке организације.)

⁴⁴ Берданка – спорометна пушка острагуша коју је дизајнирао амерички оружар Хирам Бердан. Била је у званична пушка руске царске војске од 1870. до 1895. Након тога је повучена и служила је као резервно оружје.

⁴⁵ ДСПКС, књ.2, додатак 2, док. 169, 404.

⁴⁶ ДСПКС, књ. 2, св. 2/1, док. 387, 675-676.

кријумчарењу оружја. Они су преко Куршумлије и Топлице дошли до Ниша где су набавили једну пушку и неколико револвера, а затим се вратили назад преко границе. На граници је Ризнић представио двојицу Арбанаса као Србе и уверавао је пограничне српске власти да је оружје намењено Србима у Косовском вилајету.⁴⁷ Да су Арбанаси и 1906. године извршили бројне злочине над српским народом, међу којима је свакако било и убистава српским оружјем, сведочи податак који је изнео и сер Едвард Греј на седници Доњег дома британског парламента 24. октобра исте године. Наиме, он је том приликом напоменуо да је за протеклих девет месеци забележено 188 случајева насилне смрти над Србима у Косовском вилајету (Растовић, 2015: 126). На основу извештаја вицеконзула Милана Ракића Министарству иностраних дела у периоду од јула до децембра 1906. Арбанаси су у Косовском вилајету убили 18, а ранили 8 Срба.⁴⁸

*

Током акције наоружавања српског народа у Косовском вилајету 1905-1906. године вршен је шверц оружја, као и злоупотребе приликом поделе оружја Србима. Овакве ствари су се дешавале и раније, али у овом периоду нарочито узимају маха. Током ове две године увелико се кренуло са трговином оружјем и муницијом између Срба и Арбанаса.

Уместо да заврши у рукама потлачених Срба у Косовском вилајету ради одбране од Арбанаса, пушке, револвери и муниција које је српска влада слала преко повереника у ове крајеве неретко су преко истих тих повереника завршавали у рукама Арбанаса. Оружје је било кријумчарено без знања српске владе и српских конзулата у Приштини и Скопљу и то крађом у државној фабрици оружја у Крагујевцу одакле је слато за Ниш, Лесковац и Врање, да би одатле долазило до граничних караула, а затим са граничних караула преношено је до арбанашких села у Косовском вилајету. Један део оружја стизао је Арбанасима и преко угледних лесковачких и врањских трговаца који су га набављали од иностраних фирми за производњу оружја, тј. преко њихових експозитура у Београду. Такође и део оружја који је био намењен Извршном одбору Српске четничке организације у Врању, био је покраден и завршавао је код Арбанаса у Косовском вилајету. Поред трговаца из Лесковца и Врања који су учествовали у продаји оружја и муниције Арбанасима, у трговини су учествовали и сељаци српске националности, као и сами Арбанаси из пограничних села на српско-турској граници. Умешаност у кријумчарење оружја и муниције преко српско-турске границе имале су и пограничне српске власти. У трговини оружјем и муницијом са територије Косовског вилајета највише је учествовало Срба из Пећи и околине, Велике Хоче, Прилужја, Лепосавића итд. Они су пушке набављали по цени 2-3 турске лире до 30 лира по комаду. Цена је зависила од тога ког је типа пушка, чије је производње и у каквом стању се налазила. У магацинима српских пограничних власти оружје и муницију трговци и кријум-

⁴⁷ ДСПКС, књ. 2, св. 3/1, док. 167, 425-426.

⁴⁸ ДСПКС, књ. 2, св. 3/1, док. 275, 569-571.

чари набављали су давањем мита граничарима. Граничари су за уступљене пушке, револвере и муницију, добијали злато, сребро, златне и сребрне сатове, турске ножеве итд. Прокријумчарено оружје и муниција из Србије највише је продавано Арбанасима у Пећкој нахији, околини Приштине, Ораховцу, Дреници, Вучитрну и Гњиланској кази.

На самом крају можемо да закључимо да су постојала два канала преко којих је Арбанасима стизало оружје. Један је ишао преко угледних трговаца из Лесковца и Врања, као и сељака из пограничних места на српско-турској граници који су се бавили класичним шверцом, док је други канал ишао преко повереника који су преносили оружје са границе за потребе српских конзулата, а који су током преноса вршили злоупотребе и продавали Арбанасима оружје. Није могуће проценити колико је оружја продато Арбанасима у току ове две године. Међутим, са сигурношћу можемо истаћи да је највише продато мартинки, тј. турских мартинки заробљених из Другог српско-турског рата 1877-1878. године. Далеко мање је било продато српских државних пушака – репетирки јер њих званична Србија није слала својим сународницима у Косовском вилајету како не би била оптужена од стране Турске да наоружава Србе. До њих је могло да се дође искључиво крађом у војним магацинима и Државном арсеналу у Крагујевцу, као и злоупотребама од стране неких припадника Српске четничке организације. Међутим, свака пушка је имала свој број и била је пописана, па су крађе пре или касније биле откривене. Један веома мали број српских репетирки на којима је био државни грб, дошао је до Арбанаса преко појединих несавесних чланова Српског стрељачког савеза који су добијали пушке за изузетне успехе у стрељаштву, а затим их продавали. Међутим, ово су били спорадични случајеви. На крају је Арбанасима продавано и инострано оружје попут руских револвера Наган, као и пушке система маузер и манлихер.

Извори

Објављени извори:

- Аустро-Угарска и Србија 1903 – 1918 – документи из Бечких архива, IV (1906), приредио: Андрија Раденић, Београд 1989.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књига 1, свеска 4/1, приредила: Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. 1, св. 4/2, приредила: Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. 2, св. 1/1, приредили: Љиљана Алексић – Пејковић, Живота Анић, Београд 2006.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. 2, св. 2/1, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2006.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. 2, св. 3/1, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2003.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана 1903-1905. године, књ. 2, додаток 1, приредила: Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана 1906. године, књ. 2, додаток 2, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2007.

Перуничкић, Б. (1989). Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету, Београд.

Петровић, М. (1995). Документи о Рашкој области 1900-1912, Београд.

Поповић, Ј. (1987). Живот Срба на Косову, Грачаница.

Ракић, М. (1985). Конзулска писма, Београд.

Штампа:

Правда, 1905.

Литература

Батаковић, Д. (2006). Косово и Метохија у српско-арбанашким односима, Београд, Чигоја.

Богдановић, Д. (1989). Књига о Косову, Београд.

Борозан, Ђ. (2000). „Великоалбанско питање“, Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000., Београд: Институт за савремену историју.

Зарковић, В. (2015). „Ситуација у Старој Србији за време руско-јапанског рата“, *Баштина*, бр. 39, Лепосавић: Институт за српску културу.

Михајловић, Ј. (2017). „Страни конзулати у Нишу од Берлинског конгреса до почетка Првог светског рата (1878-1914)“, *Пешчаник*, бр. 15, Ниш: Историјски архив.

Недељковић, С. (2010). „Политичке прилике на Косову и Метохији (1895-1905) у вртлогу анархије и безвлашћа, *Српске студије*, бр. 1, Београд: Центар за српске студије.

Недељковић, С. (2019). Дахијска времена на Косову и Метохији (1878-1899), Нови Сад: Прометеј, Матица српска.

Пешић, М. (2017). Политичке странке и увођење парламентаризма у Србији од 1881. до 1903. године, Ниш: Филозофски факултет.

Пешић, М., Ђорђевић М. (2018). „Политичка делатност Николе Пашића у оквиру социјалистичког учења Светозара Марковића“, у Б. Благојевић (Ур.), *Место и улога друштвено-хуманистичких наука у савременом свету: тематски зборник радова књ. 2* (149-159) Ниш: Филозофски факултет.

Растовић, А. (2015). Велика Британија и Косовски вилајет 1877-1912, Београд.

Самарцић, Р. (1989). Косово и Метохија у српској историји, Београд: Српска књижевна задруга.

Стојковић, Ж., Стојичић, С., Ракић, Х. (1992). Историја Лесковца, Београд: Институт за савремену историју.

Aleksandar Miljkovic

SMUGGLING OF WEAPONS OF SERBIAN AND SALES ARBANAS IN KOSOVO VILAYET 1905-1906. YEARS

Summary: The paper deals with the abuses surrounding the transfer of arms and ammunition from Serbia to Kosovo vilayet during 1905 and 1906. Weapons intended for the defense of the Serbs and transmitted through confidential channels were often abused. Instead of ending up in the hands of the oppressed Serbs, it was largely sold to the Arbanassi and used to kill the Serb people. The abuses involving weapons and gunfire involved Serbs, from workers at the state-owned weapons factory in Kragujevac, through traders, to border patrols and weapons transfer commissioners. The paper is written on the basis of first-rate historical sources and relevant literature

a.miljkovic1988@gmail.com

ПОДЕЛЕ И ПОТРЕСИ У ВМОРО-у (1904-1908)

Сажетак: Слом Илинданског устанка 1903. године уздрмао је темеље Унутрашње македонско-једренске револуционарне организације. Отворене несугласице њених лидера око концепта даљег деловања избиле су на површину почетком 1904. године. Јануарско саветовање у Софији донело је два супростављена гледишта револуционарних вођа. Конзервативно крило предвођено Христо Матовим и Христо Татарчевим инсистирало је на приближавању организације политици бугарске владе и координисаним акцијама са званичном Софијом, док је групација предвођена Санданским категорички одбијала такав предлог захтевајући реформе, суштинске промене у руководству организације и већу децентрализацију.

У раду се бавимо анализом политичких потреса који су утицали на слабљење ВМОРО-а од 1904. до 1908. године. Са посебном пажњом разматрали смо и одлуке донете на општим и рејонским конгресима организације у контексту њеног даљег деловања, али и изазова који су допринели најпре расцепу, а потом и отвореном сукобу између левог реформског и десног конзервативног крила ВМОРО-а.

Кључне речи: ВМОРО, Рилски конгрес, лево крило, десно крило, Јане Сандански.

Последице гушења побуњеничких акција које су заједнички извеле турске оружане формације и башибозуци током јесени 1903. године рефлектовале су се и на даље функционисање Тајне македонско-једренске револуционарне организације. Замишљено да се самосталним оружаним устанком могу остварити прокламовани циљеви борбе показала се нереалном, а негативан исход Илинданског устанка привремено је паралисао рад Унутрашње организације (Чепреганов, 2008: 204). Дошло је до осипања људства, урушавања управљачког система окружних комитета, и опадања њихове популарности у народу. Читавом организацијом владали су дезоријентисаност и растројство.¹ Због тога је циркуларном поруком Главног штаба битолског револуционарног округа од 12. децембра 1903. године (стари календар) упућеном руководиоцима револуционарних рејона и старешинама чета објављен престанак устаничких акција, и обнављање револуционарног деловања најављено када се стекну повољнији услови. Констатован је и престанак рада Главног штаба, а руковођење округом препуштено је Окружном комитету. Устав и Правилник Унутрашње

¹ Архив на Македонската академија на науките и уметностите, Скопје (=Архив МАНУ), фонд: Светислав Симић, архивска единица VII, фасцикла III, стр. 14.

организације који су били активни пре Илиндана 1903. године поново су ступили на снагу (Тодоровски, 1971: 206 – 210).²

У још једном писму руководства Битољског револуционарног округа упућеном Заграничном представништву у Софији крајем 1903. године, Дамјан Груев и Анастас Лозанчев изразили су незадовољство због слабог учешћа других револуционарних рејона у августовским устаничким акцијама, и као потенцијалну опасност навели појаву духа децентрализма у самој Организацији. Сматрали су неопходним сазивање општег револуционарног конгреса у Македонији и изразили жељу да се његово одржавање догоди што пре. Осим тога, потврдили су неопходност реорганизације Централног комитета и наставак рада ТМОРО-а према старом програму, али са више терористичких акција, јер су били мишљења да нова велика устаничка кретања у Битољском вилајету после лоших илинданских искустава неће бити изводљива.³

Из свих револуционарних округа стизали су сигнали да је неопходно отпочети са разговорима у циљу ревитализације ТМОРО-а. Како је Илиндански слом потпуно уздрмао темеље на којима је Организација почивала, међу активистима на терену отворена је широка дебата о деловању у новим политичко-безбедносним условима. Трагало се за делотворнијим начином сређивања унутрашњих прилика у Организацији и у том смислу је на прагу 1904. године Загранично представништво предложило да се уместо паралисаног Централног комитета привремено формира Привремени руководећи центар у који би ушли Дамјан Груев, Перо Тошев и Ђорче Петров, а да у Солуну буде образован Централни биро који би кореспондирао са другим револуционарним рејонима. Груев, Петров и Тошев су одбацили овакав предлог (Андонов – Пољански, 1970: 246).

Покушај стабилизације стања у Организацији догодио се током јануара 1904. године на разговорима истакнутих чланова ТМОРО-а које је организовало Загранично представништво у Софији. Софијским разговорима су поред Христо Матова и Христо Татарчева присуствовали и Борис Сарафов, Јане Сандански, Христо Чернопејев, Дима Хаџи-Димов и многи други. На самом почетку дискусије могла су се јасно препознати два супростављена гледишта револуционарних првака. Матов и Татарчев су заступали тезу да су негативне последице устаничких акција знак о неопходности приближавања Организације политици бугарске владе и координисаног деловања са званичном Софијом, док су по питању промена у управљачкој структури Организације које су захтеване од појединих устаничких првака сматрали да у том тренутку не треба ништа мењати. Са друге стране, од групације која је названа левицом и у којој се посебно истицао Јане Сандански, категорички је одбијен предлог десне струје оличене у ставовима Матова и Татарчева и инсистирало се на потпуној независности Организације, односно на ширењу социјалне базе ослободилач-

² ВМРО 1893–1903. Поглед низ документи, приредио: В. Горгиев, Скопје 2013, док. бр. 150, стр. 477–478.

³ ВМРО 1893–1903, док. бр. 153, стр. 483–484.

ког покрета, суштинским променама у структури руководства, децентрализацији и демократизацији (Чепреганов, 2008 : 204).

Под јачим утицајем левице и у духу њених захтева на саветовању у Софији изражена је и Директива за будуће деловање Организације, која је представљала неку врсту политичке декларације о структури, карактеру и циљевима ослободилачке борбе (Пандевски, 1987: 84). Директивом се заступала теза да устанак не треба да предодређују и намећу поједине личности, већ треба да буде условљен унутрашњим условима организационог развитка. Инсистирало се на јачању Организације и отварања могућност деловања путем терористичких акција како би се истакла моћ и помогло у челичењу активиста револуционарне борбе. У упутствима за спровођење Директиве од 12 тачака захтевало се између осталог да агитација и деловање буду једнообразни у свим рејонима и да се народ поштеди лажних прича о интервенцији Бугарске, или неке друге силе, која би га ослободила из турског ропства, већ да се ослони на сопствене снаге.⁴

Упутством је заправо конкретизован начин деловања активиста Организације у новонасталим околностима и донет закључак да треба започети са одржавањем окружних конгреса на којима би се дефинисао концепт даље борбе и донеле одлуке о избору руководства. Један од првих окружних конгреса после Илинданског устанка одржан је у мају и јуну 1904. године у селима прилепског краја и због тога је понео име Прилепски конгрес. Био је то конгрес Битољског револуционарног округа на којем су учествовали Дамјан Груев, Ђорџе Петров, Перо Тошев, Георги Попхристов, Христо Узунов, Ђорђе Сугарев, Петар Ацев, Стефан Димитров, Петар Јуруков и остали. Конгресом је председавао Дамјан Груев. После дуге дискусије посвећене резултатима оружаних акција, последицама и неуспеху Илинданског устанка на Конгресу је дошло до жестоке полемике и сукоба мишљења између Пера Тошева и Дамјана Груева. Тошев је заступао гледиште да треба извршити децентрализацију управног апарата Организације и применити принцип изборног начела, док је Груев био противник тога и залагао се за очување старих организационих форми и централизам у управљању. Као резултат бурне дискусије урађена су два пројекта Устава: један на предлог Пера Тошева, а други, конзервативнији, на предлог Груева. Конгрес није прихватио ни један од понуђених и решење је пронађено у договору да се изради и трећи пројекат Устава којим би се помирила два супростављена гледишта. Нови, трећи пројекат Устава ипак је подржао изборно начело и либералнији систем рада (Миноси, 1994: 225-226; Лапе, 1973: 204-228).⁵

Због све јачег интензитета оружаних акција суседних држава на Конгресу је отворено и национално питање. Током дискусије посебно се истакао Ђорџе

⁴ Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава (=ДБМН), том I, приредио: Х. Андонов Полјански, Скопје 1981, док. бр. 326, стр. 470-471. Директива на Внатрешната македонска револуционерна организација.

⁵ ДБМН, том I, док. бр. 327, стр. 471-472. Прилепскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

Петров који је осуђивао деловање српских и грчких оружаних чета, али је одбацивао предлог Пере Тошева да се борби додатно утисне национални колорит. Разлог томе била је вморовска тактика да се пропагандом о револуционарној идеји обезбеди што већа подршка у народу, јер је популарност Организације опала. И сам Петров у својим мемоарима о томе пише: „Зна се да ако нашим људима отвориш врата национализму, сви одлазе тамо. Створићемо једну рану и запоставити револуционарну идеју [...] ако се увучемо у ту борбу, нећемо издржати, јер смо слаби и потрошени“ (Милетич, 1927: 203; Зографски, 1996: 17, 18).

Прилепски конгрес је донео важне одлуке које су пружиле смернице даљем развоју Унутрашње организације. Нарочито је значајно прихватање начела децентрализације и употребе изборног принципа у организационом деловању. О одлукама Конгреса информисани су и остали револуционарни окрузи (Пандевски, 1987: 86-87; Андонов-Пољански, 1970: 252). У неким су прилепска решења прихваћена позитивно, али у Скопском нису. На конгресу Скопског револуционарног округа који је започео са радом 2. јануара 1905. године,⁶ на Осоговској планини изнад села Кнежева близу Кратова, прихваћено је становиште деснице и подржан је концепт деловања какав је заговарао Христо Матов у својој брошури *Основи на Вџтрешната револуционна организација*.⁷ Поред конзервативних начела и инсистирања да систем функционисања ТМОРО-а не склизне ка децентрализму, посебно је занимљив став 2. одлуке овог конгреса у којем се наводи да ће припадници Организације гонити све Србе који не прихватају да се потчине њиховој борби и правилницима.⁸ Тако дефинисана одредба заправо је била одговор ТМОРО-а успешном деловању Срба из Скопског санџака на заштити сопственог националног имена и идентитета од агресивних насртаја бугарских и албанских оружаних чета. Знајући да у Скопско-тетовској области немају снажног упоришта бугараши су се са Србима обрачунавали на најсуровији начин.

Исте године одржана су и два окружна конгреса у Солунском револуционарном округу, у јуну и августу 1905 (Пандевски, 1987: 89). На њима је осуђен систем свирепих убистава и казни које су примењивали чланови ТМОРО-а, и предлагано је да се пређе на систем убеђивања уз појачану револуционарну

⁶ *Програмски и статутарни документи на Внатрешната македонска револуционерна организација (1904–1908)*, приредио: М. Пандевски, Скопје 1998, 116–122.

⁷ Друго издање књиге Христо Матова *Основи на Вџтрешната револуционна организација* штампано је почетком 1905. године у Софији. У њој је дефинисано пет основних принципа деловања Организације: принцип аутономије, принцип унутрашњости, принцип револуционарне борбе, принцип политичко-економске подршке и принцип самосталности. Ова књига представљала је оријентир деловања десне фракције ВМОРО-а. Види: *Архив Христо Матов (Към историята на културно-просветните и револуционни борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век)*. Документален сборник, съставител: Цочо Билярски, София 2004. №243, стр. 225.

⁸ ДБМН, том I, док. бр. 327, стр. 471–472. Од решенијата на Скопскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

пропаганду по селима и градовима. Посебан акценат стављен је на јачање пропагандних активности у градским срединама. Захтевано је и да се уради општи правилник о унутрашњем уређењу Организације који би узео у обзир специфичност локалних услова и сачувао аутономност округа. Нарочито је наглашен принцип аутономије Македоније као основни циљ деловања, и констатовано је да се морају предузети строге мере против српске и грчке акције које угрожавају интересе Организације.⁹

Са Солунског конгреса је захтевано и да се формира суд који би судио Борису Сарафову (Сиљанов, 1943: 368). Борис Сарафов је још за време трајања најинтензивнијих оружаних дејстава током Илинданске побуне као један од руководилаца Главног штаба позвао на демобилизацију устаника и напустио Битољски округ. Том приликом успео је да украде заставу Главног штаба и да је понесе са собом у Софију. Док су у Македонији трајале борбе са турским оружаним формацијама, на софијској железничкој станици уз развијену заставу Главног устаничког штаба Сарафову је организован тријумфални дочек. Због таквог поступка многи су га осуђивали за дезертерство, али је ипак највише оптужби на његов рачун долазило због тога што су он и његови људи¹⁰ сматрани одговорним за продају интереса ТМОРО-а (Пандевски, 1995: 31-34, 37). Сарафов је још пре Илинданског устанка имао контакте са властима у Београду,¹¹ али је после гушења побуне те контакте интензивирао.¹² У управљачким круговима Унутрашње револуционарне организације оптуживан је да је од српских власти узео новац¹³ у износу од 40.000 динара под изговором борбе против турских власти, а као противуслугу преко својих људи на терену обезбедио је канале за продор српских чета. Сматран је користољубивим човеком, без моралних скрупула који је зарад личне користи био спреман да жртвује циљеве Организације (Пандевски, 1995: 31-34; Томов, 1946: 332).

Током лета 1905. године конгреси су одржани и у Струмичком и Серском револуционарном рејону. На њима је утицај левице био доминантан. Струмички конгрес је донео одлуку о формирању специјалног суда који је имао обавезу да ради према правилнику о суђењу. Дотадашња права руководилаца ТМОРО-а да изричу пресуде била су укинута, што је представљало још један корак ка децентрализацији окружних власти.¹⁴ Са Серског конгреса који је започео 29.

⁹ ДБМН, том I, док. бр. 329, стр. 474–475. Од решенијата на Солунскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

¹⁰ Архив Српске академије наука и уметности, 14331/ 10 (4), 12, 18.

¹¹ *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, приредио: Љубен Лапе, Скопје 1978, 392–393. Борис Сарафов преговара со српската влада.

¹² Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1904, Пов. бр. 512, Ф-VI, Д-VIII, Михаило Вујић, Беч – Николи Пашићу, 16/29. III 1904.

¹³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига. I, свеска 2, приредио: Андрија Раденић, Београд 1998, док. бр. 284, стр. 490–491.

¹⁴ ДБМН, том I, док. бр. 330, стр. 475. Решенијата на Струмичкиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

јула 1905. године у месту Белмето на планини Пирин донета су решења да се на челу окружног комитета, поштујући изборни принцип, одаберу одани и вредни руководиоци Организације, да се бојкотују финансијске и привредне мере османске државе и да се појача пропагандна делатност. Извршен је распоред учитеља по селима и градовима и одабрани су представници за предстојећи општи Конгрес. То су били Јане Сандански, Илија Балтов и Лазар Томов.¹⁵

Деловање Санданског као једног од кључних представника левог крила Унутрашње организације није долазило само на удар деснице. Оно је још снажније критиковано од врховиста који на помен Јане Санданског и његових следбеника нису бирали речи. Тако је генерал Цончев почетком маја 1905. године у својој изјави дописнику *Келнских новина* говорећи о санданистима рекао: „Чланови те хорде се понашају као унајмљени разбојници и наносе штету нашем „светом послу“, тиме што љуте народ непотребним насиљем и грубостима које изводе као део њихове расипничке активности“.¹⁶ Грубе речи генерала Цончева на рачун санданиста долазиле су после оружаног окршаја врховистичке чете Јордана Стојанова са људима под командом Јане Санданског који се догодио 8. априла 1905. године у селу Кашина у Пиринској Македонији. Након Кашинског инцидента борбе врховиста са људима Санданског биле су све чешће. Поводом оваквих збивања у лондонском листу *Пал Мал газета* (*Pall Mall Gazette*) освануо је текст Карла Блинда под насловом „Бугарска зверства против Бугара“ у којем се говори о међусобном уништавању два устаничка комитета. Цончев је био предводник врховистичког, а Сандански централистичког комитета, односно Унутрашње организације. Према наводима листа Сандански се представљао као Македонац. Он је поставио за циљ да од Македоније створи државу која би могла да уђе у састав Балканске федерације, док је Цончев настојао да створи аутономну Македонију која би се касније ујединила са Кнежевином Бугарском (Горгиев, 1997: 91-92; Стојчев, 1993: 19).

Односи међу члановима македонских комитета били су затегнути. Ништа боље стање није било ни у самој Унутрашњој организацији. У атмосфери подела и радикално супростављених ставова њени делегати су дочекали општи конгрес Организације у манастиру Светог Јована Рилског подно планине Рила октобра 1905. године. Конгрес је трајао скоро месец дана. На њему је учествовало укупно 22 делегата. Од познатијих учесника били су: Дамјан Груев, Перо Тошев, Ђорџе Петров, Борис Сарафов, Ђорђе Поп Христов, Христо Чернопејев и Јане Сандански (Пандевски, 1987: 95-97).¹⁷ Првих дана одржавања Конгреса урађена је анализа свих дотадашњих послова Организације, али су врло брзо на површину избиле непремостиве поделе. Током расправе о новом Уставу и

¹⁵ ДБМН, том I, док. бр. 331, стр. 476. Од решенијата на Серскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

¹⁶ Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904–1909), (=ГД), редакција: Ѓ. Стојчевски, Скопје 2005, док. бр. 51, стр. 154–155.

¹⁷ У извештају упућеном Светиславу Симићу 10. јануара 1906. године, који је потписан псеудонимом „Ристо Кулин“ налазимо податак да је конгресу у Рилском манастиру присуствовао и представник врховистичког комитета пуковник Атанас Јанков. Види: Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XLIV.

Правилнику судариле су се две већ формиране струје: умерено конзервативна (десница) и радикално реформаторска (левица). Левица је била у већини, тако да су и одлуке Конгреса биле у духу ставова Ђорџе Петрова, Јане Санданског, Перо Тошева и њихових истомишљеника. После двадесетодневне расправе усвојени су нови Устав и Правилник¹⁸ Организације. Новим актима Организација је из свог имена избацила термин „тајна“ и званично преузела назив унутрашња односно „Внатрешна македонско-одринска револуционерна организација – ВМОРО“. Делегати су осудили „српску и грчку пропаганду“ у Македонији, захтевали су да генерал Џончев распусти своје чете и расформира врховистичку организацију, док је Борис Сарафов због продаје интереса Организације, узимања новца од српске владе и штете коју су начиниле његове чете осуђен условно на смрт. Конгрес је именовао нови Централни комитет и Загранично представништво, као и новог уредника *Револуционарног листа* који је био службени орган ВМОРО-а (Сиљанов, 1943: 375-390).¹⁹

После Рилског конгреса више ништа није било исто у ВМОРО-у. Конгрес не само да није помирио подељене струје већ је додатно распламсао сукоб међу њима. Присталице левог крила су улазиле у села и наговарале сељаке да не примају присталице деснице. Друга страна је одговарала на исти начин, због чега су међусобни оружани обрачуни бивали све чешћи.²⁰ Десница је оптуживала Санданског и његове истомишљенике да су склизнули у анархизам и да представљају само једну интернационалну, социјалистичку фракцију у Организацији, док је себе представљала заштитником и протагонистом изворних циљева и начела ВМОРО-а. Новом Централном комитету у којем су поред осталих били Перо Тошев и Дамјан Груев, није полазило за руком да одржи равнотежу у Организацији. Борис Сарафов, Христо Матов, Иван Гарванов су још жешће нападали реформаторско крило ВМОРО-а у бугарској штампи и брошурама. У првој половини 1906. године организован је и конгрес Скопског револуционарног округа на којем је десница имала већину. Одлуке Скопског конгреса биле су потпуно супротне ставовима прихваћеним на Рилском конгресу. У најави новог општег конгреса који је требало да се одржи до средине 1907. године ВМОРО је тонуо у све дубље поделе (Андонов – Пољански, 1970: 260-261).

Велики ударац Организација је доживела и изненадном погибијом Дамјана Груева, њеног оснивача и идејног инспиратора.²¹ Груев је, путујући за Бугар-

¹⁸ Централен државен архив – Софија, фонд: *Министерство на външните работи и изповеданията – 176к, опис.1, архивна единица. 2518, лист 5–19; Вътрешната Македоно-Одринска револуционна организација (1893–1919 г.). Документи на Централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолуции, писма). Том I, част I, съставил: Цочо Билярски, Ива Бурилкова, Софија 2007, №, 178, 179, стр. 513–534.*

¹⁹ ДБМН, том I, док. бр. 335, стр. 485–486. Рилскиот Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација..

²⁰ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XXXIV.

²¹ *Архив Христо Матов...*, № 271, стр. 245.

ску где је требало да се сретне са изабраним представницима револуционарних округа поводом Другог великог конгреса ВМОРО-а, посетио село Русиново у Малешевској области, и одсео у кући свог оданог човека Димитра Алгозова. У раним јутарњим часовима 23. децембра турски аскери су извршили блокаду села и напали кућу у којој се налазио. Груев је са својим људима успео да се извуче из куће и покушао да се пробије ка врху Петлец изнад села, али је том приликом ликвидиран (Трийков, 1996: 23).²² Официре и војнике који су извели хватање и ликвидацију Груева султан је богато наградио, док је смрт једног од најзначајнијих и најутицајнијих руководиоца ВМОРО-а додатно ослабила редове комитетлија.

Како због поменутог инцидента Други конгрес ВМОРО-а није одржан, десница је искористила простор и 15. јануара 1907. године организовала саветодавни скуп на којем је донела решење да се покрене најенергичнија борба против српских и грчких чета уз коришћење свих могућих репресалија против нелојалног становништва. Под тим су се подразумевала спаљивања српских и грчких села, ликвидације противника, економски бојкот и слично. Све акције морале су да почну одмах и без одлагања. Донет је закључак да су Устав и Правилници са Рилског конгреса непрактични и неприменљиви и да допуштају стварање анархије у самој Организацији. Десница је инсистирала и на коректним и пријатељским односима са Кнежевином Бугарском (Харизанов, 1945: 47-48).²³

После смрти Дамјана Груева и истека једногодишњег мандата Централном комитету и Заграничном представништву Организација је слабила. Такво стање представљало је плодно тле за ширење идеје неоврховизма које су промовисали Борис Сарафов, Иван Гарванов и Христо Матов. Њихова делатност чврсто је била усмерена ка представљању деснице као наследника историјске Унутрашње организације, док је целокупна кампања спровођена уз логистичку и финансијску подршку емигрантских кругова у Софији. И лева и десна фракција биле су свесне да је успех могућ једино уколико физички уклоне своје политичке неистомишљенике (Чепреганов, 2008: 206).

Склон ауторитарном владању и окружен крволочним телохранитељима, садистима како га је Христо Силјанов описивао (Сиљанов, 1943: 490), Сандански је оптуживао десницу да зарад својих личних интереса ради на разбијању ВМОРО-а. У протоколу са заседања Окружног комитета Серског револуционарног округа од 10. октобра 1907. године изнесено је мишљење да Гарванов и Сарафов експлоатишу македонски проблем како би задовољили своје егоистичне побуде. Оптужени су да се у револуционарној борби руководе искључиво личним интересима и да су у циљу преузимања контроле над целокупном Организацијом у садејству са Драмским рејонским војводом Михаилом Даевим планирали продор у Струмички и Серски револуционарни округ. Због умешаности у припрему агентата на Санданског и због деловања у корист бу-

²² ГД, док. бр. 67, стр. 185.

²³ *Архив Христо Матов...*, №273, стр. 246–255.

гарских династичких интереса, Окружни комитет Серског револуционарног округа осудио је на смрт Бориса Сарафова, Ивана Гарванова и Михаила Даева. Даев је убијен 30. октобра 1907. године, а Сарафов и Гарванов су ликвидирани 28. новембра исте године у Софији. Ликвидацију је извршио члан ВМОРО-а, Тодор Паница.²⁴

Њихова смрт представљала је велики пораз деснице и била катализатор начетог процеса распадања ВМОРО-а. После извршених егзекуција Серски окружни комитет се обратио свим члановима Унутрашње организације отвореним писмима у намери да ликвидацију двојице њених првака представи као покушај отклањања деструктивних елемената у сопственим редовима ради стабилизације стања у ВМОРО-у, складнијег унутрашњег уређења, изграђивања чврстих теоретских поставки и прихватања савремених средстава за вођење револуционарне борбе. Сарафов и Гарванов су окарактерисани као извор несугласица, расправа и нестабилности. Они су планирали смрт Санданског и других првака Серског револуционарног округа и радили за интересе спољног фактора. Због тога су према наводима Окружног комитета и неутралисани.²⁵

Предлог за одржавање новог општег конгреса ВМОРО-а нису прихватили Серски и Струмички револуционарни округ. Представници других округа су послали заступнике који је на консултацијама 13. децембра требало да утврде тачно место одржавања конгреса. Због убиства Сарафова и Гарванова одустало се од заседања, али су представници десне фракције најавили одржавање општег конгреса за март 1908. године. У селу Жабокрт близу Ћустендила од 5. до 15. марта 1908. године одржан је Ћустендилски конгрес. Конгресу су присуствовали само представници десне фракције Унутрашње организације, док су представници Серског и Струмичког округа, као и чланови ЦК изостали, па се он слободно може окарактерисати као конгрес десног крила ВМОРО-а, на којем је главну реч водио Христо Матов.²⁶ Конгрес је усвојио нови концепт деловања Организације који је био дијаметрално супротан ставовима леве фракције. Кнежевини Бугарској признато је право да се „брине“ о судбини својих сународника у Македонији. Урађене су измене Статута и Правилника²⁷ ВМОРО-а усвојених на Рилском конгресу. Општа акта су прилагођена погледима деснице, а делегати су изабрали нови Централни комитет и Загранично представништво у којима није било заступника радикално реформаторске струје, чиме је расцеп Унутрашње организације и *de facto* и *de jure* био потврђен.²⁸

²⁴ ВМОРО, I/2, №250, стр. 747–748; Архив Христо Матов..., №313, стр. 271; Архивско оделение на Институтот за национална историја, Скопје, сигнатура: сл. IV. 779. Рафаел Камхи, Убиства на револуционерни дејци од организацијата на ВМОРО.

²⁵ ВМОРО, I/2, № 256, стр. 757–765; Исто, № 282, стр. 882–891.

²⁶ ВМОРО, I/2, № 267, Протокол № 1, стр. 782–788.

²⁷ ВМОРО, I/2, № 268, стр. 824–846.

²⁸ ВМОРО, I/2, № 269, стр. 847–853; Исто, № 270, стр. 853–855; Архив Христо Матов..., №327, стр. 279.

Извори

Необјављени извори:

- Архив Србије, Београд
Министарство иностраних дела
- Политичко одељење
Архив на Македонската академија на науките и уметностите, Скопје
- фонд Светислав Симић
Архив Српске академије наука и уметности, Београд
- Заоставштина Милана Ракића, бр. 14331.
Архивско оделение на Институтот за национална историја, Скопје
-[сл. IV. 779.]
Централен државен архив, Софија
- Министерство на вншните работи и изповеданијата – 176к

Објављени извори:

- Архив Христо Матов (Към историята на културно-просветните и револуционни борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век). Документален сборник, съставител: Цочо Билярски, София 2004.
ВМРО 1893–1903. Поглед низ документи, приредио: Ванчо Горгиев, Скопје 2013.
Вътрешната Македоно-Одринска револуционна организация (1893–1919 г.). Документи на Централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолуции, писма). Том I, част 1, съставил: Цочо Билярски, Ива Бурилкова, София 2007.
Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904–1909), редакција: Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2005.
Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књига. I, свеска 2, приредио: Андрија Раденић, Београд 1998.
Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том I, приредио: Христо Андонов Полјански, Скопје 1981.
Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ, II, приредио: Љубен Лапе, Скопје 1978.

Литература

- Андонов – Пољански, X. (1970), „Стање после Илинденског устанка“, Историја македонског народа, књига II, Београд.
Горгиев, В. (2007), „Јане Сандански и посебноста на Македонија и Македонците“, Јане Сандански и македонското ослободително дело, Скопје.

- Зографски, Д. (1996), „Ѓорче Петров идеолог на македонското движење“, Прилози, бр. XXVII – 2, Скопје: МАНУ.
- Лапе, Љ. (1973), „Проект-правилници донесени на Прилепскиот конгрес од 1904 година и дополнителни забелешки на Ѓорче Петров“, Гласник на Институтот за национална историја, год. XVII, бр. 1, Скопје: ИНИ.
- Милетичъ, Л. (1927), Спомени на Ѓорчо Петровъ, София.
- Миноси, М. (1994) „Македонската државност во официјалните акти и погледите и ставовите на видни личности на ВМРО пред и непосредно по Илинденското востание“, Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание, Скопје.
- Пандевски, М. (1987), Македонското ослободително дело во XIX и XX век, том III, Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот (1904–1908), Скопје.
- Пандевски, М. (1995), „Белградските изјави на Борис Сарафов во 1903 година“, Прилози, бр. XXVI – 2, Скопје: МАНУ.
- Сиљанов, Х. (1943), Ослободителните борби на Македонија, том II (Следъ Илинденското въстание), София.
- Стојчев, В. (1993), „Лондонскиот балкански комитет и МРО од 1903 до 1907 година“, Гласник на Институтот за национална историја, год. XXXVII, бр. 1–2, Скопје.
- Тодоровски, Г. (1971), „Неколку нови документи од активноста на Внатрешната организација по Илинденското востание“, Гласник на Институтот за национална историја, год. XV, бр. 3, Скопје: ИНИ.
- Томов, А. (1946), „Револуционните борби в Македонија в предвечерието на младотурскиот преврат“, Македонска мисъл, год. I, кн. 7–8, София.
- Трийков, В. (1996), „Безсмъртният Даме Груев (17. XII 1871 – 23. XII 1906)“, Македонски преглед, год. XIX, кн. 4, София.
- Харизанов, И. (1945), „Вториот Рилски конгрес 1906 година“, Македонска мисъл, год. I, бр. 1–2, София.
- Чепреганов, Т. (2008). Историја на македонскиот народ, Скопје.

Dejan Antić

FACTIONS AND UPHEAVALS IN THE VMORO (1904–1908)

Summary: The failed Ilinden Uprising of 1903 shook the foundations of the Internal Macedonian-Edirne (Adrianople) Revolutionary Organisation. The leaders' open disagreements following the failed uprising and different perspectives for further activities emerged at the beginning of 1904. The gathering in Sophia in January 1904 gave rise to two conflicting views among the revolutionary leaders. On the one

hand, the conservative wing led by Hristo Matov and Hristo Tatarčev insisted on the convergence with the Bulgarian government and on coordinated activities with the government officials in Sophia. On the other hand, the grouping led by Sandanski rejected those proposals categorically and demanded reforms, fundamental changes in the leadership and a higher level of decentralisation.

The paper analyses political upheavals which contributed to the weakening of the Organisation from 1904 to 1908. Special attention is given to the decisions made at the VMRO general and regional congresses within the context of the VMRO's further activities and also within the context of the challenges that firstly contributed to the split, and subsequently to the open struggle between the VMRO's left reformist and the right conservative wings.

dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

АКТИВНОСТИ ВМРО-а ИЗ АЛБАНИЈЕ ПРОТИВ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Сажетак: У раду се бавимо активностима македонске револуционарне организације (ВМРО) у Албанији, тачније њеним деловањем са територије Албаније против југословенске државе током 1920-их година. Бавићемо се и везама македонског и албанског сепаратистичког покрета, као и активностима југословенске дипломатије усмереним на сузбијање македонског деловања у Албанији. Показати ћемо да је македонска акција у Албанији представљала континуирани проблем југословенско-албанских билатералних односа, али и безбедносни изазов за југословенске власти. Истраживање је базирано на необјављеној архивској грађи из фондова Архива Југославије, објављеним изворима, штампи и историографској литератури.

Кључне речи: Краљевина СХС, Албанија, ВМРО, Косовски комитет, спољна политика

Спољна политика југословенске државе између два светска рата била је предмет бројних истраживања како старије југословенске, тако и новије српске историографије. Проблемски, тематски и методолошки није било великих одступања када је реч о истраживањима спољне политике. Она су се, углавном, бавила билатералним односима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС)/Југославије и појединих земаља са којима су постојали интензивни односи (суседне државе и велике силе), спољнополитичким позицијама Југославије према одређеним кључним питањима регионалних и међународних односа, заснивајући се на проучавању углавном домаће, делом и стране архивске грађе, објављених извора и штампе. У последње време појавила су се истраживања чија је тема југословенска међуратна дипломатија (њена организација, деловање и актери), која је у старијим спољнополитичким истраживањима била запостављена (тачније, само узгред помињана). У свим поменутих радовима могу се наћи обавештења и референце о југословенско-албанским односима између два светска рата. (Детаљније о југословенској спољној политици и дипломатији између два светска рата, посебно о балканском „вектору“ југословенске спољне политике: Avramovski, 1968, 1986; Hercigonja, 1987; Milak, 1987; Vinaver, 1985; Gligorijević, 1992, 2002; Sretenović, 2008; Ristić, 2017, 2018; Mičić, 2018).¹ Југословенско-албански међуратни односи односи обрађивани

¹ Напомена: наведени су радови (монографије и докторске дисертације), које сматрамо репрезентативним, јер хронолошки "покривају" период југословенске и српске историографије

су у неколико значајних радова – монографија, зборника радова и научних чланака. Односи су, углавном, посматрани и анализирани из угла југословенске и италијанске балканске политике и југословенско-италијанских односа, а писано је и о албанском сепаратистичком покрету чији је крајњи циљ било одвајање од Краљевине СХС територија већински настањених Албанцима. Поменути питањима бавили су се значајни југословенски и српски историчари (Андреј Митровић, Живко Аврамовски, Богумил Храбак и други). (Вид. Avramovski, 1965, 1966, 1984, 1987; Borozan, 1995; Hrabak, 2006; Maliković, 2003, 2005; Mitrović, 1991; Mišić, 2009). Крајем 1990-их објављена је и двотомна збирка извора (различитих докумената) о политици југословенске државе према Албанцима од 1918. до 1920, са детаљном уводном студијом у првом тому (Đimić i Borozan, 1998, 1999). Ипак, многи аспекти југословенско-албанских односа остали су неистражени, или недовољно истражени. Једна од тема које готово да нису истраживане, већ само узгред помињане у неколико радова, јесу и односи две државе поводом деловања македонске сепаратистичке организације – ВМРО (Унутрашња македонска револуционарна организација)² на територији Албаније, против југословенске државе, као и сарадња македонских и албанских сепаратистичких организација. Управо су та питања тема нашег рада.

1. Контексти и нивои проблематизације

Истраживачку тему можемо сагледати у неколико контекста, односно проблематизовати на неколико нивоа: **први** би био *контекст националног питања на Балкану после Првог светског рата* и он нам открива какве су идеје стајале иза деловања македонског и албанског националног покрета у поменутом периоду, као и историјску генезу проблема; **други** би био *спољнополитички контекст*, у коме имамо неколико поднивоа проблематизације: један би био

(од 1960-тих година до данас), а тематски најважније теме којима су се југословенска и српска историографија бавила када је реч о спољној политици (односи са великим силама, балканским државама и дипломатске теме). Не треба посебно истицати да постоји још десетине научних радова (књига и чланака) чија је тема југословенска спољна политике у периоду између два рата, а већина њих наведена је у списковима литературе (референци) набројаних научних радова.

² ВМРО – македонска револуционарна организација формирана 1893. као Унутрашња македонско-једренска револуционарна организација, са циљем борбе против турске власти и ослобођења Македоније (у њеним "природним границама" – Егејске, Пиринске и Вардарске Македоније). Врло брзо постаје оруђе у рукама великобугарске политике и њених територијалних претензија на Македонију (посебно на Вардарску Македонију, која је после Балканских ратова, припала Краљевини Србији (док је егејски део (Солун са својим залеђем) припао Грчкој). Од тада, фокус ВМРО-а је на борби против српских (касније југословенских) и грчких власти. После Првог светског рата, ВМРО наставља да ужива углавном прећутну подршку бугарских власти, осим у једном кратком периоду за време владавине Александра Стамболијског (1919-1923), када су односи између бугарске владе и ВМРО-а уздрмани. Активности ВМРО-а у Вардарској Македонији, и са бугарске територије, представљале су један од кључних безбедносних и политичких изазова за међуратну југословенску државу. (Вид. Tasić, 2002; Njumen, 2013, 229-257.)

проблематизација питања из угла југословенске спољне политике, прецизности политике према Албанији; други би био проблематизација *из угла италијанске балканске политике* (ту бисмо, на пример, добили одговоре на питања о томе како је Италија, за своје интересе, користила побуњеничке покрете на Балкану); трећи, уско повезан са прва два, била би проблематизација *из угла југословенско-италијанских супротности у Албанији*; док би четврти подниво сагледавања македонско-албанске сарадње могао бити *из угла совјетске политике на Балкану* (и ту бисмо видели како је Совјетска Русија инструментизовала поменуте покрете). Напоследку, питање бисмо могли сагледати и у контексту *безбедносних изазова*, односно проблематизовати на *на нивоу оперативног значаја македонско-албанске сарадње у Албанији и деловања ВМРО-а са територије Албаније*. Наравно, историја представља сложен и јединствен сплет процеса и догађаја, који поседује своју унутрашњу логику. Управо нам проблематизација омогућава да увидимо све стране историјских процеса, да одређене феномене анализирамо из свих углова, или из визура свих заинтересованих страна, како се научни рад не би претворио у пропагандни памфлет ове или оне националне идеологије. Дефинишући проблеме, фокусирамо се на оне примарне изворе који те проблеме најбоље осветљавају (Вид. Тош, 2008, 118). У раду ћемо покушати да се, макар на нивоу основних информација, дотакнемо сваког од поменутих нивоа и поднивоа проблематизације теме.

2. Географски и политички контекст

Присуство припадника ВМРО-а у Албанији – појединаца и група (у изворима називаних комитама), можемо пратити од краја Првог светског рата, мада оно, ако је судити на основу самог квантитета присуства, никада није било масовно. Да ли се може говорити о постојању комитских база на територији Албаније? Свакако да може, али опрезно и са посебним нагласком да није реч о некаквим формалним логорима или просторно уоквиреним седиштима (налик на сталне базе војног или паравојног типа, или тајне базе). Појам „база“ овде употребљавамо само ради означавања перманентног присуства комита на територији Албаније, никако у смислу некаквог организованог средишта. Географски посматрано, извештаји углавном говоре о комитама у Корчи са околином, Тирани, Драчу и Валони. Корча (са својом околином) била је главни центар и седиште комита, због своје близине југословенској граници. Из истих разлога је и Краљевина СХС имала свој стални конзулат у Корчи, као седиште не само своје конзуларне, већ и обавештајне службе. Конзулат је помно пратио кретање комита и активно учествовао у политичким дешавањима у том делу Албаније (Вид. Мићић, 2018, 262). Према једној карти, израђеној највероватније средином 1920-их година од стране југословенског Министарства унутрашњих дела, близу Корче, уз саму границу са Краљевином СХС, у реону села Звезда и Врбник, било је једно од већих средишта, база, или територија са које су

качаци³ и комите деловали у правцу Битоља, Охрида и Ресна (Архив Југославије (АЈ), Збирка Војислава Јовановића – Марамба, бр. 335, фасцикла (ф.) 109, карта „Мрежа организације ВМРО и качачки центри“). У Корчи се стално налазио човек за везу – ораганизатор македонских база на албанској територији и благајник македонског комитета, охридски комитски војвода Иван Златаров (Biljarski (Биљарски) и Kitanov, 2009, 708). О важности корчанског центра говори податак да се у јесен 1923. у околини Корче налазило око стотину наоружаних комита, међу њима и војвода Петар Шанданов са својом четом. Златаров је комитама предао одређену своту италијанских лира (АЈ, фонд Посланства Краљевине Југославијеу Паризу, бр. 388, ф. 6, јединица описа (ј.о.) 17, лист 76, Извештај из Београда, Ч. Пов. Бр. 2250, 20. 09. 1923). Валона и Драч биле су главне албанске луке, па је разлог комитског присуства сасвим јасан, ако се има у виду да је Албанија комитама служила као транзитна земља, за пребацивање у Италију. Драчка лука била је главна тачка за пребацивање на албанској, а лука Бари на италијанској страни. Тирана је од почетка 1920. од Драча преузела улогу политичког центра Албаније (Bartl, 2001, 181). Албанија као „база“ је, дакле, у комитским плановима, или комитској стратегији, имала троструку улогу: 1) као транзитна земља; 2) као прибежиште од потера са југословенске територије; 3) као територија са које су извођене акције на југословенској територији.

Које су то предности Албанију учиниле примамљивом за комите? Навешћемо их следећим редом (иако сам редослед не имплицира степен важности које су поједине околности имале на избор Албаније као комитске базе): 1) политичка нестабилност Албаније и слаба контрола периферних делова државе од стране централних власти; 2) поткупљивост локалних органа власти, и њихова честа непослушност према централним властима (влади); 3) јак утицај Италије, нарочито у другој половини 1920-их година, која је тајно подржавала све антијугословенске покрете током међуратног периода; 4) постојање јаке, политички организоване и изразито антијугословенски настројене емиграције косовско-метохијских Албанаца; 5) географија – планински, тешко приступачни предео уз југословенско-албанску границу, који је пружао могућност скривања, тајних прелазака и избегавања сусрета са граничним властима.

3. Први контакти, почеци сарадње два комитета

Први контакти између Македонаца и косовских Албанаца датирају одмах после тзв. Солунског примирења (септембар 1918), када се део македонских комита склонио у Албанију, где их је под своју заштиту ставио Косовски комитет⁴, односно поједини његови утицајни чланови (АЈ, Збирка Александра

³ Качаци – назив за албанске одметнике и разбојнике, коришћен у југословенској јавности и дипломатској преписци.

⁴ Комитет за националну одбрану Косова или Косовски комитет, је организација формирана новембра 1918, уз политичку подршку Италије. Оснивачи овог комитета, чија је основна идеја

Цинцар Марковића, бр. 310, ф. 1, „Бугарска комитска акција у Албанији“, без датума). Почетком 1921. везу са ВМРО-ом одржавао је Хасан Приштина, један од вођа Косовског комитета (Bartl, 2001, 190). Идеја о заједничкој сарадњи Албанаца и Бугара није била само привилегија „елите“ сепаратистичких организација, већ је, чини се, свест о заједничким интересима постојала и на нижем нивоу. Наиме, почетком 1920. у Софији је, на иницијативу Бугара, формирано албанско културно друштво „Дешир“, а циљ друштва био је заједнички бугарско-албански рад у Македонији. Чланови су већином били „одавно бугаризовани“ софијски Албанци, а председник друштва био је софијски кројач Тома Сотиров. Потпредседник је био локални Албанац Шаиб Бент, трговац рибом (АЈ, фонд Министарства иностраних дела Краљевине Југославије – Политичко одељење (МИД-ПО), бр. 334, ф. 4, ј.о. 18, „Књига виђених Арнаута“ (бр. 10), 1923 (?), лист (л.) 210).

Косовски Албанци – емигранти са Косова и Метохије – имали су јак утицај на све албанске владе, а у неким су и учествовали. Имали су доста присталица међу албанским службеницима и официрима. Иако малобројни, били су изузетно агресивни у политичком животу, антисрпски и антијугословенски настројени и велики противници албанско-југословенског политичког приближавања (АЈ, Посланство у Паризу, бр. 388, ф. 6, ј.о. 17, л. 51, Извештај Конзулата у Скадру, пов.бр. 318, 15, 06, 1923). Један од њих, Бајрам Цур, у својству команданта жандармерије, угушио је две побуне пројугословенских снага у Албанији: јуна 1920. побуну Есада паше –Топтанија, а априла 1921. побуну племена Миридита на северу Албаније (Bartl, 2001, 184-185, 188-189). До формализовања сарадње између Косовског и Македонског комитета долази управо у време када косовски Албанци преузимају главну реч на албанској политичкој сцени: октобра 1921. формирана је тзв. Света унија, коју су чинили емигранти с Косова и представници северне Албаније, која је убрзо оборила владу Иљира бега Врионија. Децембра 1921. краткотрајну владу формирао је Хасан Приштина (Bartl, 2001, 189-191). Крајем октобра 1921, делегација ВМРО–а коју си чинили Павле Христов, Христо Цветков, Крсто Лондрев и други, у Каваји се састала са косовским емигрантима Бајрамом Цуријем, Тазимом Кокошијем и другима, понудивши им споразум о узајамној подршци и помоћи Албанаца у успостављању македонске базе у „реону језера“ (Охридског и Преспанског језера), за дејство у југозападној Македонији. Међутим, ова група је предствљала тзв. федералистичко крило ВМРО-а, објаснивши да се залаже за аутономну Македонију равноправних народа, и оптужила је друго крило, тзв. аутоностичко, да жели да целу Македонију припоји Бугарској. Убрзо у Драч стиже и генерал Александар Протогеров, један од вођа прозваних аутономиста, и оптужује Христову да је агент бугарског председника владе Александра Стамболијског, који води пројугословенску политику. Албанци откажују сарадњу са федералистичком групом, и потписују споразум о сарадњи

била оснивање "Велике Албаније" (обједињавање свих територија на којима су живели Албанци), били су емигранти са Косова и Метохије, заклето непријатељи Србије и Краљевине СХС. (Вид. Hrabak, 2006, 458-488).

са генералом Протогеровим (у име Албанаца потписник је био Хасан Приштина), којим су одређене интересне зоне: Македонци Албанцима признају цело Косово, са Шар-планином као границом, а одбили су да им препусте Стругу, док су Тетово, Гостивар и Кичево су остали у Македонији. Охридско језеро је подељено на пола. Са оваквим споразумом два комитета сагласило се и албанско Министарство спољних послова. Италијани су били у контакту са свим актерима, док је генерал Протогеров напустио Софију у италијанском војном аутомобилу, и у пратњи пензионисаног италијанског обавештајца, пуковника Луиђија Лодија (Вид. Katardžijev i Lape, 2001, 155-158). Већ током 1922. Албанија постаје стална транзитна рута за шефове ВМРО-а који су тајно путовали у Италију (Петар Чауљев и Алесандар Протогеров), што довољно говори о томе да су се на албанској територији осећали сигурним и заштићеним. Албанске власти су толерисале македонске активности, уз услов да се не изводе акције са албанске територије. Комитске базе у Албанији финансиране су италијанским новцем. Југословенска влада је више пута током 1922. улагала дипломатске протесте Тирани због деловања комита, па је албанска влада била приморана да против њих предузима ограничене мере (АЈ, Збирка Александра Цинцар Марковића, бр. 310, ф. 1, „Бугарска комитска акција у Албанији“).

3. Краљевина СХС и деловање ВМРО-а у Албанији

Југословенске власти су помно пратиле рад комита у Албанији. Ово питање је било једно од важних тема тајних преговора између Ахмеда Зогуа и југословенских представника од почетка 1922. године, када је Зогу тражио југословенску помоћ да се обрачуна са још једним покушајем побуне против своје владе на пролеће 1922, коју су предводили косовски емигранти и други незадовољни његовом пројугословенском политиком. Један од услова Београда био је и окончање македонске пропаганде са територије Албаније, на шта је Зогу безусловно пристао. (АЈ, МИД-ПО, ф. 4, ј.о. 18, л. 156, писмо Николе Пашића⁵ и Момчила Нинчића⁶ делегату у Скадру, Ч. Ст. Пов. бр. 432, 26. 02. 1922; л. 157, одговор на писмо, Пов. бр. 1347, 13. 03. 1922). Чини се да се Ахмед Зогу у почетку држао свога обећања што се бугарских комита тиче (Maliković, 2003, 90-91). Међутим, везе које су Македонци успоставили са локалним властима, често подмићивањем, омогућиле су им да наставе свој илегални рад на територији Албаније.

Сарадња два комитета је настављена. Представник Косовског комитета је на лето 1923. посетио Софију како би разговарао о наставку заједничке сарадње. Пре тога је, сведочи један извештај посланика у Софији, ВМРО одлучио да у западну Македонију пошаље чете преко Албаније (Ristić, 2018a, 130-

⁵ Никола Пашић (1845-1926), председник југословенских влада (1918, 1921-1924, 1924-1926).

⁶ Момчило Нинчић (1876-1949), министар иностраних дела Краљевине СХС (1922-1924, 1924-1926).

131). Крајем исте године, а нарочито на пролеће 1924, многобројни дипломатски, полицијски и војни извештаји говорили су о припремама великих размера за побуну у Јужној Србији (неформални назив за Вардарску Македонију), у којој су учешће узели и Албанци. Говорило се о тајном договору у Валони, о свеопштем устанку у Вардарској Македонији, пресецању железничких линија и других комуникација, паралелној побуни у Хрватској итд. Иако се о овом договору у историографији говори као о реалној чињеници, документа упућују на закључак да се највероватније радило о лажној вести, која је имала за циљ да збуди југословенске власти. Без обзира на то, непобитно је утврђено да су активности комита у Албанији у том периоду достигле врхунац. У Београду су, такође, сматрали да ВМРО има нову тактику: да своје чете пребацује у јужну Албанију, преко Валоне, како би комитска акција у Македонији почела са албанске територије, чиме би бугарску владу ослободили од евентуалне одговорности. Због тога је Београд априла 1924. затворио границу са Албанијом код Охрида, чиме је прекинут промет хране и стоке, а главни циљ био је прекид снабдевања комита (Ristić, 2017, 297-299).

За време владе Стилијана Фан Нолија, од јуна до децембра 1924, комите су биле савезник званичне Тиране, а њихово савезништво је подржавано и од стране СССР-а, чији је представник обавештајне службе у Бечу, познат као „Черски“ (Ефраим Солмонович Голденштајн), одржавао везе са Албанцима и Македонцима. Албански човек за везу са Совјетима био је Зија Дибра, један од оснивача Косовског комитета (Ristić, 2018b, 72). У време побуне против Зогуове владе (јуна 1924, када је Фан Ноли дошао на власт), ВМРО је у својој неформалној престоници – бугарском пограничном граду Петричу, излепио плакате којима је пружао подршку Косовском комитету и побуни у Албанији (*Време*, „Албански догађаји и комите“, 05. 06. 1924, 5).

После повратка на власт Ахмеда Зогуа, децембра 1924, уз помоћ Краљевине СХС (вид. Мишић, 2009, 61-78), поново је постало актуелно питање протеривања комита са албанске територије (стари југословенски услов Ахмеду Зогу). Крајем 1925, албанске власти су наредиле хапшење бугарских комита у пограничним областима, а из Албаније су протерани или затворени виђенији представници ВМРО-а (АЈ, МИД-ПО, бр. 334, ф. 4, ј.о. 18, л. 475, извештај из Скадра, пов.бр. 1023, 04. 12. 1925; л. 480, извештај из Тиране, пов. бр. 2324, 06. 12. 1925; л. 484, извештај из Тиране, пов. бр. 2323, 04. 12. 1925; л. 485, извештај из Тиране, пов. бр. 2334, 08. 12. 1925). Међутим, тешко је рећи какви си били прави Зогуови мотиви. Према једном војнообавештајном извештају, Зогу је одржавао контакте са македонским првацима, договарао сарадњу са војводом Петром Чауљевим (који му је обећао богату новчану надокнаду, у замену за допуштење даљег боравка комита у Албанији) и покушавао да изврда обећања дата Београду. Југословенски војни изасланик у Албанији Танасије Динић је разлоге за поменуто протеривања комита (крајем 1925), видео у неким унутрашњеполитичким размирицама између Ахмеда Зогуа и његовог сарадника (касније опонента) Цена бега Круезиуа (који је био присталица југословенске политике и сарадник југословенске владе), а не као последицу испуњења

датог обећања и Зогуове лојалности Београду (АЈ, Збирка Александра Цинцар Марковића, бр. 310, ф. 1, извештај војног изасланика: „Стање основних елемената албанске војно-политичке ситуације почетком 1926. године“, К. Пов. Бр. 635, 19. 02. 1926, 8-9. Вид. и: Biljarski (Биљарски) и Kitanov, 2009, 707-708).

Нејпознатија акција ВМРО-а изведена из Албаније било је убиство Спасоја Хаџи-Поповића, националног радника из Битоља и власника листа „Јужна Звезда“, јуна 1926. Захваљујући агилности и доброј обавештајној мрежи у Албанији, југословенски војни изасланик, потпуковник Динић, успео је да разоткрије трагове овог убиства који су водили до корчанске базе ВМРО-а, открије убицу и организује хапшење чете војводе Петра Трајкова од стране албанских власти (Ristić, 2019, 148-149).

После тзв. Првог тиранског пакта из новембра 1926. године (о пакту и његовом значају вид. Mitrović, 1969; Mišić, 2009, 125-163)), када је Италија формализовала свој политички протекторат над Албанијом, комите су се кретале слободније, а притисак југословенских власти на албанску владу поводом комитског питања више није био тако плононосан као предходних година. На ВМРО и македонско-албанску сарадњу се у Риму озбиљно рачунало (Ristić, 2017, 396-397). Југословенско посланство у Тирани је почетком 1927. јавило да је „обновљен косовско-македонски комитет“, наводећи у извештају имена курира комитета (АЈ, МИД-ПО, бр. 334, ф. 4, ј.о. 18, документ „Агенти арбанашке владе, македонског комитета и косовско-македонског комитета на нашој територији“, 14. 11. 1927). Неколико месеци касније, сарадник југословенског МИД-а Стојан Дајић (вид. Mišić, 2018, 88), позивајући се на информације које је добио од свог повереника, јавља да ће Косовски комитет, по угледу на ВМРО, формирати „тројке“ (трочлане групе) за вршење атентата на виђеније људе у Краљевини СХС, и да се неке од тих група већ налазе на терену (АЈ, МИД-ПО, бр. 334, ф. 4, ј.о. 18, извештај пов. бр. 37, 27. 04. 1927). Београдско провладино *Време* је, позивајући се на писање грчке штампе, јављало да бугарске комите у Албанији делују под заштитом представника албанских власти и виђенијих људи, и да су им центри за акцију на југословенској и грчкој територији у Корчи и пограничном селу Девол. (*Време*, „Албанске власти помажу бугарске комите у Албанији?“, 09. 11. 1927, 3). Негде крајем 1927, или почетком 1928⁷, југословенска влада је упутила ноту албанској влади поводом деловања бугарских комита. Текст ноте нисмо пронашли, али нам одговор албанске владе на ноту пружа делимични увид у њену садржину. Изгледа да је југословенска влада признала албанској влади одређене напоре учињене на сузбијању активности комита (јер се у одговору наводи да је званична Тирана задовољна признањем њених напора). Такође, произилази да је југословенска влада тражила конкретно ангажовање албанских власти (с обзиром да је, поводом ноте, албанско Министарство унутрашњих послова наредило својим префектима у Корчи и Елбасану да појачају мере обезбеђења границе, те да спрече боравак

⁷ Ноту нисмо пронашли у сачуваним изворима, нити смо пронашли тачан датум њеног уручења, па смо је датирали на основу времена одговора албанске владе.

„сумњивих лица“ у пограничним местима). Београд је захтевао и да се спречи деловање бугарских учитеља у Албанији, па је албанска влада изјавила да ће им ставити до знања да се налазе у албанским школама „у којима је бугарски језик само споредан предмет“. Албанска влада је, такође, обећала да ће погранични органи код Врбника и Гироце, као и префект Корче, спречити организовање и рад „банди“, те да ће албанске власти предузети све превентивне и репресивне мере како би спречиле антијугословенско деловање бугарских комита са своје територије.

Посланство у Тирани је сматрало да се овакав албански одговор може прихватити као „задовољавајући“, уз низ примедба: албанска влада је избегла конкретне одговоре на конкретне случајеве (на пример о кретању и акцијама Георгија Попхристова, Петра Шанданова и других); сматра се неистинитим извештај префекта у Корчи (који је био саставни део албанског одговора на ноту), да истрага бугарских комита и „преметачине“ у Корчи нису дале резултата. Посланство напомиње да се албанској влади још једном мора указати на опасност (по Краљевину СХС) од комитског деловања у Албанији, уколико обећане мере не буду дале резултате (АЈ, МИД-ПО, бр. 334, ф. 4, ј.о. 18, л. 799, Извештај из Тиране, пов. бр. 230, 11. 03. 1928).

Није нам познато да ли је, и у којој мери дошло до реализације обећања које албанска влада дала, али потоњи извештаји (из 1928. и 1929) говоре о присуству комита, њиховом кретању и активностима, као и о неким акцијама албанских власти, као што је било хапшење комитских јатака октобра 1929. године (вид. АЈ, МИД-ПО, бр. 334, ф. 4, ј.о. 18, л. 806, извештај из Валоне, пов.бр. 100, 18. 05. 1928; л. 807, извештај из Валоне, пов.бр. 101, 18. 05. 1928; извештај из Корче, пов. бр. 542, 15. 10. 1929), које су више биле изнуђене инсистирањем и притисцима званичног Београда, него плод искрених намера да се ово проблематично питање међусобних односа скине са агенде, те да се, и на том нивоу, релаксирају ионако напети односи између две државе.

* * *

Питање деловања македонских комита у Албанији било је једно од значајнијих питања билатералних односа две државе, иако се не може рећи да је било најважније, нити да је представљало највећи проблем у односима. Пре се може рећи да је ово питање било саставни део оних круцијалних тема југословенско-албанских односа, као што су променљиво поверење (до изразитог неповерења) званичног Београда према албанској политици (посебно у време владавине Ахеда Зогуа, некада југословенског протежеа, а касније, из југословенског угла гледано, проблематичног ауторитарног и проиталијанског владара Албаније), као и питања свеукупне (војно-политичке, дипломатске и економске) акције Италије у Албанији, која је подразумевала и „спонзорство“ или логистичку подршку антијугословенским покретима. Италија је била главни инспиратор и финансијер антијугословенске политике албанске владе, посебно у периоду после Тиранског пакта. Дакле, проблем македонског деловања је могуће разумети само у ширем политичком контексту, не као изоловани

проблем, мада је и на том „излованом“ нивоу деловање ВМРО-а представљало безбедносу претњу, која, ипак, није могла да озбиљније угрози суверенитет и територијални интегритет Краљевине СХС, али је њено сузбијање ангажовало одређене дипломатске и безбедносне ресурсе, и изазивало пажњу јавности у областима деловања македонских комитета са албанске територије.

Извори

Необјављени извори:

1) Архив Југославије (АЈ)

- Фонд Министарства иностраних дела Краљевине Југославије – Политичко одељење, бр. 334
- Фонд Посланства Краљевине Југославије у Паризу, бр. 388
- Збирка Александра Цинцар Марковића, бр. 310
- Збирка Војислава Јовановића -Марамба, бр. 335

Објављени извори:

- Biljarski, C., Kitanov, V. (2009). *Oficialnata i tainata bulgaro-turska diplomacia (1903-1925 g.)*. Sofia: Državna agencija ‘‘Arhivi’’. [Биљарски, Ц., Китанов, В. (2009). *Официјалната и тајната бугаро-турска дипломација (1903-1925 г.)*. Софија: Државна агенција ‘‘Архиви’’]
- Katardžiev, I., Lape, A. (2001). *Italijanski diplomatski dokumenti za Makedonija, tom I, knjiga 1*. Skopje: Državen Arhiv na Republika Makedonija.

Штампа:

Време (Београд)

Литература

- Avramovski, Ž. (1965). *Akcija jugoslovenske vlade protiv Zoguovog režima u Albaniji preko Cena bega Kryeziu (1926-1927)*, *Albanološka istraživanja*, 2, 225-242.
- Avramovski, Ž. (1966). *Italijanska ekonomska penetracija u Albaniji 1925-1939*, *Istorija XX veka – zbornik radova*, V, 93-213.
- Avramovski, Ž. (1968). *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937*. Beograd: Prosveta
- Avramovski, Ž. (1984). *Albanija između Jugoslavije i Italije 1918-1924*, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, 153-181.
- Avramovski, Ž. (1986). *Balkanska Antanta (1934-1940)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju
- Avramovski, Ž. (1987). *Jugoslovensko-albanski odnosi 1918-1939*, *Ideje*, 5-6, 67-79.

- Bartl, P. (2001). *Albanci, od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio
- Borozan, Đ. (1995). *Velika Albanija: porjeklo, ideje, praksa*. Beograd: Vojnoistorijski institut
- Dimić, L.J., Borozan, Đ. (1998). *Jugoslovenska država i Albanci, tom I* (uvodna studija). Beograd: Službeni list, Arhiv Jugoslavije, Vojnoistorijski institut
- Dimić, L.J., Borozan, Đ. (1999). *Jugoslovenska država i Albanci, tom II* (uvodna studija). Beograd: Službeni list, Arhiv Jugoslavije, Vojnoistorijski institut
- Gligorijević, B. (1992). *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju
- Gligorijević, B. (2002). *Kralj Aleksandar u evropskoj politici*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Hercigonja, D. (1987). *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929-1933*, Beograd: Institut za savremenu istoriju
- Hrabak, B. (2006). *Arbanaške studija, knj. 4*, Beograd: Arhivar
- Maliković, D. (2003). Kačački pokret na Kosovu i Metohiji 1922-1924, *Baština*, 15, 89-102.
- Maliković, D. (2005). *Kačački pokret na Kosovu i Metohiji: 1918-1924*. Leposavić-Kosovska Mitrovica: Institutu za srpsku kulturu – Filozofski fakultet.
- Milak, E. (1987). *Italija i Jugoslavija 1931-1937*. Beograd: Institut za savremenu istoriju
- Mitrović, A. (1991). Jugoslavija, albansko pitanje i Italija 1919-1939, *Srbi i Albanci u XX veku-zbornik radova*, 231-253.
- Mitrović, A. (1969). Milan Rakić u italijansko-jugoslovenskoj krizi posle pakta u Tirani, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 3-4, 214-228.
- Mićić, S. (2018). *Od birokratije do diplomatije. Istorija jugoslovenske diplomatske službe 1918-1939*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Mišić, S. (2009). *Albanija: prijatelj i protivnik. Jugoslovenska politika prema Albaniji 1924-1927*. Beograd: Službeni glasnik
- Njumen, Dž. P. (2013). Zaokruživanje Velikog rata: porekla, odlike i nasleđe paravojnog nasleđa na Balkanu. U: Gervart, R., Horn, Dž. (prir.). *Rat u miru. Paravojno nasilje u Evropi posle Prvog svetskog rata 1918-1923* (229-257). Beograd: Arhipelag
- Ristić, I. (2017). *Bugarska u politici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, doktorska disertacija (rukopis). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. (elektronski izvor: <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8950/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)
- Ristić, I. (2018a). *Milan Rakić u Sofiji*. Beograd: Čigoja Štampa
- Ristić, I. (2018b). Sovjetska Rusija i Kominternu protiv "Versajskog poretka" na Balkanu posle Prvog svetskog rata. U: Blagojević, B. (ur.). *Mesto i uloga društveno-humanističkih nauka u savremenom svetu*, tematski zbornik radova, knj. 2 (67-77), Niš: Filozofski fakultet u Nišu
- Ristić, I. (2019). Rad vojne obaveštajne službe Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema Bugarskoj (s posebnim osvrtom na obaveštajni rad Tanasija Dinića), *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1-2, 129-151.

- Sretenović, S. (2008). *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Tasić, D. (2002). Vojno-politička akcija “makedonstvujušćih” u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji 1919-1934, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 3, 92-107.
- Toš, Dž. (2008). *U traganju za istorijom*. Beograd: Clio
- Vinaver, V. (1985). *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*. Beograd: Institut za savremenu istoriju

Ivan Ristić

IMRO'S ACTIVITIES FROM ALBANIA AGAINST KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Summary: The “Macedonian Question” was one of the key issues in the Balkans even before and after the First World War. For the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (S.C.S.), it was one of the most important security problem, especially due to the activities of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO), which used terroristic, political and propaganda means in its operations. The IMRO's main aim was unifications all of the “Bulgarian territory”, included so-called “Vardar-Macedonia”, who was part of the Kingdom of the S.C.S. IMRO operated from both Bulgaria and Albania – from Albania especially in the second half of the 1920s. The paper discusses the activities of VMRO from the territory of Albania, the activities of the Kingdom of S.C.S to suppress this action, as well as the impact of IMRO's activities in Albania on Yugoslav-Albanian relations, especially in light of the Yugoslav-Italian crisis concerning Albania. Unpublished diplomatic reports, as well as published diplomatic materials from foreign sources, was the basis of the research.

0807978@gmail.com

АТЕНТАНТ У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ МАРТА 1936. ГОДИНЕ – ПОЗАДИНА, СУДСКИ ПРОЦЕС, ПОСЛЕДИЦЕ

Сажетак: На основу архивских извора, објављене грађе, оновремене штампе и постојеће литературе анализира се позадина пуцања на председника Владе и министра спољних послова Краљевине Југославије Милана Стојадиновића у Народној скупштини од 6. марта 1936. У њему се прате промена Владе која је уследила, реакције у земљи и иностранству на догађај, као и судски процес којим је цео случај окончан. На крају рада се разматрају политичке последице овог чина, као и појединачне судбине умешаних.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Милан Стојадиновић, Народна скупштина, атентат

Атентати нису реткост у историји Србије и Југославије, како оној старијој, тако и скорашњој. Један такав догађај збио се марта 1936, дакле мање од осам година од атентата из јуна 1928. када је у дому Народне скупштине страдало неколико припадника Хрватске сељачке странке. Овога пута није било страдалих, али је било суђења и значајних политичких промена. О овој теми у југословенској и српској историографији писао је историчар Тодор Стојков у недовршеној књизи о влади Милана Стојадиновића (Stojkov, 1985: 132–139), док се у неким радовима она у краћим цртама помиње (Тешић, 1997: 86–88; Симић, 2007: 33; Радић, 2018: 256). Стојков је чак отворено исказао сумњу да је на председника Владе стварно и гађано. Ту тврдњу поткрепљује и мишљењем чехословачког посланика у Београду (Stojkov, 1985: 132–133). Циљ овог рада је да догађај осветли из што више различитих углова, како на основу архивске грађе и извештавања штампе, тако и од стране самих учесника, али и оних који су посредно о њему информисани.

Према стенографским белешкама седница 6. марта 1936. почела је у 10:45, а главна тема била је расправа о буџету за 1936/1937. Седницом је председавао Стеван Ћирић, председник Народне скупштине. Након формалних тачака око усвајања записника реч је добио председник Владе Милан Стојадиновић. Док је он говорио, често је прекидан прибављањем посланика опозиционе Југословенске националне странке (ЈНС) Дамјана Арнаутовића, који се прво налазио на галерији, па је касније прешао у посланичке клупе. Више пута је упозораван на недолично понашање од стране председника Ћирића, а једном му се обра-

тио и сам Стојадиновић. Два посланика владајуће већине Воја Јанић и Милоје Сокић су наглас констатовали да Арнаутовића треба удаљити јер је очигледно пијан. У моменту када је Стојадиновић спомињао кнеза Павла уз одобравање већине посланика усклицима: „Живео кнез Павле“, Арнаутовић је узвратио са: „Живео краљ Петар“. Упутио је провокацију Јанићу који му је на то одговорио. Арнаутовић је извадио револвер из унутрашњег џепа капута и пуцао „три или четири пута“, а како се наводи „први пут у правцу говорнице“ за којом је био председник Владе.¹ Неколико народних посланика прилази Арнаутовићу и разоружава га, након чега је изведен из сале. Тирић је тада, из очигледних разлога, прекинуо седницу. Након свега двадесетак минута, када је било јасно да даљих немира неће бити, заседање је настављено. Вође опозиције су у кратким говорима осудили злочин и честитали председнику што је из свега изашао неповређен и он је тада бурно поздрављен завршио своје излагање.

У току истог дана у Управу града приведни су и народни посланици Јован Ненадовић, Мирко Урошевић, Василије Трбић, Драгиша Стојадиновић, Никола Кабалин, Радивоје Нановић и Драгољуб Иванић да би били саслушани у вези са догађајима у Скупштини. По сазнањима полиције они су у току ноћи 5. на 6. март били „у разним локалим са Дамјаном Арнаутовићем“.² Наредног дана Имуניתетни одбор једногласно је решио да предложи Народној скупштини да се Арнаутовић „изда истражним и судским органима ради даљег прогона по Закону о поступку судова у кривичним стварима“.³ Исто је наредних дана учињено и за остале осумњичене посланике.

Уследиле су и бројне честитке председнику Владе са разних страна. Кнез Павле и кнегиња Олга су посетили Стојадиновића у његовој вили на Топчидерском брду и честитали му на „срећној околности што је избегао несрећу“. За њима су честитали и остала два краљевска намесника Раденко Станковић и Иво Перовић. Од странаца у извештају први се помињу председник чехословачке владе Хоџа и енглески посланик у Београду Кембел.⁴ Штампана је забележила и честитке председника бугарске и турске владе, француског министра спољних послова, као и посланика Пољске и Чехословачке у Београду. (*Политика*, 7. 3. 1936, 14). Посланички клуб владајуће ЈРЗ одмах је издао резолуцију којом се у шест тачака са гнушањем осуђује такав начин борбе од стране опозиције, даје подршка председнику Владе са којим чврсто стоје на „бранику народних слобода и истинског парламентаризма“ и тражи да се сви кривци и саучесници „злочина“ примерно казне. У првој тачки захваљује се Богу „што је спасао живот“ председника Владе „спречивши одвратан злочин који је унапред био припремљен“.⁵

¹ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, година 5, Београд 1936, књига 3, стр. 123.

² АЈ, 38-112-582, „Истрага по делу атентата на претседника владе“.

³ АЈ, 38-112-592, „Имуניתетни одбор о Дамјану Арнаутовићу“.

⁴ АЈ, 38-112-593, „Честитке г.др. Стојадиновићу“.

⁵ АЈ, 38-112-584, „Резолуција Посланичког клуба ЈРЗ о атентату“.

Већ 8. марта одржан је у јутарњим часовима протестни митинг „против покушаног атентата“ на председника Владе у Београду у башти код Коларца на коме су говорили министри Драгиша Цветковић и Ђура Јанковић. На истом су говорили и Милан Вапа у име привредника Београда, Недељко Савић у име Савеза трговаца, Милорад Симовић у име ратника и др. Окупљени су усвојили резолуцију у којој се наводи да присутни „најодлучније и са гнушањем осуђују атентат на др Милана Стојадиновића“, „траже да се кривци најстроже по Закону прогоне“ и даје подршка Влади у раду на „увођењу режима пуне демократије“.⁶ Таквих скупова било је и на другим местима, а сви су они били организовани од стране месних и среских одбора владајуће странке. На једном таквом окупљању Ђура Јанковић је упоредио атентат од 6. марта са оним из 1928. Тада је закључио како су хици испалени 1928. привремено сахранили демократију, док су је ови од марта 1936. године васкрснули (Stojkov, 1985: 137).

Уследила је оставка целог кабинета са образложењем да после догађаја у Скупштини Влада има потребу да поново тражи поверење од Краљевског намесништва. Стојадиновић је одмах добио нови мандат, али састав Владе више није био исти. Главна промена односила се на место министра војске и морнарице. Уместо генерала Петра Живковића дошао је генерал Љубомир Марић, дотадашњи начелник Ђенерлштаба, човек који је важио за човека који се клони политике. Што се тиче министара хрватске националности, који су у Стојадиновићевој влади били обавезни чланови, али нису били представници ХСС-а, Милета Мишкулина заменио је Јосип Рогоћ. Још једна промена била је и улазак Војислава Ђорђевића, представника Народног сељачког клуба као министра без портфеља. Наравно, свима је била јасно да је најбитнија промена била смена Живковића, човека који је представљао симбол диктатуре. Стојадиновић је успео да елиминише свог највећег противника у Влади, човека који је многим сметао, а тиме је подигао и сопствени престиж. У писму које је упутио Живковићу, а у коме га је обавештавао о променама у Влади, Стојадиновић је написао да због „извесних разлога“ није било могуће његове учешће у Влади, што му је нарочито жао (Stojkov, 1985: 134). Какви су то били разлози, није објашњено.

На овом месту, важно је видети шта су о позадини догађаја у Скупштини говорили поменута двојица, дакле Стојадиновић, човек који је највише профитирао целом ситуацијом, и Живковић, онај који је највише изгубио. У својим мемоарима бивши премијер опширно говори о овим дешавањима. Стојадиновић је све представио као „гледање смрти у очи“ (Stojadinović, 1970: 349). Посебно је нагласио да је Живковић једини од министара био ван парламента, односно да је тражио аудијенцију код кнеза намесника у време почетка заседања. То је протумачено као жеља да у тренутку када буде стигла вест о убиству буде поред кнеза и покуша да му наметне своју вољу, односно да он преузме место премијера. Стојадиновић помиње и каснију провокацију са кретањем неких трупа у Београду, али је то прошло без икаквих последица јер су полицијске

⁶ АЈ, 38-112-595, „Митинг у Београду против атентата“.

снаге остале мирне (Stojadinović, 1970: 356–357). Председник Владе тврди како је наводно кнез био спреман на хапшење Живковића, али га је он од тога одвратио зато што конкретних доказа против њега није било.

Генерал Живковић у својим сећањима се у краћим цртама осврће на дешавања око атентата и разлоге за његову смену. Он негира билу какву умешаност у догађаје, самог атентатора ословљава као „неки Арнаутовић“, а као своју једину грешку признаје што није одмах по сазнању показао више интересовања за цео случај и упутио честитке Стојадиновићу што је избегао несрећу (Живковић, 2015: 143–144). Као разлоге за своју смену он види да се његов положај у Влади није свиђао појединим министрима, нарочито министру унутрашњих послова Антону Корощцу, па и самом Стојадиновићу. Као главни разлог зашто је смењен истиче своју притужбу кнезу на „слабости и попустљивости“ од стране министра унутрашњих послова поводом ситуације у Хрватској везано за истицање хрватских застава уместо југословенских. (Живковић, 2015: 145–146). Дакле, догађај у Скупштини је, по Живковићу, само искоришћен као повод да се он удаљи из Владе, а одлука је постојала од раније.

Државни пропагандни апарат на челу са Централним пресбиroomом, основаним 1929. као „опште државне обавештајне службе“ (Симић, 2007: 79–103) брзо је реаговао и понудио своје објашњење дешавања у Скупштини. У циркуларном писму шеф ЦПБ-а Коста Луковић је дао опширно тумачење кога су били дужни да се држе сви дописници у земљи и иностранству. У писму се наводи да је „гнусни инцидент у Скупштини“ дело „групе очајника“, којима припада атентатор Арнаутовић, која не може да се помири с тиме да „нису на власти и да на власт не могу доћи“. Та група, како се каже, противник је „свакој демократизацији земље и сваком настављању рада у томе правцу“. Сам акт представљен је као „последња карика у ланцу саботаже парламента и стварања скандала у парламенту“.⁷ Стојадиновић је представљен као неко ко брани демократију и води земљу у нову еру парламентарности. Луковић наводи како се он показао „не само одлучан и истрајан, него и решен на све жртве“.⁸ Дакле, пропагандне смернице ишле су ка томе да објасне да се ради о сукобу демократских и недемократских снага. Наравно, није пропуштено да се спомене како атентатор припада Јевтићевом посланичком клубу. Закључено је како је подршка Стојадиновићу у јавности, али и у парламенту, уласком групе Војина Ђорђевића у Владу, постала још шира и снажнија.

Британско посланство у Београду донело је веома детаљан извештај о догађајима у Скупштини. У њему се наводи да је посланик Јевтићеве групе покушао да изврши атентат на Стојадиновића, говори се да је био под дејством алкохола, да је први метак био у правцу премијера, а друга два су завршила у поду јер су други посланици скочили на Арнаутовића. Британци наводе како је Стојадиновић након првог хица „мирно окренуо леђа атентатору и са другим члановима Владе напустио Скупштину кроз споредна врата“. Позивајући се на

⁷ АЈ, 38-1, Дописнику Централног Пресбиroomа од 7. марта 1936, 1

⁸ Исто, 3.

полицијску истрагу закључују да је атентатор био „оруђе у рукама других, који су га срамно напустили“.⁹ Видимо да се њихово тумачење не разликује много од званичног, односно да су своја сазнања црпили из владиних извора.

У времену када су владе Југославије и Италије још увек испипавале терен за споразум који ће уследити у наредној години треба видети и реакцију званичног Рима на догађаје из Београда. Као позитиван знак са Мусолинијеве стране у правцу сређивања односа може се окарактерисати и телеграм подршке који је послао Стојадиновићу поводом покушаја атентата. Он је тада написао: „Желим да Вашој Екселенцији изразим највеће задовољство јер је изашао неповређен из одвратног атентата о коме сам чуо са дубоким огорчењем“.¹⁰ У разговору са италијанским послаником у Београду Гвидом Виолом пар дана касније, кнез Павле је исказао колико вреднује овај Мусолинијев гест, оптужујући Богољуба Јевтића и Живковића да стоје иза атентата, као људе који су „из личних интереса“ спремни да нападну „државу и династију“.¹¹ Било је то време када је кнез намесник чврсто стајао иза свог избора за председника Владе и министра иностраних послова. Иначе, током говора у Скупштини Стојадиновић је изрекао наду да ће се односи са Италијом средити и да ће после лошег периода доћи до једног трајнијег пријатељства у будућности.¹²

Бугарски премијер Георги Кјосеиванов је у разговору са италијанским послаником у Софији Сапулом изјавио да је уклањање Живковића из Владе велики ударац за „војну лигу“ и да је нови министар Марић је један од ретких генерала који не припада тим круговима. Кјосеиванов је тврдио да је начин на који је окончана криза „успех политике који води кнез Павле“.¹³ Тада још Кјосеиванов није имао толико поверења у свог колегу премијера, као што ће имати касније, а то ће уследити веома брзо, већ крајем 1936. када ће са њим договорити Пакт о вечном пријатељству између две државе.

На овом месту ваља поменути и реакције на догађања у Скупштини тројице истакнутих појединаца који су то забележили у својим дневницима. Први од њих је новинар Милан Јовановић Стоимировић, тада главни уредник поново покренуте „Самоуправе“, човек који је веровао у Стојадиновића и исправност његове политике и чија улога у владиној пропагандној организацији није била мала. Он је дошао до парламента непосредно после пуцњаве где је добио информације да је мотив „обарање режима и враћање у диктатуру“, а о организаторима је чуо да се ради о „мрачним силама и Јевтићу“. За Арнаутовића, који је долазио из његовог, смедеревског краја, знао је да је „поштен човек, али пијандура“. Лично се плашио за судбину Стојадиновића и страховао

⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, (1986) II, Zagreb-Beograd: Globus-Arhiv Jugoslavije, 463.

¹⁰ *Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, Ottava serie, Volume III, Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, D. 380, 443, fus. 1.

¹¹ *DDI*, Ottava serie, Volume III, D. 450, 509.

¹² *Documenti di politica internazionale 1936*, I, (Milano: Istituto per gli studi di politica internazionale, 1936), 627–628.

¹³ *DDI*, Ottava serie, Volume III, D. 422, 485.

од реакција Живковића после смене. У запису од 7. марта каже: „Седми март је важан датум већ и стога ако 8. март осване миран и без икаквог потреса, Кнез је господар ситуације са Стојадиновићем и демократија је успостављена“ (Јовановић Стоимировић, 2000: 42–43).

Други запис долази од Милоша Московљевића, филолога, који је иза себе оставио писани дневник од скоро пола века.¹⁴ Он је на ствар гледао из свог угла, али је његово запажање било далеко проницљивије. Московљевић је записао: „Изгледа да је то скувано у кујни Пере Живковића, али је изведено неозбиљно, јер је атентатор био пијан и непрестаном галамом привукао пажњу на себе“. Први закључак који је донео водио га је до другог: „Просто, као да га је Стојадиновић најмио да му створи рекламу...“ (Московљевић, 2018: 310). Ова два реаговања се разликују јер су долазили од два различита човека, по образовању и искуству, али и због тога што је један припадао режиму, а други се држао по страни. И Стоимировић и Московљевић су изразили лично задовољство сменом Живковића и изразили наду да је период диктатуре иза њих.

Трећа личност коју помињемо, писац Милош Црњански, је вести о атентату дочекао у посланству у Берлину, где је радио као аташе за штампу. Он је на истом месту био и приликом вести о атентату 1928. Црњански се управљао према раније поменутом писму шефа ЦПБ-а Луковића. Поруку из упуства окарактерисао је као „ништа, речено у много речи“. Оно што је битно из овог записа је међународни контекст времена дешавања атентата. Наиме, један дан после тог догађаја, немачке трупе су умарширале у демилитаризовану Рајнску област, што је био догађај светских размера са великим последицама на даља дешавања у свету, али и на Балканском полуострву.¹⁵ Тако је атентат у Београду дан пре, заборављен, „као и да га није било“ (Срњански, 1990: 192–193).

Истрага је водила ка томе да се открије да ли се радило о индивидуалном чину, или организованој завери групе посланика. Пре самог инцидента пронађен је у тоалету на првом спрату још један револвер са шест метака. О току самог ислеђивања постоји сведочење посланика Драгише Стојадиновића писано након Другог светског рата. Документ је настао током процеса који се водио против Драгомира Јовановића, а који је био иследник о догађајима везано за атентат. Посланик Стојадиновић оптужује у писму да је цео иследни поступак био намештен, односно да је Арнаутовић само потписивао припремљене му записнике од стране Јовановића са образложењем: „Потписуј то, а има од обоје паметнији који то тражи“.¹⁶ Ко је био наредбодавац кога спомиње Драгиша Стојадиновић, није разјашњено. И сам Арнаутовић је на суду спомињао

¹⁴ Комплетан дневник у пет томова публикован је у издању Института за новију историју Србије 2018. године. Дневник је приредио Момчило Исић.

¹⁵ Радило се о кршењу одредаба Локарнског пакта. Иако је имала право да интервенише Француска није реаговала. Против такве одлуке саветовала је и Велика Британија.

¹⁶ Историјски архив Београда (ИАБ), Безбедоносно информативна агенција (БИА), 70900015 – Драгомир Јовановић, документ бр. 170, ненасловљено писмо Драгише Стојадиновића суду од 20. септембра 1945. Овим путем се захваљујем колеги Радосаву Туцовићу на уступљеном документу.

нешто слично везано за записник са саслушања од 31. марта (*Политика*, 11. 7. 1936, 4). Током ислеђивања испитано је око 30 осумњичених и сведока, углавном посланика. Међу њима налазио се и Стојадин Димитријевић, посланик који је по речима председника Владе први скочио у његову заштиту и закачио руку атентатора чиме је његов први хитац отишао у висину. О његовој акцији заштите председника детаљно је писала и штампа (*Политика*, 7. 3. 1936, 2).

Након завршеног ислеђења, 4. априла Управа града Београда поднела је пријаву Државном суду за заштиту државе против народних посланика: Дамјана Арнаутовића, Драгише Стојадиновића, Василија Трбића, Радивоја Нановића, Драгомира Миловановића, Јована Ненадовића, Мирка Урошевића, Српка Вукановића, Николе Кабалина, Драгољуба Ивановића, Михаила Ђуровића и Танасија Динића. Поменути су оптужени за дело из тачке 7. Члана 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, због покушаног атентата на председника Краљевске владе у Народној скупштини на дан 6. марта 1936.¹⁷ Након једномесечног одлагања због продужавања истраге услед велике количине прикупљеног материјала средином јула оптужени су изведени пред суд. У суштини приведенe су особе које су са Арнаутовићем, по његовом сопственом признању, биле у ноћи пре атентата у кафани „Врачарска касина“ и неколико других објеката (*Политика*, 9. 3. 1936, 1).

На овом месту укратко ћемо се осврнути на биографију атентатора, Дамјана Арнаутовића. Рођен је 1898. у Смедереву. Гимназију је завршио у Крагујевцу, а Вишу педагошку школу у Београду 1927. Био је учитељ по селима, школски надзорник и наставник грађанских школа. Заробљен је за време Првог светског рата чији је већи део провео у бугарском заробљеништву. Истицао се као национални радник и узимао је активног учешћа у разним националним организацијама. Био је члан Југословенске националне странке и секретар среске организације. Поред поменутог, Арнаутовић је био секретар среске организације Црвеног крста и председник Чиновничке задруге. Први пут је изабран за народног посланика у срезу малешком на листи Богољуба Јевтића на мајским изборима 1935.¹⁸ Оно што у званичној биографији није писало, а што је била општепозната ствар, као што смо видели, била је његова склоност ка конзумацији алкохола.

Званично је 23. јуна обнародовано да је државни тужилац Суда за заштиту државе Ђерман Ђадров подигао оптужницу против Дамјана Арнаутовића због покушаја убиства председника Владе и осталих због подстрекивања на убиство. Судски процес седморици оптужених почео је у петак 10. јула и трајао је до 24. јула када су у 18 часова изречене пресуде.¹⁹ Сваки оптужени је имао свог адвоката

¹⁷ АЈ, 38-112-686, „Арнаутовић и другови спроведени Државном суду“.

¹⁸ За биографију су коришћени подаци из: *Биографски лексикон, Сенат, Народна скупштина*, уредио Ч.М. Митриновић, Београд: 1935, 93–94.

¹⁹ Део стенографских белешки са суђења налази се у: Архив САНУ, Истражни записници о атентату, сигнатура 14980. За прва три дана суђења постоји материјал од 174 куцане стране. Прва два дана су комплетна, док за трећи постоји само две странице.

та док је тужбу заступао државни тужилац Ђадров. Оптужница је обухватала 38 „великих страница текста откуцаног на писаћој машини“ (*Политика*, 3. 7. 1936, б). Судски колегијум чинило је седам судија на челу са Ивом Уцовићем, председником Државног суда за заштиту државе. Суђење је било јавно и пратио га је велики број новинара и заинтересованих. Штампa му је посветила огроман простор и до у детаље су преношене изјаве оптужених, адвоката, сведока и судског већа. У томе су предњачили најтиражнији листови *Политика*, *Време* и *Правда*. На суђење су долазиле и многе познате личности, као и опозициони политичари сенатор Јован Бањанин, Алберт Крамер и Милан Гавриловић.

Из документације се види да се Арнаутовић првог дана држао прибрано, али је већ другог почео да полемише са председавајућим и државним тужиоцем. Наводио је како му је тражено да од стране полицијских власти да призна „да је добио револвер од Петра Живковића“. Председавајући га је тада упозорио да такав исказ није дао пред истражним судијом, нити је о томе уопште говорио пре суђења.²⁰ Држање адвоката првооптуженог Јанка Барићевића било је окарактерисано као „оштро и препотентно“. Он је на почетку тражио да се Државни суд огласи ненадлежним за ово суђење. Како у томе није успео, покушао је да изазове сукоб између суда и одбране. Посебно је напао управника града да је противно прописима хапсио посланике са циљем да покаже да је својим поступцима „припремио и аранжирао овај процес“.²¹ Милановић је у својој одбрани тврдио да је цео процес „у ствари води против личности Богољуба Јевтића и политике Блаженопочившег краља“. С друге стране, примећено је да се управо Јевтић редовно састаје са адвокатима оптужених ради припремања одбране.²² На крају анализе каже се да и поред опширног извештавања штампе „у вароши није примећено неко нарочито интересовање за процес“.²³

Арнаутовић је насупрот исказу датом у истражном поступку на суђењу негирао да је пуцао у председника Владе и да је имао намеру да га убије. Рекао је да је пуцао из намере „да протестује, да компромитује Владу и Народну скупштину“ (*Политика*, 11. 7. 1936, 4). Питање како је Арнаутовић дошао до револвера било је такође постављено. У првом исказу рекао је да га је добио од Драгише Стојадиновића. Касније је тај исказ негирао и причао да је револвер купио од неког добровољца након пробоја Солунског фронта и донео кући. Тужилац је образлагао да и овај промењени исказ, као и онај о одлуци да пуца на председника, не одговарају истини, већ су тачни наводи из истражног поступка. Сама одлука била је, по тужиоцу, резултат деловања осталих оптужених на Арнаутовића.

Приликом изјашњавања о оптужници Арнаутовић је изјавио да се не осећа ни најмање кривим за дело за које је оптужен. Остао је при наводу из истраге да му је један револвер продао Драгиша Стојадиновић, али не онај са којим је пуцао у Скупштини (*Политика*, 12. 7. 1936, 6). У суштини, Арнаутовић

²⁰ АЈ, Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 9, страна 283.

²¹ АЈ, 37-9-284.

²² АЈ, 37-9-285.

²³ АЈ, 37-9-286.

је негирао постојање било какве организоване завере, као и атентата. Потврдио је да је пио ноћ пред заседање Скупштине. Нико од оптужених се није осећао кривим. Василије Трбић је чак подругљиво одговорио: „Не могу да се осећам кривим зато што је у напитом стању Дамњан Арнаутовић у Народној скупштини ранио вентилатор“ (*Политика*, 12. 7. 1936, 8).

Током суђења поред бројних ситнијих инцидената избио је и један већи током сведочења народног посланика владајуће већине Ђуре Чејовића. Наиме, дошло је до физичког обрачуна између њега и оптуженог Трбића. Наслов у *Политици* гласио је: „Приликом исказа сведока народног посланика г. Ђуре Чејовића дошло је између њега и оптуженог Василија Трбића до плувања у лице, до шамарања и до песницења које је оставило модре и кржаве трагове“ (*Политика*, 15. 7. 1936, 5). Претрес је касније настављен али без Трбића, коме је указана лекарска помоћ. Поменути инцидент сигурно није ишао у прилог одбрани и доказивању ненасилне природе својих брањеника.

Председник Владе није био на суђењу, али је јавно прочитан записник његовог исказа током истраге. У изјави није рекао да се радило о планираном атентату са прецизно одређеним улогама, али је тврдио да су неки народни посланици „доиста, стварали психозу за убиство у Народној скупштини путем говора, претњи, писама, прогласа народу и тако даље“ (*Политика*, 18. 7. 1936, 5). У завршној речи тужилац је инсистирао да Арнаутовић није био под дејством алкохола јер је изјавио током суђења „чим се сећам ситница, значи да нисам био пијан“. С друге стране, основна теза браниоца Вујанца била је да нема говора о атентату, већ се радило о „глупој манифестацији напитог човека“ (*Политика*, 22. 7. 1936, 7). Дугачка излагања адвоката одбране довела су до тога да последњи процесни дан заврши после ponoћи.

Посебан случај везан је, за тада посланика, а касније за време Другог светског рата једног од најпознатијих српских колаборациониста, пензионисаног пуковника Танасија Динића. Њега је тадашњи шеф Јевтић још пре догађања у Народној скупштини послао у Чехословачку са циљем, како сам признаје, да замоли председника тамошње владе Хоџу за материјалну помоћ у опозиционој борби против Стојадиновића. Стављено му је до знања да постоје и одређени француски кругови који су спремни за помоћ у наведеној акцији. Приликом састанка са представницима француске обавештајне службе у Брну стигла је вест о атентату што је тај састанак нагло прекинуло. С обзиром да је видео да се налази на листи оптужених, Динић је решио да се не враћа у земљу. Из Чехословачке послао је писмо у коме је оштро одбацио све оптужбе против њега. Тужилац је обуставио поступак везано за Динића док он не буде доступан суду. Тек средином 1937, приликом Стојадиновићеве посете Прагу, добио је дозволу да се врати, а кривица за то што је био оптужен наводно је сваљена на министра Корошеца.²⁴

Једна од занимљивости на суђењу био је и недолазак Воје Јанића, који је, као што смо видели, био један од очевидаца догађаја, а према стенографским белешкама и онај чија је вербална реакција непосредно претходила Арнаутовићевом чину. Он је дао исказ против оптуженог, али када је требало да се

²⁴ *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ* (2018), Београд: Институт за савремену историју/

појави као сведок, јавио је да се налази на лечењу од реуматизма у бањи и да по савету лекара не може да прекида боравак (Радић, 2018: 256). Поменути Јанић је већ наредне 1937, напустио Стојадиновића по питању Конкордата и деловао као опозиција према влади.

Посебан куриозитет био је случај Николе Кабалина који није био суђен у овом процесу. Од хапшења у марту након атентата до пуштања крајем јуна у затвору је провео четири месеца. Након само две године, дакле од 28. августа 1938. постао је министар трговине и индустрије у Стојадиновићевој влади. У поменутој изјави током истраге председник Владе је изјавио је похвалне речи о њему и исказао своје чуђење према информацији да се Кабалин видео са Арнаутовић пре атентата. Након пада Стојадиновићеве владе у фебруару 1939. и Кабалин је изгубио своје место.

Пресуде за атентат биле су следеће: Дамјан Арнаутовић 15 година робије и трајни губитак грађанских права, Драгиша Стојадиновић пет година робије и исто толико губитка грађанских права, Василије Трбић четири године робије и губитка грађанских права док је Драгиша Милановић осуђен на две године губитка грађанских права и годину и по дана робије. Оптужени Урошевић, Ненадовић и Вукановић су ослобођени (*Политика*, 25. 7. 1936, 3). Сви кажњени су спроведени у затвор у Сремској Митровици на издржавање казне. Британско посланство у Београду смаграло је казне непримерено строгим јер нису оправдане доказним материјалом. Њихов коментар био је да је „г. Стојадиновић искористио прилику да би поравнао старе рачуне са г. Јевтићем и ослободио се најнеугоднијих противника у Скупштини“.²⁵ Такав закључак био је сасвим одговарајући стварном епилогу.

Као што смо видели умешаност тада главних политичких противника у Скупштини, Јевтића и Живковића, није ни доказивана иако су, као што смо видели и кнез Павле и Стојадиновић веровали у њихову умешаност. Директна последица избацивања из Владе била је Живковићево отворено опозиционо деловање и прилажење ЈНС, чији ће ускоро постати председник. Он је већ током јула, још пре завршетка процеса, то најавио причом о уједињењу посланичког клуба ЈНС и Јевтићевог клуба.²⁶ По ономе што смо видели делује да је кнез Павле био и више од Стојадиновића заинтересован да уклони Живковића из Владе. Сведочење председника Владе о томе, али пре свега документа Британског посланства у Београду и италијанских дипломата говоре у прилог томе.

На крају ћемо поменути и неколико речи о судбинама осуђених на овом процесу. Атентатор Арнаутовић је лежао одређени број година у затвору. Након Другог светског рата се активирао у просвети и радио као учитељ у Великом Градишту и основној школи у Кусићу (СБР, 2004, А-Б: 260–261). Драгиша Стојадиновић, који је добио пет година казне, одлежао је свега три. Пуштен је убрзо након пада владе свога презимењака. О томе је писала и италијанска штампа (*La Stampa*, 4. 3. 1939, 5). Василије Трбић је изашао после одлежаних 18 месеци. Наиме, он је помилован указом краљевских намесника из септем-

Друштво историчара Србије, 397–399.

²⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, (1986) II, 464.

²⁶ АЈ, 37-9-258.

бра 1937, у истом тренутку када је и поступак против Танасија Динића званично прекинут (*Политика*, 17. 9. 1937, 2).

У закључку треба рећи да је сама пуцњава у Народној скупштини и догађаји који су уследили били одраз нестабилне и напете политичке ситуације која је владала у земљи. Влада Милана Стојадиновића уз подршку кнеза Павла успела је да овај инцидент искористи да учврсти свој положај и реши се неких политичких противника. У том тренутку створена је пропагандна слика како се Влада креће путем пуне демократизације земље и успостављања правог парламентаризма насупрот ранијем диктаторском режиму и његовим преживелим представницима. До тога, видеће се, наредних година ипак неће доћи.

Извори

Необјављени извори:

Архив САНУ, Истражни записници о атентату

Архив Југославије (Фондови Милана Стојадиновића и Централног прес-бироа)

Историјски архив Београда, Безбедоносно информативна агенција, Досије Драгомира Јовановића

Објављени извори:

Биографски лексикон. Сенат. Народна скупштина (1935). уредио Ч. М. Митриновић. Београд.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji (1986), II, priredio Ž. Avramovski. Zagreb/Beograd: Globus/Arhiv Jugoslavije.

Documenti di politica internazionale 1936, I, (1936), Milano: Istituto per gli studi di politica internazionale.

I Documenti Diplomatici Italiani (1992), Ottava serie, Volume III. Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.

Колаборационисти пред судом ОЗНЕ (2018), приредили: С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија. Београд: Институт за савремену историју/Друштво историчара Србије.

Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије (1936), година 5, књига 3, Београд.

Мемоари:

Јовановић Стоимировић, М. (2000). *Дневник 1936–1941*. Нови Сад: Матица српска.

Живковић, П. (2016). *Сећања 1903–1946*. приредио А. Животић. Зајечар: Народни музеј.

Stojadinović, M. (1970). *Ni rat ni pakt*. Rijeka: Otokar Keršovani.

Московљевић, М. (2018). *Дневник 1916–1968*, књ. 3. приредио М. Исић, Београд: Институт за новију историју Србије.

Crnjanski, M. (1990). *Politički portreti*. Beograd: Beletra.

Штампа:

La Stampa

Политика

Литература

- Радић, Р. (2018). *Војислав Јанић (1890-1944). Свештеник и политичар*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Симић Б. (2007). *Пропаганда Милана Стојадиновића*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Српски биографски речник А-Б*, (2004). Нови Сад: Матица српска.
- Stojkov, T. (1985). *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*. Београд: Institut za savremenu istoriju.
- Тешић, Д. (1997). *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*. Београд: Институт за савремену историју.

Војан Симић

THE ASSASSINATION ATTEMPT IN THE YUGOSLAV PARLIAMENT IN MARCH OF 1936. – BACKGROUND, COURT TRIAL, CONSEQUENCES

Summary: The assassination attempts unfortunately are not rare in the Serbia and Yugoslavia history. One of those events took place in Yugoslav Parliament on 6th March 1936. The target was Prime Minister Milan Stojadinović. The shooter was opposition deputy, Yugoslav nationalist Damjan Arnautović. Prime Minister was unharmed and the shooter was arrested on the spot. The direct consequence of this event was removal of general Petar Živković from the government and Prime Minister strengthen his position. The court trial was held during the summer of the same year. It was open to the public and the press. Seven deputies were charged, the shooter and six alleged accomplices. All of them declared that they are not guilty and denied that any assassination attempt was planned. Nevertheless, four of them were found guilty while shooter got a 15 year sentence. The shooting in the Parliament was the result of unstable situation in the country and its eternal crisis. Milan Stojadinović's government with the support of Prince Pavle, used this incident to get rid of some political opponents that were symbols of past times. At that moment, they have sent to public unrealistic picture that Yugoslavia is going towards complete democratization and full parliamentarism in the opposition to the former dictatorship regime.

smcbjn@yahoo.com

**САВРЕМЕНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ
АНТИЧКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ**

САВРЕМЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У ТУМАЧЕЊУ АРИСТОТЕЛОВЕ ТЕОРИЈЕ О ДУШИ

Сажетак: Као врховни архитект монументалног здања наука, Аристотел је постигао креативну синтезу знања и теорије ранијих мислилаца (Peti 2000: 31). Циљ овог рада је да буде сведочанство изворних утемељености Аристотелове теорије о души у његовом етичком хуманизму као Аристотелов „несвестан“ допринос у борби Душе (као изворни облик Свести) за статус вечног и бесмртног ентитета. Методе истраживања су: анализа, синтеза, спекулативни и феноменолошки метод. Суштина Аристотеловог етичког хуманизма је да живот има узвишени смисао – тежити највишем Добру – највишој Истини. Аутор овог рада поставља питање – главни истраживачки проблем: у ком је смислу суштина Аристотеловог етичког хуманизма огледало етичке димензије његове теорије о души? Резултати показују да и поред тога што Аристотел не додељује души статус вечног и ванвременског начела (Аристотел, За душата 408a25), његов је етички хуманизам кључ за превазилажење апорије у његовој теорији о души. Стваралачки ум као божански део човекове душе и мост ка највишем Добру – пут је који води ка добром животу и преко кога се остварује циљ и смисао човековог постојања.

Кључне речи: Душа – изворни облик Свести, етички хуманизам, највише Добро

Увод

У раду се препричава филозофска прича о Аристотелу као разговор између научника-философа-песника и птице Феникс. Ова прича је драма у којој се душа бори да изађе из тамног лавиринта материје и да види светлину Истине. Зато, „Аристотелова колебања између идеализма и материјализма, на која наилазимо у његовом волуминозном корпусу [...]“ (Budimir 1960: 19), наводе сваког озбиљног истраживача на помисао да би било неправедно тражити од Аристотела целокупни и потпуно изграђени филозофски систем у којем не би било простора за противречности и недоследности. То је немогући захтев који се не може испунити од тако дубоког и свеобухватног мислиоца, какав је био Аристотел.

У том смислу све недоумице и противречности у његовој философији (посебно апорија у његовој теорији о души), само су доказ да је мишљење кроз апорије савршено мишљење – тежња душе да се уздигне свест до нивоа

на коме би могла да разоткрива слојеве бића иза којих се сакрива Истина као суштина постојања.

Зато, главни циљ и смисао овог рада је да постави темеље за једно другачије истраживање и тумачење проблема о души. Са отварањем савремених перспектива у истраживању дострела Аристотеловог етичког хуманизма, рад сведочи о борби душе као изворни облик Свести у проширивању граница свести кроз медијум дела – ван свих друштвено-политичких контекста.

Дело научника-философа-песника пламти у ватри дејствености стваралачког ума. Оно не поседује дух времена – а још мање дух оних који су против ограничења епохе. Дело је носилац онога што је супстанцијално у времену – Духа! Одатле произлази нужност и потреба за његово спаљивање у стваралачкој ватри душе. Спаљивање дела је добар знак његовог поновног рођења. Дело је вечно и оно се стално обнавља кроз циклусе његових препорода. Зато се каже да за дело постоји неколико врста зоре. Дело научника-философа-песника се изнова и изнова уздиже као птица Феникс из властитог пепела. Мисао се уздиже из пепела дела као најчистија духовна супстанца.

Душа као изворни облик Свести даје животни импулс мисли. Она одређује њен смер према пределима Будућности. Душа кроз призму Аристотеловог етичког хуманизма је вечни ентитет који ствара духовну физиономију света према законима Духа. Етички хуманизам је кључ или решење преко кога се превазилази апорија у његовој теорији о души.

1. Апорија у Аристотеловој теорији о души: рођење стваралачког ума на пепелу душе

Аристотелова мисао обилује апоријама. Она је апоретско језгро (проблемска плетеница) сложених тумачења о многим феноменима који превазилазе границе људског ума и свести, постављајући многа питања о природи душе и свести – као темељ духовне егзистенције човека и живих бића уопште. У његовој широкој и антидогматској философској развојној линији – у његовом делу и идеалисти и материјалисти могу пронаћи потврду и ослонац. Стога је Аристотел далеко више научник, него философ и песник: наиме, он „мање је песник и писац него његов учитељ“ (Budimir 1960: 20) – Платон. Па, ипак тријада научник-философ-песник најтачније приказује Аристотелов интелектуални и духовни портрет. Она сведочи о Аристотеловој амбицији и истинској философској тежњи да кроз дело свестрано истражи и ојача људски дух у непрекидној борби за бољи живот и освајање Будућности. У душевном метафизичком вртлогу апорија његове мисли – кроз медиум игре између имагинације и разума, Аристотел, међутим, сведочи о присуству песничког нагона у свом делу, признајући да је немогуће размишљати без маште (Колева 2003: 16).

Аристотел започиње своје истраживање о души као позив будућим истраживачима да проблем о души прошире изван граница људске свести – у сфери духовне егзистенције Свести, на универзалном нивоу. Аристотел узди-

же саму душу високо на пиједесталу постојања – као праначело свему што постоји и граница живота. О истраживању о души он истиче: „Прихватајући да је спознаја међу лепим и поштованим стварима [...] ради обе ове ствари било би разборито, ставити међу првима истраживање о души“ (Аристотел, За душата 402a5). Усмеравајући његову пажњу и интересовање на спознају природе и бити душе, Аристотел продире дубоко у апоретску област са којом се суочава сваки истраживач који се бави комплексним проблемом – Душом. У Аристотеловој теорији о души постоји двојна перспектива у тумачењу феномена душе. Са једне стране, Аристотел тумачи душу као појмовну суштину – узрок и прапочетак тела (и живих бића): „[...] душа је узрок и прапочетак тела које живи [...] она је узрок за кретање, узрок као циљ и узрок као бит тела, које имају душу. А да је бит, је очито; [...] бит је узрок за бивствовање свега“ (Аристотел, За душата 415b10). Са друге стране, душа је према његовом мишљењу пропадљив ентитет, супстанца која гори на ломачи дејствености божанствене ватре вечног ума. Аристотел указује на то да је душа подељена на делове од којих једни имају рационалне моћи преко којих се мисли, а други делови откривају ирационалне и вољне аспекте душе преко којих она остварује своје тежње, жеље и страсти.

Аристотел поставља централно проблемско питање његове теорије о души које гласи: „ако је она по природи раздељена, тада шта онда ствара јединство душе“ (Аристотел, За душата 411b10)? Према Аристотелу душа ствара јединство тела, с обзиром на то да када душа напушта тело, онда се само тело распада и трули (Аристотел, За душата 411b10). Али, Аристотел говори да ипак остаје нејасно зашто још на самом почетку душа не формира јединство, већ је састављена од делова? Ако је душа састављена од делова, онда ће ум непрекидно тражити до бесконачности оно што ствара јединство душе. Аристотел сматра да је немогуће да душа која је подељена на делове ствара јединство у телу. Ако душа у својој потпуности ствара јединство у целом телу, тада и сваки њен део треба да створи јединство у сваком посебном делу тела, а то је немогуће. Зато је према овом дубоком мислиоцу који размишља у апоријама, тешко да се претпостави какав ће део обезбедити ум и на који начин (Аристотел, За душата 411b10-15).

У том смислу, може да се сагледа да постоји противречност или апорија у постојању ове две перспективе у тумачењу Аристотелове теорије о души: и поред тога што је душа појмовна суштина и прапочетак тела и живих бића, ипак она према Аристотелу није вечна и бесмртна, већ напушта тело. За време стварања слике о суштини Аристотелове апорије уобличава се нова метафора, а то је рађање божанствене искре вечног ума на пепелу душе. Да се роди стваралачки ум на пепелу душе је опасна клопка свести! Аристотел не додељује души статус вечног и ванвременског начела, иако је душа према њему узрок, прапочетак и ентелехија у телу или прва испуњеност која има животворну моћ, јер садржи живот као могућност (Аристотел, За душата 415b10).

Са једне стране: Аристотел узвишује спекулативни ум у сфери непропадљивости, вечности и бесмртности (Аристотел, За душата 407a20-25,

408b15-20) и говори о божанској природи ума која не трпи никакве промене (Аристотел, За душата 408b25). У том смислу је према Аристотелу стваралачки ум божански део човекове душе, а ум је раздељен од тела (Аристотел, За душата 429b5).

Са друге стране: он уму истовремено додељује највећи степен општости и претвара га у логичку конструкцију уз чију помоћ душа мисли и спознаје преко појмовних суштина (Аристотел, За душата 429a20). Ово је највећи доказ о апоријској природи мисли дубоког и свеобухватног мислиоца Аристотела. Он ништа не препушта случајностима Са дубином и ширином својих научних мисли и великом дозом љубопитности, тачније са својим философским и песничким импулсом мисли – Аристотел открива противречну природу ствари, која љуби да се сакрива иза вела Свести, бежећи од строгог аналитичног „ока“ научне свести и научног сазнања.

1.1. Стваралачки ум – божански део човекове душе и/или играчка у дискурзивним границама мисли

У дискурзивном времену реалности, душа још увек није сишла на Земљу (Старделов 2019). У овом оскудном времену (затвореном у просторно-временским границама историје-симулакрум) душа је нешто страна на Земљи. Са почецима цивилизације, у свету намеће се мишљење да је душа нешто земаљско, чулно и пролазно. Али је то схватање нетачно и искривљено. Кроз векове судбинске историје света, душа се непрекидно борила за статус вечног и бесмртног ентитета. Принципи душе су се борили за победу над лукавом игром закона логике. „Светска игра“ (Гокиќ 2015: 197) као своје најмоћније оруђе и средство за манипулацију користи лукавство формално-логичких закона. Она заробљава ум у својој клопци и ограничава његове духовне потенцијале. Да се ограничи ум на способност мишљења и спознаје (да се ограничи његови потенцијали у дискурзивним границама мисли), значи да се ставе његове стваралачке моћи у функцију нечега што је ван вечних и живототворних моћи душе. Оваква инструментализација ума у оруђе – играчку – не иде у прилог Аристотеловој хијерархији душевних моћи. Аристотел душу затвара у границе предметног света и своди је на феномен подложен логичкој анализи. Али, ум је отворен концепт преко кога Дух успоставља мост са вечном – животворном моћи душе. Ум је игра свеукупних потенцијала личности – интелектуалних, душевних, духовних!

У Аристотеловој теорији о души стваралачки ум је привидно постављен насупротив уму који трпи или дискурзивном уму (разуму). Али, ипак чисто дејствовање стваралачког ума је затворено у дискурзивним границама мисли. Ум је играчка која је подложна формално-логичким законима. У том смислу стваралачки ум је само логичка конструкција или обична играчка разума. Мостови који повезују ум са вечном – животворном моћи душе су срушени. Душа се бори за статус вечног и бесмртног ентитета. Наизглед остаје отворена и могућност да се тврди да је Аристотел привидно „неправедан“ према принципима душе.

За решење проблема душе–тела које Аристотел предлаже у његовој теорији о души, Витомир Митевски истиче:

„[...] Аристотел се супроставља дуализму тела-душе којег су пре њега заступали питагорејци, а затим и Платон. За њега душа и тело нису две различите ствари, већ две нераздељиве врсте једне исте подлоге. Он тврди да са изузећем умног дела душе, она као целина не може опстајати независно од тела. Затим, душу дефинише као ‘прву испуњеност (ентелехију)’ тела које живот садржи као могућност’. Ближе, душа се опредељује као облик тела са датим квалитетима. Значи, иако душа није телесна, она је везана за тело као њен облик (у дубљем смислу устројства, структуре), па зато и узима учешће у његовим страстима и уопште у осећајима којима је подложна грађа. То је заправо решење које предлаже Аристотел са намером да уједини тело и душу“ (Митевски 1998: 33–34).

Аристотелово решење води ка многим нејасноћама и противречностима. Нејасно је на који начин умствена душа врши улогу у формирању јединства у телу ако је душа у целини пропадљив ентитет?

Стваралачки потенцијал душе као интегрално јединство је божански. То говори о духовној моћи душе да ствара синергију на свим нивоима егзистенције према законима Духа, а то значи да је душа као носилац животворних начела – вечна и бесмртна.

Како је могуће да душа има у исто време животворну моћ – да садржи у себи животни потенцијал – живот као могућност и да даје животни импулс телу (живих бића), а да при томе она као интегрална целина буде пропадљив ентитет? Да ли је логички конзистентно да се мисли да је душа као целина пропадљива – смртна а да се при томе тврди да је један њен део – умствени – вечан и бесмртан? Онда би душа била раздвојена и подељена – на део који је смртан и део који има божанску природу и који је вечан и бесмртан. То би значило да душа у суштини не представља јединство – интегралну целину! Такође ће остати нејасно како је успостављена веза између бесмртог (умственог) дела душе и смртне душе узета као целина ако би се уопште могла сагледати на тај начин и именовати као јединство или целина.

У том смислу присутност апорије у Аристотеловој теорији о души ствара нејасну слику о проблему тела – душе. Ако је стваралачки ум божански део човекове душе, који је раздвојен од тела и не трпи никакве промене – онда рођење стваралачког ума на пепелу душе значи само кршење и непоштовање духовних закона (у сагласности са којима Дух ствара свеукупну егзистенцију успостављајући мостове који повезују ум са вечним живототворним начелима душе). Одговор на питање: да ли је стваралачки ум божански део човекове душе или играчка затворена у дискурзивним границама мисли налази се на самом извору аутентичне Аристотелове мисли. Одговор је комплексан и он представља изазов за сваког истраживача.

2. Етички хуманизам – кључ за превазилажење апорије у Аристотеловој теорији о души и пут ка највишем Добру (еудајмонији)

Решење Аристотелове апорије се садржи у његовој етици. Он успева да пронађе решење у етичком хуманизму, показујући да је пут ка еудајмонији – ка врховном циљу – блаженству душе – само духовно сагледавање и самоумовање, остварено напором да се омогући продор Стварности у зону човековог мишљења. И поред тога што се Аристотел понаша критички према врховном Добру самом по себи, ипак он усваја Платонову еретологију, не негирајући везу између врховног Добра и еудајмоније (Колева 2003: 10). У том смислу стваралачки ум успоставља мост ка највишем Добру (еудајмонији) као манифестација Аристотеловог философског стремљења – да не дозволи ништа да буде без циља односно ускраћено од ентелехије. Да се открије на који је начин и у ком смислу стваралачки ум (као божански део човекове душе) мост ка врховном циљу – ка највишем Добру (еудајмонији), неопходно је продрети у суштину Аристотеловог етичког хуманизма. Етички хуманизам је кључ за превазилажење апорије у његовој теорији о души и пут који води ка највишем Добру (еудајмонији).

Могуће решење апорије у Аристотеловој теорији о души је у ослобођењу чисте дејствености стваралачког ума од власти формално-логичких закона који га затварају у границама предметног света. То значи успостављање мостова који повезују ум са вечном – живототворном моћи душе. Средство за остварење тог циља је игра духовних модуса Свести ван граница слепе нужности. Душа је у потрази темеља духовне егзистенције света и бежи од клопке „светске игре“ (Ћокић 2015: 197). Душа се уздиже преко игре духовних модуса Свести у слободним сферама философске (стваралачке) имагинације где ум обнавља своје потенцијале и отвара своја врата ка Духу. На видiku је: почетак борбе душе за статус вечног и бесмртног ентитета преко обнављања стваралачких потенцијала ума.

Наставља се прича о разговору између научника-философа-песника и птице Феникс. Дело које је прошло строги суд времена и које је трансцендирало временске и просторне димензије – уздижујући се из сопственог пепела, ствара духовну егзистенцију света са поновним распламћивањем стваралачке ватре душе у срцу света! Зато се јавља нужност за поновно спаљивање Аристотеловог дела у стваралачку ватру душе, која је у потрази за изгубљеним путевима Духа.

Мисао се јавља у форми привидних метаморфоза испред „строгог“ суда мишљења – сујета у току историјског развика идеја. Она се бори са „светском игром“ (Ћокић 2015: 197) у токовима цивилизације за очување супстанцијалности – Духа за вечност. Мисао се бори за опстајање у медијуму културе, у којој влада немилосрдна игра моћи симулакрума историјске свести. Мисао се бори за узвишење свести у сферама егзистенцијалног времена где је игра

симулакрума историјске свести немоћна испред суда Истине. Она се бори са привиђењима – са сенкама њених различитих тумачења. Мисао успева да оствари победу њене аутентичности и открије свој лик испред огледала Истине.

Аристотелова мисао се рађа од дејствености стваралачког ума преко синергије између егзистенцијалног и историјског времена у духовном чвору – човеку. Она се уздиже из сопственог пепела кроз векове судбинске историје света:

„Аристотелова мисао има дуг живот и необичну судбину. Она се рађа као покушај за преиспитивање Платонове философије, да би јој се на крају поново приближила; затим, она осваја место на врху хеленске философије уопште. Кроз векове који следе доживљава успон у делима угледних следбеника, али и деградацију у безживотним доктринама схоластике. У последном облику она постаје предмет критике новог научног духа, а Аристотел се површно идентификује са разним тумачењима његове мисли. Чак 20. век чини озбиљне напоре да се Аристотел ослободи од аристотелизма, што би значило повратак ка изворној идеји античког философа. Данас је његова мисао уграђена у многим савременим наукама, а подједнако и у неким модерним философским школама. Он је неизоставна тема када се на једном широком плану расправља о логици, етици, поетици, метафизици, психологији“ (Митевски 1998: 5)...

Пут Аристотелове мисли као да се наизглед губи у лавиринтима дискурзивног језика који влада са феноменима у свету реалности. Као да Аристотелова мисао пропада у сопственој клопци. Као да Аристотелова мисао достиже до сопствених понора – у клопци методичког ума, који не може да усклади инстинкт за Идеалом и везаност са језиком света реалности. Аристотелова мисао се наизглед губи у сопственим противречностима, које раскидају њено апоретско језгро у привидном јединству фрагмената. У њима се бори непогрешив инстинкт за Идеал као тежња ка Истини са везаношћу са феноменима света реалности. Појавна или манифестна страна Аристотелове мисли је бојно поље на којем се боре: са једне стране – наслеђена Платонова чежња за вечности духовних суштина, а са друге стране – везаност са дискурзивним језиком иманентних форми феномена света реалности.

Ипак, пут Аристотелове мисли започиње са испуњењем свете дужности да се даје предност Истини (Аристотел, Никомахова етика 1096а). Он није само испољавање стилске самосталности стваралачке мисли, њено сазревање и продубљивање у континуитету философског искуства у коме се логика мисли никада не изједначава са логиком ствари. Пут Аристотелове мисли значи нешто више! Он је тежња стваралачке мисли да достигне до стрмних понора Истине – али да не изгуби у себи мисао за врлину. Логика Аристотелове мисли често „ратује“ са логиком ствари. Она је усмерена против затворености човека у границама предметног света. У том смислу ток његове философске мисли није мисаони пут који започиње са чулношћу – са појединачног да би се дошло до општег и затим поново да се врати ка појединачном. Мисао Аристотела није нити изворни облик силогизма, већ је продор ка изворној суштини бића – Духа.

Аристотелова мисао је у потрази за начелом кретања – првог покретача – Бога. Мисао слави своју независну егзистенцију у свету духовних суштина. Аристотелова мисао тежи апсолутном смислу Стварности. Аристотел у „Метафизици“ одређује апсолутни смисао Стварности: он изедначује Бога са Истином. Именујући философију као науку за Истином Аристотел сагледава Истину као врхунски циљ теоретске тежње. Ипак, осећајући дубоко у себи – у свом срцу Платонову чежњу за Истином, Аристотел на неки начин признаје свеprisутност утицаја Платонове чежње за Истином у сржи његове стваралачке мисли. У том смислу Аристотел истиче:

„Философија се с правом назива и науком о истини. Заиста, сврха теоретских разматрања је истина, а сврха праксе је дело [...] Међутим, ми не упознајемо оно што је истинито, а да не упознамо узрок [...] Отуда долази да су праначела вечне стварности нужно истинита у правом смислу речи, јер она нису истинита само у извесном тренутку, и нема узрока њиховог постојања; напротив, она су узрок постојања осталих стварности. Према томе, колико извесна ствар постоји, толико садржи истине“ (Aristotel, Metafizika 993b).

Зато је најважније питање Аристотелове философије да одговори на питање: да ли може философија са сигурношћу да потврди да овај живот није залудан, већ да има свој циљ и да је тај циљ достићи еудајмонију у остварењу највишег Добра овога света (Мухић 2014: 34)?

Према Аристотелу философија је најбожанственија и највиша наука, коју не би могла нити једна друга наука превазићи у односу значења које она има: све друге науке су потребније од философије, али ниједна није боља од ње (Aristotel, Metafizika 983a2). У том је смислу философија најбожанственија и највиша наука: она се бави божанским стварима а будући да је Бог узрок свих ствари и начела, философију као науку може поседовати једино Бог. Иако је Аристотелова научна енергија термин, који као духовна нит испреплиће сав његов живот и свеукупно дело – преко танане љубопитности и осматрање бића и звездане сфере, ипак, је једина права Аристотелова страст философија и он је по вокацији философ! У прилог овоме говори његово име које као знак, оживљак и судбина – значи „онај који је савршено усмерен према циљу“ (Колева 2003: 7). Философија је за Аристотела пут који води ултимном циљу постојања, а то је – Бог! Аристотелова стваралачка мисао као врхунска синтеза – синергија између науке, философије и поезије, има свој извор у телеологији као логос за целисходношћу Стварности. Аристотелова телеологија је и његова онтологија, аксиологија и етика: циљ је највише Добро и највише Добро је – циљ!

Аристотелова философија обилује драматичним питањима и апоријама преко којих Аристотел истражује реалност са својим аналитичким умом у границама човековог мишљења. Аристотел сматра да су у свету створени облици – савршени према опредељености сваког појединачног облика, који је органски повезан и у целисти усклађен са својим унутрашњим циљем или унутрашњом целисходношћу – ентелехијом. Ипак, Аристотел је свестан да се свет посматран чулима у перспективи времена недвосмишлено и очевидно

мења без прекида, али, исто тако и да је свет схваћен философски у перспективи вечности – непроменљив и јединствен. Аристотел дубоко и у целини разуме ову противречност која постоји између света реалности и Стварности. Управо у том смислу он покушава да перманентно разрешава дилему философије. Аристотел философију тка као разнобојно платно на разбоју спознаје од нити противречности – апорија у оним спознајним сферама где је сведочанство чула ирелеватно и оно заћуткује испред суда вечности. Неспорно је да је Аристотел у свом свеукупном учењу опседнут Платоновим светом идеја, без обзира на то да ли га прихвата или га негира (Колева 2003: 8). Он у неком смислу прихвата Платоново учење о души (Колева 2003: 29). Али, за први пут у историји философије Аристотел успоставља мост између апсолутног смисла Стварности и контингентности реалности. Његов подухват је философски коперникански преокрет: Аристотел чини пробој од сфере вечности – Идеалитета – Стварности у дискурзивном времену реалности. У ствари, он чини озбиљне напоре да задржи Стварност у зони људског мишљења и да на тај начин усклади контингентност реалности са целисходношћу Стварности.

Аристотелова телеологија као синергија између његове онтологије, аксиологије и етике, изражава суштину његовог етичког хуманизма. Он представља кључ за превазилажење апорије у његовој теорији о души. Према Аристотеловом етичком хуманизму живот има узвишени смисао, да се стреми највишем Добру: то значи да је врхунски циљ живота (у коме влада умствени део душе), блаженство – еудајмонија. Иако Аристотел не додељује души статус вечног и ванвременског начела ипак је душа далеко од тога да буде чулна супстанца подложна променама! Аристотелов етички хуманизам интегрира апоретско језгро његове стваралачке философске мисли и садржи решење апорије у његовој теорији о души. Ако је душа граница живота – узрок и прапочетак живих бића која има животворну моћ, тада она води порекло од непокретне вечне супстанце која постоји у Стварности. Душа је инхерентно повезана са Првим Покретачем – Богом и она потиче из божанствене реалности!

Бог је савршена реалност односно Стварност! Вечна супстанца је непокретна, недељива, без просторне величине и она је одвојена од реалности коју сазнајемо чулима (Aristotel Metafizika 1073a7). Аристотел каже да је божански елемент који садржи ум као божански део човекове душе – више Стварност него могућност, а чин када ум постаје свестан самог себе схватајући натчулно – савршено и највише блаженство (Aristotel, Metafizika 1072b7). У том смислу Аристотел каже:

„[...] Живот такође припада богу, јер је живот дело ума, а бог је то само дело; божје дело које постоји само по себи је савршени и вечни живот. Стога кажемо да је бог већи и савршена реалност, тако да живот и стално и вечито трајање припадају богу; сам бог је управо то“ (Aristotel, Metafizika 1072b7).

Узвишена и божанствена природа душе значи да она у току живота има највиши циљ односно ентелехију – да стреми ка највишем Добру – еудајмонији. Иако Аристотел не додељује души статус вечног и ванвременског начела

(Аристотел, За душата 408a25), ипак, она представља јединство – будући да само јединство или целина може имати својства начела и прапочетка. Душа као суштина и начело са животворном моћи, које се не може одвојити нити у времену, нити у простору – јесте јединство (Aristotel, Metafizika 1013a1, 1016b6). Своје јединство душа остварује преко своје тежње ка врхунском циљу живота – ка највишем Добру или еудајмонији. Мудрост или философија као наука о праначелима или божанствена наука припрема душу да оствари своју тежњу за највише Добро – еудајмонију. Еудајмонија је стање душе у којој стваралачки ум успоставља инхерентну везу са Богом. У том смислу деистичка доктрина о души – изложена у Аристотеловом делу „Метафизика“, представља припрему или пропедеутику за интерпретацију његове теорије о души – која кулминира у његовом делу „О души“.

Аристотел верује у истинитост начела о противречностима, према којем није могуће иста ствар да постоји и да не постоји у исто време (Aristotel, Metafizika 1006a4). Од овог начела противречности произилази да душа не може истовремено да буде јединство – интегрална целина (да буде вечна и бесмртна) и да не буде јединство, односно да буде раздвојена на делове (да буде смртна и пропадљива). Зато се душа остварује као вечно и ванвременско начело само преко тежње за највишим Добром – еудајмонијом, коју одабире због ње саме, а никад због нечег другог. Управо, то је доказ о њеној узвишеној природи. Ово представља „несвестан“ Аристотелов допринос у борби душе (као изворном облику Свести) за статус вечног и бесмртног ентитета. Узвишена душа се налази у стању аутаркије односно самодовољности. Духовно стање аутаркије се достиже преко живота који је утемељен на највишим принципима врлине. У том смислу еудајмонија је смисао доброг живота који је утемељен на врлинама, а аутаркија или самодовољност је пут који води ка еудајмонији (Аристотел, Никомахова етика 1097b6-7). На путу ка Извору, према јединственом извору свеукупног постојања – Богу, душа има тежњу ка највишем унутрашњем циљу односно ентелехији, а то је врхунско Добро или еудајмонија. Енергија душе која тежи за врлином (која тежи за најплеменитијом и најсавршенијом врлином) јесте човеково добро (Аристотел, Никомахова етика 1098a15). А управо је то огледало узвишене природе душе.

Аристотелов етички хуманизам садржи решење апорије у његовој теорији о души: само преко живота који се остварује као енергија душе у сагласности са Добром, душа успева да оствари узвишену мисију на овом свету – да пронађе пут ка Богу. На тај начин преко постизања духовног стања аутаркије или самодовољности, душа остварује саму себе као вечно и ванвременско начело, које трансцендира границе реалног света, успостављајући мостове са божанском Стварношћу. Али, ипак:

„Са перспективе филозофа живота, Аристотел не само што не помера срећу у некаквом апстрактном трансегзистенцијалном или постхумном времену, већ јасно истиће да се срећа и највише добро у животу не могу раздвојити од конкретног живота, будући да само жив човек може бити срећан“ (Муџић 2014: 104).

Душа је духовни императив којим се објашњава феномен света у целој његовој комплексности. Зато, Аристотелова теорија о души преко своје етичке димензије оваплоћује духовно језгро или нуклеус постојања – узвишену душу као унутрашњи императив Свести.

Закључак

Аристотелова теорија о души је изворно утемељена у његовом етичком хуманизму, који изражава њену етичку димензију. Философ своју телеологију, као логос за целисходност стварности и креативне синтезе онтологије, аксиологије и етике – крунише са својом теоријом о души, као кристализирану духовност и апоретско језгро његовог етичког хуманизма. Аристотелов појам ентелехије као централни термин његове телеологије представља одбрану аутономног избора човека и човечанства да прате сопствене унутрашње императиве. То једино значи позив до аутономног појединца да прати свој сопствени унутрашњи императив – душу! Ово је „несвестан“ Аристотелов допринос ка борби душе као изворном облику свести за статус вечног и бесмртног ентитета поштујући највише духовне принципе у остварењу доброг живота утемељен на врлини.

Човек није само и једино пројект усмерен према будућности, у којој ће душа – као изворни облик Свести и активни принцип, обликовати духовни портрет света. Човек је духовни чвор у коме се у синергији преплићу прошлост, садашњост и будућност. Он је врхунска манифестација унутрашњег императива – душе, да се одбрани по сваку цену право на очување и одбрану сопственог идентитета – и право сваке културе да сама изабере своје циљеве и свој развитак. Борба Душе за статус вечног и бесмртног ентитета кроз призму Аристотеловог етичког хуманизма истовремено значи и борбу против „светске игре“ (Ћокић 2015: 197). То је борба против центра моћи који у савременој епохи постиже свој циљ – да онемогући остваривање циљева свих других култура и да обрише појам циља из њихове свести (Мухић 2014: 126–127).

Али, циљ и смисао нису једнозначни појмови: потрага за смислом узвишује душу и даје лепоту и усхићење животу, а постизање одређеног циља – без смисла има само чисто инструментални карактер као средство за постизање других циљева, па тако – у бесконачност. Унутрашњи императив – Душа – врата према Будућности. Он значи тежњу да се трансцендирају сви циљеви који воде према тамним лавиринтима бесмислене бесконачности и да се човечанство усмери ка остварењу смисла вишег степена постојања.

„Ова оцена је сасвим у сагласности са основним Аристотеловим ставом о телеолошкој конституцији света у целини. Све ствари су само средства за реализацију неког другог вишег циља. Али сви парцијални [...] појединачни циљеви узети заједно, су координирани и усаглашени тако да стреме ка реализацији највишег циља, као своја *causa finalis*, ентелехија, односно, у случају са човеком, ка еудајмонији као смисао, оправдање и крајни циљ људског живота“ (Мухић 2014: 171–172).

Време поседује катарзична својства: сваки озбиљни истраживач је свестан да Аристотелова философија има моћ са својом кристализираном духовношћу да излечи болести и да зацели ране људске цивилизације. У том смислу: „све ово доволно показује да Аристотелова мисао не припада просто области историје философије, већ да живи и као савремени изазов“ (Митевски 1998: 63).

Литература

- Аристотел. (2006). *За душата*. Прев. Маргарита Бузалковска – Алексова. Скопје: Магор.
- Аристотел. (1998). *Избор*. Прев. Витомир Митевски. Скопје и Мелбурн: Матица Македонска.
- Aristotel. (1960). *Metafizika*. Prev. Branko V. Gavela. Beograd: Kultura.
- Аристотел. (2003). *Никомахова етика*. Прев. Елена Колева. Скопје: Три.
- Budimir, M. (1960). Реč две о Aristotelu. Predgovor ka: *Metafizika* (str. 5–21). Beograd: Kultura.
- Ѓокиќ, Д. (2015). Играта на Ничевиот гениј на срцето – homo ludens – от во создавањето на визијата за духовната преобразба на светот во современото општество. *Филозофска Трибина (официјално гласило на Филозофското Друштво на Македонија)*, 38 (18), 195–212.
- Колева, Е. (2003). Увод кон: *Никомахова етика* (стр. 5–59). Скопје: Три.
- Митевски, В. (1998). Аристотел. Живот и дело. Вовед кон: *Избор* (стр. 5–67). Скопје и Мелбурн: Матица Македонска.
- Муџиќ, Ф. (2014). *Филозофи уметители. Аристотел*. (2 дел). Скопје: Табернакул.
- Peri, M. (2000). *Intelektualna istorija Evrope*. Beograd: Clío.
- Старделов, Г. (2019). Воведно обраќање кон: Промоција на зборникот на текстови „За душата“ (Здружение за компаративна книжевност на Македонија ЗККМ Скопје, Здружение на класични филолози „Антика“, Филозофско Друштво на Македонија). МАНУ. Скопје. 27 Фебруари.

Dušica Đokić

CONTEMPORARY PERSPECTIVES TO ARISTOTLE’S THEORY OF SOUL

Summary: As leading architect of monumental large building of the sciences, Aristotle has attained creative synthesis of knowledge and theories of previous philosophers (Peri 2000: 31). The main purpose of paper is to testify of original foundation of Aristotle’s theory of soul on his ethical humanism as “unconscious” Aristotle’s contribution to the struggle of Soul (as authentic form of Consciousness) for status of eternal and

immortal entity. The methods of research are: analysis, synthesis, speculative and phenomenological method. The essence of Aristotle's ethical humanism is that life has sublime meaning – to strive to the highest Goodness – to the highest Truth. Author of this paper raise the question – main research problem: in which sense Aristotle's ethical humanism is mirror of ethical dimension of his theory of soul? The results show – despite the fact that Aristotle doesn't assign the soul status of an eternal and timeless principle (De anima 408a25), his ethical humanism is the key for transcending of aporia of his theory of soul. Creative mind as divine part of human soul and bridge to the highest Goodness – is path that leads to good life and through which purpose and meaning of human Existence has been being achieved.

Keywords: ethical humanism, highest Goodness, Soul – authentic form of Consciousness.

dushica.gjokikj@gmail.com

STOIČKA TERAPIJA PREKOMERNIH EMOCIJA I SAVREMENE POLEMIKE¹

Apstrakt: Ovaj rad se bavi stoičkom terapijom prekomernih emocija, odnosno strasti (gr. *πάθος*). Posebna pažnja je posvećena stoičkoj interpretaciji grčke tragedije *Medeja*. O Medeji i njenom gnevu raspravljali su i prvi stoici, a ona je nastavila da pobuđuje pažnju i rimskih stoika. Stoici su uopšte uzeli za smatrano da su emocije produkt naših verovanja, zbog čega čovek može da utiče na njih, lišavajući se onih emocija koje mu ne koriste. Naš cilj je bio da u radu pružimo kraći osvrt na neke od recepcija stoičkog pristupa emocijama kao i na polemike koje su se vodile među teoretičarima, kako bismo pokazali da je stoički pristup emocijama u izvesnoj meri primenljiv i danas.

Ključne reči: Hrisip, Epiktet, Seneka, Medeja, etika vrlina, emocije, *πάθος*

Stoičko učenje o emocijama potpada pod etički diskurs stoičke filozofije. Stoici su smatrali da je, pre svega, potrebno da razumemo emocije kako bismo mogli da eliminišemo sve one emocije koje čoveku više štete nego koriste. U pozadini toga leži težnja za postizanjem *εὐδαιμονία*-e, to jest srećnog i ispunjenog, odnosno blaženog života.

Najuticajnija od svih stoičkih rasprava o emocijama bila je, po svemu sudeći, rasprava koju je napisao Hrisip (*Χρῆσιππος ὁ Σολεὺς*) tokom trećeg veka stare ere u četiri knjige. Veruje se da se navedena rasprava mogla pronaći u bibliotekama Rimskog carstva zaključno sa drugim vekom nove ere (Graver, 2007: 9), što znači da je original bio dostupan nekih pet vekova, nakon čega je izgubljen². Hrisipovo delo je sadržalo i teorijsku analizu emocija kao i deo koji je bio posvećen terapiji emocija (Nussbaum, 1987: 138). Antički autori koji su raspravljali o stoičkoj teoriji emocija i koji su mahom polemicali sa Hrisipom, i čiji su nam spisi danas dragoceni za rekonstrukciju stoičkog učenja, bili su Galen (Aelius Galenus), Plutarh (Πλούταρχος), Ciceron (Marcus Tullius Cicero), Aleksandar Afrodizijski (Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς), Andronik sa Rodosa (Ἀνδρόνικος ὁ Ῥόδιος) i Simplicije (Σιμπλίκιος ὁ Κίλιξ). Hrisip

¹ Ovaj tekst je pisan u okviru projekta „Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti“ (evidencioni broj 179041), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² U tekstu ćemo referirati na klasična dela služeći se skraćenicama iz četvrtog izdanja *Oksfordskog klasičnog rečnika*. Pored toga, koristićemo i ustaljenu skraćenicu LS kada budemo referirali na stoičke fragmente sakupljene u: Long, A. A. and Sedley, D. N. (1987).

je možda bio i najveći od svih stoika, a on je u velikoj meri uticao i na rimskog stoika Epikteta (Επίκτητος). Od novijih autora, pored izvrsnih studija Mišela Fukoa (Michel Foucault) i Pjera Adoa (Pierre Hadot), posebno se ističu interpretacije koje su ponudili Marta Nussbaum (Martha Craven Nussbaum), Bernard Vilijams (Bernard Williams), Ričard Sorabdži (Richard Sorabji) i, na kraju, kognitivni psihoterapeut Donald Robertson (Donald Robertson).

1. Racionalistički pristup emocijama i podela emocija na njihove podvrste

Stoici uglavnom zagovaraju stav prema kojem su naše emocije racionalne prirode, to jest, stav da iracionalni deo duše (*ψυχή*) zapravo ne postoji. Međutim, postoje izuzeci. Jedan od njih je, primera radi, Posejdonije (Ποσειδώνιος) koji se ubrajao među najznačajnije predstavnike srednje stoe. On je, naime, zastupao tripartitnu podelu duše (Sedley, 2003: 20–24). Ipak, deluje da se i kod drugih stoika, u jednom doduše specifičnom i ograničenom smislu, može govoriti o iracionalnom postupanju. Galen, naime, izveštava da je i Hrisip govorio o nekakvim iracionalnim snagama (*ἄλογος δύναμις*) koje postoje kod čoveka (Nussbaum, 1987: 145). Međutim, prema stoičkom uverenju, u prirodi je svake racionalne životinje, odnosno čoveka, da sledi razum. Sa time je saglasan i Hrisip i drugi stoici. Na kraju krajeva, cilj života za stoike se i sastoji u vođenju života koji je u skladu sa racionalnom prirodom. Ipak, čovek je nesavršeno biće koje nije uvek (ako uopšte nekada i jeste) mudro. Samim tim, njegova racionalnost nije savršeno razvijena a to je ujedno i razlog zbog koga je čovek sklon greškama. Primera radi, čovek neretko teži za stvarima koje nisu u skladu sa onim što je razumno, a težnja za takvim stvarima može da prouzrokuje prekomerne emocije. Drugim rečima, čovek može da izabere da učini nešto što neće doprineti njegovoj moralnoj vrlini koja je, prema stoičkom shvatanju, i nužna i dovoljna za *εὐδαιμονία*-u. U tom smislu bismo i mogli da kažemo da je čovek iracionalan svaki put kada odstupa od onoga od čega, po prirodi stvari, ne bi trebalo da odstupa (Inwood, 1985: 155–6).

Važno je, doduše, da naznačimo da je duša u stoicizmu „podeljena“ na određene delove. Iako stoici ne usvajaju, primera radi, Platonovu tripartitnu podelu duše (Long, 1982: 47), oni misle da se duša kod svih životinja i čoveka sastoji od osam delova. Među delove se pored pet čula, ubraja i sposobnost reprodukcije (to jest, razmnožavanje), zatim govor, i na kraju, upravljački deo duše, to jest *ἡγεμονικόν*. Čovek se razlikuje od životinja po tome što on poseduje racionalnost. Međutim, racionalnost se kod čoveka postepeno razvija, pa je novorođeno dete pre nalik životinji. Ipak, ono, za razliku od životinje, ima potencijal da razvije svoju racionalnost.

Pošto je duša u celosti racionalna jedini „konflikt“ između razuma i emocija, kako Inwood (Brad Inwood) primećuje u jednoj od svojih studija, može da nastane kada osoba brzopleto i nepromišljeno pruži pristanak na neku od spoljašnjih predstava na koju zapravo ne bi trebalo da pristane (Inwood, 1987: 139). Naime, stoici su smatrali

da postoji ispravan i neispravan način na koji možemo da reagujemo na spoljašnje podsticaje. Čovek kao racionalno biće ima mogućnost da na njih ispravno reaguje, što ujedno znači i da on može da izabere da ne pristane na utiske koji ne doprinose ispunjenom životu, odnosno na utiske koji ne vode do *εὐδαιμονία*-e. Nalik tome, on može da odreaguje na neispravan način i tada se razvijaju prekomerne emocije.

Plutarh kaže da stoici smatraju da „strasti nisu različite od razuma“, te da su iz tog razloga žudnja, gnev i strah samo „pogrešna uverenja i suđenja“ (LS 65 G). Stoga, kada neka osoba žudi za nečim što, kako stoici smatraju, ne doprinosi njenoj *εὐδαιμονία*-i, ona to čini jer se vodi jednim pogrešnim uverenjem. Recimo, ona smatra da će je posedovanje određenih materijalnih dobara učiniti srećnom, te stoga i žudi za njima, iako nijedno dobro takve vrste, barem prema stoičkom uverenju, ne doprinosi istinskoj sreći. Svakako, veoma je važno da se pravi razlika između afektivnih, čulnih psihopatoloških promena, i emocionalnih stanja koja mogu da budu reakcija na afekte i koja u tom smislu uvek uključuju određena tvrđenja (Graver, 2007: 7). Drugim rečima, emocionalna stanja ne mogu sasvim i bez ostatka da se prevedu na afektivna stanja. Afektivna stanja su ona stanja koje Seneka interpretira kao prve nadražaje duše koji prethode emocijama (Sen. *Ir.* 2.2.2-5).

Strasti ili prekomerne emocije stoici oslovljavaju rečju *πάθος*. Strast je emocionalni događaj koji je Zenon (Ζήνων ὁ Κιτιεύς) odredio kao nagon koji je prevazilazi meru (Diog. Laert. 7. 110). Ciceron u svojoj interpretaciji navodi da su stoici pod rečju *πάθος* zapravo podrazumevali „svaku uznemirenost duha“ (Cic. *Tusc.* 3. 23), što je prilično tačno zapažanje. Emocije se, prema stoičkom mišljenju, razumeju i kao posledica određenog verovanja koje imamo po pitanju neke određene stvari ili pojave. Stoici bi rekli da čovek ne može da iskusi svet bez svoje lične interpretacije, odnosno ličnog posredovanja, jer je na njemu da pruži ili ne pruži pristanak na određene pojave ili spoljašnje predstave, odnosno podsticaje (Long, 2002: 28). Posredi je reč o stoičkom razlikovanju između stvari koje jesu i stvari koje nisu do nas samih, to jest između onih stvari koje jesu i onih koje nisu u našoj moći. Još je Hrisip pravio razliku između onoga što jeste i onoga što nije u našoj moći, a navedenu razliku usvaja i razrađuje Epiktet. Na početku *Priručnika* objašnjava se da su do nas „prosudba, poriv, želja, zazor i jednom riječju sve ono što je naše djelo“, dok sa druge strane do nas nisu „naše tijelo, naš imetak, ugled, položaj i jednom riječju sve ono što nije naše djelo“ (Epict. *Ench.* 1). Istovremeno, do čoveka je da pruži ili ne pruži pristanak na pojave. Takođe, čovek je taj koji daje značenje događajima, dok su događaji, posmatrani pojedinačno i izolovano uglavnom vrednosno neutralni. Naime, isti događaj može da se interpretira na više načina u zavisnosti od osobe i njenog mentalnog sklopa i u zavisnosti od toga šta ta osoba misli o nekom određenom događaju. Ako ona, primera radi, smatra da je izgnanstvo užasna stvar, onda će se i ponašati u skladu sa tim uverenjem. Iskustvo izgnanstva su osetili Musonije Ruf (Gaius Musonius Rufus), Seneka i Epiktet (Ἐπίκτητος), to jest svi značajniji rimski stoici izuzev Marka Aurelija (Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus). Prema njihovom uverenju, izgnanstvo se ubraja među moralno indiferentne stvari, i ono, iako nije poželjno i iako mu ne treba težiti, ipak ne utiče suštinski na našu *εὐδαιμονία*-u. Samim tim, ono i ne može da bude nešto što je užasno, niti bi trebalo

da bude nešto što doprinosi nespokoju ili što izaziva nemir u čoveku. Mnogi ljudi, uprkos tome, smatraju da je izgnanstvo nešto što je zlo a takav je slučaj i sa drugim spoljašnjim stvarima i čovekovim odnosom prema njima. Reč je o stvarima na koje mi, međutim, ne možemo sasvim da utičemo.

Stoici su smatrali da postoje četiri vrste prekomernih emocija, odnosno strasti, koje se dalje dele na specifične strasti, to jest na svoje podvrste. Iako među tumačima postoje određena odstupanja u interpretaciji te četiri emocije, ona nisu od suštinskog značaja za ovaj rad. To je ujedno i razlog zbog kojeg ćemo ovde da izložimo samo neke od sačuvanih podela. Naime, prema svedočanstvu Jovana iz Stobeja (Ἰωάννης Στοβαῖος) (LS 65 E) sledeće emocije potpadaju pod osnovne vrste emocija. Pod želju potpada gnev, intenzivna seksualna želja, žudnja, čežnja, ljubav prema zadovoljstvu, bogatstvu i počastima, i slično. Pod zadovoljstvo stoici ubrajaju radost zbog tuđe nesreće, samoveličanje, lukavstvo (varanje) i slično. Pod strah se ubraja oklevanje, teskoba (odnosno muka), zaprepašćenost, stid, zbunjenost, sujeverje, strava i užas. Plašimo se stvari koje se još uvek nisu dogodile, pa se strah određuje i kao „iščekivanje nekog zla“ jer se odnosi na budućnost (Diog. Laert. 7.112). To je ujedno i jedan od razloga zbog koga je neopravdano da se plašimo, jer ne možemo pouzdano da znamo kakva nas budućnost iščekuje, a čak i kada bismo posedovali to znanje, opet ne bismo mogli sasvim da utičemo na nju jer ona, kako bi rekli stoici, ne zavisi (samo) od nas. Na kraju, pod nevolju (to jest, opasnost) podvode se sledeće emocije: zloba, zavist, ljubomora, sažaljenje, tuga, briga, žalost, uznemirenost i mentalni bol.

U stoičkoj podeli, međutim, postoje i tri dobra emocionalna stanja. Prema svedočanstvu Diogena Laertijea (Διογένης Λαέρτιος) (Diog. Laert. 7.116) reč je o radosti, oprezu i htenju, to jest dobronamernosti. Radost je za stoike suprotnost zadovoljstvu, jer je određena kao svojevrsno razumno raspoloženje, dok oprez predstavlja suprotnost strahu. Primera radi, stoički mudrac neće osećati strah, već će biti na oprezu, pošto se oprez definiše i kao razumno izbegavanje. Na kraju, htenje stoici razumeju kao suprotnost želji (apetitu, to jest požudi), jer je posredi reč o nagonu koji je razuman (Diog. Laert. 7.116). Kao što neke strasti potpadaju pod druge, tako je i sa dobrim emocijama. Pod htenje potpada ljubaznost, velikodušnost, toplota i srdačnost. Pod oprez se ubrajaju poštovanje i čistoća (stidljivost i skromnost), i na kraju, pod radost uživanje (slast), društvenost i vedrina (LS 65 F). Dobre emocije su ono čemu treba da stremimo i njih, po pravilu, oseća stoički mudrac. Mudrac je, naime, „slobodan od strasti“ (Diog. Laert. 7.117) pošto je njegova racionalnost sasvim razvijena i on ne greši.

Nakon što smo u kraćim crtama utvrdili šta su za stoike bile prekomerne emocije, odnosno strasti, koja je njihova priroda i na koje se sve podvrste dele, preći ćemo na analizu jednog primera koji može da se posmatra kao primer terapeutske prakse. Reč je o Medeji i o njenom gnevu.

2. Stoička interpretacija Medejinog gneva

Stoici se u svojim diskusijama pozivaju na Euripidovu (Εὐριπίδης) verziju grčke tragedije *Medeja*. Svakako, Medeja nije jedini tragični lik o kome su raspravljali stoici. Pored nje tu su i Ahilej i njegov gnev, Agamemnon i njegova srdžba, ali i neki drugi primeri. Medeja je nama ovde posebno pogodna jer se na nju pozivaju i Hrisip i Epiktet, dok joj je Seneka posvetio jednu od svojih tragedija. Ona se u Epiktetovim *Razgovorima* pominje na nekoliko mesta (Epict. *Diss.* 1.28.7; Epict. *Diss.* 2.17.19; i Epict. *Diss.* 4.13.14). Reč je o tragičnoj junakinji koja žudi za osvetom, koju naposljetku i sprovodi u delo nanoseći time, kako Epiktet smatra, najveću štetu samoj sebi.

Gnev je posebna vrsta patološkog stanja koje se, za razliku od nekih drugi stanja, jasno vidi i koje se ne može lako prikriti. Svojtven je, kako Seneka tvrdi u svojoj *Raspravi o gnevu*, samo čoveku (Sen. *Ir.* 1.3.4). One koji su mu podložni odlikuje drsko lice sa mračnim čelom, izraz lica im je grozan a hod i disanje ubrzani, ruke i usta im podrhtavaju, oči su im crvene i zapaljene, i tako dalje (Sen. *Ir.* 1.3.4). Navedena određenja pronalaze se i u Senekinoj *Medeji*, gde Medeja korača drsko i ima „preteće držanje“ (Sen. *Med.* 185), obrazi joj se „žare“, zatim ona „duboko diše“ boreći se za dah ali i „više, natapa oči obilnim plačem“, nakon čega se smeje i „osećanje svako prikazuje verno“ (Sen. *Med.* 385). Njoj se lice grči i steže od gneva (Sen. *Med.* 855) a lik joj se stalno menja (Sen. *Med.* 859). Medeja je „smetena“, „mahnita“ (Sen. *Med.* 120) i besni „zbog prezrene ljubavi“ (Sen. *Med.* 135).

Seneka Medeji, između ostalog, pripisuje dvoumljenje. „Zašto oklevaš, dušo“, pita se ona (Sen. *Med.* 890), da bi nešto potom izgovorila i sledeće reči: „Zašto se, dušo, kolebaš? Što suze kvase ti lice? Što gnev me vuče tamo, što ljubav cima ovamo? Dvostruka me plima neodlučnu nosi.“ (Sen. *Med.* 938-939). Gnev je usmeren ka Jasonu, a ljubav ka deci, čiji je jedini greh i zločin taj što su ona Jasonova i njena deca. Ljubav je, međutim, usmerena i ka Jasonu koga Medeja istovremeno i voli i mrzi (Sen. *Med.* 932). Nakon što je ubila svoje prvo dete³, Medeja kaže: „Zašto oklevaš, dušo? Zašto se nećkaš? Zar moćni je umro gnev? Zbog nedela se stidim i kajem. Šta, jadna, učinih? Jadna? Mada kajem se, ipak učinih“ (Sen. *Med.* 985). Sa druge strane, Epiktet se poziva na Euripida i na njegove stihove iz *Medeje* u kojima Medeja kaže: „uviđam kakvo zlo sam sklona da učinim, ali gnev mi razboritost nadjačava“ (Eur. *Med.* 1078–1079). Epiktet parafrazira i sledeće Euripidove stihove (Eur. *Med.* 790 i dalje) gde Medeja kaže: „Tako ću ja kazniti onoga koji mi je učinio nepravdu i osramotio me. Šta ja dobijam ako on propadne? Kako to treba da obavim? Ubiću svoju decu. Ali kazniću i sebe. Zar za to marim?“ (Epict. *Diss.* 2. 17. 20). Čini se, stoga, da joj obojica, i Seneka i Epiktet, pripisuju određeno znanje o onome što ona namerava da učini, a pokazatelj toga je i njeno dvoumljenje.

Čovek, smatraju stoici, pristaje na nešto zbog toga što mu se čini da je nešto slučaj. Medeja veruje da će da se osveti Jasonu tako što će da ubije zajedničku decu.

³ Kod Seneke postoje određena odstupanja u odnosu na Euripida. Jedno od odstupanja je i to da je Medeja drugo dete ubila ispred Jasona, što nije slučaj kod Euripida. Neka druga odstupanja povezana su i sa kulturološkim razlikama između Grčke i Rima.

Svakako, reč je pogrešnom uverenju i njen gnev potiče od njenih pogrešnih uverenja. To, doduše, ne znači da su Jasonovi postupci opravdani, pošto oni to nisu. Naime, on je napustio Medeju i decu zbog druge žene, ostavivši Medeju u zemlji u kojoj je ona bila samo tuđinka. Medeja, ako se setimo distinkcije između stvari koje jesu i stvari koje nisu do nas samih, ne može da utiče sasvim na postupke i izbore koje čini Jason. Pošto Medeja, sa druge strane, može, prema stoičkom mišljenju, da utiče na izbore koje ona sama pravi, ona je moralno odgovorna samo za svoje postupke. Medeja je, naime, slobodna da sprovede ili ne sprovede svoju zamisao u delo. Drugim rečima, budući da je u čovekovoju moći da utiče na svoje prosuđivanje kao i na poriv da nešto uradi, i budući da čovek može da odluči da li će da pruži pristanak na određene stvari ili neće, onda je i do Medeje da odluči da li će (i na koji će način ukoliko hoće) da kazni Jasona. Rikardo Saljes (Ricardo Salles) u jednom od svojih tekstova daje sledeće objašnjenje, rekonstruišući Epiktetovu poziciju (Salles, 2014: 175):

- (1) Uzrok našeg delanja su naša verovanja (*δόγματα*)
- (2) Moralno smo odgovorni za ono što činimo ako možemo da utičemo na uzrok te radnje
- (3) Možemo da utičemo na naša verovanja (pošto su i ona do nas, odnosno u našoj moći)
Dakle,
- (4) Moralno smo odgovorni za ono što činimo.

Navedeni argument može da se primeni i na Medeju. Naime, Medeja dela zato što veruje da će na taj način da nanese štetu Jasonu. Moralno je odgovorna za ono što čini ukoliko može da utiče na uzrok same radnje, što ona jeste, jer je ona ta koja sprovodi radnju u delo. Takođe, Medeja može da utiče na svoja verovanja. Stanja u kojima se neko nalazi su racionalno izabrana, jer je i duša u celosti racionalna. Stoga, može se tvrditi da je Medeja moralno odgovorna za ubistvo svoje i Jasonove dece⁴.

Seneka će okrutnost ili svirepost odrediti kao strašnu bolest uma (Sen. *Clem.* 1.25.2), odnosno bolest duše (Sen. *Ep.* 85.10), ali i kao ukorenjenu grešku i porok (Sen. *Ep.* 106.6). Paralela između bolesti i poroka, odnosno grešaka, koju Seneka pravi nije neuobičajena. Na jednom drugom mestu, Seneka navodi da su ljudi koji su skloni okrutnosti ili drugim vidovima prekomernih emocija, ujedno ljudi koji sami sebe svode na ono životinjsko u njima (Sen. *Clem.* 1. 25.1). Sličan stav će zastupati i Epiktet. Moralnu vrlinu ne mogu da imaju životinje već samo čovek, zato što je moralna vrlina u stoicizmu poistovećena sa znanjem. Čovek je jedino racionalno biće koje po svojoj racionalnosti parira Zevsu i drugim bogovima. Ono što on, pak, deli sa životinjama jeste telo, ali i duša koja kod životinja, kako smo već naveli, nije racionalna. Ukoliko čovek ne razvija svoj racionalni deo, on počinje da liči upravo na zveri. Epiktet tako navodi da neki od ljudi liče na vukove, drugi na lavove, dok većina ljudi liči na lisice (Epict. *Diss.* 1.3.7). Ipak, to ne znači da ljudi nisu odgovorni za ono što čine i za ono što su oni sami, na kraju krajeva, postali.

Stoici su, da sumiramo, smatrali da je čovek moralno odgovoran za svoja dela ako ih ne čini pod nekom spoljašnjom prisilom. Upravo će to uverenje i doprineti

⁴ O ovoj problematici Saljes govori i u svojoj knjizi (Salles, 2005) gde posebno razmatra Epikteta i njegov doprinos pripisivanju moralne odgovornosti osobi za dela koja nisu u celosti promišljena.

tome da se kao odgovarajuća terapija uzima ona terapija koja osobu koja dela smatra odgovornom, i koja od nje ne traži „da obuzda svoje strasti već da ih sasvim iskoreni“ (Brunschwig i Sedley, 2005: 20).

3. Terapeutsko lečenje prekomernih emocija i savremeni osvrti

Stoici smatraju da je potrebno da se prema ljudima koji greše odnosimo blago i čovečno (Sen. *Ir.* 1. 14. 3). Uostalom, svi ljudi izuzev mudraca su, kao što smo već pomenuli, skloni greškama, a mudraci su ređi i od feniksa. Izbori koje čovek čini pod uticajem strasti, odnosno prekomernih emocija, nisu dobri izbori. Ne treba da budemo ljuti na Medeju jer je ona pogrešila, kako Epiktet kaže, u „najkrupnijim pitanjima“ (Epict. *Diss.* 1. 28. 9). Ono na čemu Epiktet insistira jeste da je potrebno da se drugima, pa i Medeji, ukaže na zabludu jer će ona ali i drugi nalik njoj tek na taj način „odustati od svojih grešaka“ (Epict. *Diss.* 1.18.4). Ukoliko greške čak ni „tada ne sagledaju, to znači da za njih ne postoji ništa mimo sopstvenog mišljenja“ (Epict. *Diss.* 1. 18. 4). Pošto se Medeja prevarila u svojoj proceni, potrebno je da joj se ukaže na grešku jer će ona, sve dok joj se ne pokaže u čemu greši, slediti ono što se njoj samoj čini ispravnim. Prema stoičkom mišljenju, i istinita i neistinita tvrđenja mogu da utiču na razvoj emocija, dok u ovom konkretnom slučaju pogrešna uverenja dovode do razvoja gneva.

Kroz celu dramu se uviđa, kao što smo i naveli primerima, unutrašnja borba koju Medeja vodi sa samom sobom. Iako deluje da je svesna nekih posledica i da poseduje određeno znanje o njima, Medeja istrajava u svojoj odluci. Ona, međutim, prema Epiktetovom mišljenju, nije znala: 1) da ne treba da želi ono što je izvan njene moći, 2) da ne treba da želi stvari koje nisu njene, i, na kraju, 3) da se želje ne mogu ostvariti tako što ćemo prvobitnu želju maskirati nekom drugom željom.

Ako usvojimo stoičko učenje da su u našoj moći naše htenje i naše želje, shvatićemo da su i emocije nešto na šta možemo da utičemo. To jest, uvidećemo da je gnev nešto što možemo da odbacimo, jer su emocije samo plod pogrešnih verovanja. Zbog toga je stoicima bilo važno filozofsko obrazovanje. Iako nisu saglasni sa Platonom (Πλάτων) kada je reč o određivanju strasti, stoici ipak slede Platona u sledećem. Naime, u Platonovom *Timaju* se kaže: „[...] kada se često strasti u svoj njihovoj nezauzdanosti i sramoti, proglašavaju namernim i zlim, one se kude neopravdano. Jer niko nije zao svojom voljom, nego rđav čovek postaje takvim zbog lošeg telesnog sklopa i nestručnog vaspitanja, a to je mrsko svakome i snalazi ga protiv njegove volje“ (Plat. *Tim.* 86 d-e). Da je Medeja posedovala potpuno znanje o onome šta čini, ona bi, kako Epiktet smatra, odustala od svoje prvobitne namere. Čovek i prema stoičkom uverenju greši samo iz neznanja. Iako Medeja nema celovito znanje o tome šta radi niti koje su sve posledice njenih dela, ona je ipak moralno odgovorna za svoja dela.

Škola filozofa može da se razume i kao svojevrsna bolnica. Reč je o stavu koji se pronalazi kod Hrisipa i Epikteta, ali i predstavnika drugih helenističkih

škola. Filozofija se, drugim rečima, može razumeti kao medicina koja ublažava i leči bolesti. Još je Hrisip smatrao da je duša svakog čoveka, dakle, čoveka koji nije mudrac, sklona različitim vrstama bolesti (Nussbaum, 1987: 160). Ciceron, primera radi, navodi da je filozofija medicina za dušu (Cic. *Tusc.* 3.6), što je stav koji stoici više od bilo koje druge helenističke škole ističu (Nussbaum, 1987: 129). U slučaju stoika, filozofija leči pogrešna uverenja, tako što odstranjuje ona uverenja koja nam ne služe. Epiktet kaže: „Filozofska škola je, gospodo, lečilište: ne treba da je napustite pošto ste se lepo proveli, nego pošto ste болоvali“ (Epict. *Diss.* 3.23.30). Bolovanje ovde može da se razume i kao neprestani trud, odricanje od loših navika, stalni napor da se „izdrži“ još jedan dan u vrlini, ali i trud da se iskorene prekomerne emocije. Pobrojano ni u kom smislu nije jednostavno, posebno ne jednom početniku u filozofiji koji još uvek mora mnogo da uči i da se vežba u (samo)uzdržavanju. „Trebalo da se disciplinujemo po pitanju malih stvari, i potom da napredujemo do stvari većih vrednosti. Ako boluješ od glavobolje, uči se da ne psuješ. Ne kažem ti da ne možeš da se žališ, samo nemoj u žaljenje da unosiš celog sebe“, objašnjava Epiktet na jednom drugom mestu (Epict. *Diss.* 1.18.18). Dok početnik u filozofiji „pati“ od neispravnih uverenja, dotle je filozof neko ko može da se posmatra kao terapeut. Stoici su smatrali da filozofsko (podrazumevajući pod tim zapravo stoičko) obrazovanje može da dovede do dobrog života, a da je filozof neko ko nas poput terapeuta vodi do toga da ispravimo svoja pogrešna uverenja, a samim tim i prekomerne emocije.

Jedna od uticajnijih savremenih rasprava koja se bavi i stoičkom terapeutikom strasti potiče od Marte Nussbaum. Pored Nussbaum, veliki uticaj su imale i dela Mišela Fukoa i Pjera Adoa, koji su analizirali stoičko učenje kroz koncept brige o sebi, koncept stoičke askeze, iskrenog govora (*παρησιία-ε*), i na kraju, terapije, to jest, onoga što Grci podvode pod glagol *θεραπεύειν*. Sve troje su smatrali da je stoičko shvatanje emocija značajno uticalo i na kasnije predstave o emocijama. Sa druge strane, Vilijams smatra da su stoici u svojim pokušajima da se predstave kao filozofski terapeuti „pompezni da bismo ih shvatili iole ozbiljno“ (Williams, 1994: 26).

Ako govorimo o potencijalu koji ima stoička filozofija, potrebno je da imamo u vidu i da je stoičko učenje u velikoj meri inkorporirano u neke savremene kognitivne i bihejvioralne psihoterapeutske pravce, o čemu govore, primera radi, Sorabđi i Robertson. Sorabđi je, recimo, saglasan sa Nussbaum u tome da „stoička analiza emocija poseduje veliki terapeutski značaj“ (Sorabđi, 1997: 197). Cilj u stoicizmu nije da se postane hladan, bezosećajan i „neosetljiv poput kipa“, već je cilj da se razume uzrok emocija. Stoici su smatrali da čovek može da napreduje na svom putu ka vrlini, to jest, da se do pomaka može doći ukoliko se marljivo i svakodnevno primenjuju stoički saveti. Robertson je, kako se čini, u svojoj praksi uspešno primenjivao i neke od stoičkih praksi. Takođe, osnivač racionalno emocionalno bihejvioralne terapije (REBT-a), Albert Elis (Albert Ellis), smatrao je, poput Epikteta, da su naša verovanja „krivac“ za mentalnu uznemirenost sa kojom se suočavamo (Still and Dryden, 2012: xvi). Sledeća rečenica iz *Priručnika* se često uzimala kao svojevrsna krilatica koja se citirala među onima koji su praktikovali neki od kognitivnih psihoterapeutskih

pravaca (Robertson, 2016: 377; Still and Dryden, 2012: xv-xvi; 3).

„Ljude ne uznemiruju stvari, nego vjerovanja o stvarima. Primjerice, smrt nije ništa strašno (inače bi se i Sokratu učinila strašnom), nego vjerovanje da je smrt nešto strašno – to je ono strašno. Stoga kada smo spriječeni ili uznemireni ili nas boli, nikada nemojmo drugoga kriviti, nego nas same, to jest naša vlastita vjerovanja (Epict. *Ench.* 5a)“.

Epiktet je smatrao da je smrt neizbežna ali da to nije slučaj i sa strahom od smrti koji može da se eliminiše. Sa druge strane, Seneka u *Pismima prijatelju* (Sen. Ep. 104. 24) pojašnjava da napor i smrt i nisu toliko strašne pojave ukoliko se spram njih odnosimo na pravi način. On na tom mestu, naime, upućuje da primer treba da nam bude Sokrat sa svojim držanjem pred smrt (Sen. Ep. 104. 27). Naposljetku, kako Epiktet tvrdi, drugi svakako mogu da utiču na naše telo ali ne i na našu psihu, ukoliko im mi sami ne dozvolimo. To potvrđuje i sledeći citat iz *Razgovora* koji bi sasvim mogao da se odnosi i na Sokrata i njegovo držanje (Epict. *Diss.* 1.1.22-25):

„Umreti moram, ali moram li stenjati zbog toga? Moram biti okovan, prognan, ali ko mi brani da odem nasmejan, vedar i miran? „Priznaj mi svoje tajne!“ Neću, jer mi se tako može. „Onda ću te baciti u okove!“ Ma, šta mi reče? Mene? Okovaćeš ti moje noge, ne mene, jer protiv moje volje ne može ni sam Zevs. „Baciću te u tamnicu!“ Samo ovo jadno telo. „Odrubiću ti glavu!“ A kad sam ja to rekao da se moj vrat ne može preseći? O ovome bi trebalo da razmišljaju filozofi, o ovome da pišu svakog dana, u ovome da se vežbaju.“

Elis navodi Zenona, Hrisipa, Seneku, Epikteta i Marka Aurelija kao autore sa čijim je delom bio upoznat i koji su ga inspirisali (Still and Dryden, 2012: 1—). Iako se stoičke preporuke u vezi sa odnošenjem prema emocijama unekoliko razlikuju od Elisovih, Elis, poput stoika, insistira na prihvatanju lične odgovornosti za svoje emocije, zatim na racionalnom odnošenju spram emocija koje doživljavamo, smatrajući da je to način na koji emocije mogu da se kontrolišu. Svakako, stoički kontekst se razlikuje od savremenog. Uprkos tome, deluje da su neke stoičke preporuke, sasvim primenljive i razumljive i u savremenom svetu. Iako nismo Sokrat, to ne bi trebalo da nas spreči da živimo tako kao da ćemo jednog dana postati nalik njemu (Epict. *Ench.* 51), smatra Epiktet. Sokrat je za njega, ali i druge stoike, paradigma mudraca, a svaki čovek, ponovimo još jednom, i treba da živi tako da napreduje ka mudrosti, praktikujući blagost prema onima koji greše.

Literatura

- Brunschwig, J. i Sedley, D. (2005). „Helenistička filozofija“ u Gregorić, P., Grgić, F. i Hudonjak Grgić, M. (prir.) *Helenistička filozofija: Epikurovci, stoici, skeptici* (str. 1-29), Zagreb: KruZak.
- Ciceron, M. T. (1974). *Rasprave u Tuskulu*, Beograd: Srpska književna zadruga. (Prevod: Ljubomir Crepajac)

- Epiktet (2006). *Priručnik*, Zagreb: KruZak. (Prevod: Pavel Gregorić)
- Epiktet (2017). *Razgovori*, Loznica: Karpos. (Prevod: Sonja Vasiljević i Aleksa Petrović)
- Euripid (2007). *Medeja* u Euripid (2007) *Izabrane drame* (str. 143–169), Beograd: Plato. (Prevod *Medeje*: Gordan Maričić)
- Graver, M. R. (2007). *Stoicism and Emotion*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- Hornblower, S. and Spawforth, A. (eds.) (2012). *The Oxford Classical Dictionary* (fourth edition), UK: Oxford University Press.
- Inwood, B. (1985). *Ethics and Human Action in the Early Stoicism*, Oxford: Oxford University Press.
- Laertije, D. (1979). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Beograd: BIGZ. (Prevod: Albin Vilhar)
- Long, A. A. and Sedley, D. N. (1987). *The Hellenistic Philosophers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Long, A. A. (2002). *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, New York: Oxford University Press.
- Long, A. A. (1982). 'Soul and Body in Stoicism', *Phronesis*, 27 (pp. 34–57).
- Nussbaum, M. (1987). 'The Stoics on the Extirpation of the Passions', *Apeiron*, 20: 2 (Fall) (pp. 129–177)
- Platon (1981). *Timaj*, Beograd: Mladost. (Prevod: Marjanca Pakiž)
- Robertson, D. J. (2016). 'The Stoic Influence on Modern Psychotherapy' in Sellars, J. (ed.) *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition* (pp. 374–388). London and New York: Routledge.
- Salles, R. (2005). *The Stoics on Determinism and Compatibilism*, Aldershot: Ashgate.
- Salles, R. (2014). 'Epictetus and the causal conception of moral responsibility and what is eph' hemin' in Destree, P., Salles, R. and Zingano, M. (eds.) *What is Up to Us?* (pp. 169–182). Academia Verlag: Sankt Augustin.
- Sedley, D. (2003). 'The School, from Zeno to Arius Didymus' in Inwood, B. (ed.) (2003) *The Cambridge Companion to the Stoics* (pp. 7–32). Cambridge: Cambridge University Press.
- Seneca, L. A. (2010). *Medea* in Seneca, L. A. (2010) *Six Tragedies* (pp. 71–101), Oxford: Oxford University Press. (Translation: Emily Wilson)
- Seneka, L. A. (2012). *Medeja*, Beograd: NNK internacional. (Prevod: Gordan Maričić)
- Seneka, L. A. (1959). *Rasprava o gnevu*, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad. (Prevod: Nada Todorović)
- Seneka, L. A. (2014). *Pisma prijatelju*, Beograd: Dereta. (Prevod: Albin Vilhar)
- Still, A. and Dryden, W. (2012). *The Historical and Philosophical Context of Rational Psychotherapy: The Legacy of Epictetus*, Great Britain: Karnac Books Ltd.
- Sorabji, R. (1997). 'Is Stoic Philosophy Helpful as Psychotherapy', in Sorabji, R. (ed.) *Aristotle and After* (pp. 197–209). Institute of Classical Studies: University of London.
- Williams, B. (1994). 'The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics by Martha Nussbaum' in *London Review of Books*, Vol. 16, No. 20 (pp. 25–6).

EMOTIONAL THERAPY IN STOICISM AND CONTEMPORARY DEBATES

Summary: This paper deals with analysis of Stoic theory of emotions or passions (gr. πάθος), with special reference to Stoics' interpretation of Greek tragedy *Medea*. Namely, some of the first Stoics discussed Medea and her anger, and that discussion continued throughout the Roman Stoicism. Stoic attitude towards emotions is mostly seen as intellectualistic. Namely, they thought that emotions are a product of our beliefs. Thus, emotions could be extirpated. Our goal was to provide a short review of some of the receptions of the Stoic notion and nature of emotions, which led us to conclusion that Stoic approach to the emotions could be applicable to a certain degree even today.

Key words: Chrysippus, Epictetus, Seneca, Medea, virtue ethics, emotions, πάθος

tamara.plecas@gmail.com

**МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ
САВРЕМЕНЕ ФИЛОЗОФИЈЕ**

PROSVEĆENOST U KANTOVOJ MISLI – METODO- LOŠKE PRETPOSTAVKE I AKTUELNOST U SAVREMENOJ FILOZOFIJI¹

Apstrakt: U ovom radu ispituje se Kantovo određenje prosvećenosti, kao i njegova aktuelnost u savremenoj filozofiji. Polazeći od Kantove čuvene definicije, prema kojoj samo onaj pojedinac koji se usudi da odbaci svoju nezrelost i poslušnost autoritetima može pretendovati da postane prosvećen, pokušaćemo da utvrdimo ko je glavni krivac za nedostatak prosvećenosti u modernim društvima. Iako svaki čovek snosi odgovornost za sopstvenu lenjost i nekorišćenje vlastitog uma, Kant naglašava veliku ulogu društvenog konteksta i državnog uređenja u kome pojedinac živi. Naime, svaka individua treba da bude autonomna prilikom mišljenja i donošenja odluka, ali lična autonomija može se ostvariti jedino u državi koja poštuje slobodu i jednakost svih svojih građana. Kant je verovao da samo republikansko državno uređenje ispunjava ove uslove i da se u njemu može garantovati slobodna javna upotreba uma svakom čoveku. Da bi se ostvarilo republikansko uređenje, potrebno je da se pređe iz prirodnog stanja u društveno stanje u kome je vlast podeljena na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Kant je smatrao da on ne živi u prosvećeno doba, nego u doba prosvećivanja, a opravdanje za ovu svoju tvrdnju nalazi u činjenici da Fridrih Drugi nije svojim podanicima nametao stavove vezane za pitanja religije, već im je dozvolio da se služe sopstvenim umom. Kantova definicija prosvećenosti aktuelna je i danas, jer zahtevi koje ona postavlja pred pojedinca i društvo i dalje predstavljaju ideale kojima težimo.

Ključne reči: reforma, javna upotreba uma, prosvećivanje, republikansko uređenje, ozakonjena sloboda, prevazilaženje nezrelosti, kosmopolitizam

1. Šta je prosvećenost i ko je krivac za njen nedostatak?

Iako je ponuđena pre više od dva veka, Kantova (Immanuel Kant) definicija prosvećenosti i dalje predstavlja nezaobilaznu polaznu tačku prilikom ispitivanja ovog pojma. Potencijalni razlozi za popularnost ove definicije su brojni: njen racionalistički karakter, revolucionarno-prosvetiteljski kontekst u kome je nastala, imperativna forma kojom se pojedinac poziva na delanje, ali i neprolazna aktuelnost teme i Kantov neosporan autoritet. Pomenutu definiciju Kant iznosi na samom

¹ Ovaj rad je nastao u okviru projekta „Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti“ (evidencioni broj 179041), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

početku svog čuvenog članka „Odgovor na pitanje: Šta je prosvećenost?“, a ona glasi:

“Prosvećenost je izlazak čovekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti. Nezrelost je nemoć da se svoj razum upotrebljava bez vođstva nekog drugog. Ta nezrelost je samoskrivljena onda kada njen uzrok ne leži u nedostatku razuma, nego u pomanjkanju odlučnosti i hrabrosti da se njime služi bez tuđeg rukovođenja. Sapere aude! Imaj hrabrosti da se služiš sopstvenim razumom! – to je, dakle, lozinka prosvećenosti.” (Kant, 1974: 43; BdF 8:35)

Glavni krivac za odsustvo prosvećenosti jeste sam čovek, koji je, kao fizički zrelo biće, odgovoran za sopstvenu pasivnost, nezainteresovanost, inertnost i kukavičluk. Ukoliko ne pati od neke mentalne bolesti, svaki pojedinac poseduje um i sposobnost da ga koristi u cilju vlastite edukacije i napretka. Međutim, Kant ističe da se većina ljudi, usled lenjosti, oslanja isključivo na mišljenja i stavove društvenih autoriteta – lekara, sveštenika, učitelja i vladara – i da ne misli svojom glavom. Nekritičko prihvatanje tuđih uverenja jedna je od najrasprostranjenijih bolesti modernih društava. Iako je položaj pasivnog primaoca znanja lagodan i čoveku je teško i mrsko da ga napusti, Kant poziva sva odrasla, umna ljudska bića da se odreknu pasivno-posmatračke uloge i da, upotrebom sopstvenih umnih moći, oforme svoje lične stavove. Iskorak iz stanja nezrelosti zahteva da individua pokaže hrabrost i odlučnost u borbi protiv autoriteta i (samo)nametnutih pravila. Proces napredovanja ka prosvećenosti zavisi primarno od pojedinca koji je zadužen da radi na sopstvenom rastu i emancipaciji.

Bilo bi, ipak, pogrešno zaključiti da je sva odgovornost za izlazak iz stanja nezrelosti stavljena na čoveka kao individuu koja pretenduje da bude nezavisna i autonomna. U nastavku svog kratkog članka Kant naglašava značaj društvenog konteksta, koji ima jedinstvenu ulogu u težnji jedinice ka stanju prosvećenosti. Ukoliko se u nekom državnom uređenju ne poštuju čovekovo pravo na slobodu i jednakost sa drugim građanima, onda takvo društvo ne omogućava pojedincu da radi na svom duhovnom i umnom razvoju. Kant osuđuje revoluciju kao potencijalno rešenje ovog problema i smatra da ona ne predstavlja legitimno sredstvo za dolazak do prosvećenosti, jer pobuna može dovesti do promene diktatorske vlasti, ali ne i do korenite izmene načina mišljenja u društvu. Ovaj drugi cilj može se postići jedino putem postepene reforme društva koju, kako bi bila opravdana, treba da inicira i sprovede niko drugi do sam zakonodavac. Suveren mora biti upućen u postojeće društvene probleme, jer se samo na taj način može poboljšati ustav u skladu sa idealom zakona. Ukoliko zakonodavac ne uviđa neophodnost obnove državnih zakona, narod je dužan da nastavi da pokazuje poslušnost. Reforma vodi ka progresu i obnovi države, dok nas revolucija vraća korak unazad u stanje bespravnosti. Pravilno izvršena izmena zakona dovodi do postepenih i kontinuiranih promena koje vode ka stanju prosvećenosti.

Na koji način će suveren doći do saznanja o nužnosti sprovođenja promena u državi? Ovo pitanje je od ključnog značaja, jer onaj vladar koji nema uvid u stepen uspešnosti primene postojećih zakona, ne može ni da proceni da li je zakone po-

trebno menjati. Odgovor na postavljeno pitanje nalazi se u ideji o slobodnoj javnoj upotrebi uma, koja će biti centralna tema sledećeg poglavlja.

2. Javna upotreba uma kao preduslov za ostvarivanje prosvetćenosti

“Ovoj prosvetćenosti nije ništa potrebno doli *sloboda*, i to ona koja je najmanje štetna od svega onoga što se uopšte može zvati slobodom, naime: da se od svoga uma u svim stvarima načini *javna upotreba*.” (Kant, 1974:44; BdF 8:37).

Bazična i nužna pretpostavka za dolazak do stanja prosvetćenosti jeste postojanje slobode u javnoj upotrebi uma, odnosno postojanje slobode izricanja sopstvenih stavova „pred svekolikom *čitalačkom publikom*“ (Kant, 1974: 44; BdF 8: 37). Radi preciznijeg objašnjenja ove vrste slobode koja pospešuje razvoj prosvetćenosti, Kant pravi razliku između privatne i javne upotrebe uma, od kojih samo ova druga treba da bude slobodna, dok prva mora da bude „usko ograničena“ (Kant, 1974: 44; BdF 8: 37). Privatna upotreba uma ispoljava se kada zaposleni u državnoj službi obavlja svoju dužnost. Bilo da je reč o učitelju, profesoru, crkvenom ili vojnom licu, zaposleni je dužan da pokazuje poslušnost nadređenima i da obavlja posao onako kako je propisano od strane države. Nijedan građanin ne sme, prilikom vršenja svoje službe, da dovodi u pitanje ispravnost naređenja koja je dobio od svojih pretpostavljenih, jer državne institucije nisu pravo mesto za izricanje vlastitih stavova, kritika i primedbi. Međutim, isti taj pojedinac koji je zaposlen u državnoj službi, treba javnu upotrebu svog uma da učini slobodnom, odnosno on treba da razmišlja samostalno i da u svojstvu naučnika iznosi kritiku sistema (kako pozitivnu, tako i negativnu) pred publikom. Građanin ne sme da se ogлуši o naređenja koja su mu prilikom stupanja u državnu službu nametnuta, ali on ne čini ništa nezakonito kada kao naučnik javno obrazlaže svoj stav o neprimerenosti ili nelegitimnosti istih tih naređenja.

Javna upotreba uma, kroz otvorenu kritiku nepravednih elemenata državnog uređenja, vodi ka reformi sistema i napretku društva. Kant veruje da je napredak društva neminovan, ukoliko u državi postoje sloboda mišljenja, govora i pisanja. Pošto je suveren ljudsko biće, kao i mi, on je pogrešiv i principi na osnovu kojih on dela mogu biti nepravedni. Zato je važno da svaki pojedinac ima pravo da ukaže na zakone i načela koje smatra neispravnim, što suverena treba da navede na sprovođenje reforme i izmenu postojećih principa (Kant, 1974: 113; ÜdG 8: 303).

Poslušnost u izvršavanju državne službe za Kanta predstavlja garanciju neometanog funkcionisanja javnih društvenih institucija, čime se osiguravaju mir i ustanovljeni poredak u državi. Iz ovog razloga je sloboda u privatnoj upotrebi uma ograničena i veoma nepoželjna. Međutim, Kant u isti mah podstiče sve odrasle i samosvesne građane da učestvuju u naučnim diskusijama i da javno iznose svoje stavove i mišljenja o stanju u državi. Ova razmena ideja i iskustava treba da bude plodonosna i da navede i samog zakonodavca da uvidi neminovnost sprovođenja reforme. Iako nema formalnih garancija da će suveren biti pošten i dobronameran

i da će uvažiti reč učenih pojedinaca, Kant polaže nadu u njegovu nepristrasnost i razboritost.

Kantovo zastupanje slobode u javnoj upotrebi uma dobro je poznato tumačima njegove moralne i političke filozofije, među kojima postoji saglasnost kada je reč o velikom značaju ove vrste slobode, ali ne i kada se radi o tačnom obimu i sadržaju ovog pojma. Slobodu u javnoj upotrebi uma interpretatori najčešće izjednačavaju sa slobodom javnog govora i pisanja (Kersting, 1992:360), dok neki smatraju da je Kant ovim pojmom slobode naglasio važnost teme publiciteta u svojoj političkoj misli (Pogledati O'Neill, 1989). U ovom tekstu nećemo pokušati da zastupamo jednu od ove dve pozicije, jer je za naše trenutne svrhe dovoljno da razumemo da je Kant pozivao misleće i učene ljude da javno izraze svoje stavove koji se tiču aktuelnog stanja u društvu. Ovim pozivom, koji predstavlja nužan korak u procesu stremljenja ka prosvetljenosti, Kant je pokazao da je veoma svestan postojećih nesavršenosti i ograničenja koja su prisutna prilikom upotrebe uma u politici. Drugim rečima, on se nije zalagao za smenu državnog autoriteta, nego za javnu upotrebu uma kao sredstvo pružanja kritičkog standarda poglavaru, koji sam nije u potpunosti racionalno biće (Clarke, 1997:56).

3. Kako osigurati slobodu u javnoj upotrebi uma za svakog pojedinca?

Nećemo pogrešiti ako pojam slobode označimo kao centralni pojam Kantove filozofske misli i to prevashodno zato što ovaj pojam predstavlja tačku ujedinjenja teorijske i praktične filozofije. Sa pojmom slobode susrećemo se u sve tri *Kritike*, kao i u ostalim obimnijim i kraćim delima iz Kantove zaostavštine. Kant nas u svojim delima suočava sa različitim vrstama i smislovima slobode, od kojih transcendentalni i praktični pojam slobode zauzimaju centralno mesto. Međutim, kada govorimo o slobodi u javnoj upotrebi uma, onda mislimo prvenstveno na slobodu u pravno-političkom smislu te reči, koju Kant definiše na sledeći način:

„Sloboda (nezavisnost od samovolje nekog drugog koja prisiljava), ukoliko ona može da postoji zajedno sa slobodom svakog drugog po nekom opštem zakonu, jeste to jedino, iskonsko pravo koje pripada svakom čoveku na osnovu njegovog čoveštva“ (Kant, 1993:3 9; MS 6: 238).

Navedeni citat nedvosmisleno pokazuje da je, prema Kantovom mišljenju, pravo na slobodu jedino prirodno pravo koje bez izuzetka pripada svakom pojedincu na osnovu same činjenice da je umno biće. Dok neki teoretičari prirodno pravo određuju kao pravo koje poseduje svaki čovek u takozvanom prirodnom stanju za koje se pretpostavlja da je postojalo pre formiranja uređenih društava, Kant prirodno pravo definiše kao ono koje pripada svakom čoveku na osnovu činjenice da je ljudsko biće, nezavisno od tipa društva u kome živi i društvene uloge koju ima.

Važno je razumeti da je za Kanta prirodno stanje jedna hipotetička ideja koja nam pomaže da uvidimo značaj postojanja osnovnih ljudskih prava, ali i društvenih institucija koje ih štite, a ne istorijsko stanje koje je nekada postojalo i u kome su lju-

di živeli bez vladavine zakona i zaštite svojih prava. Opisom prirodnog stanja Kant nam ne nudi empirijski prikaz života naših davnih predaka u društvu pre nastanka države i institucionalizovanih prava, već pokušava da naglasi da su neke vrednosti i neka prava univerzalni i nezavisni od društvenih sistema u kojima živimo, ali da je za zaštitu i osiguravanje tih prava neophodno formirati uređeno građansko društvo.

Upravo zbog činjenice da u hipotetičkom prirodnom stanju ne može biti osigurano pravo na slobodu, za koje Kant veruje da pripada jednako svim ljudima, potrebno je napustiti ovo stanje i oformiti građansko uređenje u kome bi prava svakog pojedinca bila zagarantovana. Iako su mnogi novovekovni autori, poput Loka i Hobsa, izložili ovu ideju još pre Kanta, razlozi koje oni nude za izlazak iz prirodnog stanja razlikuju se u velikoj meri od razloga koje nam Kant predočava. Dok Hobs govori o prirodnom stanju kao neprekidnom „ratu svih protiv svih“ (Hobs, 1991: 136), koji se može izbeći jedino prelaskom u društveno stanje, Kant kaže da čak i ako pretpostavimo da u prirodnom stanju nema nasilja i da su svi ljudi dobri i blagonakloni, razlozi za napuštanje tog stanja će i dalje postojati jer je reč o stanju bespravnosti u kome u spornim situacijama ne postoji nepristrasan sudija koji bi izrekao pravosnažnu presudu (Kant, 1993: 114; MS 6: 312), što narušava prvobitnu jednakost koja je postojala među sukobljenim stranama. Kant, dakle, ne smatra da se razlozi za izlazak iz prirodnog stanja nalaze u rđavom karakteru ljudi, niti u bilo kom drugom antropološkom ili istorijskom objašnjenju stanja stvari. Prirodno stanje treba napustiti ne zato što nam neko davnashnje iskustvo pokazuje da je to stanje loše, već zato što se u samoj ideji jednog takvog stanja nalaze nepravednost i nesigurnost koje onemogućavaju život u skladu sa načelima slobode. Ostankom u prirodnom stanju pojedinac ne bi mogao da zaštititi i sprovede u delo svoju slobodu, a njegov posed i njegova prava bili bi samo provizorni (Kant, 1993: 58; MS 6: 257). Zato Kant veruje da mi imamo pravo da druge pojedince sa kojima stupamo u odnose navedemo da zajedno sa nama uđu u građansko stanje u kome bi se oformile institucije za pravedno suđenje i ostvarenje lične slobode svake individue (Kant, 1993: 58; MS 6: 257). Razlozi za napuštanje prirodnog stanja nalaze se, dakle, u samom umu, a ne u iskustvu.

Da bi se prešlo iz prirodnog stanja u građansko stanje, potrebno je da se pojedinci, putem društvenog ugovora, odreknu svoje „divlje bezakonite slobode“ (Kant, 1993: 118; MS 6: 316) kako bi je zatim opet pronašli, ali ovoga puta u drugom obliku, unutar zakona koje su u pravnom stanju svojom voljom izabrali i sebi nametnuli. Na taj način do tada proizvoljan skup individua formira uređenu društveno-političku zajednicu, odnosno državu. Način na koji Kant opisuje sklapanje društvenog ugovora ne donosi novine u odnosu na ono što su već rekli njegovi prethodnici, ali se originalnost Kantove pozicije oslikava u „apriorističkom shvatanju samog ugovora“ (Vuković, 2006: 210), odnosno u ideji da on ima svoj osnov u umu, a ne u empiriji. Kantov prikaz društvenog ugovora nije ujedno i prikaz istorijske geneze društva koje napreduje od prirodnog stanja ka građanskom. Kao racionalni princip opšte i univerzalne volje svih pojedinaca, društveni ugovor za Kanta ima transcendentalno značenje (Castillo, 1998: 145). Iako proističe iz uma, društveni ugovor ima praktičnu primenu i zadatak da primora svakog zakonodavca da propiše samo one zakone koji proističu iz ujedinjene volje svih pojedinaca i sa kojima bi se saglasile sve racionalne

individue (Kant, 1974: 108; ŬdG 8: 297). Ukoliko je društveni ugovor takav da ga ne mogu prihvatiti svi građani, onda je on nepravedan i zasnovan na korisnosti, a ne na umskim načelima.

Iako sklapanje društvenog ugovora i stupanje u građansko društvo nije pitanje izbora, „već nužnost koju nalaže praktički um” (Stupar, 2014: 231), Kant iznosi i određene osobine ljudskog roda zbog kojih je čovečanstvo primorano da izađe iz prirodnog stanja i da oformi zajednicu uređenu zakonima. Glavna karakteristika zajednička svim ljudima na koju se Kant poziva jeste međusobni antagonizam, odnosno sklonost pojedinca da stupi u društveno stanje, istovremeno spojena sa otporom prema društvu i željom za samostalnim delanjem u cilju ostvarivanja sopstvene koristi (Kant, 1974: 32; IaG 8: 21). Iz ovog sukoba između poriva za društvenošću i težnje za izolacijom, nastaju naše moralne i kulturne norme i unapređuju se pojedinačni talenti, što dovodi do napretka čovečanstva ka stanju prosvete, koje za Kanta predstavlja krajnji cilj kome treba težiti. Ideja o kontinuiranom razvoju ljudskog roda, kao i teza o idealu prosvete kao cilju kome svi pojedinci i sva društva treba da teže, teme su koje prožimaju Kantovu političku i filozofsku misao. Prema njegovom mišljenju, proces prelaska iz prirodnog stanja u građansko stanje putem društvenog ugovora deo je razvoja i napretka ljudskog roda, a sve u cilju dostizanja stanja prosvete.

Na osnovu svega do sada rečenog moglo bi možda da se zaključi da u prirodnom stanju vlada apsolutna bespravnost i da pojedinci tek stupanjem u građansko stanje stiču svoja prava. Međutim, mesta iz *Metafizike morala* na kojima Kant tvrdi da se u u građanskom stanju samo osiguravaju provizorna prava i posedi koji postoje i u prirodnom stanju (Kant, 1993: 57–58; MS 6: 257), pokazuju nam da je ova ocena pogrešna. Ukoliko u prirodnom stanju ne bi bilo nikakvih naznaka postojanja osnovnih ljudskih prava, onda istih tih prava ne bi moglo da bude ni u građanskom stanju, jer je funkcija ovog drugog osiguranje, a ne utvrđivanje prirodnih prava. Pravo na slobodu, kao osnovno ljudsko pravo, pripada svakom čoveku bez obzira na to da li je on deo zajednice koja je uređena zakonima ili nije, ali se ono može osigurati i garantovati svakom pojedincu tek u građanskom stanju, odnosno državi. Imajući ovo na umu, sledeće poglavlje biće posvećeno analizi Kantovog shvatanja državnog prava, kao i objašnjenju načina na koji je sloboda osigurana u uređenom građanskom društvu.

4. Republikansko građansko društvo kao garancija za ispoljavanje slobode

Putem društvenog ugovora, do tada samo slučajem okupljena grupa ljudi, formira državu i prelazi u društveno stanje. Zadatak državnog prava je da u ovom novonastalom sistemu uredi odnose između pojedinaca i njihove države. Putem državnog prava Kant određuje koja vrsta uređenja je najpodesnija za jedno društvo, ali i koje forme vlasti treba da postoje i u kom međusobnom odnosu.

Kant smatra da je republikansko uređenje, koje se temelji na načelima slobode, jednakosti i zavisnosti svih građana od istog skupa zakona, najpogodnije od svih

uređenja jer jedino ono proizlazi iz ideje društvenog ugovora (Kant, 1974: 142; ZEF 8: 350). Samo se u republici, prema Kantovom mišljenju, mogu ustanoviti institucije koje bi vodile postepenom prosvjećivanju svih pojedinaca. Vlast u republikanskom građanskom uređenju trodelna je i sastoji se iz zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, od kojih Kant najviše pažnje posvećuje ovoj prvoj (Kant, 1993: 115; MS 6: 313–314). Zakonodavna vlast počiva na narodu i na njegovoj ujedinjenoj volji i crpi svoju legitimnost iz činjenice da se zakoni primenjuju samo na pojedince koji su ih svojom voljom izabrali. Ukoliko se dopusti da zakone u državi propisuje nekolicina ljudi, uvek je moguće da će time biti načinjena nepravda, jer će ta grupa pojedinaca želeti povoljniji položaj za sebe, kao što je slučaj u prirodnom stanju. Ako su nosioci zakonodavne vlasti svi građani države, putem njihove sjedinjene volje, onda nema bojazni da će zakoni biti nepravedni jer niko ne čini nepravdu kada odlučuje o samom sebi.

Tri vrste vlasti koje postoje u građanskom uređenju moraju biti striktno odvojene jedna od druge i ne sme se dozvoliti da jedna od njih zadire u poslove druge, niti da na nju vrši uticaj. Zakonodavac u državi ne može istovremeno biti onaj kome pripada izvršna vlast, kao ni onaj ko sudi u sudskim sporovima, jer u tom slučaju, usled sukoba interesa, nijedna forma vlasti ne bi mogla da izvršava svoju funkciju nepristrasno i u skladu sa propisanim zakonima. Putem ove tri vrste vlasti država ostvaruje svoju autonomiju, odnosno, ona postaje samostalan i nezavisan politički entitet čiji se građani povinuju isključivo onim zakonima koje su ujedinjenom voljom svih sami sebi propisali. Autonomiju Kant smatra vrhovnom vrednošću kako pojedinca, tako i države. Cilj ovako konstituisane države jeste da otkloni mogućnost činjenja nepravde i da omogućiti neometano ispoljavanje slobode zagarantovane zakonom.

Pošto se formiranjem građanskog uređenja izlazi iz prirodnog stanja koje je uvek prožeto bezakonjem i slobodom kojoj se može dodati jedino opis „divlja“, Kantovo viđenje istorijskog procesa može se odrediti i kao tok napredovanja od prirode ka kulturi. Kant ovo i potvrđuje kada u tekstu „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu“ kaže da bi „smeo pretpostaviti da se ljudski rod u pogledu kulture, kao svoje prirodne svrhe, stalno nalazi u napredovanju“ (Kant, 1974: 117; ÜdG 8: 309). Kant je smatrao da će javna upotreba uma i reforma dovesti do progresa društva, ali se njegova vera u napredak čovečanstva ispoljava i u njegovoj teleološkoj koncepciji istorije. Ukoliko treba da se dostigne republikansko uređenje zasnovano na principima slobode i jednakosti, odnosno ukoliko treba da se ostvari stanje prosvćenosti, to je moguće samo putem dugačkog istorijskog procesa. Reforma može da dovede do postepenog boljitka, ali ne možemo očekivati da će potpuni razvoj društva biti ostvaren u jednoj generaciji. Čovek je racionalna jedinka, a razvoj njegovog uma odvija se postepeno kroz istorijski proces napredovanja. Ovom linijom argumentacije Kant pravi usku vezu između svoje pravno-političke filozofije i filozofije istorije. U *Kritici moći suđenja* Kant nastoji da otkrije „nameru prirode“ (Kant, 2004: 237; KU 5: 433), a u svojim pravno-političkim spisima ovu nameru izlaže koristeći se političkim terminima (Kant, 1974: 117; ÜdG 8: 309). Za Kanta istorija predstavlja priču o napredovanju ljudskog roda

ka pravičnom društvenom uređenju i ozakonjenoj slobodi. Istorija se ne završava u sadašnjem trenutku, već se proširuje i u budućnost, a njen cilj je kako etički, tako i politički – dostizanje večnog mira i stanja prosvetćenosti među ljudima. Teza je da u samoj prirodi postoji mehanizam koji će dovesti do ostvarenja ovog cilja (Uporediti: Kant, 1974: 29–31; IaG 8: 19–20).

Iako revolucija protiv nepravednog državnog uređenja nije dozvoljena, javna kritika i osuda su ne samo dopuštene, već i poželjne. Pravo svih individua na javno ispoljavanje slobode od vitalnog je značaja i sve dok je ono prisutno može se reći da ima nade da će se dostići republikansko uređenje, a sa njim i stanje prosvetćenosti. Dok pojedinac ima slobodu da neometano rasuđuje u javnosti, imamo pravo da verujemo da se putem racionalne argumentacije može doći do države zasnovane na umskim principima. Ipak, ukoliko otvorena kritika vlasti nije dopuštena, onda nema ni nade za ostvarivanje društva koje bi bilo egalitarno i pravedno. U totalitarnoj državi ugušena je javna sloboda pojedinaca i narušena je ideja društvenog ugovora na kojoj treba da se zasniva uređenje države.

5. Prosvetćeno doba ili doba prosvetćivanja?

Kant povlači jasnu razliku između prosvetćenog doba, koje predstavlja ideal kome ljudski rod teži i doba u kome on živi, a koje naziva dobom prosvetćivanja. Stepem prosvetćenosti jedne epohe meri se sposobnošću pojedinaca da upotrebljavaju sopstveni um prilikom prosuđivanja i donošenja odluka u svakodnevnom životu. Iako je Kant živio u osamnaestovekovnoj Evropi, koja je bila poprište prosvetiteljskih, republikanskih i revolucionarnih ideja, bitno je istaći da je država u kojoj je on proveo ceo svoj životni vek bila apsolutistička monarhija. Kant nije živio u društvenom uređenju u kome je proklamovanje novih parola i stavova bilo uobičajena pojava. Njegova domovina bila je Pruska država na čijem čelu se tada nalazio Fridrih Drugi Veliki, koji se smatra jednim od najkompetentnijih vladara u istoriji ove države. Uprkos činjenici da je Fridrih Drugi od Pruske napravio jaku i prosperitetnu državu, ostalo je upamćeno da je život pod njegovom vladavinom bio veoma težak i mučan (Sullivan, 1994: 5). Reformom poreskog sistema on je prekomerno opteretio građanstvo, a ostao je poznat po geslu „raspravljajte koliko hoćete, samo se pokoravajte“, koje svedoči o tome da su njegovi podanici morali da budu poslušni bez izuzetka (Smajević, 2014:477).

Međutim, Kant je i pored navedenih nepovoljnih okolnosti smatrao da postoje jasni pokazatelji da on živi u doba prosvetćivanja i da „smetnje sveopštij prosvetćenosti postaju manje“ (Kant, 1974: 47; BdF 8: 40). Opravdanje za ovu svoju tvrdnju Kant nalazi u činjenici da Fridrih Drugi nije svojim podanicima nametao stavove vezane za pitanja religije, nego im je dopuštao potpunu slobodu na tom polju. Iz ovog razloga, Kant svog vladara opisuje kao tolerantnog i vrednog hvale (Kant, 1974: 47; BdF 8: 40). Premda njegovi savremenici nisu bili saglasni sa ovom ocenom vladavine Fridriha Drugog, Kanta to nije sprečilo da suverenu Pruske države ukaže poštovanje i pripiše pozitivan uticaj na stanovništvo.

Kantova tvrdnja da nivo presvećenosti jednog vremena zavisi u velikoj meri od politike koju sprovodi vladar, pokazala se kao istinita dolaskom na vlast Fridriha Vilhelma Drugog, koji je još za vreme Kantovog života nasledio svog strica, Fridriha Drugog. Novi vladar ostao je upamćen kao daleko manje tolerantan od svog prethodnika, a 1788. godine doneo je edikt kojim je prosvetiteljski pokret proglašen za opasnog neprijatelja države (Vuković, 2016: 159). Ovom naredbom usko je ograničena sloboda mišljenja i govora svih članova države, a formiran je i zasebni organ čiji je zadatak bio da oduzme građanima sve knjige i članke za koje se pretpostavljalo da u sebi sadrže neistine. Takođe, rad svih obrazovnih ustanova stavljen je pod trajni nadzor sveštenstva. I sam Kant se, prilikom pokušaja da objavi *Religiju unutar granica čistog uma*, susreo sa cenzurom. Iako je knjiga uspešno objavljena, kralj je izrazio svoje nezadovoljstvo stavovima koje je Kant u njoj izneo i naredio mu je da u svom budućem radu svoje sposobnosti iskoristi za ostvarenje nekih drugih ciljeva (Vuković, 2016: 160).

Iako je Kantovo doba bilo prožeto cenzurom i apsolutističkom vladavinom, on je otvoreno zastupao prosvetiteljske i republikanske ideje i verovao da su ideali prosvetiteljstva istovremeno glavni interesi čovečanstva. Sloboda pojedinca, prepoznavanje prava i dostojanstva svake individue, nužnost postojanja slobode radi ličnog napretka kroz obrazovanje, formiranje jake države koja dopušta intelektualnu slobodu svojim građanima, međunarodna saradnja i mir – sve su ovo ciljevi prosvetiteljstva kojima je i sam Kant požrtvovano težio (Beck, 1969: 437).

6. Aktuelnost Kantovog određenja prosvećenosti

Ukoliko se, sledeći Kanta, zapitamo da li mi danas živimo u prosvećeno doba, odgovor na ovo pitanje je negativan. Ideali koje Kantova definicija prosvećenosti postavlja pred ljudski rod nisu još uvek dostignuti. Iako se o obrazovanju, ljudskim pravima, međunarodnoj zajednici, miru i slobodi mišljenja i izražavanja govori više nego ikad, čini se da je trud koji se ulaže u ostvarenje ovih ciljeva nedovoljan. Dok postoji nekoliko država koje su veoma blizu ostvarenja ovih ideala, poput Norveške i Danske, većina drugih država sveta, naročito vanevropskih, suočava se sa velikim brojem problema i izazova. Ekstremno siromaštvo, nedostupnost osnovnog obrazovanja, surovo postupanje prema pripadnicima nekih društvenih grupa – sve ovo su pokazatelji da ni u dvadeset prvom veku nisu namirene osnovne potrebe i prava svih ljudi na planeti.

Tek onda kada svaka država bude u stanju da obezbedi svim svojim građanima slobodu mišljenja, govora i kretanja, kao i jednak pristup obrazovanju i život bez straha od eventualnih ratova, moći ćemo da tvrdimo da živimo u epohi koja je prosvećena ili koja se, u najmanju ruku, kreće ka ostvarivanju prosvećenosti. Svaki pojedinac je pozvan da izađe iz stanja nezrelosti, pasivnosti i lenjosti i da počne da se služi sopstvenim razumom, ali treba istaći da čoveka koji se svakodnevno bori za ostvarenje bazičnih potreba poput vode za piće, hrane, krova nad glavom i osnovnog obrazovanja, ne možemo kriviti za sveopštu neprosvećenost. Najveći zadatak po-

stavljen je pred slobodne i obrazovane pojedince koji treba da ulože napore u izmene društvenih sistema i da ukažu na neophodnost sprovođenja reformi. Sve dok postoje države koje dozvoljavaju svojim građanima slobodnu upotrebu uma i dok postoje ljudi koji tu svoju slobodu koriste za izricanje ličnih stavova o verskim i državnim pitanjima, možemo se s pravom nadati da je put ka stanju prosvećenosti otvoren i da se čovečanstvo kreće tim putem. Aktuelnost i izuzetan značaj Kantove definicije prosvećenosti ogledaju se u činjenici da je ona postavila pred pojedinca i društvo ciljeve koji ni danas, nakon više od dva veka, nisu ostvareni, ali predstavljaju ideale kojima svaka racionalna i umno zrela individua beskompromisno stremi.

Literatura

- Beck, L.W. (1969). *Early German Philosophy, Kant and His Predecessors*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Castillo, M. (1998). *Projet de paix perpétuelle*. Paris:Hachette.
- Clarke, M. (1997). „Kant’s Rhetoric of Enlightenment“. *The Review of Politics*, 59 (1), 53–73.
- Hobs, T. (1991). *Levijatan ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*. Niš: Gradina.
- Kant, I. (1974). „Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka“. U *Um i sloboda* (str. 27–40). Beograd: Ideje.
- Kant, I. (2004). *Kritika moći suđenja*, Beograd: Dereta.
- Kant, I. (1993). *Metafizika moralna*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kant, I. (1974). “Odgovor na pitanje:šta je prosvećenost?”. U *Um i sloboda* (str. 41-48). Beograd: Ideje.
- Kant, I. (1974). „O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vredi za praksu“. U *Um i sloboda* (str. 89–121). Beograd: Ideje.
- Kant, I. (1974). “Večni mir”. U *Um i sloboda* (str. 135–169). Beograd: Ideje.
- Kersting, W. (1992). „Politics, Freedom and Order: Kant’s Political Philosophy“. In P. Guyer (Ed.), *The Cambridge Companion to Kant* (pp. 342–366). Cambridge: Cambridge University Press.
- O’Neill, O. (1989). *Constructions of Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smajević, M. (2014). „Od shvatanja moralnosti kao poslušnosti ka shvatanju moralnosti kao samoupravljanja“. U D. Simeunović i M. Đorić (Ur.), *Radoslav Ratković, Život i delo: međunarodni tematski zbornik* (str. 466–483). Beograd: Udruženje Nauka i društvo Srbije, Fondacija Heinrich Böll Stiftung.
- Stupar, M. (2014). *Filozofija politike: antičko i moderno shvatanje političke zajednice*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Sullivan, R. (1994). *An Introduction to Kant’s Ethics*. New York: Cambridge University Press.

Vuković, I. (2006). *Oponašanje Boga, Intimna Istorija Kantove filozofije*. Sremski Karlovci – Novi Sad. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Vuković, I. (2016). *Platon i Kant: Saveti za dobar život*. Sremski Karlovci – Novi Sad. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Milica Smajević

ENLIGHTENMENT IN KANT'S THOUGHT - METHODOLOGICAL ASSUMPTIONS AND TOPICALITY IN CONTEMPORARY PHILOSOPHY

Summary: This paper examines Kant's definition of enlightenment as well as its actuality in contemporary philosophy. Starting from Kant's famous definition, according to which only the individual who dares to reject his immaturity and obedience to authority can claim to become enlightened, we will try to determine who is the main culprit for the lack of enlightenment in modern society. Although each man bears the responsibility for his own laziness and not using his own reason, Kant emphasizes the role of the social context and state system in which the individual lives. Namely, every individual should be autonomous in thinking and making decisions, but this personal autonomy can only be achieved in a state that respects the freedom and equality of all its citizens. Kant believed that only a republican state system meets these requirements and that it can guarantee free public use of reason to every man. In order to achieve a republican order, it is necessary to move from a natural state to a social state in which power is divided into legislative, executive and judicial. Kant believed that he does not live in an enlightened age, but in an age of enlightenment, and the justification for this claim lies in the fact that Friedrich II did not impose attitudes on matters of religion to his citizens, but allowed them to use their own reason. Kant's definition of enlightenment is still relevant today, because the demands it places on individuals and society continue to be the ideals we strive for.

Keywords: reform, public use of reason, enlightenment, republican order, legal freedom, overcoming immaturity, cosmopolitanism

smajevicmilica@yahoo.com

EXPERIMENTAL TURN IN ORDINARY LANGUAGE PHILOSOPHY OR HOW I LEARNED TO STOP WORRYING AND LOVE EMPIRICAL TESTING OF INTUITIONS¹

Abstract: Fischer *et al.* (2019) aim to show how experimental methods and results stemming from psycholinguistics can be adapted to provide empirical foundations for the kind of ordinary language philosophy laid down by J. L. Austin. The misconceptions of ordinary language that Austin had paid particular attention to were contextually inappropriate default inferences that are routinely made in language comprehension or production. In the same line, Fischer *et al.* (2019) have developed the *Salience Bias Hypothesis* according to which rare uses of polysemous words trigger inappropriate inferences that are licensed only by the words' dominant sense. Moreover, the authors tested the hypothesis, as well as compared cross-cultural psycholinguistic data in order to better weigh the philosophical relevance of the experimentally documented inappropriate inferences. In this talk, I will critically address objections raised by Sytma (2019) and Roberts *et al.* (2019) inasmuch I will reexamine the relevance of a response by Fischer and Engelhart, who tried to defend the initial findings by a follow-up study which was based on eye-tracking method rather than usual empirical testing of intuitions used in experimental philosophy.

Keywords: experimental philosophy, ordinary language philosophy, intuitions, philosophical method

1. Introduction

The experimental philosophy of language in the previous decade mostly focused on testing linguistic or semantic intuitions about different theories of reference. An interesting debate has followed from the bulk of experimental work by Édouard Machery, Ron Mallon, Shaun Nichols & Stephen Stich (2004) along with Justin Sytma and Jonathan Livengood (2011), among others. Some philosophers, such as Michael Devitt (2011), aimed for defending the traditional philosophy of language by discrediting experimental findings – he argued that the main flaw of these survey-driven experiments is a complete disregard of the difference between laypersons and

¹ Work on this paper was funded by the Ministry of Education, Science, and Technological Development of the Republic of Serbia (project number 179041).

experts' intuitions. Throughout the rest of this paper, I shall call this "the first wave of experimental philosophy of language," or shortly "the first wave."

Fischer *et al.* (2019) allegedly represent a turning point in the experimental philosophy of language for two reasons: **(i)** unlike the philosophers of the first wave, they do not rely on testing of intuitions, but instead, they assess the broader range of outputs, as well as the cognitive underpinnings of such outputs and conditions under which it is safe to trust the reliability of the outputs; **(ii)** the conundrum of laypersons *vs.* experts is avoided since the authors examine a psycholinguistic phenomenon that concern both experts and persons – *i.e.*, the case when rare uses of polysemous words prompt stereotypical inferences licensed by the dominant use of such words. Moreover, Fischer *et al.*'s primary aim amounts to providing an empirical foundation for J. L. Austin's ordinary language philosophy, *viz.* his analysis of the argument from illusion.

Austin's posthumously published lectures under the title *Sense and Sensibilia* (1962) deal with the traditional sense-data theories of perception by analyzing our ordinary vernacular terms for talking about veridical perceptual states. Austin wanted to cast away the problem of perception, which concerns the argument from illusion, which serves to show that sense-data – *viz.* mental representations of objects – do exist and that the opposing view of direct realism is false. The argument goes as follows:

- (1) When *S* looks at *X* sideways, the *X* appears elliptical.
- (2) When *S* looks at *X* sideways, she is not directly aware of the *X*, since *X* appears elliptical rather than round.
- (3) When *S* looks at *X* sideways, she is aware of something other than *X*.
- (4) *S* is aware of a sense-datum of *X*. (1–3)

Following Austin's critical reception of the traditional argument from the illusion, Fischer *et al.* argue against **(1)** by experimentally testing the hypothesis that people due to the stereotypical inferences tend to misunderstand an appearance verb and thus form a belief or judgment about *X* being elliptical. This misunderstanding allows people to carry on to the premise **(2)**. Nonetheless, when the mistake behind such a flawed inference is pinned down, the apparent philosophical paradox, such as the argument from illusion, dissolves – or so Fischer *et al.* (2019) claim.²

Roberts *et al.* (2019) question the philosophical relevance of these experimental findings. In their view, knowing that stereotype arises is not sufficient to cause the argument from illusion to simply dissolve, mostly because phenomenological disagreements between philosophers cannot be explained in terms of stereotypical inferences they make. On the other hand, Sytsma (2019) questions the very method that Fischer and colleagues use and argues that laypersons' judgments cannot be on par with philosophers' judgments. In response, Fischer & Engelhardt (2019) design

² This would count as the *negative program* in experimental philosophy. Proponents of the negative program seek to discard philosophical problems altogether by the experimental tools, and they look down on the reliability of intuitions. *Positive program* embraces the evidential value of intuitions and regard the experimental testing of intuitions as a way of argumentation refining.

a follow-up study in which they use eye-tracking techniques to make their results more robust.

I proceed as follows: in Sect. 2, I give a succinct account of experiments Fischer *et al.* (2019) conducted while in the Sect. 3, I outline the critiques of Sytsma (2019) and Roberts *et al.* (2019). Finally, in Sect. 4, I review Fischer & Engelhardt's (2019) response to the critiques and articulate my disagreement with their purported discarding of intuitions. To put it briefly, I argue that Fischer *et al.*'s study cannot discard the intuition talk from experimental philosophy since they *are* testing the acceptance and production of *automatic* inferences and want to provide a cognitive underpinning of such inferences. By relying on McCauley's (2011) version of the dual-process theory in psychology, and by following its application onto philosophical intuitions as Helen De Cruz (2015) did, I claim that Fischer *et al.* confounded two sorts of intuitions. They were testing automatic responses to sentences, which are cognitively different from intuitions behind philosophical arguments and thought experiments. Therefore, there is no reason whatsoever to accept their overall conclusion that only by tracing the cognitive trace of mistaken inferences, it is possible to dissolve philosophical paradoxes expressed by arguments and thought experiments. Moreover, if Fischer *et al.* want to maintain that they do not regard intuitions as having evidential value, then it is hard to see why philosophers of perception should accept their findings and consider their phenomenological disagreement solved – given that the opposing views each of them hold actually do have an intuitive appeal to them; otherwise, they would not have them held.

2. Contextually inappropriate inferences in the experimental setting

Ordinary language philosophy has stirred controversies from its inception in the 1950s in works of Gilbert Ryle, Ludwig Wittgenstein, and J. L. Austin. In other words, its inception made it possible to pose the following question: if one emphasizes everyday use of the words as being relevant for dissolving philosophical problems, should then one solicit help from linguists or anthropologists to provide more reliable data concerning the linguistic practice in a given society?

Mates (1971) was one of the first philosophers to consider the means of scientifically backed up ordinary language philosophy, as well as the consequences arising from such an endeavor. He suggested two kinds of methods, labeled as “extensional” and “intensional,” which could be used in ordinary language philosophy outside of the armchair. In the first method, “one observes a reasonably large class of cases in which the subject applies the word and then one ‘sees’ or ‘elicits’ the meaning by finding what is common to these cases” (Mates 1971: 125). In the second method, namely intensional method, one would not be merely a disinterested observer; instead one would “ask the subject what he means by a given word or how he uses it; then [she] proceeds in Socratic fashion to test this first answer by confronting the subject with counter-examples [...], until the subject

settles down more or less permanently upon a definition or account' (Mates 1971: 126) Nonetheless, both methods have pitfalls. When it comes to the extensional method, Mates (1971: 127) rightly observed that it would be unclear what are the relevant features of the objects to which the word is applied as well as the appropriate situations in which the naming takes place. On the other hand, the method of the Socratic questionnaire would lead to the inconvenience pertaining to the difficulty of establishing a difference "between finding out what someone means by a word and influencing his linguistic behavior relative to that word" (Mates 1971: 130).

The study that Eugen Fischer and his colleagues recently conducted belongs to the intensional method in Mates's sense. The study is comprised of three cross-linguistic experiments (in English, German, and Japanese respectively) backed by The Salience Bias hypothesis stemming from psycholinguistics. According to the Salience Bias Hypothesis, contextually inappropriate inferences occur when the dominant sense of a polysemous word is far more salient (*i.e.*, frequent) than all other less salient (*i.e.*, infrequent) use of such a word. In situations like this, the inferences at issue are interpreted by retaining the dominant situation schema, which is initially activated by default in an attempt to suppress its contextually inappropriate components (*cf.* Fischer *et al.* 2019, Fischer & Engelhardt 2019).

Additionally, Fischer and colleagues develop another hypothesis stemming from metaphilosophy by which they presuppose that the argument from illusion is driven, more specifically, by contextually inappropriate inferences from rare, phenomenal uses of polysemous appearance verbs such as "to appear," "to seem," and "to look." In other words, Fischer *et al.* (2019) argue that philosophers of perception take appearance verb as describing the subjective experience of an object, say a round coin, which amounts to – in psycholinguistic terms – retaining the experiential component of the situation schema but also associating it with the verbs' dominant doxastic sense. Situation schema, which supports contextually inappropriate inferences, is the basis of the misunderstanding of the verb sense and is related to traditionally conceived stereotypes (Fischer *et al.* 2019). For this reason, contextually inappropriate inferences may also be dubbed stereotypical inferences, since they are automatic default responses build-up through observed co-occurrences of objects and its labels (Fischer *et al.* 2019). The philosophical paradoxes typically arise when we use expressions interchangeably in a variety of stereotypical contexts.

Fischer and colleagues looked up to psycholinguists' use of the so-called cancellation method to study automatic comprehension inferences from words in order to test the abovementioned hypotheses. Specifically, they employed a questionnaire-based approach that implemented the cancellation method with a speeded forced-choice plausibility ranking task, in three different languages (English, German, and Japanese).³ Within the questionnaire, they paired appearance-sentences, containing

³ Arguably, one could pinpoint the difficulty of comparing results from the Indo-European languages (in particular, the branch of Germanic languages) and from the Japanese-Ryukyuan family of languages, since they are presumably unrelated. Moreover, Fischer *et al.* (2019) consulted Japanese translations of philosophers who wrote about the argument from illusion and insisted that they had used only consistent

appearance verbs, with is-sentences containing the verb “to be,” and participants – mainly humanities and social sciences undergraduates – judged which of the two sentences struck them as more plausible. Participants read sentences in which the word of interest is followed by a sequel that is inconsistent with the hypothesized inference from the word, and such is the next minimal pair:

6a.⁴ **The hill seemed quite steep. The rambler thought it was gentle.**

6b. The hill was quite steep. The rambler thought it was gentle.

Fischer and colleagues thus tested automatic responses to inferences from an appearance verb (“*X* seemed *F*”) to doxastic conclusions (“*S* thinks that *X* is *F*”), as the sentence **6a** shows. If the hypothesized inference is made, the mismatch of the conclusion with the sequel will engender comprehension difficulties requiring cognitive effort (Fischer *et al.* 2019). This effort is picked up by a variety of measures, including pupil dilations or longer reading times (*cf.* Fischer & Engelhardt 2019 and references therein). The inference may be suppressed, but if it is not suppressed, participants find sentences like **6a** less plausible than sentences like **6b**. Fischer *et al.* (2019) report that participants showed a consistent preference for the sentences like **6b**, *i.e.*, the sentences containing the verb “to be” when such sentences are paired with other sentences with visual objects. However, when they are paired with sentences in which non-visual objects are a component, preference slightly weakens. In any case, they conclude that philosophical paradoxes, such as the argument from illusion, can be dissolved once we have traced how its cognitive inception: when the inappropriate, stereotypical inference is identified and experimental evidence provided, it is possible to put some of the philosophical arguments *ad acta*.

3. The disillusionment of debunking the argument from illusion

Sytsma (2019) and Roberts *et al.* (2019) draft concise commentaries of Fischer *et al.*'s study. On the one hand, Sytsma doubts the inferential leap from data concerning layperson's quick responses to sentences to a conclusion about philosopher's judgment and envisages a novel explanation of Fischer *et al.*'s findings due to statistical tests he performed. On the other hand, Roberts *et al.* doubt the relevance of Fischer *et al.*'s findings for the philosophy of perception specifically. In my view, both Sytsma and Roberts, along with colleagues, have made a compelling

translations when designing questionnaires; but nonetheless they engage in a lengthy explanation of various options for Japanese terms and of the difference in meaning with respect to the Kanji and Hiragana scripts – simultaneously used in Japan. Given the starting position of Machery *et al.* (2004), who advocated intercultural differences in intuitions on the basis of the findings in cultural psychology about different cognitive styles of Westerners and Easterners, it strikes me as perplexing why Fischer *et al.* do not provide us with an additional proof why we should expect that ordinary language use functions the same in linguistically unrelated languages spoken by undergraduates coming from very dissimilar cultural milieus.

⁴ I am keeping Fischer *et al.*'s original numbering from the questionnaire so that the reader could more easily consult Fischer *et al.*'s supplementary material available online that includes codes and questions.

case against the uncontroversial acceptance of results from Fischer *et al.* (2019); thus, I will sketch their argumentation with more detail.

Firstly, Sytsma challenges aspect (ii) of the Fischer *et al.*'s revolution with respect to the first wave of experimental philosophy of language, namely the conundrum of laypersons *vs.* experts. Sytsma argues that a particular theoretical background prompts philosopher to adhere to the argument from illusion, and Fischer *et al.* have not provided us with an explanation of how and why philosophers do find some arguments as intuitively plausible. Moreover, the way Fischer *et al.* have formulated instructions is at issue as well: they have insisted on quick responses, but philosophers generally tend to think for a longer period about philosophical arguments (Sytsma 2019).

Secondly, Sytsma provides an alternative explanation of Fischer *et al.*'s findings as a result of the three mini-surveys in which he modified the original questionnaire to prove his point. He guesses that participants in the original study reassigned the patient role of appearance verbs to the author of a sentence (whomever she may be) rather than to the subject of the second sentence. Recall the sentence **6a**: Sytsma actually claims that participants attributed the view that the hill – which is a visual, concrete object – seemed steep to the author, instead of the rambler who though it was gentle. The tension between the sentences **6a** & **6b** is then relieved in the following way: participant would generally think of appearance-sentences as appropriate expressions of subjective opinion, and 'is'-sentences as appropriate expressions of uncontroversial objective facts (Sytsma 2019). In the case of sentences with visual objects, participants then preferred 'is'-alternative because they regarded them as stating objective facts about the concrete object, but they had a weaker preference when considering items with non-visual abstract objects because they understood them to express a more subjective view. Sytsma reports testing this alternative explanation and obtaining statistically encouraging results (2019: fn. 16-19).

Roberts *et al.* (2019) defend both philosophical expertise and intuition talk by observing that proponents of the argument from illusion do not regard it as intuitively plausible *in abstracto* – in fact, they focus on specific perceptual experiences and only then argue that their *phenomenal judgment* will support the view that there exists something as the sense-datum of a coin. Consequently, Pendaran Roberts and colleagues conclude that Fischer *et al.*'s findings have no philosophical relevance whatsoever – phenomenological questions and phenomenological disagreements between sense-datum theorists and direct realists cannot be explained in terms of stereotypically inappropriate inferences, rather these are a matter of argumentation based on differing experiences.

4. Eye-tracking *versus* the mind's intuitive eye

Fischer & Engelhardt (2019) respond to Sytsma and Robert *et al.* and report that they have implemented the cancellation method via eye tracking: by using reading-time measurements, they have gathered evidence of automatic inferences

and employed plausibility ratings to assess their influence on subsequent reasoning. Recall the metaphilosophical hypothesis of Fischer *et al.*, which states that appearance verbs in the premise trigger doxastic conclusion of the argument from illusion. In this novel experimental setting, metaphilosophical hypothesis predicts higher late reading times for *conflict regions* (parts of the sentence where the integration of information is difficult which prompts us to reread the sentence) and *source regions* (parts of the sentence that are identified as the source of the difficulty in processing) in appearance-sentences (like **6a** above) than in “is”-counterparts (like **6b** above). Furthermore, Fischer & Engelhardt hypothesize that doxastic inferences are not immediately suppressed but influence further reasoning in such a way that in subsequent plausibility rating task, inconsistent appearance items (like **6a** above) will be deemed less plausible than inconsistent “is”-items (like **6b** above). Finally, the authors do find that participants tend to do extra processing of appearance verbs in source regions, but not in conflict regions, which they deem as successful yet somewhat puzzling results.

Despite considering this current experimental setting of eye-tracking quite inspiring for the new dawn of the experimental philosophy of language, I do not think that Fischer *et al.* (2019) have managed to do without **(i)** and **(ii)** aspect grounded in the first wave of experimental philosophy of language. Concerning the aspect **(i)**, it is hard to see why philosophers of perception should accept the findings of Fischer *et al.* (2019) and consider their phenomenological disagreement solved for all times because it was presumably based on their flawed use of vernacular. The opposing views each of them holds actually do have an intuitive appeal to them; otherwise, they would not have argued *pro et contra* but waited for psycholinguists to tell them what they could say and in what circumstances.

This consideration brings us to the aspect **(ii)**, namely the question of philosophical expertise. Fischer & Engelhardt (2019) admitted that there was the difference between English and German participants given their educational background – the former were psychology students, whereas the latter were philosophy students – and this did influence the results. Specifically, when the experiment was rerun in the new experimental setting the performance of participants without philosophical training increased significantly due to the increased learning effects and became similar to the initial performance of participants with some philosophical training, who displayed less pronounced learning effects (*cf.* Fischer & Engelhardt 2019). Nonetheless, nowhere near do the Fischer & Engelhardt admit that there is a difference in processing between the laypersons and philosophers, despite acknowledging the fact that philosophers are more sensitive to differences in meaning and use between different, but related appearance verbs, or might be more inclined to invoke the phenomenal sense of these verbs, where their ordinary doxastic sense is annulled.

However, I take this to argue in favor of two related points: **(a)** if there are differences between undergraduate students majoring in psychology or philosophy, then it is reasonable to expect that there will be formidable differences between expert academic philosophers and laypersons, **(b)** if philosophical arguments do

have intuitive plausibility to experts who envisage them, but at the same time while processing sentences such as **6a** & **6b** experts in question shows some automatic responses similar as other people do in the same experimental circumstances, then why not presuppose a cognitive difference in intuitions? I back up **(a)** & **(b)** by the theoretical framework of the dual-process theory in psychology.

In the dual-process theory, one can distinguish two types of processes going on in the brain (*cf.* Evans & Stanovich 2013). On the one hand, some judgments involve conscious reasoning and typically result in the formation of a doxastic attitude. This is what happens when, say, someone deliberates on the premises of an argument and consciously forms a conclusion, such as the behavior of a sense-datum theorist who adheres to the argument from illusion. His introspectively accessible process is characterized by the Type 2 processes, which are slow, deliberate, and include making of explicit inferences. On the other hand, Type 1 processes are automatic, fast, and implicit. Recall the instruction that Fischer *et al.* (2019) gave to the participants: the whole point of the cancellation method – implemented in either questionnaire or via eye-tracking – was to assess automatic and swift responses. They were thus aiming for the Type 1 process but derived a conclusion concerning the Type 2 process.

McCauley (2011) distinguishes between what he dubs as “maturationally natural cognition” and “maturationally practiced cognition” whereas the former involves Type 1 processing that spontaneously results from natural development, and requires no specialized training, such as learning to hear and speak one’s native language; and the latter involves Type 2 processing that requires some degree of training or practice. De Cruz (2015) argues that both sorts of cognition give rise to philosophical intuitions: philosophers in particular circumstances do share intuitions which conform to the maturationally natural cognition, or Type 1 processing, and the majority of experimental philosophers have targeted that kind of intuitions with their surveys. However, the familiarity with philosophical views and ways of arguing *pro et contra* allows philosophers to elicit intuitions that are more akin to maturationally practiced cognition or to Type 2 processing – albeit this is still negligible endeavor in the experimental philosophy of language.

5. Conclusion

My aim in this paper was to introduce the novelty in the experimental philosophy of language, namely the beginning of experimental treatment of ordinary language philosophy à la J. L. Austin (1962) as opposed to the recently prevailing testing of the theories of reference; as well as to critically assess such an endeavor. After presenting Fischer *et al.*’s findings, which are characterized by the usage of psycholinguistic methods and work on salience effects, I proceeded to Sytsma’s and Roberts *et al.*’s brief criticism. Such an acute criticism gave me a leg up to articulate my disagreement with Fischer *et al.*’s negative program of discarding the evidential role of intuitions.

I argued that it is possible to postulate cognitively different intuitions which were governing the processing of sentences in Fischer *et al.*’s questionnaires by drawing heavily on De Cruz (2015) and McCauley (2011). Moreover, in line with

Sytsma (2019) and Roberts *et al.* (2019), I agree that the burden of proof is on Fischer and his colleagues to show why and how philosophers do stick to the arguments such as the argument from illusion if the intuitions allegedly have no evidential value. Nonetheless, this is not to say that intuitions make any philosophical argument valid or worth pursuing, the intuitions usually serve as heavy artillery used in self-defense *while debating* the validity of an argument. Not even consensus about the validity of philosophical intuitions, even if universal, would be sufficient to establish the reliability of intuitions. As Helen De Cruz (2015: 236) puts it: “Suppose everyone saw the same thing through their telescope – without an external way to assess whether telescopes are reliable instruments that are not enough to establish the validity of the practice.” In this sense, Fischer *et al.* (2019) and Fischer & Engelhardt do provide us with valuable means for obtaining the calibration of the evidence stemming from intuitions, i.e., eye-tracking, and other methods from psycholinguistics. The more extra tools we use in the experimental philosophy, the closer we are to the more accurate self-reflection pertaining to our expertise and intuitions.

References

- Austin, J. L. (1962). *Sense and sensibilia*. Oxford: OUP.
- De Cruz, H. (2015). Where Philosophical Intuitions Come From, *Australasian Journal of Philosophy*, 93 (2), 233-249.
- Devitt, M. (2011). Experimental Semantics, *Philosophy and Phenomenological Research*, 82, 418-435.
- Evans, J. St. B. T. & Stanovich, K. E. (2013). Dual-Process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate, *Perspectives on Psychological Science*, 8(3), 223-241.
- Fischer, E., Engelhardt, P. E., Horvath, J., & Ohtani, H. (2019). Experimental Ordinary Language Philosophy: A Cross-linguistic Study of Defeasible Default Inferences, *Synthese*, <https://doi.org/10.1007/s11229-019-02081-4>
- Fischer, E. & Engelhardt, P. E. (2019). The Experimental Relaunch of Critical Ordinary Language Philosophy. Available online at <https://philosophyofbrains.com/2019/07/15/symposium-on-fischer-et-al-experimental-ordinary-language-philosophy.aspx>
- Machery, É., Mallon, R., Nichols, S., & Stich, S. (2004), Semantics, Cross-cultural Style. *Cognition*, 92 (3), B1-B12.
- Mates, B. (1971). On the Verification of Statements about Ordinary Language. In: C. Lyas (ed.), *Philosophy and Linguistics* (pp. 121-131). London: Macmillan Education.
- McCauley, R. N. (2011). *Why Religion is Natural, and Science is Not*. Oxford: OUP.
- Roberts, P., Allen, K., & Schmidtke, K. (2019). Comments on Experimental Ordinary Language Philosophy. Available online at <https://philosophyofbrains.com/2019/07/15/symposium-on-fischer-et-al-experimental-ordinary-language-philosophy.aspx>
- Sytsma, J. (2019). Objectivity, not Salience Bias? Commentary on Fischer, Engelhardt, Horvath, and Ohtani (2019). Available online at <https://philosophyofbrains.com/2019/07/15/symposium-on-fischer-et-al-experimental-ordinary-language-philosophy.aspx>

Sytsma, J. & Livengood, J. (2011). A New Perspective Concerning Experiments on Semantic Intuitions, *Australasian Journal of Philosophy*, 89 (2), 315-332.

Vanja Subotić

EKSPERIMENTALNI OBRT U FILOZOFIJI OBIČNOG JEZIKA ILI KAKO SAM NAUČILA DA NE BRINEM VEĆ DA ZAVOLIM EMPIRIJSKO TESTIRANJE INTUICIJA

Apstrakt: Fischer *et al.* (2019) imaju za cilj da pokažu kako eksperimentalni metodi u filozofiji, uz relevantne rezultate iz psiholingvistike, mogu da pruže empirijsku osnovu za filozofiju običnog jezika, kakvu je praktikovao J. L. Austin (1962). Filozofija običnog jezika se ticala analiziranja uticaja raznih nesavršenosti običnog jezika po formulisanje filozofskih problema – kao što su, recimo, kontekstno neprikladne inferencije nastale pri nerazumevanju sagovornika ili pri samoj jezičkoj produkciji. U istom duhu, Fischer *et al.* (2019) razvijaju hipotezu prema kojoj izloženost polisemičnim rečima, koje se retko upotrebljavaju, izaziva zauzvrat produkovanje neprikladnih inferencija. Neprikladne inferencije mogu biti ispravljene *ex hypothesi* samo pomoću insistiranja na primarnom ili dominantnom značenju polisemičnih reči. Autori dalje testiraju hipotezu uz upoređivanje sa kulturološki senzitivnim psiholingvističkim podacima kako bi se proverila filozofska relevantnost eksperimentalne analize neprikladnih inferencija. U ovom radu, kritički ću analizirati prigovore koje su uputili Sytsma (2019) i Roberts *et al.* (2019), kao i preispitati filozofsku relevantnost odgovora na ove prigovore, koji su objavili Fischer & Engelhart (2019). U odgovoru, autori brane inicijalno istraživanje preko nove studije u kojoj su koristili metod praćenja očnih pokreta, što je značajna razlika u odnosu na uobičajenu praksu u eksperimentalnoj filozofiji, koja podrazumeva testiranje intuicija.

Ključne reči: eksperimentalna filozofija, filozofija običnog jezika, intuicije, filozofski metod.

vanja.subotic@f.bg.ac.rs

**САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ
У ПЕДАГОГИЈИ**

Марина Матејевић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316.362.1-055.1

Александра Видановић

Марија Ђорђевић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ВАСПИТНИ СТИЛ ОЧЕВА У КОНТЕКСТУ ПОРОДИЧНЕ ФУНКЦИОНАЛНОСТИ¹

Сажетак: Проучавању овог проблема приступа се са позиција системског приступа породици и очекивања да постоји повезаност између функционалности породичног система и васпитног стила очева. У истраживању је коришћена Скала за процену породичне функционалности FACES IV (Olson, Gorall & Tiesel, 2006) и EMBU скала (Perris, 1983) за процену васпитног стила очева. Резултати истраживања су показали да је доминантан васпитни стил очева заснован на емоционалној топлини очева. Утврђена је статистички значајна повезаност између балансиране кохезивности и емоционалне топлине очева, између балансиране флексибилности и емоционалне топлине очева, као и између задовољства породицом и емоционалне топлине очева. Добијени резултати указују на промењену улогу очева у породичном васпитању у односу на патријархални модел, јер је доминантан васпитни стил очева заснован на емоционалној топлини. Резултати такође потврђују системску перспективу да се функционални обрасци породичног функционисања и задовољство породицом рефлектују на васпитни стил очева, на њихов топао однос према деци.

Кључне речи: васпитни стил очева, емоционална топлина, задовољство породицом, однос очева према деци, породична функционалност

1. Функционалност породице

Посматрајући породицу и њено функционисање кроз призму опште теорије система можемо рећи да се делови породице, односно субсистеми, налазе у сталном међуодносу, као и да се понашање појединих чланова, односно субсистема, не може разумети изоловано од другог дела субсистема, јер је по-

¹ Рад је настао као резултат рада на пројекту број 360/1-16-5-01, финансираном од стране Филозофског факултета у Нишу, под називом *Унапређивање професионалних компетенција будућих педагога у оквиру основних академских студија педагогије*, руководилац пројекта: доц. др Јелена Петровић.

родично функционисање више од збира појединачних функционисања. Породицу посматрамо као целину која је више од њених појединачних делова, тј. од њених чланова. Породица је систем сачињен од партнерског, родитељског система који формирају деца, а истовремено је као целина део еколошког супрасистема са којим размењује енергију и информације. За разумевање начина на који функционише породица веома је важно разумевање односа који постоје између ових субсистема, као и односа који постоји између породице и окружења у коме породица функционише (Матејевић и Тодоровић, 2012).

Према Минућину, породица као систем делује кроз трансакционе обрасце, који се састоје од поновљених интеракција које утврђују образац понашања. Обрасци употпуњавају породичну структуру, која руководи функционисањем чланова породице, исцртавајући њихову скалу понашања и олакшавајући интеракцију међу њима (Minuchin & Fishman, 1981).

Функције породице су: биолошка, едукативна, економска, социјална, психолошка, и те функције породице су вишедимензионалне и могу се одредити на три нивоа: на биолошком нивоу, што значи задовољавање сексуалних потреба и репродуктивна функција, затим на економском нивоу, то се односи на производне и потрошне функције и још и на психосоцијалном нивоу, која подразумева васпитну функцију, функција социјализације и развијања емотивних веза између чланова. И док се већина функција делимично редукује и мења у складу са променом места и улоге породице у друштвеној структури, са формирањем карактера личности мора се започети од првих дана живота и ту функцију породица не може пребацити ни на кога другог (Golubović, 1981).

Према *Circumplex* моделу (Olson, Russell & Sprenkle, 1989) значајне димензије породичног функционисања су породична кохезивност и породична адаптабилност, односно флексибилност.

Функционалне породичне системе на димензијама адаптабилности и кохезивности карактерише тенденција ка стабилности, одржавању равнотеже, али и потреба за прилагођавањем одређеним животним околностима, као и постојање повезаности и одржавање релационог заједништва које је негујуће и подржавајуће, али са поштовањем индивидуалних разлика, што пружа могућности за индивидуални развој и остваривање васпитне функције породице (Matejević i Todorović, 2012).

Према Олсону (Olson, 2000), породична кохезивност се односи на емоционалну повезаност међу члановима породице. Кохезија је фокусирана на то како породица прави равнотежу између заједништва и одвајања. Породична кохезија се мери испитивањем емоционалних веза, граница, коалиција, начином доношења одлука, интересовања, реакција (Milojković, Srna i Mićović, 1997). Чланови породице које карактерише средњи ниво кохезије проводе време заједно, заједнички учествују у доношењу породичних одлука и снажно су емотивно повезани и блиски. Одсуство кохезије говори у прилог томе да су чланови породице више усмерени на себе, властити живот и пријатеље, дражи им је лични простор него заједница и проводе мало времена заједно. Са друге стране, умрежени, испреплетени односи представљају екстремну блискост

и лојалност. Чланови породице су веома зависни једни од других, нема приватног простора и постоји проблем сепарације (Olson, 2000: 144–167; Olson & Gorall, 2007).

Флексибилност (адаптибилност) се односи на то како породица уравнотежује стабилност и промену. Олсон је дефинише као квалитет и експресију вођства и организације, односи међу улогама и преговарања (Olson & Gorall, 2007). Флексибилност породице манифестује се у томе колико су асертивни чланови породице у међусобним односима. Породични односи које одликује неуравнотеженост имају тенденцију да испољавају превелику ригидност и контролу у односима и нема преговарања. Улоге су подељене и правила се мењају. Породични односи које одликује хаотичност имају промењиво или неограничено вођство. Одлуке су импулсивне и непромишљене, а правила нејасна и мењају се од ситуације до ситуације (Матејевић и Тодоровић, 2012). Довољно флексибилне породице су оне које лако могу прилагодити своје функционисање измењеним захтевима средине и у периоду кризе или промена, способне су да се мењају и прилагођавају (Perosa & Perosa, 2001).

Димензија комуникације је трећа димензија Circumplex modela (Olson, 2000: 144–167) и она се сматра помоћном димензијом. Комуникација се узима као елемент неопходан за реализацију претходне две димензије. Уравнотежени системи поседују веома добру комуникацију, док је комуникација код неуравнотежених врло слаба. Карактеристике адекватне комуникације, која омогућује породици да постигне оптималан ниво кохезивности и флексибилности, биле би следеће: јасан садржај поруке, емпатичност, активно слушање, пружање подршке и ефикасност у решавању проблема и породичним трансакцијама (Olson et al., 1983: 69–83).

Димензија задовољства издваја се као емпиријски потврђена значајна детерминанта породичног функционисања (Olson, 1995). Ерел и Бармен (Erel & Burman, 1995) констатовали су на основу анализе 68 истраживања која се баве повезаношћу између брачног квалитета и родитељства, да постоји „ефекат преливања“, односно позитивно или негативно утицање брачног функционисања на родитељско функционисање.

2. Васпитни стил родитеља

Један од аспеката родитељства, према ауторима Чудини-Обрадовић и Обрадовић (2006) јесте родитељски васпитни стил: типичне емоционалне ситуације родитељства унутар којих се остварују односи између детета и родитеља. Најчешће се утицај родитеља истражује управо као утицај родитељског стила на развој. Родитељски васпитни стил је контекст, атмосфера у којој дете схвата, интерпретира и прихвата различите конкретне родитељске поступке. Под васпитним стилем родитеља у литератури данас се подразумева релативно доследан начин понашања родитеља којим се успоставља укупан однос са дететом (Матејевић, 2007). Прихваћено је гледиште да се васпитни стилови формирају

рано и да је реч о двосмерном процесу, тј. дете усваја модел родитељског понашања, а реакцију детета родитељ доживљава као позитивно или негативно поткрепљење за своје поступке.

За разумевање проблема компетентног родитељства и васпитног стила родитеља, значајно је сагледати проблем из историјске перспективе, како би се на адекватан начин разумела улога родитеља у подизању деце. При крају средњег века родитељи почињу да одустају од обичаја да децу шаљу на шегртовање у друге породице, што је онемогућавало успостављање емоционалне блискости између родитеља и деце. Родитељи почињу на другачији начин да сагледавају потребе деце, напуштају веровање да је дете човек у малом и почињу да увиђају специфичности дечје природе. Овај другачији однос према деци најпре се манифестовао кроз посматрање деце као љупких и слатких бића, што је било повезано, по речима Аријеса (Аријес, 1989) са првим доживљајем детињства, да би уследио одмах затим и други доживљај детињства који је подумевао адекватније сагледавање природе детета као невиног и слабог бића коме је потребна брига и заштита одраслих, што је значило да родитељи треба да преузму и моралну одговорност за развој и васпитање деце. Иронично је да је ова нова перспектива, која је указала да дете поседује јединствене квалитете који га разликују од одраслих, покренула и веровање да децу треба „ојачати“ и „уразумити“ кроз дисциплински режим заснован на понижавању и физичком кажњавању, што су нарочито истицали моралисти и педагози тога времена. Већ у XVII веку Лок је упозоравао родитеље да ропска дисциплина ствара ропски дух и карактер, чиме је желео да укаже родитељима да примењивање силе није једино могуће средство у васпитању детета. Још либералнији у односу на примену казни је Русоов став да су деца по природи добра створења којима није потребна строга родитељска контрола. Противио се обичају да се деца дају дојиљама на старање, већ је веровао да мајке треба од најранијих дана да брину о деци, чиме се стварају услови за успостављање емоционалне повезаности између мајке и детета.

Иако су постојали одређени савети за родитеље у делима многих педагога, може се констатовати да су се значајнија интересовања за проучавање васпитног стила родитеља појавила тек средином XX века у САД.

Неки аутори сматрају да се најпродуктивнијим показао модел Шефера (Schaefer, 1959). Шефер је пошао од 32 аспекта бриге мајке према детету и факторским поступком их редуковао на две међусобно независне димензије васпитања: афективну димензију и димензију контроле. Афективна димензија представља емоционални однос родитеља према детету и омеђена је половима „топло“ и „хладно“ или одбијајуће и прихватајуће васпитање. Друга васпитна димензија, димензија контроле, приказује дозвољену психичку и физичку слободу и самосталност детета. Омеђена је половима „попустљиво“ и „ограничавајуће“ васпитање. Тако је за топло родитељско држање карактеристичан прихватајући однос према детету, емоционална блискост између родитеља и детета и чешћа употреба поткрепљења као васпитног средства. Код хладног понашања присутна је дистанца између родитеља и детета. Хладан родитељ

је одбојан према детету, у емоционалном односу преовлађује негативан тон, а чешће бирања васпитна средства су негативно поткрепљење и казна. Ограничавајуће васпитне поступке (на правила усмерено васпитање) примењују родитељи који постављају строга и јасна правила, захтеве и забране. При томе, стална контрола осигурава придржавање тих правила, а адекватан режим поткрепљења доприноси учвршћивању пожељних (прописаних) облика понашања.

По узору на Шеферов инструмент намењен процени родитељског понашања, шведски истраживач Перис конструисао је ЕМБУ скалу, на основу које су Ариндел (**Arrindell**, 2005) и сарадници на вишем нивоу факторизације издвојили 4 чиста фактора: одбацивање, презаштићавање, емоционалну топлину и фаворизовање детета. Према овом моделу васпитни стил родитеља заснован на одбацивању подразумева такав облик родитељског понашања кога одликује: директно, отворено кажњавање, одбацивање субјеката као индивидуе, непријатељство, омаловажавање, ускраћивање пажње према детету, његовом мишљењу и потребама, као и симболичко кажњавање (постиђивање, исмевање, критиковање недостатака и проблема пред другима, ускраћивање љубави, изолација). Васпитни стил родитеља заснован на презаштићивању одликује заштићивање детета, али на жустар и ауторитаран начин, релативно висок степен наметљивости, намера да се у великој мери зна шта дете ради, постављање високих стандарда успешности. Васпитни стил родитеља заснован на емоционалној топлини подразумева родитељско понашање кога одликују: пружање топлине, љубави и пажње, пружање подршке субјекту у стварима које су за њега важне, без неповерења, помагање особи да реши проблеме на најбољи начин за њега, високо поштовање његовог мишљења, осећање субјекта да може да се ослони на родитеље и затражи помоћ, пружање интелектуалне стимулације. Васпитни стил родитеља заснован на фаворизовању субјекта подразумева такво понашање родитеља којим субјекту обезбеђују привилегован положај у односу на осталу децу у породици.

Овде треба споменути и пионира у подручју идентификације васпитних стилова, а то је Бомрајнд (**Baumgard**, 1968) која је, ослањајући се на Шеферов модел, дефинисала три основна типа односа родитељ-дете: ауторитарни, ауторитативни, пермисивни. Неки аутори додају на ова основна три типа односа и занемарујући стил родитељског васпитања. Ауторитарни (крут, строг) васпитни стил подразумева високо изражену контролу од стране родитеља, њихово строго и надмоћно понашање, док се од деце очекује послушност, родитељ види послушност као врлину и преферира кажњавање, када се дететове акције или веровања не подударују са оним што он мисли да је исправно понашање, одговара хладно-ограничавајућем васпитном ставу из Шеферовог модела. Ауторитативни (демократски, доследан) васпитни стил одговара топло-ограничавајућем васпитном ставу, карактерише родитеље који охрабрују вербалну комуникацију и иницијативу детета, контрола је релативно висока али разумно прилагођена узрасту детета, примењују чврсту контролу над дететом и по-

стављају јасне захтеве и границе понашања. Пермисиван (препопустљив) стил имају родитељи који постављају ниске захтеве уз слабу контролу, уз висок ниво тоpline и подршке, при томе се сваки дететов захтев задовољава. Пермисиван стил одговара топло-попустљивом ставу из Шеферовог модела. Индиферентан став (занемарујући) подразумева потпуну небригу о детету, дете је препуштено самом себи јер му недостају правила и топлина породичног дома. Присутно је емоционално занемаривање детета и овај став одговара хладно-попустљивом васпитном ставу. Посебно негативни по дете су васпитни стилови који се карактеришу одбацивањем, избегавањем, претераним захтевима и претераном заштитом - пожељни су сарадња, прихватање, поштовање права детета и умерена слобода. Успешно родитељство захтева велику флексибилност и способност да се препознају задаци који су променљиви у односу на узраст и ниво развоја детета.

3. Традиционални и савремени однос очева према деци

Проучавањем породице у српској патријархалној култури, примећујемо да је једна од основних друштвених функција породице – подизање и социјализација потомства. То се чинило пре свега учењем по моделу, кроз пример родитеља, али и путем награђивања за пожељно и кажњавања за непожељно понашање, уз истовремено присутан снажан емотивни однос између родитеља и деце.

Однос родитеља и деце у српској патријархалној породици мора се сагледати у контексту односа *старији-млађи*, односно *надређени-подређени* (Требежанин, 1991). Мада се у српској патријархалној култури строго поштује ауторитет родитеља, овај ауторитет се не заснива на суровој сили, на застрашивању и кажњавању (како се то обично мисли), већ пре свега на снази јавног мњења које безусловно подржава ауторитет родитеља и оштро осуђује непокорност деце. Осим тога, ауторитет родитеља почива и на снажној привржености и љубави детета према њима.

Док је мајка нарочито нежна и пажљива према деци, у традиционалној српској патријархалној култури отац често прикрива своју љубав и нежност, нарочито према малој деци. Отац је заступник морала и чувар постојећег система вредности. Када дете одрасте довољно да се на њега може деловати разумним средствима путем говора, на сцену ступа отац као представник патријархалног морала и започиње васпитање детета. Важна улога оца притом јесте кажњавање деце. Према својој прописаној улози, отац у нашој традицијској култури нипошто не узима у руке мало дете, нити га облачи, љуља, храни, ретко га носи, а још ређе милује и љуби. Он не поступа тако зато што не воли своје дете, већ зато што по прописима важећим у овој култури мала деца и брига о њима спадају у тзв. женске послове.

Дуго се улога оца у породици најчешће дефинисала као мање важна, биолошка, споредна. Традиционални приступ у истраживању родитељства фоку-

сиран је на мајку, односно реч родитељ третира се као синоним за мајку. Улога оца у животу детета је слабо документована. Тек током седамдесетих година долази до пораста интересовања за очинство. Почело се увиђати да улоге мајке и оца нису једнаке ни замењиве, већ свако даје свој допринос развоју детета (Маринковић, 2012). Истина је да је детету потребна љубав и мајке и оца и зато отац који није са својим дететом од почетка изградио емоционални однос, касније неће имати могућности да у потпуности испуни свој очински задатак, чак ни да развија „разум“ свог детета. Очеви на свој јединствен начин доприносе и дечјем емоционалном и социјалном и интелектуалном развоју, а очево физичко одсуство, или чак сама незаинтересованост у испуњавању улоге често резултира поремећеном емоционалном равнотежом, или чак оштећењима у развоју личности. Очево присуство поспешује ментално здравље и интелектуални развој (Matejević, 2007).

Некадашњег оца, главу породице, неприступачног и крутог, данас бисмо могли назвати емоционално хладним и недоступним. Крајем 20. века, прихватљива очинска фигура је либералнија, флексибилнија, топлија, мекша (Carpenter, 2002: 195–202).

Данашњи очеви показују битне разлике у односу на своје претходнике. Новија истраживања указују да нарочито код млађих мушкараца, постоји тренд већег укључивања у живот породице и бављење децом. Они више држе до очинства него претходне генерације (Баркер, 2008: 853–866). Током протеклих неколико деценија многе земље су сведочиле пораст броја очева укључених у бригу о деци, дефинисану као време које отац и дете проводе заједно (Gauthier, Smeeding & Furstenberg, 2004). Ова промена се приписује повећању учешћа мајке у радној снази и ширење родних егалитарних и интензивних родитељских идеологија (Esping-Andersen, 2009). У овом новом моделу укљученог очинства, од очева се не очекује да делују само као снабдевачи прихода, већ и да се активно укључе свакодневну бригу и васпитање деце (Barbeta & Cano, 2017). Оба родитеља су равноправна пред законом, а они сами за правилно васпитање своје деце одговорни су друштву и држави (Смиљановић-Чолановић, 1987). Ипак, нова култура очинства и вредности које се прокламују не значе нужно да се сви очеви понашају у складу са њима, али нове релације у савременој породици свакако мењају начин на који породице данас функционишу. Зато васпитни стил очева истражујемо приступајући са позиције системског приступа породици, претпостављајући да постоји повезаност између функционалности породичног система и васпитног стила очева.

4. Методолошки део

Предмет овог истраживања дефинисан је као: *васпитни стил очева у контексту породичне функционалности*. Циљ истраживања био је утврдити васпитне стилове очева, породичну кохезивност, породичну адаптивност, као и породично задовољство и утврдити њихову повезаност. Истраживање је спро-

ведено 2017. године. Узорак је обухватио 200 ученика основних школа - 53% дечака и 47% девојчица основне школе „Вожд Карађорђе“ и основне школе „Иван Горан Ковачић“ у Нишу. У односу на степен образовања, 5,5% очева испитаних ученика је са основним образовањем, док је са средњим 58,0%, а са високим образовањем 36,5%. Што се тиче броја деце у породици, 19% породица је са једним дететом, 60% породица са два, и 21% са три или више.

У истраживању је коришћена дескриптивна метода и техника скалирања. Први инструмент је Перисова ЕМБУ скала, конструисана по узору на Шеферов инструмент процене родитељског понашања од стране њихове деце. Други инструмент је FACES IV који мери димензије породичне кохезије и породичне флексибилности, односно садржи скале за процену породичне функционалности, породичне комуникације и задовољства породице.

5. Резултати истраживања са дискусијом

Најпре смо настојали утврдити доминантан фактор васпитног стила испитаних очева, а подаци добијени дескриптивном статистиком, приказани су у табели која следи.

Табела 1. Васпитни стил очева

Фактори васпитног стила очева	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Емоционална топлина	56,89	7,39
Презаштићивање	30,29	5,66
Одбацивање	35,04	9,14
Фаворизовани субјект	10,13	3,08

Резултати показују да је доминантан фактор васпитног стила очева - емоционална топлина ($AS=56,89$). Најмање заступљен фактор васпитног стила јесте фаворизовани субјект (омиљено дете), са најнижом аритметичком средином ($AS=10,13$), док између презаштићивања и одбацивања нема драстичних разлика.

У истраживању породичне функционалности и васпитног стила родитеља у породицама са адолесцентима (Matejević, 2012) утврђено је да је код очева на првом месту васпитни стил заснован на емоционалној топлини, док је код мајки на првом месту васпитни стил заснован на одбацивању, што такође указује на тенденцију да очеви буду процењивани као емоционално топли.

Родитељи у чијем васпитању доминира топлина показују: искрено испољавање љубави према детету, пријатност и задовољство у дружењу са њим, јавно исказивање похвала, допуштање емотивне независности детета, уважавање и задовољавање основних дечијих потреба, развијање код детета осећања сигурности и задовољства због сопственог постојања (Piorkowska-Petrović, 1990).

Кроз овакво понашање родитељи прихватају дете, његову нарав, спољашњи изглед, интелектуалне могућности па и његову болест. У породици где се осећа присуство родитеља и њихово занимање за дете и оно што се дешава у његовом животу, дете се осећа прихваћено од родитеља, добро је расположено, весело, динамично, умиљато, осећајно и емоционално стабилно (Ристић, 2014).

У каквој су корелацији социодемографски фактори и васпитни стил очева показују наредне две табеле.

Табела 2. Социодемографски фактори и доминантан фактор васпитног стила очева

Доминантан фактор васпитног стила оца	Социодемографски фактори	r	p
Емоционална топлина	Пол детета	.070	.322
	Ниво образовања	.253**	.000
	Број деце у породици	-.076	.286

Након одрађеног Пирсоновог коефицијента корелације, подаци показују да постоји позитивна корелација између доминантног фактора васпитног стила (емоционалне топлине) оца и нивоа његовог образовања ($r=.253^{**}$, $p=.000$).

Према резултатима неких истраживања (Матејевић, 2007) постоји повезаност нивоа образовања и васпитног стила мајки, али не и очева. Ипак, наши резултати, као и резултати неких других истраживања (Ђорђевић, 2015) потврђују да се ова корелација може односити и на очеве, што нпр. Палациус и сарадници објашњавају категоријом „модерних родитеља“, који су, за разлику од традиционалних и парадоксалних - са високим образовањем, свесни психолошких потреба детета, способни да утичу на дете и његов развој, ауторитативни (Palacios, Gonzales & Moreno, 1992).

T-тестом је утврђена и статистички значајна разлика између пола детета и емоционалне топлине очева, што је приказано у Табели 3.

Табела 3. Разлике у васпитном стилу очева у односу на пол детета

Доминантан фактор васпитног стила очева	Пол детета	M	sd	df	t-test	p
Емоционална топлина	Мушки	56,40	7,423	198	-993	.035
	Женски	57,44	7,351			
Презаштићивање	Мушки	30,22	5,505	198	-193	.686
	Женски	30,37	5,862			
Одбацивање	Мушки	35,53	10,364	198	.810	.054
	Женски	34,48	7,536			
Фаворизовани субјект	Мушки	9,33	2,814	198	-3.997	.888
	Женски	11,02	3,131			

Из Табеле 3 се види да је емоционална топлина израженија према девојчицама него према дечацима. Статистичка значајност је на нивоу $p<0,05$. Код

осталих фактора васпитног стила очева статистички значајна разлика у одговорима испитаника у односу на пол не постоји ($p > 0,05$).

У савременим породицама односи родитеља према деци су усаглашени и равноправно усмерени у односу на пол детета, што, на пример, није карактеристично за патријархалну породицу (Пејић, 2007).

Ипак, разлика у процени емоционалне топлине очева у односу на пол испитаника може се тумачити стварном разликом у васпитним стилевима родитеља у односу на пол детета, али и разликом у процењивању истог стила родитеља у односу на пол. Ово није реткост у истраживањима.

Кад је реч о релацијама социодемографских карактеристика адолесцената са опажањем васпитних поступака родитеља, утврђено је да постоје значајне разлике с обзиром на пол испитаника (Зуковић, Нинковић и Крстић, 2015: 125–143). Наиме, испитаници женског пола у односу на испитанике мушког пола све мерене васпитне поступке опажају као израженије, а једино кад је питању очева топлина, нису установљене значајне разлике с обзиром на пол испитаника. Тумачење тог налаза може бити дато ако се пође од становишта да адолесценти различитог пола различито доживљавају контролу и надзор оца и мајке (Работег-Шарић, Сакоман и Брајша-Жганец, 2002), као и да родитељи примењују различите васпитне поступке према деци различитог пола (Пекић, 2012).

У истраживању (Matejević i Todorović, 2012) студенткиње позитивније процењују породичне односе када је у питању ауторитативни и попустљиви васпитни стил и оца и мајке. Изгледа да је женској деци веома важно исказивање нежности и подршке у васпитању, али и постојање правила која су образложена, док кажњавање и беспоговорну послушност мушка деца лакше прихватају и мање осуђују. Осим тога, однос према женској деци данас често је иначе попустљивији, ређе је физичко кажњавање и вербална хостилност. Обично су мушка деца чешће физички кажњавана од женске, склона одбијању послушности и сукобу са ауторитетом. Несташлуци мушке деце су чешћи и обично праћени вербалном агресијом у виду омаловажавања, критике и погрдних израза.

Наредни истраживачки задатак односио се на утврђивање димензија породичног функционисања. У Табели 4 су приказани подаци добијени дескриптивном статистиком.

Табела 4. Димензије породичног функционисања

Димензије породичног функционисања	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Балансирана кохезија	27,85	4,341
Балансирана флексибилност	26,22	4,226
Дезангажованост	18,43	4,624
Заплетеност	17,08	3,680
Ригидност	19,77	4,100
Хаотичност	19,02	5,059

Резултати дескриптивне статистике указују на то да су димензије породичне кохезије и породичне флексибилности балансиране. Сагледавањем Табеле 4 може се уочити да су то димензије које имају највишу аритметичку средину. С друге стране, димензија заплетености је најмање заступљена међу димензијама породичног функционисања.

Према резултатима истраживања функционалности породица студената прошле деценије (Matejević, 2009), највише има делимично уравнотежених породичних система, а дисфункционалност је најизраженија кроз хаотично функционисање породичног система, што ауторка тумачи општом несигурношћу родитеља која је последица кризе у нашем друштву. Истраживања новијег датума нуде нове резултате који су слични нашим. Наиме, према резултатима истраживања из 2011 (Matejević i Todorović, 2012), процене породичних односа од стране 607 студената претежно су високе на обележјима која иду у корист функционалним породицама. Аритметичке средине свих димензија су веома сличне резултатима које смо добили.

Разумевање баланса између посвећености породици и простора за индивидуални развој, као и баланса између стабилности и промене, значајно је за разумевање функционалности породице. Функционалне породичне системе са балансираним димензијама адаптабилности и кохезивности карактерише тенденција ка стабилности, одржавању равнотеже, али и потреба за прилагођавањем одређеним животним околностима. Ово се односи и на постојање повезаности и одржавање релационог заједништва које је негујуће и подржавајуће, али са поштовањем индивидуалних разлика, што пружа могућности за индивидуални развој и остваривање васпитне функције породице (Matejević i Todorović, 2012).

Уз димензије породичне функционалност, желели смо да утврдимо и одлике помоћне димензије – породичне комуникације, а подаци дескриптивне статистике се налазе у Табели 5.

Табела 5. Породична комуникација

	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Породична комуникација	40,91	6,719

На основу добијених резултата, може се закључити да је комуникација у породици на завидном нивоу, а што је слично са другим истраживањима (Matejević i Todorović, 2012).

Карактеристике адекватне комуникације, која омогућује породици да постигне оптималан ниво кохезивности и флексибилности, јесу: јасан и конгруентан садржај поруке, емпатичност, активно слушање, пружање подршке и ефикасност у решавању проблема у породичним трансакцијама (Olson et al., 1983, према: Perosa & Perosa, 2001).

Подаци који се односе на повезаност породичне функционалности и пола детета налазе се у Табели 6.

Табела 6. Породична функционалност и пол детета

	Пол детета	М	sd	df	t-test	p
Породична функционалност	Мушки	123,24	14,557	198	-1.128	.408
	Женски	125,68	15,850			

Анализом података добијених t-тестом долази се до закључка да статистички значајна разлика у одговорима испитаника у односу на независну варијаблу пол детета, не постоји ($p > 0,05$).

Наредни истраживачки задатак односио се на утврђивање повезаности породичне функционалности и васпитног стила очева, а добијени подаци приказани су у Табели 7.

Табела 7. Породична функционалност и емоционална топлина

Фактор васпитног стила оца	Димензије породичне функционалности	r	p
Емоционална топлина	Балансирана кохезија	.292**	.000
	Балансирана флексибилност	.268**	.000
	Дезангажованост	-.054	.452
	Заплетеност	.056	.434
	Ригидност	-.057	.432
	Хаотичност	.074	.299

Анализом података добијених Пирсоновим коефицијентом корелације долази се до закључка да су породична функционалност и доминантан фактор васпитног стила очева повезани, односно постоји позитивна и статистички значајна повезаност између емоционалне топлине и балансиране кохезије као и балансиране флексибилности.

Резултати су очекивани, а такође и слични резултатима истраживања из 2012. године (Матејевић, 2012) где је такође добијена статистички значајна повезаност између кохезије и емоционалне топлине очева.

Табела 8. Породична функционалност и одбацивање

Фактор васпитног стила оца	Димензије породичне функционалности	r	p
Одбацивање	Балансирана кохезија	.006	.953
	Балансирана флексибилност	-.027	.792
	Дезангажованост	.117	.246
	Заплетеност	.170	.091
	Ригидност	.004	.970
	Хаотичност	-.114	.257

Када говоримо о одбацавању као фактору васпитног стила очева, резултати показују да одбацавање није повезано са породичном функционалношћу.

Табела 9. Породична функционалност и презаштићивање

Фактор васпитног стила оца	Зависна варијабла	r	p
Презаштићивање	Балансирана кохезија	-.027	.791
	Балансирана флексибилност	-.026	.799
	Дезангажованост	.016	.874
	Заплетеност	.090	.376
	Ригидност	.029	.776
	Хаотичност	.042	.677

Подаци на основу пирсоновог коефицијента корелације показују да породична функционалност није повезана са презаштићивањем као фактором васпитног стила очева.

Табела 10. Породична функционалност и фаворизовани субјект

Фактор васпитног стила оца	Зависна варијабла	r	p
Фаворизовани субјект	Балансирана кохезија	.116	.251
	Балансирана флексибилност	-.020	.841
	Дезангажованост	.024	.816
	Заплетеност	.075	.458
	Ригидност	.095	.348
	Хаотичност	-.028	.781

На крају, фаворизовани субјект као фактор васпитног стила и породична функционалност нису повезани, до чега се долази сагледавањем података који су приказани у Табели 10.

Закључујемо да је породично функционисање – балансирана кохезија и флексибилност – повезано само са емоционалном топлином, која је у овом истраживању доминантан фактор васпитног стила очева.

Последњи истраживачки задатак односио се на утврђивање повезаности породичног задовољства и васпитног стила очева. Добијени подаци за овај истраживачки задатак налазе се у Табели 11.

Табела 11. Задовољство породицом и доминантан фактор васпитног стила очева

Доминантан фактор васпитног стила оца		r	p
Емоционална топлина	Породично задовољство	.000	.472**

Истраживања која укључују чиниоце субјективног доживљаја породичног функционисања, посебно доживљај задовољства сопственим функционисањем у породици и породице у тоталу, чине се, такође, неправедно запостављеним (Светозаревић, Баришић и Душин, 2016). Димензија задовољства издваја се, иначе, као емпиријски потврђена значајна детерминанта породичног функционисања (Olson, 1995). Ајтеми ове субскеале евалуирају блискост, флексибилност, комуникацију у породици, као и бригу чланова породице једних за друге.

Пирсонов коефицијент корелације показује да је породично задовољство на нашем узорку позитивно повезано са доминантним фактором васпитног стила очева- емоционалном топлином.

Резултати других истраживања такође имплицитно потврђују наше резултате – да између ауторитативног стила (којег карактерише блискост и топлина у односима) и задовољства породицом постоје позитивне корелације (Матејевић и Тодоровић, 2012). Ова корелација се може и шире сагледати. Наиме, бројна истраживања потврђују корелацију топлог емоционалног односа, односно повезаности очева и деце с једне стране и задовољства животом уопште, браком, послом итд. – с друге стране (Allen, 2012; Grych, 2002; Erel & Burman, 1995; Matejević & Đorđević, 2019). Ова повезаност се углавном тумачи „ефектом преливања“, када се задовољство из неких других сфера живота преноси на родитељство (на пример кроз развој самопоуздања и компететности родитеља). С друге стране, очеви који су укључени у животе своје деце имају већу шансу да ће бити задовољнији својим животима (Eggeban & Knoester, 2001), али ће целокупним животом задовољнија бити и сама деца, биће мање депресивна (Dubowitz et al., 2001; Formoso, Gonzales, Barrera & Dumka, 2007), као и уз повишен ниво самосвесне среће (Flouri, 2005). Ведар и насмејан родитељ ствараће позитивну атмосферу у кући, а и сам ће бити добар узор и модел својој деци. Зато се и каже: задовољан родитељ је најбољи родитељ.

6. Закључак

Детаљном анализом података добијених спровођењем истраживања које се односи на доминантан фактор васпитног стила очева, функционалност, породичну комуникацију и задовољство породицом, као и теоријском анализом постојеће релевантне литературе настојали смо да утврдимо повезаност васпитних стилова очева и породичне функционалности.

Анализом добијених одговора испитаника, који се односе на васпитне стилове њихових очева, констатовали смо да је доминантан фактор васпитног стила очева испитаника емоционална топлина. Закључујемо да је, у односу на традиционалну улогу очева дошло до промена у васпитном стилу очева. У свакодневним животним ситуацијама можемо чути да су очеви више наклоњени својим кћеркама, што је потврђено и нашим истраживањем.

Наредни задатак потврдио је да су димензије кохезија и флексибилност балансиране. Ово значи да чланови породица испитаника проводе време зајед-

но, заједнички учествују у доношењу породичних одлука и снажно су емотивно повезани и блиски, а с друге стране њих карактерише и могућност лаког прилагођавања свог функционисања измењеним захтевима средине и у периоду кризе или промена, односно, чланови су способни да се мењају и прилагођавају. Присутност балансираних димензија функционалности подразумева функционалност породице, односно снажна и здрава партнерска коалиција, отворена, јасна и топла узајамна комуникација, уважавање граница и индивидуалности, као и флексибилна контрола, тј. договарање родитеља и деце.

Утврђено је да је васпитни стил оца у корелацији са одређеним димензијама породице. Наиме, доминантан фактор васпитног стила очева (емоционална топлина) повезан је са породичним функционисањем (балансираним димензијама кохезије и флексибилности), као и породичним задовољством.

Резултати говоре да су очеви прилично заинтересовани за успостављање добрих односа са својом децом. Очигледно је да су се очеви коначно одупрли традиционалном моделу наступања оца из позиције надмоћи.

Како је системски приступ био основно полазиште у раду, постоји потреба целовитог сагледавања породице. Родитељско функционисање не може да се сагледа изван функционисања породичног система и образаца који у њему постоје, што имплицира да функционални породични системи стварају услове за адекватно родитељско функционисање. Васпитни стил родитеља се наслања на обрасце породичног функционисања и са њима чини својеврсну целину. Овим истраживањем је још једном потврђено да се васпитни стил родитеља ослања на обрасце породичног функционисања.

Функционисање мушкараца у родитељској улози значајније је повезано са брачним задовољством, односно брачно задовољство је њима значајније за компетентно родитељско функционисање. Такође, значајан број истраживања указује на присуство „ефекта преливања“ између брачног и родитељског функционисања, што указује на то да брачни однос служи као примарни извор подршке родитељству, како је предложио Белски још 1981 (Grych, 2002). Када родитељи извештавају о већој блискости и отвореној комуникацији у њиховој партнерској релацији, онда је веома велика вероватноћа да ће бити респонзивни за потребе своје деце, да ће бити емпатични и нежни.

У овом контексту указујемо на неопходност одређених интервенција у породични систем. Програми намењени родитељима односно вештинама родитељства би свакако требало да буду повезани са брачним функционисањем, јер, како је навео један од истраживача, брачно задовољство је авенија преко које се може доћи до компетентног родитељства. Пружање подршке и интервенције на побољшању комуникације у браку у овом контексту представљало би инструмент за развој компетентног родитељства.

Литература

- Allen, T. D. (2012). The Work-Family Role Interface: A Synthesis of the Research from Industrial and Organizational Psychology. In I. B. Weiner (Ed), *Handbook of Psychology 2nd (Ed)*, (pp. 698–718). New York, NY: John Wiley & Sons, Inc
- Arrindell, W. A., Akkerman, A., Bagés, N., Feldman, L., Caballo, V. E., Oei, T. P. S., Torres, B., Canalda, G., Castro, J., Montgomery, I., Davis, M., Galvo, M.G., Kenardy, J. A., Palenzuela, D. I., Richards, J. C., Leong, C. C., Simón, M. A. & Zaldivar, F. (2005). The Short-EMBU in Australia, Spain, and Venezuela. *European Journal of Psychological Assessment*, 21(1), 56-66.
- Arijes, F. (1989). Vekovi detinjstva. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Barbeta, M. & Cano, T. (2017). Toward a new model of fatherhood? Discourses on paternal involvement in urban Spain. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 159, 13–30.
- Barker, J. (2008). Men and motors? Fathers' involvement in children's travel. *Early child development and care*, 178, 853–866.
- Baumrind, D. (1968). Authoritarian vs. Authoritative Parental Control. *Adolescence*, 3(11), 255–272.
- Gauthiery, A., Smeeding, T. & Furstenberg, F. F. (2004). Are parents investing less time in children? Trends in selected industrialized countries. *Population and Development Review*, 30, 647–672.
- Golubović, Z. (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed.
- Grych, H. J. (2002). Marital Relationships and Parenting. In M.H. Borstein, *Handbook of Parenting, Vol. 4, Social Conditions and Applied Parenting* (pp. 203–226). LEA, Mahwah, New Jersey- London.
- Dubowitz, H., Black, M. M., Cox, C. E., Kerr, M. A., Litrownik, A. J., Radhakrishna, A., English, D. J., Wood Schneider, M. & Runyan, D. K. (2001). Father involvement and children's functioning at age 6 years: A multisite study. *Child Maltreatment*, 6, 300–309.
- Ђорђевић, А. (2015). *Породични контекст, ауторитарност и успешност у војној професији (докторска дисертација)*. Ниш: Филозофски факултет.
- Engelbeen, D. J. & Knoester, C. (2001). Does Fatherhood Matter for Men? *Journal of Marriage and the Family*, 63(2), 381–393.
- Erel, O. & Burman, B. (1995). Interrelatedness of marital relations and parent-child relations: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 118(1), 108–132.
- Esping-Andersen, G. (2009). *The unfinished revolution. Adapting welfare states to women's new roles*. Bristol, England: Polity.
- Flouri, E. (2005). *Fathering and child outcomes*. West Sussex, England: John Wiley & Sons Ltd.
- Formoso, D., Gonzales, N. A., Barrera, M. & Dumka, L. E. (2007). Interparental relations, maternal employment and fathering in Mexican American families. *Journal of Marriage and Family*, 69, 26–39.
- Зуковић, С., Нинковић, С. и Крстић, К. (2015). Васпитни поступци родитеља из угла адолесцената. *Психолошка истраживања*, 18(1), 125–143.

- Маринковић, Л. (2012). *Улога оца у формирању идентитета адолесцената*. Нови Сад: Mediterran publishing.
- Matejević, M. (2007). *Vrednosne orijentacije i vaspitni stil roditelja*. Niš: Filozofski fakultet.
- Матејевић, М. (2009). Функционалност породица студената и склоност ка алкохолizmu и наркоманији. У *Студенти, секс и дрога, Зборник радова* (149–160). Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу.
- Matejević, M. (2012). Funkcionalnost porodičnih sistema i vaspitni stil roditelja u porodicama sa adolescentima. *Nastava i vaspitanje*, 1, 128–141.
- Matejević, M. & Đorđević, M. (2019). Parenting style in the context of the conflict between parental and business roles, *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 7(1), 51–61.
- Матејевић, М. и Тодоровић, Ј. (2012). Структура породице, васпитни стил родитеља и обрасци комуникације у породицама са адолесцентима, *Зборник Породица са адолесцентом у транзицији*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, 16–30.
- Matejević, M. i Todorović, J. (2012). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo*. Univerzitet u Nišu: Filozofski fakultet.
- Miljković, M., Srna, J., i Mićović, R (1997). *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
- Minuchin, S. & Fishman H. C. (1981). *Family therapy Techniques*. Harvard University Press.
- Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22, 144–167.
- Olson, D. H. (1995). *Family Satisfaction Scale*. Minneapolis, MN: Life Innovations.
- Olson, D. H. & Gorall, D. M. (2007). *FACES IV and Circumplex model, Validation Study*. St. Paul, MN: University of Minnesota.
- Olson, D. H., Russell, C. S., & Sprenkle, D. H. (1989). *Circumplex Model: Systemic assessment and treatment of families*. New York: Haworth Press.
- Olson, D. H., Sprenkle, D. H., & C. S. Russell (1983). Circumplex Model of Marital and Family Systems: VI Theoretical Update. *Family Process*, 22 (1), 69–83.
- Пејић, Р. (2007). Улога родитеља и њихов однос према детету, *Зборник радова* (стр. 177–208). Шабац: Виша школа за образовање васпитача.
- Пекић, Ј. (2012). Васпитни поступци родитеља као чиниоци актуализације даровитости. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 37, 201–213.
- Perosa, L. & Perosa, S. (2001). Adolescent perceptions of cohesion, adaptability, and communication: Revisiting the circumplex model. *Family Journal*, 9, 407–419.
- Piorkowska-Petrović. K. (1990). *Dete u nepotpunoj porodici*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, Prosveta.
- Работег-Шарић, З., Сакоман, С. и Брајша-Жганец, А. (2002). Стилoви родитељскога одгоја, слободно вријеме и ризично понашање младих. *Друштвена истраживања*, 11 (3), 239–265.

- Ристић, Г. (2014). *Васпитни стилови родитеља и својства личности деце оболеле од atopијског дерматитиса (докторска дисертација)*. Крагујевац: Факултет медицинских наука.
- Светозаревић, С., Баришић, Ј. и Душин, Д. (2016). Дисфункционалност породице. *Енграми*, 38 (2), 71–83.
- Требјешанин, Ж. (1991). *Представа о детету у српској култури*. Београд: СКЗ.
- Смиљанић-Чолановић, В. и Толичкић, И. (1987): *Дечја психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Carpenter, В. (2002). Inside the Portrait of the Family. *Early Child Development and Care*, 172 (2), 195–202.
- Ћudina–Obradović, М. i Obradović, Ј. (2006). *Психологија брака i обитељи*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

Marina Matejević
Aleksandra Vidanović
Marija Đorđević

FATHERS' PARENTING STYLE IN THE CONTEXT OF FAMILY FUNCTIONALITY

Summary: The study of this problem is approached from the position of a systematic approach to the family and the expectation that there is a connection between the functionality of the family system and fathers' parenting style. We used The Family Adaptability and Cohesion Scale FACES IV (Olson, Gorall & Tiesel, 2006) and EMBU scale (Perris, 1983) for measuring of perceived parental rearing behaviour of fathers. The results showed that the dominant fathers' parenting style was based on the fathers' emotional warmth. A statistically significant correlation was found between the balanced cohesiveness and fathers' emotional warmth, between the balanced flexibility and fathers' emotional warmth, and between the satisfaction of the family and the fathers' emotional warmth. The obtained results indicate the changed role of fathers in family upbringing since the patriarchal model, as the dominant parenting style of fathers is based on emotional warmth. The results also confirm the systemic perspective that patterns of family functioning and family satisfaction are reflected in the fathers' parenting style and their warm relationship with children.

Keywords: emotional warmth, family functionality, family satisfaction, fathers' attitude towards children, fathers' parenting style.

marina.matejevic@filfak.ni.ac.rs

Весна Николић

Универзитет у Нишу

Факултет заштите на раду у Нишу

УДК 378:502.131.1

Тамара Вукић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ КАО ИЗАЗОВ САВРЕМЕНОГ УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ОБРАЗОВАЊА¹

Сажетак: Одрживи развој, као вишедимензионални концепт који укључује социјалне, економске и проблеме заштите животне средине на локалном и глобалном нивоу, представља, можда, највећи изазов за данашње универзитета. Помирљивост са природом, економска постојаност, социјална праведност, културни идентитет и глобални заједнички рад као водећи циљеви одрживог развоја намећу нове захтеве у процесу наставе и учења, научно-истраживачке делатности и организационих промена савременог универзитета. Полазећи од основних друштвено-нормативних претпоставки и међународних препорука у овој области, циљ рада је указати на потребу и значај интеграције различитих одговора универзитета на изазове одрживог развоја, као и на проблеме и могућности развоја компетенција за одрживи развој у високошколском образовању.

Кључне речи: одрживи развој, универзитет, промене, компетенције за одрживи развој

1. Увод

У савременим условима одрживи развој се посматра као алтернатива за решавање и превазилажење проблема деградације животне средине, пренасељености, сиромаштва, климатских промена, безбедности, мира, људских права, просперитета и других еколошких, економских и друштвених проблема (Bonnett, 2016; Wright, 2009). При том се образовање сматра центром одрживости (Lozano, 2006) и основним инструментом за остваривање одрживог развоја. Више од три деценије, посебно од Конференције УН о животnoj средини и развоју у Рио де Жанеиру (1992) наглашава се значај образовања у достизању одрживе будућности. Важна улога високошколског образовања и универзитета као активних актера у процесу подржавања парадигме промене ка одрживости је наглашена како на нивоу политике, тако и у академском дискурсу.

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта бр. 44006 и пројекта бр. 42006 које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Као респактабилни лидери у пољу знања, универзитети имају различите могућности да промовишу одрживи развој кроз школске и јавне дискурсе. Даље, као сложени организациони системи универзитети могу да представљају модел за друштво како једна организација посвећена одрживости треба да функционише. Ако томе додамо да универзитети школују будуће стручњаке и доносиоце одлука које се тичу будућег развоја, сумњи места нема када је у питању место и улога универзитета у стратегији одрживог развоја. Универзитети се у активности одрживог развоја укључују кроз „озелењавање“ својих поседа и кампуса и кроз програмске и дидактичко-методичке иновације (van Weenen, 2000; Lozano, 2006). Осим тога, универзитети се у активности одрживог развоја укључују и кроз својеврсну интеракцију са спољашњим светом.

У оквиру ових активности показано је све веће интересовање универзитета за уградњу одрживог развоја на свим нивоима академског образовања с циљем да студенти стекну представу о томе како њихове одлуке и активности могу утицати на животну средину и друштво (Ferrer-Balas, Cruz, & Segalàs, 2006; Glavič, Lukman, & Lozano, 2009). Међутим, и поред бројних препорука и декларација међународних организација одрживост се у образовању (па и универзитетском) најчешће доводи у везу са заштитом животне средине, док се економска и друштвена димензија неретко запоставља. С обзиром на то да одрживи развој носи са собом својеврсну идеју имплементационих програма који су локално релевантни и културолошки одговарајући, сви програми образовања за одрживи развој морају узети у обзир еколошке, економске и друштвене услове, што заправо указује да ће ово образовање попримити различите облике широм света.

Полазећи од основних друштвено-нормативних претпоставки и међународних препорука у овој области, циљ рада је указати на потребу и значај интеграције различитих одговора универзитета на изазове одрживог развоја, са посебним фокусом на проблеме и могућности развоја компетенција за одрживи развој у високошколском образовању.

2. Високошколско образовање за одрживи развој кроз перспективу међународних конференција и декларација

Концепт одрживог развоја се сматра прекретницом у глобалном приступу заштити животне средине и развоја. Најчешће се дефинише као „развој којим се иде у сусрет потребама садашњости тако да се не угрожава могућност будућих генерација да задовоље своје сопствене потребе“ (WCED, 1987). Овај концепт проглашен је кључем политике развоја како ЕУ, тако и УН. ЕУ га је усвојила на Министарској конференцији у Бергену 1990. године, а УН на Самиту о животној средини и развоју у Рио де Жанеиру 1992. године. Том приликом усвојена је Агенда 21 – документ у коме се одрживи развој промовише као веза између економског развоја, учешћа јавности и заштите животне средине. У Јоханесбургу 2002. године одржан је Светски самит о одрживом развоју, на коме

су договорени будући правци и приоритети везани за даљу примену концепта одрживог развоја.

Другу половину 20. века и почетак 21. века обележили су бројни скупови и међународне конференције на којима је истакнута потреба и значај образовања за одрживи развој на свим нивоима и у свим сегментима образовног система (нпр. the “MAB Programme” of UNESCO, 1962; Club of Rome Report, 1971; Belgrade Charter, 1975; Tbilisi Intergovernmental Conference, 1977; International Meeting of Experts in Environmental Education of Paris, 1982; Moscow Conference, 1987; Rio Conference, 1992; World Congress for Environmental Education and Communication on Environment and Development, 1992; Thessaloniki Conference, 1997; World Summit on Sustainable Development (Rio +10) of Johannesburg, 2002). На петој министарској конференцији у Кијеву (Животна средина за Европу, 2003. год.) утврђене су „Поставке образовања за одрживи развој” и све земље су позване да уврсте одрживи развој у националне образовне системе. Такође, прихваћена је прокламација Деценије образовања за одрживи развој 2005–2015 (UN, 2005), која упућује на то да људима треба омогућити да предвиде проблеме који угрожавају живот на планети Земљи, суоче се с њима и реше их.

Међутим, тек у последњој деценији прошлог века налазимо прве значајне иницијативе и активности које се односе на имплементацију проблема заштите животне средине и других питања одрживог развоја у студијске програме високог образовања и сарадњу универзитета у овој области.

Декларације, као што су: Talloires (1990), Halifax (1991), Copernicus повеља (1994), Lüneburg (2001), Graz (2005) и Bonn (2009) подстакле су промишљање о моделима и начинима имплементације одрживог развоја на универзитетима, обухватајући како наставну и истраживачку делатност, тако и управљање институцијама високог образовања и деловање у заједници (Rončević i Rafaјас, 2012). Неке од најзначајнијих декларација представљене су у Табели 1.

Табела 1. Декларације о одрживом развоју у високом образовању

Година	Декларација/повеља	Кључне речи
1990	Talloires Declaration	Невиђене размере и брзина загађења и деградације животне средине; Главне улоге: образовање, истраживање, политика, размена информација; Преокретање трендова
1991	Halifax Declaration	Одговорност за обликовање свог садашњег и будућег развоја; Етичка обавеза; Превазилажење основних узрока
1993	Kyoto Declaration on Sustainable Development	Боља комуникација о значењу и потреби одрживог развоја; Наставни и истраживачки капацитети; Операције које одражавају најбољу одрживу праксу
1994	COPERNICUS University Charter for Sustainable Development	Институционална посвећеност; Еколошка етика и ставови; образовање запослених на универзитетима; Програми за образовање о животној средини; Интердисциплинарност; Дисеминација знања; Програми континуираног образовања итд.

2001	Lüneburg Declaration	Универзитети као катализатори одрживог развоја у изградњи друштва које учи; Дисеминација знања о одрживом развоју; Континуирано разматрање и ажурирање курикулума итд.
2002	Ubuntu Declaration	Позив универзитетима у стварању глобалног окружења за образовање у области одрживог развоја; креирању алата за пружање помоћи у преласку са обавезе према одрживом развоју на конкретну акцију; креирању инвентара најбољих пракси и студија случајева итд.
2005	Graz Declaration on Committing Universities to Sustainable Development, Austria	Позив универзитетима да доделе статус одрживом развоју у својим стратегијама и активностима и да користе одрживи развој као оквир за унапређивање друштвене димензије европског високог образовања
2009	Abuja Declaration on Sustainable Development in Africa: The Role of Higher Education	Интердисциплинарност; Демократија у управљању; Запошљавање дипломираних студената; Иновативне технологије; Озелењивање кампуса итд.
2010	Universities for Sustainable Development Declaration	Кросдисциплинарна и интердисциплинарна перспектива; Настава, учење и континуирани професионални развој; Институционалне одрживе праксе; Принцип одрживости као основа рада универзитетског особља
2012	Rio+20 Declaration of Higher Education Institutions	Ревизија наставних садржаја како би се одговорило на локалне и глобалне изазове; Промовисање наставних метода које подстичу развој вештина; Учешће у локалним, националним и глобалним процесима усмереним ка одрживом развоју
2014	Nagoya Declaration on Higher Education for Sustainable Development	Повећана преоријентација образовања ка одрживом развоју; Стратешка партнерства; Подстицање креативног и критичког мишљења студената; Мобилизација заинтересованих страна итд.

(Tilbury, 2011; Huppé, Creech, & Buckler, 2013; IAU)

И поред присутних разлика, уопштено посматрано, декларације од универзитета захтевају: (1) одрживе физичке операције; (2) академска истраживања у области одрживости; (3) рад на еколошкој писмености; (4) да одрживи развој постане етичка и морална обавеза универзитетске заједнице; (5) сарадњу са другим универзитетима и државама; (6) развој интердисциплинарног курикулума; (7) успостављање партнерства са владом, невладиним организацијама и индустријом; и (8) јавно информисање (Wright 2002).

Инкорпорација проблема одрживог развоја у професионално образовање на високошколском нивоу има значајну улогу у еволуцији друштва према одрживости. образовање за заштиту животне средине, одрживи критеријуми и вредности дипломираних студената треба да омогуће да они у будућности приступе професионалним активностима са аспекта одрживог развоја. Суштински посматрано, главни циљ високошколског образовања за одрживи развој је управо оно што би требало да буде заједничко свим универзитетима, а

заправо, подразумева формирање код будућих стручњака мишљења, погледа и модела понашања који омогућавају свестрано, драгоцено и ефикасно узимање у обзир еколошких идеја, законитости и постулата одрживог развоја у њиховој професионалној активности (Tilbury, 2011). Свакако, универзитет не може да остане затворен и за друге „ваннаставне“ изазове одрживог развоја: одрживо пословање, озелењавање кампуса, научно-истраживачки рад, сарадњу са привредом и заједницом, сарадњу са другим универзитетима итд.

3. Трансформација универзитета ка одрживом развоју

У савременом друштвено-економском и привредном контексту, универзитети имају дубоку моралну *одговорност* у подизању свести, усвајању знања, вештина и вредности потребних за креирање праведне и одрживе будућности (Cortese, 2003) и *обавезу* да направе потребне промене усмерене ка одрживом развоју (Svanström, Lozano-García, & Rowe, 2008). Универзитети се, заправо, посматрају као дисеминатори знања и најбоље праксе у овој области (Lukman & Glavič, 2007), али и креатори лидерске политике у области одрживости (Elliot & Wright, 2013; Rieckmann, 2012).

Уколико се одрживи развој посматра као процес учења, универзитети би требало да буду на челу одрживости, с обзиром на то да је реч о организацјама усмереним на учење (Mulder, Segalas-Coral, & Ferrer-Balas, 2010). То је посебно значајно због тога што су установе високог образовања усмерене на образовање људи који ће ускоро доносити нове одлуке које се тичу развоја, али и на образовање људи који ће и сами ускоро образовати млађе генерације (Rončević i Rafajec, 2012). С тим у вези, може се рећи да високошколско образовање карактерише двострука оријентација на будућност. С једне стране, високошколско образовање је усмерено ка развоју кључних компетенција које ће студентима омогућити да се баве сложеним проблемима и да допринесу одрживој будућности, док је са друге стране реч о будућности самог високошколског образовања што захтева давање одговора на питање какве би високошколске институције требало да буду да би допринеле одрживом развоју друштва (Rieckmann, 2012).

Одговор на то питање уствари сугерише правце промена, односно „области одрживе трансформације универзитета“. На које области одрживих активности универзитета се треба усмерити, одговоре даје Kościelniak (2014), а њихов сажет приказ је дат у Табели 2.

Табела 2. Области одрживих активности универзитета

<i>Мисија</i>	примена вредности одрживог развоја; примена стратегије одрживог развоја методом „одозго на доле“; прихватање имплементације стратегије одрживог развоја од стране власти; давање приоритета финансирању истраживања у области одрживог развоја
<i>Образовање и истраживање</i>	увођење нових стручних курсева-промена у методологији (нагласак на интердисциплинарности); организовање посебних обука

<i>Управљање</i>	„зелена инфраструктура“ кампуса; промоција здраве хране у оквиру кампуса; сарадња са одрживим добављачима
<i>Регионална мисија</i>	заједнички одрживи пројекти; заједничка истраживања са заинтересованим странама из локалних заједница; јавно стипендирање: отворена предавања и тренинзи усмерени на регион
<i>Индивидуалне активности</i>	индивидуални пројекти особља и студената; успостављање мреже истраживача у области одрживог развоја; индивидуални допринос у оквиру департмана (нпр. књиге, чланци)

(Kościelniak, 2014, стр. 116)

Области одрживе трансформације универзитета налазе се и код других аутора. Тако Каратзоглу (Karatzoglou, 2013) издваја следеће: промена праксе управљања универзитетима (рециклажа, енергетска ефикасност и др.); промоција вештина (критичко и системско мишљење, интеграција, синтеза), али и оспособљавање студената и истраживача за практично суочавање са будућим изазовима одрживости; подстицање ангажовања локалних ауторитета и других заинтересованих страна у осмишљавању и имплементацији регионалних планова одрживости; нових програма истраживања и наставе при чему универзитети постају центри развоја науке о одрживости. Кризек са сарадницима (Krizek, Newport, White, & Townsend, 2012) пише да је реч о напорима универзитета који укључују, али се не могу ограничити на: академске програме, управљање активностима студената, усмеравање истраживачких института у оквиру кампуса, интеракцију са кампусима кроз нпр. управљање објектима; учествовање у управним одборима усмереним на одрживост у оквиру кампуса; координацију одрживости кампуса; курсеве оријентисане на одрживост (Wright, 2009).

Полазећи од тога да су активности универзитета већим делом фокусиране на образовање (van Weenen, 2000), захтев да образовање допринесе одрживом друштву постаје значајан нови изазов и карактеристика високошколског образовања у 21. веку (Lambrechts, Mulà, Ceulemans, Molderez, & Gaeremynck, 2013). Како наводе Ву и Шен (Wu & Shen, 2016): „образовање за одрживи развој није опција, већ приоритет, нарочито у високом образовању“ (стр. 635).

Визија *образовања за одрживи развој* која се поставља пред универзитете, од њих захтева да студенте оспособе не само за успех у тренутним околностима, већ и да се активирају као друштвено одговорни грађани настојећи да те околности промене (Everett, 2008). То је због тога што универзитети представљају: (1) места у оквиру којих се образују генерације стручњака који ће имати потенцијално значајан утицај на одрживост у различитим професионалним областима, али и у оквиру своје заједнице; (2) научне и наставне центре са потенцијалним утицајем на развој и унапређивање одрживог понашања и образовања за одрживост кроз све предметне области; (3) носиоце образовне праксе који захваљујући осмишљеном курикулуму и повезаним активностима могу допрети до локалне и шире јавности; (4) моделе образовања за одрживост који утичу на подизање свести о проблемима одрживости, како у оквиру самог

универзитета, тако и на нивоу локалне заједнице и ширег друштва; (5) велике институције са потенцијалним суштинским утицајем на одрживо понашање свођењем својих утицаја на животну средину на најмању могућу меру уз истовремено промовисање биодиверзитета и заштите животне средине (Littlelydyke, Evangelos, & Littlelydyke, 2013).

Постало је јасно да образовање за одрживи развој захтева промене не само у активностима универзитета које подразумевају усвајање одрживих пракси у функционисању кампуса, већ и у курикулумима, те у свакодневној пракси академика. Постављају се захтеви да интердисциплинарно учење и грађански активизам постану правило, а не изузетак; да операције кампуса буду повезане са формалним курикулумом; да концепти одрживости прожимају све дисциплине; те да овакви образовни циљеви буду подржани истраживањима у оквиру факултета уз учешће студената и другог особља (Everett, 2008).

Анализа релевантне литературе (van Weenen, 2000; Leal Filho, 2000; Adomssent, 2006; Adomssent, Godemann, & Michelsen, 2007) упућује на закључак да се кључне карактеристике трансформисаног/одрживог универзитета огледају у следећем: (1) трансформативно образовање које ће припремити студенте да се суоче са сложеним изазовима одрживости; интерактивно учење и развој способности критичког мишљења (Sterling, 2005; Wals & Corcoran, 2006); (2) јасно наглашавање спровођења трансдисциплинарног истраживања и проучавања (Max Neef, 2005; van Dam-Mieras, 2006); (3) оријентација ка решавању друштвених проблема у образовању и истраживању – способност студената да се носе са сложеношћу реалних проблема и несигурности коју доноси будућност; (4) мреже које повезују различите експертизе целог универзитета за рационално, ефикасно и смишљено управљање ресурсима; (5) руковођење и визија која промовише потребне промене праћена одговарајућим доделама одговорности и награда, која је посвећена дугорочној трансформацији универзитета и која је вољна да реагује на потребе друштва (Lozano, 2006).

4. Баријере на путу трансформације универзитета

Многи аутори (Thomas, 2004; Velazquez, Munguia, & Sanchez, 2005; Lozano, 2006) с правом тврде да је универзитетска пракса у покушајима имплементације одрживог развоја наишла на многобројне препреке и тешкоће. Неке од препрека су унутрашње, услед културе и структуре универзитета, док су друге наметнуте универзитету од стране спољашњих фактора. На многим универзитетима не постоји јединствени приступ проблемима одрживости: образовање за одрживи развој је ограничено на посебне курсеве, образовање и истраживање су често изоловани, при чему ниједно од њих није повезано са одрживим операцијама у оквиру кампуса (McMillin & Dyball, 2009).

Веласкез је са сарадницима (Velazquez et al., 2005) представио скуп баријера које се могу негативно одразити на ефикасност иницијатива за одрживост на високошколским институцијама. Реч је о недостацима у погледу време-

на, средстава, обуке, свести, интересовања и ангажовања, подршке од стране универзитетских ректора, строжих прописа и сл., али и о техничким проблемима, оријентисаности на профит, организационој структури, отпору променама и др. Слично томе, у истраживању баријера које стоје на путу одрживих универзитета (Elliot & Wright, 2013), издвојени су изазови као што су: недостатак финансија, приоритети влада, негативни ставови према одрживости, недостатак воље или отпор имплементацији, апатија у оквиру кампуса, административне баријере и др.

Ипак, у литератури се најчешће сусрећу препреке које се тичу наставе и др. образовних активности у области одрживог развоја. Једну од таквих препрека представља конзервативност (Lozano, Lukman, Lozano, Huisingh, & Lambrechts, 2013), односно чињеница да су високошколске институције и даље у основи традиционалне (Torres, Vieira, Rodrigues, Sá, & Moreira, 2017), са таквом организацијом образовања која подразумева поделу на високо специјализоване области знања и традиционалне дисциплине (Cortese, 2003). Одрживи развој, са друге стране, намеће потребу за холистичким и интегративним приступом, на супрот високом нивоу специјализације који карактерише универзитетско образовање (Павловић, 2011).

Управо се због сложености проблематике одрживог развоја захтева успостављање сарадње и комуникације између дисциплина (Bosselmann, 2001), интердисциплинарно учење и истраживање (Howlett, Ferreira, & Blomfiels, 2016), интеграција различитих предмета и дисциплина, те повезивање наставе са реалним проблемима и људима (Lambrechts *et al.*, 2013). Сложеност проблематике одрживог развоја намеће потребу и за новим наставним методама, на супрот традиционалним, једносмерним. Учење и настава у контексту одрживости захтевају стицање целовитог искуства, те се тако препоручује откривачко учење, на супрот репродуктивном, истраживање на супрот једносмерног преношења садржаја, проучавање стварности наспрам читања књига, активно учење наспрам пасивног усвајања информација, продуктивна акција наспрам репродукције чињеница, те стицање искуства пре него усвајање знања (Bosselmann, 2001). Посебан изазов универзитетског образовања представља развој компетенција студената и наставника.

5. Развој компетенција за одрживи развој

Избор тематских садржаја образовања о одрживом развоју и за одрживи развој, начина организације активности учења и начина евалуације знања студената мора бити заснован на дефинисаним исходима учења, односно компетенцијама (Fadeeva & Mochizuki, 2010) при чему *кључне* компетенције обезбеђују прецизан, заједнички оквир који служи као полазна основа за развој различитих академских профила, школа, професија и сл., те референтну шему за транспарентно оцењивање ефеката учења и наставе. Кључне компетенције је потребно разликовати од „убичајених“ компетенција, какве су нпр. критичко

мишљење и комуникационе вештине. То не значи да уобичајене компетенције нису значајне за професије и програме у области одрживости, већ се жели нагласити које су то компетенције у основи одрживог развоја, а које нису биле у фокусу традиционалног образовања (Wiek, Withycombe, & Redman, 2011). Тако су стручњаци за одрживи развој из различитих земаља (Немачка, Велика Британија, Еквадор, Чиле и Мексико) у истраживању кључних компетенција на које је потребно усмерити високошколску наставу и учење (Rieckmann, 2012) као најзначајније издвојили системско мишљење и управљање сложеним ситуацијама, антиципаторно мишљење и критичко мишљење.

Вик са сарадницима (Wiek et al., 2011) представља синтезу кључних компетенција за одрживост: *системско мишљење* (анализа комплексних система у различитим доменима (друштво, животна средина, економија итд.) и размерама (од локалне до глобалне)); *антиципаторна компетенција* (анализа, евалуација и стварање богатих „слика“ о будућности питања и проблема одрживости); *нормативна компетенција* (мапирање, спецификација, примена, помирење и преговарање о вредностима, принципима и циљевима одрживог развоја); *стратешка компетенција* (дизајнирање и имплементације интервенција, промена и трансформативних стратегија управљања према одрживости); и *интерпесонална компетенција* (мотивисање, омогућавање и олакшавање сарадње и партиципације у истраживању и решавању проблема одрживости).

На кључне компетенције указују и Андевски и Кнежевић-Флорић (2002, стр. 103), наводећи: *интелигентно знање* (знање о алтернативама и путевима за решење проблема, способност просуђивања упркос несагледивим ризицима и противречним мишљењима експерата, знање које се односи на проблеме и феномене); *системско мишљење* (покушај да се увиде многоструке повезаности и деловање промена као и разумевање појединачних феномена у повезаности са општом динамиком једног система); *антиципаторско мишљење* (вероватне/невероватне последице временске димензије, али и нежељени ефекти); *фантазија и креативност* (снажније уважавају игровно-асоцијативне и креативне форме учења); *компетенција истраживања* (уважавају откривајуће форме учења и истраживачке намере); и *компетенција метода* (методе тражења, избора, искоришћавања, припремања информација и података, анализа погрешака и застоја, рад са индикаторима итд.).

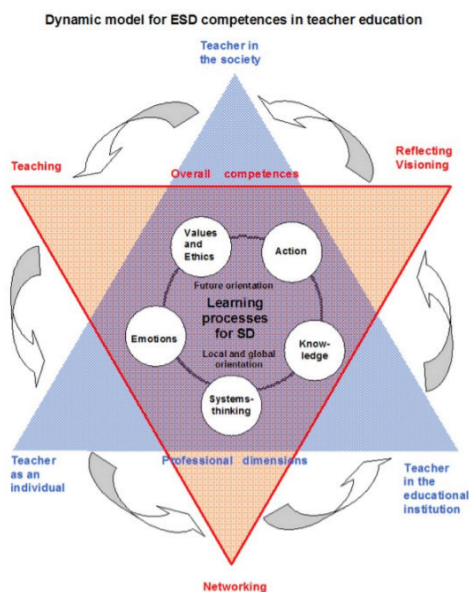
Развој ових и других компетенција за одрживи развој код студената тешко је остварити без компетентних наставника, те се као посебан изазов намеће „едукација едукатора“ у овој области. С тим у вези, у наставку су представљени компетенцијски модели као смернице за образовање наставника за одрживи развој.

6. Одрживи развој и компетенције наставника

6.1. CSCT компетенцијски модел

Европски програм CSCT (Curriculum, Sustainable Development, Competences, Teacher Training) за циљ има пружање помоћи у интеграцији образовања за одрживи развој у курикулуме образовања наставника (Steiner, 2010). Овај модел је усмерен на наставника који се посматра као појединац, као актер образовне институције и као члан одређеног друштва, а компетенције би требало да му омогуће подстицање одрживог развоја у свакој од ових сфера. То значи да се оне односе и на лично и социјално понашање наставника, односно на целокупну личност наставника, а не само на његов „професионални селф“ (Bertschy, Künzli, & Lehmann, 2013). Модел укључује специфичне компетенције наставника, представљене кроз пет домена: знање, системско мишљење, емоције, етика и вредности и акција (Steiner, 2010).

Поред тога, за сваки од ових пет домена развијене су компетенције на три нивоа: наставник као појединац (размишљање и визионирање); наставник у образовној установи (настава и комуникација); наставник у друштву (сарадња и умрежавање) (Sleurs, 2008).

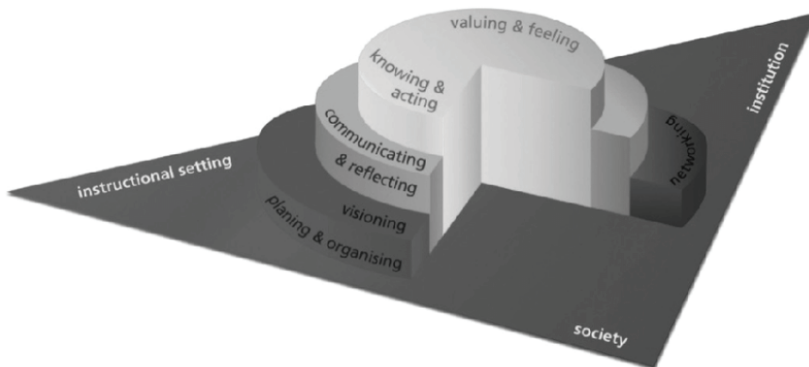
Слика 1. CSCT компетенцијски модел (Sleurs, 2008, стр. 26)

Домен *знања* укључује компетенције као што су: стицање релевантних знања о питањима и изазовима одрживог развоја; допринос изградњи програма којим се одрживи развој интегрише у цели школски курикулум; проналажење партнера изван школске заједнице и сарадња са организацијама које промови-

шу одрживи развој и др. Домен *системског мишљења* се односи на: одупирање тенденцији поједностављивања проблема и тражења брзих решења; охрабривање студената да проблеме посматрају из различитих перспектива; коришћење постојећих локалних, националних или међународних мрежа за образовање за одрживи развој и др. Домен *емоција* укључује: развој емпатије и саосећања; подстицање отворености и поверења; посредовање у решавању конфликта у учионици и у ваншколским односима и др. Домен *етике и вредности* се односи на: подстицање ученика да преиспитају своја уверења и претпоставке; рад са контрадикторним веровањима, претпоставкама, вредностима и моралним дилемама; способност сарадње која води ка структурним или институционалним променама друштва и др. Домен *акције* обухвата компетенције као што су: замишљање алтернативне будућности и нових, креативних решења; организовање и праћење процеса учења; анализа односа у локалним (и глобалним) заједницама и др. (Sleurs, 2008).

6.2. КОМ-BiNE компетенцијски модел

КОМ-BiNE компетенцијски модел (Kompetenzen für Bildung für Nachhaltige Entwicklung) може послужити као референтни оквир за планирање, имплементирање и промишљање о активностима у области образовања за одрживи развој. Састоји се од компетенција које су распоређене на три нивоа (Rauch & Steiner, 2013).

Слика 2. КОМ-BiNE компетенцијски модел (Rauch & Steiner, 2013, стр. 15)

Језгро овог модела састоји се од више појединачних аспеката, који су разврстани у четири области: *знати* (стицање општих знања о садржају одрживог развоја и образовања за одрживи развој; повезивање садржаја из различитих дисциплина и различитих социјалних и културалних контекста и способност разумевања њихове интеракције и међузависности и др.); *чинити* (одређивање и развијање вредности; критичко промишљање; управљање комплексностима; развој будуће перспективе и др.); *осећати* (способност емпатије и стављања себе на место других; уверење да је одрживи развој могућ и да се заједнич-

ким снагама може допринети остварењу тог циља; одушевљење и способност инспирисања других да подупру идеју одрживог развоја); *вредновати* (вредности које сами ученици подржавају и за које се залажу; образовни циљеве који се промовишу, и који се поштују; вредности које манифестују ставове и уверења). Средњи слој компетенцијског модела састоји се од *промишљања* и *комуникације*. Комуникација је способност без које су све друге области немисливе. Посебно у образовању за одрживи развој, комуникација је неопходна за: вредновање, осећање и знање и деловање. Промисљање је важно као средство критичког бављења самим собом и сопственим знањем и вештинама, вредностима и осећањима. Такво промишљање је подједнако важно с обзиром на предузете акције, те се стога оно односи на горњи слој КОМ-ВiNE модела (знање и вештине, вредности и осећања), као и на доњи ниво (развој визија, планирање, организовање и умрежавање). Спољашњи слој овог компетенцијског модела чини: *визионирање* (развој визија за будућност), *планирање* и *организовање* (одређивање циљева, промишљање о томе шта је могуће у датој ситуацији, реализовање ове идеје) и *умрежавање* (изградња и одржавање веза унутар и изван организација) (Rauch & Steiner, 2013).

6.3. ЕСЕ компетенцијски модел

У документу *“Learning for the Future: Competences in Education for Sustainable Development”* изложене су компетенције у образовању за одрживи развој које је потребно разумети не као „минимум стандарда“ које треба да задовоље сви наставници, већ као циљ коме сви наставници треба да теже, што може послужити као оквир за професионални развој запослених у образовању (UNECE, 2011). У овом документу се указује на то шта наставници треба да знају („*учити знати*“ – разумевање изазова с којима се друштво суочава како локално тако и глобално и на потенцијалну улогу наставника и ученика), шта треба да буду у стању да ураде („*учити чинити*“ – развијање практичних вештина и компетенција за деловање у односу на образовање за одрживи развој), како би требало да живе и раде са другима („*учити живети заједно*“ – придоноси развијању партнерства и уважавању међусобне повезаности, плурализма, међусобног разумевања и мира), и какви они треба да буду („*учити бити*“ – развијање личних вредности и способности деловања с већом аутономијом, способности просуђивања и личне одговорности у односу на одрживи развој), ако желе да допринесу образовању за одрживи развој (Ibid, 2011).

Компетенције, описане у овом документу, груписане су око три битне карактеристике образовања за одрживи развој: *холистички приступ* (захтева интегративан приступ размишљању и пракси); *осмишљавање промене* (при чему се истражује алтернативна будућност, учи од прошлости и надањује за деловање у садашњости); и *остваривање преображаја* (што служи промени начина на који људи уче и система који подржавају учење) (Ibid, 2011). Полазећи од ових карактеристика, ствара се основа за целовито сагледавање одређене ситуације, узимајући у обзир све три временске димензије: појединац сагледава све

аспекте дате ситуације/проблема, полази од претходних искустава и, са погледом у будућност, делује у садашњости.

Закључак

Током последњих неколико деценија, концепт одрживог развоја је постао глобални изазов за савремено друштво. Аутори су сагласни да се остваривање концепта одрживог развоја може постићи путем образовања односно улагањем у „људски капитал“ које, као инвестиционо улагање, одређује политику образовања за одрживи развој као незаобилазни део укупне развојне политике друштва. Итегративни приступ економским, друштвеним и еколошким циљевима, помирење с природом, критичко и креативно мишљење, партиципацији и акцији оријентисано учење, праведност, одговорност, људска права, мир, безбедност, партнерство и солидарност представљају кључне речи када је у питању образовање за одрживи развој и с тим у вези будућа образовна политика сваког друштва. У процесу трансформације друштва ка одрживом развоју, универзитети као наставно-научне установе и комплексни организациони системи морају да одговоре на низ изазова које доноси концепт одрживог развоја.

Активности за трансформацију универзитета ка одрживом развоју најчешће се посматрају са аспекта: (1) истраживања о питањима одрживости, (2) учења и наставних активности како би се образовали будући доносиоци одлука и развијале њихове компетенције, (3) организационих промена, обухватајући процесе управљања и оперативне параметре одрживог универзитета.

Анализа релевантне литературе упућује на закључак да се кључне карактеристике трансформисаног/одрживог универзитета огледају у трансформативном образовању и интерактивном учењу које ће развити способности критичког мишљења студената и суочавања са сложеним изазовима одрживости, спровођењу трансдисциплинарних истраживања и оријентацији ка решавању друштвених проблема у истраживачком раду, рационално управљање ресурсима, вођењу и визији која промовише потребне промене ка одрживом развоју.

На путу трансформације ка одрживом развоју, универзитет очекује низ препрека и баријера које се, између осталог, огледају у академској слободи индивидуалних чланова универзитета, недостатку жеље за променама, неразумевању концепта одрживог развоја, конзервативној администрацији, недовољном притиску друштва (ако друштво не захтева корените промене у одређеним пољима образовања и истраживања, универзитет неће имати потребу да се мења), мада и сама величина и структура универзитета може утицати на његову трансформацију (велики универзитети са сложеном организацијом теже ће се трансформисати).

Идентификација баријера доводи до бројних препорука о томе како да се олакша имплементација одрживог развоја у процесима високог образовања. Ове препоруке су обично оријентисане „*одозго на доле*“ и фокусиране на руководство које треба да олакша те процесе и реши идентификоване препреке. Такође,

указује се на потребу развоја компетенција наставника у образовању за одрживи развој. У сваком случају, трансформација универзитета ка одрживости представља процес учења који захтева вишеструку подршку различитих актера (студента, наставника, руководиоца, локалне заједнице, надлежних органа, привредних субјеката итд.). С тим у вези, отварају се бројни правци истраживања различитих проблема и изазова одрживог развоја у високошколском образовању.

Литература

- Adomssent, M. (2006). Higher Education for Sustainability: Challenges and Obligations From a Global Perspective. In M. Adomssent, J. Godemann, A. Leicht & A. Busch (Eds.), *Higher Education for Sustainability. New Challenges from a Global Perspective* (pp. 10–22). Frankfurt: VAS.
- Adomssent, M., Godemann, J., & Michelsen, G. (2007). Transferability of Approaches to Sustainable Development at Universities as a Challenge. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 8(4), 385–402.
- Andevski, M. i Knežević-Florić, O. (2002). *Образовање и одрживи развој*. Novi Sad: Savez Pedagoških društava Vojvodine, Viša škola za образовање vaspitača u Vršcu.
- Bertschy, F., Künzli, C., & Lehmann, M. (2013): Teachers' Competencies for the Implementation of Educational Offers in the Field of Education for Sustainable Development. *Sustainability*, 5(12), 5067–5080.
- Bonnett, M. R. (2016). Sustainability, Nature, and Education: A Phenomenological Exploration. *Inovacije u nastavi*, 29(4), 1–15.
- Bosselmann, K. (2001). University and Sustainability: Compatible Agendas?. *Educational Philosophy and Theory*, 33(2), 167–186.
- Cortese, A. D. (2003). The Critical Role of Higher Education in Creating a Sustainable Future. *Planning for Higher Education*, 31(3), 15–22.
- Elliot, H., & Wright, T. (2013). Barriers to Sustainable Universities and Ways Forward: A Canadian Students' Perspective. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/269203082_Barriers_to_Sustainable_Universities_and_Ways_Forward_A_Canadian_students_Perspective
- Everett, J. (2008). Sustainability in Higher Education: Implications for the Disciplines. *Theory and Research in Education*, 6(2), 237–251.
- Fadeeva, Z., & Mochizuki, J. (2010). Higher Education for Today and Tomorrow: University Appraisal for Diversity, Innovation and Change Towards Sustainable Development. *Sustainability Science*, 5(2), 249–256.
- Ferrer-Balas, D., Cruz, Y., & Segalàs, J. (2006). Lessons Learned From Our Particular “Decade” of Education for Sustainable Development (1996–2005) at UPC. In J. Holmberg & B. E. Samuelsson (Eds.), *Drivers and Barriers for Implementing Sustainable Development in Higher Education* (pp. 23–30). Paris: UNESCO.
- Glavič, P., Lukman, R., & Lozano, R. (2009). Engineering Education: Environmental and Chemical Engineering or Technology Curricula – a European Perspective. *European Journal of Engineering Education*, 34(1), 47–67.

- Howlett, C., Ferreira, J., & Blomfiels, J. (2016). Teaching Sustainable Development in Higher Education: Building Critical, Reflective Thinkers Through an Interdisciplinary Approach. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 17(3), 305–321.
- Huppé, G. A., Creech, H., & Buckler, C. (2013). *Education for Sustainable Development at Manitoba Colleges and Universities*. Manitoba, Canada: The International Institute for Sustainable Development.
- IAU (n.d.). *Higher Education and Research for Sustainable Development, Declarations and Charters*. Retrieved from <https://www.iau-hesd.net/en/categories-de-ressources/204-declarations-and-charters.html>
- Karatzoglou, B. (2013). An In-Depth Literature Review of the Evolving Roles and Contributions of Universities to Education for Sustainable Development. *Journal of Cleaner Production*, 49, 44–53.
- Kościelniak, C. (2014). A Consideration of the Changing Focus on the Sustainable Development in Higher Education in Poland. *Journal of Cleaner Production*, 62, 114–119.
- Krizek, K. J., Newport, D., White, J., & Townsend, A. R. (2012). Higher Education's Sustainability Imperative: How to Practically Respond?. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 13(1), 19–33.
- Lambrechts, W., Mulà, I., Ceulemans, K., Molderez, I., & Gaeremynck, V. (2013). The Integration of Competences for Sustainable Development in Higher Education: An Analysis of Bachelor Programs in Management. *Journal of Cleaner Production*, 48, 65–73.
- Leal Filho, W. (2000). *Sustainability and University Life*. Frankfurt: Peter Lang.
- Littledyke, M., Evangelos, M., & Littledyke, R. A. (2013). A Systems Approach to Education for Sustainability in Higher Education. *Internat. Journal of Sustainability in Higher Education*, 14(4), 367–383.
- Lozano, R. (2006). Incorporation and institutionalization of SD into universities: breaking through barriers to change. *Journal of Cleaner Production*, 14(9–11), 787–796.
- Lozano, R., Lukman, R., Lozano, F. J., Huisinigh, D., & Lambrechts, W. (2013). Declarations for Sustainability in Higher Education: Becoming Better Leaders, Through Addressing the University System. *Journal of Cleaner Production*, 48, 10–19.
- Lukman, R., & Glavič, P. (2007). What Are the Key Elements of a Sustainable University?. *Clean Technology and Environmental Policy*, 9(2), 103–114.
- Max Neef, M. A. (2005). Foundations of Transdisciplinarity. *Ecological Economics*, 53, 5–16.
- McMillin, J., & Dyball, R. (2009). Developing a Whole-of-University Approach to Educating for Sustainability: Linking Curriculum, Research and Sustainable Campus Operations. *Journal of Education for Sustainable Development*, 3(1), 55–64.
- Mulder, K. F., Segalas-Coral, J., & Ferrer-Balas, D. (2010). Educating Engineers for/in Sustainable Development? What We Knew, What We Learned, and What We Should Learn. *Thermal Science*, 14(3), 625–639.
- Pavlović, V. (2011). Održivi razvoj i univerzitetsko obrazovanje. U V. Pavlović (prir.), *Univerzitet i održivi razvoj* (str. 13–30). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Centar za ekološku politiku i održivi razvoj.

- Rauch, F., & Steiner, R. (2013). Competences for Education for Sustainable Development in Teacher Education. *CEPS Journal*, 3(1), 9–24.
- Rieckmann, M. (2012). Future-Oriented Higher Education: Which Key Competencies Should be Fostered Through University Teaching and Learning? *Futures*, 44(2), 127–135.
- Rončević, N. i Rafajac, B. (2012). *Održivi razvoj izazov za sveučilište?*. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Sleurs, W. (2008). Competencies for ESD (Education for Sustainable Development) Teachers: A Framework to Integrate ESD in the Curriculum of Teacher Training Institutes. Retrieved from https://platform.ue4sd.eu/downloads/CSCT_Handbook_11_01_08.pdf
- Steiner, R. (2010). *Teacher Competencies for Education for Sustainable Development: Report*. Retrieved from https://www.umweltbildung.at/fileadmin/umweltbildung/dokumente/Teacher_Competences_for_ESD/Teacher_Competencies_for_ESD_Report_by_Regina_Steiner.pdf
- Sterling, S. (2005). Higher Education, Sustainability, and the Role of Systemic Learning. In P. B. Blaz Corcoran & A. E. J. Wals (Eds.). *Higher Education and the Challenge of Sustainability: Problematics, Promise and Practice* (pp. 49-70). Dordrecht: Kluwer Academic Press.
- Svanström, M., Lozano-García, F. J., & Rowe, D. (2008). Learning Outcomes for Sustainable Development in Higher Education. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 9(3), 339–351.
- Thomas, I. (2004). Sustainability in Tertiary Curricula: What is Stopping It Happening?. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 5(1), 33–47.
- Tilbury, D. (2011). Higher Education for Sustainability: A Global Overview of Commitment and Progress. In GUNI (Ed.), *Higher Education in the World 4. Higher Education's Commitment to Sustainability: From Understanding to Action* (pp. 18-28). Barcelona: Palgrave.
- Torres, R., Vieira, R. M., Rodrigues, A. V., Sá, P., & Moreira, G. (2017). Education for Sustainable Development: An Exploratory Study in a Portuguese University. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 18(6), 956–970.
- UN (2005). *UNECE Strategy on Education for Sustainable Development*. Retrieved from <http://www.unece.org/env/esd/strategytext/Srategy.pdf>
- UNECE (2011). *Learning for the Future: Competences in Education for Sustainable Development, Strategy for Education for Sustainable Development*. Retrieved from https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/esd/ESD_Publications/Competences_Publication.pdf
- van Dam-Mieras, R. (2006). Learning for Sustainable Development: Is It Possible Within the Established Higher Education Structures?. In J. Holmberg & B. Samuelsson (Eds). *Drivers and Barriers for Implementing Sustainable Development in Higher Education* (pp. 13–18). Paris: UNESCO.
- van Weenen, H. (2000). Towards a Vision of Sustainable University. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 1(1), 20–34.

- Velazquez, L., Munguia, N., & Sanchez, M. (2005). Deterring Sustainability in Higher Education Institutions: An Appraisal of the Factors Which Influence Sustainability in Higher Education Institutions. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 6(4), 383–391.
- Wals, A. E. J., & Blaze Corcoran, P. (2006). Sustainability as an Outcome of Transformative Learning. In J. Holmberg & Samuelsson, B. (Eds), *Drivers and Barriers for Implementing Sustainable Development in Higher Education* (pp. 103–108). Paris: UNESCO.
- WCED (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
- Wiek, A., Withycombe, L., & Redman, C. L. (2011). Key Competencies in Sustainability: A Reference Framework for Academic Program Development. *Sustainability Science*, 6(2), 203–218.
- Wright, T. S. A. (2002). Definitions and Frameworks for Environmental Sustainability in Higher Education. *Higher Education Policy*, 15, 105–120.
- Wright, T. S. A. (2009). Sustainability, Internationalization, and Higher Education. *New Directions for Teaching and Learning*, 118, 105–115.
- Wu, Y. C. J., & Shen, J. P. (2016). Higher Education for Sustainable Development: A Systematic Review. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 17(5), 633–651.

Vesna Nikolić
Tamara Vukić

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AS A CHALLENGE FOR THE MODERN UNIVERSITY EDUCATION

Summary: Sustainable development, as a multidimensional concept that includes social, economic and environmental problems, on both local and global scale, represents a perhaps major challenge for today's universities. Reconciliation with nature, economic stability, social justice, cultural identity and common global work as leading goals of sustainable development impose new requirements for the processes of teaching and learning, scientific research and organizational changes within the modern university. Starting from the basic social and normative assumptions and international recommendations in this field, the goal of the paper is to point to the need and the importance to integrate different responses of the universities to the challenges of sustainable development, as well as to the problems and the possibilities of development of competences for sustainable development in the higher education.

vesna.nikolic@znr fak.ni.ac.rs
 tamaravukic93@gmail.co

СЕМИНАР КАО ДИДАКТИЧКА ФОРМА УСАВРШАВАЊА НАСТАВНИКА¹

Сажетак: Заснивајући се на селекцији кључних знања, интеракцији, размени искустава, заједничком раду и интензивној комуникацији између реализатора и полазника, семинар представља најраспрострањенију форму усавршавања наставника. С обзиром на улогу и значај коју данас има, рад има за циљ да теоријско-емпиријским приступом истражи дидактичке особености актуелних семинара које похађају наставници. Како би се обезбедио висок ниво репрезентативности узорка, истраживањем су обухваћени наставници који су у последњих пет година похађали најмање пет и више семинара. Резултати истраживања показују да у нашој образовној пракси доминирају формативни и циклусни семинари као и да наставници показују све веће интересовање за *online* семинаре. Осим знања и компетенција које стичу на семинарима, наставници као њихове вредности препознају и размену искустава међу учесницима и прилику за повезивање односно међусобну сарадњу.

Кључне речи: семинар, настава, усавршавање наставника, знања, компетенције

Увод

Савремени друштвени контекст који карактеришу брзе и континуиране промене у свим сферама човековог бивствовања постављају пред процес образовања знатно измењене захтеве у погледу оспособљавања младих за активно и стваралачко функционисање у друштву знања и перманентног развоја. Особности оваквог образовања огледају се у потреби да пружа систем функционалних знања и вештина, али и да развија активистичке ставове и навике које омогућавају сваком појединцу не само да се прилагођава променама већ и да у њима критички, активно и стваралачки учествује. Услов за остваривање ове мисије савременог образовања јесте савремени приступ којим се идеал „знати“

¹ Ово истраживање финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је настао као резултат рада на пројекту број 183/1-16-8-01, под називом *Унапређивање и осавремењавање основних академских студија педагогије* који је финансиран од стране Филозофског факултета у Нишу.

све више замењује идеалом „умети“ при чему се не кида њихова функционална веза већ она добија нови квалитет у форми реципроцитета.

Савремени приступ образовању тако захтева низ квалитативних промена од којих једна од основних јесте измењена улога наставника и квалитативно другачије компетенције. Промене које улога наставника доживљава произилазе из чињенице да као креатор образовања и руководилац наставних активности, он најнепосредније обликује образовну праксу и обезбеђује квалитетно реализовање дефинисаних исхода наставе и учења. Својим педагошко-психолошким знањима, дидактичко-методичким компетенцијама, ентузијазмом, моралним и професионалним начелима, наставници утичу на обезбеђивање квалитета и ефикасности васпитно-образовног процеса. Ниво успешности који остварују у овом, као што видимо стално мењајућем и надасве комплексном процесу, зависи од њиховог професионалног развоја и усавршавања. И најбољи наставник данашњице није гаранција квалитета сутрашњице уколико његов рад не карактерише континуирани професионални развој и усавршавање.

Данас професионални развој подразумева сложен процес „сталног развијања компетенција наставника, васпитача и стручног сарадника ради квалитетнијег обављања посла и унапређивања развоја деце, ученика и полазника, односно нивоа њихових постигнућа. Саставни и обавезни део професионалног развоја је стручно усавршавање које подразумева стицање нових и усавршавање постојећих компетенција важних за унапређивање васпитно-образовног, образовно-васпитног, васпитног, стручног рада и неге деце“ (*Правилник о стручном усавршавању и напредовању у звања наставника, васпитача и стручних сарадника наставника Републике Србије*, „Сл.гласник РС“, бр. 81/2017 и 48/2018, члан 2).

Имајући у виду улогу коју у процесу обезбеђивања квалитета и ефикасности васпитно-образовног процеса има стручно усавршавање наставника, његово планирање мора бити извршено на основу: утврђених приоритета и потреба у области наставничких компетенција, извештаја о остваривању стандарда постигнућа, резултата вредновања и самовредновања квалитета рада установе као и личних планова професионалног развоја наставника. Како би оставрио своју мисију, процес стручно усавршавања наставника треба бити тако конципиран да наставнику „пружа могућност да осмишљено, систематски и континуирано прати, контролише и развија своје компетенције, које су неопходне за успешно обављање свих активности у оквиру своје професије, као услов обезбеђивања квалитетног образовања“ (Антонијевић, Тадић, Николић, 2016: 96). Из овог разлога у раду ће бити извршено проучавање семинара као најраспрострањеније дидактичке форме стручно усавршавања наставника у нашој земљи.

1. Професионално усавршавање наставника

Једно од фундаменталних питања савременог образовања и обезбеђивања квалитета јесте питање професионалног развоја наставника. У остваривању овог одговорног задатка значајну улогу има сарадња свих чиониоца

васпитно-образовног система како би се кроз интегративни приступ обезбедио развој заснован на иновацијама и квалитативном преносу стручних знања (Hargreaves: 2011), али и сами наставници који морају бити „активни агенси сопственог развоја стручног образовања“ (Schleicher, 2012: 73). Овај „процес обухвата сва формална и неформална искуства у учењу, која омогућавају свима запосленим у школама, појединачно, или у сарадњи са другима, да размисле о начину свог рада, да повећају своје знање и вештине и унапреде начин рада, како би постигли ваљане резултате код учења ђака и њиховог доброг владања“ (Bubb & Early, 2007: 4). Такође, темељно професионално образовање и развитак доследно прави разлику у учењу и ученика и наставника (Opfer & Pedder, 2011; Timperley et al., 2008; Garet et al., 2001) јер се састоји од активности које „побољшавају резултате код ученика, али и такође помажу у спровођењу промена у пракси и унапређивању процеса учења“ (Bubb & Early, 2007: 5).

Како Луис Браун Истон (Lois Brown Easton) тврди: „јасније је, више него икада, да у данашње време и наставници (едукатори) морају учити и зато је професионално учење заменило професионални развитак. Сам развитак није довољан. Наставници морају бити образовани, добро обавештени и мудри. Морају знати довољно како би се мењали. Морају се мењати како би постизали различите резултате. Морају постати ученици“ (Easton, 2008: 756).

Дон Хати (John Hattie) такође, позивајући се на синтезу више од 800 метаанализа фактора и интервенција повезаних са достигнућима ученика, закључује да што више ученик постаје наставник, и што више наставник постаје онај који учи, то можемо очекивати боље резултате у наставном раду (Hattie, 2009). Засновано на напред наведеним истраживањима као девет основних, научно утемељених и међусобно повезаних закључака о ефикасном стручном образовању и усавршавању наставника издајају се: „(1) ефикасно стручно усавршавање почиње пројекцијом крајњег циља и исхода; (2) ефикасно стручно образовање подстиче на размишљање о потреби за сталним променама; (3) ефикасно стручно образовања се заснива на проценама индивидуалних и школских потреба; (4) ефикасно стручно образовање укључује повезаност учења заснованог на раду (пракси) и спољашње експертизе; (5) могућности које нуди успешно стручно образовање су разнолике, богате и дуготрајне; (6) ефикасно стручно усавршавање користи акциона истраживање као кључно средство; (7) ефикасно стручно образовање се оснажује кроз заједничко учење и развитак заједничке праксе; (8) ефикасност стручног образовања се повећава формирањем заједница професионалног учења унутар саме школе, као и у сарадњи са осталим школама; (9) услов ефикасног стручног усавршавања јесте квалитетно лидерство“ (Stoll, Harris, Handscom, 2012: 3).

Са аспекта обезбеђивања квалитета и ефикасности рада, као основне карактеристике стручног усавршавања наставника могу се издвојити следеће особености:

- 1) То је континуирани процес којим се кроз припремање наставника за прихватање и имплементирање квалитативних промена у раду значајно унапређује његова ефикасност и ефективност и развијају савремене наставничке компетенције;

- 2) То је процес континуираног стицања нових знања и компетенција и усавршавање постојећих с циљем унапређивања квалитета учења и ученичких постигнућа у наставним и ваннаставним активностима;
- 3) То је процес континуираног развоја и унапређивања професионалне улоге наставника кроз: формално, неформално и информално учење и искуство и самоевалуацију и саморефлексију наставничког искуства.

Претпоставка успешног стручног усавршавања наставника јесте јединство наведених карактеристика и њихова актуелизација у пракси.

2. Семинар као дидактичка форма стручног усавршавања наставника

Семинари спадају у групу најзаступљенијих и најпопуларнијих организационих облика (форми) усавршавања одраслих. Због својих дидактичких особености посебну улогу и значај имају у процесу стручног усавршавања наставника. Заснивајући се на већ стеченом искуству учесника које се на семинару проширује, продубљује, иновира и усавршава, семинари дају могућност квалитетног допунског образовања наставника.

Као вид перманентног стручног усавршавања наставника, семинари су усмерени на оспособљавање за нове наставничке улоге, нове наставне стратегије и компетенције које омогућују успешније и ефикасније обављање професије (Miller, McKenna & McKenna, 1998; Garcia & Huseman, 2009). Они су оријентисани и на развој наставничких компетенција унапређивања стратегија учења (Guskey, 2000) односно остваривање квалитативне промене наставног рада (Jacob & Lefgren, 2004; Kirkpatrick & Kirkpatrick, 2009) чији је крајњи исход унапређење образовног постигнућа ученика.

Семинар као форму стручног усавршавања наставника карактеришу значајне дидактичке особености којима се развијају и унапређују компетенције наставника а које истовремено представљају средство али и циљ ове активности. Међу дидактичким особеностима семинара издвајају се: размена искуства, интеракција, заједнички рад и сложене форме комуникације међу актерима. Савремени приступ организацији семинара подразумева реализовање свих фаза андрагошког циклуса: утврђивање образовних потреба, дефинисање циља и задатака, планирање и програмирање, реализација образовног процеса и вредновање резултата, у којима посебно место заузима реализатор који пратећи ове фазе и информације које у њима добија модификује односно креира за сваку групу специфичан индивидуализован радни контекст. Оптималан број учесника семинара је двадесет пет уз варијације које се крећу од минималних осам до максималних тридесет у зависности од циља и врсте семинара. Еластичност у организацији семинара заснована је на постојању завидног нивоа индивидуализације при чему је критеријум индивидуализованог приступа особеност групе, нивоа знања, искуства и ниво остварене групне интеграције и кохезије.

Планови и програм семинара углавном су оријентисани на ужи круг проблема и усмерени ка конкретним задацима усавршавања дефинисаним на основу идентификованих образовних потреба наставника. Како су семинари усмерени на унапређивање, усавршавање и проширивање искуства, важан услов обезбеђивања квалитета јесте креирање таквог образовног третмана у коме ће се кроз функционално комбиновање методичких поступака и активно ангажовање свих актера обезбедити стваралачки, критички однос ка постојећој пракси и отвореност за прихватање и мењање ставова, идеја и спецификованих препорука. Из наведене особености семинара произилази и њихова дидактичка одлика која се огледа у комплексности организације којом треба обезбедити сталну интеракцију и отклањање свих потенцијалних баријера које се могу јавити како између самих учесника семинара тако и на релацији реализатори–учесници. У том смислу припрема семинара значи пун ангажман великог броја стручњака који до детаља морају разрадити и дати одговоре на мноштво питања. Та питања су: утврђивање особености и нивоа образовних потреба учесника, планирање и програмирање активности, материјално-техничке, дидактичко-методичке и комуникационо-организационе припреме и сл.

Једино оваквим приступом у планирању и реализацији семинара може се обезбедити њихова ефективност у стручном усавршавању наставника која се иначе огледа у могућности унапређења наставничких потенцијала да модификују начине реализације наставе и да ојачају образовне аспирације својих ученика (Ingvarson, Meiers & Beavis, 2005), односно да унапреде своју продуктивност (Harris & Sass, 2011).

Као специфичан вид усавршавања семинари се с обзиром на своје карактеристике могу класификовати на више начина. С обзиром на критеријум радног статуса у току похађања семинара можемо говорити о: а) семинарима у току радног времена; б) семинарима изван радног времена, в) семинарима који се делимично оставрују у току радног времена (двострано организовање семинара), г) семинарима који учеснике ослобађају радних обавеза у току њиховог трајања (интернатски и екстерни семинари). Према временском трајању семинари се могу поделити на краткотрајне (1–3 дана), недељне, двонедељне и дуготрајне. Дневно трајање семинара варира 2–3 сата за учеснике који током семинара раде пуно радно време, па 5–6 сати за учеснике који током похађања семинара не обављају своје радне обавезе.

С аспекта професионалног усавршавања наставника, релевантнији критеријум класификације семинара јесте њихов циљ. С обзиром на овај критеријум данас говоримо о следећим врстама семинара: 1) предсеминари; 2) уводни семинари; 3) информативни семинари; 4) формативни семинари; 5) циклусни семинари; 6) инструктивни семинари; 7) специјални семинари; 8) просеминари и 9) *webinari* (*online* семинари).

Предсеминари имају за циљ да пруже основне информације и знања о области која ће се обрађивати током семинара, али и да уведу учеснике у правила семинарског рада односно привикну их на наставу, уведу у методе и облике рада, као и технике успешне комуникације.

Уводни семинари имају за циљ да учеснике уведу и приближе им неко ново подручје стручног или научног рада или стваралаштва.

Просеминар представља врсту семинара чији је основни циљ увођење учесника у научну дисциплину у факултетској односно универзитетској настави.

Информативни семинар је оријентисан на информисање о новинама о претежно познатим и блиским темама и проблемима. Њихов циљ јесте и проширивање обима постојећих знања новим информацијама и обезбеђивање систематичности у том процесу.

Формативни семинари имају за циљ да помогну учесницима да овладају новим знањима, стекну нова искустава и развију компетенције њихове примене у свакодневним ситуацијама. За разлику од информативних семинара ови семинари су усмерени на уже проблеме и захтевају адекватан методички приступ примерен специфичности уже области којој су усмерени.

Специјални семинари имају посебну вредност у стручном усавршавању наставника. Користе се у две ситуације: 1) када наставник има завидан фонд теоријских знања о неком питању, проблему али не и практичне вештине, тј. способности да та питања или проблеме решава, реализује; 2) када наставници имају практичне вештине али их рутински, интуитивно изводе без научног, стручног и теоријског разумевања и утемељења.

Инструктивни семинари су они семинари који имају за циљ да оспособе учеснике да касније сами организују семинаре сличне онима у којима су раније и сами учествовали. Овај вид семинара у процесу стручног усавршавања наставника је јако важан те се селекција њихових полазника врши према посебно дефинисаним критеријумима и на специјалним конкурсима просветних власти.

Циклусни семинари подразумевају серију (циклус, низ) семинара који су намењени пре свега повезивању теорије и праксе односно дају могућност да се теоријска знања провере у непосредној пракси као и да се теоријски проучавају практична решења. У пракси се најчешће јављају као викенд семинари.

Webinari или *online* семинари представљају такву врсту семинара који се реализују путем интернет везе и рачунара или телефона. Ова врста семинара због својих предности у смислу доступности и економичности данас доживљава потпуну експанзију.

3. Методолошки оквир рада

Рад има за циљ да теоријско-емпиријским приступом истражи дидактичке особености актуелних семинара које похађају наставници основних и средњих школа, али и укаже на рефлексије наставника о кључним питањима и проблемима у овој области.

Дидактичке особености актуелних семинара истраживане су са аспекта њихових циљева, где је као инструмент коришћена скала процене, док су рефлексије наставника о семинарима као дидактичкој форми стручног усврша-

вања утврђене анкетним упитником отвореног типа. У првом случају подаци су обрађени поступцима дескриптивне статистике, док је у другом делу коришћена квалитативна анализа резултата.

Узорак истраживања чини 227 наставника основних и средњих школа са територије школске управе Ниш и Косовска Митровица. Избор наведеног узорка извршен је са циљем да се утврди да ли социодемографски контекст игра значајну улогу у погледу доступности одређених врста семинара. Из овог разлога третирана независна варијабла истраживања јесте локација школе у којој раде наставници. Како би се обезбедио висок ниво репрезентативности узорка, истраживањем су обухваћени наставници који су у последњих пет година похађали најмање пет и више семинара. Карактеристике узорка с обзиром на третирану независну варијаблу приказане су и табели 1.

Табела 1. Карактеристике узорка

Локација школе	N	%
Ниш	157	69,2%
Косовска Митровица	70	30,8%
Укупно	227	100%

Као што се у табели може видети узорком је обухваћен већи број наставника школске управе Ниш што се може објаснити чињеницом да управо ова школска управа има тростуко већи број школа у својој ингеренцији.

4. Резултати истраживања – интерпретација и анализа

Истраживање дидактичких особености семинара као форме стручног усавршавања наставника обухвата две структуралне целине. Прва се односи на ставове наставника о семинарима стручног усавршавања с обзиром на њихов циљ док је други део посвећен искуственим рефлексцијама наставника о осталим значајним особеностима семинара стручног усавршавања.

4.1. Семинара као дидактичке форме стручног усавршавања наставника у односу на циљ

Један од основних дидактичких критеријума класификовања семинара јесте њихов основни циљ. С обзиром на овај критеријум, у пракси се сусреће велики број различитих врста семинара, те је ово и један од релевантних критеријума за упознавање дидактичких особености семинара стручног усавршавања.

Табела 2. Ставови наставника о актуелним семинарима стручног усавршавања с обзиром на њихов циљ (у односу на варијаблу локација школе)

Циљеви актуелних семинара:	Локација школе	N	M	Sd	t	p
Оспособљавање за самостално организовање и реализовање семинара (<i>инструктивни семинари</i>)	Ниш	157	2,82	1,71	-2,53	0,01
	Косовска Митровица	70	2,26	1,45		
Овладавање новим знањима и искуствима и развој компетенција њихове примене (<i>формативни семинари</i>)	Ниш	157	4,17	1,26	-0,23	0,82
	Косовска Митровица	70	4,13	1,30		
Увођење у научну дисциплину (<i>просеминари</i>)	Ниш	157	2,53	1,48	02,21	0,03
	Косовска Митровица	70	2,08	1,28		
Допуњавање теоријских знања практичним вештинама и обрнуто (<i>специјални семинари</i>)	Ниш	157	4,24	1,04	-1,62	0,10
	Косовска Митровица	70	3,94	1,32		
Стручно усавршавање путем интернета и савремене технологије (<i>Webinari</i>)	Ниш	157	4,12	1,07	-0,30	0,77
	Косовска Митровица	70	4,07	1,18		
Информисање о новинама о претежно познатим и блиским темама и проблемима (<i>информативни семинари</i>)	Ниш	157	4,24	4,26	-1,07	0,29
	Косовска Митровица	70	3,96	1,65		
Увођење у ново подручје стручног рада (<i>уводни семинари</i>)	Ниш	157	3,50	1,43	0,70	0,48
	Косовска Митровица	70	3,86	5,92		
Информисање о области предстојећег семинара и увођење у методе, технике и правила рада на семинару (<i>предсеминари</i>)	Ниш	157	2,36	1,42	0,39	0,70
	Косовска Митровица	70	2,44	1,49		
Повезивање теорије и праксе односно провера теоријских знања у непосредној пракси као и теоријско проучавање практична решења (<i>циклични семинари</i>)	Ниш	157	3,97	1,41	-1,62	0,10
	Косовска Митровица	70	4,29	1,21		

Резултати истраживања, као што се у табели 2 може видети, показују да у нашој образовној пракси доминирају семинари који су усмерени на овладавање новим знањима и искуствима и развој компетенција њихове примене (*формативни*

семинари) и повезивање теорије и праксе кроз проверу теоријских знања у непосредној пракси и теоријско проучавање практичних решења (*цикласни семинари*). Заступљеност ових семинара охрабрује јер су они управо окренути непосредној наставној пракси односно њеном функционалном повезивању са савременим научним знањима и компетенцијама као детерминантама успешног практичног рада. На трећем месту по заступљености налазе се *online* семинари ($M=4,12$ и $M=4,07$) чије предности у значајној мери износе наставници. С обзиром на специфичан друштвено-политички контекст територије Косовске Митровице, утврђени резултати показују завидан ниво могућности професионалног развоја и усавршавања наставника овог подручја. Усмереност на очување националног идентитета и извесног нивоа суверенитета, за последицу има посебну образовну политику која на питања образовања на територији Косова гледа као питање од посебног националног значаја. Сходно томе инвестирање у овој области је на изразито високом нивоу при чему се под инвестирањем не мисли само на материјални већ и на кадровски, стручни, иновирајући контекст улагања и подршке.

Посматрано с аспекта локације школе у којој наставници раде, утврђена је статистички значајна разлика у ставовима о заступљености инструктивних ($p=0,01$) и циклусних семинара ($p=0,03$). Инструктивни семинари су доступнији наставницима са територије Школске управе Ниш ($M=2,82$ наспрам $M=2,26$). Утврђена разлика може се оправдати чињеницом да је социодемографска нестабилност у смислу ризика и тензија која влада на простору Школске управе Косовска Митровица основни разлог за ограничене могућности реализовања семинара за ширу просветну заједницу, те су и семинари усмерени на оспособљавање наставника за организовање и реализовање семинара очекивана последица. С друге стране, наставници са територије Косовске Митровице чешће похађају циклусне семинаре ($M=3,97$ наспрам $M=4,29$) у односу на своје колеге из Школске управе Ниш. И овај резултат се може довести у везу са специфичним социодемографским и друштвеним контекстом због кога су наставници често упућени на похађање семинара који се реализују у општинама централне Србије. Због удаљености места у којима похађају семинаре, избор наставника су управо семинари који подразумевају серију (низ) семинара, а који се најчешће организују као викенд семинари.

4.2. Остале особености семинара као дидактичке форме стручног усавршавања наставника

Анализа искуствених рефлексија наставника о другим значајним особеностима семинара као дидактичкој форми стручног усавршавања, које су наставници изнели кроз питања отвореног типа, показује да они имају јасно изграђене ставове о улози, вредности и значају семинара као и рефлексије о њиховим мањкавостима и недостацима. Упоредо са представљањем утврђених рефлексија биће извршен и компаративни осврт на сродне истраживачке поставке и резултате. У приказу утврђених рефлексија кренућемо најпре од оних које имају позитивну оријентацију.

- 1) Осим знања и компетенција које стичу на семинарима, наставници као њихове вредности препознају и размену искустава међу учесницима и прилику за повезивање односно међусобну сарадњу. Кроз размену искуства на семинарима наставници упознају различите ситуационе контексте и имају прилику да позитивне и примењиве примере и искуства усвоје и касније користе у непосредној пракси. Такође, неретко на семинарима успостављају значајне професионалне контакте и разноврсне облике повезивања и сарадње који касније резултирају заједничким радом на пројектима и унапређивању праксе.
- 2) Водећи се критеријумима доступности, економичности по питању времена, физичког и материјалног улагања, наставници истичу вредност *webinara* односно *online* семинара који им омогућавају да од куће или из школе остварују стручно усавршавање. Истичу да им ови семинари осим знања и компетенција из области којима припадају, често развијају и информатичке односно ИКТ компетенције и подстичу их на даље анагажовање и усавршавање у овом подручју. Утврђене рефлексије наставника о овој области у складу са налазима истраживања М. Симеуновић који говоре о свесности наставника о значају професионалног развоја и едукацији путем семинара и акредитованих програма за област ИТ (Симеуновић, 2012).
- 3) Најчешћи мотиви наставника за учешће у семинарима јесу развој компетенција. Треба нагласити да ставове о мотивима можемо сврстати у две групе. Једну групу наставника чине они који овај мотив поседују као унутрашњи мотив те развој компетенција доживљавају као своју унутрашњу, личну и професионалну потребу да напредују и професионално се развијају (око 45%). С друге стране, око 55% испитаника развој компетенција има као спољашњи мотив, тј. као нешто што је наметнуто, неопходно и нужно а дефинисано је Правилником о стручном усавршавању. Ови подаци нису много охрабрујући с обзиром на чињеницу да је више оних који припадају другој групи испитаника. У овом подручју значајна је правилна интервенција стручне службе у школама која треба да допринесе правилнијем сагледавању овог проблема, али и утврди узроке утврђене појаве.
- 4) Иако наставници развој компетенција истичу као основни мотив уочено је да су главни критеријуми избора семинара њихова доступност и економичност. Наставници бирају и одлучују се за оне семинаре који су им територијално (локацијски) најдоступнији пре него за оне који припадају областима њиховог интересовања или пак идентификованим образовним потребама. Уз овај критеријум наставници говоре и о материјалним трошковима који често нису мали а које имају уколико желе самоиницијативно да похађају неки семинар који није предвиђен Развојним планом школе израђеним на основу извештаја и плана Тима за стручно усавршавање. Истраживање грчких аутора Liodaki i Karalis (Liodaki & Karalis, 2016) под насловом *Motives and*

Barriers of Adult Learners in Initial Vocational Schools in Greece, сродно резултатима нашег истраживања, као основне баријере похађања семинара истичу трошкове учешћа, мањак информација о њиховом садржају, али тешкоће превоза до места одржавања семинара.

- 5) Као основни недостатак актуелних семинара наставници истичу ниску апликативну вредност стечених знања. Наиме, доминира мишљење наставника да се током семинара најчешће стичу теоријска знања и компетенције које нису директно повезане са праксом односно имају ниво општости и ниску искуствену (примењиву) вредност. Доминантан је феномен „требологије“ док демонстрирање конкретних модела и примера или недостаје или је сведено на минимум. Наставници у овоме виде основне недостатке семинара и посебно истичу да је потреба за апликативним, практичним вештинама у педагошко-психолошким и дидактичко-методичким областима њихова највећа образовна потреба, коју нажалост углавном не задовоље на адекватан начин на семинарима.
- 6) Одсуство континуитета и програмска неусаглашеност у области доступних семинара стручног усавршавања наставника, још једна је од истакнутих мањкавости. Наставници често немају прилике да се континуирано усавршавају у једној области већ похађају доступне, препоручене и организоване семинаре без програмске и областне усаглашености. На овај начин наставници често нису у могућности да стручно усавршавање заснивају на индивидуалним образовним потребама, нити достигну жељени ниво компетентности који би им омогућио континуитет у обласном усавршавању. Сродне поставке налазимо и у другим истраживањима у којима се управо истиче да „једна од приоритетних области вредновања ефеката семинара стручног усавршавања треба да буде и мера у којој семинар омогућава сагледавање властитих образовних потреба“ (Антонијевић, Тадић, Николић, 2016: 108). Такође, утврђени резултати могу се повезати са резултатима сродних истраживања у којима се сугерише „већа усклађеност облика пружања подршке и развојних потреба наставника у погледу садржаја и начина пружања стручног усавршавања“ (OECD, 2009).
- 7) Облици рада на семинарима често нису усклађени са циљем и садржајима семинара и свде се на групни рад учесника и неке форме радионица. У овим облицима рада доминира активност учесника чији значај наставници не умањују, али истичу недовољну активност и посвећеност реализатора. Такође, као један од изазова наставници виде реалне могућности примене знања стечених на семинарима у свом практичном раду. Сличне резултате показује истраживање спроведено у Црној Гори које показује да је „најслабија карика систем мониторинга и подршка наставницима/цама у реализацији потребних промена кад се након семинара врате у школу“ (Милић, Јелић, 2013: 55).

- 8) Спецификације семинара нису довољно информативне те наставници често не врше њихову адекватну селекцију и избор. Наставници у овој области указују на појаве да опис семинара и циљеви који су дефинисани каталогом стручног усавршавања често: а) нису довољно информативни; б) нису реализовани током семинара. Наставници истичу да нису довољно и компетентно информисани, те су им оспособљавање и стручна помоћ и подршка у превазилажењу ових препрека више него неопходни. Утврђени закључак у складу је са сродним истраживањем у коме се такође закључује да је „појединим наставницима потребна подршка у њиховом професионалном развоју, како од стране директора и стручне службе школе, тако и подршка ширег новца, чиме би се остварили анализа и вредновање постигнутих резултата свих наставника“ (Анђелковић, 2017: 306).

Закључак

Стручно усавршавање наставника једна је од основних карика у процесу обезбеђивања квалитета и ефикасности васпитно-образовног рада савремене школе. С обзиром на то да образовање наставника и њихове компетенције утичу на квалитет наставе и учења, усавршавање наставника мора бити део националног образовног система односно део националне образовне политике која мора бити подржана адекватним ресурсима (Пешикан, Антић, Маринковић, 2010).

Као континуирани процес стицања нових и усавршавања постојећих знања и компетенција и припремања наставника да прихватају и имплементирају квалитативне промене у наставном раду, стручно усавршавање значајно унапређује квалитет, ефективност и ефикасност наставе, учења и постигнутих резултата.

Данас, у условима и времену за које се везују интензивне реформе образовног система, семинари представљају најзаступљенију и веома значајну дидактичку форму стручног усавршавања наставника. Утемељени на интеракцији, заједничком раду и размени искуства међу учесницима, семинари су оријентисани на проширивање, продубљивање, усавршавање и иновирање знања и компетенција наставника што је претпоставка савременог образовања и успешног остваривања реформских захтева. С обзиром на улогу и значај коју данас семинари имају у процесу професионалног развоја и стручног усавршавања наставника, у раду су теоријско-емпиријским приступом истражене дидактичке особености актуелних семинара које похађају наставници. Резултати истраживања су показали да у нашој образовној пракси доминирају формативни и циклусни семинари као и да наставници показују све веће интересовање за *online* семинаре. Специфичан друштвено-политички контекст једне од истраживаних локација утицао је на различитост ставова у погледу заступљености појединих врста семинара. Инструктивни семинари нису својствени пракси

Школске управе Косовске Митровице чији наставници, с друге стране, чешће похађају циклусне (викенд) семинаре.

Анализа рефлексија наставника о осталим особеностима семинара показује висок ниво свести наставника о улози и значају семинара, али и низ специфичних вредности и мањкавости. Међу вредностима семинара наставници истичу знања и компетенције које стучу, али и размену искустава међу учесницима и прилику за повезивање односно међусобну сарадњу. Мањкавости актуеланих семинара наставници виде: у ниској апликативној вредности стечених знања и развијених компетенција; одсуству континуитета и програмској неусаглашености у области доступних семинара стручног усавршавања; недовољној информисаности у овој области; доступности и економичности као најчешћим критеријумима при избору семинара.

Имајући у виду научно-теоријски концепт, али и утврђене резултате као основне педагошке импликације рада можемо истаћи: (1) неопходност стручне помоћи и подршке у процесу оснаживања наставника за квалитетнији избор и реализацију стручног усавршавања и (2) квалитативно измењен приступ у креирању образовне политике у области стручног усавршавања у којој би основни импут за дефинисање и избор програма стручног усавршавања чиниле реалне образовне потребе наставника и непосредна наставна пракса.

Литература

- Анђелковић, А. (2017). Професионални развој у образовању: педагошки концепт наставника и изазови школске праксе. Врање: Педагошки факултет.
- Антонијевић, Р., Тадић, А., Николић, Н. (2016). Наставникова перцепција вредноћа ефеката семинара стручног усавршавања. *Андрогошке студије*, II, 95–110.
- Bubb, S., Earley, P. (2007). *Leading and Managing Continuing Professional Development*. London: Paul Chapman.
- Garet, M., Porter, A., Desimone, L., Birman, Yoon, K., (2001). What makes professional development effective? Results from a national sample of teachers. *American Educational Research Journal*, 38(4), 915–45.
- Garcia, R., & Huseman, J. (2009). *Alternative certification programs: Meeting the demand for effective teachers*. Washington: National Center for Policy Analysis.
- Guskey, T. (2000). *Evaluating professional development*. Thousand Oaks, CA: Corwin.
- Easton, L., (2008). From professional development to professional learning. *Phi Delta Kappan*, 89(10), 755–59.
- Ingvarson, L., Meiers, M., & Beavis, A. (2005). Factors affecting the impact of professional development programs on teachers' knowledge, practice, student outcomes and efficacy. *Education Policy Analysis Archive*, 13(10), Retrieved from <http://epaa.asu.edu/epaa/v13n10/>.
- Jacob, B. A., & Lefgren, L. (2004). The impact of teacher training on student achievement: Quasi-experimental evidence from school reform efforts in Chicago. *The Journal of Human Resources*, 34(1), 50–79.

- Kirkpatrick, D. L., & Kirkpatrick, J. D. (2009). *Evaluating training programs*. Oakland: Berrett-Koehler Publishers.
- Liodaki, N., & Karalis, T. (2016). Motives and Barriers of Adult Learners in Initial Vocational Schools in Greece: Training and Practice. *Journal of Educational Sciences*, 14 (1–2), 49–64.
- Louise, S., Harris, A., Handscomb, G. (2012). Great professional development which leads to great pedagogy: nine claims from research. *National College for School Leadership*, 1–12.
- Milić, S., Jelić, M. (2013). Kontinuirani profesionalni razvoj nastavnika. *NASTAVNIČKA PROFESIJA ZA 21. VEK: Unapređenje nastavničke profesije za inkluzivno, kvalitetno i relevantno obrazovanje – ATEPIE*. (Ured): Vlasta Vizek Vidović, Zoran Velkovski, 55–64. Beograd: Centar za obrazovne politike.
- Miller, J. W., McKenna, M. C., McKenna, B. A. (1998). A comparison of alternatively and traditionally prepared teachers. *Journal of Teacher Education*, 49(3), 165–176.
- OECD (2009). *Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS*. Retrieved from <http://www.oecd.org/education/school/43023606.pdf>.
- Opfer, V., Pedder, D. (2011). The lost promise of teacher professional development in England. *European Journal of Teacher Education*, 34(1), 3–24.
- Пешикан, А., Антић, С. и Маринковић С. (2010). *Анализа концепције стручног усавршавања наставника у Србији: прокламовани и скривени ниво* Retrieved from <http://www.sanu.ac.rs/odbor-obrazovanje/Prilozi/PesikanEtAl.pdf>.
- Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i napredovanju u zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika.* „Sl. glasniku RS“, br. 81/2017 i 48/2018.
- Симеуновић, М. (2012). Професионални развој наставника. *Теника и информатика у образовању*. Чачак: Технички факултет.
- Schleicher, A. (2012). *Preparing teachers and developing leaders for the 21st century: Lessons from around the world*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Timperley, H., Wilson, A., Barr, H., Fung, I. (2008). *Teacher Professional Learning and Development: Best Evidence Synthesis Iteration*. Wellington: Ministry of Education and University of Auckland.
- Hargreaves, D. (2011). *Leading a self-improving school system*. Nottingham: National College for School Leadership.
- Harris, D. N., & Sass, T. R. (2011). Teacher training, teacher quality and student achievement. *Journal of Public Economics*, 95(7–8), 798–812.
- Hattie, J. (2009). *Visible Learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. London: Routledge.

Marija M. Jovanović
Vesna Lj. Minić

SEMINAR AS A DIDACTICS FORM OF TEACHER TRAINING

Summary: Basing itself on the selection of key knowledge, interaction, exchange of experiences, teamwork and intensive communication between the seminar leader or tutor and the trainees, seminar is the most widespread form of teacher training. Given the role and importance of seminars today, the paper aims to explore the didactic characteristics of current seminars attended by teachers by using a theoretical and empirical approach. In order to ensure a high level of sample representativeness, the survey included teachers who attended at least five or more seminars in the last five years. The results of past surveys show that formative and cyclical seminars dominate our educational practice and that teachers show increasing interest in online seminars. Besides the knowledge and competences they acquire at the seminars, teachers also believe that they are beneficial due to the exchange of experiences among the participants and the opportunity for networking and collaboration.

Key words: seminar, teaching, teacher training, knowledge, competences.

marija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs
minic.vesna@gmail.com

МУЛТИФУНКЦИОНАЛНА ОСНОВНА ШКОЛА – ОД ИДЕЈЕ ДО ПРАКСЕ

Сажетак: Да би се разумео свет у коме живимо, радимо и стварамо, а који се све брже и неминовно мења, неопходно је трагати и изнаходити нова адаптивна решења у свим сферама друштва. Основно образовање и васпитање, као подсистем целовитог образовног система, пролази кроз реформске процесе који трају годинама, па и деценијама, што је разумљиво, јер сви друштвени системи су живи, динамични, стално еволуирају. Највећи проблем нашег друштва је опадање natalитета и дерурализација, чије се импликације релативно лако могу сагледати. Рефлексија наведеног проблема се по аналогији премешта и на функционисање основних, посебно малих школа у сеоским, али и у градским срединама. Кључно питање сада је – Шта учинити да се „дефект“ преточи у „ефект“, да опадање пређе у раст? С обзиром да тачка раскршћа, није тренутна нити је временски орочена, једно од могућих адаптивних решења у организацији школа је **мултифункционална основна школа**. Мултифункционална школа, поред основних и посебних, примењује и *додатне програме* васпитања и образовања, који се темеље на – *специфичним вештинама, афинитетима и талентима* наставника и ученика и ресурсима средине. Обогаћен школски програм може да подстакне развијање ширих интелектуалних потенцијала и целовит развој личности ученика, а компензаторни принцип „мање ђака, више рада“ да ублажи проблем мањег броја деце. Примарни задатак образовног система је да дела у правцу будућности, стварањем бољих и уједначених услова за трансфер знања и искустава деци и одраслима, где год она била, у сеоским или градским срединама, у малој или великој школи. Овај аргумент је сасвим довољан за покретање нових, примерених времену, креативних васпитно-образовних идеја и могућности, које теже достизању васпитног идеала – целовито развијена, односно, свестрана личност.

Кључне речи: *мултифункционална школа, основно образовање, додатни програми, мале сеоске школе, васпитна улога школе*

„Деца су будућност сваког друштва.

Ако желите да сазнате будућност једног друштва, погледајте у очи деце...“

Ngugi Wa Diongo (Ngugi Wa Thiong O)

Увод

Да би се школа као установа за образовање и васпитавање ученика изградила на чврстим темељима и тако била припремљена за садашњост и блиску будућност, неопходно је вратити се корак уназад, али само у анализи претходне две или три образовне парадигме, у „епохи модерног доба“ (Ценић, Петровић, 2005: 258–270), када је и „наша школа“¹ била у развојном зачетку на пољу укупне образовне праксе у Европи и свету. Мисаоно враћање уназад широм отвара врата наредним корацима и непогрешиво усмерава на путеве унапређивања васпитно-образовне праксе. Покрети „нове школе“ с краја XIX и почетка XX века, разлози и импликације њиховог настанка и постојања, нам помажу у сагледавању и функционисању школа широм света и њихов неминовни утицај на развој наше. Неколико модела је „преживело“ више од једног века, што им даје за право да буду ослонац у изградњи нових васпитно-образовних идеја. Монтесори школа, образовни модел Цона Дјуија, Валдорфска школа, Самерхил, Јасна Пољана су само неки на којима се утемељују нови образовни системи и погледи.

Циљ овог рада је да покрене промишљања на тему развојног еволуирања основног образовања и васпитања као подсистема целовитог образовног система у Србији. Рад ће покушати да понуди нека адаптивна решења која могу бити предмет дубљих анализа и системске надоградње на пољу образовања и васпитања ученика у основној школи.

Такође, незаобилазан сегмент овог рада јесте и сагледавање интерених и екстерних ресурса основних школа унутар образовног система Републике Србије, неке њихове специфичности и уникатности, људске ресурсе (афинитети и склоности наставника и учитеља) и потребе ученика. У фокусу овог рада је мултифункционални приступ образовању и васпитна улога школе у време појачане изражености осетљивих појава у вршњачким окружењима. Подробном анализом обухваћени су појам, циљ и функција мултифункционалне основне школе са учвршћеним примерима из праксе и механизмима њене изградње (у виду израде и примене **додатних програма** и процеса **верификације** истог), полазним основама, општим циљевима и исходима образовања, ефектима и футуристичким предвиђањима. Такође, као и у сваком озбиљнијем приступу одређеној проблематици, тако и у овој истичу се одређене дилеме везане за образовање и васпитавање ученика у великим градским и малим сеоским школама, предности и недостаци, сврсисходност и шири значај, исплативост и одрживост, нестајање или пренамену. И напоследку, одређен део рада посвећен је и представљању позитивних, охрабрујућих искустава неких мултифункционалних школа и њима пратећих предлога за даље деловање.

¹ Педагошки концепт у Србији и бившој Југославији.

1. Полазне основе за почетак мултифункционалног приступа образовању

1.1. Васпитни идеал

Питање „Како видимо (замишљамо) у будућности особу која је сада дете/ученик?“ сасвим је довољно за постављање васпитног идеала којем треба тежити. Анализа општих циљева и исхода образовања и васпитања, датих у законским актима, наводи и додатно помаже у кристалисању образовно-васпитних полазишта, која се експлицитно темеље на потребама ученика и постојећим ресурсима.

Према познатом педагогу Херберту Спенсеру, циљ образовања је формирање личности. Постављањем питања – какву личност желимо да изградимо, на који начин и на ком узрасту, уважавајући први општи циљ образовања и васпитања², долазимо до потенцијалног васпитног идеала – **целовито развијена личност**, којем кроз различите развојне периоде и узрасте треба тежити. За узраст до краја обавезног основног образовања, пожељно је да то буде – **свестрано развијен ученик**, односно, **мултифункционалан ученик** (појам који се уводи под утицајем савремених технологија). За достизање васпитног идеала – мултифункционалан ученик, природно је да свако дете мора проћи васпитно-образовни процес у мултифункционалној основној школи о којој ће бити више речи у наредним деловима рада.

1.2. Историјске и научне претпоставке

Од појаве првих школа код старих цивилизација, преко античке Грчке, образовања у периоду феудализма и ренесансе, школства у модерном добу које траје и данас (Ценић, Петровић, 2005), стиче се утисак да се образовне парадигме циклично понављају, с тим што се откривају под различитим условима и утицајима у окружењу, у различитим облицима и педагошким погледима. Дискутабилна је претпоставка да су кроз историју педагогије потребе ученика/детета биле приоритетни фокус процеса васпитања и образовања. Период индустријализације педагошку мисао је водио преко критике такозване „старе школе“ у којој је ученик имао улогу „пасивног објекта“ (Ценић, Петровић, 2005: 258–270) у школи која није повезана са реалним животом, до нарастања свести о потреби и значају реформе образовања у складу са актуелним друштвеним околностима. Тадашње образовно-васпитне тенденције изродиле су велики број различитих педагошких модела, образовних система, концепата, са широким спектром могућности за васпитавање и образовање ученика, што упућује на закључак да је „покрет – нова школа“, први значајан показатељ мултифункционалног приступа у образовању. Међу најзначајнијим образовно-васпитним формама чије су идеје уткане у многобројне курикулуме данашње педагошке

² Обезбеђивање добробити и подршка целовитом развоју детета, ученика и одраслог (*Закон о основама система образовања и васпитања*, „Сл. Гласник РС“, бр. 88/2017).

мисли, су: Кершенштајнерова школа рада, Феријерова активна школа, Школа по мери Едуарда Клапареда, Лајова школа чина, Валдорфска школа Рудолфа Штајнера, Школа Кузинеа, Петерсонов Јена – план, Френеова лаичка школа, Школа у Самерхилу Александра Нила, Мајнхамски систем наставе Јозефа Синкингера, Пројект – метода Виљема Килпатрика, Далтон план Хелен Паркхерст, Винетка план Карлтона Вошборна, Декролијев систем наставе, Монтесори школа Марије Монтесори и други.

1.3. ИКТ револуција

Дигитализација образовних установа и система су примарни циљеви образовних политика, Закона и школских аката. У врху прописаних развојних компетенција ученика и наставника су дигиталне компетенције, што условљава неминовност „саживљавања са савременим технологијама“. Данашњи просечан човек средњих година није у стању да сустигне хиперпродуктивну снагу, капацитет и брзину нових електронских уређаја, изграђених на бази мултипрактичности, тј. мултифункционалности, али је и те како у стању да учи и преноси своја знања и искуства млађем нараштају. Задатак наставника је да васпитавају ученике на правилно, стручно, смислено, креативно и етичко коришћење савремених технологија, без којих је свакодневни живот сада и у будућности незамислив, сасвим је довољан разлог за изградњу и обликовање мултифункционалног ученика.

2. Сеоска школа – зачетак идеје о мултифункционалној школи

Васпитно-образовни рад са децом/ученицима из осетљивих средина и група је другачији, често „узвишен“ у приступу и поучавању³, захтева много труда, уложеног времена, креативних идеја, стручности, а највише воље и жеље да се помогне другима. Креативност под притиском рађа многобројне практичне идеје за васпитавање и образовање деце.

Претпоставка да је сеоска школа најпогодније место за иновације у образовно-васпитном раду се делимично може доказати кроз формирање димензије мултифункционалног приступа у програмском смислу. Неколико кључних појава вреди истаћи: потребе ученика из осетљивих средина, додатни афинитети и склоности наставника (али и ненаставног особља), ресурси средине и школе. У добром броју сеоских школа доминантну структуру запослених чине млађи наставници и учитељи, пуни енергије, мотивације и воље за радом и са сталним ризиком да се њихов ентузијазам за кратко време истопа, због константног дејства демотивишућих фактора као што су неизвесност, много труда, а мало

³ Професор др. Момчило Златановић на једном предавању је рекао студентима Учитељског факултета у Врању: „Ви се не спуштате на ниво детета, Ви се уздигате до њих! Не губите то из вида!“

мерљивих, рекло би се и вреднованих резултата. Зато је стављање флоскуле – брига о деци, на првом месту значајности, одличан чувар и оплемењивач ентузијзма. Дубинско уронуће у суштину дететове бити води у неистражене путеве и перспективе дидактичко-методичког дискурса и концепата педагошког деловања просветних посленика и програма. Сеоска школа је стога, прави терен за испробавање дејства новокреираних додатних програма васпитања и образовања израђених на бази потребе за допуном мањкајућих искустава ученика, додатних афинитета, вештина и специфичних знања наставника и ресурса школе и средине.

2.1. Концептуални оквири настанка мултифункционалне школе

Чврст темељ идеји изградње концепта мултифункционалног приступа образовању у програмском смислу лежи у прагматизму, релативно младој филозофији, насталој у Америци, у периоду настанка и равоја „покрета нове школе“ (Вилотијевић, 2000: 104–108). Вилијем Џемс (1842–1910), оснивач и утемељивач новог правца, сматрао је да је основно мерило сазнања његова практична вредност, тј. корист. Филозоф, педагог и инструменталиста практичар Џон Дјуи (1859–1952), како наводи професор Младен Вилотијевић у исцрпном делу „Дидактика“, залагао се да ученици уче из реалног живота на основу личног искуства. Вилотијевић даље наводи да је Дјуи желео да изгради концепт слободног васпитања и наставу засновану на практичном раду ученика у радионици, лабораторији, школској башти, библиотеци...

Концепт „Валдорф школе“, чији је оснивач био Рудолф Штајнер, акценат ставља на то да „школа треба да води бригу о потребама деце, а не да одговара на захтеве влада и економија“ (Ценић, Петровић, 2005: 265). Саставио је образовни програм који одговара развојним фазама детињства и који негује машту и способност сваког детета без обзира на разлике. Штајнер је развио безбедне школе које подржавају стваралачки дух, слободно мишљење, величају и штите чудо детињства, омогућавају здраву, природну средину за развој деце, школе које штите децу од штетних утицаја девијантних појава (Ценић, Петровић, 2005: 265).

Пројект – метода Виљема Килпатрика (1871–1965), један је од педагошких концепата који и данас има утицај у савременом образовању и васпитању. „То је систем наставе који тежи да учење у школи приближи решавању проблема и стицању знања у практичним ситуацијама“ (Ценић, Петровић, 2005: 265). Ученици стичу знања на активан и самосталан начин кроз обрасце и фазе израде и реализације образовног пројекта у школи. На овом концепту се заснива и пројектна настава у основној школи.

Марија Монтесори (1870–1952), италијански педагог и лекар, за водиљу у свом раду и стваралаштву је користила васпитни циљ – слободан и одговоран човек. Увидела је да деци треба више пажње и посвећеног времена, посебно деци са тешкоћама у развоју. Залагала се за изградњу школе која ће омогућити да деца спонтано испољавају своје способности, знања, вештине и таленте.

Дефинисала је четири развојна периода деце који као и целокупни педагошки концепт и данас има употребну вредност на образовање у читавом свету (Ценић, Петровић, 2005: 265).

Ово је само неколико педагошких погледа, правца и система који директно утичу на покушај изградње термилошки новог концепта – мултифункционална основна школа. Мултифункционални приступ образовању и васпитању ученика интегрише и делове других научно утемељених идеја. Функционисање и рад мултифункционалне школе укључује и мултифункционалног наставника, који са својим додатним вештинама, знањима и афинитетима, добија носећу улогу у изградњи ове идеје.

2.2. Концепт мултифункционалне школе – појам и одређење

Једна основна школа, као карика у ланцу и део великог подсистема, односно система васпитања и образовања, разликује се од неке друге по ресурсима средине, структури запослених и њиховим специфичним афинитетима, по опремљености, броју ученика, развијености краја и општине у којој гравитира, према локалној култури, традицији, обичајима, говору (дијалекту), саставу становништва, крајолику, удаљености од већих центара и другим параметрима које треба посматрати у целини и узимати у обзир приликом креирања школског програма. Упркос евидентним разликама које, попут појединачне индивидуе, имају и установе, њихов задатак је исти – брига о деци, образовање и васпитање, на једном месту, у основној школи.

У школском програму ОШ са ДУ „Добринка Богдановић“ се каже:

„Школа која поред основног обавезног образовно-васпитног програма, посебних, примењује и додатне програме васпитно-образовног рада у циљу унапређивања квалитета образовања и васпитања, односно, задовољења различитих потреба ученика, родитеља и средине у којој гравитира, јесте мултифункционална школа“.

Свака савремена основна школа која тежи унапређивању васпитно-образовног рада треба да примењује најмање један додатни програм васпитања и образовања. Најчешћи организациони облици мултифункционалног приступа образовању су примери примењивих додатних програма, као што су: Ученичке задруге (производња, продаја, услуге), проширена делатност, образовање одраслих, дечји кампови, фестивали и смотре, турнири, изложбе, радионице, ствараонице, песничке и школе новинарстава, школе филма, музике и глуме, фолклора, спорта, научни клубови (школе почетног програмирања), клубови ученика, родитеља и наставника и други, сходно постојећим ресурсима и интересовањима.

2.3. Наставник у мултифункционалној школи

Скоро свака особа је по природи мултифункционална. Осим посла наставника, дакле, професионалног звања, наставници се додатно баве уметно-

шћу (сликарством, вајарством, музиком, глумом, или писањем поезије), науком, неки се баве воћарством или пчеларством, пољопривредом, приватним предузетништвом, занатством или колекционарством, спортом и слично. Такви афинитети, знања и вештине наставника богат су ресурс и потенцијал који се може инвестирати у унапређивање квалитета васпитно-образовног рада у школи. С обзиром на то да они нису искоришћени, нити у било ком виду предложени за имплементацију у школским програмима, чини се да је потребно преваходно утицати на наставнике и оснажити их ка самосталном креирању и примени додатних програма образовања у школама у којима раде. Пресликавањем своје мултифункционалности на образовно окружење, наставници могу допринети стварању мултифункционалне школе, а тиме и креирању додатног подстицајног окружења за рад и учење. Професионална знања из предмета, дидактичко-методичка знања, педагошко-психолошка, знања програмирања васпитно-образовног рада, педагошке дијагностике, лични афинитети, унутрашњи и спољашњи ресурси ће помоћи при изради и примени додатних програма у школи. Као такви они би засигурно, не само употпунили, већ и обогатили, оплеменили и унапредили функцију школе, живот и рад у њој, али и подручје у коме је лоцирана.

Да би се једна школа искристалисала и изградила као мултифункционална васпитно-образовна установа, неопходно је да поред историјско-развојног аспекта и научног утемељења, сагледа и законску основу за могућност реализације других (додатних) програма васпитања и образовања. Ако се наведеном дода и законски основ за реализацију других (додатних) програма васпитања и образовања, разлога за ангажовање у овом подручју је више. Наиме, актуелни Закон о основама система образовања и васпитања⁴ у Члану 56 који говори о програмима васпитања и образовања у установи, у ставу 5 каже:

„Осим програма из ст. 1–4 овог члана установа може да остварује и друге програме и активности усмерене на унапређивање образовно-васпитног рада, повећања квалитета и доступности образовања и васпитања.“

Наведени став у Члану 56 на мала врата отвара велике могућности за унапређивање школског програма на нивоу једне школе. Чланови од 6 до 12 су неизоставни при креирању додатних програма васпитања и образовања, што опет налази своју пуну оправданост за популаризацију идеје мултифункционалне школе.

3. Значај мултифункционалне школе и додатних програма

Школа која негује мултифункционални приступ образовању и васпитању несумњиво појачава дејство и утицај програма на целовит развој личности. Васпитни програм установе се подиже на виши ниво квалитета са циљем дос-

⁴ Закон је објављен у „Службеном гласнику РС“, бр. 88/2017. од 29.9.2017. године, а ступио је на снагу 7.10.2017.

тизања и уједначавања значаја са образовним, јер давно је речено – васпитање је пола човека. Додатни програми васпитно-образовног рада имају васпитно-образовну функцију и оријентисани су на стимулисање целовитог развоја ученика са акцентом на посебне склоности, афинитете и интересовања. Поред социјализаторске улоге, приметна је и превентивна улога додатних програма, посебно када је у питању дискриминација и насиље. Заправо, циљ ових програма састоји се у подстицању развоја у проширивању искуства ученика у одређеној установи. Реализују се унутар установе самостално или у сарадњи са неком институцијом, организацијом, појединцима а целокупан ресурс средине се ставља у функцију васпитања и образовања деце одређеног подручја.

3.1. Циљ и исход образовања ученика у мултифункционалној школи

Циљ мултифункционалне основне школе је образовање и васпитање ученика потпуно спремног да успешно настави наредни образовни циклус и практично примењује стечена знања, вештине и навике у свакодневном животу, узимајући у обзир сваку различитост. Таква школа негује индивидуални и индивидуализовани приступ, специфичне технике, стратегије и методе учења, сараднички и тимски дух, мултикултуралност, инклузивност и друге педагошке вредности које се базирају на научној основи.

Мултифункционална школа и наставницима носи бенефите у смислу њиховог обликовања у квалитетне педагошке експерте који се континуирано усавршавају и унапређују личне и професионалне компетенције, са сталним фокусирањем на ученику и његовом напредовању. Искуства наставника са дужим радним стажом су од непроцењиве вредности у мултифункционалној школи, а они су врло често неискоришћен ресурс за васпитно-образовни рад и педагошку праксу. Управо због тога, наставници, посебно они са нагомиланим искуством не би смели да буду заборављени. Циљ и исход рада наставника у оваквој школи је обликовање квалитетног педагошког професионалца, који се континуирано усавршава, унапређује личне и професионалне компетенције, којем је у фокусу ученик и његов напредак. Стиче се утисак да се наставници и учитељи са тридесет и више година радног стажа помало заборављају, а њихово искуство од непроцењиве вредности постаје неискоришћен ресурс за васпитно-образовни рад и педагошку праксу. Додатни програми могу деловати и као механизми за одржавање мотивације запослених до завршетка радног века.

3.2. Начин изградње мултифункционалне школе

Процес изградње мултифункционалне школе није једноставан и лаган задатак који се може реализовати „преко ноћи“. Често је за овај процес потребно уложити 3, 5 па чак и 10 година посвећености, несебичног рада и труда. Сам процес креирања и имплементације додатних програма ВО рада састоји се од неколико фаза/флексибилних корака:

Табела 1: Фазе израде и примене додатног програма ВО рада, на основу искуства у изради Дечијег образовно – истраживачког кампа у природи

Редни број	Фаза	Опис активности	Време трајања (приближно)
1.	Идејно стварање	Мисаоне активности (истраживање поља деловања)	1-2 године (индивидуално)
2.	Скенирање ресурса (скрининг ресурса)	<ul style="list-style-type: none"> • Људски • Материјално-технички • Просторни • Спољашњи (ресурси средине) 	синхроно са првом фазом
3.	Успостављање сарадње свих субјеката	Разговор о идеји, процена	паралелно
4.	Повратак на искуствена идејна решења (на фазу 1) и почетак програмирања (писања)	Практичне активности (истраживања и практичан рад)	6 месеци
5.	Уобличавање и документовање програма	Формално - практичне активности које додатни програм уводе у школски програм	3 месеца
6.	Припрема реализације - планирање	Одређивање временске динамике, носиоца активности, финансијске конструкције (уколико је потребна)...	3-6 месеци
7.	Реализација	Концентрација, одговорност, максимална посвећеност	према планираној динамици
8.	Вредновање и извештавање	Унутрашња (самовредновање) и спољашња (екстерна)	током школске године
9.	Акциони план за унапређивање		након реализације

Процес еволуирања школске установе из функционалног у мултифункционално стање је тежак и комплексан. Превазилажење „отпора средине“ је кључни моменат у изградњи. Огледа се у сталној мотивацији и подстицању наставника, особља и ученика на креативни ваннаставни рад. Потребно је започети у минималном обиму, лагано (корак по корак), без журбе и присиле. Израда школских пројеката је одлична одскочна даска на путу ка мултифункционалности установе. Временом, квалитетне пројектне идеје прерастају у програме и реализују се циклично, са понављањем и унапређивањем. Школски пројекти и додатни програми се израђују по обрасцу који се лако и брзо савлада. Број елемената у пројекту и програму није фиксан, већ зависи од креативности наставника/програмера васпитно-образовног рада. Исто тако не треба изгубити из вида тестирање идеје које би требало да спроводе наставници појединачно или тимски. Тек увиђањем ефеката на ученицима и другим учесницима из тима на-

кон реализације наставник као креатор и реализатор додатног програма постаје мотивисанији и ангажованији за опстанак истог и потпунију партиципацију у активностима своје установе.

Табела 2: Основни елементи додатног програма (флексибилни модел)

1.	Полазне основе (На осн. Члана... Закона..)	Законски оквир, историјске претпоставке	Назив програма:
2.	ЦИЉЕВИ (Садржај, ресурси, релације) и ИСХОДИ: ОПШТИ СПЕЦИФИЧНИ МИСИЈА (није обавезно) ВИЗИЈА (није обавезно)		
3.	(Педагошки поступци) МЕТОДЕ ПРИНЦИПИ Средства		
4.	ПЛАН РЕАЛИЗАЦИЈЕ, – САДРЖАЈ, – АКТИВНОСТИ	Временски план реализације: Када? Шта? Ко?	
5.	ЕФЕКТИ И ЕВАЛУАЦИЈА ПРОГРАМА	Након реализованог додатног програма васпитно-образовног рада у току школске... ученици који су похађали програм имаће (усвојен, савладан, развијен...)....., што ће и утицати на (развој, унапређивање, стицање, усвајање, препознавање, сналажење...). Додатни програм доприноси	

(Извор: Програм стручног усавршавања наставника „Мултифункционална школа – креирање и примена додатних програма васпитања и образовања“, ЗУОВ каталогски број 621)

Када критични моменти буду превазиђени, приступа се формално-процедуралним радњама од иницијативе или захтева, предлога стручног већа до увођења у Школски програм, чијим усвајањем на период од четири године, додатни програм постаје обавезни документ и саставни део Годишњег плана рада школе.

Могло би се рећи да су додатни програми регулаторни механизми за квалитет рада једне школске установе и из тог разлога вредни су за школе у сеоским срединама, посебно у смислу компензацијских програма путем којих се превазилазе различита ограничења мале средине. С друге стране, покривају принцип „мање ђака – више рада“, унутар установе, где наставници компензују и оправдавају рад са мањим бројем ученика, тако што шире обим свог анга-

жовања. Програм ученичке задруге је одлична могућност за компензацију и развијање предузетничког духа ученика у сеоским, али и у градским школама⁵.

3.2.1. Поступак и процес верификације школе и програма

Закон о основама система образовања и васпитања „Сл. Гласник РС“, бр. 88/2017, предвиђа јасну процедуру за верификацију школе, односно, програма. Од подношења захтева до добијања Решења о верификацији потребно је најмање шест месеци уз претходно обављене све припремне радње и активности на систематизовању релевантне документације.

Верификација је вишеслојни процес идентификације и потврђивања педагошке праксе (образовних програма) у једној васпитно-образовној установи који почиње иницијативом и захтевом на нивоу школе, преко матичне локалне самоуправе, надлежне школске управе, а завршава се коначним Решењем Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Закон о основама система образовања и васпитања у Члану 94 описује процедуру, начин и рокове за подношење захтева. Кључни документи при подношењу захтева су Елаборат и Школски програм. О сажетку садржаја Елабората за верификацију биће речи у закључном разматрању.

4. Ефекти рада мултифункционалне школе

Као заокружена целина различитих програма васпитања и образовања који синхронно делују на ученике сагласно њиховим узрасним карактеристикама, мултифункционална школа има вишеструке ефекте. Они се крећу од лакше селекције будуће школе, преко социјализације и инклузивности као кључних карактеристика, отворености, флексибилности али и усвајања адекватног система вредности ученика који се рефлектују и на породицу, до примењивих знања, сарадничких односа и других емоционалних карактеристика попут развоја емпатије и одговорности ученика.

Истовремено и рад наставника прожет је многим изазовима и захтевима, те се он заснива на сталном усавршавању, развијању међупредметних компетенција, израженој сарадњи, високој професионалној посвећености, на промоцији и „дотицању“ науке у областима ужег интересовања, на хоризонталном учењу, на сталном дидактичко-методичком експериментисању и испробавању савремених метода и техника учења. Сеоска школа, иако на први поглед сиромашна (посматрано по самом спољашњем изгледу) ипак је богат ресурс васпитно-образовног рада, а наставник и учитељ у сеоској школи је професионалац, поткован ентузијазмом, лу-

⁵ За потребе развијања компетенција наставника Савез учитеља Републике Србије је акредитовао програм стручног усвршавања наставника „Мултифункционална школа – креирање и примена додатних програма васпитања и образовања“ (Каталожки број: 621 у текућем циклусу, односно 483 у претходном циклусу), чији су аутори и реализатори, поред аутора овог рада и учитељи из Лесковца, Зоран Илић и Дејан Цакић. За последње четири године обуку је прошло преко хиљду учесника (учитеља и наставника) из целе Србије.

цидношћу и неизмерном љубављу према деци и професији. Уврежено мишљење да је рад са мањим бројем ученика, какве броје сеоске школе, нужно превазићи. То је могуће управо угледањем на сеоске наставнике који попут виртоуза, многе баријере, отежавајуће околности и демотивишуће факторе ретко или никада не спомињу већ врше њихову супституцију радом, трудом и истрајношћу. Постоје тешкоће, отежавајуће околности, многи демотивишући фактори које сеоски педагог ретко или никада не помиње, дубоко их потискује, трудом и радом их сублимира. Свакодневни непосредни контакт са сваким учеником, живи разговор, живописне активности, директно преношење знања и искустава, развијање вештина, изграђивање васпитних манира и навика, блискост, поверење и топао професионални однос одлике су индивидуалног рада чији су ефекти снажни и далекосежни. Врата мултифункционалне школе младом наставнику почетнику су широм отворена, а мисао водила почетницима треба да буде у искористивости сопствене функционалности и инвестирању у развијању непресушног и знања жељног извора који тек треба обликовати, усмеравати и надограђивати.

Образовањем и васпитањем ученика у мултифункционалној основној школи (сеоској школи) надокнађује се мањак теоријског знања, а у неком животном моменту ученици из сеоских средина могу бити у предности у познавању одређеног заната и занимања у односу на ученике из градова. У прилог томе иду подсећања да су некада учитељи подучавали дечаке пчеларству, калемарству, воћарству, повртарству, сточарству, а учитељице девојчице ткању, хеклању, кројењу, плетењу, кулинарству... Ова лепа педагошка пракса се може обновити у оквиру оживљавања ученичког задругарства. Ученичко задругарство у ИКТ окружењу могло би да буде богато поље педагошког рада у наредном периоду.

Питање, због чега су резултати и успех слабији код ученика који долазе из сеоских средина је инспиративно за промишљање и рад на уједначавању квалитета образовања. Ако се сетимо резултата истраживања познатог српског психолога Борислава Стевановића (пре више од пола века), да је „разлика између сеоске и градске деце само у искуству, а не и у интелигенцији“ (Рот, Радоњић, 1992: 12), онда је пут мултифункционалном приступу образовању осветљен, само га још мало треба практично и програмски (системски) „утабити“. Једно од могућих решења могло би се наћи и у вођењу додатних програма за школе које броје мањи број ученика (испод 480). Пример једног таквог програма је – Млади горани у школи који доринноси развијању еколошке свести ученика. Путем оваквих програма утиче се на развој еколошке свести и одговорности будућих генерација. Ако је одговор на питање са почетка пасуса у социјалној или економској сфери друштва, то свакако не амнестира просветаре од дела одговорности. Померање фокуса ка практичном раду у учиноци, амбијенту, реалној или виртуелној средини, поправиће резултате и успех ученика, смањиће појаву насиља и других девијантности у школама на минимални, подношљиви ниво. Додатни програми васпитања и образовања су управо превентивни механизми за сузбијање девијантних појава у школи и у њеном окружењу. Резултати примене оваквих програма у корист детета свакако неће изостати и биће видљиви и мерљиви након неколико година.

5. Примери мултифункционалне школске праксе

Васпитно-образовна пракса на пољу основног образовања и васпитања последњих година се у значајној мери мења, што условљавају континуирани реформски процеси, друштвено опадање, тежња за дигитализацијом, напретком и уједначавањем квалитета образовања и васпитања у сеоским и градским школама. Велики број школа у школске програме интегрисхе многобројне додатне програме васпитања и образовања за интензивирање васпитне функције, превентивно деловање на опасности од насиља, злостављања и занемаривања, дискриминације, повећање инклузивности, доступности и једнакости ученика. Установе акценат постављају на ваннаставне и ваншколске активности услед презасићења устаљеним наставним процесом. Експериментисање са додатним програмима образовања и васпитања је најбољи и најсигурнији пут ка квалитетнијој, мултифункционалној основној школи.

Искуства у верификацији програма из неколико школа у Србији су охрабрујућа и дају подстрек осталим да се осмеле за аутореформу, универзално дизајнирају према потребама ученика и школе. Године 2015. ОШ „Добринка Богдановић“ у селу Стрелац (општина Бабушница), верификовала је васпитни програм и постала прва основна школа са домом ученика у Србији. Ова школа је 2016. почела са организацијом дечјих образовно-истраживачких кампова, а 2019. регистровала Ученичку задругу, прву у општини Бабушница. Након тога, верификацију васпитног програма по истом систему су оствариле још две школе, ОШ „Стефанија Михајловић“ у Брзој Паланци (2017. године) и ОШ „Вук Карцић“ у Житном Потоку. Наведене школе су поседовале интернате за смештај ученика из удаљених сеоских средина, које Министарство није препознавало као облике школског живота и рада. Све три школе су веома специфичне и различите, али са истом васпитно-образовном улогом и функцијом ОШ „Деспот Стефан Лазаревић“ у Бабушници је верификовала програм продуженог боравка 2018. године и тиме постала мултифункционална школа. Велики број школа у Србији је започео организацију различитих фестивала, литерарних и ликовних конкурса, изложби, дечјих вашара, манифестација, турнира и других образовних активности и пројеката. Бројни професори разредне и предметне наставе дали су немерљив допринос развоју мултифункционалног приступа у образовању кроз амбијанталну, интегративну, пројектну наставу и различите ваншколске активности.

Основна школа са домом ученика „Добринка Богдановић“ у Стрелцу је веома специфична установа. Почела са радом још давне 1839. године при цркви⁶. Док је 60-их и 70-их година ова школа бројала између 500 и 700 ученика, већ са процесом индустријализације дошло је до наглог пада њиховог броја. Наметнула се потреба да се школа одржи, те се осамдесетих година прошлог века гради интернат за ученике из околних планинских села, како би им школовање било доступније. Верификацијом васпитног програма од 2015. врата ове школе постала су отворена према ученицима из сеоских и других девастираних средина

⁶ Подаци из Историјског архива говоре да је Богословија у Стрелцу била једина у Отоманском царству.

и рањивих група Пиротског округа. Усмереност ка инклузивном образовању и примени ИОП-а, индивидуализација наставног и ваннаставног процеса образовања и васпитања даје посебан печат квалитету рада ове установе. Инклузивно је оријентисана уз примену индивидуалних планова (ОИП-а) и максималну индивидуализацију наставног и ваннаставног процеса образовања и васпитања. Развија се под мотом „Моја школа – мој други дом“, у тзв. форми „три у један“ (брига о деци, образовање и васпитање на једном месту, уз принцип компензације – мање ђака, више рада и ангажовања наставника). Школа реализује многобројне ваннаставне активности попут поменутог Дечјег образовно-истраживачког кампа, ликовно-музичко-филмске креативне ствараонице, има регистровано пољопривредно газдинство као и ученичку задругу. Све ове активности проистекле су из мултифункционалности, односно индивидуалних афинитета, знања и вештина наставника, које су преликане на специфичне услове рада у школи, као и на потребе саме школе и њених ученика. На конкурс ЗУОВ-а (2018. године) за најбоље ваннаставне активности у школама у Србији, ова школа је изабрана међу двадестак школа у Србији за представљање примера добре праксе. Локална самоуправа је 2018. школу у Стрелцу наградила Светосавском повељом за примену додатних програма и изузетан допринос развоју и унапређењу квалитета образовања и васпитања у општини Бабушница.

Закључна разматрања

Проф. др Недељко Трнавац са сарадницима у свом делу „Мале сеоске школе, шансе за опстанак и даљи развој“, износи оптимистичне предлоге за очување истих, које би требало да буду водиле сваког наставника запосленог у мултифункционалној школи или уопште школи коју треба изградити на принципима мултифункционалности. Ови предлози тичу се организације мултифункционалне школе, те споменути професор наводи:

„мале сеоске школе могу да представљају први срушени бастион и померени гранични стуб застарелог разредно – предметног – часовног система наставе и да треба да имају специфичну и оригиналну организацију онолико, колико су специфичне њене карактеристике и услови и колико се разликују, од на пример, једне стандардне осмолетке која има преко хиљаду ученика и који раде у две смене, са препуним учионицама и бетонским двориштем, у средишту смога и градске вреве и са пречесто нервозним и немотивисаним наставницима“ (Трнавац, 1992: 184).

Насупрот овом ставу о великим градским школама, уважени професор износи мишљење и о сеоској школи.

„Идеализовано смирена, еколошки неповређена и пасторална околина мале сеоске школе, у којој се свакога дана окупља мала група здраве деце око свога учитеља, пружа улепшану, али често реалну слику услова у којима се вреди упустати у **авантуру духа и трагања за једном новом, бољом и деци ближој школи**“ (Трнавац, 1992: 185).

Можда је мултифункционална основна школа баш та коју је уважени професор у свом делу наговестио и предвидео. Време ће показати.⁷

Литература

- Вилотијевић, М. (2000). *Дидактика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Вилотијевић, М., Вилотијевић, Н., Мандић, Д. (2018). *Пројектна настава у ИКТ окружењу*. Београд: Учитељски факултет.
- Рот, Н., Радоњић, С. (1992). *Психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 12.
- Станковић, М. (2010). *Инклузивна мултифункционална школа – школа по мери деце*. Слобода, бр. 2784, од 29.05.2010, стр.11.
- Станковић, М. (2010). *Мултифункционалност малих сеоских школа*, Просветни преглед, бр. 2446, од 11.02.2010, стр. 5.
- Станковић, М (2014). *Сеоска школа као ресурс центар*. Школски лист – Стрелко, Стрелац: ОШ са ДУ “Добринка Богдановић“.
- Станковић, М. (2016). *Програм дечјег образовно-истраживачког кампа (Школски програм)*. Стрелац: Основна школа са домом ученика.
- Станковић, М. (2018). *Дечји образовно–истраживачки камп у природи – искуства из Стрелца*. Ниш: Филозофски факултет, Научни скупови 2. том, НИСУН7 (стр. 275).
- Трнавац, Н. (1992). *Мале сеоске школе – шансе за опстанак и даљи развој*. Београд: Дечје новине.
- Ценић, С., Петровић, Ј. (2005). *Васпитање кроз историјске епохе*. Врање: „Едука“ Београд (стр. 258–291).

Milan Stanković
Marjan Milanov

MULTIFUNCTIONAL ELEMENTARY SCHOOL - FROM IDEA TO PRACTICE

Summary: In order to understand the world in which we live, work and create, the world that is changing rapidly and inevitably, it is necessary to seek and find new adaptive solutions in all spheres of society. Elementary education and care,

⁷ Аутор рада сугерише на одређене негативне појаве које се могу десити а које уверено гласно изговара: „Ако некад погасе нас и друге мале школе, овај рад има да остане као неизбрисив траг који ће неко некад да прочита и да каже како смо дозволили да тако погрешимо, како нисмо увидели важност свега овога, како нисмо пратили сигнале, а не статистику... А временом ће све школе морати да постану мултифункционалне, не да би преживеле, него да би припремале децу за живот у другачијем, захтевнијем свету“ (Марјан Миланов, наставник енглеског језика).

as a subsystem of the comprehensive education system, is undergoing the reform processes. These processes have actually been going on for years and even decades, which is understandable because all social systems are vibrant, dynamic and are constantly evolving. The biggest problem of our society is the declining birth rate and deruralization, the implications of which can be easily seen. The reflection of this problem is shifted by analogy to the functioning of elementary schools, especially small schools in rural areas, but also of schools in urban areas. The key question now is - What are we to do to turn a “defect” into an “effect”, to turn the decline into growth? Since the point of intersection is not immediate nor time-limited, one of the possible adaptive solutions in the organization of schools is **a multifunctional elementary school**. In addition to basic and special programs, the multifunctional school implements additional educational programs which are based on specific skills, affinities and talents of teachers and students and the resources of the environment. An enriched school curriculum can encourage the development of broader intellectual potentials and the overall development of students’ personalities, and the compensatory principle of “less students, more work” can alleviate the problem of fewer children. The primary task of the education system is to act towards the future by creating better and more uniform conditions for the transfer of knowledge and experience to children and adults, wherever they are, in rural or urban areas, in small or large schools. This argument is sufficient enough to initiate new, time-appropriate, creative educational ideas and opportunities that strive to reach the educational ideal - a fully developed, versatile personality.

Keywords: *Multifunctional school, elementary education, additional programs, small rural schools, educational role of school*

paradoksija@gmail.com
stankovicmilan76@gmail.com

Jelena S. Osmanović*Univerzitet u Nišu
Filozofski Fakultet***Milica M. Dimitrijević***Univerzitet u Nišu
Filozofski Fakultet*

RAZVOJ OBRAZOVNE TEHNOLOGIJE I IKT GRUPE PREDMETA U VISOKOŠKOLSKOM OBRAZOVANJU: Predmetna analiza zastupljenosti u Srbiji i okruženju¹

Apstrakt: Savremeni pristupi nauci podrazumevaju praćenje i primenu tehnoloških inovacija u skladu sa potrebama i razvojem društva. Primenom savremene obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije u vaspitno-obrazovnom radu pedagoška nauka širi svoju delatnost i područje proučavanja. Upoznavanje studenata sa osnovnim karakteristikama *elektronskog obrazovanja, učenja na daljinu, primene virtualne realnosti u obrazovanju i metodike elektronskog učenja* predstavlja savremeni izazov u razvoju pedagogije kao nauke i njene budućnosti u Srbiji.

Rad ima za cilj proučavanje, analizu i komparaciju karakteristika prethodno pomenute grupe studijskih predmeta, na nivou osnovnih akademskih studija pedagoških i drugih visokoškolskih ustanova u Srbiji i okruženju. Rezultati istraživanja ukazuju da postoji veliki deficit po pitanju zastupljenosti i mogućnosti pohađanja studijskih predmeta ove naučne oblasti na napredpedagoškim, ali i drugim visokoškolskim ustanovama. Značaj i implikacije sprovedenog istraživanja ogledaju se u preporuci uvođenja analizirane grupe predmeta, prevashodno na pedagoškim visokoškolskim ustanovama u Srbiji, u funkciji osposobljavanja modernih i kompetentnih budućih nastavnih kadrova, kao i opšteg razvoja i inoviranja savremene pedagoške nauke.

Ključne reči: *IKT, učenje na daljinu, virtualna realnost, elektronsko učenje/obrazovanje, studijski program*

¹ Rad je nastao kao rezultat rada na projektu broj 360/1-16-5-01 pod nazivom „Unapređivanje profesionalnih kompetencija budućih pedgoga u okviru osnovnih akademskih studija pedagogije“, finansiranom od strane Filozofskog fakulteta u Nišu.

1. Teorijski okvir istraživanja

Savremena naučna područja podrazumevaju saznavanje i proučavanje stvarnosti u skladu sa društvenim potrebama i pravcima daljeg društvenog i naučnog razvoja. XXI vek karakteriše se ekspanzijom novih znanja, informacija i činjenica, a ponajviše razvojem i uvođenjem tehnoloških dostignuća i inovacija u svim životnim sferama. U tom smislu, kao imperativ današnjice razmatra se primena tehnoloških sredstava u svim naučnim oblastima čime je omogućeno dalje, sveobuhvatnije proučavanje prirodnih i društvenih pojava i procesa. Svaka nauka uvodi i koristi tehnološke inovacije u skladu sa svojim potrebama i predmetom proučavanja. Pedagogija kao društvena nauka, teži korišćenju tehnologije u svim vaspitno-obrazovnim procesima, posebno u procesima sticanja znanja i osposobljavanja mladih za učenje, rad i život. U tom kontekstu, savremeni izazov u razvoju pedagogije predstavlja praćenje i primenu savremene obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije u vaspitno-obrazovnom radu.

Usklađivanje i primena tehnološkog razvoja sa naučnim oblastima posebno je vidljiva na nivou visokoškolskog obrazovanja, koje predstavlja krunu obrazovnog sistema. Savremeno visokoškolsko obrazovanje omogućuje redefinisavanje, reformisanje i promenu načina rada i učenja, pa se tehnološka sredstva i inovacije koriste u cilju adekvatne realizacije savremene nastave. Isto tako, studijski predmeti i multidisciplinarnosti koje pružaju opširnija znanja o uzajamnoj povezanosti i delovanju date nauke sa tehnološkim dostignućima odgovaraju zahtevima i izazovima razvoja savremenih naučnih oblasti. Moderno doba i pravci razvoja društva i nauke zahtevaju kontinuirano unapređivanje studijskih programa, predmeta i njihovih sadržaja. Studijski programi obogaćuju se predmetima koji se tiču informaciono-komunikacionih tehnologija i njihovim užim segmentima, čime je obezbeđeno osposobljavanje mladih za primenu informatičkih i savremenih kompetencija u praktičnom radu i datoj naučnoj sferi. Prenoseći navedene izazove u pedagogiji, stvaraju se opravdane težnje i potrebe za upoznavanjem studenata osnovnih akademskih studija sa karakteristikama obrazovne tehnologije i oblastima koje pripadaju IKT grupi studijskih predmeta: *Elektronsko obrazovanje, Učenje na daljinu, Primena virtualne realnosti u obrazovanju i Metodika elektronskog učenja i obrazovanja.*

Informaciono-komunikacione tehnologije (u daljem tekstu IKT), je pojam novijeg datuma i odnosi se na skup tehnologija koje omogućuju primanje, slanje informacija i stvaranje komunikacije putem neprenosivih, prenosivih računara, tableta, mobilnih telefona, bežičnih mreža, Interneta i drugih računarskih i komunikacionih medija (Ratheeswari, 2018). IKT predstavlja širok savremeni tehnološki aspekt koji prožima sve naučne oblasti, pa tako i savremenu pedagošku nauku. IKT u pedagogiji ima ogromnu ulogu i značaj, pre svega u unapređivanju i daljem razvoju nauke, ali i u sticanju potrebnih informatičkih znanja i tehnoloških kompetencija za adekvatno pedagoško delovanje u svim vaspitno-obrazovnim kontekstima. Informaciono-komunikacione tehnologije u sebi sadrže brojne uže naučne oblasti, kao što su elektronsko učenje/obrazovanje, učenje na daljinu i virtualna realnost. Elektronsko uče-

nje/obrazovanje (eng. *e-learning*) predstavlja proces sticanja znanja, veština, kao i realizaciju nastave i nastavnih aktivnosti primenom uređaja računarske, elektronske i digitalne savremene tehnologije (Glušac, 2012). Elektronskim učenjem omogućuje se prikazivanje nastavnih sadržaja korišćenjem informaciono-komunikacionih tehnologija kako u čistom obliku, tako i njihovom kombinacijom sa tradicionalnim načinima prikazivanja sadržaja u obrazovnim institucijama. Ideju o kontinuiranom ili doživotnom obrazovanju dodatno definiše kontekst učenja na daljinu koji u potpunosti podrazumeva prikazivanje nastavnih sadržaja i učenja putem Interneta. Učenjem na daljinu omogućeno je širenje vaspitno-obrazovnih procesa van institucija pa se znanje može sticati na bilo kom mestu, u bilo koje vreme, i to u skladu sa mogućnostima i stilom učenja pojedinca (Mandić, 2008). Na kraju, u sklopu složenog pojma IKT spada i virtualna realnost koja se smatra najvećim i najnaprednijim tehnološkim dostignućem današnjice. Pojam virtualna realnost odnosi se na skup tehnologija kojima je omogućeno čulno iskustvo iluzija stvarnih i nestvarnih pojava i događaja, vizualizacija apstraktnih pojmova i registrovanje ljudskih pokreta i zvukova u okviru računarskih komponenta. Virtualna realnost se može koristiti na svim nivoima obrazovanja i umnogome predstavlja neizmernu moć prikazivanja pojava, procesa, prošlosti, sadašnjosti i budućnosti putem informaciono-komunikacionih tehnologija, čime se stvara bogato pedagoško i obrazovno iskustvo svih generacija (Youngblut, 1998).

Budući da gore navedeni aspekti u sebi sadrže elemente pedagoškog i vaspitno-obrazovnog delovanja, jasno je da je povezanost informaciono-komunikacionih tehnologija i pedagoške nauke u savremenom dobu neminovna i neizbežna. U tom smislu, važno je utvrditi kolika je zastupljenost predmeta sa polja obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije na visokoškolskim ustanovama pedagoške i druge orijentacije u Srbiji i okruženju. Imajući u vidu stalne potrebe za uvođenjem inovacija u studijskim programima i usklađivanjem visokog obrazovanja sa evropskim i svetskim obrazovnim standardima, važno je ukazati na preporuku inoviranja postojećih studijskih programa uvođenjem većeg broja IKT grupe studijskih predmeta na pedagoškim i drugim visokoškolskim ustanovama.

2. Metodološki okvir istraživanja

Savremeni izazovi u razvoju pedagoške nauke ogledaju se u uvođenju i primeni savremene obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije u procesima pedagoškog i vaspitno-obrazovnog delovanja. To se posebno odnosi na naučne oblasti *elektronskog obrazovanja, učenja na daljinu, primene virtualne realnosti u obrazovanju i metodike elektronskog učenja i obrazovanja*, koji se izučavaju na institucijama visokoškolskog obrazovanja pedagoške i druge orijentacije. U tom pogledu važno je proučiti kakav je razvoj i zastupljenost obrazovne tehnologije i IKT grupe predmeta u visokoškolskom obrazovanju u našoj zemlji i zemljama okruženja. *Predmet našeg istraživanja* je sagledavanje, utvrđivanje zastupljenosti i predmetna analiza navedenih studijskih predmeta na visokoškolskim ustanovama pedagoške i druge

orijentacije u Srbiji i okruženju. *Cilj istraživanja* je analiziranje odabranih karakteristika studijskih predmeta iz oblasti IKT grupe predmeta na nivou osnovnih akademskih studija pedagoških i drugih visokoškolskih ustanova kod nas i u državama u regionu. *Metod istraživanja* je teorijska i komparativna analiza putem tehnike analize sadržaja dostupnih programskih dokumenata i silabusa. *Osnovne jedinice analize* su: studijski program, godina studija i semestar, naziv predmeta, status predmeta, broj predavanja i vežbi i broj ESPB kredita. S tim u vezi, *osnovna pretpostavka* od koje se pošlo u dalje istraživanje jeste *da postoji veliki deficit po pitanju zastupljenosti i mogućnosti pohađanja studijskih predmeta ove naučne oblasti* kako na pedagoškim, tako i na drugim visokoškolskim ustanovama, pre svega na visokoškolskim ustanovama tehničke orijentacije. *Uzorak istraživanja* činili su programska dokumentacija i silabusi pedagoških i drugih visokoškolskih ustanova u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Republici Severnoj Makedoniji, Bugarskoj i Rumuniji. Ovim želimo potvrditi i ukazati na mogućnost i preporuku uvođenja analizirane grupe predmeta, pre svega na pedagoškim visokoškolskim ustanovama u Srbiji, u cilju daljeg razvoja i inoviranja savremene pedagoške nauke.

3. Komparativni prikaz analize osnovnih jedinica proučavanja studijskih programa u Srbiji i okruženju

3.1. Zastupljenost obrazovne tehnologije i IKT grupe predmeta na visokoškolskim ustanovama pedagoške orijentacije u Srbiji i okruženju

Društvene nauke zasnivaju svoje ciljeve, principe i predmete proučavanja u skladu sa potrebama društva u datom vremenu. Pojavom i razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija svet dobija novu dimenziju u kojoj se vrši stalna razmena podataka, kao i stvaranje komunikacije u svim digitalnim oblicima. Tehnološka sredstva, računari, Internet i druge bežične mreže omogućuju brzu razmenu informacija i sticanje znanja prema individualnim sposobnostima svih nas. Moderno društvo je nezamislivo bez uključivanja i korišćenja tehnologije u svim aspektima života. Zbog toga se upotreba tehnologije ne dešava samo na nivou svakodnevnog života, već i na nivou naučnih istraživanja i razvoja svih nauka. Poštujući zakone multidisciplinarnosti i sveobuhvatnog razumevanja svih pedagoških pojava i procesa, jasno je da je primena informaciono-komunikacionih tehnologija u pedagogiji ne samo moguća već i neophodna. Važno je naglasiti da se informaciono-komunikacione tehnologije mogu povezivati sa pedagogijom na svim novima, počev od primene tehnoloških sredstava u procesima obrazovanja, pa sve do sticanja znanja o srodnim disciplinama koje se tiču savremene obrazovne tehnologije i tehnoloških inovacija na nivou i polju visokoškolskog obrazovanja.

Razvoj pedagoške nauke i njeno inoviranje zavisi od stepena zastupljenosti studijskih predmeta i kurseva na osnovnim akademskim studijama koji se tiču elektronskog učenja/obrazovanja, metodike elektronskog učenja, učenja na daljinu i primene virtualne realnosti u obrazovanju, čime se studenti bliže upoznaju sa moćima

i značajem informaciono-komunikacione tehnologije. Na studijskim programima pedagoške orijentacije u Srbiji i okruženju postoje predmeti koji se odnose na opšta informatička znanja i načine primene računara u savremeno doba (Stanković i Dimitrijević, 2019). Znanja koja se stiču ovim putem jesu važna za budući stručni kadar, ali se ovim predmetima nedovoljno ukazuje na uzajamno delovanje i primenu informaciono-komunikacionih tehnologija u pedagogiji. Većom zastupljenošću obrazovne tehnologije i IKT grupe studijskih predmeta budući diplomirani pedagozi biće osposobljeni za adekvatnu primenu računara i drugih tehnoloških sredstava tokom rada i učenja, čime se direktno deluje na dalji razvoj pedagoških misli i ideja. Usvajanjem novih znanja i veština na polju IKT kompetencija pedagoška nauka postaje originalnija, fleksibilnija i inovativnija. U tom smislu, važno je izvršiti komparativnu analizu studijskih programa na visokoškolskim ustanovama pedagoške orijentacije u Srbiji i okruženju, čime ćemo direktno ukazati na stepen zastupljenosti obrazovne tehnologije i IKT grupe studijskih predmeta u pedagogiji.

Tabela 1: Tabela prikaz jedinica analize na visokoškolskim ustanovama pedagoške orijentacije u Srbiji i okruženju

1. Visokoškolska ustanova: Pedagoški fakultet u Somboru		
Studijski program	Godina studija; semestar	Naziv predmeta
Dizajner medija u obrazovanju	II godina; IV semestar	Elektronsko učenje
Status predmeta	Broj predavanja i vežbi	ESPB
I	2+2	6
2. Visokoškolska ustanova: Filozofski fakultet u Rijeci		
Studijski program	Godina studija; semestar	Naziv predmeta
Pedagogija	II godina; III semestar	Osnove e-obrazovanja
Status predmeta	Broj predavanja i vežbi	ESPB
O	2+2	4
3. Visokoškolska ustanova: Filozofski fakultet u Splitu		
Studijski program	Godina studija; semestar	Naziv predmeta
Pedagogija	II godina; IV semestar (diplomske studije)	Obrazovanje na daljinu
Status predmeta	Broj predavanja i vežbi	ESPB
O	1+2	3

Iz *Tabele 1* možemo videti rezultate analize pomenutih studijskih predmeta na pedagoškim visokoškolskim ustanovama u Srbiji i regionu. U Srbiji, na Pedagoškom fakultetu u Somboru, postoji studijski program Dizajner medija u obrazovanju na kom se realizuje predmet Elektronsko učenje. Cilj ovog studijskog predmeta ogleda se u sticanju znanja i veština neophodnih za rad sa alatima i tehnologijama za razvoj kurseva elektronskog učenja². Po završetku ovog kursa studenti će moći

² Preuzeto sa sajta: <http://www.pef.uns.ac.rs/index.php/2015-03-31-06-44-10/studijski-programi/18-osnovne-studije/25-diplomirani-dizajner-medija-u-obrazovanju>

samostalno primenjivati besplatne alate za elektronsko učenje i što je još važnije za pedagošku nauku, moći će efikasno i samostalno rukovoditi sopstvenim učenjem i usavršavanjem primenom vidova elektronskog učenja tokom daljih studija. Kada je u pitanju sadržaj predmeta Elektronsko učenje, studenti stiču znanja o pojmu i strukturi elektronskog učenja, pedagoškim efektima primene elektronskog učenja, kombinaciji tradicionalnih metoda i elektronskog učenja, vrstama elektronskog učenja, kriterijumima za izbor alata potrebnih za kreiranje sadržaja elektronskih kurseva, usaglašenosti i podržavanju standarda elektronskog učenja i o trendovima u tehnologijama, učenju i razvoju alata³. Dakle, studenti se upoznaju sa postulatima i osnovama elektronskog učenja i stiču potrebne kompetencije za samostalan, praktičan rad na izabranim alatima za elektronsko učenje. Studijski predmet je izborni po statusu, realizuje se na drugoj godini osnovnih akademskih studija, broj predavanja i vežbi je uravnotežen (2+2) i predmet nosi 6 ESPB kredita. Ovim zaključujemo da na visokoškolskim ustanovama pedagoške orijentacije u Srbiji ne postoje predmeti koji su obavezni po statusu i tiču se primene informaciono-komunikacionih tehnologija u pedagogiji. Zaključak je izveden iz detaljne analize dostupnih silabusa i Internet materijala studijskih programa pedagoške orijentacije koji se realizuju na tri filozofska (Filozofski fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Filozofski fakultet u Nišu) i četiri pedagoška fakulteta (Pedagoški fakultet u Vranju, Pedagoški fakultet u Jagodini, Pedagoški fakultet u Užicu, Pedagoški fakultet u Somboru) u Srbiji. Iako se očekivalo da će na gore navedenom studijskom programu postojati bar jedan predmet koji se tiče primene informaciono-komunikacionih tehnologija u vaspitno-obrazovnom radu, jasno je da ne postoje predmeti iz IKT grupe studijskih predmeta koje studenti mogu pohađati na studijskim programima Pedagogije širom zemlje. Kako smo već naglasili da su informatička pismenost i IKT kompetencije i te kako značajne i krucijalne za profesionalni razvoj budućih pedagoga, važno je da se u narednim reformama i reakreditacijama detaljno razmisli i analizira mogućnost i potreba postojanja IKT grupe predmeta na pomenutim studijskim programima.

Na Filozofskom fakultetu u Rijeci u Hrvatskoj, na studijskom programu Pedagogija, postoji predmet Osnove e-obrazovanja kojeg studenti pohađaju na drugoj godini osnovnih akademskih studija. Cilj studijskog predmeta ogleda se u upoznavanju studenata sa „osnovnim konceptima e-obrazovanja i njihovom osposobljavanju za primenu informaciono-komunikacionih tehnologija, alata i usluga e-obrazovanja u vaspitno-obrazovnoj praksi“⁴. Kada su u pitanju ishodi studijskog predmeta, očekuje se da će studenti biti sposobni da opišu i objasne pojam i suštinu e-obrazovanja, da upoređuju vrste elektronskog učenja, identifikuju i analiziraju mogućnosti primene informaciono-komunikacionih tehnologija u vaspitno-obrazovnoj praksi i analiziraju uticaj novih informaciono-komunikacionih tehnologija na koncept elektronskog

³ Preuzeto sa sajta: <http://www.pef.uns.ac.rs/index.php/2015-03-31-06-44-10/studijski-programi/18-osnovne-studije/25-diplomirani-dizajner-medija-u-obrazovanju>

⁴ Preuzeto sa sajta: https://www.ffri.uniri.hr/files/studijskiprogrami/2018-2019/PED_1P-program_preddipl-2018_2019.pdf

obrazovanja⁵. Što se tiče sadržaja studijskog predmeta Osnove e-obrazovanja, studenti stiču znanja o tome šta je elektronsko učenje/obrazovanje, koje su njegove prednosti, nedostaci i na koji način informaciono-komunikacione tehnologije doprinose i dopunjuju model tradicionalne nastave. Takođe, studenti se upoznaju sa mešovitim pristupom e-obrazovanju, učenjem na daljinu, sinhronom i asinhronom komunikacijom kod e-obrazovanja, upotrebom informaciono-komunikacionih tehnologija za potrebe formativnog i sumativnog vrednovanja vaspitno-obrazovnog rada, kao i sa novim tehnologijama i njihovim uticajima na proces elektronskog učenja/obrazovanja. Dakle, pored osnovnih informacija o ideji elektronskog učenja, studenti ovog studijskog programa stiču znanja o vrstama i načinima primene elektronskog učenja u vaspitno-obrazovnom radu, gde se upoznaju sa najnovijim tehnološkim inovacijama koje doprinose efikasnosti obrazovnog procesa. Studijski predmet Osnove e-obrazovanja je obavezan po statusu i realizuje se na drugoj godini osnovnih akademskih studija, broj predavanja i vežbi je uravnotežen (2+2) i predmet nosi 4 ESPB kredita. Možemo zaključiti da se studenti Odseka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Rijeci osposobljavaju za primenu informaciono-komunikacionih tehnologija u pedagoškim tokovima, i to u oblasti elektronskog učenja/obrazovanja. Važno je naglasiti da i ovde ne izostaje potreba za uvođenjem drugih kurseva koji pripadaju grupi IKT studijskih predmeta, čime bi se sam studijski program, ali i pedagogija kao nauka, podigli na viši, kvalitetniji nivo.

Poslednji rezultat naše analize jeste studijski program Pedagogija na Filozofskom fakultetu u Splitu. Naime, na diplomskim akademskim studijama studenti pohađaju predmet Obrazovanje na daljinu koji pripada IKT grupi studijskih predmeta. Cilj ovog studijskog predmeta ogleda se u tome da se studenti upoznaju sa osnovnim i polaznim teorijskim okvirima obrazovanja na daljinu, čime se oni osposobljavaju za temeljno razumevanje različitih vrsta komunikacije u *online* okruženju i različitim računarskim aplikacijama putem kojih se održava online nastava⁶. Kao i u prethodnim studijskim programima, i ovde se ishodi studijskog predmeta direktno odnose na njegov cilj i sadržaj, te se od studenata nakon ovog kursa očekuje da će kritički razmišljati o teorijskim konceptima obrazovanja na daljinu, upoređivati različite tehnologije i vrste *online* komunikacije koje se koriste prilikom učenja na daljinu, razmišljati o pristupima poučavanja u virtualnom okruženju, utvrđivati stepene pristupačnosti mrežnih materijala i da će samostalno pretraživati literaturu o obrazovanju na daljinu i virtualnom učenju. Sadržaj studijskog predmeta je kompleksan i sastoji se od celina koje se odnose na teorije obrazovanja na daljinu, istorijski razvoj obrazovanja na daljinu, učenje u računarskom okruženju, otvorene obrazovne materijale, intelektualno vlasništvo, virtualne univerzitete, masivne online kurseve (MOOC), pristupačnost mrežnih materijala, osobine učenika u mrežnom okruženju, „ozbiljne igre“, virtualne svetove i na saradničko učenje u virtualnom

⁵ Preuzeto sa sajta: https://www.ffri.uniri.hr/files/studijскиprogrami/2018-2019/PED_1P-program_preddipl-2018_2019.pdf

⁶ Preuzeto sa sajta: https://www.ffst.unist.hr/wp-content/uploads/2019/12/20.12.2019._za-web_azurirano_PED_diplomski_HRV.pdf

prostoru. Iz ovoga možemo zaključiti da sadržaj predmeta predstavlja osnovne ideje obrazovanja na daljinu, prožet je znanjima o virtualnom okruženju i pripada grupi IKT studijskih predmeta. Na kraju je važno reći da se ovaj predmet realizuje na drugoj godini diplomskih studija, ali smo ga zbog oskudnosti ostalih rezultata analize uzeli u podrobnije razmatranje. Studijski predmet je po statusu obavezan, broj vežbi prednjači nad brojem predavanja (1+2) i predmet nosi 3 ESPB kredita.

Komparativnom analizom dobijenih rezultata možemo zaključiti da postoji deficit po pitanju postojanja i stepenu zastupljenosti predmeta iz oblasti obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije na visokoškolskim ustanovama pedagoške orijentacije u Srbiji i okruženju. Rezultati analize ukazuju da postoje samo tri predmeta iz grupe IKT studijskih predmeta putem kojih studenti stiču osnovna znanja o ovoj naučnoj oblasti (Elektronsko učenje, Osnove e-obrazovanja i Obrazovanje na daljinu). Kada su u pitanju studijski predmeti na Pedagoškom fakultetu u Somboru i Filozofskom fakultetu u Rijeci, postoje brojne sličnosti. Naime, oba predmeta sličnog naziva (Elektronsko učenje i Osnove e-obrazovanja) realizuju se na drugoj godini osnovnih akademskih studija, njihov sadržaj je identičan u brojnim aspektima – i broj predavanja i vežbi je isti za oba predmeta (2+2). Studijski predmet Obrazovanje na daljinu, koji se realizuje na diplomskim studijama Filozofskog fakulteta u Splitu, po statusu je obavezan, kao i predmet na Filozofskom fakultetu u Rijeci, njihovi sadržaji su različiti, što se javlja kao posledica različitih užih disciplina iz oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija.

Možemo zaključiti da na pedagoškim studijskim programima postoji veoma mali broj predmeta koji su bili deo našeg interesovanja. Od svih zemalja u okruženju rezultati ukazuju na postojanje predmeta u Hrvatskom visokoškolskom obrazovanju. U Hrvatskoj su, u odnosu na Srbiju, u većoj meri zastupljeni predmeti koji su deo IKT grupe studijskih predmeta. Zbog obaveznog statusa predmeta date predmete pohađaju svi studenti koji se opredele za pedagoški poziv, što se smatra osnovnom prednošću u odnosu na rezultat naše analize u Srbiji. U Srbiji za sada ne postoje obavezni predmeti koji se odnose na navedene uže discipline, čime ukazujemo da obrazovna politika i reforme visokoškolskog obrazovanja moraju biti okrenute uvođenju studijskih predmeta koji se tiču primene obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije u pedagoškoj nauci.

3.2. Zastupljenost obrazovne tehnologije i IKT grupe predmeta na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije u Srbiji i okruženju

Budućnost pedagogije zavisi od načina na kojem su informaciono-komunikacione tehnologije uključene u njen dalji razvoj i budućnost. Sa druge strane, dalji napredak tehnoloških i drugih nauka zavisi od stepena zastupljenosti obrazovnih ideja u njihovim proučavanjima i inovacijama. Time se potvrđuje uzajamna povezanost, međuzavisnost i značaj ovih nauka. Videli smo da pedagoški kadar mora biti osposobljen za pravilno korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija u procesima vaspitanja i obrazovanja. U tom kontekstu, važno je reći da tehnički i drugi srodni kadar mora imati pedagoško iskustvo čime bi se širila moć informaciono-komuni-

kacionih tehnologija, a s tim u vezi, formirale srodne discipline koje se tiču obrazovne tehnologije i adekvatne primene informaciono-komunikacionih tehnologija u svim pedagoškim pojavama i procesima. Na taj način biće stvoreni adekvatni uslovi za interdisciplinarno i multidisciplinarno proučavanje ovih fenomena, što se smatra ključnim izazovom u daljem razvoju svih savremenih nauka.

Najveće tehnološko dostignuće modernog doba je računar. Njegova pojava unela je enormne novine u sve životne sfere čime je postao sastavni deo svih profesionalnih, radnih, obrazovnih i naučnih delatnosti. Uvođenjem računara i drugih tehničkih sredstava u vaspitno-obrazovnim sistemima stvara se osnovni nivo povezanosti pedagoške i tehnološke nauke. Prednosti koje računar donosi sa sobom su brojne, ali se na tome ne sme stati kada je u pitanju dalji razvoj pedagogije. Naime, i te kako je važno da oni koji se bave tehničkim i drugim srodnim naukama prepoznaju pedagoško polje kao povoljno za stvaranje inovacija koje će pozitivno uticati na obe nauke. Polje obrazovne tehnologije i informaciono-komunikacionih tehnologija u pedagogiji predstavlja budućnost, pa je zato važno utvrditi u kom stepenu budući tehnički i drugi srodni kadar prepoznaje ideje obrazovne tehnologije kao ključne za učenje, rad i doživotno obrazovanje.

Predmeti istraživanja tehničkih i srodnih nauka su kompleksni. Unapređivanje tehničkih nauka zavisi od toga koliko se moći ovih nauka povezuju sa znanjima, idejama i postignućima pedagogije. Zbog toga je važno proučiti u kojoj meri su zastupljeni studijski predmeti i kursevi koji se tiču elektronskog učenja/obrazovanja, metodike elektronskog učenja, učenja na daljinu i primene virtualne realnosti u obrazovanju na studijskim programima tehničkih i drugih visokoškolskih ustanova, čime ćemo utvrditi i prikazati realnu sliku zastupljenosti pedagoških ideja na drugim naučnim poljima. Pedagogija u tehnologiji je važna jer će se na taj način budući studenti pravilno osposobiti za kreiranje novih računarskih programa i jezika, softverskih alata, Internet platformi, obrazovnih igrica, modela elektronskog učenja i ostalih segmenata koji se mogu efikasno primenjivati u procesima učenja i kontinuiranog obrazovanja. U tom smislu, sledeća komparativna analize tiče se studijskih programa na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije (prevažodno tehničke visokoškolske ustanove), čime ćemo direktno ukazati na stepen zastupljenosti pedagoških ideja iz oblasti obrazovne tehnologije i IKT grupe studijskih predmeta na navedenim studijskim programima u Srbiji i okruženju.

Tabela 2: Tabelarni prikaz jedinica analize na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije u Srbiji i okruženju

1. Visokoškolska ustanova: Prirodno-matematički fakultet u Nišu		
Studijski program	Godina studija; semestar	Naziv predmeta
Računarske nauke (modul: Razvoj softvera)	I godina; II semestar (master akademske studije)	Metodika elektronskog učenja
Status predmeta	Broj predavanja i vežbi	ESPB
I	3+ 2	7

2. Visokoškolska ustanova: Fakultet organizacionih nauka u Beogradu		
Studijski program	Godina studija; semestar	Naziv predmeta
Informacioni sistemi i tehnologije	IV godina; VII semestar	E-obrazovanje
Status predmeta	Broj predavanja i vežbi	ESPB
I	2+ 2	4
3. Visokoškolska ustanova: Prirodno-matematički fakultet u Kosovskoj Mitrovici		
Studijski program	Godina studija; semestar	Naziv predmeta
Informatika	III godina; V semestar	Učenje na daljinu
Status predmeta	Broj predavanja i vežbi	ESPB
I	3+3	8

Iz *Tabele 2* možemo videti da smo, kao i kod visokoškolskih ustanova pedagoške orijentacije, došli do oskudnih rezultata po pitanju zastupljenosti predmeta naše analize. Na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije u okruženju, prevashodno tehničke, ne postoje predmeti koji se tiču obrazovne tehnologije i koji pripadaju grupi IKT studijskih predmeta. Možemo zaključiti da se studijski programi drugih orijentacija fokusiraju na uži i specijalizovan predmet proučavanja date nauke, pa nema podataka o povezanosti određenih studijskih predmeta sa pedagoškim gledištima. Zbog toga je važno naglasiti i ukazati na neophodnost postojanja komunikacije i saradnje među ovim naukama, čime bi se vršila zajednička istraživanja i proučavanja stvarnosti. Podizanjem svesti o značaju pedagogije za tehnologiju i obrnuto stvaraju se adekvatni uslovi za popularizaciju i stvaranju novih, modernih studijskih programa i predmeta.

Zbog deficita u rezultatima analize, naišli smo na tri studijska predmeta čiji predmet proučavanja oslikava vezu pedagoške nauke sa informaciono-komunikacionim tehnologijama. To su predmeti na Prirodno-matematičkom fakultetu u Nišu (Metodika elektronskog učenja), Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu (E-obrazovanje) i Prirodno-matematičkom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici (Učenje na daljinu). Komparativnom analizom je utvrđeno da sva tri predmeta pripadaju IKT grupi studijskih predmeta, dok se njihovi predmeti i sadržaji proučavanja razlikuju. Njihova sličnost ogleda se u tome što su svi predmeti po statusu izborni, što još jednom ukazuje da je za sada svest o značaju povezanosti pedagogije i nauka drugih orijentacija mala, pa smatramo da prosvetne i obrazovne vlasti moraju raditi na povećanju, popularizaciji i kreiranju novih, modernih i savremenih studijskih predmeta.

Kada je u pitanju prvi rezultat naše analize, studijski program Računarske nauke (modul: Razvoj softvera) realizuje se na Prirodno-matematičkom fakultetu u Nišu. Iz tabele vidimo da se predmet Metodika elektronskog učenja sluša na prvoj godini master akademskih studija. Bez obzira na viši stepen studija, dobijeni rezultat analize smo uzeli u dalje razmatranje jer je to jedina visokoškolska ustanova na kojoj postoji predmet koji se tiče metodike i načina organizovanja nastave elektronskog učenja. Kao što smo već naglasili, predmet je po statusu izborni, broj predavanja i vežbi iznosi 3+2, dok predmet nosi 7 ESPB kredita. Kada su u pitanju ciljevi, is-

hodi i sadržaji datog studijskog predmeta, nemamo podatke o ovim aspektima, ali pretpostavljamo da se sadržaj predmeta odnosi na način realizovanja obrazovnih i nastavnih procesa primenom elektronskog učenja, bilo ono čistog ili mešovitog tipa. Elektronsko učenje/obrazovanje ima specifične zakone, principe, pravila, metode, oblike i načine realizovanja nastave i učenja, pa je zato važno osposobiti budući kadar za adekvatnu primenu savremenih oblika vaspitno-obrazovnog rada. Time naglašavamo da se ovaj predmet treba uvoditi na sve studijske programe, kako pedagoške, tako i druge orijentacije u našoj zemlji, ali i u zemljama koje nas okružuju.

Na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu, u sklopu studijskog programa Informacioni sistemi i tehnologije, realizuje se predmet E-obrazovanje, na završnoj godini osnovnih akademskih studija. Kao i u prethodnom rezultatu analize, i ovaj predmet je izborni po statusu, broj predavanja i vežbi je uravnotežen (2+2), dok predmet nosi 4 ESPB kredita. Cilj studijskog predmeta odnosi se na osposobljavanje studenata za široku primenu informaciono-komunikacionih tehnologija u obrazovanju i učenju, čime on u potpunosti odgovara težnjama savremene pedagogije i njenog daljeg razvoja.⁷ Na kraju ovog kursa studenti su osposobljeni za projektovanje i implementaciju sadržaja, ali i za primenu određenih alata za samostalno elektronsko učenje i obrazovanje. Kada su u pitanju sadržaji studijskog predmeta, oni se realizuju kroz teorijsku i praktičnu nastavu. Studenti imaju prilike da stiču znanja o razvoju obrazovanja na daljinu, osnovnim pojmovima (e-obrazovanje, e-učenje, m-učenje), upravljanju sistema obrazovanja na daljinu, sinhronizaciji obrazovanja na daljinu, oblicima posredovanja putem informaciono-komunikacionih tehnologija, alatima i modelima za e-učenje, psihičkim aspektima elektronske komunikacije, programiranju obrazovanja i obrazovnim softverima. Posebna specifičnost ovog predmeta ogleda se u praktičnoj nastavi na kojoj studenti uče i ostvaruju svoje predispitne obaveze putem Interneta i mobilnih tehnologija koristeći Web 2.0 alate za e-učenje. Takođe, studenti ove visokoškolske ustanove imaju prilike da koriste Moodle platformu tokom studiranja. Moodle platforma, kao jedinstveni način praktične primene tehnologije u pedagogiji, predstavlja sistem za kreiranje kurseva i *online* predavanja koji su dizajnirani tako da pomognu predavačima da ostvaruju *online* komunikaciju sa studentima, dok, sa druge strane, studenti uče i postižu željene rezultate putem Interneta i datog softverskog paketa (Milićević, Milićević i Milić, 2014). Na kraju možemo reći da su pored predmeta koji su bili predmet naše analize važni i načini realizacije i primene elektronskog učenja i obrazovanja na visokoškolskom obrazovanju, što treba podržati i u budućnosti stvoriti još kvalitetnije uslove za primenu ovog načina studiranja.

Poslednji rezultat zastupljenosti jedinica analize na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije jeste studijski predmet Učenje na daljinu na studijskom programu Informatika Prirodno-metamatičkog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici. Predmet se realizuje na trećoj godini osnovnih akademskih studija i izborni je po statusu. Broj predavanja i vežbi je uravnotežen (3+3), dok predmet nosi 8 ESPB kredita. Nažalost, i ovde nemamo podatke o ciljevima, ishodima i sadržajima studijskog predmeta, ali

⁷ Preuzeto sa sajta: <http://www.fon.bg.ac.rs/downloads/2014/02/P-5-2-Knjiga-predmeta.pdf>

pretpostavljamo da postoje sličnosti sa ciljevima, ishodima i sadržajima istoimenog studijskog predmeta na visokoškolskim ustanovama pedagoške orijentacije.

Na kraju možemo zaključiti da i kod visokoškolskih ustanova druge orijentacije postoji deficit i manjak zastupljenosti predmeta koji potiču iz oblasti obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije. Budući da se rezultati svode na visokoškolske ustanove u našoj zemlji, jasno je da na visokoškolskim ustanovama u okruženju ne postoje studijski predmeti koji bi bili predmet našeg interesovanja. Oskudni rezultati još jednom ukazuju da povezanost pedagogije i tehnologije postoji, ali da treba raditi na popularizaciji i širenju ideja o međusobnim uticajima i vezama ovih nauka, čime se postavljaju temelji za budući razvoj multidisciplinarnih istraživanja pedagoških i tehnoloških fenomena.

Zaključak

Na osnovu prikupljenih i dobijenih podataka komparativnom analizom *može se zaključiti da je pretpostavka našeg istraživanja potvrđena*, odnosno da *postoji veliki deficit po pitanju zastupljenosti studijskih predmeta iz oblasti obrazovne tehnologije i IKT grupe studijskih predmeta na visokoškolskim ustanovama* pedagoške i druge orijentacije u Srbiji i okruženju. Naime, analiza ukazuje postojanje šest studijskih predmeta (tri studijska predmeta na visokoškolskim ustanovama pedagoške orijentacije i tri studijska predmeta na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije) koji potiču iz grupe IKT predmeta i bliže određuju informatizaciju obrazovanja i obrnuto. Sličnosti se javljaju u pojedinim jedinicama analize kao što su status predmeta i broj predavanja i vežbi. Sa druge strane, u ovoj analizi vidljive su i razlike koje se javljaju u ostalim jedinicama analize u skladu sa različitim profilom visokoškolskih ustanova, studijskih programa, godinama studiranja i semestra na kom se predmet javlja i vrednosti ESPB kredita. Isto tako, vidljive su sličnosti u ciljevima, ishodima i sadržajima studijskih predmeta iz oblasti elektronskog učenja/obrazovanja, koji postoje kako na pedagoškim, tako i na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije. Kada su u pitanju ostali studijski predmeti iz IKT grupe studijskih predmeta, manja je zastupljenost predmeta iz oblasti učenja na daljinu, postoji samo jedan predmet koji se tiče metodike elektronskog učenja, dok ni na jednoj visokoškolskoj ustanovi u Srbiji i okruženju ne postoji predmet koji studentima pruža znanja o primeni virtualne realnosti u obrazovanju. Time se još jednom potvrđuje da je zastupljenost i rasprostranjenost savremene obrazovne tehnologije i grupe IKT studijskih predmeta mala, niskoproduktivna i nedovoljna za dalji savremeni razvoj pedagoške nauke. Deficit zastupljenosti navedenih studijskih predmeta ukazuje da je svest prosvetne politike o važnosti informaciono-komunikacione tehnologije za pedagošku nauku i dalje niskog stepena, ali da o tome treba razmišljati u pravcu menjanja obrazovne prakse i sistema obrazovanja.

Značaj i implikacije sprovedenog istraživanja ogledaju se u preporuci i potrebi uvođenja analizirane grupe predmeta, prevashodno na pedagoškim visokoškolskim ustanovama u Srbiji, ali i na visokoškolskim ustanovama druge orijentacije u na-

šoj zemlji i zemljama u regionu. Uvođenjem novih studijskih predmeta i buđenjem svesti o važnosti obrazovne i informaciono-komunikacione tehnologije u pedago- giji i pedagoškom radu ostvaruje se popularizacija modernih i inovativnih studij- skih predmeta koji će odgovarati potrebama savremenog društva. Imperativ daljeg razvoja nauka oslikava se u kontekstima informatizacije vaspitno-obrazovnog rada i pedagogizacije nauka iz oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija. Opšta pismenost podrazumeva i informatičku pismenost bez čega nema dalje budućnosti i daljeg razvoja društva, pa je u tom smislu *važno osposobiti budući stručni pedagoški kadar* na polju usvajanja informatičkih veština i IKT kompetencija. Takođe, *tehnički kadar mora steći adekvatno pedagoško iskustvo* čime se vrši direktno povezivanje datih naučnih oblasti. Iz ovoga sledi **zaključak da je potrebno ubuduće još inten- zivnije raditi na većoj saradnji ovih nauka i obezbeđivanju adekvatnih uslova za interdisciplinarno i multidisciplinarno proučavanje pedagoških i tehničkih feno- mena**. U tom smislu, neophodno je ukazivati na neophodnosti i aktuelnosti narednih istraživanja i proučavanja navedene tematike. Daljim reakreditacijama postojećih pedagoških i drugih studijskih programa inovira se savremena pedagoška nauka koja odgovara svim realnim potrebama modernog društva i daljeg naučno-tehnološkog razvoja. Na kraju, možemo reći da se poštovanjem ovih implikacija postavlja temelj za kvalitetniji razvoj pedagoške nauke i njenih budućih studenata, nauke koja nas menja, razvija, obrazuje i vaspitava.

Literatura

- Glušac, D. (2012). *Elektronsko učenje*. Zrenjanin: Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“.
- Mandić, D. (2008). *Obrazovanje na daljinu* [PDF file]. Retrieved from http://www.edu-soft.rs/cms/mestoZaUploadFajlove/rad1_.pdf.
- Milićević, V., Milićević, Z. i Milić, N. (2014). *Elektronsko učenje u Srbiji primenom MO-ODLE softvera*. *BizINFO*, 1, 71–82.
- Ratheeswari, K. (2018). *Information Communication Technology in Education*. *Journal of Applied and Advanced Research*, 1, 45–47.
- Stanković, Z. i Dimitrijević, M. (2019). *Predmetna analiza (Pedagoške) Informatike u studijskim programima pedagoških visokoškolskih ustanova u Srbiji i inostranstvu*. *Godišnjak za pedagogiju*, 4(1), 7–21.
- Youngblut, C. (1998). *Educational Uses of Virtual Reality Technology*. Virginia: Institute for Defense Analyses.
- Struktura studijskog programa Dizajner medija u obrazovanju Pedagoškog fakulteta u Somboru. Retrieved from <http://www.pef.uns.ac.rs/index.php/2015-03-31-06-44-10/studijski-programi/18-osnovne-studije/25-diplomirani-dizajner-medija-u-obrazovanju>
- Plan i program studijskog programa Pedagogija Filozofskog fakulteta u Rijeci. Retrieved from https://www.ffri.uniri.hr/files/studijkiprogrami/2018-2019/PED_1P-program_preddipl-2018_2019.pdf

Plan i program studijskog programa Pedagogija Filozofskog fakulteta u Splitu. Retrieved from https://www.ffst.unist.hr/wp-content/uploads/2019/12/20.12.2019._za-web_azurirano_PED_diplomski_HRV.pdf

Struktura studijskog programa Računarske nauke (modul: Razvoj softvera) Prirodno-matematičkog fakulteta u Nišu. Retrieved from [https://www.pmf.ni.ac.rs/departman-za-racunarske-nauke-studij-ski-programi/master-akademske-studije-studij-ski-program-racunarske-nauke-modul-razvoj-softvera-2014/](https://www.pmf.ni.ac.rs/departman-za-racunarske-nauke-studijски-programi/master-akademske-studije-studij-ski-program-racunarske-nauke-modul-razvoj-softvera-2014/)

Knjiga predmeta studijskog programa Informacioni sistemi i tehnologije Fakulteta organizacionih nauka u Beogradu. Retrieved from <http://www.fon.bg.ac.rs/downloads/2014/02/P-5-2-Knjiga-predmeta.pdf>

Struktura studijskog programa Informatika Prirodno-matematičkog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici. Retrieved from <https://pmf.pr.ac.rs/odsek/informatika>

Zoran B. Stanković

Jelena S. Osmanović

Milica M. Dimitrijević

DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL TECHNOLOGY AND ICT GROUP OF SUBJECTS IN HIGHER EDUCATION: Case Study of their Prevalence in Serbia and the Environment

Summary: Modern approaches to science involve the monitoring and application of technological innovations in accordance with the needs and development of society. By applying modern educational information and communication technology in educational work, pedagogical science expands its activity and field of study. Introducing students to the basic features of *e-education*, *distance learning*, *virtual reality application in education* and *e-learning methodology* is a contemporary challenge in the development of pedagogy as a science and its future in Serbia.

The aim of this study is to examine, analyze and compare the characteristics of the aforementioned group of academic subjects at the level of basic academic studies at pedagogical and other higher education institutions in Serbia and the neighboring states. The results of the research indicate that pedagogical and other higher education institutions do not provide adequate inclusion of these academic subjects into the curricula nor a possibility of attending them. The significance and implications of the conducted research are reflected in the recommendation to introduce the analyzed group of subjects primarily into the curricula of the pedagogical higher education institutions in Serbia in order to both qualify modern and competent future teachers and contribute to the general development and innovation of modern pedagogical science.

Keywords: ICT, distance learning, virtual reality, e-learning/education, study program.

jelena.osmanovic@filfak.ni.ac.rs

Jelena Maksimović
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Republika Srbija

UDK 004.738.5:316.624-053.6

Danijela Milošević
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Republika Srbija

TEORIJSKA ANALIZA UTICAJA MEDIJA NA VRŠNJAČKO NASILJE

Apstrakt: Cilj rada je analiza istraživačkih radova o upotrebi medija i njihovom uticaju na pojavu vršnjačkog nasilja. Sagledavanjem globalnog prisustva medija u svakodnevici dece i mladih nude se odgovori na tri istraživačka pitanja: (1) Koje medije deca i mladi najčešće koriste i u koje svrhe?; (2) Na koji način mediji utiču na pojavu vršnjačkog nasilja?; i (3) Da li medijska pismenost može predstavljati jedan od načina prevazilaženja negativnog uticaja medija? Na osnovu primene metode teorijske analize istraživačkih radova utvrđeno je da postoji pozitivna povezanost između učestalosti upotrebe medija i nasilja, kao i učestalosti praćenja nasilnih medijskih sadržaja i vršnjačkog nasilja. S obzirom na to da vršnjačko nasilje predstavlja jedan od ključnih problema savremenog vaspitanja i obrazovanja, razvijanje medijskih kompetencija dece i mladih se vidi kao potreba i moguće rešenje u redukciji negativnog uticaja medija.

Ključne reči: *antisocijalno ponašanje, internet, mediji, medijska pismenost, vršnjačko nasilje*

Uvod

Kao kreatori društva i svakodnevnih dešavanja mediji prenose informacije u skladu sa njihovom uređivačkom politikom, što ostavlja trag na korisnike, naročito ako je reč o deci i mladima.

Zbog velike zastupljenosti i opasnosti u kontekstu uticaja na ponašanje dece i mladih, mediji su danas predmet mnogih izučavanja. Njihova dostupnost vidljiva je još u najranijem uzrastu, a prisutnost tokom svih faza odrastanja. Zato neki autori ističu da visok nivo izloženosti nasilnim medijskim sadržajima na najranijem uzrastu može imati negativne posledice na ponašanje tokom svih perioda odrastanja (Anderson et al., 2003).

Moć medija se naročito povećava popularizacijom novih načina komuniciranja među decom i mladima. Pojavom virtuelnog socijalnog života javljaju se promene u ponašanju u pogledu vršnjačkih odnosa, jer neadekvatna upotreba medija i nasilni medijski sadržaji doprinose pojavi vršnjačkog nasilja. S obzirom na to da su

mediji jedan od važnih faktora u vaspitanju i obrazovanju dece i mladih, obrazovanje za medije i medijska pismenost se postavljaju kao neminovnost savremenog društva.

Putem teorijske analize istraživačkih radova u ovom radu se pokušava dati odgovor na tri istraživačka pitanja: (1) Koje medije deca i mladi najčešće koriste i u koje svrhe?; (2) Na koji način mediji utiču na pojavu vršnjačkog nasilja?; i (3) Da li medijska pismenost može predstavljati jedan od načina prevazilaženja negativnog uticaja medija? Odgovori omogućavaju izvođenje zaključaka o načinima uticaja medija na pojavu vršnjačkog nasilja.

1. Upotreba medija i vršnjačko nasilje

Mediji, a posebno televizija i internet postali su jedan od najvažnijih faktora u socijalizaciji dece i mladih. Sa njihovim korišćenjem počinje se još u najranijem detinjstvu, a svaki period odrastanja podrazumeva korišćenje drugih medija, bilo organizovanih od strane odraslih ili usputnih. Pošto deca postaju strastveni konzumenti televizije još u jaslenom uzrastu, može se reći da televizija često preuzima ulogu vaspitača i roditelja. Kada je reč o adolescentima sloboda u upotrebi medija je veća, pa je samim tim i veća verovatnoća uticaja na njihovo ponašanje. Zato se ukazuje da visok nivo konstantne izloženosti dece i mladih različitim medijima stvara mogućnost za negativno uticanje (Maksimović i Stanisavljević-Petrović, 2014; Kartal, 2018; Drotner, 1999; Buckingham, 2008) koje se može odraziti i na vršnjačke odnose.

Deca i mladi koriste medije u različite svrhe. Dok skoro polovina (43,5%) jednogodišnjaka koristi mobilne telefone u svrhu igranja igrice, gledanja videa ili korišćenja aplikacija, kod dvogodišnjaka je procenat veći (76,6%) (Kuzmanović i sar., 2019). Istraživanje sprovedeno u Turskoj takođe pokazuje da deca predškolske dobi mobilne uređaje najviše koriste u svrhu igranja igrice (Genc, 2014). Sa druge strane, kod dece osnovnoškolskog uzrasta se procenat igranja video igara povećava na čak 95%. Važan podatak koji ne treba zanemariti jeste da 85% najpopularnijih video igara koje igraju deca petog razreda čine nasilni sadržaji (Shibuya & Sakamoto, 2003). Rezultati istraživanja potvrđuju da se nakon igranja video igara sa nasilnim sadržajem između dečaka povećala fizička agresija koja se manifestovala u pogledu guranja, udaranja i povlačenja odeće i kose (Irwin & Gross, 1995). Kada je reč o korišćenju video igara i kod studenata je vidljiva zainteresovanost. Utvrđeno je da vreme koje studenti provedu igranjem nasilnih video igara utiče na ispoljavanje nasilnog ponašanja prema svojim kolegama (Anderson & Dill, 2000). Dakle, bez obzira na uzrast javlja se velika zainteresovanost u pogledu igranja video igara koje imaju nasilni sadržaj, što ukazuje na opasnost u pogledu interpersonalnih odnosa između vršnjaka.

Učestalost korišćenja medija koji nude nasilne sadržaje može kod dece i mladih povećati toleranciju prema ispoljavanju agresije (Drabman & Thomas, 1975). Nalazi ukazuju da je ispoljavanje verbalnog i fizičkog nasilja u korelaciji sa količinom provedenog vremena gledanja televizijskog i filmskog nasilnog sadržaja (Hue-

smann & Miller, 1994), što uključuje i nasilno ponašanje između vršnjaka (Andreson et al., 2003). U prilog ovome govore i rezultati istraživanja da deca koja pokazuju loše socijalne odnose više gledaju televiziju (Chaffe & Times, 1976). Program koji deca i mladi svakodnevno prate može negativno uticati na formiranje njihovog identiteta, ali i na odnose koje formiraju sa drugima.

U sagledavanju odnosa vršnjaka ne treba zanemariti onlajn komunikaciju koja se odvija putem društvenih mreža i drugih virtuelnih zajednica (Barlybayeva, 2016). Moderna tehnologija omogućila je brz protok informacija koje deca i mladi mogu saznati u svakom trenutku, ali je sa druge strane uticala negativno na razvoj njihovih socijalnih veština (Labaš, 2018). Čak 97% adolescenata koristi internet (pojedinci – korisnici računara i interneta, prema godinama starosti, 2016), a rezultati novijeg datuma pokazuju da učenici osnovnoškolskog uzrasta vikendom koriste internet i do 7 sati dnevno (Kuzmanović i sar., 2019). Deca i mladi najčešće koriste internet u svrhu komunikacije sa svojim vršnjacima (Popadić i Kuzmanović, 2016) i to na društvenim mrežama gde je utvrđen konstantan porast njihove upotrebe (Bulu, Numanoglu & Keser, 2016). Međutim, važno je ukazati koje sadržaje deca i mladi prate putem društvenih medija. Deca uzrasta od 11 do 17 godina izložena su čak i do 50% različitim vrstama negativnog sadržaja. Na uzrastu od 14 do 17 godina 71% učenica i 56% učenika je bilo izloženo nasilnim sadržajima, a 16% učenika je doživelo vršnjačko nasilje (Kuzmanović i sar., 2019). Dakle, različite analize ukazuju na to da postoji porast upotrebe različitih vrsta medija koji prezentuju negativne sadržaje koji mogu uticati na razvoj dece i mladih.

S obzirom na to da rezultati navedenih istraživanja ukazuju na povezanost učestalosti upotrebe medija i pojave nasilnih oblika ponašanja između vršnjaka, važno je istaći da je kontrola od strane roditelja u korišćenju mas medija i odabir adekvatnih sadržaja neophodan kako bi se smanjio mogući rizik od antisocijalnog ponašanja.

2. Mediji kao faktori vršnjačkog nasilja

Mediji kao faktori vršnjačkog nasilja se mogu sagledati kao sredstvo koje daje mogućnost lakšeg činjenja nasilja i kao medijum širenja neadekvatnih sadržaja (Andreson et al., 2003).

Mediji promovisanjem nasilnog sadržaja putem televizije, filma, video igara i muzike povećavaju verovatnoću agresivnog i nasilnog ponašanja dece (Andreson et al., 2003) kako u realnom, tako i u virtuelnom svetu. Kao posledica takvog sadržaja javlja se vršnjačko nasilje koje autori Popadić, Plut i Pavlović (2014: 67) definišu kao „nasilne interakcije dece svih uzrasta koja pohađuju istu školu”, a odnosi se generalno na učenike kao grupu. Popadić i Kuzmanović (2016: 20) digitalno ili elektronsko nasilje definišu kao „korišćenje mobilnog telefona, računara, video kamera i sličnih elektronskih uređaja da bi se neko namerno uplašio, uvredio, ponizio ili na neki drugi način povredio”. Slična definicija se uočava u izveštaju „Elektronski mediji i nasilje među mladima: Kratak pregled za istraživače Centra za kontrolu i

prevenciju bolesti“ (Ferdon & Hertz, 2009: 3), u kome se ističe da je „svako nasilje počinjeno upotrebom tehnologije vrsta uznemiravanja i zlostavljanja (podela laži, zadirivanje, širenje glasina, ismevanje, pretnje itd.), koja se odigrava putem onlajn kanala komunikacije (mejl, čet soba, instant poruke, veb sajt itd.)“

Uticao koji imaju neadekvatni medijski sadržaji na ispoljavanje negativnih oblika ponašanja dece i mladih potvrđuju mnoga istraživanja. U jednom od longitudinalnih istraživanja utvrđeno je da su deca koja su bila više izložena nasilju u medijima postala fizički agresivna, sklona neprijateljskoj atribuciji i manje prosocijalna (Gentile, Linder & Walsh, 2003). U drugim analizama se ukazuje da televizija može biti jedan od faktora pojave agresivnog ponašanja, čiji sadržaji utiču na pojavu sukoba sa roditeljima i vršnjacima (Belson, 1978; Carthy et al., 1975). Istraživanjem je utvrđena pozitivna korelacija između učestalosti gledanja eksplicitnih sadržaja i fizičkog nasilja između dece od trećeg do petog razreda (Roberts et al., 2003). Deca i adolescenti koji su učestvovali u eksperimentu bili su izloženi nasilnim sadržajima medija kako bi se utvrdilo njihovo ponašanje u socijalnim interakcijama. Rezultati su pokazali da se kod dece i adolescenata koji su bili izloženi nasilnim sadržajima povećao nivo agresivnosti u kontaktu sa svojim vršnjacima (Wood, Wong & Chachere, 1991).

Razvoj tehnologije je omogućio stvaranje negativnih vršnjačkih interakcija. Ružić (2011) ističe da je internet intenzivirao i podstakao razvoj nasilja. Takozvana digitalna generacija provodi previše slobodnog vremena na internetu i prihvata vrednosti nametnute od strane medija. Mladi su postali željni javnog predstavljanja, slave i bogatstva ne mareći za cenu. Internet im upravo pruža dostupnost neprirodnim sadržajima, mogućnost širenja istih, što doprinosi povećanju nasilja među decom i mladima (Vuksanović, 2018). Drugi autori pokazuju zabrinutost kada je reč o ponašanju dece i mladih na internetu, gde posebno ističu snimanje klipa na kome se emituje nasilje i njegovo objavljivanje. Snimak na taj način postaje viralan i deca ga vide kao primer poželjnog ponašanja. Mnoga deca na svojim Jutjub (YouTube) kanalima postižu značajnu popularnost zbog intenzivnog promovisanja svojih ideja (Marôpo, Vitorino & De Miranda, 2017), što može imati negativan uticaj ako je reč o promovisanju govora mržnje i nasilnog ponašanja između vršnjaka. Kada se mediji sagledavaju na način koji autori ističu, kao sredstvo za širenje nasilnih sadržaja i činjene nasilnih oblika ponašanja, onda se može reći da su deca koja vrše nasilje na internetu zbog svoje neotkrivenosti, sklona ponovnom agresivnom delu (Slonje, Smith & Frisen, 2012) zbog nepostojanja odgovornosti za sopstveno ponašanje. Rezultati istraživanja realizovanog sa učenicima osnovnih škola pokazuju da je skoro tri četvrtine dece doživelo neki vid digitalnog nasilja, najviše primanje ružnih komentara i uvredljivih poruka, zatim dobijanje pretnji na internetu, kao i isključivanje iz vršnjačkih grupa. Žrtve vršnjačkog nasilja su više devojčice (18%), nego dečaci (15%) (Kuzmanović i sar., 2019). Sa druge strane, autori (Li, 2006; Erdur-Baker, 2010) smatraju da su dečaci skloniji nasilju na internetu, dok drugi ukazuju da su to ipak devojčice, isticanjem njihovog uključivanja u indirektno oblike nasilja (Kowalski & Limber, 2007). Bez obzira na to da li je reč o dečacima ili devojčicama, evidentno je da se kod dece koja medije koriste kao sredstvo nasilja javlja nizak nivo empatije

(Kleimann & Mößle, 2008) upravo zbog učestalosti i neadekvatne upotrebe medija (Mößle, Kliem & Rehbein, 2014).

Kritičko sagledavanje uticaja medija kao faktora vršnjačkog nasilja nije relevantno ako se izostave analize autora koji tvrde suprotno. Nemački autori Kunczik i Zipfel (Kunczik i Zipfel, 2007) smatraju da se mediji prebrzo okrivljuju za uticaj koji imaju na negativno ponašanje dece i mladih i da postoje i drugi faktori koji se ne uzimaju u razmatranje. Njihova pretpostavka je da je medijsko nasilje moguće, ali ne i presudno za formiranje identiteta dece i mladih. Nalazi ankete novijeg datuma o „Medijskom nasilju” ukazuju da mediji ne utiču direktno na ponašanje dece, već do promene u ponašanju dolazi usled povezanosti sa dečijim iskustvom. Dakle, uticaj medija može biti vidljiv u periodu socijalizacije deteta kada još uvek nije izgrađen sistem vrednosti i ličnost deteta. Dakle, olako prihvatanje istinitosti informacija koje plasiraju mediji i digitalni svet lako može decu dovesti do gubljenja predstave stvarnog života i pojave negativnih oblika ponašanja. Međutim, mediji ne mogu biti jedini faktor koji utiče na ponašanje deteta (Boler, 2008), što treba uzeti u obzir kada je reč i o vršnjačkom nasilju.

3. Medijska pismenost kao način prevencije negativnog uticaja medija

Definicija medijske pismenosti je ustanovljena na konferenciji o medijskoj pismenosti 1992. godine kao „sposobnost pristupa, analize, vrednovanja i odašiljanja poruka posredstvom medija“ (Aufderheide, 1992: 1). Drugi (Buckingham, 2003) je smatraju kao oblik jezika koji se može jednako usvajati kao pisani jezik. Bez obzira na to kako je definisana cilj medijske pismenosti jeste autonomija u medijima i to u odnosu na estetičko uvažavanje i izražavanje, socijalno zastupanje, informisanost pojednica, samopoštovanje i kompetentnost potrošača. Jedinstvena vrednost koju medijska pismenost pruža podrazumeva da mediji konstruišu stvarnost, imaju političku implikaciju, komercijalnu svrhu, oblik i sadržaj koji je karakterističan za svaki medij. Još jedna od karakteristika je da svaki medij ima jedinstvenu estetiku, kodeks i pravila, a od korisnika zavisi pripisivanje značenja (Aufderheide, 1992).

Medijska pismenost je praktična i demokratska. Zasnovana je na procesu, kritičkom mišljenju i istraživanju. Ukazivanje na važnost sagledavanja korišćenja medija kroz njihovu kritičku procenu, ali i neophodnost primene kako bi deca i mladi odoleli komercijalnosti i opasnosti, vidljiva je u radovima mnogih autora (Buckingham 2003; Kline Stewart & Murphy, 2006). Negovanje kritičkog pogleda na medije omogućuje svesnost o postojanju opasnosti i negativnog uticaja. Zato se za proces medijske pismenosti može reći da je interdisciplinarni i kroskurikularan (Aufderheide, 1992). Medijska pismenost razvija veštine prepoznavanja namere plasiranja različitih sadržaja i znanje pojedinca o medijskoj industriji (Potter, 2010). Ona uključuje pružanje zaštite i smanjenje rizika od potencijalnih opasnosti neprimerenih sadržaja koji se putem medija promoviraju (Hobbs, 2017).

U školskom kontekstu, obrazovni ciljevi koje se putem medijske pismenosti potenciraju doprinose promeni stavova i ponašanja učenika (Austin & Johnson, 1997). Da bi se moglo odgovoriti na obrazovne zadatke potrebno je krenuti od upoznavanja koncepta medijske pismenosti, odnosno sticanja znanja, veština i sposobnosti za pravilno korišćenje medija (Zgrabljic Rotar, 2005). U tom pogledu ukazuje se na važnost medijskih kompetencija koje obuhvataju informatičku pismenost, upotrebu medija u nastavi i razvijanje kritičkog mišljenja u sagledavanju medijskih sadržaja. Posebno su značajni preventivni programi, inovativne metode i tehnike koje bi omogućile sticanja kompetencija učenika u području prevencije vršnjačkog nasilja (Maksimović, Petrović i Osmanović, 2015). Jedan od pokušaja implementacije kurikuluma medijske pismenosti je primenjen sa učenicima šestog razreda. Kurikulum je podrazumevao lekcije kao što su: evaluacija medija i kritičko mišljenje, nasilje u medijima, rod i mediji i vršnjačko nasilje u medijima. Na taj način su utvrđeni pozitivni rezultati, odnosno promene u pogledu uloga i viđenja nasilja (Sekarasih, Walsh & Scharrer, 2015). Pozitivne promene primene kurikuluma medijske pismenosti vidljive su i kod drugih istraživanja. Utvrđeno je da kurikulum medijske pismenosti daje pozitivne efekte u rešavanju konfliktnih situacija. Na osnovu testiranja pre i posle implementacije utvrđeno je da postoji promena u reagovanju učenika, sa agresivnog na neagresivan način komuniciranja (Scharrer, 2009).

Međutim, medijsku pismenost je najbitnije negovati na ranom uzrastu u porodičnom okruženju. U tom pogledu prepoznaje se vaspitna uloga roditelja. Ona se ogleda u prisutnosti roditelja i pružanju objašnjenja za određeno ponašanje koje nije primereno u medijskim sadržajima. Iz toga proizilazi važnost negovanja medijske higijene u porodičnom kontekstu, koja doprinosi pravilnom fizičkom i mentalnom razvoju deteta (Medvedeva et al., 2016). Sa druge strane njeno odsustvo, odnosno pokazivanje pasivnosti, emotivne i intelektualne nezainteresovanosti roditelja može rezultirati negativnim posledicama, upravo zbog primarnosti uticaja medija (Zgrabljic-Rotar, 2005).

Bez obzira na rizike koji se tiču korišćenja medija, na koraku 2020. godine odvajati decu od medija bi značilo uskraćivati im neke od prednosti, odnosno razvijajućih i obrazovnih mogućnosti koje im mediji pružaju. Jedna od prednosti je korišćenje obrazovnih alata kao prostora za decu da uče, razvijaju kreativnost, igraju se i druže. Mnogi autori upravo ukazuju i na njihov značaj u pogledu porasta pismenosti, matematičkih veština (Griffith et al., 2018), ali i razvoja perceptivnih, motoričkih i kognitivnih veština (Powers et al., 2013). Zato bi na istraživanje medija, u pogledu njihove promene i korisnosti, trebalo da utiču upravo odrasli, odnosno obrazovni radnici, pogotovo u predškolskom uzrastu (Kartal, 2018). U tom pogledu od škole i porodice se očekuje da decu podstaknu na igru i aktivno učenje, ali uz postizanje zdrave ravnoteže u pogledu upotrebe tehnologije. Procena odraslih o vrednosti upotrebe tehnologije bi trebalo da se zasniva na tome da podstiče aktivno učešće dece i mladih i da poseduje obrazovnu vrednost (Pepper, 2015). Kada se uzme u obzir intencionalnost delovanja u vaspitanju, planska usmerenost i organizovanost obrazovnog sistema, institucija može imati daleko značajniji uticaj na formiranje ličnosti dece i mladih od uticaja medija.

Nalazi u ovom delu rada ukazuju da medijska pismenost daje pozitivne rezultate u prevazilaženju konfliktnih situacija i sagledavanja nasilja. Može se zaključiti da razvijanje kompetencija za medijsku pismenost kod dece i mladih doprinosi smanjivanju medijske opasnosti, što potvrđuje polaznu pretpostavku da medijska pismenost može biti jedan od načina prevazilaženja negativnog uticaja medija.

Zaključna razmatranja

Očekivani doprinos ovog rada je u teorijskoj analizi uticaja medija na vršnjačko nasilje. Na osnovu analize relevantnih istraživanja došlo se do značajnih odgovora kroz tri istraživačka pitanja. U odnosu na prvo istraživačko pitanje (*Koje medije deca i mladi najčešće koriste i u koje svrhe?*) utvrđeno je da se učestalost svakodnevnog korišćenja novih tehnologija i praćenja medijskog sadržaja povećava sa starosnom dobi dece, kao i da postoji povezanost između učestalosti upotrebe medija i nasilnog ponašanja među vršnjacima. Većina autora potvrđuje da se mediji najčešće koriste u svrhu igranja video igara i komunikacije u virtuelnim zajednicama.

Na drugo istraživačko pitanje (*Na koji način mediji utiču na pojavu vršnjačkog nasilja?*) vidljiva su dva segmenta uticaja. Najpre da se mediji upotrebljavaju kao sredstvo činjenja nasilja među vršnjacima, čemu su doprineli novi načini komunikacije. Drugi segment podrazumeva izloženost dece medijskim sadržajima, gde je utvrđena pozitivna povezanost nasilnih medijskih sadržaja sa vršnjačkim nasiljem.

Polazna teorijska pretpostavka da medijska pismenost može predstavljati jedan od načina prevazilaženja negativnog uticaja medija je potvrđena trećim istraživačkim pitanjem (*Da li medijska pismenost može predstavljati jedan od načina prevazilaženja negativnog uticaja medija?*). Medijska pismenost doprinosi razvijanju sposobnosti razumevanja, kritičkog mišljenja i tumačenja medijskih poruka. Razvijanjem analitičkih veština smanjuje se mogućnost uticaja štetnih medijskih sadržaja na decu i mlade.

Dakle, iako mediji nude mnoštvo mentalnih impresija, ideja, osećanja i iskustva, njihov uticaj mogu nadjačati porodica i škola kao najznačajniji faktori vaspitanja i obrazovanja. U tom pogledu važno je aktivno učešće roditelja u postavljanju granica upotrebe medija, kao i medijskog opismenjavanja od strane obrazovnih radnika. Pedagozi mogu biti pokretači medijskog obrazovanja, odnosno razvijanja medijskih kompetencija, kako učenika tako i roditelja i nastavnika i to putem različitih edukativnih programa u okviru školskog okruženja.

U aplikativnom smislu doprinos rada se ogleda u potrebi za empirijskim istraživanjima u pogledu sagledavanja medija kao uzročnika vršnjačkog nasilja, ali i ispitivanja drugih uticaja, pre svega uloge porodice i škole kao značajnih faktora u ponašanju dece i mladih.

Literatura

- Anderson, C. A., Berkowitz, L., Donnerstein, E., Huesmann, L. R., Johnson, J. D., Linz, D., Malamuth, N. M., Wartella, E. (2003). The influence of media violence on youth. *Psychological Science in the Public Interest*, 4(3), 81–110.
- Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 772–790.
- Aufderheide, P. (1992). *A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy*. The Aspen Institute: Communications and Society. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED365294.pdf>
- Austin, E., & Johnson, K. (1997). Effects of general and alcohol-specific media literacy training on children's decision making about alcohol. *Journal of Health Communication*, 2, 17–42.
- Barlybayeva, S. (2016). The modern tendencies of new media in Kazakhstan. *Science and Society*, 2, 116–124.
- Belson, W. (1978). *Television violence and the adolescent boy*. London: Saxon House.
- Boler, M. (2008). *Digital media and democracy: tactics in hard times*. Cambridge: MIT Press.
- Buckingham, D. (2003). *Media education: literacy, learning and contemporary culture*. Polity Press.
- Buckingham, D. (2008). *Youth, identity, and digital media*. Cambridge: MIT Press.
- Bulu, S., Numanoglu, M., & Keser, H. (2016). Examination of the attitudes of middle school students toward social media. *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 11, 43–48.
- Carthy, E. D., Langner, T. S., Gersten, J. C., Eisenberg, J. G., & Orzeck, L. (1975). Violence and behavior disorders. *Journal of Communication*, 25(4), 71–85.
- Chaffe, S. H., & Times, A. R. E. (1976). International factors in adolescent television use. *Journal of Social Issue*, 32, 98–115.
- Drabman, R. S., & Thomas, M. H. (1975). Does TV violence breed indifference? *Journal of Communication*, 25, 86–89.
- Drotner, K. (1999). Dangerous media? Panic discourses and dilemmas of modernity. *Pedagogica Historica*, 35(3), 593–619.
- Erdur-Baker, Ö. (2010). Cyberbullying and its correlation to traditional bullying, gender and frequent and risky use of internet-mediated communication tools. *New Media & Society*, 12(1), 109–125.
- Ferdon, D. C., & Hertz, M. F. (2009). *Electronic media and youth violence: A CDC Issue brief for researchers*. Atlanta (GA): Centers for Disease Control. Retrieved from <https://bit.ly/3bxXkDs>
- Genc, Z. (2014). Parents' perceptions about the mobile technology use of preschool aged children. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 146, 55–60.
- Gentile, D. A., Linder, J. R., & Walsh, D. A. (2003, april). *Looking through time: A longitudinal study of children's media violence consumption at home and aggressive behaviors at school*. Paper presented at the Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development. Retrieved from <https://drdouglass.org/drpdfs/VMPR%20SRCD%20Paper.pdf>

- Griffith, S. F., Hanson, K., Rolon-Arroyo, B., & Arnold, D. H. (2018). Promoting achievement in low-income preschoolers in the united states with educational apps. *Journal of Children and Media, 13*, 328–344.
- Hobbs, R. (2017). Measuring the digital and media literacy competencies of children and teens. In Blumberg, F., & Patricia, J. (Eds.), *Cognitive Development in Digital Contexts* (pp. 253–274). London: Academic Press.
- Huesmann, L. R., Lagerspetz, K., & Eron, L. D. (1984). Intervening variables in the TV violence aggression relation: Evidence from two countries. *Developmental Psychology, 20*, 746–775.
- Huesmann, L. R., & Miller, L. S. (1994). Long-term effects of repeated exposure to media violence in childhood. In L. R. Huesmann (Ed.), *Aggressive behavior: Current perspectives* (pp. 153–183). New York: Plenum Press.
- Irwin, A. R., & Gross, A. M. (1995). Cognitive tempo, violent video games, and aggressive behavior in young boys. *Journal of Family Violence, 10*, 337–350.
- Kartal, O.Y. (2018). Investigating the Effectiveness of media research on noticing media effects: a multiple case study. *World Journal of Education, 8*(4), 159–169.
- Kleimann, M., & Möble, T. (2008). The logs of eliza and other media stories. Behavioral and developmental effects of a school based media education program—Berlin longitudinal study media. *International Journal of Behavioral Development, 32*(6), 55–59.
- Kline S., Stewart K., & Murphy, D. (2006). Media literacy in the risk society: toward a risk reduction strategy. *Canadian Journal of Education, 29*(1), 131–153.
- Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic bullying among middle school students. *Journal of Adolescent Health, 41*(6), 22–30.
- Kunczik, M., & Zipfel, A. (2007). Mediji i nasilje: aktualno stanje u znanosti. *MediAnali, 1*(1), 1–26.
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D., i Milošević, T. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Labaš, D. (2018). Prikaz knjige Digitalna demencija. Kako mi i naša djeca silazimo s uma, od Manfred Spitzer. *Medijska istraživanja, 24*(2), 113–116.
- Li, Q. (2006). Cyberbullying in schools: a research of gender differences. *School Psychology International, 27*(2), 157–170.
- Maksimović, J., i Stanislavljević-Petrović, Z. (2014). Teorijsko-metodološka zasnovanost istraživanja utjecaja medija na adolescente. *In media res, Časopis filozofije medija, 3*(4), 472–486.
- Maksimović, J., Petrović, J., i Osmanović, J. (2015). Medijske kompetencije školskih pedagoga u suzbijanju vršnjačkog nasilja. *In Medias Res, 4*(6), 912–923.
- Marôpo, L., Vitorino S. I., & De Miranda, N. P. (2017). Top girls on youtube. Identity, participation, and consumption. In Eleá, A., & Mikos, L. (Eds.), *Young & Creative. Digital Technologies Empowering Children in Everyday Life* (pp. 65–76). Gothenburg: Nordicom.
- Medvedeva, T., Kazantsevaa, G., Karpukovaa, A., Serovaa, O., Sizovaa O., & Bikteeva, L. (2016). Media environment as a zone of personal and social risk. *International Journal of Environmental & Science Education, 11*(18), 11839–11843.

- Möbke, T., Kliem, S., & Rehbein, F. (2014). Longitudinal effects of violent media usage on aggressive behavior- The significance of empathy. *Societies*, 4, 105–124.
- Pepper, S. (2015). Digital decisions: educators, caregivers and parents must be well informed when making decisions about children's use of technology and media. *Forum on Public Policy Online*, 2, 1–8. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1091516.pdf>
- Popadić, D., i Kuzmanović, D. (2016). *Mladi u svetu interneta: Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.
- Popadić, D., Plut, D., i Pavlović, Z. (2014). *Nasilje u školama Srbije- Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Potter, J. (2010). The state of media literacy. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 54(4), 675–696.
- Powers, K. L., Brooks, P. J., Aldrich, N. J., Palladino, M. A., & Alfieri, L. (2013). Effects of video-game play on information processing: a meta-analytic investigation. *Psychonomic Bulletin & Review*, 20(6), 1055–1079.
- Roberts, D. F., Christenson, P. G., & Gentile, D. A. (2003). The effects of violent music on children and adolescents. In D.A. Gentile (Ed.), *Media violence and children* (pp. 153–170). Westport, CT: Praeger.
- Ružić, N. (2011). The internet and video games: causes of increased aggressiveness among young people. *Medijske studije*, 2(3–4), 16–28.
- Scharrer, E. (2009). Measuring the effects of a media literacy program on conflict and violence. *Journal of Media Literacy Education*, 1, 12–27.
- Sekarasih, L., Walsh, K. R., & Scharrer, E. (2015). Media violence is made to attract and entertain people: responses to media literacy lessons on the effects of and institutional motives behind media violence. *Journal of Media Literacy Education*, 6(3), 1–13.
- Shibuya, A., & Sakamoto, A. (2003). The quantity and context of video game violence in Japan: Toward creating an ethical standard. In K. Arai (Ed.), *Social contributions and responsibilities of simulation & gaming* (pp. 305–314). Tokyo: Japan Association of Simulation and Gaming.
- Slonje, R., Smith P. K., & Frisen, A. (2012). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26–32.
- Upotreba IKT-a u domaćinstvima u Republici Srbiji. Pojedinci - korisnici računara i interneta (u poslednja 3 meseca), prema godinama starosti*, 2016. Beograd. Preuzeto sa <https://bit.ly/2x2yg8t>
- Vuksanović, D. (2018). Filozofija medija: je li nasilje zabavno? *In media Res, Časopis filozofije medija*, 7(12), 1821–1832.
- Wood, W., Wong, Y. F., & Chachere, J.G. (1991). Effects of media violence on viewers' aggression in unconstrained social interaction. *Psychological Bulletin*, 109(3), 371–383.
- Zgrabljic Rotar, N. (2005). Mediji - medijska pismenost, medijski sadržaji i medijski utjecaji. U N. Zgrabljic Rotar (Ur.), *Medijska pismenost i civilno društvo* (str. 9–45). Sarajevo: Media Centar.

Jelena Maksimović
Danijela Milošević

THEORETICAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF THE MEDIA ON PEER VIOLENCE

Summary: The aim of the paper is to analyze research papers on the use of media and their impact on the occurrence of peer violence. Considering the global presence of the media in the daily lives of children and youth, answers on three research questions are offered: (1) Which media are most commonly used by children and youth and for what purposes? (2) How do the media influence the occurrence of peer violence?; and (3) Can media literacy be one method of overcoming the negative impact of the media? Based on the method of theoretical analysis of research papers, it was found that there is a positive correlation between the frequency of media use and violence, as well as the frequency of monitoring violent media content and peer violence. Given that peer violence is one of the key problems in contemporary education, developing media competencies for children and youth is seen as a need and a possible solution to reducing the negative impact of the media.

Key words: *antisocial behavior, internet, media, media literacy, peer violence.*

jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

PREGLED I ANALIZA SAVREMENIH ISTRAŽIVANJA BARIJERA PARTICIPACIJE ODRASLIH U OBRAZOVNIM AKTIVNOSTIMA

Sažetak: Obrazovanje odraslih u Srpskom obrazovnom sistemu kontinuirano se razvija i omasovljava. Brojna svetska i naša istraživanja sugerišu porast broja odraslih koji uzimaju aktivno učešće u obrazovanju i učenju. Međutim, uprkos vrhunskim dostignućima u oblasti tehnologije koja i te kako utiču na poboljšanje, dostupnost i sam kvalitet obrazovanja odraslih, ipak se odrasli učenici i dalje susreću sa različitim barijerama participacije u obrazovnim aktivnostima. Kako ovo pitanje zauzima značajno mesto u različitim studijama nacionalnog i internacionalnog nivoa, u radu je naglasak postavljen na pregled i analizu najznačajnijih studija o aktuelnom konceptu ometanja u obrazovanju i učenju odraslih. Cilj je da se na osnovu teorijsko-analitičkog pristupa stekne uvid u aktuelne barijere participacije odraslih u obrazovnim aktivnostima, a prevashodno da se dođe do određenih relevantnih zaključaka iz kojih se mogu izvesti implikacije za unapređivanje andragoške prakse.

Ključne reči: *barijere, participacija, koncept ometanja, obrazovne aktivnosti, andragogija*

1. Uvod

Osnovni aspekt obrazovanja odraslih jeste njihova aktivacija u procesu doživotnog učenja. U tom kompleksnom zadatku mnogo češće nego što to nije slučaj prisutan je zahtev za otklanjanjem prepreka, posebno onih koje se odnose na aktuelni organizacioni ili institucionalni proces učenja. O konceptu ometanja mnogo toga može se pročitati u dostupnoj literaturi na međunarodnom i domaćem prostoru. Primetna je činjenica da se autori u razmatranju ove tematike manje-više razlikuju i uglavnom su usredsređeni na identifikaciju barijera participacije odraslih u obrazovnim aktivnostima i dijagnostifikovanje trenutnog stanja. Nažalost, veoma je mali broj njih kojima je u fokusu interesovanja pitanje: kako se „nositi“ sa ovim preprekama i kako ih prevazići? Zahtevi za otklanjanjem barijera postoje, ali ne i adekvatna rešenja i preporuke za njihovo prevazilaženje.

S obzirom na to da su barijere za učenje centralni koncept ovog rada, činilo se ispravnim započeti ga njihovim određenjem i ukazivanjem na varijabilnost u njihovoj klasifikaciji. Uzimajući u obzir upravo spomenutu varijabilnost i različitost

u klasifikovanju barijera, jedan deo rada posvećen je izdvajanju i opisivanju nekih, po autorovom mišljenju najvažnijih barijera, njihovih pojava oblika, kao i načina njihove manifestacije. Naposljetku, prikazana su i različita istraživanja sprovedena na internacionalnom prostoru uz isticanje njihovih najznačajnijih rezultata.

2. Barijere u procesu učenja odraslih – definisanje i klasifikacija

Za početak dobro je definisati pojam barijera, posebno u području obrazovanja odraslih. U različitim izvorima termin „barijera za učenje“ koristi se naizmenično i uporedo sa terminom „poteškoća u učenju“, često i kao sinonim. Ipak, barijere su širi pojam i one mogu uključivati i poteškoće za učenje, a zapravo podrazumevaju mnogo više od samih teškoća. Reklo bi se da jednog opšteprihvaćenog određenja barijera nema, ali da se one najjednostavnije mogu definisati kao bilo kakve prepreke ili situacije koje mogu osujetiti proces učenja i kod dece i kod odraslih. Kako se sam proces učenja kod odraslih odlikuje mnogim specifičnostima, barijere za učenje kod ove populacije mogle bi se odrediti kao problemi ili situacije koje sprečavaju odrasle da pristupe različitim obrazovnim programima, otežavaju im praćenje predavanja ili ograničavaju i usporavaju njihovu koncentraciju i učenje. Jednostavno rečeno, barijera može biti bilo šta što odraslom učeniku stoji na putu efektivnog učenja. Tako Benders (Benders, 2011) sugerise da barijere ne moraju da predstavljaju istinska ograničenja već se one pre mogu prepoznati kao emocionalna stanja bića ili saznanja nesposobnost zasnovana na percepciji. Sama činjenica da barijera postoji, čak i zamišljena i dalje čini istu teškom i nepremostivom u realizaciji planiranog zadatka ili usvajanju baze znanja.

Barijere sa kojima se odrasli suočavaju, mogu se razlikovati od jedne osobe do druge kako prema pojavnim oblicima tako i prema njihovoj suštini. Na primer, dok za jednu osobu to mogu biti prepreke finansijskog tipa koje je onemogućavaju da iskoristi prilike za učenje, za druge to mogu biti pitanja sistematizacije radnih mesta i otpuštanja radnika koja takođe sputavaju bilo koji vid strukturisanog učenja na radnom mestu (OECD, 2019; Sinel, 2011). Sudeći i prema samim karakteristikama odraslih učenika moglo bi se konstatovati da se odrasli suočavaju sa nekoliko prepreka u učenju. Određeni autori, poput Kokosa (Kokkos, 2005) kategorišu ove prepreke u eksterne, odnosno spoljašnje, i interne, odnosno unutrašnje, ističući da unutrašnji imaju najveći udeo u odlučivanju odraslih o zadržavanju u nekom obrazovnom programu ili uopšte pitanju investiranja u obrazovanje. Slično mišljenje deli i Rodžers (Roegers, 1999) tvrdeći da unutrašnje barijere igraju ključnu ulogu u samom procesu učenja kod odraslih i nadalje ih klasifikuje kao one koje proizilaze iz postojećih znanja i one koje se odnose na emocionalne faktore. Obrazlažući postojeće znanje, Rodžers i Heroksova (Roegers & Herrocks, 2010) ukazuju na već uloženi kapital u sticanje znanja i iskustava smatrajući da će odrasli mnogo više svoje energije investirati u odbranu integriteta istog, a žestoko će se opirati novim promenama u procesu učenja. Sa druge strane, emocionalne faktore Rodžers (Roegers, 1999)

definiše putem anksioznosti kao emocionalnog odgovora često prisutnog kod odraslih učenika, a koji se, između ostalog može pripisati sledećem: (1) negativnoj slici o sebi, (2) strahu od neuspeha, (4) strahu od kritike, (5) osećaju razočaranosti u sebe/ druge, i (6) strahu od nepoznatog. Uz to, anksioznost koju su odrasli učenici iskusili može proizaći i iz situacija koje nastaju kao deo društvenih ili specifičnih uloga koje se preuzimaju u datom trenutku (roditelj, nezaposleni, izbeglo lice, korisnik socijalnih usluga, i tako dalje). Dakle, dok se spoljašnje tiču eksternih uticaja okoline na pojedinca i izvan su njegove kontrole, dotle se unutrašnje odnose na mišljenja ili ubeđenja samog pojedinca.

Reklo bi se da polaznu osnovu svakog ozbiljnijeg rada koji obrađuje ovu problematiku čini tipologija barijera koju je dala Krosova još 1981. godine. Ova autorka je razmatrajući razloge zbog kojih odrasli učestvuju, a što je još važnije ne učestvuju u obrazovnim aktivnostima dala trojnu tipologiju barijera na situacione, institucionalne i dispozicione barijere (Cross, 1981, Kulić & Despotović, 2005). Iako je ova klasifikacija široko prihvaćena, i kao takva najprisutnija u različitim istraživačkim radovima to nikako ne znači da je jedina. Pored Krosove, i drugi autori bavili su kategorizacijom barijera participacije odraslih u obrazovanju. Tako na primer, samo godinu dana kasnije Darkenvold i Meriam (Darkenwald & Merriam, 1982) ukazuju na informacione i psihološke barijere. Američki autor Long (Long, 1991) vrši podelu na institucionalne, personalne i socijalne a srpski andragog Savićević (2007) vrši podelu barijera na društveno-ekonomske i individualno-tehničke. Apsurdno bi bilo ovde razmatrati sve postojeće klasifikacije barijera jer sve one nisu ni dostupne, ali je vredno posvetiti se definisanju nekih, po našem mišljenju ključnih barijera.

3. Situacione barijere

Situacione barijere, kako im i samo ime kaže, mahom nastaju u određenim okolnostima, odnosno situacijama. U naučnoj i stručnoj literaturi neretko se navodi da nepovoljne okolnosti i uslovi u kojima odrasli žive i rade utiču na njihovu želju da učestvuju u učenju. Zapravo, iako svesni svojih potreba, i premda motivisani određenim ciljevima, samo prisustvo nepovoljnih uslova može u izvesnim slučajevima štetno i destruktivno da deluje na ličnost, a u krajnjem slučaju da rezultira osećajem frustracije i bespomoćnosti. Usled takvih osećanja odrasli često i prepreke koje su lako savladive percipiraju kao nepremostive, a bilo koji vid angažovanja u obrazovnim aktivnostima vide kao „Sizifov posao“. Situacione barijere uglavnom su vezane za rad (posao) ili za porodične uslove. Recimo, u pojedinim situacijama neka osoba može da bude prepoterećena brojnim zaduženjima koja istovremeno treba da realizuje, a koja nose obeležje odgovornosti većeg značaja u poređenju sa odlaskom u obrazovnu ustanovu ili učešćem u nekoj obrazovnoj aktivnosti. Upravo takve situacije i okolnosti mogu da redukuju prilike pojedinaca za učenjem i obrazovanjem. Slično tome, vreme i energija koju pojedinci investiraju u određene aktivnosti tokom svog dana, kao i načini njihove prioretizacije takođe su faktori koje treba uzeti u ob-

zir prilikom razmatranja participacije odraslih u obrazovnim aktivnostima. Primera radi, odraslima najviše energije oduzimaju poslovne ili porodične obaveze, pa stoga opravdano oni i nemaju želje, a često ni namere da ostatak „slobodnog“ vremena koriste za aktivnosti učenja. Zbog toga, mnogi autori poput Krosove (Cross, 1981) kao i Darkevlada i Merijam (Darkenwald & Merriam, 1982) nedostatak vremena i/ili energije svrstavaju u dominirajuće faktorijske u kategoriji situacionih barijera. Autorke Larson i Milana (Larson & Milana, 2006) o ovom faktoru govore kao o nespremnosti da se preostalo slobodno vreme utroši na aktivnosti učenja. One posebno ukazuju da nedostatak vremena nije samo pitanje stvarno raspoloživog vremena već i pitanje gore navedenog određivanja prioriteta različitih načina sprovođenja vremena. Iako se po njihovom mišljenju na poslovne obaveze troši puno energije to nužno ne znači da isto toliko redukuje energiju da ništa ne ostaje za aktivnosti u slobodnom vremenu. Takođe, neke osobe možda pre favorizuju trošenje svoje preostale energije na neke druge aktivnosti a ne na obrazovne aktivnosti ili obuke. Dakle, moglo bi se takođe govoriti i o onome što bismo mogli podvesti pod „druge aktivnosti kojima je dat veći prioritet u odnosu na vreme i energiju“ (Larson & Milana, 2006). S tim u vezi, ove autorke u situacione barijere ubrajaju: (1) prepoterećen radni raspored. Mnogi odrasli spremni da uče „rade da zarade“. U svojoj radnoj organizaciji, usled popunjenog radnog rasporeda i prezauzetosti na radnim zadacima nemaju dovoljno vremena koje bi odvojili za odlazak u obrazovnu ustanovu. Tome se mogu pridodati i situacije kada pojedinci usled velikih životnih troškova rade na više radnih mesta zarad obezbeđivanja osnovnih egzistencijalnih uslova za članove svoje porodice. U takvom rasporedu i obavezama koje priroda radnog mesta nameće minimalne su mogućnosti da pojedinac izdvoji vreme za učenje a sa ovom barijerom mogu se suočiti kako muškarci tako i žene; (2) porodica i deca. Ova barijera najčešće se vezuje za ženski deo populacije. U mnogim društvima, pa tako i u našem, učvršćeno je uverenje da je žena „stub porodice“ te kao takva odgovorna za njeno održanje i funkcionisanje. Ona veći deo svog života i vremena provede u podizanju i vaspitavanju dece, obavljanju kućnih poslova a često i staranju o starijima. Njene odgovornosti i obaveze utoliko su veće ukoliko par živi sam te dodatna pomoć od članova uže porodice izostaje. U savremeno doba, kada žene sve više mesta zauzimaju u korporativnom svetu, i muškarci se suočavaju sa ovom barijerom; (3) finansijski problemi. Česte su situacije da nakon srednje škole pojedinci ne nastave svoje školovanje usled nedostatka materijalnih sredstava, konkretno novca. Finansijski problemi jedan su od glavnih razloga zašto se mladi nakon srednje škole uključuju u radni proces i počinju da zarađuju. Još češće su situacije da se mladi priključuju radnoj snazi kako bi zaradili novac za školarine, ali da su njihova primanja daleko ispod minimuma te ne uspevaju da obezbede sredstva kojima bi investirali u svoje dalje obrazovanje. Takvi problemi predstavljaju prevelik teret i brigu odraslima koji žele da uče te stoga odlučuju da se zaustave tu gde jesu; (4) nedostatak usluga za brigu o deci. Različite ustanove a u mnogim zemljama takozvani Centri za brigu o deci mogu biti značajna olakšica odraslima, posebno porodicama, da se zaposle, pokrenu svoj posao, ali i da studiraju i uče, ukoliko im to vreme dozvoljava. Ipak, ne samo u nerazvijenim već i zemljama u razvoju ove usluge su ili retke ili se neadekvatno realizuju. Na primer,

u literaturi se često nailazi na primer Maldiva na kojima se porodice susreću sa problemom nedostatka takvih centara, i jedan jedini postojeći jedva da je funkcionalan; i (5) prevoz. Ovo je takođe jedna od okolnosti sa kojima bi se odrasli mogli suočiti. Ukoliko postoje dobri transportni sistemi i razvijeni sistem saobraćaja zainteresovani polaznici mogu putovati od kuće do mesta studiranja ili od radnog mesta do obrazovnog centra. Ovakvi sistemi dobro funkcionišu i sistematični su u urbanim sredinama, dok u ruralnim to često nije slučaj, a i kada jeste putovanje od jednog mesta do drugog za pojedinca može biti u finansijskom pogledu veoma skupo.

Pored navedenih situacionih uslova/okolnosti/faktora važno je spomenuti i neke druge prepreke učenju koje su karakteristične za odrasle polaznike kao što su senzorne smetnje, senzorna disfunkcija, specifične smetnje u učenju, nedostatak podrške od strane bližeg (porodica) ili šireg (poslodavac) okruženja.

4. Institucionalne barijere

Institucionalne barijere mogle bi se jednostavno definisati kao poteškoće na koje odrasli nailaze u odnosu na same obrazovne ustanove, ili operatere obrazovnih usluga. U njih bi se mogle ubrojiti poteškoće vezane za sam koncept kurseva, načine predavanja, ali i neretko poteškoće administrativnog karaktera. Ovako definisane čini se da pre upućuju na određene politike i postupke kojima se „izopštavaju” ili pak obeshrabruju generacije odraslih da participiraju u kontinuiranom obrazovanju. Recimo, u literaturi je zastupljeno gledište o materijalnoj neisplativosti programa usmerenih na kasnija životna razdoblja. Ovakvi programi za visokoškolsku ustanovu predstavljaju izdatak u smislu što državi oni nisu atraktivni te kao takvi ne privlače njihove donacije. Za samu ustanovu bilo kakvo odricanje od finansijske podrške države predstavlja uslovno rečeno „novu rupu u budžetu” to jest gubitak prihoda. Takođe, u literaturi često spominjana prepreka jeste i krutost određenih institucija za naplatu školarine za odrasle polaznike koji sami finansiraju svoje obrazovanje. Pritom se prevashodno misli na fiksne datume ili izuzetno kratke vremenske rokove za izmirenje materijalnih obaveza prema instituciji. Upravo usled vremenskih i finansijskih ograničenja za plaćanje školarina, koje zbog svoje visine neretko predstavljaju prevelik teret za porodični budžet odrasli se, nažalost, odlučuju da napuste obrazovne programe.

Ne manje bitni u odnosu na finansijske resurse jesu i redukovani sistemi podrške odraslih u velikom broju ustanova u smislu pomanjkanja akademskog savetovanja za ovu grupaciju, ali i kompetentnog osoblja koje će podučavati seniore. Čak i u razvijenim zemljama, poput Sjedinjenih Američkih Država identifikovan je mali broj koledža koji svojim programima, uslugama i finansijskom pomoći obuhvataju odrasle korisnike. Smetnje postaju utoliko veće ukoliko se u obrazovnoj ponudi nađu programi koji zahtevaju prisustvo puno radno vreme što je za one odrasle koji su istovremeno u statusu zaposlenih i u statusu učenika često neostvarivo.

Pored materijalne neisplativosti programa namenjenih odraslim korisnicima dobro je navesti i ograničenu a često i nepostojeću politiku zapošljavanja ove ka-

tegorije u smislu smanjenih napora za njihovo regrutovanje. Reklo bi se da odrasli nemaju prioritet ili se čine pokušaji njihovog zaobilaženja u obrazovnom marketingu. To zapravo znači da stariji studenti često imaju problem da dođu do mentorstva ili pak adekvatnih informacija o upisu i prijemu na određene obrazovne programe. Nadalje, kada se govori o faktoru nepodobnosti programa u smislu da je dizajn programa takav da nije za odrasle jasno je da institucionalno strukturisani kursevi ne zadovoljavaju potrebe za učenjem kod odraslih. Teško je kreirati programe za ovu kategoriju učenika upravo zbog toga što njima vlada širok spektar potreba i motiva – dok jedni žele kurseve koji bi ih doveli do zaposlenja ili da bi unapredili kvalitet svog rada, drugi uče zbog zadovoljstva. U dostupnim ustanovama može postojati ograničen broj kurseva koji se nude odraslima a koji po svojoj suštini i sadržajima nisu raznovrsni što već u samom početku može biti uzrok odustajanja odraslih od daljeg obrazovanja.

Još jedno ograničenje koje bi se moglo svrstati u institucionalne barijere, a sa kojim se odrasli mogu suočiti jeste nedostatak kvalifikacija za pohađanje nekog programa. Odrasli polaznici u nemalom broju uključuju se u različite programe sticanja i razvijanja određenih veština neophodnih za adekvatno funkcionisanje na radnom mestu. Takvi programi iziskuju određeni nivo kvalifikacija, ili određen nivo obrazovanja koja, ukoliko kandidati ne poseduju, u samom startu predstavljaju prepreku za pohađanje željenog obrazovnog programa.

Značajnu ulogu za participaciju odraslih u procesu učenja igra i lokacija obrazovne ustanove. U mnogim slučajevima, pružaoci obrazovnih usluga locirani su u razvijenim područjima što je prednost samo za one participante koji žive baš u toj oblasti ili u neposrednoj blizini. Recimo, obrazovne ustanove tercijalnog nivoa, kako na našim tako i u međunarodnim prostorima, smeštene su u velikim, razvijenim gradovima što onima koji žele da studiraju a žive izvan lokacije visokoškolske ustanove umanjuje mogućnost pristupa.

Osim svega navedenog, dobro je imati u vidu i neke druge ograničavajuće faktore uključivanja odraslih u proces obrazovanja poput neprilagođene sredine za učenje, nefleksibilnog rasporeda programa, nedostupnosti prevoza, neadekvatnih učionica i nameštaja, ali istovremeno i neobučenosti voditelja programa u tehnikama prezentovanja sadržaja odraslima i njihovoj neusmerenosti ka prevazilaženju fizičkih promena koje se odnose na starosno doba grupe.

5. Dispozicione barijere

Za razliku od gore opisanih barijera, dispozicione barijere su više personalnog karaktera i vezane su za stavove odraslih o učenju i njihovog viđenja sebe kao učenika, odnosno njihove sopstvene samopercepcije. Za odrasle polaznike svaki organizovani oblik obrazovanja, posebno ukoliko se nalaze u poznim godinama može biti zastrašujuća zamisao i aktivnost. Negativan stav prema učenju ova grupacija učenika može razviti i na temelju iskustva neuspeha tokom tradicionalnog obrazovnog sistema, a samim tim i nastalog nepoverenja prema učenju u budućnosti. Istovremeno,

i starosni faktor ključna je prepreka za učenje jer odrasli „a priori“ prihvataju tezu da su prestari da uče, a neretko se vode starom narodnom izrekom „ne možeš starog psa novim trikovima naučiti“. Odrasli učenici, posebno oni koji se vraćaju na davno prekinute studije, mogu doživeti i niz negativnih emocija koje i te kako mogu da spreče ili ograniče njihove kapacitete za učenjem. Među njima posebno prednjače: frustracija, depresija, tuga, sram, strah, jad, krivica, očaj, zavist, sumnja, ljubomora. Na primer, dok jedni mogu da osećaju krivicu ili sram jer su prednost dali učenju a ne brizi o članovima porodice, drugi mogu da dožive pojačan stres ili strah od neuspeha zbog preopterećenosti radnim zadacima i različitim vrstama drugih obaveza koje učenje nosi sa sobom. Ako bi se ovoj listi pridodala i njihova zabrinutost zbog „zaostajanja“ u primeni informaciono-komunikacione tehnologije i nedovoljno razvijenih sposobnosti primene savremene metodologije istraživanja, nivo njihove frustriranosti postaje veći. Nemoguće je zaobići i generacijski jaz kao prepreku koja se može svrstati u dispozicione, jer odrasli više nego mlađi osećaju i percipiraju jaz među njima samima i svojih mlađih kolega. Iako se bore da se na adekvatan način angažuju u sredini za učenje koja je dizajnirana za mnogo mlađe od njih, alijenacija i osećaj udaljenosti se pojačava. U prisustvu mladih kolega koji vešto koriste savremenu tehnologiju stvara se povoljna sredina za razvijanje osećaja neprijatnosti kod starijih polaznika. Međutim, da nije uvek tako sugerišu mnogi autori tvrdeći da održavanje kontakata između starijih i mlađih učenika vodi integrisanom učenju u kome obe grupe imaju koristi i uče jedni od drugih. Takođe, stariji učenici „zarobljeni“ su u svojim sopstvenim navikama i u odnosu na mlađe, emocionalno su privrženi i vezani sa svoja sopstvena mišljenja. Tako kada se suoče sa suprotnim stanovištima u stanju su da ih odbace od samog početka bez uzimanja u razmatranje ili ih pak objašnjavaju sa određene udaljenosti i često isključivosti jer drže do uverenja da novo znanje mora da bude relevantno, da rešava neki njihov problem kako bi informacije uopšte okarakterisali važnim. Ono što je pozitivno jeste to što stariji učenici u odnosu na mlađe poseduju više dragocenog životnog iskustva i veština koje rado dele i demonstriraju. Naposletku, dobro je spomenuti i starostizam koji se temelji na stavovima o rapidnoj mentalnoj i fizičkoj transformaciji odraslih u poznim godinama, ekonomskoj neproduktivnosti i nesposobnosti za učenje. Takvi stavovi diskriminatornog su karaktera i vode ka neupešnosti osoba u promovisanju, zapošljavanju, promeni posla ili karijere uopšte, pa i pristupu samom obrazovanju.

Dakle, dispozicione barijere odnose se na stav odraslih da je njihovo vreme za učenje prošlo, da im godine ne idu u prilog čime direktno ignorišu činjenicu učenja kao doživotnog procesa. Tim pre ako ih ni okolina ne podržava u odluci da uče oni vrlo brzo i olako odustaju i od same posmisli da se uključe u taj proces.

6. Akademske barijere

Još jedna vrsta barijera koja je često prisutna kod odraslih jeste ona akademskog tipa. Kako akademski faktori uključuju veštine neophodne za uspešno učenje tako je i važnost ovih veština zasnovana na tome da li su one ikada naučene, i ako

jesu na kom su nivou ovladanosti trenutno u odnosu na vreme od poslednje primene. Među tim veštinama posebno se izdvajaju: jezičke, numeričke, kompjuterske, veštine pristupa informacijama, veštine pažnje i pamćenja, veštine kritičkog i reflektivnog mišljenja, veštine pisanja eseja, ispitivanja i testiranja. Iako su ovde navedene samo neke, savremeno doba odlikuje se i mnogim drugim veštinama neophodnim za sticanje novih znanja u savremenom dobu. Na primer, nedostatak jezičkih veština onemogućava pristup informacijama bilo koje forme. Kada učenici, posebno odrasli nemaju mogućnosti da pristupe informacijama onda ne mogu ni da ih usvoje. Pored jezičkih, od jednake važnosti za napredak u učenju su već navedene numeričke veštine. S obzirom na to da one predstavljaju vrstu matematičkih veština neophodnih za funkcionisanje u svakodnevnom životu, na radnom mestu i u zajednici, sasvim je sigurno da nedostatak ove veštine onemogućava poboljšanje kvaliteta života, na radnom mestu i učešće u funkcionisanju zajednice. Ova poteškoća još više dolazi do izražaja u onim situacijama kada se odrasli suoče i sa problemom razumevanja razlika između matematike na naprednom nivou i osnovne aritmetike.

Kako je informatika i tehnologija sve više razvijenija i sve više prisutnija u bilo kom domenu rada, i kako se skoro svaki posao obavlja uz korišćenje Interneta i računara, tako su veštine informatičke pismenosti postale esencijalne za odrasle učesnike u obrazovnim aktivnostima, posebno za one koji nisu upoznati sa informacionim tehnologijama. Neki polaznici ulaze u obrazovne ustanove sa tek tolikim nivoom pismenosti da mogu da se uključe u savremeni svet (Eppley & Corbet, 2012), ali u njemu otežano ili usporeno funkcionišu. Život ovih učenika sastoji se u predanosti radu i sveobuhvatnom znanju zasnovanom na veštinama primenjivih u poslu. Bazična znanja vezana za upotrebu informacionih tehnologija preko su neophodna. Neadekvatno korišćenje kompjutera i predrasude prema informatičkim znanjima mogu predstavljati barijeru nekim odraslim učenicima. Na temelju svojih istraživanja, neki autori poput Digs (Deggs, 2011) formirali su listu barijera akademskog tipa: razumevanje i korišćenje tehnologije, nedostatak *face to face* interakcije sa obrazovnim institucijama i korisnicima usluga, balans opterećenja nastavnog predmeta, opšta očekivanja odraslog učenika, nedostatak adekvatne povratne informacije od strane nastavnika, i suočavanje sa smetnjama u učenju.

Dakle, čak iako osobe imaju neophodne ulazne kvalifikacije, nivo njihovih veština (pismenost, kompjuterske veštine, numeričke, itd.) vremenom može opadati. Takvim pojedincima biće potrebno da investiraju svoje vreme i napore da se naviknu da ponovo uče i unapređuju svoje veštine i da se na tom putu oslobode disrupcija.

7. Barijere radnog mesta

U poslednje vreme pojavljuju se i izvori koji obrađujući tematiku koncepta ometanja odraslih učesnika u obrazovnim aktivnostima spominju i prepreke radnog mesta. Iako ove prepreke nisu detaljno razrađene vredno ih je spomenuti. Ova vrsta barijera, na primer može uključivati nepodržavajuću atmosferu koju poslodavac stvara i razvija prema odraslim učenicima. Ovakva negativna atmosfera još više se

produbljuje i razvija u situacijama kada poslodavac u svom preduzeću primat daje dobro obrazovanim radnicima. Njima se češće nego ostalima daju i veće mogućnosti za napredovanje na poslu, ali i za učenje tako što ih poslodavac potpomaže u učenju šaljući ih na različite vidove neformalnog obrazovanja, dok se oni manje obrazovani uprkos svojoj želji da uče i da se usavršavaju stavljaju na „listu čekanja”. Pored toga, u literaturi se može naići i na zapažanja da prilikom izbora kandidata za učešće u različitim programima obučavanja poslodavac muškarcima pre daje prednost nego ženama. Takav stav poslodavca ne samo da stvara revolt kod žena i odbojnost ne prema ponašanju poslodavca već i prema samom obrazovanju usled obuzetosti osećajem poniženja, manje vrednosti i nekompetenosti. Sve te negativne emocije inicirane jednim diskriminatorским postupkom poslodavca utiču na gubitak želje za obrazovanjem i interesovanja za dalju obuku i učenje. Slično se dešava i sa imigrantima koji su danas zaposleni u mnogim preduzećima. Njima se manje prioriteta u programima obučavanja daje u odnosu na meštane. Ove situacije razvijaju se u preduzećima i okruženjima u kojima je zastupljeno uverenje da podučavanje žena i manje obrazovanih ljudi neće mnogo pridoneti ekonomskom blagostanju poslodavca.

Nažalost, mnoge barijere koje se posebno tiču individualnih dispozicija (na primer, rekognicija, sumnjičavost u relevantnost, stigma, diskriminacija, itd.) i dalje će postojati na radnom mestu, ali će se na njih nadovezivati i neke druge. Bejts i Astonova (Bates & Aston, 2004: 53) navode neke: (1) nesposobnost poslodavca da prepozna potrebu, odnosno, koristi unapređenja osnovnih veština svoje radne snage, (2) nepoverljivost poslodavca/zaposlenog u vezi sa promovisanjem motivisanosti za unapređenje bazičnih veština, (3) kompleksna logistika oko pružanja osnovnih veština na radnom mestu, (4) nedostatak posvećenosti na operativnom nivou razvoja bazičnih veština, (5) poteškoće vezane za davanje slobodnog vremena i plaćenog odsustva za učenje, (6) potreba za obukom, vremenom i resursima među zagovornicima učenja, (7) nedostatak prikladnih resursa za učenje na radnom mestu. Tako, umesto da zaposleni vremenom postanu edukovaniji, kvalifikovaniji i samouvereniji, oni neretko postaju demotivisaniji, razočaraniji, pasivniji i nezadovoljniji oblicima rada koji su destimulišući, neizazovni, i nažalost po njihov razvoj nepovoljni.

8. Pedagoške barijere

Veoma je važno da svi oni koji se u bilo kom vidu bave obrazovanjem odraslih ili pružanjem obrazovnih usluga odraslim korisnicima razumeju kako se proces učenja kod odraslih odvija, odnosno kako odrasli uče, motivacione orijentacije njihovog učenja, ciklus učenja, karakteristike stilova učenja, kao i sekvence u kojima se potrebe za učenjem dešavaju kako bi kao učenici postali efektivni. Ukoliko nastavnik, odnosno pružalac obrazovnih usluga ne poseduje ovo znanje ili ga ne pokazuje, onda se zapravo radi o pedagoškoj barijeri. Pedagoški ili nastavni faktori mogu delovati kao prepreka učenju i daljem uspehu u obrazovnom programu. Neretke su situacije da postoji veliki broj instruktora koji uopšte ne razumeju ili nevešto koriste nastavne

strategije koje podržavaju učenje odraslih. Mnogi autori pisali su o pedagoškim barijerama, a neke od njih vredno je pomenuti: (1) nerazumevanje relevantnosti zadovoljavanja potreba polaznika od strane instruktora, nedostatak znanja o tome „kako odrasli uče” i neadekvatno procenjivanje njihove potrebe za socijalnom interakcijom, (2) zanemarivanje prethodnih znanja i iskustava polaznika, ali i nedostatak responzivnosti na interesovanja, iskustva i postojeće veštine učenika, (3) upražnjavanje neodgovarajućih strategija pružanja povratnih informacija od strane instruktora i nerazumevanje udela prethodnih znanja i iskustva u novim aktivnostima učenja, (4) situacije za učenje i materijali nisu relevantni potrebama učenika i nisu usmereni ka neposrednoj primeni novih znanja i veština u svakodnevnim problemima, (5) prevelika očekivanja realizatora obrazovnih programa u vezi sa benefitima učenja, (6) pripisivanje neuspeha individualnim nedostacima odraslih učesnika u programu a ne ispitivanju kvaliteta istog, (7) nedostatak komunikacije i povratne informacije između onih koji podučavaju i odraslih učenika, i odgovarajućih strategija za pružanje povratnih informacija učenicima o njihovom napredovanju, (8) nedostatak podrške za učenje na daljinu, ali i mnoge druge nenavedene poteškoće iz pedagoškog spektra (MacKeracher, Suart & Potter, 2006). Jasno je da se sa ovom vrstom barijera ne susreću samo konzumenti obrazovnih usluga nego i njihovi realizatori. Kao i svim ostalim odraslim polaznicima, tako je i instruktorima potrebno podržavajuće okruženje u pokušajima da nauče i razvijaju bolje predavačke veštine, a takođe i primena jasnih principa učenja odraslih u njihovim programima profesionalnog razvoja.

Reklo bi se da je jedna od najčešćih grešaka u obrazovanju odraslih odnosi zapravo na zanemarivanje i pogrešno tumačenje pravila individualizacije učenja, odnosno nepoštovanje jednog od osnovnih imperativa savremene psihologije učenja i pedagogije. Individualizovati znači prilagoditi sadržaje i oblike obrazovnih uticaja kako bi odgovarali dispozicijama svih učenika a ne samo određenih grupa učenika. Znanje i veštine u ovoj oblasti suodređuju kompetencije nastavnika, ali i efektivnost i efikasnost njihovih nastojanja.

9. Najvažniji doprinosi u proučavanju koncepta ometanja

Govoreći o barijerama odraslih za participacijom u obrazovnim aktivnostima, dosadašnji brojni istraživački naporu uglavnom su bili usredsređeni na njihovo identifikovanje, ali retko na definisanje načina njihovog prevazilaženja, a i tamo gde ih je bilo izostali su sistematični i analitični pokušaji definisanja i njihove primene u praksi. Ipak, neosporna je činjenica da se veliki broj autora na međunarodnim prostorima bavio istraživanjem ove tematike kako teorijski tako i empirijski, te je vredno izdvojiti neka savremenija istraživačka nastojanja.

Uporedo sa istraživanjem motiva odraslih u obrazovnim aktivnostima mnogi autori ispitivali su i prepreke za njihovo ostvarivanje. Jedno takvo istraživanje sproveli su grčki autori Niki i Karalis (Niki & Karalis, 2016), a koje je rezultiralo publikovanjem naučnog rada pod nazivom *Motives and Barriers of Adult Learners in*

Initial Vocational Schools in Greece. U ovom radu autori su predstavili motivacione orijentacije i ometajuće faktore za učešće odraslih u inicijalnom stručnom obrazovanju u Grčkoj. Pokušavajući da odgovore na pitanje koje su najvažnije prepreke sa kojima se odrasli suočavaju uprkos svojoj želji da učestvuju u celoživotnom učenju unutar programa inicijalnog stručnog obrazovanja, svojim istraživačkim poduhvatom obuhvatili su seminare kao najčešću formu stručnog usavršavanja. Konstatovali su da se kao najdominantnija, i prema mnogim ispitanicima najvažnija prepreka koja inhibira odrasle da pohađaju obrazovne programe, odnosno seminare nameće ona koja se odnosi na troškove učešća. Pored ove prepreke izdvajaju se i manjak informacija o samom seminaru u smislu neupućenosti u njihov sadržaj, ali i nedostatak prevoza do mesta održavanja seminara.

Rikardo i saradnici (Ricardo *et al.*, 2015) obuhvatili su pitanje barijera komparativnom studijom o uključenosti i neuključenosti odraslih u obrazovanje i učenje u četiri zemlje: Portugaliji, Italiji, Mađarskoj i Indiji. Konstatovali su da se prepreke za participaciju odraslih u obrazovanju među proučavanim Evropskim zemljama znatno razlikuju. Recimo, ispitanici iz Evropskih zemalja i iz Mađarske ukazuju da je najveća prepreka u obrazovanju odraslih nedostatak potrebe za obrazovanjem. Autori smatraju da se sa akademske tačke gledišta ne može tvrditi o nepostojanju potrebe za kontinuiranim obrazovanjem i usavršavanjem odraslih već da se ovaj podatak može posmatrati kao pokazatelj toga da ljudi ne vide trenutne obrazovne ponude kao odgovarajuće njihovim ličnim situacijama i potrebama. U odnosu na Mađarsku, u Italiji se porodične odgovornosti navode kao glavna prepreka za učešće odraslih u obrazovanju, ali u okvirima Evropskog proseka što je posebno interesantno u kontekstu niskog nataliteta u Evropi. Prisutnost prepreka ovog tipa Rikardo i saradnici tumače kao jasan pokazatelj nedostatka javnih struktura za ostvarivanje porodičnih obaveza. Vredno je spomenuti nalaz koji se vezuje za Portugaliju. U ovoj zemlji kao glavnu prepreku za obrazovanje ispitanici su visoko rangirali onu pod nazivom drugi personalni razlozi, što je autorima sugerisalo da aktuelnim instrumentom (*Adult Education Survey*) nije obuhvaćen popis svih potencijalnih barijera. Dok su druge Evropske zemlje bile usredsređene na otklanjanje i prevazilaženje pojedinačnih barijera, Indija je bila usmerena ka otklanjanju kontekstualnih faktora, odnosno ka jačanju socijalne dimenzije učenja odraslih, razvijanju podrške zajednici nepismenih ljudi, povezivanju obrazovanja sa razvojem zajednice, društvenim razvojem i razvojem veština. Tako se Indija kao najnerazvijenija među zemljama obuhvaćenim studijom izdvojila kao jedina u kojoj se nude besplatni programi opismenjavanja i razvoja veština, ili se pak naplaćuju minimalne naknade za njihovo pohađanje uz fleksibilnost u rasporedu održavanja. Dakle, troškovi i tajming ne mogu se navesti kao barijera participacije odraslih u obrazovnim programima koji se nude u Indiji.

U cilju identifikovanja barijera za učenje kod odraslih korisnika obrazovnih usluga, Falaska (Falasaca, 2011) je sprovedla opsežno teorijsko istraživanje dostupne literature i izdvojila dve ključne grupe barijera: spolajšnje i unutrašnje. U kategoriju unutrašnjih barijera svrstala je: posedovanje određenog sklopa misaonih uverenja ili fiksnih ideja koje sabotiraju proces učenja („Isuviše sam star da bih učio“), pogrešna vizija objektivnosti znanja u smislu da odrasli pokušavaju da nove koncepte

razumeju oslanjanjem na već ranije naučene koncepte, izolovano posmatranje pojedinih delova „cele slike“ uz bezuspešno sagledavanje celine ideja, anksioznost usled sopstvene nesposobnosti da uče i izražen skepticizam prema procesu učenja. Spoljašnjim barijerama ova autorka je obuhvatila: (1) neka fiziološka ograničenja poput problema sa vidom, sluhom, što je prepreka stvarnom sticanju znanja, (2) neki opšti problemi u kapacitetima učenja, poput bolesti, umora i iscrpljenosti koji utiču na nivo energičnosti učenika ometajući ga da održi određen nivo usredsređenosti, (3) neke promene u porodici i radnom mestu koje imaju uticaja na učenje odraslih, (4) motivacioni faktori koji se smatraju obaveznim za sticanje novih radnih pozicija a koji se ne percipiraju kao unutrašnja potreba odraslog učenika. Autorka je na osnovu datih barijera pokušala da da adekvatne preporuke za njihovo prevazilaženje ukazujući na specifičnosti kako odraslih učenika tako i konteksta okruženja u kome uče.

Interesantna studija sprovedena je takođe, 2011. Ji-Jin (Yu-Yin, 2011) je inirala istraživanje sa ciljem razumevanja učenja odraslih u kontekstu visokog obrazovanja. Ona je u svojoj studiji pošla od tvrdnje da visoko obrazovanje može funkcionisati kao podsticajno okruženje koje odraslima može pomoći da zadovolje svoju potrebu za razvojem u kasnijem životnom dobu i voditi ih ka smisaonom i pozitivnom iskustvu starenja. Konkretno, autorka je želela kroz intervjuisanje ispitanika iz kategorije starijih lica iznad 60 godina, a koji već pohađaju obrazovne programe u kampusima, da istraži koji su njihovi motivi za učenje u visokom obrazovanju i sa kojim poteškoćama su se susreli u univerzitetskim uslovima. Svi učesnici u ispitivanju na prvo mesto su postavili demografske barijere za učenje i studiranje koje su rezultat starenja. Problemi sa memorijom i pamćenjem glavni su problemi koje su učesnici doživeli. Dok su jedni govorili o usporenom prenosu informacija u dugoročnu memoriju kao izazovu, drugi su motivaciju, energiju i sposobnost memorisanja informacija posmatrali najvećim neprijateljem. Uz sve to, nedostatak vremena učesnici u istraživanju naveli su kao demografsku barijeru s obzirom na to da su svi oni bili radno angažovani (bilo honorarno, bilo u redovnom radnom odnosu). Na drugom mestu autorka je utvrdila stavovske barijere u smislu da su starosne predrasude prisutne ne samo kod njih kao odraslih korisnika obrazovanih usluga već i mladih sa kojima pohađaju predavanja. Dok je jednim bila poteškoća da se naviknu da su predavači mlađi od njih, drugima je bilo teško da prihvate neresponzivno okruženje prema odraslim učenicima i nedovoljan nivo njihovog poštovanja, što je uticalo na njihovo učenje i rezultate. I naposljetku, autorka je izdvojila i strukturne barijere jer su ispitanici smatrali da su kursevi koji su bili ponuđeni na fakultetima isuviše strukturisani i rigidni, zbog svoje nefleksibilnosti demotivišući i iscrpljujući. Zaključila je da su svi ispitanici pohađali visokoškolsku ustanovu zbog samousavršavanja i samounapređenja. Zarad prevazilaženja različitih barijera sa kojima se na tom putu susreću, neophodno je dizajnirati različite programe kako bi se zadovoljile potrebe odraslih korisnika.

Unutar projekta pod nazivom *Lifelong Learning 2010*, Ruzma i Sar (Rosmaa & Saar, 2011) razvile su subprojekat *Barriers to and in Participation in Lifelong Learning*. Ove autorke istraživale su u Estoniji angažovanje i neangažovanje odraslih u formalnom i neformalnom učenju koristeći se upitnikom AES2007 (*Eurostat Adult Education Survey*) i upitnikom LFS2003 (*Labour Force Survey*). Rezultati

do kojih su ove autorke došle su interesantni. Na primer, u Estoniji žene u odnosu na muškarce dvostruko češće učestvuju u programima formalnog obrazovanja. One navode činjenicu da jedna trećina ispitanika u Estoniji ne pokazuje želju za učešćem u obrazovanju zbog previsokih troškova, potom i nepristupačnost obuka u smislu lokacija njihovog održavanja. Autorke zaključuju da na konto institucionalnih barijera odrasli u Estoniji stvaraju osećaj ograničenja, dok su i situacione barijere prisutne, ali u znatno nižem procentu. Svi ispitanici iz njihvoog uzorka koji nisu učestvovali u formalnim i neformalnim programima obuke i učenja svoj dezangažman opravdavaju dispozicionim barijerama – nemaju samopouzdanja niti vere u povratak u školu, kao i pitanja vezana za zdravstveno stanje i starost. Takođe, došle su do zaključka da kod grupa mlađih odraslih i onih u srednjim godinama situacione barijere se češće percipiraju u smislu balansa između porodice, posla i učenja nego kod onih odraslih koji broje 50 godina i više. I pored toga, odrasli u četrdesetim i pedestim godinama navode veoma intenzivne dispozicione (stavovske) razloge zbog kojih se ne žele vratiti učenju. Takođe, autorke navode da je jedan od važnih rezultata istraživanja i taj da oni ispitanici koji su sa nižim nivoima obrazovanja i nižim prihodima percipirali institucionalne barijere kao prisutnije jer im plaćanje obuka predstavlja dodatni teret a tome pridodaju i nespремnost poslodavca da ulaže u obučavanje zaposlenih na nižim položajima. Takođe, polovina ispitanika sa niskim obrazovanjem i najnižim prihodima svoju nevoljnost da se dodatno obrazuje opravdava i negativnim iskustvima učenja. Kada se govori o onima ispitanicima koji su već u procesu obrazovanja i aktivni participanti različitih obrazovnih programa, situacija je nešto drugačija. Za njih dispozicione barijere nisu problem jer su već doneli odluku da učestvuju u obrazovanju, pa time i obrazovne aktivnosti shvataju smislenim i značajnim. Kod ove kategorije ispitanika situacione i institucionalne barijere su problem. U Estoniji, oni koji participiraju u formalnom obrazovanju najčešće se suočavaju sa finansijskim problemima i vremenskim ograničenjima, problemima koji se vezuju za prevoz, ali i problemima koji se tiču nepripremljenosti za program. Iako oni donekle upravljaju problemima sa kojima se suočavaju, ukoliko izostane adekvatna istinska podrška u nekom trenutku, oni budu prisiljeni da odustanu od onoga što su započeli. Autorke zaključuju da otklanjanje dispozicionih barijera u obrazovanju i obučavanju u Estoniji treba da bude najviši prioritet. Takođe, one ukazuju na često iskrivljenu sliku učionice u formalnom obrazovanju koja se prenosi i na neformalno obrazovanje, kao i zastupljeno gledište da se obrazovanje vezuje za mlade. Ističu da je celokupnu paradigmu učenja ili doživotnog učenja potrebno promeniti diverzivnijim aktivnostima koje se smatraju učenjem (na primer, zajednice učenja). Između ostalog, u redukovanju dispozicionih barijera za učenje odraslih neophodno je kreirati pozitivno okruženje za učenje, a autorke upućuju da bi prve korake trebalo učiniti upravo od inicijalnog obrazovanja.

U studiji slučaja sprovedenoj 2007. godine u dva obrazovna centra u Ugandi, Nivagaba (Niwagaba, 2007) istraživao je šta utiče na participaciju odraslih u različitim programima učenja. U ovom istraživačkom poduhvatu autor je pokušao da odgovori na četiri ključna pitanja: U kojoj vrsti aktivnosti učenja su angažovani odrasli? Zašto odrasli participiraju u obrazovnim aktivnostima? Sa kojim barijerama

se susreću u procesu svog obrazovanja? Kojim se odbrambenim strategijama odrasli koriste u prevladavanju teškoća? Za potrebe ovog rada nema smisla interpretirati sve dobijene rezultate, ali je vredno ukazati na one koji govore o preprekama za učenje. U Nivagabinoj studiji slučaja starost se izdvojila kao ključna barijera, odnosno uverenje odraslih da su isuviše stari da uče, da se obrazovanje kao dugotrajan proces povezuje sa decom, ali ne i sa odraslima i da prisustvo efekata starenja samo otežava sam proces učenja. Interesantan podatak koji se sa ovom teškoćom može povezati jeste i onaj koji ukazuje da nekoliko učesnika izveštava i o sklonosti same zajednice ka ismevanju pojedinca koji nastavlja svoje obrazovanje jer ono ne „pristaje“ odraslima. U odnosu na sva ostala istraživanja o barijerama, ovom studijom dobijena je još jedna barijera koja se retko spominje, a to je primena tradicionalnih metoda učenja. Naime, učesnici ove studije mišljenja su da su navedene metode učenja prilično zastupljene u programima obrazovanja za odrasle umesto andragoških metoda, koje bi itekako bile odlična pomoć i podrška odraslima u savladavanju programa i napredovanju kroz sve njegove faze. Neki učesnici istraživanja ovome su dodali i problem krutog kurikuluma za odrasle koji je skrojen prema potrebama jednog regiona i generalizovan na sve ostale regione. I naposljetku, ne manje značajna prema mišljenju učesnika Nigavabine studije, jeste teškoća koja se tiče unutrašnjeg stanja samih učesnika obrazovnih programa odnosno često prisutan strah od ispita i same izloženosti ispitivanju. Posebno izražen strah od neuspeha sputava učešće odraslih u programima obrazovanja što se potvrđuje recimo velikim brojem učesnika u početnim fazama kursa, dok je do završne faze kursa taj broj znatno redukovan.

Dosadašnja istraživanja ukazala su na značaj identifikovanja ključnih barijera ili ometajućih faktora participacije odraslih u obrazovnim aktivnostima. Premda se na osnovu rezultata može zaključiti o izraženosti pojedinih kategorija barijera, može se reći da su sve one kontekstualno specifične i određene, te na njihovom otklanjanju treba pažljivo i postepeno raditi.

10. Zaključak

Iako neki rezultati istraživanja nisu mogli biti obuhvaćeni ovim radom, to nikako ne znači da nemaju svoj doprinos u razmatranju ove problematike. Svi navedeni rezultati i oni koji to nisu, mnoga gledišta, spomenuti predlozi i preporuke, pa čak i određene strategije i te kako imaju značajnog udela i svog doprinosa ovoj temi. Ipak, da bi se u potpunosti razumelo kako barijere u učenju odraslih deluju, oni koji pružaju obrazovne usluge odraslima kao njihovim krajnjim korisnicima trebalo bi da se usmeravaju ka višestrukim objašnjenjima o tome na šta se sve učenje odraslih odnosi a ne da učenje odraslih posmatraju samo iz jednog ugla, jedne ili dve perspektive. Ako realizatori programa teže ka tome da prikupe što više informacija o konzumentima svojih usluga, barijerama sa kojima se suočavaju i na koje načine ih ometaju u aktivnom učešću u obrazovnim programima i učenju uopšte, to će im biti lakše da strukturišu sama iskustva u učionici i okruženju u kome se programi realizuju. Time bi možda podstakli angažovanje svih odraslih učenika i aktivirali ne samo njihov

personalni razvoj već i refleksiju. Svaki nastavnik koji je identifikovao prepreke za učenje kod potencijalnih učenika može da uloži i određene napore za njihovo prevazilaženje, barem tamo gde one direktno od njih samih zavise. Neke je neophodno rešavati na globalnom nivou, te je dobro ukazati na neka potencijalna rešenja koja i te kako mogu poslužiti kao osnova za unapređivanje andragoške prakse.

Kao što je već spomenuto demografske karakteristike mogu biti jedna od ključnih barijera za odrasle učenike. Ova barijera mogla bi se premostiti uvođenjem učenja na daljinu uz sve prednosti savremene tehnologije. Time bi odrasli učenici bili oslobođeni odlazaka u institucije koje nude različite obrazovne programe, a koje su lokacijski prilično udaljene od mesta u kome žive i rade potencijalni korisnici spomenutih usluga. Učenje na daljinu pored brojnih prednosti omogućava i određenu fleksibilnost korisnicima, a to je pre svega samostalnost, učenje sopstvenim tempom, učenje od kuće ili na poslu u vreme koje sami odrede. Štaviše, korisnici mogu da uspostavljuju kontakte sa svojim predavačima pomoću tehnologije i različitih portala koje je uspostavila obrazovna ustanova. Na taj način otklanja se i često prisutan problem direktnog prisustva na predavanjima sa kojima se obično suočavaju odrasli učenici zaposleni puno radno vreme.

Takođe, potrebno je raditi i na otklanjanju i drugih vrsta pretnji na koje odrasli nailaze poput nedostatka dostupnih informacija o mogućnostima za obrazovanje. Rešenje bi moglo da se nađe i u adekvatnom angažovanju poslodavaca u širenju informacija, jer bilo koja vrsta obaveštenja zaposlenima može imati veću vrednost nego što se može zamisliti. Istovremeno, nužno je raditi i na medijskom širenju informacija kroz različite kampanje radi upoznavanja sa različitim obrazovnim ponudama i uslugama, ali i podrške da se u njima uzme aktivno učešće.

Govoreći o preprekama koje su karakteristične za radno okruženje čini se da je neke od njih lako prevazići unutar pravila i propisa preduzeća i samog ugovora o radu između poslodavca i zaposlenog. Poslodavac bi kroz pravne akte svog preduzeća mogao da definiše i uredi određene mere i načine oslobađanja zaposlenih radnih obaveza u slučajevima njihove profesionalne nadogradnje i unapređenja veština unutar raznih programa podučavanja. Takođe, unutar samog preduzeća mogu biti organizovani različiti programi obučavanja kojim bi bilo obuhvaćeno više zaposlenih pri čemu bi koristili imali i poslodavci i zaposleni.

Ne manje važna prepreka, a u današnje vreme čini se najprisutnija jeste nedostatak materijalnih sredstava koja bi odrasli investirali u svoje obrazovanje i samim tim i u kvalitet svog rada i napredovanja na radnom mestu. I za ovu prepreku mogla bi se ponuditi određena rešenja poput: (1) finansijske podrške od strane poslodavca u smislu utvrđivanja određenih fondova posebno namenjenih sa svrhom investiranja u unapređenje kvalifikacija zaposlenih, plaćenih odsustva ili posebnih dodataka na platu za one koji rade na svom profesionalnom usavršavanju, (2) pozajmica kod banaka posebno namenjenih obrazovanju zaposlenih koje bi bile ekonomski isplative u smislu niskih kamatnih stopa, (3) izrada akcionog plana finansijske podrške na lokalnom nivou svih onih odraslih koji učestvuju u različitim programima obuke, i mnoge druge.

I same institucije i organizacije koje pružaju obrazovne usluge treba da poseduju određen nivo fleksibilnosti i razumevanja za potrebe korisnika njihovih usluga

u smislu da se radi o odraslima koji su uglavnom zaposleni i/ili brinu o članovima porodice (deci i starim licima), te da se kao takvi ne mogu porediti sa tradicionalnim učenicima i decom. Čvrsta politika i propisi koji važe za tradicionalne učenike u slučaju odraslih su neprimenjivi već treba da budu u dovoljnoj meri fleksibilni da odgovore zahtevima odraslih polaznika. Njima je potrebno više pomoći i podrške od tradicionalnih učenika. Dakle, obrazovne institucije treba da ponude fleksibilne programe za odrasle korisnike kao što su večernji programi, programi koji se sprovode izvan radnog vremena i vikendima, i programi koji ne traju puno radno vreme i sa prilagođenim rasporedom zadataka i aktivnosti kako bi polaznici mogli da izbalansiraju porodične i poslovne uloge.

Naposletku, u ustanovama visokog obrazovanja, raznovrsnim centrima za profesionalno usavršavanje, centrima za doživotno obrazovanje, i istraživačkim jedinicama neophodno je više angažovanja u istraživanju stanja i potreba odraslih korisnika kako bi se shodno tome mogle izrađivati određene strategije izrade kurikuluma namenjenih obrazovanju odraslih, ponudila inicijalna rešenja određenih problema, kreirali programi koji će omogućiti polaznicima sticanje veština koje su ne samo potrebne već i primenjive na radnom mestu, te koje će im omogućiti veću efektivnost i produktivnost.

Određena rešenja i preporuke koje se takođe mogu naći na ovoj listi mogli bi se spomenuti i nabrojati, i premda zavređuju jednaku pažnju kao i sve ostale, one ovim radom opravdano ne mogu biti obuhvaćene. Dakako, sve one koje su ovim radom spomenute i one koje to nisu, dobra su osnova za njihovu dalju, dublju i temeljniju razradu i obuhvat kroz neke nove radove a kojima bi se učinili intenzivniji pokušaji unapređivanja andragoške prakse kod nas.

Literatura

- Bates, P & Aston J. (2004). *Overcoming Barriers to Adult Basic Skills in Sussex*. UK: Institute for Employment Studies.
- Benders, David S., Barriers to Learning for Adult Learners (December 5, 2011). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1362037> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1362037>
- Cross, P. (1981). *Adults as Learners: Increasing Participation and Facilitating Learning* (1st edition). San Francisco, USA: Jossey-Bass.
- Darkenwald, G. & Merriam M. (1982). *Adult Education: Foundations of Practice*. New York: Harper & Row.
- Deggs, D. (2011). Contextualizing the Perceived Barriers of Adult Learners in an Accelerated Undergraduate Degree Program. *The Qualitative Report*, 16 (6), 1540–1553.
- Eppley, K., & Corbett M. (2012). I'll see that when I believe it: A dialogue on epistemological difference and rural literacies. *Journal of Research in Rural Education*, 27 (1), 1–9.
- Falasca, M. (2011). Barriers to adult learning: Bridging the gap. *Australian Journal of Adult Learning*, 51 (3), 583–590.

- Kokkos, A. (2005). *Adult learning. Investigating the domain*. Athens: Metaixmio.
- Kulić, R. i Despotović M. (2005). *Uvod u andragogiju*. Svet knjige: Beograd.
- Larson A. & Milana M. (2006). Barriers toward Participation to Adult Education and Training. Paper presented at the European Conference on Educational Research, University of Geneva, 13–15 Septembar 2006.
- Long, B. (1991): Evolution of a formal knowledge base. in J. Peters, P. Jarvis and associates (Eds.), *Adult Education* (pp.66-96). San Francisco: Jossey-Bass.
- MacKeracher, D., Suart T. & Potter J. (2006). Barriers to Participation in Adult Learning - State of the Fields Report (<http://en.copian.ca/library/research/sotfr/barriers/barriers.pdf>)
- Niki, L. & Karalis T. (2016): *Motives and Barriers of Adults Learners in Initial Vocational Education in Greece*. Greece: University of Patras.
- Niwagaba, E. (2007): *Participation of adults in learning programmes: A case study done in two adult learning centres in Uganda*. Norway: Department of Special Needs Education, Faculty of Education, University of Oslo.
- OECD (2019), Getting Skills Right: Engaging low-skilled adults in learning, (<http://www.oecd.org/employment/emp/engaging-low-skilled-adults-2019.pdf>)
- Roegers, A. (1999). *Adult education*. Athens: Metaixmio.
- Rogers, A., & Horrocks N. (2010). *Teaching adults*. McGraw-Hill: Open University Press.
- Rosmaa, E. L. & Saar E. (2011). *Barriers to and in Participation in Lifelong Learning – Country Report in Estonia*. Tallin University: Institute for International and Social Studies.
- Savićević, D. (2007). *Osobnosti učenja odraslih*. Beograd: ZUNS.
- Sinel, T. (2011). *Lifelong learning matters*. Washington, USA.
- Yu-Yin, L. (2011). Older Adult's Motivation to Learn in Higher Education. *Adult Education Research Conference*. (<https://newprairiepress.org/aerc>)
- Ricardo, R., Bora B., Camilloni F., Lizon L., Cavaca M., Sinha P., Kendera P. & Egentemayer R. (2015). Participation and non-participation in adult education and learning: A comparative study between Portugla, Italy, Hungary, and India. In R. Egentemayer (Ed.): *Adult Education and Lifelong Learning in Europe and Beyond* (pp. 149–168). Peter Lang GmbH.

Dragana Jovanović

REVIEW AND ANALYSIS OF CONTEMPORARY RESEARCHES ON ADULT PARTICIPATION BARRIERS IN EDUCATIONAL ACTIVITIES

Summary: Adult education in Serbian educational system is in continuing changing, evolving and expanding. Numerous research conducted around the world and in our country suggests on an increasing number of adults who taking active part in education

and learning. However, despite the state of the art advances in technology that greatly influence the improvement, accessibility and quality of adult education, adult learners still face with the different barriers of participation in educational activities. As this topic occupies a significant place in various national and international studies, this paper focuses on the review and analysis of the most significant studies on the actual concept of obstruction in adult education and learning. The aim of this paper is that on the basis of theoretical and methodological approach to gain an insight into current adult participation barriers in education, and above all to come to certain relevant conclusions from which may arise some implications for improving andragogical practice in the Republic of Serbia.

Key words: *barriers, participation, concept of obstruction, educational activities, andragogy.*

dragana.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

**ПСИХОЛОГИЈА
И КВАЛИТЕТ ЖИВОТА**

DOŽIVLJAJ TELA, SAMOPOŠTOVANJE I KVALITET ŽIVOTA STUDENATA PSIHLOGIJE I STUDENATA FAKULTETA SPORTA I FIZIČKOG VASPITANJA¹

Sažetak: Osnovni cilj istraživanja je utvrditi da li postoje razlike u doživljaju tela, samopoštovanju i kvalitetu života na poduzorcima studenata psihologije i studenata sporta i fizičkog vaspitanja. Ispitane su i polne razlike. Primenjene su Skala prihvatanja tela (Mendelson, White, & Mendelson, 1997), Skala aktuelnog samopoštovanja (Heatheron & Polivy, 1991) i Upitnik o kvalitetu života (WHOQOL Brief, 1998). Uzorak čini 149 studenata prve godine psihologije (73) i sporta i fizičkog vaspitanja (76). Studenti sporta više prihvataju svoju težinu (doživljaj vlastite težine) u odnosu na studente psihologije ($t = 2.18, p = .03$). Aspekte kvaliteta života fizičko zdravlje ($t = 2.74, p = .01$) i socijalne relacije ($t = 2.11, p = .04$) studenti sporta procenjuju kao bolje, dok je okruženje ($t = -2.31, p = .02$) bolje procenjeno kod studenata psihologije. Studenti sporta se, u odnosu na studente psihologije, više bave sportom profesionalno ($\chi^2 = 12.02, p = .001$) i rekreativno ($\chi^2 = 25.69, p < .001$), i provode više sati nedeljno u vežbanju ($t = 8.75, p < .001$). Primenom Skale prihvatanja tela utvrđeno je da su razlike među poduzorcima u pogledu samopoštovanja usko vezane za samopoštovanje u oblasti telesnog izgleda – fizičku težinu, što nije registrovano Skalom aktuelnog samopoštovanja, čak ni na dimenziji fizički izgled. Dobijeni nalazi su sagledani u kontekstu profesionalnog izbora studenata.

Ključne reči: doživljaj tela, samopoštovanje, kvalitet života, student

1. Uvod

U razumevanju mentalnog zdravlja ljudi, u novije vreme fokus se pomera sa udela psihopatoloških fenomena koji utiču na mentalno zdravlje pojedinca na udeo pozitivnih iskustava, osobina ličnosti i uslova koji promovišu razvoj i optimalno funkcionisanje ljudi. Savremene koncepcije mentalnog zdravlja u fokus stavljaju pojmove kao što su kvalitet života, zadovoljstvo životom, psihološko blagostanje,

¹ Rad je nastao u okviru projekta Filozofskog fakulteta u Nišu „Primenjena psihologija u funkciji kvaliteta života pojedinca u zajednici“, broj odluke 183/1-16-9-01

socijalno blagostanje i subjektivno blagostanje (Diener, 1984, 1998, 2000; Diener et al., 1999; 2009; Linley et al., 2006; Ryff, 1989; Snyder & Lopez, 2002; Sligman & Csikszentmihalyi, 2000, prema Anđelković & Hadži Pešić, 2013; Hadži Pešić & Anđelković, 2013).

Kvalitet života kako ga definiše Svetska zdravstvena organizacija (WHO, 1998) podrazumeva percepciju životne pozicije osobe u kontekstu kulture i sistema vrednosti u kojem živi, u odnosu na njegove ciljeve, očekivanja, standarde i interesovanja. Zavisi od fizičkog i mentalnog zdravlja, nivoa nezavisnosti, socijalnih odnosa, ličnih uverenja, kao i glavnih karakteristika sredine u kojoj pojedinac živi. Više autora (Felce & Perry, 1993; Cummins, 2000, prema Anđelković & Hadži Pešić, 2013) deli stanovište da je u objašnjenju kvaliteta života pored objektivnih mera kao pokazatelja stvarnosti, neophodno uključiti i doživljajnu, subjektivnu procenu objektivnih faktora, kao i lični razvoj.

Prema Kaminsu (Cummins, 2000, prema Anđelković & Hadži Pešić, 2013) subjektivnu komponentu kvaliteta života čini materijalno blagostanje, emocionalno blagostanje, zdravlje, produktivnost, intimnost, sigurnost i pripadanje zajednici, a objektivnu komponentu kulturalno relevantne mere objektivnog blagostanja. Odnos između subjektivne i objektivne komponente kvaliteta života nije linearan, povezanost je slaba, ali se u objektivno lošim uslovima ta povezanost povećava.

Neke od varijabli ličnosti koje su značajno povezane sa subjektivnim kvalitetom života su ekstraverzija, neuroticizam, samopoštovanje, lokus kontrole i optimizam (Diener et al., 2005, prema Anđelković & Hadži Pešić, 2013). Istraživanja polnih i starosnih razlika u pogledu izraženosti subjektivnog kvaliteta života daju kontradiktorne rezultate. Sa druge strane, postoji pozitivna povezanost zadovoljstva životom i obrazovnog nivoa, a takođe su osobe koje žive u braku ili vezi zadovoljnije životom od osoba koje žive same, nisu bile u braku ili su razvedene ili udovci (Anđelković & Hadži Pešić, 2013).

Ukoliko izuzmemo udeo bazičnih osobina ličnosti u objašnjavanju subjektivno doživljenog kvaliteta života, samopoštovanje predstavlja jednu od varijabli ličnosti koja značajno doprinosi subjektivnom doživljaju kvaliteta života pojedinca. U savremenoj psihološkoj literaturi se samopoštovanje definiše kao evaluativni deo self-koncepta koji se izražava u pozitivnim i negativnim osećanjima prema sebi samom i ukazuje na stepen u kome osoba veruje za sebe da je značajna i vredna (Coopersmith, 1967, prema Todorović, 2005). Naime, jedan od centralnih konstrukata u razumevanju ličnosti tokom proteklog veka bio je self-koncept (samopojmanje, svest o sebi) (James, 1910; Sullivan 1953; Kohut, 1970; Kernberg, 1970; Rosenberg, 1979; Mead, 1933; Epstein, 1982; Burns, 1979; Bandura, 1977; Coopersmith, 1967; Marsha & Shaveson, 1986, prema Todorović, 2005), koji ima dva neodvojiva aspekta: sliku o sebi i samoevaluativni deo te samodeskripcije – samopoštovanje.

Rozenberg (Rosenberg, 1979) samopoštovanje definiše kao opšti stav koji osoba ima o sebi kao o celokupnoj ličnosti. Smatra da je u razumevanju samopoštovanja od presudnog značaja poznavanje specifičnih vrednosti i težnji self-a na kojima se ono zasniva. Heterton i Polavi (Heatherton & Polivy, 1991) na samopoštovanje gledaju i kao na crtu ličnosti i kao na stanje, odnosno smatraju da postoji stabilnost

generalnih verovanja i vrednovanja sebe, ali koja u određenim trenucima mogu biti poljuljana. Kupersmith (Coopersmith, 1967, prema Todorović, 2005) pod samopoštovanjem podrazumeva evaluaciju kojom pojedinac odražava stav (ne)prihvatanja sebe, što ukazuje na stepen uverenja osobe u sopstvene sposobnosti, važnost, uspešnost ili vrednost.

Osobe koje imaju visoko samopoštovanje manje su osetljive na neuspeh i kritiku zbog toga što ih ne doživljavaju kao pretnju, takve osobe lakše podnose stres zbog osećanja kontrole i optimizma, kao i zbog vere u svoje sposobnosti. One preuzimaju aktivnosti koje su orijentisane na problem, dok osobe niskog samopoštovanja izražavaju potrebu za podrškom i žale sebe. Samopoštovanje može da se uzme za primarni indikator pozitivne prilagođenosti pojedinca i vrlo je bitan konstrukt za uspešnost pojedinca u veoma raznovrsnim područjima (Todorović, Zlatanović, Stojiljković i Todorović, 2009). Svi ovi benefiti visokog samopoštovanja mogu doprineti doživljaju boljeg kvaliteta života.

Ulogu tela i značaj doživljaja sopstvenog tela za razvoj i stukturisanje ličnosti u psihološkoj literaturi prvi ističu psihoanalitičari (Freud, 1957; Schilder, 1951; Federn, 2002; Fenichel, 1961; Reich, 1988; Alexander, 1950, prema Anđelković, Vidanović, Grbeša i Nedeljković, 2009). Fisher (1970, prema Anđelković i sar., 2009) smatra da doživljaj vlastitog tela igra značajnu ulogu u formiranju i održanju identiteta i autonomije osobe. Doživljaj vlastitog tela je jedna od osnova slike o sebi i značajno utiče na formiranje i integritet ličnosti. Slika tela je mentalna reprezentacija osećanja sopstvene telesnosti i predstavlja sistem međusobno povezanih predstava, ideja i emocija o vlastitom telu. Slika tela je subjektivna, dinamična, osetljiva na promene rapoloženja, okoline, interpersonalnih odnosa i promene fizičkog izgleda.

Samopoštovanje je blisko povezano sa slikom tela (Lerner et al., 1973, prema Fortman, 2006), pa ovaj konstrukt zaslužuje bliže istraživanje. Ljudi sa niskim samopoštovanjem često osećaju socijalnu anksioznost i pojačano obraćaju pažnju na to kako ih drugi vide, posvećeni su svom fizičkom izgledu i brinu o tome kako izgledaju u očima drugih (Heatherton & Wyland, 2003). Istraživanja pokazuju da postoje visoke korelacije između globalnog samopoštovanja i samoevaluacije fizičkog izgleda kroz čitav životni vek (Harter, 1993), kao i da je veza između nezadovoljstva telom i samopoštovanja mnogo jača kod devojaka nego kod muškaraca (Lowery et al., Mintz & Betz, 1986, prema Fortman, 2006).

Telesno samopoštovanje (samoprihvatanje tela) se obično tretira globalno, bez obzira da li je mereno na osnovu upitnika samoizveštaja (Grei, 1977; Harter, 1985, 1988; Mendelson & White, 1985), otvorenog intervjua (Allon, 1979), ili kao reakcija na reči u vezi sa telom (Secord & Jourard, 1953). S druge strane, ima i autora koji navode da telesno samopoštovanje nije nužno globalno, već da može imati i različite domene (Allon, 1979; Franzoi & Shields, 1984; Mendelson & White, 1982, 1985; Mendelson, White, & Mendelson, 1996). Tako se nečija osećanja u vezi sa težinom mogu razlikovati od osećanja o opštem izgledu, kao i što sramota koja je izazvana socijalnom stigmom vezanom za preteranu telesnu težinu (Allon, 1979) može biti nezavisna od drugih aspekata telesnog poštovanja.

Poslednjih godina, istraživanja koja se odnose na sliku tela, ponašanje u vezi sa ishranom i percipiranu zdravstvenu kompetenciju ukazala su na to da ti koncepti

igraju značajnu ulogu u kvalitetu života ljudi. Nalazi većeg broja istraživanja dosledno ukazuju na to da što je veća briga/nezadovoljstvo pojedinaca telom, to je lošiji kvalitet života, odnosno da što je manja zabrinutost oko oblika tela kod žena i što je manje nezadovoljstvo oko opšteg izgleda tela kod muškaraca, to je bolji kvalitet života ovih pojedinaca (Cox et al., 2010, 2011; Kolodziejczyk et al., 2015; Sanftner, 2011; Silva, Campos, & Maroko, 2018).

Imajući u vidu teorijske postavke i rezultate istraživanja navedenih u prethodnom tekstu o doprinosu slike i doživljaja tela, telesnog i opšteg samopoštovanja na kvalitet života, kao i to da su ljudi različitog profesionalnog usmerenja manje ili više usmereni na telo i različito investiraju u taj domen, postavljen je osnovni problem istraživanja: ispitati da li postoje razlike između poduzoraka studenata Depratmana za psihologiju i studenata Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja u stepenu izraženosti dimenzija doživljaja tela, samopoštovanja i kvaliteta života. Istraživanje će obuhvatiti i ispitivanje polnih razlika u stepenu izraženosti dimenzija doživljaja tela, samopoštovanja i kvaliteta života. Pored toga, cilj istraživanja je utvrditi da li se studenti različitog fakulteta/pola međusobno razlikuju po tome da li se i koliko dugo, profesionalno i rekreativno bave sportom, kao i po tome koliko sati nedeljno vežbaju, jer i ovakvi obrasci ponašanja jesu deo šireg konteksta glavnog istraživačkog pitanja. Osnovna hipoteza istraživanja je da postoje statistički značajne razlike između dva poduzoraka studenata različitog profesionalnog izbora u stepenu izraženosti dimenzija doživljaja tela, samopoštovanja i kvaliteta života. Pretpostavka je i da postoje statistički značajne razlike između ispitanika različitog pola u stepenu izraženosti pomenutih varijabli istraživanja.

2. Metod

2.1. Uzorak

Uzorak čini 149 studenata prve godine osnovnih akademskih studija, starosti od 19 do 29 godina ($M = 19.84$, $SD = 1.49$). Uzorak je sačinjen od poduzorka studenata Depratmana za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i to njih 73 (16 muškog i 57 ženskog pola) i poduzorka studenata Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu – njih 76 (50 muškog i 26 ženskog pola). Poduzorcima odražavaju polnu strukturu koja je karakteristična za ove departmane. U celom uzorku se 21 ispitanik profesionalno bavi sportom, a njih 74 rekreativno.

2.2. Instrumenti istraživanja

- Doživljaj vlastitog tela je operacionalno definisan preko mera na Skali prihvatanja tela (Body Esteem Scale – BES; Mendelson, White, & Mendelson, 1997) za adolescente i odrasle. Instrument ima tri subskale: izgled (opšta osećanja o vlastitom izgledu) – sastoji se od 10 stavki ($\alpha = .860$), težina (zadovoljstvo vlastitom težinom) – 8 stavki ($\alpha = .874$), atribucija (procene drugih o nečijem telu i izgledu) – 5 stavki ($\alpha = .629$). Ispitanici

navode svoj stepen slaganja sa tvrdnjama pomoću petostepene Likertove skale od 0 (*nikada*) do 4 (*uvek*). Stavke koje nisu afirmativne se obrnuto skoruju.

- Samopoštovanje je operacionalizovano preko skorova na Skali aktuelnog samopoštovanja – State of Self-Esteem Scale (Heatherton & Polivy, 1991) – sadrži 20 stavki preko kojih se procenjuje samopoštovanje ispitanika u datom trenutku uz pomoć petostepene skale (od 1 – *uopšte ne*; do 5 – *izuzetno mnogo*). Meri tri komponente aktuelnog samopoštovanja: aktuelnu samoprocenu fizičkog izgleda (6 stavki), socijalne adekvatnosti (7 stavki) i intelektualne sposobnosti (7 stavki). Pouzdanost svih subskala na ispitivanom uzorku je na zadovoljavajućem nivou/dobra (Kronbah α sa sve skale redom iznosi .757; .807; .790).
- Kvalitet života je operacionalno definisan preko mera na skraćenoj verziji Uptinika o kvalitetu života Svetske zdravstvene organizacije (World Health Organization Quality of Life – Brief, 1998). Sadrži 24 ajtema na koje ispitanici daju odgovore na petosepenoj skali Likertovog tipa (od 1 do 5), kao i 2 ajtema koji se odnose na globalnu subjektivnu procenu kvaliteta života, odnosno zdravlja. Kvalitet života je operacionalizovan preko četiri subskele:
 - 1) fizičko zdravlje – aktivnosti, treman lekovima, energija, pokretljivost, prisustvo bola, kvalitet sna, kapacitet za rad;
 - 2) psihološko zdravlje – zadovoljstvo fizičkim izgledom, negativne i pozitivne emocije, samopouzdanje;
 - 3) socijalne relacije – interpersonalni odnosi, socijalna podrška, seksualna aktivnost;
 - 4) okruženje – finansijski resursi, mogućnosti za rekreaciju i odmor.Mere pouzdanost subskala na ispitivanom uzorku:
 - 1) subskala fizičko zdravlje (7 stavki) ima nezadovoljavajuću pouzdanost interne konzistencije ($\alpha = .594$). Kada se iz ove subskele izbaci stavka broj 4 (“Koliko Vam je potreban medicinski tretman da biste funkcionisali u svakodnevnom životu?”) mera pouzdanost ove subskele je na zadovoljavajućem nivou ($\alpha = .713$) i u tom obliku je korišćena;
 - 2) subskala psihološko zdravlje (6 stavki) ima nezadovoljavajuću pouzdanost interne konzistencije ($\alpha = .532$). Kada se iz subskele izbaci stavka broj 26 (“Koliko često imate negativna osećanja kao što su tuga, očaj, anksioznost, depresivnost?”) mera pouzdanost ove subskele je na zadovoljavajućem nivou ($\alpha = .799$) i u tom obliku je korišćena;
 - 3) subskala socijalne relacije (3 stavke) je subskala koja nema zadovoljavajuću pouzdanost interne konzistencije ($\alpha = .313$). Pouzdanost ove skale se ne bi poboljšala ni nakon izbacivanja određenih ajtema pa je korišćena u originalnom obliku;
 - 4) subkala okruženje (8 stavki) ima zadovoljavajuću pouzdanost interne konzistencije ($\alpha = .720$) na ispitivanom uzorku.
- Sociodemografske registrovane varijable: pol; uzrast; da li se ispitanici aktivno profesionalno bave sportom (*da/ne*) i ako da koliko dugo; da li se

ispitanici rekreativno bave sportom (*da/ne*) i ako da koliko dugo; koliko sati nedeljno ispitanici vežbaju.

Imajući u vidu da uzorak istraživanja čini i poduzorak studenata Fakulteta sporta i fizičkog vapitanja kao i zahteve ove profesije, u istraživanje je uključena i Skala prihvatanja tela (Mendelson, White, & Mendelson, 1997) iako instrument za merenje aktuelnog samopoštovanja (Heatherton & Polivy, 1991) obuhvata i subska-lu vezanu za fizički izgled.

3. Rezultati

3.1. Deskriptivna statistika za ceo uzorak

Tabela 1. Deskriptivna statistika – doživljaj tela, samopoštovanje i kvalitet života

	<i>n</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Doživljaj tela - izgled	144	1	39	26.97	6.77
Doživljaj tela - težina	144	0	33	21.78	6.46
Doživljaj tela - atribucija	144	1	19	11.20	3.44
Aktuelno samopoštovanje – intelektualna sposobnost	144	8	35	27.21	4.96
Aktuelno samopoštovanje – socialna adekvatnost	142	7	35	27.87	5.56
Aktuelno samopoštovanje – fizički izgled	142	7	30	22.71	4.19
Subjektivna procena kvaliteta života	149	1	5	3.97	0.83
Subjektivna procena zdravlja	149	1	5	3.95	0.94
Fizičko zdravlje (bez 4.)	144	10	30	21.50	3.74
Psihičko zdravlje (bez 26.)	141	8	25	19.40	3.43
Socijalne relacije	143	7	15	11.49	1.99
Okruženje	148	11	39	26.93	4.50

Tabela 2. Deskriptivna statistika – bavljenje sportom

	<i>n</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Godine bavljenja profesionim sportom	25	1	16	9.44	4.75
Godine bavljenja sportom rekreativno	64	0.2	16	8.49	4.56
Sati nedeljnog vežbanja	147	0	28	5.74	5.47

3.2. Razlike u stepenu izraženosti doživljaja tela, samopoštovanja i kvaliteta života između poduzoraka studenata različitog profesionalnog usmerenja

S obzirom na to ispitivani poduzorcji studenata različitih fakulteta nisu bili ujednačeni po polu testirno je da li postoji interakcija između varijabli pol i tip fakulteta. Rezultati niza analiza kovarijansi sa osnovim varijablama (dimenzije doživljaja tela, aktuelnog samopoštovanja i kvaliteta života) i faktorima pol i tip fakulteta pokazali su da ni u jednom slučaju ne postoji statistički značajna interakcija pola i tipa

fakulteta. U nastavku sledi zasebno prikaz analiza razlika s obzirom na tip fakulteta, kao i prikaz analiza polnih razlika, na celom uzorku.

Tabela 3. Razlike između studenata različitog fakuleta u stepenu izraženosti dimenzija doživljaja tela

	Fakultet	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Doživljaj tela – izgled	sfv ¹	72	27.43	6.49	0.82	.41
	psi ²	72	26.50	7.06		
Doživljaj tela – težina	sfv ¹	73	22.92	6.08	2.18	.03*
	psi ²	71	20.61	6.67		
Doživljaj tela – atribucija	sfv ¹	71	11.45	3.35	0.86	.39
	psi ²	73	10.96	3.53		

Napomena. ¹Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja; ²Deatman za psihologiju

Jedina statistički značajna razlika između studenata različitih fakulteta u pogledu doživljaja vlastitog tela postoji na dimeziji doživljaja vlastite težine – studenti Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja svoju težinu procenjuju kao bolju i više je prihvataju u odnosu na studente psihologije (Tabela 3). U pogledu izraženosti dimenzija aktuelnog samopoštovanja nema statistički značajnih razlika među ispitivanim poduzorcima (Tabela 4).

Tabela 4. Razlike između studenata različitog fakuleta u stepenu izraženosti dimenzija aktuelnog samopoštovanja

	Fakultet	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Aktuelno samopoštovanje – intelektualna sposobnost	sfv ¹	72	27.69	4.15	1.18	.24
	psi ²	72	26.72	5.64		
Aktuelno samopoštovanje – socialna adekvatnost	sfv ¹	70	28.30	5.05	0.90	.37
	psi ²	72	27.46	6.02		
Aktuelno samopoštovanje – fizički izgled	sfv ¹	70	22.96	3.50	0.69	.49
	psi ²	72	22.47	4.78		

Napomena. ¹Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja; ²Deatman za psihologiju

Tabela 5. Razlike između studenata različitog fakuleta u stepenu izraženosti dimenzija kvaliteta života

	Fakultet	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Subjektivna procena kvaliteta života	sfv ¹	76	4.07	0.85	1.49	.14
	psi ²	73	3.86	0.80		
Subjektivna procena zdravlja	sfv ¹	76	4.07	0.93	1.60	.11
	psi ²	73	3.82	0.93		

Fizičko zdravlje (bez 4.)	sfv ¹	74	22.31	3.30	2.74	.01**
	psi ²	70	20.64	4.00		
Psihičko zdravlje (bez 26.)	sfv ¹	72	19.50	3.40	0.36	.72
	psi ²	69	19.29	3.49		
Socijalne relacije	sfv ¹	72	11.83	1.97	2.11	.04*
	psi ²	71	11.14	1.96		
Okruženje	sfv ¹	75	26.09	4.30	-2.31	.02*
	psi ²	73	27.78	4.57		

Napomena. ¹Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja; ²Depatman za psihologiju

Kada imamo u vidu razlike ispitivanih poduzoraka u pogledu subjektivno procenjenog kvalitetata života, statistički značajne razlike postoje na dimenzijama fizičkog zdravlja i socijalnih relacija (studenti sporta i fizičkog vaspitanja fizičko zdravlje i socijalne relacije procenjuju kao bolje u odnosu na studente psihologije), kao i na dimenziji okruženja koje studenati psihologije procenjuju kao bolje, u odnosu na studente sporta i fizičkog vaspitanja (Tabela 5).

3.3. Polne rezlike u stepenu izraženosti doživljaja tela, samopoštovanja i kvaliteta života

Rezultati testiranja polnih razlika pokazali su da nema statistički značajnih razlika između ispitanika različitog pola na dimenzijama koje se tiču doživljaja i prihvatanja tela: izgled $t(2,144) = 0.60, p = .055$; težina $t(2,144) = 1.42, p = .157$; atribucija $t(2,144) = -0.14, p = .888$. Pored toga, na ispitivanom uzorku nema statistički značajnih polnih razlika ni na dimenzijama aktuelnog samopoštovanja: intelektualna sposobnost $t(2,144) = -0.18, p = .858$; socialna adekvatnost $t(2,142) = -1.13, p = .262$; fizički izgled $t(2,142) = -0.07, p = .942$.

Kada posmatramo varijable vezane za procenu kvaliteta života utvrđeno je par statistički značajnih polnih razlika. U pogledu generalne subjektivne procene kvaliteta života postoje polne razlike $t(2,149) = 2.04, p = .04$. Ispitanici muškog pola procenjuju kvalitet života generalno gledano kao bolji ($M = 4.12, SD = 0.69$), u odnosu na ispitanike ženskog pola ($M = 3.84, SD = 0.92$). Pored toga, postoje polne razlike i u proceni fizičkog zdravlja $t(2,144) = 2.17, p = .03$ – više skorove postižu studenti muškog pola ($M = 22.22, SD = 3.06$), nego studenti ženskog pola ($M = 20.91, SD = 4.14$).

Između poduzoraka studenata različitog pola nisu utvrđene statistički značajne razlike u pogledu kvaliteta života na sledećim dimenzijama: generalna subjektivna procena zdravlja $t(2,149) = 1.33, p = 0.18$; psihičko zdravlje $t(2,141) = 0.08, p = 0.94$; socijalne relacije $t(2,143) = 0.39, p = 0.69$; i okruženje $t(2,148) = -1.75, p = 0.08$.

3.4. Razlike između poduzoraka u pogledu bavljenja sportom

Rezultati Hi kvadrat testa pokazuju da se ispitanici iz poduzorka studenata Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja i studenata psihologije međusobno statistički značajno razlikuju po tome da li se profesionalno bave sportom ili ne ($\chi^2(2,148) = 12.02, p = .001$), pri čemu se studenti Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja više bave profesionalnim sportom (Tabela 6). Studenati Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja se statistički značajno više rekreativno bave sportom od studenata psihologije ($\chi^2(2,145) = 25.69, p < .001$) (Tabela 7).

Tabela 6. Frekvence ispitanika po kategorijama varijabli tip fakulteta i profesionalno bavljenje sportom

Fakultet		Profesionalno sport		Ukupno
		da	ne	
sporta i fizičkog vaspitanja	<i>n</i>	18	57	75
	% u okviru fakultet	24.00	76.0	100.0
	% u okviru profesionalno sport	85.71	44.88	50.68
psihologija	<i>n</i>	3	70	73
	% u okviru fakultet	4.11	95.89	100.00
	% u okviru profesionalno sport	14.29	55.12	49.32

Tabela 7. Frekvence ispitanika po kategorijama varijabli tip fakulteta i rekreativno bavljenje sportom

Fakultet		Rekreativno sport		Ukupno
		da	ne	
sporta i fizičkog vaspitanja	<i>n</i>	52	20	72
	% u okviru fakultet	72.22	27.78	100.00
	% u okviru profesionalno sport	70.27	28.17	49.66
psihologija	<i>n</i>	22	51	73
	% u okviru fakultet	30.14	69.86	100.00
	% u okviru profesionalno sport	29.73	71.83	50.34

Studenti Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja statistički značajno ($t(2,147) = 8.75, p < .001$) više sati nedeljno provode u vežbanju ($M = 8.87, SD = 5.27$) nego studenti psihologije ($M = 2.49, SD = 3.39$). Ova dva poduzorka ne razlikuju se statistički značajno po dužini bavljenja sportom bilo profesionalno ($t(2,25) = 0.04, p = .968$) ili rekreativno ($t(2,64) = 2.01, p = .055$).

Rezultati Hi kvadrat testa pokazuju da se ispitanici različitog pola međusobno statistički značajno razlikuju po tome da li se profesionalno bave sportom ili ne ($\chi^2(2, 148) = 7.52, p = .006$), pri čemu se studenti muškog pola više profesionalno bave sportom. Pored toga, studenti muškog pola se statistički značajno više rekreativno bave sportom od studenata ženskog pola ($\chi^2(2, 145) = 6.03, p = .014$).

Studenti muškog pola statistički značajno ($t(2, 147) = 4.73, p < .001$) više sati nedeljno provode u vežbanju ($M = 8.01, SD = 5.82$) od studenata ženskog pola ($M = 3.90, SD = 4.41$). Što se tiče dužine bavljenja sportom nema statistički značajnih polnih razlika bilo da je u pitanju profesionalno ($t(2, 25) = 0.48, p = .641$) ili rekreativno ($t(2, 64) = 1.63, p = .107$) bavljenje sportom.

4. Diskusija i zaključak

Osnovni problem ovog istraživanja bio je ispitati da li postoje razlike između poduzoraka studenata psihologije i studenata Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja u stepenu izraženosti dimenzija doživljaja tela, samopoštovanja i kvaliteta života. Pored toga, ispitane su i polne razlike u pogledu doživljaja tela, samopoštovanja i kvaliteta života, kao i razlike s obzirom na profesionalno/rekreativno bavljenje sportom i vreme provedeno u vežbanju. Prilikom postavke osnovnog istraživačkog pitanja imali smo u vidu da je samopoštovanje jedna od varijabli ličnosti za koju istraživanja pokazuju da je značajno povezana sa subjektivnim kvalitetom života (Diener et al., 2005; prema Anđelković & Hadži Pešić, 2013), kao i to da su koncepti kao što su doživljaj tela, samoprihvatanje tela ili telesno samopoštovanje u uskoj vezi sa samopoštovanjem uopšte (Harter, 1993).

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da se studenati Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja statistički značajno više bave sportom (profesionalno i rekreativno) i provede više sati nedeljno u aktivnosti fizičkog vežbanja u odnosu na studenata psihologije, što je s obzirom na njihov profesionalni izbor i očekivano.

Studenti sporta i fizičkog vaspitanja aspekte kvaliteta života fizičko zdravlje i socijalne relacije procenjuju kao bolje u odnosu na studente psihologije. Jedini aspekt kvaliteta života koji student psihologije procenjuju kao bolji u odnosu na studente sporta je dimenzija okruženje, koja je više situaciono određena. Dalje, studenti sporta svoju težinu procenjuju kao bolju i više je prihvataju u odnosu na studente psihologije (dimezija doživljaja vlastite težine).

Imajući u vidu centralno mesto tela u sportu, nije iznenađujuće da su sportisti visoko svesni funkcionalnosti i izgleda svog tela. Istraživanja dosledno pokazuju da sportisti oba pola, naročito sportisti na višim nivoima, pokazuju pozitivniju sliku tela u odnosu na nesportiste (Petrie & Greenleaf, 2011; Hausenblas & Downs, 2001). Sportisti se, u odnosu na nesportiste, telesno više približavaju socijalno datim idealima tela što može dovesti do povećanja zadovoljstva telesnim izgledom (Brownell, 1991). Takođe, istraživanja pokazuju da je bavljenje fizičkom aktivnošću povezano sa povećanjem "pozitivnih" psiholoških karakteritika (kao što su više samopouzdanje, niži nivoi anksioznosti i depresije), a koje su u vezi a pozitivnijom slikom tela (Fox, 2000; Landers & Arent, 2001).

S druge strane, zbog pritiska specifičnog za visoke nivoe bavljenja sportom, sportisti mogu biti pod rizikom od razvoja poremećaja ishrane ili ponašanja poput ekscisivnog vežbanja kako bi dostigli određenu telesnu formu i figuru željenu za

određeni sport, što sve može dovesti do negativnih fizičkih i psihičkih posledica (Petrie & Greenleaf, 2011). U ispitivanom poduzorku studenata sporta i fizičkog vaspitanja većina njih se ne bavi sportom profesionalno, već rekreativno (oko 70% njih) pa je pretpostavka da ni pritisak specifičan za visoke nivoe bavljenja sportom kod njih ne dolazi do izražaja, već da je moguće da do izražaja dolaze pozitivni aspekti redovnog rekreativnog bavljenja sportom. Za razliku od njih, svega oko 30% studenata psihologije je uključeno u rekreativno bavljenje sportom, a manje od 5% njih se sportom bavi profesionalno.

Iako rezultati metaanalize (Hausenblas & Downs, 2001) pokazuju da sportisti generalno imaju pozitivniju sliku tela od nesportista, rezultati takođe pokazuju da sportisti koji se profesionalno bave sportom na koledžu imaju pozitivniju sliku tela od rekreativnih sportista, i da sportisti takmičari moguće imaju više psihosocijalnih benefita koji su vezi sa fizičkom aktivnošću. Ipak, nedostaje sveobuhvatajuća multivarijantna analiza mehanizama (psiholoških, socijalnih i faktora sredine) koji dovode do pozitivnije slike tela kod sportista u odnosu na nesportiste. Imajući u vidu da se studenti Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja više bave sportom i profesionalno i rekreativno u odnosu na studente psihologije, očekivalo se da će benefiti tih obrazaca ponašanja doprineti većim razlikama poduzoraka na ispitivanim varijablama. Moguće da bi razlike između ispitivanih poduzoraka bile izraženije da je istraživanjem obuhvaćeno više profesionalnih sportista, ili da su umesto studenta sporta drugi poduzorak činili studenti koji su profesionalni sportisti.

U pogledu izraženosti dimenzija aktuelnog samopoštovanja nema statistički značajnih razlika među ispitivanim poduzorcima studenata. Autorke Tubić, Đorđić i Poček (2012) ispitivale su razlike u nekim dimenzijama self koncepta kod adolescenata različitog pola u zavisnosti od toga da li se bave sportom ili ne. Rezultati njihovog istraživanja su pokazali da i adolescenti i adolescentkinje koji se bave sportom povoljnije procenjuju sebe u većini ispitivanih aspekata self-koncepta u odnosu na vršnjake koji se ne bave organizovano sportom. Naročito je bilo značajno bavljenje sportom za ispitanike muškog pola jer, pokazuju rezultati, pozitivno utiče na self-koncept adolescenata. Možemo izneti par pretpostavki o izvesnoj nekonzistentnosti nalaza našeg istraživanja sa nalazima prethodnih sličnih istraživanja po pitanju dimenzija aktuelnog samopoštovanja. Moguće da je izbor studenata psihologije za drugi poduzorak doprineo ovakvim nalazima. Naime, kao što pretpostavljamo da bavljenje sportom, naročito studenata Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja, ima određene benefite za njihovo samopoštovanje i kvalitet života, moguće je da studenti psihologije, više nego drugi, poseduju izvesne psihološke mehanizme (što zbog nekih ličnih karakteristika, što zbog stečenih veština) koji doprinose očuvanju i unapređenju samopoštovanja, pa i kvaliteta života. Bilo bi dobro uključiti u sledećem istraživanju i uzorak studenata nekog drugog fakulteta kako bi se testirale ove pretpostavke.

U našem istraživanju, uz pomoć Skale prihvatanja tela otkrili smo da su razlike koje se tiču samopoštovanja među ispitivanim poduzorcima usko vezane za stepen izraženosti samopoštovanja u oblasti telesnog izgleda i to specifično vezano za fizičku težinu, što nije registrovanom skalom koja meri globalno aktuelno samo-

poštovanje. Time je dobijeno opravdanje za uključivanje dodatnog instrumenta za procenu doživljaja tela.

Testiranje polnih razlika je urađeno na celom uzorku, jer su prethodne analize pokazale da ne postoji interakcija varijabli pol i tip fakulteta. Rezultati su pokazali da se ispitanici muškog pola statistički značajno više bave profesionalno i rekreativno sportom, i da provede više sati nedeljno u sportskim aktivnostima u odnosu ispitanike ženskog pola. Kada posmatramo varijable vezane za procenu kvaliteta života jedine statistički značajne polne razlike su utvrđene u pogledu generalne subjektivne procene kvaliteta života i procene fizičkog zdravlja u korist studenata muškog pola (što može biti u vezi sa većim nivoom fizičke aktivnosti).

U našem istraživanju nisu utvrđene polne razlike u pogledu stepena izraženosti dimenzija koje se tiču doživljaja i prihvatanja tela i dimenzija aktuelnog samopoštovanja – ovi nalazi nisu u skladu sa rezultatima većine dosadašnjih istraživanja ovih konstrukata. Naime, prilikom validacije Skale samoprihvatanja tela autori (Mendelson, White, & Mendelson, 1997) su utvrdili da ispitanici ženskog pola postižu statistički značajno niže skorove od ispitanika muškog pola na svim subskalama, tako da naši rezultati nisu u skladu sa tim nalazima. Pored toga, metaanaliza preko 200 studija u proteklih 50 godina (Feingold & Mazzella, 1998) pokazuje da se polne razlike u doživljaju tela sve više povećavaju i da žene imaju sve lošiji doživljaj vlastitog tela, što spekulišu da je u i vezi sa sve većom prevalenciom poremećaja ishrane. Neka istraživanja pokazuju da stavovi devojaka u vezi sopstvenog tela postaju naročito negativni u adolescenciji (Harter, 1993), a u aktuelnom istraživanju je upravo ispitivan adolescentni uzorak. Ograničenje našeg istraživanja je što je u uzorku mali broj studenata psihologije muškog pola, kao i studenata Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja ženskog pola. Pored toga, moguće je da studenti ova dva profesionalna usmerenja manje podležu tipičnim rodnim ulogama pa da usled manjih varijacija unutar poduzoraka postoji i manje varijacija među poduzorcima.

Neki autori (Murnen, 2011) navode da sveprisutna objektivizacija žena i veza između izgleda i socijalnog uspeha za žene znači da je zadovoljstvo slikom tela mnogo više povezano sa subjektivnim blagostanjem kod žena nego kod muškaraca, i da žene ulažu mnogo više vremena i truda da postignu socijalno prihvaćen ideal telesnog izgleda. Ipak, oba pola su izložena nerealističnim idealima telesnog izgleda koji mogu da ugroze njihov subjektivni osećaj blagostanja i kod oba pola su povezani sa višim nivoima nezadovoljstva u vezi sa telesnim izgledom. Moguće je da ispitanici oba pola u našem uzorku podjednako podležu ovim socijalnim pritiscima, pa da otuda nema statistički značajnih polnih razlika u doživljaju tela i samopoštovanju.

Veliki broj istraživanja samopoštovanja poslednjih decenija uglavnom u zapadnoj kulturi (Huang, 2010; Kling, Hyde, Showers, & Buswell, 1999; Orth & Robins, 2014; Robins & Trzesniewski, 2005; Trzesniewski, Donnellan, & Robins, 2003) dosledno pokazuje da ispitanici muškog pola pokazuju više nivoe samopoštovanja od ispitanika ženskog pola, kao i da samopoštovanje raste i povećava se od kasne adolescencije do srednjeg odraslog doba kod oba pola. Ovaj trend je potvrđen i u velikom kroskulturalnom internet istraživanju na 48 svetskih nacija (Bleidorn et al., 2016). Ipak, uprkos ovim širokim međukulturalnim sličnostima, pokazalo se da

su se kulture značajno razlikovale u veličini efekta pola, starosti i interakcije pola i starosti na samopoštovanje. Te razlike su bile povezane sa kulturološkim razlikama u socioekonomskim i sociodemografskim faktorima, pokazateljima rodne jednakosti i kulturnih vrednosti. Moguće da je i u našem istraživanju neki od takvih neregistrovanih faktora odigrao ulogu u odnosu varijabli pol i samopoštovanje.

Ukoliko sagledamo ograničenja našeg istraživanja, jedno od ograničenja je relativno mali uzorak koji nije ujednačen po polu. S druge strane, analize su pokazale da nema interakcije pola i pripadnosti određenom fakultetu na ispitivanjima varijabla i ovakva polna struktura odgovara stanju u populaciji. Zatim, mere pouzdanosti interne konzistencije za dimenziju kvaliteta života socijalne relacije je na ispitivnom uzorku jako niska (najverovatnije zbog malog broja ajtema), a za skalu atribucije je nešto niža od minimalnog zadovoljavajućeg nivoa. Ostale skale imaju zadovoljavajuću ili dobru pouzdanost na ispitivanom uzorku, ali moguće je da se upravo ovakvo stanje odrazilo na dobijene rezultate. S obzirom na izvesno preklapanje subdimenzija Skale prihvatanja tela i subdimenzije fizički izgled iz Skale aktuelnog samopoštovanja (na oba poduzorka različitog profesionalnog izbora korelacije skala se kreću od 0.379 do 0.794), možda u narednom istraživanju, a s obzirom na postavljene ciljeve, treba razmotriti mogućnost da se koriste dve subskale (intelektualna sposobnost i socijalna adekvatnost) iz Skale aktuelnog samopoštovanja, a umesto treće da se koristi cela Skala prihvatanja tela, imajući u vidu bogatstvo informacija koje pruža.

Literatura

- Allon, N. (1979). Self-perceptions of the stigma of overweight in relationship to weight losing patterns. *American Journal of Clinical Nutrition*, 32, 470–480.
- Anđelković, V. & Hadži Pešić, M. (2013). Kvalitet života. U V. Hedrih, J. Todorović & M. Ristić (Ur.), *Odnosi na poslu i u porodii u Srbiji početkom 21. veka* (str. 173–180). Niš: Filozofski fakultet.
- Anđelković, V., Vidanović, S., Grbeša, G., & Nedeljković, J. (2009). Telesna geografija i androgenost nadarenih adolescenata. *Teme – Časopis za društvene nauke*, 33 (4), 1261–1279.
- Bleidorn, W., Arslan, R., Denissen, J., Rentfrow, P., Gebauer, J., Potter, J. & Gosling, S. (2016). Age and Gender Differences in Self-Esteem-A Cross-Cultural Window. *Journal of Personality and Social Psychology*, 111 (3), 396–410. DOI: 10.1037/pspp0000078
- Brownell, K. D. (1991). Deieting and the search for the perfect body: Where psychology and culture collide. *Behavior therapy*, 22, 1–12.
- Cox, T. L., Zunker, C. W. B., Thomas, D. M., Ard, J. D. (2010). Body Image and Quality of Life in a Group of African American Women. *Soc Indic Res*, 99, 531–540.
- Cox, T. L., Ard, J. D., Beasley, M., Fernandes, JR., Howard, V. J., et al. (2011). Body Image as a Mediator of the Relationship Between Body Mass Index and Weight-Related Quality of Life in Black Women. *Journal of Women's Health*, 20, 1573–1578.

- Feingold, A. & Mazzella, R. (1998). Gender Differences in Body Image Are Increasing. *Psychological Science*, 9 (3), 190–195.
- Fisher, S. (1970). *Body experience in fantasy in behavior*. New York: Appleton Century.
- Fortman, T. L. (2006). *The Effects of Body Image on Self-Efficacy, Self Esteem, and Academic Achievement*. Senior Honors Thesis, Columbus, The Ohio State University.
- Fox, K. R. (2000). The effects of exercise on self-perceptions and self-esteem. In S. J. H. Biddle, K. R. Fox & S. H. Boucher (Eds.), *Physical activity, mental health, and psychological well-being*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Franzoi, S. L. & Shields, S. A. (1984). The body-esteem scale: Multidimensional structure and sex differences in a college population. *Journal of Personality Assessment*, 48, 173–178.
- Harter, S. (1993). Causes and consequences of low self-esteem in children and adolescents. In R. F. Baumeister (Ed.), *Self-esteem: The puzzle of low self-regard* (pp. 87–116). New York: Plenum. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4684-8956-9_5
- Hausenblas, H. A., & Symons-Downs, D. (2001). Comparison of Body Image between Athletes and Nonathletes: A Meta-Analytic Review. *Journal of Applied Sport Psychology*, 13 (3), 323–339
- Hadži Pešić, M. & Anđelković, V. (2013). Subjektivno blagostanje. U V. Hedrih, J. Todorović & M. Ristić (Ur.), *Odnosi na poslu i u porodii u Srbiji početkom 21. veka* (str. 180–189). Niš: Filozofski fakultet.
- Heatherton, T. F. & Polivy, J. (1991). Development and validation of a scale for measuring state self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 895–910.
- Heatherton, T. F., Wyland, C. L. (2003). Assessing self-esteem. In S. J. Lopez, C. R. Snyder (Ed.), *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures* (pp. 219–233). Washington: American Psychological Association.
- Huang, C. (2010). Mean-level change in self-esteem from childhood through adulthood: Meta-analysis of longitudinal studies. *Review of General Psychology*, 14, 251–260. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/a0020543>
- Kling, K. C., Hyde, J. S., Showers, C. J., & Buswell, B. N. (1999). Gender differences in self-esteem: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125, 470–500. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.125.4.470>
- Kolodziejczyk, J. K., Gutzmer, K., Wright, S. M., Arredondo, E. M., Hill, L., et al. (2015). Influence of specific individual and environmental variables on the relationship between body mass index and health-related quality of life in overweight and obese adolescents. *Quality of Life Research*, 24, 251–261. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11136-014-0745-1> PMID: 24980678
- Landers, D. M. & Arent, S. M. (2001). Physical activity and mental health. In R. N. Singer, H. A. Hausenblas & C. M. Janelle (Eds.). *Handbook of research on sport psychology* (pp. 740–765). New York: John Wiley & Sons.
- Mendelson, B. K., & White, D. R. (1982). Relation between body-esteem and self-esteem of obese and normal children. *Perceptual and Motor Skills*, 54, 899–905.
- Mendelson, B. K., & White, D. R. (1985). Development of self-body-esteem in overweight youngsters. *Developmental Psychology*, 21, 90–96.

- Mendelson, B. K., White, D. R., & Mendelson, M. J. (1996). Self-esteem and body esteem: Effects of gender, age, and weight. *Journal of Applied Developmental Psychology, 17*, 321–347.
- Mendelson, B. K., White, D. R., & Mendelson, M. J. (1997). *Manual for the body-esteem scale for adolescents and adults*. (Res. Bull. 16, No. 2). Montreal: Concordia University.
- Murnen, S. (2011). Gender and Body Images. In T. Cash & L. Smolak (Ed.) *Body image – A Handbook of Science, Practice and Prevention*. New York: The Guilford Press.
- Orth, U., & Robins, R. W. (2014). The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science, 23*, 381–387. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0963721414547414>
- Petrie, T. & Greenleaf, C. (2011). Body Image and Athleticism. In T. Cash & L. Smolak (Ed.) *Body image – A Handbook of Science, Practice and Prevention*. New York: The Guilford Press
- Robins, R. W., & Trzesniewski, K. H. (2005). Self-esteem development across the lifespan. *Current Directions in Psychological Science, 14*, 158–162. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.0963-7214.2005.00353.x>
- Rosenberg, M. (1979). *Conceiving the Self*. New York: Basic Books
- Sanftner, J. L. (2011). Quality of life in relation to psychosocial risk variables for eating disorders in women and men. *Eating Behaviors, 12* (2), 136–142. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eatbeh.2011.01.003> PMID: 21385644
- Silva, W. Rd., Campos, J. A. D. B., Marôco, J. (2018). Impact of inherent aspects of body image, eating behavior and perceived health competence on quality of life of university students. *PLoS ONE, 13*(6). e0199480. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0199480>
- Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*. Niš: Filozofski fakultet.
- Todorović, D., Zlatanović, L., Stojiljković, S. & Todorović, J. (2009). Povezanost perfekcionizma sa samopoštovanjem i depresivnošću kod studenata. *Godišnjak za psihologiju, 6*, 173–184.
- Trzesniewski, K. H., Donnellan, M. B., & Robins, R. W. (2003). Stability of self-esteem across the life span. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*, 205–220.
- Tubić, T., Đorđić, V. & Poček, S. (2012). Dimenzije self koncepta i bavljenje sportom u ranoj adolescenciji. *Psihologija, 45* (2), 209–225.
- WHOQOL Group. (1998). Development of the World Health Organization WHOQOL-BRIEF quality of life assessment. *Psychological Medicine, 28*, 551–558

Mila Dosković
Igor Ranisavjev

BODY IMAGE, SELF-ESTEEM AND QUALITY OF LIFE IN STUDENTS OF DIFFERENT VOCATIONAL CHOICE

Summary: The aim of the study is to determine whether there are differences between the sub-samples in the body image, self-esteem and quality of life. Gender differences were also examined. Body Esteem Scale (Mendelson, White, & Mendelson, 1997), State of Self-Esteem Scale (Heatherton & Polivy, 1991) and World Health Organization Quality of Life – Brief (1998) were applied. The sample consists of 149 first-year psychology (73) and sport and physical education (76) students. Sports students were more accepting of their weight (BE-weight) than psychology students ($t = 2.18, p = .03$). Quality of life aspects of physical health ($t = 2.74, p = .01$) and social relations ($t = 2.11, p = .04$) are evaluated by sports students as better, while environment ($t = -2.31, p = .02$) is evaluated as better in psychology students. Sports students, compared to psychology students, are more involved in sports professionally ($\chi^2 = 12.02, p = .001$) and recreationally ($\chi^2 = 25.69, p < .001$), and spend more hours per week exercising ($t = 8.75, p < .001$). Applying the Body Esteem Scale, we found that differences among sub-samples regarding self-esteem were closely related to self-esteem in the area of body appearance – physical weight, which was not registered by the State of Self-Esteem Scale, not even on the physical appearance dimension. The obtained findings were considered in the context of the professional choice of the students.

Key words: body image, self-esteem, quality of life, students

mila.doskovic@filfak.ni.ac.rs

**МЕДИЈИ ПРЕД
САВРЕМЕНИМ ИЗАЗОВИМА**

REPREZENTACIJA ŽENA NA FOTOGRAFIJAMA U DNEVNOJ ŠTAMPI U SRBIJI

Sažetak: Medijski teoretičari dokazuju da ljudi većinu informacija iz spoljašnjeg sveta primaju vizuelnim putem. Fotografije, koje se u radu posmatraju kao značenjski vredni tekstovi, čine važan deo štampanih medija. Istraživanja pokazuju da čitaoci pre svega uočavaju fotografije, zatim naslove, i na kraju verbalne tekstove u novinama. Ovaj rad ima za cilj da istraži rodnu perspektivu fotografija u dnevnim novinama u Srbiji i dekonstruiše položaj žena. Kvantitativno-kvalitativnom analizom sadržaja dnevnih novina u Srbiji (Danas, Večernje novosti, Kurir) cilj je utvrditi način vizuelne reprezentacije žena. Rezultati istraživanja pokazuju marginalizaciju i stereotipno predstavljanje žena.

Ključne reči: novinske fotografije, žene, reprezentacija, dnevne novine

1. Uvod

Osim što je savremeno doba digitalno doba, ono je i vizuelno doba zbog dominacije slikovnih sadržaja u medijima. Tokom transformacije tradicionalnih medija i ulazak u svet interneta, ali i pojave mnogobrojnih onlajn medija, brojna istraživanja su dokazivala da je vizuelni sadržaj posebno važan, jer „čovekov doživljaj je u današnje vreme više vizuelan i vizualizovan nego ikada pre” (Gavrić, 2019: 225). Zbog toga mediji sve veću pažnju poklanjaju vizuelnim sadržajima. Osim toga, dokazano je da vizuelno brže i lakše privlači pažnju, a sadržaj percipiran čulom vida se lakše i duže pamti. „Vizualni materijali se u ljudskom mozgu obrađuju šezdeset hiljada puta brže od teksta i 90% informacija u mozak se prenosi vizuelno. Ljudi su milenijumima evoluirali reagujući na vizuelne informacije pre nego što su razvili sposobnost da pročitaju tekst” (Walter & Gioglio, 2014: 16). Fotografija je jedan od najzastupljenijih vizuelnih sadržaja u medijima. Ona bi trebalo da ima informativnu vrednost, bilo da samostalno informiše kroz formu foto vesti ili da pruža dodatnu informaciju tekstu. Osim toga, reč je o veoma popularnoj formi komunikacije, jer se dnevno, putem društvenih mreža, podeli nekoliko stotina miliona fotografija, što ističe značaj vizuelnog u komunikaciji (Powell, van der Meer, & Peralta, 2019; Powell, Boomgaarden, de Swert, & de Vreese, 2015). Slike nam neprestano govore šta je prihvatljivo, lepo i poželjno, kako treba da izgledamo i da se osećamo (Silver, 2016: 336). Takvu ulogu imaju i fotografije u štampi.

Rad ima za cilj da istraži rodnu perspektivu novinskih fotografija, reprezentaciju žena na njima. Tokom jednodnevnog monitoringa tri dnevne novine u Srbiji, Danasa, Večernjih novosti i Kurira, primenjen metod je kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja. Jedinica analize bila je novinska fotografija, posmatrana kao značenjski vredan zapis.

2. Novinska fotografija

Novinska fotografija se prvi put štampala 1880. godine u njujorškom listu Daily Herald. Od tada do danas, prostor za fotografije u štampi neprestano raste (Vučković i Mitrović, 2017). Da je fotofotografija neizostavan deo sadržaja novina u savremenom dobu, pokušao je da dokaže i francuski dnevni list *Libération* uklanjajući sve fotografije iz jednog od izdanja krajem 2013. godine. Urednici su svoju odluku objasnili na naslovnoj strani:

„Libération duguje večnu zahvalnost fotografiji, bez obzira da li je ona dolazila od foto novinara, modnih fotografa, portretista ili konceptualnih umetnika. Naša strast za fotografiju nikada nije bila upitna – ne zbog toga što se ona koristi da ulepša, šokira ili ilustruje, već zato što fotografija meri puls sveta... Ovo nije opelo, ovime ne sahranjujemo fotografsku umetnost, mi joj odajemo počast koju zaslužuje.“¹

Novinska fotografija bi se mogla definisati kao:

„Fotografija koju je načinio foto-reporter novina u kojima je fotografija objavljena ili neke druge domaće ili strane redakcije ili agencije ili slobodni foto-reporter. Njen cilj je da pojasni, ilustruje novinske tekstove ili da samostalno pruži određenu informaciju“ (Vučković i Stojanović Prelević, 2014: 125).

Ona se može javiti u formi foto-vesti, foto-intervjua, foto-eseja i foto reportaže (prema Veselinović, 2005: 34).

Još od otkrića fotografije u 19. veku, ljudi su voleli fotografije zato što ih vole čuvati kao sećanje na ljude i situacije (Braesel & Karg, 2018: 63). U savremenoj štampi fotografija je sadržaj koji privlači pažnju čitalaca, pored naslova i utiče na izbor novinarskog teksta koji će biti pročitana.

„Istraživanja fenomena u komuniciranju ukazuju sledeće: posmatrač ne dešifruje poruku reč po reč, on samo baca brz pogled na celokupno grafičko rešenje i zaustavlja se samo ako ga neki element zainteresuje. Putanja kojom se kreće oko čitaoca: fotografija–zaglavljje–grafikon (ako ga ima) – tekst. Dakle, fotografija mora najpre zainteresovati, privući, a zatim izazvati reakciju u primaocu poruke – čitaocu“ (Veselinović, 2005: 50).

Fotografije informacijama daju verodostojnost. „Fotografija je svedočanstvo o događaju, potvrda da se on zaista desio, te ona doprinosi autentičnosti teksta. Foto-reporter 'hvata' određeni momenat događaja, daje mu trajnost tako da je fotografija svojevrsan dokument“ (Hrnjić, 2007). Osim toga, fotografije mogu da izazovu i

¹ Citat preuzet sa: <https://www.bjp-online.com/2013/11/french-newspaper-removes-all-images-in-support-of-photographers/>, posećeno: 30. oktobra 2019. godine.

emotivne reakcije čitalaca. Ipak, fotografije u štampi su neretko predmet manipulacije, ali i poligon za stereotipne reprezentacije različitih društvenih grupa.

3. Informativni mediji

Iako se većina građana Srbije informiše putem elektronskih medija, pre svega televizije², štampani mediji još značajno utiču na oblikovanje javnog mnjenja. U Registru medija Agencije za privredne registre u Srbiji registrovano je više od osam stotina štampanih izdanja novina, ali najveći udeo u čitanosti ima nekoliko dnevnih i nedeljnih novina. Oko milion i po ljudi informiše se putem dnevne štampe, a oko dva i po miliona putem nedeljne štampe.³

„Informativna štampa se, u konkurenciji drugih medija, smatra stubom javnog života jer proizvodi najviše vesti, temeljnije izveštava o stvarima od javnog interesa nudeći veći raspon različitih mišljenja, najviše utiče na javnu agendu, više od drugih obavlja kontrolnu funkciju i podstiče građane na učešće u političkom životu” (Matić, 2012: 168).

Informativna štampa uticaj ostvaruje i putem onlajn izdanja. Štaviše, načitaniji internet portali u Srbiji su portali dnevnih novina Blic, Kurir, Telegraf i Alo⁴. Informativni mediji nude reprezentaciju stvarnosti, gotova znanja, verovanja i mišljenja koja su često stereotipna. Tako „informativni mediji socijalizuju za nejednakost” (Milivojević, 2004: 15).

4. Prethodna istraživanja

Istraživanja reprezentacija žena u informativnim medijima, posebno vizuelne reprezentacije, retka su u Srbiji. Periodičnu analizu sadržaja, tekstova i fotografija, nekoliko dnevnih listova u Srbiji sproveda je Snježana Milivojević u periodu od 2000. do 2003. godine. Rezultati istraživanja su pokazali da su medijski sadržaji o ženama stereotipni, između ostalih i fotografije. Štaviše, „odnos prema ženama se najpre vidi” (Milivojević, 2004: 16). Najmanje fotografija na kojima su prikazane žene bilo je u ozbiljnoj informativno-političkoj štampi. „Što su novine ozbiljnije to je u njima manje mesta za žene” (Milivojević, 2004: 16). Ovakav trend se do danas nije promenio, sudeći na osnovu rezultata istraživanja u radu. Osim marginalizacije, žene su i stereotipno prikazane u tradicionalno ženskim ulogama majki, domaćica, i u zabavljačkim ulogama.

Jednodnevno istraživanje vizuelnog predstavljanja žena u dnevnim novinama u Srbiji sprovele su i polaznice Centra za ženske studije 2001. godine. Prema rezultatima, žene su prikazane na 19,3 odsto od ukupnog broja fotografija, a tri puta manje od

² Prema: <http://www.advertiser-serbia.com/televizija-je-i-dalje-najjaci-medij-u-srbiji/>, posećeno 26. oktobra 2019. godine.

³ Podaci dostupni na: <https://serbia.mom-rsf.org/rs/mediji/print/>, posećeno 22. oktobra 2019. godine.

⁴ Podaci dostupni na: <https://rating.gemius.com/rs/tree/32>, posećeno 22. oktobra 2019. godine.

muškaraca. „Njihov broj je znatno manji u ozbiljnim novinama ali upadljivo raste sa porastom zabavnih strana i u večernjim novinama” (Jovović, 2004: 40). Od ukupnog broja fotografija na kojima su predstavljene žene, 64 odsto njih su identifikovane, što je manje od procenta identifikovanih muškaraca. Kada je o socijalnim ulogama reč „žene se na fotografijama najčešće pojavljuju u različitim zabavljачkim ulogama, a drugu veliku grupu ženskih uloga čine one vezane za kuću i porodicu – majka, domaćica, starateljka i sl.” (Jovović, 2004: 45). Zaključak istraživanja je da se žene ređe pojavljuju na fotografijama ozbiljnih informativno-političkih novina, da su češće prikazane na fotografijama u tabloidnoj štampi i to u „neozbiljnim” socijalnim ulogama.

Kao rezultat nekoliko istraživanjima štampanih medija jugoistočne Evrope i reprezentacije žena koja su sprovedena u Srbiji i zemljama regiona nastao je zbornik radova sa nazivom *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*. Autori su pokušali da dekonstruišu reprezentativne prakse i metode diskriminacije i stereotipizacije žena u medijima.

Pored istraživanja štampanih informativnih medija, u Srbiji je istraživani i televizijski program. Regulatorno telo za elektronske medije sprovedlo je jednodjeljno istraživanje tokom 2013. godine. Analizom sadržaja obuhvaćen je celokupni program prvog programa RTS-a, osim filmskih, serijskih, naučno-obrazovnih i sportskih emisija. Rezultati predstavljeni u publikaciji *Rodna ravnopravnost i polni stereotipi* na prvom programu Radio-televizije Srbije⁵ pokazuju da su žene zastupljenije u priložima posvećenim društveno-socijalnim, obrazovnim i kulturnim temama, da su ređe urednice, a da rodno osetljiv jezik nije do kraja u upotrebi.

Najobuhvatnije globalno istraživanje odnosa medija i žena je Globalni medijski monitoring projekat (GMMP) koji se sprovodi od 1995. godine na svakih pet godina. Analiza sadržaja medija se sprovodi tokom jednog izabranog dana u brojnim zemljama širom sveta, uz primenu standardizovanih metodoloških alata. Poslednje istraživanje sprovedeno je 2015. godine.⁶ Njime je obuhvaćena i Srbija, a istraživački tim je analizirao 18 informativnih medija. Rezultati su pokazali da informativni mediji pripadaju muškarcima. „Žene su kontinuirano manje zastupljene, prikazane su uglavnom stereotipno i u veoma ograničenom broju društvenih uloga, mnogo ređe u važnim temama i udarnim vestima i češće pozvane da govore o onome što su doživele ili čemu su svedočile nego onome što znaju”⁷. Kada je reč o novinskim fotografijama rezultati na globalnom nivou pokazuju da je porastao procenat. vizuelnog prikaza žena i muškaca (žena za 5 odsto, muškaraca za 12 odsto)⁸, što potvrđuje navode o sve dominantnijim vizuelnim sadržajima u medijima, iako je i u ovom slučaju statistika u korist muškaraca.

⁵ Izveštaj dostupan na: <http://www.rra.org.rs/uploads/useruploads/izvestaji-o-nadzoru/Rodna-ravnopravnost-RTS-1.pdf>, posećeno 1. novembra 2019. godine.

⁶ Dostupno na: <http://whomakesthenews.org/gmmp/gmmp-reports/gmmp-2015-reports>, posećeno 06. novembra 2019. godine.

⁷ Dostupno na: <http://centarzamedije.fpn.bg.ac.rs/content-files/GMMP%202015%20Glavni%20nalazi.pdf>, posećeno 06. novembra 2019. godine.

⁸ Dostupno na: http://cdn.agilitycms.com/who-makes-the-news/Imported/reports_2015/highlights/

5. Metodologija

Kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja ima za cilj da istraži kakva su značenja konstruisana kroz fotografske reprezentacije, pre svega, na koji način su žene reprezentovane u štampanim medijima.

Kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja je pogodna za istraživanje u radu jer je usmerena na sadržaj komunikacije u najopštijem smislu i ima za cilj da da sistematičan i objektivan opis sadržaja, uoči trendove u komunikaciji i dođe do zaključka o namerama komunikatora. Ovom metodom mogu se istraživati verbalni, audio-vizuelni i vizuelni tekstovi, kakva je i fotografija (Popadić, Pavlović i Žeželj, 2018: 443–452).

Dobijeni podaci jednodnevnim monitoringom medijskog sadržaja izborom jednog „običnog” dana za istraživanje, trebalo bi da ukažu na trendove, na pravilnost u medijskoj obradi sadržaja (Milivojević i Matović, 2016).

U istraživanje rada su uključeni relevantni nacionalni štampani mediji koji se razlikuju po uređivačkoj politici. Danas kao ozbiljan dnevni informativno-politički list, Večernje novosti kao polutabloid, i Kurir kao tabloidni list. Istraživanje je uključilo izdanja objavljena 24. oktobra 2019. godine.

Jedinica analize su fotografije koje se posmatraju kao novinski tekstovi, a na kojima su jasno i nedvosmisleno prikazani ljudi koje je moguće identifikovati kao pripadnike određenog roda. Reklamne fotografije, karikature, ilustracije, fotografije koje su deo TV programa, na kojima su prikazana deca ili objekti nisu bile predmet analize. U kontekstu rodnih uloga analizirane su fotografije na kojima su prikazane žene i muškarci pojedinačno.

Rezultati istraživanja prikazani su brojčano i procentualno.

U posmatranom danu objavljene su ukupno 282 fotografije, 38 u listu Danas, i po 122 fotografije u Večernjim novostima i Kuriru. Ovaj podatak o vizualizaciji sadržaja opravdava tabloidni položaj Kurira i svedoči o trendu tabloidizacije Večernjih novosti. Uobičajeno je da ozbiljna štampa objavljuje mali broj fotografija, za razliku od tabloidne u kojoj vizuelno dominira u sadržaju.

Od ukupnog broja fotografija u sva tri posmatrana lista, žene su prikazane na 36 fotografija (12,8 odsto), a ženskih kolektivnih fotografija bilo je devet ukupno (3,2 odsto). Nasuprot ovom podatku, u istom uzorku bilo je ukupno 127 fotografija na kojima su prikazani muškarci (45 odsto), i 55 kolektivnih fotografija na kojima su prikazani muškarci (19,5 odsto). Dakle, muškarci su više od tri puta zastupljeniji od žena na pojedinačnim fotografijama i više od šest puta na kolektivnim fotografijama u štampanim medijima (Tabela 1).

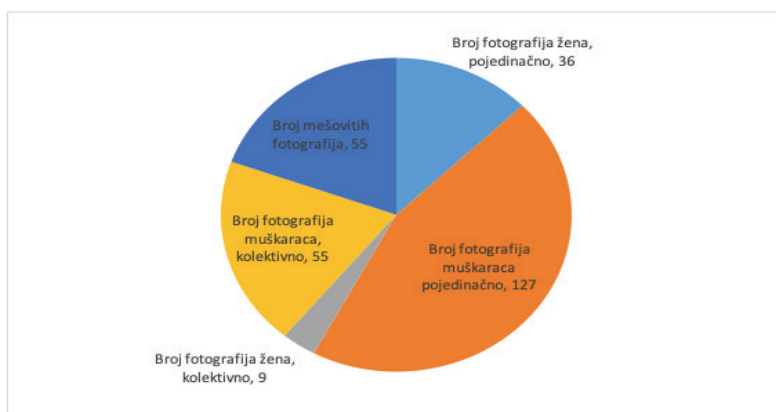

Tabela 1 Ukupan broj objavljenih fotografija, broj fotografija žena pojedinačno i kolektivno i broj fotografija muškaraca pojedinačno i kolektivno u dnevnim listovima Danas, Večernje novosti i Kurir

Posmatrano u pojedinačnim listovima, u Danasu su od 36 fotografija ukupno, žene pojedinačno prikazane na dve (5,3 odsto), a kolektivno na jednoj fotografiji (2,6 odsto). U dnevnom listu Večernje novosti, od 122 fotografije žene su pojedinačno prikazane na 13 (10,7 odsto), a kolektivno na pet (4,1 odsto). U Kuriru, od 122 fotografije žene su pojedinačno prikazane na 21. fotografiji (17,2), a kolektivno na tri (2,5 odsto). Procenualno posmatrano, žene su, pojedinačno prikazane, najzastupljenije na fotografijama u tabloidnom listu Kurir, a kolektivno u Večernjim novostima. S druge strane, muškarci su zastupljeniji i na pojedinačnim i na kolektivnim fotografijama u sva tri lista. U listu Danas su pojedinačno prikazani na 24 (66,7 odsto), a kolektivno na osam fotografija (22,2 odsto). U Večernjim novostima muškarci su pojedinačno prikazani na 45 fotografija (36,9 odsto), a kolektivno na 29 (23,7 odsto). U Kuriru, pojedinačno su prikazani na 58 fotografija (47,5 odsto), a kolektivno na 18 fotografija (14,8 odsto) (Tabela 2).

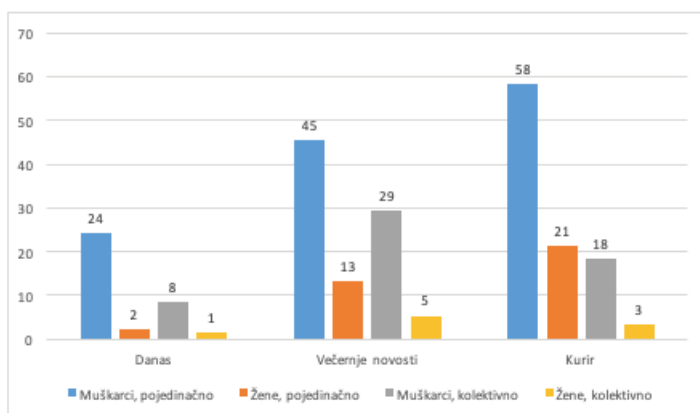

Tabela 2 Broj fotografija žena, pojedinačnih i kolektivnih i fotografija muškaraca, pojedinačnih i kolektivnih u dnevni listovima Danas, Večernje novosti i Kurir

Kada je reč o identifikaciji žena i muškaraca na fotografijama (da li su predstavljeni imenom i prezimenom, zanimanjem ili nekom drugom oznakom), statistika je u korist muškaraca. U ukupnom uzorku fotografija na kojima su prikazane žene, reč je o 36 fotografija, žene su identifikovane na 29 fotografija (80,6 odsto), a neidentifikovane na sedam (19,4 odsto). Više neidentifikovanih žena je na poslednjim, zabavnim stranama listova. Među fotografijama na kojima su prikazani muškarci, od 127 fotografija na 119 su identifikovani (93,7 odsto), a na osam fotografija nisu (6,3 odsto) (Tabela 3).

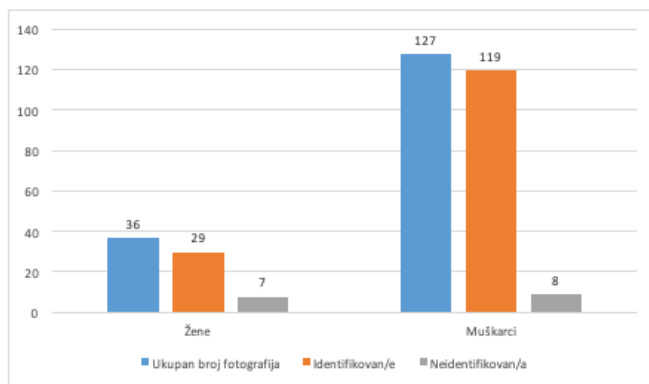

Tabela 3 Broj fotografija na kojima su žene i muškarci identifikovani i neidentifikovani u dnevnim listovima Danas, Večernje novosti i Kurir

Posmatrano pojedinačno po listovima, u Danasu nije zabeležen slučaj neidentifikovane osobe. U Večernjim novostima od 13 fotografija na kojima su prikazane žene, na osam su identifikovane (61,6 odsto), a na 5 nisu (38,4 odsto). Od 45 fotografija na kojima su prikazani muškarci, na 41 fotografiji su identifikovani (91,1 odsto), na četiri nisu (8,9 odsto). U Kuriru, od 21. fotografije na kojima su prikazane žene, na 19 su identifikovane (90,5 odsto), a na dve nisu (9,5 odsto). Od 58 fotografija na kojima su prikazani muškarci, na 54 su identifikovani (93,1 odsto), a na četiri fotografije nisu (6,9 odsto). I u Večernjim novostima i u Kuriru muškarci su češe identifikovani od žena.

Kada je reč o socijalnim ulogama žena i muškaraca na fotografijama, razmatrane su sledeće kategorije: suprug/supruga, domaćica/domaćin, majka/otac, zabavljačica/zabavljač, pevačica/pevač, glumica/glumac, umetnica/umetnik, tv ličnost, političarka/političar, profesionalna orijentacija, sportistkinja/sportista, bez socijalne uloge (najčeće osumnjičeni u rubrikama crne hronike, anketirani građani na aktuelnu temu, modeli, žene koje predstavljaju svoj hobi i sl.) (Tabela 4 i Tabela 5).

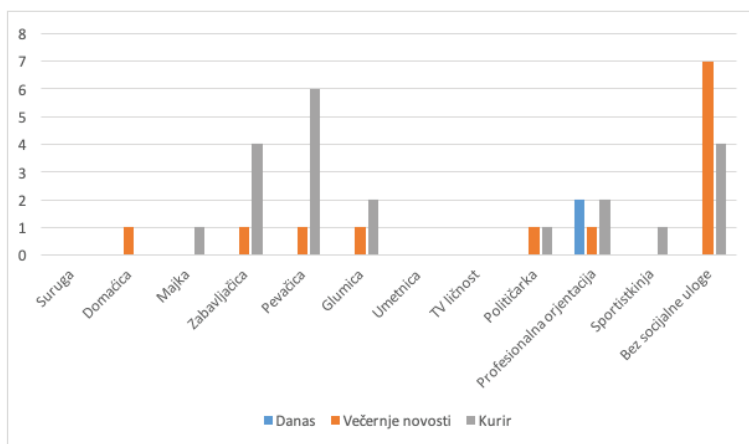

Tabela 4 Socijalne uloge žena na fotografijama u dnevnim listovima Danas, Večernje novosti i Kurir

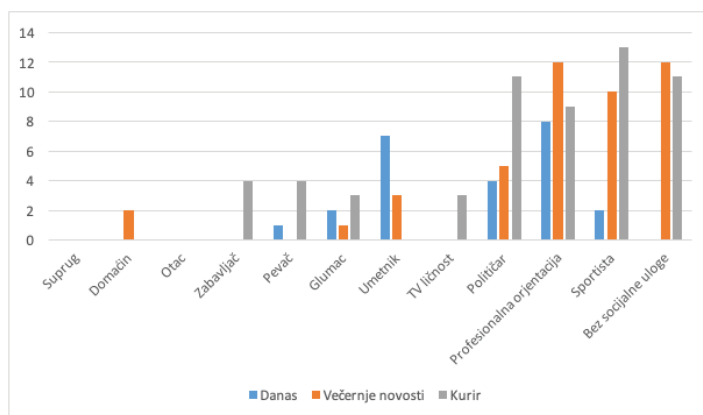

Tabela 5 Socijalne uloge muškaraca na fotografijama u dnevnim listovima Danas, Večernje novosti i Kurir

U listu Danas žene se pojavljuju na dve fotografije i oba puta u profesionalnim ulogama (100 odsto). Muškarcima pripadaju raznovrsnije socijalne uloge. Najčešće je reč o profesionalcima, čak osam fotografija (33,3 odsto), zatim o umetnicima, sedam fotografija (29,2 odsto), političarima, četiri fotografije (16,7 odsto), glumcima i sportistima, po dve fotografije (po 8,3 odsto), i jednom pevaču (4,2 odsto).

U Večernjim novostima i žene i muškarci imaju raznovrsnije socijalne uloge. Žene na fotografijama najčešće nemaju socijalnu ulogama, čak sedam fotografija (53,8 odsto), a na po jednoj fotografiji (po 7,7 odsto) se javljaju u ulogama domaćice, zabavljačice, pevačice, glumice, političarke i u ulozi profesionalca. Kada je o muškarcima reč, po 12 fotografija je na kojima su prikazani muškarci bez socijalne uloge i u ulogama profesionalaca (po 26,7 odsto). Na 10 fotografija su muškarci prikazani u ulozi sportista (22,2 odsto), na pet fotografija kao političari (11,1 odsto), na

tri fotografije kao umetnici (6,7 odsto), na dve kao domaćini (4,4 odsto) i na jednoj glumac (2,2 odsto).

U tabloidu Kurir, žene na fotografijama su najčešće pevačice, šest fotografija (28,6 odsto), zabavljačice i bez socijalne uloge su na po četiri fotografije (po 19 odsto), u profesionalnoj ulozi i glumice su na po dve fotografije (po 9,5 odsto), a u ulozi majke, političarke i sportistkinje su na po jednoj fotografiji (po 4,8 odsto). Muškarci su najčešće u ulozi sportista, na 13 fotografija (22,4 odsto), bez socijalne uloge i u ulogama političara na 11 fotografija (po 19 odsto), u profesionalnim ulogama na devet fotografija (15,5 odsto), u ulozi zabavljača i pevača na po četiri fotografije (po 6,9 odsto) i u ulogama glumca i TV ličnosti na po tri fotografije (po 5,2 odsto).

Na osnovu sprovedene analize može se zaključiti da muškarcima u štampi pripadaju raznovrsnije i ozbiljnije uloge. Najčešće su u ulogama političara, profesionalaca i sportista, bilo da su predstavljeni pojedinačno ili kolektivno (slika 1 i slika 2).

Slika 1 Bilčik: Srbija da uspostavi stabilan demokratski sistem, Danas, 24. oktobar 2019. godine, strana 3.

Slika 2 Zvezdina golgota po Evropi, Večernje novosti, 24. oktobar 2019. godine, strana 36.

Ženama češće pripadaju zabavljačke, uloge modela i tradicionalne ženske uloge majke, domaćice ili supruge na mešovitim fotografijama (slika 3, slika 4 i slika 5).

Slika 3 Ćerka Jasne Šekarić u akciji sa Radetom, Kurir, 24. oktobar 2019. godine, strana 24.

Slika 4 Zdrava užina za seoske đake, Danas, 24. oktobar 2019. godine, strana 15

Slika 5 Oženio se bivši verenik Nataše Bekvalac, Kurir, 24. oktobar 2019. godine, strana 22.

6. Zaključak

Pored vizuelne reprezentacije roda u dnevnoj štampi Srbije, koja je bila u fokusu rada, istaknut je značaj vizuelne komunikacije i uloga fotografije u štampi. Takođe, istaknuta je uloga koju štampani mediji imaju u informisanju građana, kao i činjenica da su najposećeniji internet portali u Srbiji onlajn izdanja dnevnih novina. Rezultati kvantitativno-kvalitativne analize sadržaja tri dnevna lista u Srbiji, Danasa, Večernjih novosti i Kurira, pokazuju da su žene u dnevnoj štampi marginalizovane i stereotipno prikazane.

Trend koji su istraživači ustanovili da ozbiljnu informativno-političku štampu prati i manja vidljivost žena potvrđen je i u ovom istraživanju. Osim što su manje pristutne, žene su često i neidentifikovane. Žene su vidljivije na zabavnim stranama, a njihove uloge su često zabavljачke i tradicionalno porodične, za razliku od muškaraца kojima pripadaju javne i aktivne uloge.

Rezultati istraživanja tri dnevne novine, Danasa, Večernjih novosti i Kurira, izdana od 24. oktobra 2019. godine pokazuju da su novinske fotografije značajno više zastupljene u polutabloidima i tabloidima, nego u ozbiljnoj informativno-političkoj štampi.

Kada je reč o zastupljenosti muškaraca i žena na fotografijama, muškarci su više od tri puta zastupljeniji od žena na pojedinačnim fotografijama i više od šest puta na kolektivnim fotografijama. Procentualno, žene su na fotografijama najmanje prikazane u ozbiljnom listu Danas.

Osim što su manje zastupljene, žene su na fotografijama i češće neidentifikovane u odnosu na muškarce, a njihova anonimnost raste sa brojem strana. Češće su neidentifikovane u zabavnim sadržajima u štampi. Treba izdvojiti dnevni list Danas u kome nema neidentifikovanih žena, iako je broj fotografija na kojima su žene prikazane najmanji.

Kada je o socijalnim ulogama reč, žene se najčešće pojavljuju u ulogama koje su tradicionalno vezane za privatnu sferu ili u ulogama zabavljачica, pevačica, glumica, a muškarci u ulogama koje su vezane za javnu sferu, kao političari, sportisti, profesionalci i sl.

Rezultati sprovedenog istraživanja u radu potvrđuju marginalizovanu i stereotipnu reprezentaciju žena u štampanim medijima. Uprkos pravnoj regulativi i kontinuiranoj edukaciji medijskih radnika, ali i javnosti o rodnoj ravnopravnosti, praksa ne opravdava postavljene ciljeve. Ženama pripada mesto „drugog” u dnevnoj štampi Srbije.

Literatura

- Braesel, S., & Karg, T. (2018). *Media and information literacy: A practical guidebook for trainers*, DW Akademie.
- Gavrić, G. (2019). Mogućnosti za razvoju vizuelne ekonomije kao naučne discipline. *Kultura* 163, 223–242.
- Hrnjić, Z. (2007). *Vjerodostojnost novina*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.

- Jovović, K. (2004). Šta govore fotografije. *Genero (Special)*, 39–47.
- Matić, J. (2012). Strukturni uzroci krize informativne štampe u Srbiji. *Godišnjak FPN* 8, 167–182.
- Milivojević, S. (2004). Žene i mediji: Strategije isključivanja. *Genero (Special)*, 11–24.
- Milivojević, S. i Matović, M. (2016). Žene i muškarci u vestima: nasleđe nejednakosti. U D. Duhaček i D. Popović (Ur.), *Nasleđe, rod građanski status* (str. 133–150). Beograd: FPN.
- Popadić, D., Pavlović, Z., i Žeželj I. (2018). *Alatke istraživača*. Beograd: Clio.
- Powell, T. E., Boomgaarden, H. G., De Swert, K., & de Vreese, C. H. (2015). A clearer picture: The contribution of visuals and text to framing effects. *Journal of Communication*, 65(6), 997–1017.
- Powell, T. E., van der Meer, T. G., & Peralta, C. B. (2019). Picture power? The contribution of visuals and text to partisan selective exposure. *Media and Communication*, 7(3), 12–3.
- Silver, Dž. (2016). Vizuelne metode. U K. Vilig (Ur.), *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio.
- Veselinović, M. (2005). *Fotografija u štampanim sredstvima propagande*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Vujović, M. i Mitrović, M. (2017). Vizuelizacija savremenih medija. U M. Kulić i M. Letić (Ur.), *Nauka i stvarnost 11/2*, (str. 295–310). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Vujović, M., & Prelevic, I. S. (2014). Ethics of newspaper photography. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 13/3, 123–135.
- Walter, E., & J. Gioglio (2014). *The Power of Visual Storytelling: How to Use Visuals, Videos, and Social Media to Market Your Brand*, McGraw-Hill.

Marija Z. Vujović

REPRESENTATION OF WOMEN IN DAILY PRESS PHOTOGRAPHS IN SERBIA

Summary: Media theorists have proven that people receive most of the information from the outside world visually. The photographs, which this paper regards as valuable texts, are an important aspect of print media. Studies have shown that readers first notice photographs, then the headlines, and finally verbal texts in newspapers. The goal of this paper is to explore the gender perspective of photographs in daily newspapers in Serbia and to deconstruct the portrayal of women in them. The quantitative and qualitative analysis of daily newspaper content in Serbia (*Danas*, *Večernje novosti*, *Kurir*) aims to determine the way women are portrayed. The research results show the marginalization and stereotypical portrayal of women.

marija.vujovic@filfak.ni.ac.rs

DRUŠTVENI MEDIJI, MLADI I VESTI: NOVI MODEL RECEPCIJE INFORMATIVNOG SADRŽAJA

Sažetak: Društveni mediji donose novu mogućnost kada je u pitanju način na koji korisnici dolaze do vesti. Ona se pokazuje u tome što su korisnici slučajno izloženi vestima dok su prisutni na društvenim mrežama. Cilj ovog rada je da ispita promene u oblasti recepcije informativnog sadržaja na društvenim medijima, u odnosu na ranije identifikovane obrasce konzumiranja vesti posredstvom tradicionalnih medija. Teoretičari govore o „slučajnim vestima” (*incidental news*) kao o novom modelu koji izrasta zahvaljujući društvenim medijima. U Srbiji profile na društvenim mrežama ima 96 odsto mladih, starosti od 16 do 24 godine, podaci su Republičkog zavoda za statistiku. Promene u digitalnom svetu prvi usvajaju mladi često kreirajući obrazac koji kasnije preuzimaju ostali korisnici, pa je stoga istraživanje usmereno na analizu rezultata dobijenih dubinskim intervjuima sa studentima Univerziteta u Nišu.

Ključne reči: društveni mediji, slučajne vesti, novinarstvo, mladi, Srbija

1. Uvod

Stalno sam na društvenim mrežama, mobilni je uvek u džepu, pregledavam objave dok, na primer, čekam u redu. (D. M.)

Istraživačko pitanje u ovom radu glasi: „Kako u savremenom onlajn medijskom okruženju mladi čitaju vesti?” Da li se taj način promenio s obzirom na mogućnosti da se do vesti danas dolazi na izvestan način usput i slučajno kroz prisustvo na društvenim internetskim mrežama i s obzirom na to da su onlajn mediji preko svojih profila na društvenim mrežama veoma prisutni u ovim onlajn zajednicama. U digitalnom medijskom okruženju mladi nisu više samo pasivni primaoci poruka već postaju akteri nove vrste komunikacije koju Manuel Kastels (Manuel Castells) naziva masovna samokomunikacija (Kastels, 2014: 94) u kojoj oni mogu, i to i čine, da proizvode i emituju sopstveni sadržaj.

„Revolucionarne vidove masovne samokomunikacije stvorili su genijalni mladi korisnici koji su postali proizvođači. Jedan od primera za to je YouTube, veb sajt za distribuiranje video sadržaja, na koji pojedinačni korisnici, organizacije, kompanije i predstavnici vlade mogu da postavljaju svoje video snimke“ (Kastels, 2014: 95).

Kastels naziva Jutjub „najvećim medijem za masovnu komunikaciju na svetu” (Kastels, 2014: 96). Jutjub i druge društvene mreže pružaju ne samo tehničke, već,

s obzirom na to da su društveni prostori na vebu, i socijalne mogućnosti mladima za kreativnu ulogu u medijskom svetu.

Prema definiciji koju navode autorke Nikol Ellison (Nicole Ellison) i Dana Boyd (Danah Boyd):

„društvena internetska mreža je mrežna komunikaciona platforma u okviru koje učesnici: 1) imaju jedinstvene prepoznatljive profile koji se sastoje od sadržaja koji obezbeđuje korisnik, sadržaja koji pružaju drugi korisnici i/ili podataka na nivou sistema; 2) mogu javno artikulirati veze koje drugi mogu videti i preći; i 3) mogu konzumirati, proizvoditi i/ili komunicirati sa tokovima korisničkog sadržaja koje obezbeđuju njihove veze na veb lokaciji“ (Ellison & Boyd, 2013: 8).

Korisnici digitalnih medija imaju druge karakteristike u poređenju sa publikom tradicionalnih masovnih medija. Oni imaju mogućnost da budu aktivni na različite načine: na primer, komentarišući medijske sadržaje ili praveći originalne sadržaje. Ovakav sadržaj koji prave korisnici (*user generated content*) u savremenom digitalnom svetu dobio je svoje mesto zahvaljujući korisnicima koji ga gledaju i preporučuju. Takođe i novinarski profesionalci prihvatili su ovu aktivnu ulogu korisnika digitalnih tehnologija sa kojima često saraduju (tako nastaje kolaborativno novinarstvo) i generišu nove žanrove.

S obzirom na to da mladi predstavljaju one koji prvi u društvu usvajaju nove tehnologije i s obzirom da su oni digitalni domoroci kako ih naziva Mark Prenski (Mark Prensky, 2001: 1), odnosno da su digitalne tehnologije njima prirodno okruženje, očekivano je da to pokazuju i statistički podaci. Na primer, u Srbiji više od 96% mladih ljudi koji imaju pristup internetu ima svoj profil na društvenim mrežama – najčešće na Fejsbuku i Instagramu (Republički zavod za statistiku, 2018: 26). Ovaj prostor društvenih mreža mladi koriste i za informisanje i za čitanje vesti i odatle se sada pojavljuje mogućnost da oni to ne rade više usmereno, odnosno tako da idu na sajt određenog informativnog medija ili otvaraju aplikaciju nekog medija, već čitaju one vesti koje im se pojavljuju dok su na društvenim mrežama. Teoretičari su ovo već istraživali, a ovaj model čitanja informativnog sadržaja nazvan je „incidentalni model vesti“ (Boczkowski & Mitchelstein, 2017; Fletcher & Nielsen, 2018).

Značaj društvenih mreža među mladom publikom uvideli su i onlajn i tradicionalni mediji i oni su krenuli tamo gde je njihova potencijalna publika, a to su društvene mreže. To su uradili tako što su pokrenuli svoje profile na društvenim mrežama na kojima objavljuju udarne vesti.

2. Teorija publike u digitalnom dobu

U radu se polazi od teorije publike u digitalnom dobu. Promenila se publika digitalnog doba – zahvaljujući konvergenciji¹ pripadnici ove nove publike mogu da

¹ Konvergenciju u širem značenju obrazložio je Henri Dženkins (Henry Jenkins) kao društvenu promenu u kojoj dominantnu ulogu zadobija publika (Jenkins, 2006: 2). Kako ovaj autor navodi „konvergencija predstavlja protok sadržaja kroz mnogobrojne medijske platforme, saradnju između brojnih medijskih

pristupe sadržaju u bilo koje vreme bilo gde. Oni kreiranjem sadržaja učestvuju u stvaranju „participativne kulture” (Jenkins, 2006: 3). „Ljudi nekada poznati kao publika” kako ih je nazvao Džej Rozen (Jay Rosen, 2006) proizvode sadržaj, a često su ti sadržaji kreirani zajedno sa novinarima profesionalnih medija. Ove nove prakse dovode do toga da se zamagljuje granica između novinara i građana amatera u ulozi novinara. Korisnici društvene medije doživljavaju kao prostor, dok se društveni mediji razvijaju kao posrednici „između etabliranih izdavača i korisnika” (Nielsen and Ganter, 2017, prema Fletcher & Nielsen, 2018: 3).

Šta je to model nazvan „incidentalne² vesti”? Većina mladih ljudi dobija vesti dok se nalaze na društvenim medijima kao što su Fejsbuk ili Tviter. „Oni nailaze na vesti umesto da ih traže” (Boczkowski & Mitchelstein, 2017: 1785). To je logična posledica činjenice da mladi ljudi žive u medijima, te su mediji njihov prostor, a ne samo sredstva. Tome pogoduju mobilni telefoni koje mladi koriste, a koji omogućavaju stalnu povezanost, kao i algoritmi Fejsbuka i hronološka priroda Tvitera koji ne razlikuju vesti od drugih sadržaja na svojim platformama. Mladi korisnici se susreću sa vestima na društvenim mrežama, ali kliknu na njih sporadično i ne zadržavaju se dugo, pokazuju istraživanja u svetu (Boczkowski & Mitchelstein, 2017: 1790). Zbog toga što su integrisane u širi kontekst – društveni prostor društvenih medija, vesti gube svoje važne karakteristike: svoju prepoznatljivost kao poseban novinarski žanr i svoj značaj kao deo onoga što je određeni medij koji ih emituje identifikovao kao agendu dana.

Incidentalne vesti postojale su i ranije. Međutim, danas je to dominantan model konzumiranja vesti među mladima, pokazuju autori Bočkovski i Mičelstin (Boczkowski & Mitchelstein, 2017: 1790). Slučajno izlaganje vestima vezuje se za dvadeseti vek i televiziju. Gledaoci su najčešće gledali zabavne programe na televiziji i tada bi bili izloženi vestima slučajno (Neuman et al., 1992, prema Fletcher and Nielsen, 2018: 2). Mnogi su tvrdili da prelazak na sve digitalnije i sve veće izbore medijskog okruženja u dvadeset prvom veku znači da će slučajna izloženost nestati, a selektivno izlaganje – ono gde su izloženi samo oni koji su aktivno zainteresovani da traže vesti – rasti (Bennett and Iyengar, 2008, prema Fletcher and Nielsen, 2018: 2). Kako su ustanovila ranija istraživanja, navike kod čitanja vesti u štampi i gledanja informativnog programa u elektronskim medijima su jasno uočene: konzumiranje vesti podleže rutini, određeno je u vremenskim i prostornim dimenzijama i deo je svakodnevnih aktivnosti (Boczkowski & Mitchelstein, 2017: 1786). Kada je u pitanju televizijska publika Rodžer Silverston (Roger Silverstone) piše o procesu

industrija i migratorno ponašanje medijske publike koja ide svuda u potrazi za vrstom zabavnog iskustva koju želi” (Jenkins, 2006: 2 u Mihajlov Prokopović, 2016: 95). Kao osobinu novih medija Snježana Milivojević konvergenciju određuje kao „mogućnost prevodivosti jednih medija u druge”. Zahvaljujući tehnološkoj konvergenciji nastaje mogućnost da se preko jednog ekrana uđe u jedinstveni svet medija. Tehnološka konvergencija je, pored toga, omogućila i „konvergenciju usluga, sadržaja i tržišta” (Milivojević, 2017: 163–164). Sa aspekta onlajn novinarstva konvergencija je „proces u kome dve ili više medijskih organizacija saraduju u proizvodnji onlajn sadržaja ili kombinovanje različitih tipova medija na istoj onlajn stranici” (Foust, 2017: 302).

² Termin „incidentalno” u ovom radu koristi se u značenju slučajno, uzgredno (Vujaklija, 2006: 355).

„domestikacije“ koji se odnosi na način na koji publika koristi televiziju kao tehnologiju i kao sadržaj u privatnom prostoru (domu).

„Ovaj pristup uzima u obzir prostornu organizaciju domaćinstva; dinamiku, vrednosti i navike porodičnih odnosa kao i svakodnevne rutine koju čine drugi ukućani i druge tehnologije. Mediji i tehnologije su, prema rečima Rodžera Silverstona i Erika Hirša (Eric Hirsch), dvostruko artikulisani u domaćinstvu: u materijalnom i simboličkom smislu (Silverstone i Hirsch, 2005)“ (Matović, 2019: 96).

Ukazujući na doprinos kulturnih medijskih studija u isticanju značaja iskustva konzumacije medija i ponašanja publike Marijana Matović ističe da su ove studije pokazale da važno mesto za razumevanje savremenih digitalnih medija pripada korisniku, načinu na koji on koristi medije i kontekstu (Matović, 2019: 98).

Istraživanje odnosa mladih i medija u Srbiji sprovedeno 2019. godine u okviru šireg istraživanja pod nazivom „Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2019. godina“ pokazalo je da većina mladih misli da je televizija medij koji će brzo nestati, a da će preživeti samo filmski i muzički sadržaji. Ispitanici ne veruju da informativni televizijski program ima ikakve šanse da opstane. Što se tiče korišćenja televizije, ona je uključena i gledaju je usput. Neki gledanje televizije vezuju za porodične običaje, a televiziji pripisuju značaj ognjišta. Televiziju (emisije) mladi gledaju i na Jutjub kanalu i na društvenim mrežama (Stojanović, 2019: 129–134).

2.1. Aktivni korisnici digitalnih medija

Što se tiče ovih navika teoretičari su istraživali vesti u digitalnim medijima i mogu se svrstati u dve grupe: prva grupa smatra da upotreba onlajn vesti dopunjava vesti u štampi i na elektronskim medijima, dok druga grupa smatra da oni koji vesti čitaju onlajn smanjuju vreme za čitanje vesti u tradicionalnim medijima (Boczkowski & Mitchelstein, 2017: 1786).

Istraživanja u ovoj oblasti pokazuju da mladi sve više koriste društvene mreže kao informativne medije (Casero-Ripolles, 2012: 151). U Sjedinjenim Američkim Državama i u Velikoj Britaniji to je trend koji se širi i na starije korisnike. U Sjedinjenim Američkim Državama oko dve trećine ljudi čita vesti na društvenim mrežama (Shearer & Matsa, 2018), a u Velikoj Britaniji to čini 40 odsto (Newman, Fletcher, Kalogoropoulos & Nielsen, 2019: 69). S druge strane, društvene mreže, posebno Tviter, imaju neke osobine informativnih medija. Tradicionalni mediji su to uvideli i koriste svoje stranice na društvenim mrežama za plasiranje sadržaja i sticanje nove, mlade publike. Na primer, dnevni list „Danas“ na svom profilu na Instagramu objavio je u periodu od 28. oktobra 2019. godine do 6. novembra 2019. godine od 10 do 17 objava dnevno. Svaki dan na Instagramu počinje fotografijom naslovne stranice „Danasa“, a ponekad ovaj dnevni list postavlja na svoj profil i video rubrike. Na Instagram je „Danas“ preneo rubriciranje iz štampanog izdanja kroz haštagove (na primer: *Budi #Danas pame-tan, #fotodana, #našiljudiusvetu, #Corax, #kolumne, #dalisteznali*, itd.).

Ali, ne samo da tradicionalni mediji imaju svoje stranice na društvenim mrežama (Mihajlov Prokopović, 2018: 1088) već i sami korisnici društvenih mreža veoma

često objavljuju ili komentarišu sadržaje koji imaju sve ili neke osobine vesti. To pre svega važi za Tviter. Ovo pokazuje i veliko istraživanje koje su preduzeli istraživači sa univerziteta KAIST, vodećeg univerziteta za tehnologiju u Južnoj Koreji. Oni su ustanovili da više od 85 odsto tema od 106 miliona analiziranih tvitova jesu udarne vesti (Kwak, Lee, Park & Moon, 2010: 600).

Ovde se već može govoriti o novoj poziciji i ulozi korisnika koji pored podrazumevajuće uloge u recepciji sadržaja obavljaju nove poslove produkcije sadržaja. Aksel Brans (Axel Bruns) je ovu novu ulogu korisnika nazvao „produpotreba” (eng. *produsage*) – ovo je kovanica nastala spajanjem engleskih reči *produce* (proizvoditi) i *usage* (koristiti) (Bruns, 2007, prema Radok, 2015: 34). Ova kreativna uloga korisnika omogućava im da sami objavljuju vesti nezavisno od bilo koje medijske organizacije. Koliko je to rasprostranjena praksa među studentima Filozofskog fakulteta u Nišu jedno je od istraživačkih pitanja postavljenih u ovom radu. Dakle, koliko se odmaklo od ranije utvrđenog i definisanog načina korišćenja društvenih mreža koje je Votkins (Watkins) ovako objasnio: „Mladi koriste društvene mreže kako bi upravljali mnogim delovima svog života, uključujući, na primer, svoj dnevni raspored, svoje lične i profesionalne veze, domaće zadatke, komunikaciju, kulturni identitet i povezivanje sa svojim svetom i ljudima oko sebe” (Watkins, 2009: XV). Takođe, brzo posle ovog istraživanja drugi autori istražuju i ustanovljavaju nesumnjivu ulogu društvenih mreža u širenju vesti (Glynn, Huge & Hoffman, 2012: 119). U Srbiji je zabeleženo izveštavanje na Tviteru mladića Stefana Živkovića iz Zvečana koji je 2011. godine izveštavao o krizi i barikadama na Kosovu (Bogdanović, 2013: 82–84).

U istraživanju Rojtersovog instituta za proučavanje novinarstva (Reuters Institute for the Study of Journalism) „Kako mladi konzumiraju vesti i posledice koje to ima za mejnstrim medije” („How Young People Consume News and The Implications For Mainstream Media”) (Galan, Osserman, Parker, & Taylor, 2019) ustanovljeno je da ne postoji univerzalan obrazac za način na koji mladi konzumiraju vesti kao i za njihov odnos prema mejnstrim medijima. Ovo istraživanje ustanovilo je četiri tipa konzumenata vesti među mladima. Prvi tip čine mladi korisnici koji su posvećeni „gutači“ vesti, rutinski čitaju vesti sa aplikacija određenih vodećih medija i čvrsto veruju u svoj izbor medija. Ipak, pored medijskih brendova i oni koriste manje formalne i manje profesionalne onlajn kanale. U drugu grupu spadaju konzumenti koji poštuju tradiciju u ovoj oblasti i pristupaju vestima koje plasiraju mediji uz koje su odrasli. Oni ne čitaju vesti često i ne posvećuju im mnogo vremena, ali to su sajтови, aplikacije i profili na društvenim mrežama medijskih brendova. Treću vrstu formiraju proaktivni obožavaoci vesti koji iako često i sa strašću čitaju vesti nisu posvećeni medijskim brendovima. Oni su u potrazi za svežim informacijama i alternativnim izvorima. Četvrti tip čine mladi koji su pasivni korisnici vesti koji se informišu usput zahvaljujući svojim vezama i mrežama u koje su uključeni. Ne vode računa o brendu medija i kada ih nešto zainteresuje oni pretražuju u potrazi za tom određenom temom (Galan et al., 2019: 28–36).

Izveštaj o digitalnim vestima koje je Rojtersov institut za proučavanje novinarstva objavio za 2019. godinu u poglavlju pod nazivom „Razlike u načinima na

koji mladi konzumiraju vesti“ („How Younger Generations Consume News Differently“) (Kalogeropoulos, 2019) pokazuje da je među mladim ljudima (mladim od 35 godina) u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji mobilni telefon najčešće korišćeni uređaj za komunikaciju (za njim slede televizor, kompjuter, novine i radio aparat), kao i da mladi mnogo vremena provode na društvenim mrežama. Kada je reč o informisanju, brend tradicionalnih medija je slab, a mladi se okreću vodećim medijima tek kada su u pitanju ekskluzivne vesti, dakle, u potrazi za verodostojnom informacijom. U Velikoj Britaniji ti mediji su *Gardijan (Guardian)* i *Bi-Bi-Si (BBC)*, a u Sjedinjenim Američkim Državama *Si-En-En (CNN)* i *Vašington post (Washington Post)*. Instagram je aplikacija koja je na svim mobilnim telefonima na prvom mestu po vremenu korišćenja, a među 25 najčešće korišćenih aplikacija nema nijedne aplikacije koja je vezana za vesti (osim aplikacije *Reddit*). Mladi ljudi su nezadovoljni tonom i izborom najvažnijih tema u vodećim medijima, nalazi su ovog istraživanja. Video i podkast su njihovi omiljeni formati (Kalogeropoulos, 2019: 54–59).

U Srbiji 96,5 odsto mladih koristi mobilni telefon za informisanje, pokazalo je istraživanje „Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2019. godina“ Krovne organizacije mladih Srbije (Stojanović, 2019: 122). Mladi u Srbiji najčešće čitaju informativni sadržaj na onlajn portalima i sa objava na društvenim mrežama. Nešto više od jedne petine mladih koristi mobilne aplikacije za vesti. Kad žele da pročitaju vesti mladi najčešće koriste onlajn medije ili guglaju. Procenat onih mladih koji više puta u toku dana posećuju informativne sajtove iznosi 17,5 odsto i niži je za 7 odsto u odnosu na prethodnu godinu. Onlajn interakciju mladi najčešće ostvaruju tako što „lajkuju“ medijske tekstove (62,9%) i kroz preporučivanje sadržaja prijateljima (44,7%) (Stojanović, 2019: 123–128).

3. Metod

Ovaj rad čiji je cilj da ustanovi kako mladi prate vesti na društvenim mrežama zasniva se na analizi rezultata dubinskih intervjua sa mladima. Urađeno je 12 dubinskih intervjua, licem u lice, sa sagovornicima starim od 20 do 24 godine, u periodu od 30. oktobra 2019. godine do 6. novembra 2019. godine. Svi sagovornici su studenti Filozofskog fakulteta u Nišu na dva smera na osnovnim studijama i na jednom smeru na master studijama (na osnovnim studijama: na smeru novinarstvo i na smeru komunikologija i odnosi s javnošću; na master studijama na smeru komunikologija). Svi intervjui su snimljeni i transkribovani u celosti. Intervjuisano je šest devojaka i šest mladića.

Zašto su izabrani mladi? Zato što su oni rani korisnici novih tehnologija (među prvima usvajaju nove tehnologije i koriste ih). Takođe i zato što se navike u konzumiranju vesti formiraju do 30. godine (Barnhurst & Wartella, 1998; Diddi & LaRose, 2006, prema Boczkowski & Mitchelstein, 2017: 1785), pa su saznanja u ovoj oblasti značajna i na širem planu.

4. Rezultati

4.1. Praćenje vesti ili „Posle Slagalice ide dnevnik“

Svi intervjuisani prate vesti svakodnevno.

Vesti čitam ujutru preko aplikacija, a ako ne stignem, pregledam dok se vozim do fakulteta u autobusu. (M. V.)

Polovina intervjuisanih (6) čita vesti onlajn (tu su i onlajn izdanja televizija) i gleda tradicionalnu televiziju, četvero intervjuisanih (trećina) čita vesti samo na onlajn medijima, jedan sagovornik čita onlajn medije i štampana izdanja, a samo jedan ne čita onlajn izdanja (već gleda televiziju i sluša radio). Društvene mreže za selektivno praćenje vesti navelo je dvoje intervjuisanih:

Prvo vidim vesti na društvenim mrežama pa onda pročitam izdanje. (S. P.)

Deset intervjuisanih prati brend onlajn medije („Danas“, „Politika“, „N1“, „B92“, „RTS“, „Južne vesti“, „Večernje novosti“, „BBC“ i „Dojče vele“), a jedna sagovornica istraživačke onlajn medije („Krik“ i „Birn“). Samo jedna intervjuisana studentkinja „gugluje“ kad su vesti u pitanju:

Na internetu konkretno biram sadržaj tako da nemam svoj omiljeni sajt na kome mogu da čitam vesti. Vesti gledam na televiziji (N1 i RTS). (J. S.)

Četvoro učesnika u istraživanju (trećina) gleda televiziju na tradicionalan način i pridaje joj veći ili isti značaj u odnosu na onlajn medije.

Televizor mi je non-stop uključen i gledam televiziju za razliku od mojih kolega koji ne gledaju televiziju, a ja ne mogu da funkcionišem ukoliko mi nije uključen televizor, ali ne da sedim i da neprestano gledam televiziju već je to sekundarna aktivnost – dok nešto drugo radim ja slušam, a gledam samo ako me baš nešto interesuje, ali to je retko. Dnevnik odnosno centralne informativne emisije gledam i pratim, ako ne na televiziji onda na Jutjubu, te iste emisije gledam. A te vesti preko dana, to mi je više kao usputna aktivnost. (T. R.)

Jedna studentkinja i jedan student u načinu na koji gledaju televiziju prepoznaju kulturni obrazac domestikacije:

RTS se nameće kao javni servis, naročito kad je u pitanju dnevnik. To je i kultura naše kuće jer posle slagalice ide dnevnik. (D. M.)

Ako se desi da sedim sa mojima pa je već upaljen televizor ja zbog toga pogledam vesti, ali skoro nikad ja nisam upalio televizor da bih čuo dnevnik. Kad upalim televizor palim striming servis. (M. V.)

Način konzumiranja vesti na onlajn medijima je kod svih ispitanika isti, pa se može govoriti o obrascu: svi pregledaju naslove, pa ukoliko ih tema privuče, otvaraju tekst, koji može da doživi dvostruku sudbinu: da bude ostavljen posle brzog pregleda ili da bude pročitao do kraja. U proseku od 10 naslova sagovornici u ovom istraživanju odu na pet-šest, a pročitaju od jednog do četiri teksta (a nekad nijedan).

4.2. Digitalno konzumiranje vesti i društveni mediji

Rast popularnosti društvenih mreža učinio ih je i prostorom za vesti i s pravom se postavlja pitanje koliko su korisnici društvenih medija slučajno izloženi vestima? Naše istraživanje je pokazalo da se većina (10 od 12 sagovornika) često obaveštava o novim događajima na društvenim mrežama. To su najčešće: Fejsbuk, Tviter i Instagram.

Najbrže informacije dobijem preko društvenih mreža. (M. V.)

Listam početnu stranu i onda čitam to što naiđe. (T. J.)

Treba da me privuče tema... uglavnom na Tviteru mi ne vidimo prvo naslov nego post koji opisuje taj tekst ono kako osoba prezentuje, to dosta utiče, a i ako je to neko ko još ima renome iza sebe, neko ko je značajan... na primer, Suzana Trninić, ja kada naiđem na neki njen post povezan sa medijima prvo gledam njen komentar koji stoji, zatim pročitam tekst, a nekad ukoliko je baš interesantna tema pročitam i komentare koje ostavljaju drugi. (D. M.)

Jedan sagovornik (M. V.) ističe da vest koju dobije preko društvenih mreža, traži na onlajn medijima preko kojih se uobičajeno svakodnevno informiše.

Većina sagovornika (9 od 12 sagovornika) često konzumira vesti na društvenim mrežama do kojih dolazi slučajno, kroz sadržaj koji neprekidno teče.

To je neizbežno. I da hoću ne bih mogla da izbegnem. (T. J.)

Ja se svakodnevno informišem o vestima na Tviteru čak i više puta dnevno, on odgovara mojoj prirodi, godinama i mojim interesovanjima. Tradicionalni mediji naginju ka tim temama koje nemaju pozitivnu stranu, oni grade teme koje mene ne interesuju, zato uzmem od informacija ono što želim i to je moja sloboda i meni je značajna. (D. M.)

4.3. Slučajna izloženost vestima na društvenim mrežama

Prema odgovoru na pitanje šta misle o slučajnoj izloženosti vestima na društvenim mrežama uočavaju se tri grupe među našim ispitanicima: prva koja misli da to donosi dobre mogućnosti; druga koja nije sasvim sigurna da li je to dobro ili loše, i treća grupa koja ukazuje na moguće opasnosti.

Mislim da je to jako česta pojava danas kod mladih u Srbiji jer ne postoje mediji kojima mladi veruju i jer ne postoje mediji za mlade danas kod nas. Onda se ljudi opredeljuju obično za društvene mreže, za neke stranice i profile koji su po nekom stavu slični njima. Oni znaju da će vesti koje dele na svojim društvenim mrežama njih privući i mislim da je to jedan od glavnih razloga zašto mladi nasumično prate vesti. (S. P.)

Mislim da je to odličan način da mediji dođu do malo šire publike, posebno do mlađe populacije. Ja sam tako počeo da pratim Danas na Instagramu. (J. Ž)

Na Fejsbuku možete da se povežete sa ljudima sličnih interesovanja i onda možete da nađete neke vesti koje su vama interesantne i zanimljive. (A. M.)

Druga grupa intervjuisanih studenata nije sigurna da li su efekti ovakvog praćenja vesti dobri ili loši.

Ja ne znam da li je to dobro ili nije, ali mislim da mladi ljudi prosto i nemaju vremena i preokupirani su drugim stvarima koje su važnije od toga da se prate vesti i možda zbog toga prate onlajn medije samo povremeno. (N. G.)

Sa jedne strane, može da bude dobro jer nam je to prečica do sadržaja koji nas interesuje, a nije dobro jer nas ograničava, jer je to kompjuter i ne bi trebalo da on određuje i profliše sadržaj, jer ne može kompleksno da uđe u sadržaj i sa te strane će nas ograničiti malo, naročito one koji samo tako prate vesti. (T. R.)

U trećoj grupi nalaze se ispitanici koji ističu negativne strane slučajnog praćenja vesti na društvenim mrežama.

Društvene mreže su prenatrpene, jednostavno internet je prenatrpan vestima. (T. J.)

Vidim problem u tome što se meni, na primer, na društvenim mrežama nikad nisu pojavili ozbiljni listovi poput Danas-a ili Politike nego su se uvek pojavljivali skandalozni naslovi tabloida i polutabloida. Ako razmišljamo o nekom dužem vremenskom periodu to može da prouzrokuje problem – to da će jedna grupa medija (tabloidi) da utiče na deo javnog mnjenja koji će sada biti oblikovan samo preko informacija koje dođu do njih preko tabloida. (M. V.)

Sa jedne strane nije dobro zato što se gubi taj neki osećaj za zajedništvo, ranije kad sednete ispred televizora sedi cela porodica, a sada se to gubi, onda nema ni komentara i u tom smislu žao mi je. (J. S.)

4.4. Stvaranje medijskog informativnog sadržaja

Praksa kreiranja informativnih sadržaja o događajima koji predstavljaju vesti veoma je retka među ovom grupom ispitanika – samo dvoje od 12 intervjuisanih navodi po jedan primer kada su kao svedoci važnih događaja napisali vest i postavili je na svoju stranicu na društvenim mrežama.

Kada je počeo požar na Staroj planini, mediji nisu objavljivali, čitali su o tome. Ja sam se nalazila u Pirotu i znala sam šta se dešava. Moje pitanje je bilo zbog čega se čuti. (D. J.)

Video sam udes u gradu, ja sam to slikao i objavio na Fejsbuku. (N. G.)

5. Zaključak

Naše istraživanje među studentima Filozofskog fakulteta u Nišu pokazalo je da svi ispitivani studenti svakodnevno prate vesti. Svi sagovornici u našem istraživanju se susreću sa vestima na društvenim mrežama, ali ih čitaju samo ako ih zainteresuju. U proseku od 10 naslova ispitanici odu na pet-šest, a pročitaju od jednog do četiri teksta (a nekad nijedan).

Polovina ispitanika prema sopstvenoj percepciji često čita vesti na društvenim mrežama. Jedan od njih (S. P.) rekao je da odlazi na društvene mreže da bi video vesti 15 do 20 puta dnevno.

Među intervjuisanim se uočavaju tri grupe: prva koja misli da slučajna izloženost vestima donosi dobre mogućnosti; druga koja nije sasvim sigurna da li je to dobro ili loše, i treća grupa koja ukazuje na moguće opasnosti ili nedostatke.

Otvara se dilema da li su nove tehnologije dovele samo do negativnog predznaka kada su mladi u pitanju zatvarajući ih u izolovane sobe odjeka (*echo chambers*) u kojima razgovor vode sa onima koji su im slični ili su to samo nepotvrđeni strahovi (Fletcher & Nielsen, 2018: 6). Kako navode Flečer i Nilsen:

„Većina istraživanja nije potvrdila naše najveće strahove. Messing i Westwood (2014) su otkrili da društveni mediji često korisnicima nude informacije iz politički heterogenih izvora... Najveća relevantna studija koja se koristi podacima Facebooka ipak je pronašla neke dokaze da selektivna izloženost oblikuje ono što ljudi vide (Bakshy et al., 2015). U poređenju sa onim što bi videli da su prijatelji sa slučajnim odabirom korisnika Facebooka, ljudi vide nešto manje vesti iz izvora različitih političkih stanovišta, pre svega zbog političke homofilije, i, u manjoj meri, zbog algoritama kompanije Facebook“ (Fletcher & Nielsen, 2018: 6).

Ova opasnost nije se pojavila među učesnicima našeg istraživanja, zato što skoro svi razvijaju lične strategije kako da obezbede pluralizam medijskih izvora i sadržaja. Najčešće to čine tako što prate informativne sadržaje iz raznovrsnih medijskih izvora – tradicionalnih i onlajn medija.

Literatura

- Boczkowski, P. & Mitchelstein, E. (2017). Incidental News: How Young People Consume News on Social Media, *Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences*, 1785–1792. Preuzeto sa <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/bitstream/10125/41371/1/paper0222.pdf>
- Bogdanović, J. (2013). Građansko novinarstvo u Srbiji. *CM* 28, 69-88.
- Casero-Ripolles, A. (2012). Beyond Newspapers: News Consumption among Young People in the Digital Era. *Comunicar - Scientific Journal of Media Education*, XX(39), 151–158.
- Ellison, N., & Boyd, D. (2013). Sociality Through Social Network Sites. In W. H. Dutton (Ed.), *The Oxford Handbook of Internet Studies*, (pp. 1-24). Preuzeto sa <http://wendynorris.com/wp-content/uploads/2018/08/Ellison-and-boyd-2013-Sociality-through-Social-Network-Sites.pdf> DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199589074.013.0008
- Fletcher, R., & Nielsen, R. K. (2018). Are people incidentally exposed to news on social media? A comparative analysis. *New media & society*, Preuzeto sa: https://ora.ox.ac.uk/objects/uid:728f1036-6ed3-4b85-b897-8763073a6d74/download_file?safe_filename=Incidental%2Bexposure%2BAAM.pdf&file_format=application%2Fpdf&type_of_work=Journal+article
- Foust, J. C. (2017). *Online journalism: principles and practices of news for the web*. London and New York: Routledge.
- Galan, L., Osserman, J., Parker, T., & Taylor, M. (2019). How Young People Consume News and The Implications For Mainstream Media: report by Flamingo commisi-

- oned by the Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford University [PDF file]. Preuzeto sa <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2019-08/FlamingoxREUTERS-Report-Full-KG-V28.pdf>
- Glynn, C. J., Huge, M. E., & Hoffman, L. H. (2012). All the news that's fit to post: A profile of news use on social networking sites. *Computers in Human Behavior*, 28, 113–119.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York and London: New York University Press.
- Kalogeropoulos, A. (2019). How Younger Generations Consume News Differently. In N. Newman, R. Fletcher, A. Kalogeropoulos & R. K. Nielsen (Eds.), *Reuters Institute Digital News Report 2019* (pp. 55–59). [PDF file]. Preuzeto sa https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/inline-files/DNR_2019_FINAL.pdf
- Kastels, M. (2014). *Moć komunikacija*. Beograd: Clío.
- Kwak, H., Lee, C., Park, H., & Moon, S. (2010). What is Twitter, a Social Network or a News Media? *WWW '10: Proceedings of 19th International Conference on World Wide Web*, April 2010, USA, 591-600. Preuzeto sa <http://www.ambuehler.ethz.ch/cdstore/www2010/www/p591.pdf>
- Matović, M. (2019). *Razlike u medijskoj pismenosti među generacijama u Republici Srbiji*. Doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 2019. godine.
- Mihajlov Prokopović, A. (2016). *Transformacija tradicionalnih medija u novom tehnološkom okruženju*. Doktorska disertacija odbranjena na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 2016. godine.
- Mihajlov Prokopović, A. (2018). Internet Social Networks and Traditional Media. *Teme XLII*(4), 1081–1105.
- Milivojević, S. (2017). Šta je novo u novim medijima. *Reč* 87/33, 159–172.
- Newman, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A. & Nielsen, R. K. (Eds.). (2019). *Reuters Institute Digital News Report 2019* [PDF file]. Preuzeto sa https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/inline-files/DNR_2019_FINAL.pdf
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5). Preuzeto sa https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31169414/Digital_Natives_-_Digital_Immigrants.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DDigital_natives_digital_immigrants_part.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20200217%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20200217T091534Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-Signature=55aa11df0b81d5e1e32ea7c9c4afd4229afc0bc2bb9bdd75-fb2122617ed48ae
- Radok, E. (2015). *Mladi i mediji*. Beograd: Clío.
- Republički zavod za statistiku (2018). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2018*.
- Rosen, J. (2006). The People Formerly Known as the Audience. *Pressthink*. Preuzeto sa http://archive.pressthink.org/2006/06/27/ppl_frmr.html
- Shearer, E., & Matsa, K. E. (2018). News Use Across Social Media Platforms 2018. *Pew Research Center – Journalism and Media*. Preuzeto sa <https://www.journalism.org/2018/09/10/news-use-across-social-media-platforms-2018/>

Stojanović, B. (2019). *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2019. godina*. [PDF file]. Beograd: Krovna organizacija mladih Srbije. Preuzeto sa <https://koms.rs/wp-content/uploads/2019/09/Alternativni-izves%CC%8Ctaj-o-polo%CC%8Caju-i-potrebama-mladih-2019-1.pdf>

Watkins, S. C. (2009). *The Young and the Digital*. Boston: Beacon Press

Anka Mihajlov Prokopović

SOCIAL MEDIA, YOUTH AND NEWS: A NEW MODEL FOR RECEPTION OF INFORMATION CONTENT

Summary: Social media is a new opportunity when it comes to how users get to the news. It is shown in that users are accidentally exposed to news while they are present on social networks. The aim of this paper is to examine changes in the field of reception of news content on social media, in relation to previously identified patterns of news consumption in traditional media. Theorists refer to incidental news as a new model that is growing thanks to social media. In Serbia, 96% of young people between the ages of 16 and 24 have profiles on social networks, according to the Statistical Office of the Republic of Serbia. Changes in the digital world are the first to be adopted by young people, often creating a pattern that is later adopted by other users, and therefore the research is aimed at analyzing the results obtained through in-depth interviews with students at the University of Niš.

Key words: social media, incidental news, journalism, youth, Serbia

anka.mihajlov.prokopovic@filfak.ni.ac.rs

VIDEO IGRE KAO NOVI MEDIJ – STAVOVI STUDENATA NOVINARSTVA U SRBIJI

Sažetak: Zbog neprestanog razvoja novih tehnologija u sferu medija prodiru neki potpuno novi načini i platforme komuniciranja. Video igre 21. veka se mogu kreirati i upotrebljavati, pored zabave, i za informisanje i za obrazovanje, te ispunjavaju osnovne funkcije tradicionalnih medija. Sa druge strane, neke specifičnosti omogućuju im nov i drugačiji način formiranja i iščitavanja medijskog teksta i sve brojniji auditorijum. Cilj rada je da prikaže karakteristike video igara kao novog medija i ispita stavove studenata novinarstva Filozofskog fakulteta u Nišu o video igrama kao mediju i njihovoj implementaciji u obrazovni proces novinara. Osnovna hipoteza glasi: *studenti novinarstva imaju pozitivno mišljenje o video igrama, smatraju ih značajnim medijem i smatraju da sadržaji o njima treba da budu u većoj meri zastupljeni na studijama novinarstva.* Za potrebe ovog rada, namenski je konstruisan instrument, upitnik – skaler na koji je odgovorilo 135 studenata novinarstva Filozofskog fakulteta u Nišu. Dobijeni podaci su analizirani statističko-komparativnom metodom uz pomoć programa SPSS 20.0. Rezultati pokazuju da je polazna hipoteza delimično potvrđena, to jest, da studenti ne vide video igre kao značajni medij, ali su saglasni da je potrebno više sadržaja i predmeta na studijama novinarstva koji se bave video igrama.

Ključne reči: video igre, novi mediji, studenti novinarstva, studije novinarstva, stavovi

1. Uvod

Novomedijska komunikacija 21. veka značajno je promenila ustaljene postulate klasične teorije medija. Sa jedne strane, pojavljuju se potpuno novi, internetom uslovljeni, digitalni načini prenosa informacija, a sa druge strane, digitalna revolucija novog milenijuma neke postojeće platforme, zanemarivane u sferi studija medija, oprema novim alatima dajući im mogućnost da postanu značajni kanali u sferi komunikacija. Sve to rezultira jednim bogatijim i drugačijim medijskim sistemom nego što je to bio slučaj u tradicionalnoj postavci teorije medija.

Među platformama koje poprimaju karakteristike i funkcije masovnih medija su video igre. Stereotipno posmatranje igara kao nečeg namenjenog manjini, u najvećoj meri mladima, danas nema pokriće u činjeničnom stanju jer prema podacima sajta statista.com, u 2019. registrovano je 2,47 milijardi igrača na svetu, što čini gotovo trećinu svetske populacije (Statista), dok se broj mladih u svetu procenjuje na

oko 1.8 milijardi¹. Takođe u istraživanju koje je sproveda ESA (Entertainment software association, 2019) utvrđeno je da je prosečna starost igrača u SAD čak 33 godine.

Video igre nastale u poslednjoj deceniji se znatno razlikuju od onih koje su nastale krajem prošlog veka. Ne samo da je tehnologija omogućila poboljšanja na poljima grafike i načina igranja, već su i igre postale znatno kompleksnije i u pogledu narativa i interaktivnosti. One se danas koriste za komunikaciju, edukaciju, pa čak i informisanje. Igranje igara, pogotovo na internetu, dovelo je do nastanka onlajn zajednica čiji se članovi povezuju i komuniciraju upravo putem igara i formiraju određene tipove mini javnih sfera.

Zbog toga je cilj rada da video igre prikaže kao vrstu medija sa svim svojim specifičnostima u odnosu na tradicionalne i ispita stavove studenata novinarstva o video igarama kao novom mediju i potrebi za obrazovanjem o njima kroz studije.

2. Definicije i klasifikacija video igara

Definisanje video igara je veoma težak postupak, pre svega zbog toga što su one toliko raznolike i konstantno evoluiraju. Prosto raščlanjivanje sintagme „video igra“ na termine „video“ i „igra, njihovo objašnjenje i sinteza tih dveju definicija u jednu koja bi objasnila video igre nije adekvatno, jer su one znatno kompleksnije od ova dva termina. U težnji da se precizira značenje pojma i priroda video igara u naučnim krugovima formirala su se tri važna zasebna pristupa: naratološki, ludološki (Frasca, 2003: 222) i pristup koji igre smatra interaktivnom fikcijom. Svaki od ovih pristupa posmatra igre na specifičan način, ali Grant Tavinor (Grant Tavinor, 2008) smatra da nijedan od njih nije potpun i dovoljno egzaktno jer ne uspeva da u svoje definicije u potpunosti uvrsti sve video igre i njihove odlike, kao ni da napravi jasnu distinkciju od sličnih pojava. On smatra da se objekat smatra video igrom samo ako se manifestuje na digitalnom vizuelnom mediju, ako je primarno kreiran kao sredstvo zabave, i ako zabavu proizvodi kroz upotrebu jedne ili obe forme angažovanja: igranja na osnovu pravila ili interaktivne fikcije (Tavinor, 2008). Ipak, ovakvom pristupu moglo bi se zameriti to što sve video igre u osnovi posmatra kao oblik zabave, zanemarujući video igre koje su namenjene primarno edukaciji, informisanju ili su kreirane kao oblik reklame ili agitacije. Zbog toga se najprimerenijim čine upravo najjednostavnija određenja poput stava Nikolasa Espozitoa (Nicolas Esposito, 2005: 2) da su video igre igre koje igramo zahvaljujući audio-vizuelnoj aparaturi, a koje mogu biti bazirane na priči.

Ni sama klasifikacija igara nije lak zadatak. Prvi problem na koji se nailazi pri klasifikaciji je vezan za igre novijeg datuma i proizilazi iz činjenice da su one toliko uznapredovale i toliko se brzo razvijaju da svaka igra čini grupu za sebe. „Svaka nova igra koja se pojavi na mom ekranu mogla bi lako biti novi zasebni medij, ili predstavljati jezik za sebe ili i jedno i drugo“ (Caldwell, 2004: 42).

¹ Više na: <https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/One%20pager%20on%20youth%20demographics%20GF.pdf> (posećeno 15.04.2020).

Druga poteškoća pri klasifikaciji posledica je upotrebe različitih parametara koji se uzimaju kao determinante žanra. Igre se mogu klasifikovati prema tome na kojoj se konzoli igraju, za koliko igrača su namenjene, da li se igraju na internetu ili van njega, kom uzrastu su primerene. Najčešće se koristi jedna vrsta podele nastala hibridizacijom i mešanjem različitih dimenzija, koja nije sasvim egzaktna ali najefikasnije i relativno precizno svodi sve postojeće igre u manji broj grupa. Nju koriste Alis Mišel i Kerol Savit-Smit (Alice Mitchell, Carol Savill-Smith, 2004: 3) i Mark Grifits (Mark Griffiths, 1999: 210) a ona prepoznaje sledeće kategorije: akcione, avanture, RPG (igre igranja uloga) igre, simulacije, strategije, sportske igre, puzzle, ozbiljne i obrazovne igre.

3. Video igre kao nov medij i njihove karakteristike

Video igre svakako jesu jedan kanal kojim se prenose informacije, što je u samoj biti značenje termina medij ili medium. Međutim, da bi se utvrdila njihova značajnost u bogatom svetu novih i tradicionalnih medija, mora se ispitati da li one mogu da obavljaju funkcije onoga što se u tradicionalnom smislu naziva medijima. Ovde se pre svega misli na tri osnovne: informisanje, edukaciju i zabavu.

O zabavi je suviše govoriti u kontekstu video igara jer su one prvenstveno njoj i namenjene. Kada je u pitanju edukativna uloga, ona se može tumačiti na dva načina. Sa jedne strane, postoje obrazovne video igre prvobitno kreirane kao softveri za pomoć pri osposobljavanju različitih kadrova. Ian Bogost ovde ističe kao najrepresantativnije i najpoznatije primere *Majkrosoftov simulator leta* (Microsoft Flight Simulator) i *Sim Grad* (SimCity) (Bogost, 2008: 258–259). Ipak, ne bi trebalo ni postaviti igre koje nemaju na prvom mestu funkciju edukacije, ali mogu da obaveste i nauče korisnike različitim stvarima, poput igre *Doba carstava* (Age of Empires) u kojoj kroz kontrolu različitih tipova vojnika i izgradnju carstva igrači mogu naučiti mnogo o vrstama, specifičnostima, načinima obuke vojske u različitim istorijskim periodima i kulturama. Dakle, gotovo svaka vrsta video igara sadrži potencijal da obrazuje.

Najinteresantniji aspekt modernih video igara je u njihovoj upotrebi u svrhe informisanja. Postoji posebna vrsta kompjuterskih igara, koja je nastala početkom ovog veka, pod nazivom Newsgames (vesti igre) koje primenjuju pravila novinarstva u formi video igara kako bi približile važne, istinite i kompleksne teme javnosti kroz specifični interaktivni narativ (Bogost, Ferrari, Schweizer, 2010). Najpoznatije ovakve igre su *Svetštop* (Sweatshop), *Heroj budžeta* (BudgetHero)... One još uvek nisu razvijene u potpunosti, ali je uočeno da aktivno doživljavanje priče u digitalnim igrama postaje pogodnije i atraktivnije, kako u industriji zabave, tako i u sferama obrazovanja, pa čak i informisanja.

Naravno, ove medijske funkcije igre ne ispunjavaju na isti način kao što je to slučaj sa tradicionalnim medijima. Jedan od problema prihvatanja video igara kao medija je taj što ih je često nemoguće sagledati i analizirati samo iz perspektive tradicionalnih medijskih okvira. One imaju svoje specifičnosti koje se po načinu

ispoljavanja razlikuju među novim medijima. Među četiri najznačajnije specifičnosti kada su u pitanju video igre su:

- Interaktivnost – Karakteristika igranja u celini, ali i karakteristika svakog novog medija, te video igre dvostruko određuje. Rob Kover (Rob Cover) ukazuje da interaktivnost sa nastankom elektronskih igara dostiže nov nivo demokratizacije učešća korisnika u sadržaju medija (Cover, 2006: 150).
- Narativ – Dok se tradicionalni mediji postepeno, kroz nove žanrovske oblike, prilagođavaju ovoj tehnici, video igre se od samog svog nastanka zasnivaju na narativnim formama. Postojanje narativne strukture i teksta video igre je glavna karakteristika ovog medija prema naratološkom sav-novištu i suština video igara. Iako je kod nekih, manje razvijenih igara, teže uočljiv narativ, Brajan Aleksandar (Alexander, 2011: 111) smatra da bez obzira o kojoj se digitalnoj igri radi, ona uvek poseduje određenu vrstu priče.
- Nelinearnost – Posledica mogućnosti interakcije sa sadržajem u video igrama dovodi do nužnog nastanka oblika nelinearnosti, a koliko je ona uslovljena prethodno objašnjenim karakteristikama pokazuje i to da je pojedini autori definišu kao interaktivni narativ (Natkin, 2006: 13). Prema Oksfordovom rečniku (Oxford Dictionary) nelinearnost je proces ili događaj u kojem jedna radnja ili uzrok ne vodi uvek samo do jedne moguće posledice².
- Uranjanje – Marvin Minski (Marvin Minsky, 1980) takvu pojavu naziva teleprisutnošću definišući je kao mogućnost medija da kod korisnika izazovu osećaj fizičke prisutnosti u medijski opisanim sadržajima. Neki autori (Weibel, Wissmath, 2011: 2) ovaj fenomen nazivaju prisutnošću, i ukazuju da se on karakteriše dvema fazama: psihičkim odlaskom (iz postojećeg okruženja) i dolaskom (u medijsko okruženje). Istovremeno, ona smanjuje mogućnost kritičke distance pri iščitavanju medijskog teksta, te čitaoca (igrača) čini podložnijim na uticaje poruka igre.

Ove implikacije koje ovaj fenomen uvodi u mejnstrim društvo ne mogu se razumeti, odgovoriti na njih ili im se prilagoditi ako se video igre ne posmatraju kao nova lestvica u evoluciji medija. Zbog toga je jako važno da se, posebno u obrazovanju budućih novinara, video igre uvrste kao relevantni novi medij i kao takve izučavaju. Studenti novinarstva neće moći aktivno da odgovore na zahteve profesije u budućnosti ako ne spoznaju tendencije razvoja ovog novog medija, njegove nove karakteristike i mogućnosti da utiče i oblikuje javnost. Na ovaj problem ukazuje Vajehah Aješah (Wajeehah Aayeshah, 2012: 31) jer pored učenja o komercijalnim igrama i vesti igrama, naročito naglašava potrebu za upotrebom novinarskih igara u obrazovanju novinara. Pod ovim tipom podrazumeva sve video igre namenjene inoviranom digitalnom obrazovanju novinara. I Dejvid Kameron (David Cameron, 2001: 143) je još pre osamnaest godina ukazao na to da se studenti novinarstva uče,

² Više na <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/non-linear> (Posećeno 15.04.2020).

kroz ozbiljne video igre i o video igrama kako bi se pratili, kako trendovi u obrazovanju, tako i u razvoju medija.

Ipak, iako postoji objektivna potreba za razumevanjem video igara kao kompleksnog i specifičnog medija, implementacija takvih tema u obrazovni proces je veoma spora, te u aktuelnoj akreditaciji iz 2014. godine na studijama novinarstva na Filozofskom fakultetu u Nišu ne postoji nijedan predmet koji u potpunosti ili delimično pruža studentima znanje o video igrama (Akreditacija studijskog programa novinarstvo, 2014). Zbog toga je važno uočiti da li studenti kroz druge predmete mogu steći znanja o video igrama kao vrsti medija i da li smatraju da su im takva znanja potrebna.

4. Metod

Cilj istraživanja je da ispita stavove studenata novinarstva Filozofskog fakulteta u Nišu o video igrama kao mediju i njihovoj implementaciji u obrazovni proces novinara. Osnovna hipoteza glasi: *studenti novinarstva imaju pozitivno mišljenje o video igrama, smatraju ih značajnim medijem i smatraju da sadržaji o njima treba da budu u većoj meri zastupljeni na studijama novinarstva.*

S obzirom na kompleksnost osnovne, konstruisane su posebne hipoteze:

1. Studenti novinarstva u najvećoj meri igraju video igre i to sportskog i akcionog žanra;
2. Studenti novinarstva prepoznaju video igre kao značajan i novi medij;
3. Studenti novinarstva prepoznaju da video igre mogu obavljati osnovne funkcije medija;
4. Studenti novinarstva smatraju da predmeti i sadržaji koji se bave video igrama treba da budu uvršćeni u većoj meri na studijama novinarstva nego što je to u postojećem planu i programu.

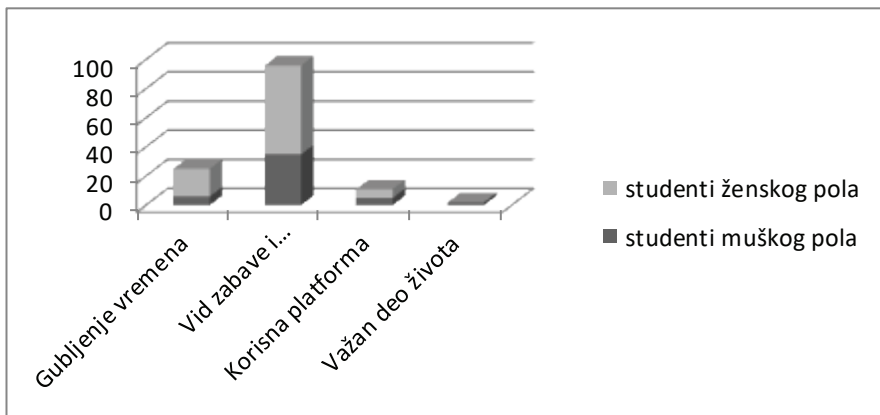
U radu je korišćen statistički metod i tehnika skaliranja. Za potrebe rada, namenski je konstruisan instrument, upitnik – skaler na koji je odgovorilo 135 studenata novinarstva Filozofskog fakulteta u Nišu. Upitnik – skaler sadrži sedam pitanja na koje su ponuđeni odgovori ili se mogu dopisati, i šesnaest tvrdnji sa ponuđenim odgovorima od 1 do 5 izrađenih po sistemu Likertove skale, gde 1 označava stav u potpunosti nisam saglasan/na, a 5 u potpunosti sam saglasan/na. Podaci su obrađeni pomoću programa za statističku obradu podataka SPSS 20.0. Istraživanje je obavljeno u periodu od februara 2018. do aprila 2018. godine.

5. Interpretacija rezultata

Na upitnik je odgovorilo 135 studenata novinarstva Filozofskog fakulteta u Nišu svih godina studija. Od ukupnog broja ispitanika 39 čine studenti prve, 34 druge, 32 treće i 30 ispitanika čine studenti završne godine osnovnih akademskih studija. Ispitanika ženskog pola je 87, a ispitanika muškog pola 48.

5.1. Navike i preferencije studenata novinarstva po pitanju video igara

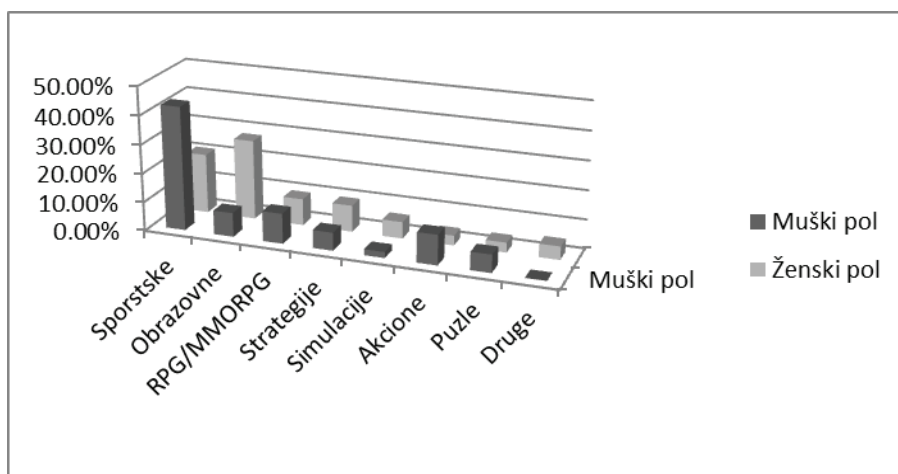
Od ukupnog procenta ispitanika, njih 60,7% igra video igre, dok je 39,3% izjavilo da ne igra. Rezultati pokazuju da i na svakoj godini pojedinačno, ima više studenata koji igraju video igre od onih koji ne igraju. Sa druge strane postoji značajna razlika u igranju igara u odnosu na pol. Tako, od ukupnog broja muških ispitanika 79,1% igra video igre, dok od ukupnog broja ženskih ispitanika 50,7% igra. Ovo ne bi trebalo previše da čudi jer istraživanja (Lucas, Sherry, 2004) pokazuju da muškarci u većem broju i mnogo više igraju video igre od žena. Na grafiku 2 prikazani su stavovi studenata o svrsi igranja video igara. Najveći deo ispitanika, 70,6% smatra igranje video igara vrstom zabave i rekreacije, dok 18,4% vidi igranje kao gubljenje vremena. Manji deo (8,1%) smatra da je igranje korisno za razvoj pojedinca, a dvoje (1,5%) smatraju ovu aktivnost važnim segmentom svog života.

Grafik 2. Stavovi studenata o igranju video igara podeljeni prema polu ispitanika

Kada je učestalost igranja u pitanju, gotovo polovina (49,2%) izjavila je da igra igre jednom mesečno, jednom nedeljno igra 28 ispitanika (21,2%), više puta u toku nedelje 22 (16,2%), a svakog dana igra njih 17 (12,5%). Najčešće korišćene platforme, su kompjuter (49,6%) i mobilni telefon (40,8%), zatim konzola (7,2%) i na kraju tablet računari (2,4%). Prema rezultatima, jedino studenti treće godine koriste mobilni telefon češće od računara (46,87% u odnosu na 40,62%) kao platformu igranja.

Analizom odgovora utvrđeno je da je omiljeni žanr među studentima u najvećoj meri sportski za koji se opredelilo 33,6% studenata, zatim slede obrazovne igre sa 23,5%, pa RPG/MMRPG igre koje omiljenim smatra 10,9% i strategije koje najradije igra 9,2% ispitanika. Među najmanje omiljene žanrove spadaju simulacije sa 7,6%, akcione igre sa 6,7% i na kraju puzzle koje smatra omiljenim svega 5% studenata novinarstva. Četvoro studenata, i to sve četvoro ženskog pola, nijedan od ponuđenih žanrova ne smatra omiljenim.

Grafik 3. Procentualni prikaz najomiljenijih žanrova video igara prema polu ispitanika

Na grafiku 3 prikazane su preferencije ispitanih studenata novinarstva u odnosu na pol ispitanika. Omiljeni žanr muških ispitanika su sportske igre (42,83%), a daleko iza se nalaze RPG/MMRPG igre kao i akcijske igre sa po 10,41%. Dok su kod muških ispitanika obrazovne igre tek na četvrtom mestu (8,33%), one su kod ispitanika ženskog pola omiljene (27,59%), dok je sportske igre kao omiljene izabralo 20,68% ispitanica. U slučaju studentkinja postoji veća usklađenost među žanrovima, pa tako se strategije (9,19%), RPG/MMRPG (9,19%), simulacije (5,75%) relativno blizu rangirane. Takođe, akcijske igre, koje kod muškaraca zauzimaju drugo mesto, predstavljaju, zajedno sa puzlama najneomiljeniji žanr među pripadnicama ženskog pola sa po 3,44% studentkinja koje su ih izabrale.

Dakle, prosečni student novinarstva na Filozofskom fakultetu u Nišu igra video igre jednom mesečno, najčešće putem računara ili mobilnog telefona, češće van interneta nego na internetu i taj čin smatra vidom zabave i relaksacije. Među omiljenim žanrovima su mu sportske igre i obrazovne, što varira od pola, dok su mu najneomiljenije akcijske i igre puzli. Zbog toga se može tvrditi da je prva posebna hipoteza koja tvrdi da *Studenti novinarstva u najvećoj meri igraju video igre i to sportskog i akcionog žanra* u najvećoj meri potvrđena. Ovi podaci sami po sebi doprinose razumevanju studenata novinarstva kao igrača, a važni su za dalje istraživanje, jer se na osnovu navika i odnosa ispitanika prema video igrama mogu potencijalno objasniti i njihovi stavovi o video igrama kao mediju i prisutnosti u obrazovnom procesu.

5.2. Uticaj video igara i video igre kao novi medij iz perspektive studenata novinarstva

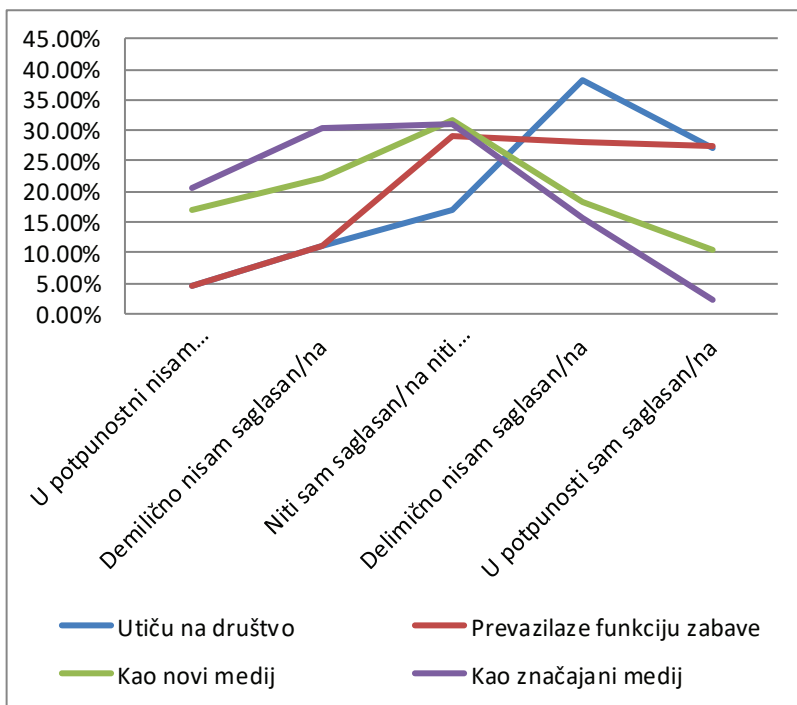
Nakon analize osnovnih podataka o odnosu ispitanika prema video igrama važno je uočiti kakvi su stavovi o igrama u širem društvenom i medijskom kontekstu. Pozitivan stav o video igrama ima 48,1% studenata. Međutim, čak 43,7% nema izgrađen opšti stav o video igrama, dok samo 8,1% vidi video igre u celini kao nega-

ativnu pojavu. Činjenica da veliki broj studenata nema stav o video igrama ukazuje da one nisu preterano relevantne iz njihove perspektive. Ovo je u skladu sa dobijenim rezultatima da igranje studenti vide kao vid zabave i odmora.

Najveći broj svih negativnih stavova o video igrama potiče iz odgovora studenata prve godine (54,54% ukupnog broja negativnih odgovora). Na trećoj godini nijedan ispitanik nije odgovorio da negativno vidi fenomen video igara.

Sa tvrdnjom da je razvoj industrije video igara značajno uticao na moderno društvo 66,2% odgovara da je saglasno, od toga 27,1% u potpunosti a 39,1% delimično saglasno. U određenoj meri sa ovom tvrdnjom nije saglasno 15,8%, a 18% nema stav o ovoj tvrdnji. Takođe, najveći procenat studenata 55,6% smatra da uticaj digitalnih igara na društvo danas prevazilazi funkciju zabave.

Međutim, kada su u pitanju video igre kao novi mediji najveći procenat studenata nema stav o ovoj tematici. Tako, na tvrdnju da su video igre novi medij, 31% ispitanika odgovara sa *niti sam saglasan/na niti nisam saglasan/na*, 17% ispitanika u potpunosti nije saglasno, a 22,2% delimično, što čini ukupno 39,3%, a sa druge strane 18,5% je delimično saglasno, dok samo 10,4% studenata u potpunosti smatra da su video igre novi medij. Isti procenat studenata koji nemaju stav pojavljuje se i kod tvrdnje da su video igre značajan medij, ali je procenat saglasnih (2,2%) i delimično saglasnih (15,6%) još manji, dok je procenat onih koji se delimično (30,4%) ili u potpunosti ne saglašavaju (20,7%) sa ovom tvrdnjom ukupno 51,1%.

Grafik 4: Odnos odgovora na četiri navedena pitanja u upitniku

Na grafiku 4 prikazani su prema procentima odgovori studenata na četiri tvrdnje iz upitnika. U odnosu na odgovore mogu se izdvojiti dve vrste pitanja. Na tvrdnje da igre utiču na društvo i da ne služe samo za zabavu, ispitanici u najvećem broju odgovaraju pozitivno, dok je veoma mali procenat, između 5% i 10% onih koji nisu u potpunosti ili delimično nisu saglasni. Sa druge strane, na pitanja koja se tiču igara kao medija najveći broj ispitanika odgovara negativno ili nema stav. Dakle, ispitanici uviđaju to da video igre imaju uticaj na društvo, i da on prevazilazi primarnu ulogu video igara, da zabave. Međutim, istovremeno studenti novinarstva ne prepoznaju taj uticaj kao medijski uticaj, pa zbog toga ne vide digitalne igre kao novi medij te i najveći broj njih ne smatra da će one u budućnosti postati značajan medij.

Takođe, na grafičkom prikazu može se uočiti da je najčešći odgovor na sve četiri prikazane tvrdnje *niti sam saglasan/na niti nisam saglasan/na*. Ovaj procenat je kod tri tvrdnje oko 30% dok samo kod prve čini nešto više od 15% ukupnog broja odgovora. S obzirom na ovakve rezultate, nameće se zaključak da studenti nisu ozbiljnije analizirali video igre, kako kroz samostalno angažovanje, tako i u okviru izučavanja medija na studijama.

Komparativni rezultati ove grupe odgovora ukazuju da postoji blaga varijacija u stavovima u ovim tvrdnjama u odnosu na godinu studija. Tako, od ukupnog broja ispitanika prve godine 20,51% nije u potpunosti ili delimično saglasno da industrija video igara utiče na društvo, dok je taj procenat kod studenata treće godine manji i iznosi 6,25%, odnosno, 13,33% u slučaju ispitanika četvrte godine. Takođe, kod tvrdnje da su video igre novi mediji, najmanji je procenat saglasnih ili delimično saglasnih u slučaju studenata prve godine, svega 17,94%, dok je na ostalim godinama on nešto viši, 32,35% od ukupnog broja ispitanika druge, 34,37% treće i 33,33% ukupnog broja ispitanika na četvrtoj godini. Razlika u stavovima je najuočljivija kod tvrdnje da su video igre značajan medij. Svega 12,82% studenata na prvoj godini je saglasno da su video igre značajan medij, 11,7% ispitanika druge godine studija i 12,5% ispitanika treće. Sa druge strane, sa ovom tvrdnjom delimično ili potpuno saglasno je 36,66% svih ispitanika studenata četvrte godine.

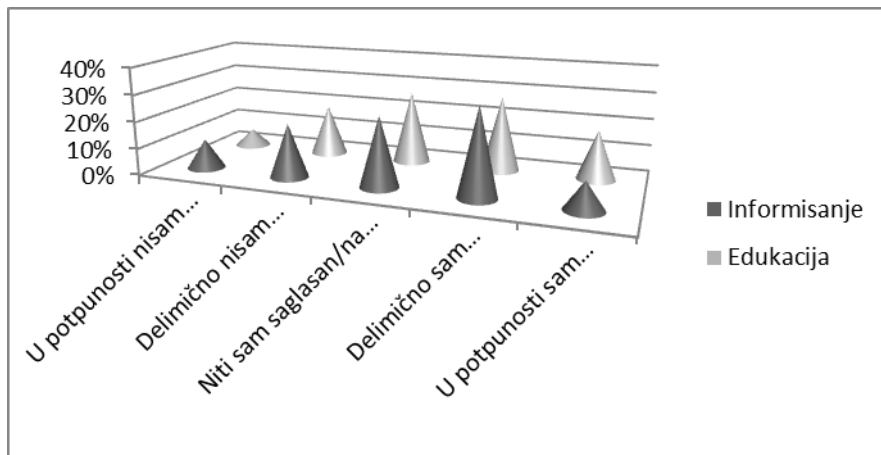
Ovakvi rezultati mogu indicirati to da na stav o medijima i video igrama može uticati godina studija, to jest, nivo obrazovnog procesa studenata novinarstva. Čak i kroz izučavanje predmeta koji se ne bave video igrama, pa ni novim medijima, moguće je unaprediti shvatanje medija, te potpunije i obuhvatnije shvatiti fenomen medija i svih oblika u kojima on deluje. Naravno, pojedini predmeti koji se izučavaju tokom školovanja značajno utiču na bolje razumevanje svih novih medijskih formi, pa samim tim, posredno i video igara, što utiče na trend promene stavova, ali bi rezultati i odnos dobijenih procenata bio znatno drugačiji da se video igre izučavaju i kroz zasebne predmete. Iako postoji pozitivna korelacija između godine studija i stava o video igrama kao mediju, na osnovu analize rezultata mora se zaključiti da druga posebna hipoteza *Studenti novinarstva prepoznaju video igre kao značajan i novi medij* u najvećoj meri nije potvrđena.

5.3. Uloga i karakteristike video igara iz perspektive studenata novinarstva

Jedan od načina na koji se može utvrditi kako ispitanici shvataju fenomen video igara je kroz ispitivanje stavova o njihovoj ulozi i njihovim mogućnostima. Neophodno je uočiti da li studenti smatraju da one mogu da ispunjavaju određene funkcije karakteristične za medije.

Kada su u pitanju osnovne funkcije medija, na tvrdnju da video igre mogu da informišu kako je prikazano na grafiku 5, 10,4% odgovara da je u potpunosti saglasno, a 32,6% da je delimično saglasno. Četvrtina ispitanika (25,9%) nema stav o ovoj mogućnosti video igara, dok se 20% najvećim delom ne sagašava sa ovom tvrdnjom, a 11,1% uopšte ne smatra da je moguće informisati putem video igara. Dakle, nešto veći broj smatra da je u određenoj mogućnosti ova tvrdnja tačna (43%), od studenata koji to ne misle (31%).

Ovaj odnos je još više na strani saglasnih u slučaju tvrdnje da video igre mogu da edukuju. Na grafiku 5 se može uočiti da je ukupan procenat onih koji u potpunosti ili delimično nisu saglasni sa ovom tvrdnjom 25,9%, a ukupan procenat onih koji su saglasni da je jedna od funkcija igara i edukacija je 46,7%. I u ovom slučaju, izdvaja se veliki procenat ispitanika koji nisu ni saglasni niti ne, čak 27,4%. Može se zaključiti da studenti u najvećem procentu prepoznaju to da se video igre mogu upotrebljavati kao medij, jer, pored zabave, mogu da odgovore i na potrebe informisanja i edukacije, to jest, na tri osnovne medijske funkcije.

Grafik 5: Kategorizacija odgovora ispitanika u odnosu na tvrdnje da video igre mogu da informišu, odnosno edukuju.

Na tvrdnju da video igre edukuju, u znatno većoj meri sa *u potpunosti sam saglasan/na* odgovaraju studenti četvrte godine, u odnosu na ispitanike drugih godina. Njih 36,66% je u potpunosti saglasno da igre mogu imati funkciju edukacije, naspram 15,62% studenata treće, 8,82% studenata druge, i 15,38% ukupnog broja ispitanih studenata prve godine. Takođe, studenti koji igraju video igre u većoj meri

odgovaraju pozitivno na tvrdnju da igre mogu da informišu u odnosu na one koji ne igraju. Od ukupnog broja onih koji igraju 50% je saglasno ili delimično saglasno da igre mogu da informišu, dok 32,07% ispitanika koji ne igraju smatra isto. Slični rezultati, dobijeni su i u odnosu na tvrdnju da video igre mogu da edukuju, 33,96% ispitanika koji ne igraju odgovaraju da su delimično ili u potpunosti saglasni, naspram 54,87% onih koji igraju. Isto tako, studenti koji igraju igre svakodnevno ili više puta nedeljno u većem broju odgovaraju pozitivno na tvrdnje o informisanju i edukaciju putem digitalnih igara u odnosu na one koji igraju jednom nedeljno ili mesečno. Oni koji češće igraju u slučaju informisanja 49,15% odgovaraju pozitivno, a 58,97% u slučaju konstatacije o edukaciji, dok je onih koji i ređe igraju i odgovaraju pozitivno na obe postavljene tvrdnje u 41,93%. Ovakvi podaci ukazuju da i stav o pojedinim funkcijama video igara zavisi u određenoj meri od godine studija, to jest, od znanja koje su studenti na njima stekli, ali u mnogo većoj meri od samih afiniteta i vremena provedenog sa video igrama.

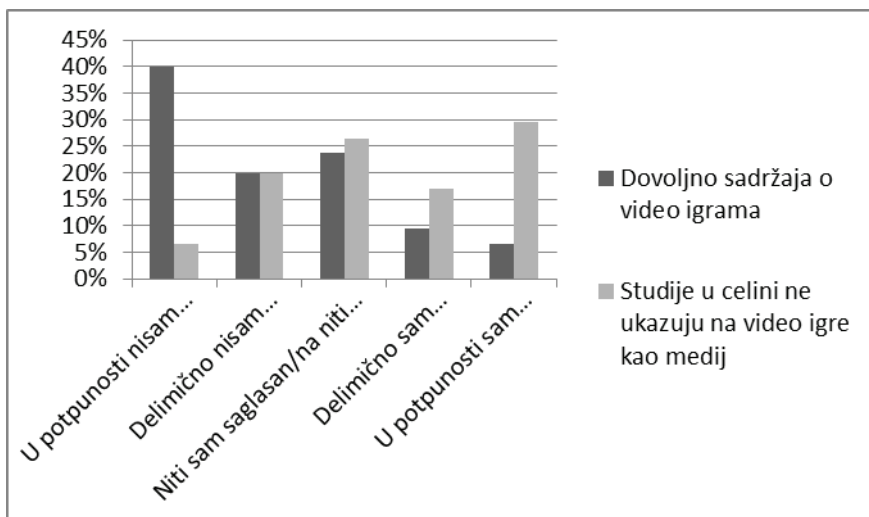
Još neki interesantni rezultati ukazuju da među studentima kojima su obrazovne igre omiljeni žanr postoji 25% studenata koji smatraju da one ne mogu vršiti funkciju edukacije. Takođe, od ukupnog broja ispitanika, koji u potpunosti ili delimično nisu saglasni da uticaj video igara prevazilazi funkciju zabave, u određenoj meri je saglasno da je moguće informisanje putem video igara čak 42,85%, odnosno njih 33,33% smatra da one mogu i da edukuju. Ova nekonzistentnost odgovora ilustruje nedefinisanost stavova i znanja o video igrama, koja je prema podacima dominantna karakteristika ispitanih studenata novinarstva.

S obzirom na sve prikazane rezultate može se zaključiti da je druga posebna hipoteza koja tvrdi *Studenti novinarstva prepoznaju da video igre mogu obavljati osnovne funkcije medija* delimično potvrđena, odnosno, da najveći procenat ispitanika uvida informativnu i edukativnu mogućnost video igara, ali nezanemarljiv broj nema stav ili smatra da igre ne poseduju takve mogućnosti. To u najvećoj meri zavisi od godine studija, kao i od toga u kojoj meri studenti igraju igre.

5.4. Video igre u nastavi na studijama novinarstva

Poslednji grupa dobijenih rezultata prikazuje mišljenja ispitanika o trenutnoj i poželjnoj prisutnosti sadržaja koji se bave video igrama u nastavnom procesu i planu obrazovanja budućih novinara na studijama.

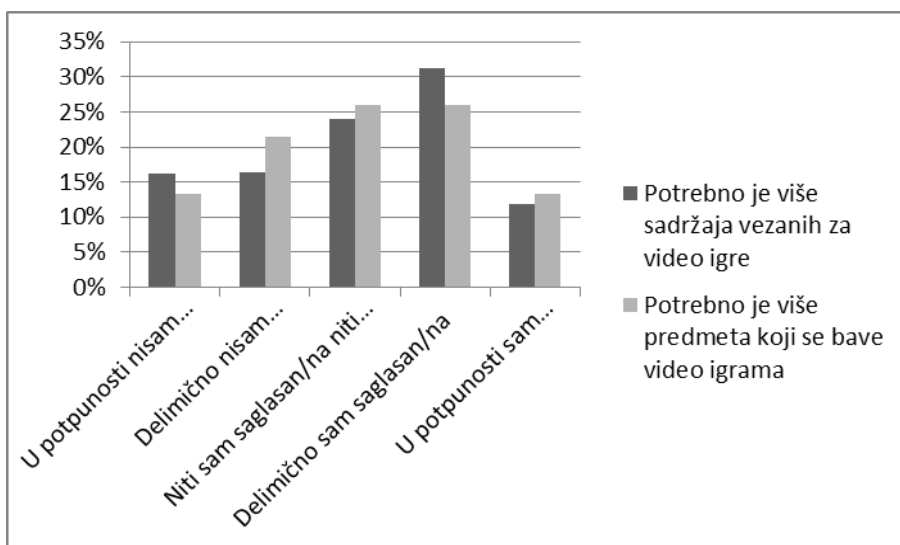
Pored polovičnih i ne baš afirmativnih rezultata dobijenih od ispitanika o tvrdnjama da su video igre medij, u odnosu na trenutnu situaciju ispitanici u najvećem procentu ocenjuju da se na studijama ne bave dovoljno video igrama. Na grafiku 6 je prikazano da sa konstatacijom *Smatram da se na studijama u dovoljnoj meri bavimo video igrama kao vrstom medija* u potpunosti nije saglasno čak 40% studenata, dok 20% delimično nije saglasno. Studenata koji nemaju stav je 23,7% a onih koji su saglasni ili delimično saglasni je svega 16,3%.

Grafik 6: Prikaz stavova studenata o tvrdnjama da se video igre u dovoljnoj meri obrađuju, odnosno da studije ne ukazuju na video igre kao medij

Sa drugom tvrdnjom, da studije novinarstva u celini ne ukazuju na video igre kao na relevantan medij u potpunosti je saglasno 29,6%, a delimično 16,9%, onih koji su odgovorili sa *niti sam saglasan/na*, *niti nisam saglasan/na* je 26,5%, a studenata koji delimično nisu saglasni je 19,9%, odnosno 6,6% onih koji u potpunosti nisu saglasni. Dakle, odgovori i na jednu i na drugu tvrdnju ukazuju da ispitanici u najvećoj meri prepoznaju nedostatak tema i sadržaja o video igrama u nastavnom procesu.

Očekivanja ispitanika po pitanju potencijalnih promena u obrazovnom planu na studijama novinarstva takođe su proverena kroz dve tvrdnje. Prva se odnosi u celini na sadržaje i tvrdi da bi sadržaji koji se bave video igrama trebalo da budu zastupljeni u većoj meri na studijama novinarstva. Sa njom je saglasno u potpunosti 11,9%, a delimično 31,3%, što čini ukupno 43,2% ispitanika, a po 16,4% delimično ili u potpunosti je ne smatra tačnom, odnosno 32,8% ukupno. Druga tvrdnja ispitala je mišljenja o potrebi za većim brojem posebnih studijskih predmeta koji bi se bavili medijskom ulogom video igara. Statistički podaci pokazuju da je 39,3% u potpunosti (13,3%) ili delimično (26%) saglasno, a 34,8% nije delimično (21,5%) ili (13,3%) u potpunosti saglasno da je potrebno više predmeta koji se bave video igrama. Procenat studenata koji nisu izneli nikakav stav kod prvog pitanja 23,9%, a kod drugog 25,9% što je karakteristično za sve rezultate, ali je nešto manje u odnosu na generalnu tendenciju rezultata istraživanja.

Grafik 7: Prikaz stavova studenata o tvrdnji da je potrebno više sadržaja o video igrama na studijama, i o tvrdnji da je potrebno više predmeta koji se bave video igrama

Ispitanici koji smatraju video igre novim i značajnim medijem u mnogo većem procentu su saglasni i sa tvrdnjom da je potrebno više sadržaja i sa tvrdnjom da je potrebno više predmeta o video igrama na studijama. Od ukupnog broja studenata koji vide video igre kao novi medij 55,26% smatra da je na studijama neophodno više sadržaja koji ih obrađuju, a 60,52% da je potrebno i više predmeta. Sa druge strane, u odnosu na sve one koji nisu potpuno ili delimično saglasni da su video igre novi medij 24,52% saglasno je da je potrebno više sadržaja a 32,07% da je neophodno više predmeta koji bi se bavili video igrama. Ispitanici koji posmatraju video igre kao značajan medij u 70,83% saglasni su i da nema dovoljno sadržaja o video igrama na studijama i da je potrebno više, a u 54,1% i da je potrebno više predmeta, dok od onih ispitanika koji delimično ili u potpunosti ne vide digitalne igre kao značajni medij 30,43% tvrdi da je potrebno više sadržaja a 36,23% da je potrebno više novih predmeta. Jasno je da je svest o potrebi novih predmeta direktno povezana sa shvatanjem uloge koju igre zauzimaju u medijskom okruženju, ali iznenađuje i relativno visok procenat studenata koji ne uviđaju medijsku ulogu video igara, a koji su stava da je potrebno više predmeta i sadržaja na studijama novinarstva koji se bave ovim fenomenom.

Važno je napomenuti i da postoji određeni procenat, u odnosu na ukupan broj ispitanika, koji je saglasan da se igre ne obrađuju na studijama, istovremeno nije saglasan da bi ih trebalo izučavati. Od ukupnog broja onih koji ne smatraju da se video igre u dovoljnoj meri izučavaju na studijama, 32,09% ne smatra da bi trebalo da postoji više sadržaja o njima, a isti procenat ispitanika nije saglasan ni da je potrebno više predmeta. Takođe, 31,74% studenata koji su saglasni da studije u celini ne ukazuju na igre kao na značajan medij ne smatra da bi one to trebalo da urade ni kroz nove sadržaje, ni kroz nove predmete. Dakle, postoji određeni procenat ispita-

nika koji su svesni da studije ne posvećuju pažnju video igrama, ali koji smatraju da to nije ni potrebno.

S obzirom na ove zaključke i dobijene rezultate se može zaključiti da je poslednja posebna hipoteza *Studenti novinarstva smatraju da predmeti sadržaji koji se bave video igrama treba da budu uvršćeni u većoj meri na studijama novinarstva nego što je to u postojećem planu i programu* delimično potvrđena. Iako je ubedljivo najveći procenat ispitanika saglasan da sadržaja o video igrama nema u dovoljnoj meri na studijama, ovaj postotak se u određenoj meri smanjuje kada je u pitanju saglasnost na tvrdnje da je potrebno više sadržaja i predmeta koji se bave video igrama. Ipak i pored toga najveći procenat ispitanika je saglasan sa ovim tvrdnjama, ali treba napomenuti da najveći procenat saglasnih da postoji potreba za novim sadržajima i predmetima je delimično, a ne potpuno saglasan.

Iz svih dobijenih rezultata i proverenih hipoteza može se tvrditi da je osnovna hipoteza istraživanja *Studenti novinarstva imaju pozitivno mišljenje o video igrama, smatraju ih značajnim medijem i smatraju da sadržaji o njima treba da budu u većoj meri zastupljeni na studijama novinarstva* samo delimično potvrđena. Studenti koji imaju stav o video igrama smatraju ih pozitivnim fenomenom, u najvećem procentu ispitanici ih ne vide kao medij, ali smatraju da bi trebalo da postoji više sadržaja i predmeta u njihovom obrazovanju koji se bave video igrama.

6. Zaključak

Promene u sferi novih medija promeniće funkcionisanje informaciono-komunikacionog sistema te i samog društva. Video igre, sa svojim specifičnostima, koje im omogućavaju da na drugačiji način ostvare osnovne funkcije tradicionalnih medija postaju značajni fenomen pri razumevanju modernih oblika komunikacije.

Studenti novinarstva koji nisu tokom školovanja izučavali video igre kao deo medijske sfere u najvećoj meri ih ne prepoznaju kao medij, i iako uviđaju da one mogu vršiti druge funkcije osim zabave, ne povezuju te funkcije sa medijskim zadacima. U istraživanju je ustanovljeno da stav o video igrama kao mediju često zavisi od godine studija i igranja video igara. Studenti starijih godina, koji bolje razumeju sam koncept medija i promene koje nastaju sa novim medijima u većoj meri prepoznaju digitalne igre kao medij. Takođe, oni koji češće igraju i koji imaju pozitivniji stav o njima u većoj meri ih vide kao medij. Međutim, bez adekvatne implementacije tema o video igrama u nastavni proces, percepcija njihovog značaja ostaće na individualnom nivou. Sa tim je saglasan i najveći procenat studenata novinarstva, koji uočava da se video igre ne obrađuju na studijama i da bi trebalo da bude više tema u postojećim predmetima koje se bave njima.

Značaj istraživanja je što su ispitane navike studenata prema video igrama, prikazano je u kojoj meri ih studenti posmatraju kao medij kao i kakvi su njihovi stavovi o potencijalnoj većoj prisutnosti sadržaja i predmeta o njima u nastavnom procesu. Istraživanje može biti osnova za neka kompleksnija i obuhvatnija istraživanja, a moguće je da postane i deo longitudinalnog istraživanja, koje bi ispitalo

potencijalne promene u stavovima studenata novinarstva u odnosu na promene u sadržajima nastavnih programa na studijama novinarstva.

Obrazovanje novinara danas, kada se promene u sferi medija odvijaju brže nego ikada u prošlosti, ima veoma težak zadatak da ih anticipira i uoči, kako bi novinari bili adekvatno pripremljeni za buduću profesiju. U suprotnom, oni neće moći da se orijetišu u novomedijskom okruženju, u kojem će video igre, ili bar njihovi principi, imati značajnu ulogu.

Literatura

- Aayeshah, W. (2012). Playing with News: Digital Games in Journalism Education. *Asia Pacific Media Educator* 22(1). 29 – 41.
- Akreditacija studijskog programa novinarstvo. (2014). Retrieved from: https://drive.google.com/drive/u/0/folders/1bGXtYdrwxM-8FaLIY0_cqU3FYCbTZgZU
- Alexander, B. (2011). *The New Digital Storytelling: Creating Narratives With New Media*. California: Preger.
- Bogost, I. (2007). *Persuasive games: the expressive power of video games*. Cambridge: MIT Press.
- Bogost, I. Ferrari, S. Schweizer, B. (2010). *Newsgames: Journalism and Play*. Cambridge: MIT Press.
- Caldwell, N. (2004), *Theoretical Frameworks for Analysing Turn-Based Computer Strategy Games*. Media International Australia, 110 (1). 42–51.
- Cameron, D. (2001). Playing serious games in journalism classes. *Asia Pacific Media Educator*, 11. 141–149.
- Cover, R. (2006). New Media Theory: Electronic Games, Democracy and Reconfiguring the Author–Audience Relationship. *Social Semiotics* 14(2). 173–191.
- Entertainment software association. 2019. *2019 Essential Facts About the Computer and Video Game Industry*. Retrieved from: <https://www.theesa.com/wp-content/uploads/2019/05/2019-Essential-Facts-About-the-Computer-and-Video-Game-Industry.pdf>
- Esposito, N. (2005). A Short and Simple Definition of Videogame is. *Changing Views – Worlds in play*. Proceedings of DiGRA 2005 Conference.
- Frasca, G. (2003). Simulation versus Narrative: Introduction to Ludology. *Video/Game/Theory*. London: Routledge.
- Griffins, M. (1999). Violent Video Games and Aggression: A Review of the Literature. *Aggression and Violent Behavior* 4(2). 203–212.
- Lucas, K. Sherry, J. (2004). Sex Differences in Video Game Play: A Communication-Based Explanation. *Communication Research* 31 (5). 499–523.
- Minsky, M. (1980). Telepresence. *OMNI magazine*, Retrieved from: <https://web.media.mit.edu/~minsky/papers/Telepresence.html>
- Mitchell, A. Savill-Smith, C. (2004). *The use of computer and video games for learning*. London: Learning and Skills Development Agency.

- Natkin, S, (2006). Video Games and Interactive Media A Glimpse. *New Digital Entertainment*. A K Peters: Ltd. Massachusetts.
- Oxford dictionary. (n. d.). Retrieved from: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/non-linear>
- Statista. (n. d.). Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/748044/number-video-gamers-world/>
- Tavinor, G (2008). Definition of Video Games, u *Contemporary Aesthetics*, 8(1). Retrieved from: <http://hdl.handle.net/2027/spo.7523862.0006.016>
- Weibel, D. Wissmath, B. (2011). Immersion in Computer Games: The Role of Spatial Presence and Flow. *International Journal of Computer Games Technology*, vol. 2011. <https://doi.org/10.1155/2011/282345>.

Ilija Milosavljević

VIDEO GAMES AS A NEW MEDIUM - ATTITUDES OF JOURNALISM STUDENTS IN SEBIA

Summary: Due to the constant development of new technologies, some completely new ways and platforms of communication are penetrating the media sphere. 21st Century video games can be created and used, in addition to entertainment, for informational and educational purposes, therefore can fulfill all those functions of traditional media. On the other hand, some specifics allow them a new and different way of forming and reading media text and a growing audience.

The aim of the paper is to present the characteristics of video games as a new medium and to examine the views of journalism students of the Faculty of Philosophy in Niš on video games as a medium and their implementation in the educational process of journalists. The basic hypothesis is: Journalism students have a positive opinion towards video games, consider them a significant medium, and believe that content about them should be more widely represented in journalism studies. For the purpose of this paper, an instrument, a questionnaire - a scaler, was constructed, which was answered by 135 journalism students of the Faculty of Philosophy in Niš. The obtained data were analyzed by statistical-comparative method with the help of the program SPSS 20.0. The results show that the starting hypothesis is partially confirmed, that is, that students do not see video games as a significant medium, but agree that more content and subjects are required for video games.

Keywords: video games, new media, journalism students, journalism studies, attitudes

ilija.milosavljevic@filfak.ni.ac.rs

II

**НАЦИОНАЛНА
ФИЛОЛОГИЈА**

УВОДНА РЕЧ

Сваке године у оквиру научног скупа Наука и савремени универзитет одређен број тема је посвећен лингвистичким проучавањима српског језика, као и проучавањима из области српске књижевности.

Теме су везане за модеран приступ лингвистичким проблемима из угла синхроних и дијахроних проучавања, али и питањима из области нормативистике.

Проучавања везана за српску књижевност обухватају књижевно-теоријска и књижевно-историјска питања из различитих формално-стилских периода српске књижевности.

Ове године из области националне филологије имамо укупно осам радова, и то четири из области српског језика и четири из области српске књижевности. Радови су разноврсни по својој тематици.

Радови из области језика баве се говорима ПТ зоне, језиком старих српских рукописа и синтаксичким конструкцијама у савременом језику.

Радови из области књижевности баве се периодом српског реализма и савременом српском књижевношћу из угла наратологије.

Милица Михајловић пише о балканистичким одликама језика Мирослова Цере Михајловића чија су поетска остварења реализована на врањском говору. Истраживање је показало да су у језику песама Миросалва Цере Михајловића присутне скоро све балканистичке црте врањског говора, као и романско наслеђе карактеристично за ПТ говорну зону.

Јована Стевановић говори о семантичкој адаптацији стране лексике у ПТ зони ослањајући се на теорију језика у контакту. Притом грађу црпе из дијалекатских речника ове зоне.

Александра Антић се бави морфолошким анализом барањског преписа Душановог законика. Реч је о препису непознатог аутора. На основу језичких карактеристика овога текста сматра се да је текст настао у периоду од задњих деценија 15. века до првих деценија 16. века. Морфолошке црте анализирани у раду потврђују карактеристике српског народног језика тога времена.

Ауторке Данијеле Ђорђевић и Тијана Весић Павловић баве се употребом декомпонованог предиката у научним текстовима из области грађевинарства, лингвистике, медицине и пољопривреде. Ауторке истичу да иако је декомпоновани предикат стандардно језичко средство научног функционалног стила, не треба претеривати у његовој употреби.

Књижевности периода српског реализма посвећена су два рада. Марија Слобода се бави епохом српског реализма из угла књижевне периодике. У раду се указује на значаје и домете књижевне периодике за: 1. разумевање културног живота једног раздобља; 2. праћење статуса жанрова и 3. обухватнији интерпретативни приступ књижевном делу. Биљана Солеша се бави ликовима учитељица у делима Лазе Лазаревића, Јанка Веселиновића, Светолика Ранковића и Драге Гавриловић. У завршном делу рада сумирају се сличности и разлике у обликовању анализираних ликова код ових писаца. Показује се како одређена уверења друштвене заједнице тога времена утичу на обликовање књижевних ликова.

Мирјана Бојанић Ћирковић бави се анализом романа *Шаманијада* Слободана Шкерковића. Ауторка анализира облике приповедања, и слике света у роману, обликовање ликова путем функционализације говора, слике и музике, покушавајући да укаже да приповедно ткање романа, указује на концепцију жанра сигналитичког романа.

Милица Перић са аспекта наративистичке теорије могућих светова анализира роман *Цинк* Давида Албахарија. Дисперзивне форме романа *Цинк* бивају ублажене техникама самосвесног приповедања. Користећи се метанарацијом, приповедач проговара о својој поезици и конструише роман који није завршен, већ представља дело у настајању. Приповедачева прича је и само његова, и универзална. У томе се огледа њена посебна уметничка вредност.

У Нишу, новембра 2020. године

проф. др Мирјана Илић

БАЛКАНИСТИЧКЕ ОДЛИКЕ ЈЕЗИКА ПОЕТСКИХ ЗБИРКИ МИРОСЛАВА ЦЕРЕ МИХАИЛОВИЋА

Сажетак: У раду се разматрају балканистичке одлике и трагови романског супстрата у језику поетских збирки Мирослава Цере Михаиловића утемељених на врањском говору. Циљ истраживања је указивање на висок степен балканизације овог говора и на његове сличности са француским као представником романске групе језика. Корпус чине збирке песама *Метла за по кућу* (1993) и *Крај ће каже* (2003). Истраживање је показало да су у анализираном корпусу присутне готово све тражене балканистичке одлике, што још једном потврђује Шалерову констатацију да су призренско-тимочки говори „балкански говори првог ранга“. И са романским језицима потврђене су сличности у оквиру већине проучаваних појава, чиме се може претпоставити постојање романског наслеђа путем којег се остварује веза између врањског говора и романских језика.

Кључне речи: балканизми, романски језици, призренско-тимочка дијалекатска област, врањски говор, Мирослав Цера Михаиловић

1. Романски супстрат и балкански језици

На Балканском полуострву одвајкада су се сучељавале две велике језичке, културне и цивилизацијске сфере – *Balcania latina* и *Balcania graeca* (Савић, Мутавцић, 1998: 22). Досељавањем на Балкан, Словени у западном делу затичу латинску, односно романску, културну област, и грчку, у источном делу Балкана, али и нероманизована варварска илирска и трачка племена (Поповић, 1955: 18–21).

Суживот језика на релативно малом географском простору, попут Балканског полуострва, довео је до међусобног прожимања и лингвистичке конвергенције у оквиру појединих сегмената језика, при чему је дошло до стварања и испољавања међубалканских мешавина грчких, латино-романских, словенских и албанских елемената (Савић, Мутавцић, 1998: 22).

Појединачна обележја балканских језика, укључујући и све иновације, било да су затечене на једном делу њихове територије, било да су преузете из неког суседног језика, постепено се шире у виду концентричних кругова обухватајући све језике на Балкану. Ти елементи постају заједнички и називају се балканизмима (Савић, Мутавцић, 1998: 22).

Будући да на Балканском полуострву интерференција обухвата више од два језика, П. Асенова (2015: 291) истиче да је практично немогуће издвојити

изворни језик и језик-прималац. За Белића је то „une reciprocité linguistique“, која обухвата све словенске и романске језике и говоре на Балкану, све грчке елементе од византијске епохе, албански, турски и мађарски језик (Попов, 1984: 23). Ниједан језик, према речима М. Савића и П. Мутавцића (1998: 21), није био директан извор за све појаве „него сви они, заједно узевши, представљају непосредно врело за општи израз, који је у сваком балканском језику мање-више једнак или истоветан“. И В. Станишић (1985/1986: 264) мишљења је да су балканизми полигенетског порекла, док је А. Белићу то један од разлога за противљење тврдњи да балкански језици чине „une unité linguistique“ (Попов, 1984: 22).

С. Станковић (2014: 304) наглашава да су се морфолошке и синтаксичке структуралне одлике призренско-тимочких говора развиле под утицајем несловенских балканских језика, а пре свега под утицајем романских дијалеката у којима су се оне најпре и појавиле. Наиме, у време доласка Словена на Балкан, у западном делу Балкана, у употреби је био балкански вулгарни латинитет, а романски дијалекти, као његов саставни део, долазили су у непосредан контакт са словенским језицима и имали су заједничке особине настале развојем балканског вулгарног латинитета. Те заједничке црте, које чине латински супстрат, романски говори предали су словенским језицима (Станковић, Милорадовић, 2012: 955). Притом треба имати на уму да је вулгарни латинитет, као и балкански, претрпео утицаје услед укрштања са нероманским језицима. И. Поповић (1955: 145) придаје нарочит значај утицају романских говора на српски језик истичући да су од свих несловенских балканских идиома за српски језик несумњиво најважнији. Овај ауторов став темељи се на чињеници да су романски говори били географски најраспрострањенији и да су њихови утицаји били дуготрајни и разноврсни.

Врањски говор део је призренско-јужноморавског дијалекта који захвата западне и југозападне делове призренско-тимочке говорне области. Сам географски положај ове области, као и састав становништва који је кроз историју био веома нестабилан, наговештава бројне могуће утицаје суседних говора и несловенских језика. Д. Станковић (2018: 11–16) истражујући историју града Врања долази до података да је овај крај, услед повољног географског положаја и погодних климатских услова, био насељен још у праисторијском, неолитском периоду, када су у врањском крају живели Дарданци (Илири). Историчари тврде да је почетком наше ере ова област пала под римску власт, а од 395. године под византијску. Словени је насељавају у 7. веку. Осим њих, услед већ наведеног, повољног географског положаја, али и развијеног занатства и рударства, на овим просторима живели су и Власи, Турци, Арбанаси, Грци, Цинцари, Роми. Ауторка наводи и мишљење М. Пешића који у својој монографији о Врању истиче да је специфичан врањски говор настао управо услед мешавине романског (влашког), грчког и српског језика и да Врањанци нису имали прилике да негују свој говор услед различитих историјских околности.

У раду се разматрају балканистичке одлике и трагови романског супстрата у језику поетских збирки Мирослава Цере Михаиловића утемељених

на врањском говору. Циљ истраживања је указивање на висок степен балканизације овог говора и на његове сличности француским као представником романске групе језика¹. Полазећи од чињенице да се призренско-тимочка дијалекатска област сматра облашћу са највишим степеном балканизације на српском говорном подручју, претпостављамо да је и врањски говор, присутан у Михаиловићевом песничком изразу, високобалканизовани српски говор. А како историја сведочи о постојању несловенских народа у врањском крају и како се претпоставља присуство романских говора на овом подручју, очекивано је постојање извесног романског супстрата.

На српском говорном подручју темом балканског језичког савеза и балканистичких језичких процеса, бавили су се С. Географијевић (1968), И. Грицкат (1968, 1993), Б. Попов (1984), В. Станишић (1987), Б. Касагић (1997), М. Савић (1998), П. Мутавцић (1998), П. Ивић (2002), Н. Јовић (2006), Ј. Марковић (2009), С. Станковић (Ђелић: 2000; 2012, 2014, 2015), С. Милорадовић (2007, 2014, 2015), Т. Трајковић (2016).

2. Анализа корпуса

Михаиловићево² збирке песама *Метла за по кућу* (1993) и *Крај ће каже* (2003)³ са књигом *Свртка у Несврту* чине трилогију *Сол на рану* (2004). Збирка *Метла за по кућу* подељена је у четири поглавља: *Метла за сабајле*, *Метла за укладне*, *Метла за по ноћ* и *Станкова метла*. Написана је на призренско-јужноморавском дијалекту који се преплиће са стандардним језиком. Песничка збирка *Крај ће каже* такође се састоји од четири поглавља (*Игра мечка*, *Од буву масло*, *Сол на рану*, *Къд се пали Цане Фитиљ*) и у целисти је написана на дијалекту.

Поезија Мирослава Цере Михаиловића до сада је углавном била предмет књижевних проучавања. Његовим језичким идиомом бавили су се једино А. Милановић (2011) и Б. Јовановић (2011). Са друге стране, у мору радова о бал-

¹ Румунски језик јесте романски језик, али је и део балканског језичког савеза. Подразумевајући његову припадност балканским језицима, не наводимо га као још једног представника романске групе са којим ће бити извршено поређење.

² Мирослав Цера Михаиловић рођен је 16. априла 1955. године, у Преображењу, близу Врања. Након завршене основне школе и гимназије у Врању, студира на Машинском факултету у Нишу и Филолошком факултету у Београду на Групи за општу књижевност и теорију књижевности. Године 1985. добија место уредника издавачке делатности у ГИРО „Нова Југославија“ у Врању. Са Сунчицом Денић и групом пријатеља 1989. године оснива Књижевну заједницу „Борисав Станковић“ и установљује истоимену књижевну награду, да би следеће године покренуо месечник за друштвена питања, књижевност и уметност *Други лист*. Поред Књижевне заједнице „Борисав Станковић“, чији је главни и одговорни уредник, члан је Удружења књижевника Србије, Српског књижевног друштва и члан сарадник Матице српске. Добитник је награда *Драинац*, *Змајева*, *Печат Вароши сремскокарловачке*, *Косовски божур*, *Кондир Косовке девојке*, *Заплањски Орфеј*.

³ Примери из збирке *Метла за по кућу* биће обележени ознаком М, а они из збирке *Крај ће каже* ознаком К.

канизмима у призренско-тимочким говорима, мало је оних који се искључиво баве балканизацијом врањског говора (Ђелић, 2000; Томић, 2007).

2. 1. Експираторни акценат

Говорно подручје југоисточне Србије, поред фонетско-морфолошких и синтаксичких специфичности, које ову област одвајају од свих других говора штокавског дијалекта, одликује се и посебном акцентуацијом (Ресо, 1985: 82). О. Брох у књизи *Дијалекти најјужније Србије* објављеној далеке 1903. године истиче једноакцентуалност као главну карактеристику ове области, при чему је акценатски удар најјачи је на почетку, након чега се смањује (према: Пецо, 1994: 162). Према тврђењу А. Белића (1999: 273), дугосилазни и краткосилазни акценат свели су се на један „мало блажи од тимочко-лужничкога и оштрији од заплањски-јужно-моравскога“. Белић је, као и Брох, забележио да се акценат на самом југу Србије, у Врању и његовој околини преноси за један слог према почетку речи.

Б. Видоески (1994: 125) уочио је фиксирани акценат у правцу Прешево–Бујановац–Врање–Прибој, а на северу све до Стубла. Акценат је морфолошки фиксиран код свих граматичких категорија, а сматра се да је формиран преношењем акцента са отворене ултима на пенултиму.

Балкански језици у основи имају идентичне вокалске системе са одређеним карактеристикама и општом тенденцијом зближавања, а експираторни акценат је њихова главна прозодијска одлика (Асенова, 2015: 40).

У збиркама песама Мирослава Цере Михаиловића акценат је обележен у оним примерима чија акцентуација одступа од стандарднојезичке. Песник је користио уобичајену ознаку за експираторни акценат. Акценат је слободан, али је на морфолошком плану фиксиран, што потврђују следећи примери:

авлија (М21), *авлију* (М21), *мумурузница* (М60), *мумурузницу* (М60), *сланопађа* (М32), *сланопађу* (М32), *дудук* (М36), *дудука* (М36), *човек* (М67), *човека* (К66), *наприка* (М16), *наприке* (М17), *матику* (М23), *мотике* (К56), *самар* (М28), *самари* (К36), *сокак* (М35), *сокаци* (М14), *голем* (М53), *големо* (М55), *голема* (М13), *големе* (М37), *сакато*, *сакати* (М50), *једна* (М54), *једну* (М32), *једно* (М22), *дливока* (К65), *дливоки* (М46).

Познато је да је наша стандарднојезичка норма подразумева четири акцената која се разликују по квантитету и квалитету. У врањском говору присутан је само један, експираторни акценат. Акцентуација, дакле, као и у осталим призренско-тимочким говорима, није музичка (политонска, хроматска), већ динамичка (експираторна). Динамички акценат познају призренско-тимочки говори, сви источнословенски језици (руски, белоруски, украјински), македонски, бугарски, чешки, пољски, румунски, турски, немачки и француски језик. На овај начин може се претпоставити постојање романског наслеђа путем којег динамичка акцентуација у врањском говору остварује везу са романским језицима.

Везу са француским језиком проналазимо и у сталном месту акцента код издвојених речи: „Нагласак је, наиме, на самогласнику последњег слога речи“ (Драшковић, 1992: 9).

У врањском говору наглашавање последњег слога представља задржавање старог места акцента. Забележено је код именица мушког рода на сугласник:

абер (K17), *адет* (K40), *аир* (K65), *ајвар* (M18), *Алеј* (M59), *астал* (K49), *Божјић* (M18), *бездер* (M60), *буђелар* (M36), *бунар* (M27), *гркљан* (M49), *грнчар* (M29), *дудук* (M37), *ђеврек* (M20), *живот* (M37), *језик* (K61), *каши* (M28), *кантар* (M45), *катиљ* (K65), *кијамет* (M52), *комишилџк* (K19), *корак* (K50), *крвник* (M43), *кромид* (M17), *купуз* (M18), *мерак* (K42), *мечкар* (M45), *мрсољ* (M60), *нишан* (K71), *образ* (M48), *опасник* (K37), *самар* (M28), *светџ* (K62), *сепал* (K65), *сокак* (M37), *стонак* (M19), *тигањ* (K33), *читач* (K47), *човек* (M67), *шешир* (K39).

Последњи слог наглашен је и код заменица:

кога (K12); *овџ* (K64), *овај* (K62), *овуј* (K58), *овој* (K35); *онџ* (K61), *онуј* (K25), *оној* (M60); *какџв* (K55), *каква* (M60), *какво* (K54), *какви* (K52); *таква* (M16), *такву* (M44), *такво* (K43), *такви* (K52); *чива* (K41).

Старо место акцента задржали су и поједини бројеви (*једна* (M54), *једно* (M22), *једни* (K33), *четерес* (K66)) и речце (*еве* (M18), *ене* (K13), *ете* (K15), *ега* (K65)).

Овако су акценатовани и сви прилози:

барабар (K48), *довек* (M47), *такој* (K38), *онакој* (K59), *како* (M60), *куде* (M9), *овде* (M43), *онде* (K25), *онам* (K60), *откуд* (K28), *докле* (K43), *дотле* (K57), *озгор* (M59); *јучер* (M28), *откако* (M34), *ономад* (K25), *топргв* (M46), *зачџс* (K7).

Акценат на ултими забележен је и у 3. лицу јединине аориста:

спомиџа Стила Грк (M60); *дође* ли ти (K62).

2. 2. Полугласник

А. Белић (1999: 42) полугласник сматра једном од најинтересантнијих и најважнијих одлика призренско-јужноморавског говорног типа. У Михаиловићевом идиому полугласник је очуван и обележен апострофом или ознаком за полугласник. Регистрован је у основи речи:

б'ш шунтаво (M59), *в'здан* лундзаш (M48), остале *в'шке* (M15), *д'н дан'с* (M21), *Ђурђевд'н* (M44), *как'в* бре (M60), нема *л'жање* (M61), *л'ка* земља (M51), мерац *м'гла* (M47), *ов'ј* свет (M34), *он'ј* Алеј (M60), *пол'к* иди (M9), народ *п'њка* (M32), да *с'мне* (M33), турав *с'нку* (M56), *с'с* жуто цвеће (M17), буве му *там'ниш* (M22), *т'г* право згодим (M34), душе *т'мне* (M33), *ч'к* из Реку Суву (M43), све *уб'зде* (14), *ш'пкав* под орашче (M14); *бџдњи* вечер (K49), *зџдњо* дошло време (K67), *кџд потџмџн* све је (K57), ће *лџжемџ* (K40), да ми *лџкне* (K25), да се *мџзга* (K43), *најтџнка* длачка (K67), да *одџине* (K47), што отна *онџг* (K25), *откџд* прогледа (K13), *рџчкав* (K38), *сџг* ће да замаже (K66), у *сџн сџнује* (K51), *сџска* (K56), не мож *стџњи* (K67), *такџв* темерутин (K14), да се *тџј* истрезни (K13), *тџкне Тџца* (K6), игла *тџнка* (K18), ће *тџнкамо* боси (K40), што ли му се *тџмџска* (K24), не *узџмџцај* (K68), ствари *утџњиље* (K14), на њум *цџвти* (K35).

Грађа је показала један пример полугласника у суфиксу: светъц (K62). Будући да се у ову групу сврставају и примери са бројем *један* и његови деривати, наводимо такве потврде:

јед'н реч (M42); *једън* живот (K13), очи *једънпунт* проплакни (K36), *једънпунке* (K52).

Неколико је примера са секундарним полугласником насталим од вокала *a*: неопрана *б'чва* (M18, M44), *ч'ском* те доведе (M19), *ч'с* оћу *ч'с* нећу (M30), да *ч'чнујеш* (M43); *чъс* очеткаш (K21), *чъском* те исцепив (K21).

В. Драшковић (1992: 15) говори о гласовима у француском језику издваја такозвано *немо е* (*e tuiet*) или *мукло е* (*e sourd*), ненаглашен и кратак глас, чије је правило о „неизговарању“ има сличности са нашим полугласником:

il parlera [ilparləra], *prenez* [prəne], *premier* [prəmje], *il tarde trop* [iltardətro].

2.3. Африката S

Африката *s* једна је од заједничких фонетских црта балканских језика, али као књижевна норма постоји само у албанском, македонском и грчком (Станишић, 1995: 51).

Овај глас Михаиловић бележи као *дз* са луком изнад и потврђују га примери⁴:

в'здан *дундзаш* (M48), туршија *продзукла* (M18), кроз капицик *дзика* (M35); *задзрџам* га (K11),

Панга *Дзверка* (K11), с Миту *Дзиндзу* (K15), сви што се *дзверише* шеретски ги *дзикна* (K17),

Несврта се *издзвездила* (K18), *дзвери* и крсти (K19), не се *надзирује* (K19), иста *дзвезда* (K24).

2.4. Синкретичко-аналитички иновацијски процеси

Деклинациони систем врањског говора састоји се од три падежа – номинатива, општег падежа и вокатива. Облички, општи падеж једнак је акузативу и разликује се од номинатива само у једнини именица мушког рода на сугласник које означавају нешто живо и именица женског рода на *-a*. Код свих осталих именица једнак је номинативу (Станковић, 2018: 117).

И румунски падежни систем одликује се синкретизмом који се разрешава „supstitutivnim poređenjem s odgovarajućim oblikom lične zamenice, čiji su padežni oblici nesinkretizovani“ (Ursulesku Miličić, 2012: 253). Посматран из морфолошке перспективе, румунски језик има три падежа: номинатив, генитив и вокатив. Номинатив и генитив, осим што су једнаки акузативу и дативу, када се изједначавају и са вокативом (Ursulesku Miličić, 2012: 254).

⁴ Из техничких разлога нисмо у могућности да глас *дз* наведемо по угледу на извор.

2.4.1. Именице женског рода

Код именица женског рода значења генитива, инструментала и локатива исказана су обликом акузатива (са предлогом), који се облички не подудара са номинативом.

Г = А: од белегу (М45), до гушу (М14), из државу (М30), глићање кудељу (М37), без кућу (М46), покрај рупу (М27), испод сукњу (М36); из рођену главу (К13), из душу (К52), од мужу (К52), од једну овицу (К57).

И = А: над главу (М50), пред икону (М49), с мужу расла (М32), пред свећу (М42); с исту бригу (К12), със Јулку Сукаљку (К19), с Цркву и владику (К38). Овде ћемо сврстати и именице граматичког женског, а природног мушког рода: със љутога кирајицу (К13), с Миту Дзиндзу (К15), Расправија със Тасу Зврку (К25).

Л = А: парење у Бању (М37), у кочину свиња се букари (М27), и у мајку дете (М14), при овуј невољу (М18), кој на крсну ће запоје славу (М51), у Србију Срби (М37, М59), по чарицију ћупкав се барабе (М36); у главу има кириција (К13), спрат у нову кућу (К19), што ће у ливаду (К14), на масницу под око (К23), на овуј те нигде нема мапу (К58), влас по меру (К34).

У множини, општи падеж је једнак номинативу:

без дувачке банде (М37), међу каце јаши (М18), ни у црне књиге (М48), девет лађе тера (М32), по школе (М14); три пара минћуше (К19);.

2.4.2. Именице мушког и средњег рода

Генитивна значења именица мушког и средњег рода исказана су облицима општег падежа:

од живот (М48), преко леб погача (М16); б'чва вино (М44), из Врање (М67), шиник жито (М44), од небо (М59), око срце (М39), одма до узглавље (М19); из тој празно саће (К39), поза свако ћоше (К60).

Именице мушког рода на сугласник које означавају нешто живо у инструменталу су једнаке акузативу:

с'с Господа (М48); с Влазнима и Башима (К36), с Тъца тџка (К26), с човека (К42).

Када означавају нешто неживо, општи падеж у функцији инструментала има форму номинатива или акузатива:

с'с босиљак (М17); със живот (К13), с купуз (К20).

Исто важи и за именице средњег рода:

пред кандило (М39), под ораице (М14), с'с жуто цвеће (М17); под канче (К28).

У исказивању значења локатива именица мушког и средњег рода општи падеж облички је једнак номинативу:

по кал се ваљав (М36), по мрак се родиш (М46), у оцак се излегнала сова (М13),

луд је и у *Стамбол* (M68), на *крај* те смота (K13), у *сњи* видиш (K7); у *Врање* Врањанци (M39), да ли има клас по *поље* (M44), на *срце* ми легав (M15); риба у *море* (K33), по *огњиште* (K50), ће живиш у *словце* (K63), по *трње* ће тпкмамо (K40), спас ли је у *читање* (K43).

У множини именица мушког и средњег рода номинатив је једнак акузативу:

булутини избуљујев *буљци* (M48), мачка *врапци* плаши (M18), *конци* аби (M28), зли *језици* ич не зарезујем (M34), она ги тресе ко *опиљци* (M36), кртице и *ровци* не мож да намири (M17), да грбина издржи *самари* (K36), *фермани* да пишеш (K41), ће си апеш *тија вртени мустаћи* (K65); *анђелчки* у помоћ призивам (M35), низ сокак си бројим *каменчки* (M35).

Синкретизам се појављује и код генитивних значења, где је општи падеж једнак номинативу:

од живи *ајдуци* (M50), од *Бугари* (M31), од *мириси* (M20), од *пендречи* више / нема ни *окрајци* (M31); мешина до *зуби* (K19), од *старци* (K40).

Исто се може рећи и за облике локатива:

по *дувари* (M49), по *комитети* (M34), на *образи* (K26), по *сокаци* (M14), по *судови* (M14), по *цепови* (M14).

У тесној вези са сужавањем деклинације стоји ширење употребе предлога и обогаћивање њихових функција. П. Асенова (2015: 97) верује да у свим језицима, сем у онима којима је познат развој аналитизма, предлози теже да постану обележја свих видова односа које је изражавала именска флексија. Овај балканизам је најважнији на морфолошкој, тј. на морфосинтаксичкој равни, а познато је да присуство аналитизма у деклинационом систему представља „развој својствен двојезичним срединама“ (Милорадовић, 2015: 273).

У француском језику нема падежа, али су трагови наслеђене падежне парадигме делимично очувани у личним, релативним и још понеким заменицама. Један од начина за изражавање падежних значења је онај уз помоћ предлога (Драшкових, 1992: 203–205; Golušić Vokan, 2008: 149). Тако се српски датив са значењем намене у француском језику може исказати помоћу предлога *à* и одређене именске или придевске речи: *à moi* – мени; *Donne le livre à ton camarade* – Дај књигу другу. Присвојна значења се у француском језику такође исказују уз помоћ предлога: *le toit de la maison* – кров куће, *le jardin de notre voisin* – башта нашег суседа; *le livre de Pierre* – Петрова књига, *Ce livre est à Pierre* – Ова књига је Пјерова, *la maison de Jeanne* – Жанина кућа; *à + qui: A qui sont ces livres?* – Чије су ово књиге?. Исто важи и за значења средства: *écrire au crayon* – писати оловком, *à bicyclette* – бициклом. И значења градивних придева могу се исказати уз помоћ предлога: *d'argent* – сребрни, *d'or* – златни, *de bois* – дрвени. Ова појава није страна ни српском језику (*од сребра, од злата, од дрвета*).

Потврда за исказивање падежних значења помоћу предлога има и међу нашим ексцерпираним примерима. Уместо присвојних придева и беспредлошког генитива са значењем посесије, јавља се конструкција са предлогом *на*:

за душу *на Бору* (M37), *Пцовка на Миту Татабита* (M30), мангупи *на тате* (M37), *Прикажања на Трту Л'жова* (M31); *Мерка на Андру Адъма* (K57), табијат је друг *на Гроту* (K15), *Знање на Живка Пајазита* (K53), слика *на Загубу Петка* (K17), *Лъжа на Лазу Истину* (K17), из око *на свеца* (K49), *Крс на Спиру Паликућу* (K62), *Путинка на Хранчу Градобију* (K61), *на инајдера* време (K19).

М. Савић и П. Мутавцић (1998: 26) наводе да је за све балканске језике, осим албанског и грчког, карактеристична појава исказивања посесивности личном заменицом у дативу. К. Сандфелд (према: Станковић С, Станковић С, 2013: 106–107) употребу дативних енклитика личних заменица уместо присвојних заменица у арумунском, румунском, бугарском и српскохрватском језику несумњиво убраја у балканизме. Аутори наводе и мишљење А. Галиса (1974) који сматра би једини супстрат у овом случају могао бити латински језик (Станковић С, Станковић С, 2013: 107).

У нашој грађи забележени су примери дативне енклитике са посесивним значењем:

рођене *ми* дршке (M15), комшика *ми* Сова (M30); к'д *ти* пуца жључка (M19), око *ти* искача (M16), дома *ти* се жена раскукала (M20); жена *му* мирна (M29), семе *му* родно (M29), девојче *му* красно (M60); и име *ву* такво (M59); изеде *ни* душу (M37), у гркљан *ни* бржав (M49).

Свеопшта аналитизација огледа се и у исказивању посесије помоћу предлога *од*⁵, *уместо беспредлошког генитива или посесивног придева*. Овај балканизам забележен је у свега два примера:

за *ћон од сандале* (M52); *Од бубу масло* (K31).

Беспредлошки датив са значењем намене замењен је конструкцијом са предлогом *на*:

на кога му штети (M34), и *на нас* да с'мне (M33), сам *на себе* крв из очи вади (M54), верује ли се *на тија* (M71); да лъкне *на души* (K34), *на кога* му стиска (K60), кој *на кога* (K66), *на кога* се ћефне (K29), Тутоњу *на Пишту* Мунђулу *на Стеву* (K38), сефте је *на Рајка* (K39), *на све* мора мерка да се нађе (K57), сам *на себе* смића (K14), сам би си *на себе* (K64), кимне *на Туту министра* (K39).

Инструментал са значењем средства исказан је уз помоћ општег падежа са предлозима *с* и *с'с/с'с*:

Писано с'с метлу (M5), *с такву* ли се мори *мору* (M44), *с огледало* уста закукала (M20), *с реп* авлију мете (M49), земљу *с чижму* преорује (M53), нишанив *с'с шиљци* (M36), *с'с штрокаве руке* баницу да месиш (M29); избрцав *с виле* (K21), *с'с главу* озгор је у шешир рипнаја (K39), *Писано с'с длачку* (K5), *с длачку* се писује (K67), *с кецало* се прчи (K25), *с клетве* су те мавали (K58), *с'с костур* скрца (K26), *с лејку* да исцрпеш море (K58), *с босе ноге* кџд се врши трње (K58), *с очи* севав (K16), да се назрави *с'с ракију врућу* (K19), *с'с реч* стреља (K11), *с реч* запрећа (K11), *с пасји* цунем *уста* (K53), упрев у тебе *с прс* (K35), *с пручку* (K16),

⁵ Предлозима *на* и *од* изражава се посесивност и у бугарском и македонском језику (Станковић, 2018: 123).

с трепке мрсив (К16), *със тој* се не игра (К67); *с другу* удара (М32), *с једну* гали (М32), *с једно дупе* (М32).

Последња три примера указују на ослабљену нумеричку деклинабилност. У једном примеру је и значење прилога за време исказано помоћу именице и предлога *с*:

тјј корак се *с ноћ* у лето / накод кућу приближава (К50).

2.5. Аналитичка компарација

Упоредо са распадањем деклинације и са морфосинтаксичким променама, у балканским језицима тенденција ка аналитизму огледа се и у замењивању синтетичких степена поређења придева аналитичким. Под аналитичком компарацијом подразумева се префиксално грађење компаратива придева и прилога, али и компаративних форми других врста речи. П. Илиевски (према: Станковић, 2018: 90) компарацију у балканским језицима види као одраз целокупне аналитичке структуре балканских језика, која је почела да се утврђује постепеним губљењем синтетичке именске флексије и појавом аналитизма. Он ову појаву сматра романским утицајем, али су средства за образовање компаратива и суперлатива словенска.

Исказивање поредбеног значења помоћу проклитика постоји и у румунском и албанском језику. У македонском и бугарском језику могуће је само аналитичко поређење, а у савременом грчком језику оба типа поређења (Томић, 2012: 252; Савић, Мутавџић, 1998: 26).

У француском језику компаратив се гради увођењем прилога *plus* (више) – *plus belle*, а суперлатив додавањем одређеног члана испред компаратива (*la plus belle*) (Драшковић, 1992: 90), што представља аналитички начина поређења⁶.

Компаратив придева у песмама Мирослава Цере Михаиловића добија се додавањем морфеме *по* на облик позитива:

поголеме рђе (М32), *поскупе* коже (М50); *постари* од главу (К14).

Облик суперлатива настаје тако што се на позитив дода морфема *нај*:

кој ми *најмил* (К21), *најтњнка* длачка (К67).

Аналитичко образовање компарације даје могућност да се степенују не само придеви и прилози, него и именице, глаголи, неке заменице (Асенова, 2015: 122). Наводимо примере степенованих прилога и заменица:

одовде *потам* више нема (М49), *поништа* од ништа (М50), још *пол'ко* прим(ј)а (М51); *најсигурно* ће омане (К7), ш'пкање се *најдалеко* чује (К41).

⁶ И у француском језику постоје синтетички облици компаратива код неколико придева (*bon, mauvais, petit*) и прилога (*bien, mal, peu, beaucoup*), који су иначе веома фреквентни и сматрају се неправилним.

2.6. Повлачење инфинитива и прогресија употребе презентске *да*-конструкције

Губљење инфинитива је грчка иновација која још увек није стабилна у свим језицима балканског језичког савеза. У албанском језику инфинитив је сведен на дијалекатску употребу (северноалбански говори), у румунском се користи заједно са конјунктивом, потпуно је ишчезао у македонском, бугарском језику и у призренско-тимочким говорима (Томић, 2012: 253; Савић, Мутавцић, 1998: 23).

У говорима југоисточне Србије нестанак инфинитива као граматичке категорије огледа се у замењивању конструкцијом *да + презент* или пак самим презентом без *да* (Станковић, Милорадовић, 2012: 958). С. Милорадовић (2007: 365–366) истиче да су процес губљења инфинитива и анализације футура првог у узајамној спрези: „на једној страни се сукцесивно елиминише инфинитив, док на другој страни шири своје поље аналитичка футурска конструкција која је сачињена од енклитичког облика глагола *хтети* и зависне презентске конструкције (субјунктивом *да + презент* конјугираног глагола)“.

Замењивање инфинитива у румунском језику почело је у 16. веку, а траје и данас. П. Асенова (2015: 145–146) наводи и да се повлачење инфинитива у српскохрватском не разликује много од ових појава у балканском језичком савезу, као и ово стање подсећа на равнотежу између инфинитива и *да*-конструкције у румунском језику.

Инфинитив у нашој грађи изостаје и из футурских конструкција и из облика сложених предиката. На овом месту навешћемо само облике сложеног предиката, будући да ће они са аналитичким футуром бити наведени у следећем поглављу.

Конструкције у којима инфинитив изостаје не садрже увек везник *да*⁷:

не мож га иселиши (K13), мора се одзрне (K42), с'с кревет те мож украднев (K50).

Ипак, већи број њих је типа *да + презент*:

не мож да се глића (K14), не мож да искочи (K56), мора да се лади (M37); има кој за њум да мари (K36), мора мерка да се нађе (K57), мож' да се опари (K38), мора да се срине (K36), не мож да стъњи (K67), оће да утекне (K42), мож да се утера (K14).

2.7. Аналитички футур

Грађење будућег времена уз помоћ помоћних глагола *хтети* и *имати* заједничко је свим балканским језицима. Футур са глаголом *имати* пореклом је из латинског, а са глаголом *хтети* из грчког језика. Ипак, П. Асенова (2015:

⁷ Интересантно је да П. Асенова (2015: 150) повезује двојаку функцију везника *да* у српском језику са везницима *che* и *que* у романским језицима.

211) сматра да је учешће двају балканских језика – византијског и балканолатинског, у формирању балканског типа будућег времена подједнако.

Конструкција футура са гаголом *хтети* постоји и у стандардном језику, али се као балканистичка појава додатно расложњава: „уместо личних облика помоћног глагола за 1. и 2. лице једнине и множине, користи се *ће* као непроменљива партикула, а везник *да* није обавезан, те се потискује (*ће да причам, куда ће идиш*)“ (Станковић, Милорадовић, 2012: 959). В. Станишић (1995: 59) наводи мишљење Ј. Ђинарија који сматра да је футур са глаголом *хтети* општеалбански, а у балканским језицима је супстратног порекла. У румунском језику постоје четири начина за образовање облика футура и сваки од њих је аналитички.

Облик футура у нашој грађи најчешће се исказује конструкцијом *ће + презент*:

ће беремо (M23), *ће* ти *дадем* (M60), *ће дооди* (M59), *ће запоје* (M51), *ће* те *изедем* (M60) *ће се кришиш* (M43), земља *ће изгори* (M42), *ће* ги *одува* (M49), *ће* ти *помогне* (M74), што *ће се праи* (M59), *ће* те *пернем* (M60), *ће* ги *стигне* (M49), *ће* ме *тураш* ли (M60); *ће се алосује* (K11), *ће* си *бидне* (K7), *ће долија* (K36), *ће заодиш* (K58), *ће се запутиш* (K54), да *ће* га *изврда* (K21), *ће* те *изгори* (K61), *ће изгине* (K43), *ће* те *испржи* (K61), колко *ће кошта* (K60), *ће лџе*мо (K40), *ће нестане* (K7), *ће омане* (K7), *ће отвори* (K49), *ће се протнеш* (K25), *ће пуштиш* (K62), *ће* си *стењав* (K37), *ће тџкамо* (K40), *ће утекнеш* (K58), *ће се учи* (K20), *ће се чешав* (K38).

Има и потврда са *да*-конструкцијом:

ће се такој *да докара* (M32), *ће* све тој *да доака* (M33), *ће да замоча* (M29); *ће да замаже* (K66), *ћеш да исплазиш* (K61), *ћеш* с лејку *да исурнеш* (K58), *ће* за сви *да надрља* (K39), *ће* душа *да остине* (K40).

2.8. Удвајање објекта

Најзначајнији синтаксички балканизам је комбинована употреба пуног и енклитичког облика личне заменице (Милорадовић, 2015: 275). Овде се заправо мисли „на удвајање објекта (директног и индиректног), као и на удвајање логичког субјекта, типа *енклитика личне заменице + дужи облик личне заменице / именица*“ (Милорадовић, 2007: 367).

П. Асенова (2015: 105–106) наводи да историја бугарског језика доводи у везу удвајање објекта са аналитизмом, јер се почеци аналитизма временски подудару са удвајањем објекта. То је доказано и у историји романских језика, где су такође познате обе појаве. У албанском, бугарском и румунском удвајање објекта установљено је у периоду од 15. до 16. века. За бугарски језик сведочења у споменицима има и у 13. веку, али је ова појава вероватно била развијена и раније. Код албанских аутора, од средине 16. века често изостаје, али употреба траје. У старорумунском језику ова појава је позната од 16. века. Од романских језика са овом особином издвајају се и француски (Станковић, 2010: 90) и италијански (Савић, Мутавић, 1998: 24). Овај балканизам дослед-

но се и данас употребљава у румунском, арумунском, македонском, албанском језику и западним бугарским говорима (Томић, 2012: 253).

С. Менесланд (1977: 103) истиче сличност балканских и романских језика у овом погледу и ову појаву објашњава синхронијском дескрипцијом „као правило о копирању, које преноси синтаксичке факторе објекта на једну глаголску клитику, тј. на кратки облик личних заменица који се никад не одваја од глагола“⁸.

До удвајања објекта долази у примерима:

шангарепу рујну поганац *гу* души (M17), фискултура *на кога му* штети (M34); *сви* што се дзверише шеретски *гу* дзикна (K17), не *гу* гаси *свећу* (K29), а и да *га* нема *Хаг* (K35), *на кога му* стиска (K60), сам би *си на себе* вијка (K64).

С. Милорадовић (2007: 368) као балканизам посебно издваја специфичне конструкције које садрже демонстративну речцу *ево, ето, ено*, облик номинатива номиналне и облик акузатива прономиналне лексеме: *корак* те *за* (K50).

2.9. Мултипликовање предлога

Мултипликовање предлога није на Шалеровој листи, али га С. Милорадовић (2007: 368) сматра балканском иновацијом.

У нашој грађи предлози су се удвојили у наслову збирке *Метла за по кућу* и у насловима поглавља: *Метла за у пладне* (M25), *Метла за по ноћ* (M40).

2.10. Губљење значењске дистинкције између *где* и *куда*

Губљење значењске дистинкције између прилога *где* и *куда* заправо представља непознавање разлике између правца и места. Ова појава констатована је у другим балканским језицима и једна је од опозиција које се у процесима анализације падежног система прве губе (Милорадовић, 2007: 362).

Потврде о неутрализацији опозиције падежа циља кретања и падежа места дате су у поглављу о синкретичко-аналитичким иновацијским процесима. Овде ћемо то још једном констатовати на основу понашања појединих прилога.

У забележеном материјалу прилогом *куде* покривена су и значења правца и значења места⁹:

куде реч *туј* и душа (M9), *куде* ступнеш (M45), *куде* да мрднеш (M47), *куде* да си (M48), *куде* да се денеш (M48), на *куде* ли мртви полетесмо (M50), там *куде* смо пошли (M55); *куде* с туђу главу (K38), *куде* ги не сврби (K38), *куде* су ти врата (K40), *куде* Господ лице огледује (K41), поскаш ли се *куде* те не једе (K56), *куде* треба туј не наминујеш (K56).

⁸ У бугарском, румунском и грчком језику удвајање је факултативно, док је у албанском обавезно (Менесланд, 1977: 104).

⁹ У једном примеру овај прилог добија значење предлога *код*: што ће она *куде* нас (M59).

Слично овоме, помоћу предлога *où* у француском језику исказује се и „смисао кретања (*куда*) и смисао мировања (*где*)“ (Драшковић, 1992: 197):

Où allez-vous? – Куда идете? *Où habitez-vous?* – Где станујете?

3. Закључак

Анализа на грађи поетских збирки *Метла за по кућу* и *Крај ће каже* обухватала је појаве које су присутне у балканским језицима и у француском језику као представнику романске групе језика. Забележене су готово све балканистичке одлике (изостао је једино постпозитивни члан¹⁰ и примери творбе бројева од 11 до 19).

Акцентске сличности огледају се у постојању динамичке (експираторне) акцентуације, која је регистрована у врањском говору Мирослава Цере Михаиловића, а за коју се зна да постоји и у македонском, бугарском, румунском и француском језику. Посебну везу са француским језиком проналазимо у месту акцента (на самогласнику последњег слога речи), који у врањском говору представља задржавање старог места.

На фонетском плану може се успоставити паралела између врањског полугласника и правила о неизговарању француског немог или муклог *e*.

У грађи је потврђена и африката *s* – веома распрострањена балканистичка фонетска одлика, али део књижевне норме само у албанском, македонском и грчком језику.

Оскудан падежни систем (номинатив, општи падеж и вокатив) са израженим синкретизмом, својствен врањском говору, сличан је стању у румунском језику (номинатив, генитив и вокатив).

Аналитизам у деклинацији, као типична балканистичка одлика, заступљен је у нашој грађи, те се уместо присвојних придева и беспредлошког генитива са значењем посесије, падежна значења исказују конструкцијом са предлогом *на* или *од*; беспредлошки датив са значењем намене замењен *на*-конструкцијом; инструментал са значењем средства исказан је помоћу општег падежа и предлоа *с* и *с'с/със*. Забележено је и исказивање посесивности личном заменицом у дативу карактеристично за све балканске језике осим албанског и грчког.

Аналитичка компарација придева и прилога, али и других врста речи, постоји у румунском, албанском, македонском, бугарском и грчком језику. У нашој грађи осим придева и прилога пореде се и заменице. Овакав, аналитички начин поређења постоји и у француском језику.

Губљење инфинитива и његова замена конструкцијом *да + презент* и или само презентом, без везника *да*, уочили смо код футурских конструкција и код облика сложених предиката. Ова појава нестабилна је у језицима балканског језичког савеза: у албанском језику инфинитив је сведен на дијалекатску употребу, у румунском се користи заједно са конјунктивом, а сасвим је ишчезао у македонском и бугарском језику.

¹⁰ Непостојање члана у призренско-јужноморавском дијалекту потврдио је још Белић (1999: 442).

Грађење футура помоћу глагола *хтети* постоји и у стандардном српском језику, али се као балканистичка појава додатно расложњава. Облик футура у нашој грађи најчешће се исказује конструкцијом *ће + презент*, а има и примера са *да*-конструкцијом. У румунском језику постоје четири начина за образовање облика футура и сваки од њих је аналитички.

У анализираним песмама забележено је и удвајање објекта, као још једна типична балканистичка црта. Ова појава присутна је и у албанском, бугарском, македонском, румунском, француском и италијанском језику. Као балканизам смо издвојили и специфичну конструкцију која садржи демонстративну речцу *те (ето)*, облик номинатива номиналне и облик акузатива прономиналне лексеме (*корак те га*).

Регистровали смо и балканску иновацију у виду удвајања предлога (*за у, за по*).

Губљење значењске дистинкције између прилога *где* и *куда*, које се неретко јавља у балканским језицима, присутно је у нашој грађи. Слично овоме, помоћу предлога *о̀и* у француском језику исказује се и смисао кретања (*куда*) и смисао мировања (*где*).

На основу свега наведеног, може се закључити да су подударња са појавама регистрованим у другим балканским језицима бројна, што Михаиловићев песнички идиом у потпуности уклапа у призренско-тимочку дијалекатску област, а његов врањски говор декларише као високобалканизовани српски говор. И са романским језицима потврђене су сличности у оквиру свих проучаваних појава, чиме се може претпоставити постојање романског наслеђа путем којег се остварује веза између ауторовог врањског говора и романских језика.

Ови закључци још једном потврђују чињеницу да су друштвено-историјске прилике које су пратиле живот народа на „брдовитом Балкану“ неминовно са собом донеле и промене на језичком плану, као и да данашње стање у језику југоистока Србије сведочи о некадашњем присуству романских народа на овим просторима.

Литература

Извори

Михиловић, М. Ц. (1995). *Метла за по кућу*. Нови Сад: Матица српска.

Михиловић, М. Ц. (2003). *Крај ће каже*. Београд: Народна књига – Алфа.

Цитирана литература

Асенова, П. (2015). *Балканско езикознание: основни проблеми на балканския езиков сьюз*. Велико Трново: Фабер.

Белић, А. (1999). *Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Видоески, Б. (1994). Акцентатски систем у јужним српским говорима. У П. Ивић

- (Ур.), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXVII (1–2), (стр. 123–130). Нови Сад: Матица српска.
- Golušić Bokan, J. (2009). *Gramatika francuskog jezika*. Београд: Едисија.
- Драшковић, В. (1992). *Граматика француског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Менесланд, С. (1977). Удвајање личних заменица у српскохрватском језику: Прилог тумачењу ширења једног балканизма. У *Научни састанак слависта у Вукове дане I* (Реферати и саопштења), 6 (1), (стр. 101–111). МСЦ: Београд.
- Милорадовић, С. (2007). Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима. У М. Живанчевић (Ур.), *Зборник Матице српске за славистику*, 26, (стр. 357–375). Нови Сад: Матица српска.
- Милорадовић, С. (2015). Српски периферни говори – међујезички утицаји и балканистички процеси. *Gwary Dziś*, 7, 71–82.
- Пецо, А. (1994). Савремена акцентуација говора Пољанице. У П. Ивић, З. Тополињска, А. Пецо, Д. Ћупић, Н. Богдановић, С. Реметић, Д. Жунић, Н. Живановић (Ур.). *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката: зборник реферата са научног скупа* (стр. 161–177). Ниш: Филозофски факултет, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Ресо, А. (1985). *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. Београд: Научна књига.
- Попов, Б. (1984). Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу. *Јужнословенски филолог*, XL, 21–43.
- Поповић, И. (1955). *Историја српскохрватског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- Савић, М., и Мутавцић, П. (1998). Балкански језички савез. *Свет речи*, 1, 22–27.
- Станишић, В. (1995). *Српско-албански језички односи*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.
- Станишић, В. (1985/1986). Балканизми у српскохрватском језику. *Годишњак Балканолошког института*, XVI/XVII, 245–265.
- Станковић, Д. (2018). *Говор врањске деце предшколског и школског узраста – социолингвистички приступ*, докторска дисертација. Преузето са: <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/2568/Doktorat.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Станковић, С. (2010). *Систем заменица у француском и српском језику*, необјављена докторска дисертација.
- Станковић, С. (2014). Француске позајмљенице у говорима југоисточне Србије. У Б. Димитријевић (Ур.), *Језик, књижевност и култура*, 4, (стр. 303–315). Ниш: Филозофски факултет.
- Станковић, С., и Милорадовић, С. (2012). Српски културни идентитет у контексту балканског језичког мозаика. У Б. Димитријевић (Ур.), *Филологија и универзитет*: тематски зборник радова (стр. 952–968). Ниш: Филозофски факултет.
- Станковић, С., и Станковић, С. (2013). Посесивни датив у *Нечистој крви* Б. Станковића и његови француски еквиваленти. У М. Стефановић, С. Гудурић (Ур.), *Језици и културе у времену и простору*: тематски зборник (стр. 105–116). Нови Сад: Филозофски факултет.

Томић, Д. (2012). Балканизми у призренско-тимочкој говорној зони. Преузето са: https://lib.uniplovdiv.net/bitstream/handle/123456789/493/NTF_2012_50_1_B_245_258.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 245–258.

Ursulesku Miličić, R. (2012). Rumunski ekvivalenti srpskog prostornog genitiva. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVII, 253–264.

Milica Mihajlović

THE BALKANISTIC FEATURES OF THE LANGUAGE OF MIROSLAV CERA MIHAILOVIĆ'S POETRY COLLECTIONS

Summary: The paper considers Balkanistic features and traces of Roman substratum in the language of Miroslav Cera Mihailović's poetry collections based on the Vranje's speech. The aim of the research is to show the high level of balkanization of this speech and its similarities with French as a representative of the Roman language group. The corpus which is used for analysis are the collections of poems by Miroslav Cera Mihailović *Metla za po kuću* (1993) and *Kraj će kaže* (2003). The research shows that the analyzed corpus has almost all Balkanistic features that were expected. Although Miroslav Cera Mihailović has tendencies towards diglossia in his works, the nonstandard part of his idiolect corresponds to Prizren-South Morava dialectal type and undergoes the process of balkanization. Almost all cases that Shaler considers as primary balkanisms are registered, which confirms his claim that Prizren-Timok speeches are „first class Balkanic speeches” one more time. The similarities with Roman languages are confirmed within all of the aspects investigated, which shows the presence of Roman substratum.

Key words: balkanisms, Roman languages, Prizren-Timok dialectal area, Vranje's speech, Miroslav Cera Mihailović.

milica.m.mihajlovic@gmail.com

СЕМАНТИЧКА АДАПТАЦИЈА СТРАНЕ ЛЕКСИКЕ У ГОВОРИМА ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ

Апстракт: Рад се бави семантичком адаптацијом стране лексике у говорима призренско-тимочке дијалекатске области. За потребе овог рада у разматрање су узети призренско-јужноморавски и сврљишко-заплањски дијалекат. Анализирају се: турцизми, романизми, германизми и остале позајмљенице. Предмет нашег интересовања јесте оно значење које одређена позајмљеница има у стандардном српском језику. Циљ рада јесте да се утврди да ли је одређена позајмљеница задржала значење које има у стандардном српском језику и у одређеном дијалекту или је изменила значење, тј. да ли је дошло до сужења/проширења значења. Грађа је преузета из следећих дијалекатских речника: *Речник говора јабланичког краја* (Žugić, 2005), *Речник села Каменице код Ниша* (Jovanović, 2004) и *Додатак Речнику села Каменице код Ниша* (Jovanović, 2007). За потребе овог рада анализирани су само именице и то не све, већ оне именице које означавају нешто неживо (предмет, простор, превозно средство и сл.). На основу спроведене анализе можемо закључити да се у корпусу уочавају три врсте промена у семантичкој екстензији: нулта семантичка екстензија, сужење значења реплике у односу на модел, проширење значења реплике у односу на модел.

Кључне речи: страна лексика, призренско-јужноморавски дијалекат, сврљишко-заплањски дијалекат, стандардни српски језик, семантичка адаптација.

1. Увод

Рад се бави семантичком адаптацијом стране лексике у говорима призренско-тимочке дијалекатске области, односно у призренско-јужноморавском и сврљишко-заплањском дијалекту. Призренско-јужноморавски и сврљишко-заплањски дијалекат заједно са тимочко-лужничким дијалектом чине призренско-тимочку дијалекатску област. За потребе овог рада остављамо по страни тимочко-лужнички дијалекат.

А. Белић призренско-јужноморавски дијалекат назива јужноморавским дијалектом (Belić, 1905: 39). Одлике призренско-јужноморавског дијалекта су следеће: експираторни акценат без опозиција по квалитету и квантитету; рефлекс *лу* за вокално *л* (*слуза, слунце, слубица, длужан*); умекшавање сугласника *л* и *н* испред *е* и *и* (*даљеко, стаљица, мољи гу, плањина*); финално *-л* се или чува

(вол, бивол) или прелази у *-а* у радном глаголском придеву (*видеја, викаја, бија, казаја, качија*); појава *а* уместо *у* у глаголима на *-ну-* (*дигнала, паднала, погинала*); аналитичка деклинација; аналитички компаратив (*побогат, поголем, помалечак, поубав, постара*); употреба наставка *-ки* у множини код именица средњег рода (*пилики, прасики*); употреба заменичког облика *њума* као општи падеж у женском роду; употреба енклитика *не, ве*; удвајање личних заменица (*мен ме није стра*); наставак *-у* у првом лицу једнине презента у говору Врања (*ја трчу, ја иду*), конструкција *да + презент* за футур I итд. (Bogdanović, 1987: 51; Bogdanović i Marković, 2000: 153–156; Ivić, 1985: 116–117; Marinković, 1994: 226–228; Milosavljević, 2017: 28; Thomas, 1994: 142; Toma, 1998: 53; Trajković, 2012: 175; Trajković, 2016: 303; Trajković, 2018: 96). Када је реч о лексици, овај дијалекат карактерише велики број турцизама (Bogdanović i Marković, 2000: 156). Говор јабланичког краја припада призренско-јужноморавском дијалекту (Žugić, 2005: XII).

Сврљишко-заплањски дијалекат се простире од Ртња до Црне Траве и заузима средишњи део између призренско-јужноморавског и тимочко-лужничког дијалекта. Овај дијалекат одликује рефлекс *лэ* за вокално *л* иза дентала (*слэнце, длэги*) (Bogdanović i Marković, 2000: 156). Сврљишко-заплањском дијалекту припада и говор Каменице (Jovanović, 2004: 324; Jović, 2016: 37). Поред рефлекса *лэ* за вокално *л*, овај дијалекат одликују: непромењено финално *-л* (*видел, платил*); одсуство јотовања у композитама од *-ити* (*дојдем, пројдем*); познавање африкате *s* (*суд, свер*); чување групе *дл* (*седла, падла*); упрошћавање сугласничких група (*ћерка, милос, гроз*); метатеза групе *зј* (*лојзе, гројзе*); чување старог датива једнине на *-у* и *-е* (*Мојему брату дете, Мое матере сестра*); датив множине на *-ам* и *-ем* (*Женам си треба команда; Кравем се мора тура да једу*); жива употреба аориста и имперфекта (Bogdanović i Marković, 2000: 156–157; Jovanović, 2004: 324–325; Marković, 1994: 285; Marković, 2000: 22). Лексика сврљишко-заплањског дијалекта има све одлике лексике призренско-јужноморавског и тимочко-лужничког дијалекта (Okuka, 2008: 256).

На основу овог кратког прегледа можемо закључити да се разлике између призренско-јужноморавског и сврљишко-заплањског дијалекта углавном тичу фонетике и морфологије, а не лексике.

Овај рад представља наставак наших досадашњих истраживања. Делимично се ослања на рад *Романизми у Црнотравском речнику Радосава Стојановића: семантичка адаптација*, који је представљен на научном скупу *Наука и савремени универзитет 8* и који је публикован у тематском зборнику *Савремени токови у науци о језику и књижевности* (Stevanović, 2019: 197–210). Док се споменути рад бави семантичком адаптацијом романских позајмљеница у говору Црне Траве, овај рад се бави семантичком адаптацијом стране лексике уопште у говорима призренско-тимочке дијалекатске области, односно у призренско-јужноморавском и сврљишко-заплањском дијалекту. Предмет нашег интересовања јесте оно значење које одређена позајмљеница има у стандардном српском језику. Циљ рада јесте да се утврди да ли је одређена позајмљеница задржала значење које има у стандардном српском језику и у одређеном

дијалекту или је изменила значење, тј. да ли је дошло до сужења/проширења значења у односу на оно значење које има у стандардном српском језику. Дијалекатска значења не поредимо међусобно.

Грађа је преузета из следећих дијалекатских речника: *Речник говора јабланичког краја* Р. Жугић (Žugić, 2005), *Речник села Каменице код Ниша* В. Јовановића (Jovanović, 2004) и *Додатак Речнику села Каменице код Ниша* В. Јовановића (Jovanović, 2007). Идентификација позајмљеница, њихово страно порекло, као и значења која имају у стандардном српском језику утврђени су коришћењем неколико речника српског језика: *Речник српскохрватскога књижевног језика* (RMS, 1967–1976), *Речник српскога језика* (RSJ, 2011), *Лексикон страних речи и израза* (Vučklija, 2004), *Етимолошки речник српског језика* (Loma i sar., 2003; 2006; 2008), *Етимолошки речник хрватскога или српскога језика* (Skok, 1971–1973). Због ограниченог простора, у раду су анализирани само именице. Бирани су и представљене само оне позајмљенице које означавају нешто неживо. Именице из анализираниог корпуса односе се на: 1) предмет (*авал, бајонет*); 2) простор, просторију, зграду (*биртија, караула*); 3) превозно средство (*келиконтер, аутобус*); 4) храну (*кнедла, таратор*); 5) део предмета, одеће, обуће (*релна* (део штедњака), *крагла, шпиц*); 6) спортску игру (*вузбал*); 7) нешто неопипљиво (*талија, пизма, партија* (кратак сан)) и др. Определили смо се за позајмљенице које означавају нешто неживо, јер су семантички разноврсније (за разлику од позајмљеница које означавају нешто живо које се односе или на носиоца одређене особине или на вршиоца одређене радње), бројније су и пружају богатији материјал за анализу.

2. Преглед лингвистичке литературе о страниој лексици у дијалектима¹

О страниој лексици у дијалектима међу првима је писао Д. Ђупић. У раду *Туђице у дијалекатској лексици и њихова обрада*, Ђупић издваја два страна слоја у дијалекатској лексици: старији слој и нова страна лексика (Ћурић, 1984: 198). По њему, старији слој лексике чине лексеме које су се прилагодиле нашем језику и које личе на словенске речи (*кајмак, качамак, кецеља*) (Ћурић, 1984: 198). Нову страну лексике чине оне лексеме које настају у међујезичким контактима у новије време, најчешће разменом економских и културних добара (Ћурић, 1984: 199). У споменутом раду аутор анализира туђице у говору Загарача у старој Црној Гори. Спроведећи анализу, аутор долази до закључка да у говору Загарача има највише турцизама и романизама (Ћурић, 1984: 200).

Б. Марковић у раду *Германизми и хунгаризми у виноградарској лексици* на основу грађе прикупљене на терену Војводине анализира удео германизама и хунгаризама у виноградарској лексици (Marković, 2018: 185). У споменутом

¹ О неким изворима је већ било речи у нашем горепоменутом раду. Овде се ти извори детаљније коментаришу.

раду Марковић истиче да је удео германизама у виноградарској лексички много већи него удео хунгаризама. Наиме, ауторка је на терену забележила педесет три германизма и само једанаест хунгаризама (Marković, 2018: 186–187).

Са друге стране, страна лексика у говорима призренско-тимочке дијалектске области била је предмет интересовања многих лингвиста. О турцизмима је писала С. Петровић. У монографији *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерицића* ауторка анализира турцизме из споменутог рукописа са етимолошког, морфолошког, творбеног и семантичког аспекта (Petrović, 2012). За потребе овог рада прокоментарисаћемо само семантички аспект турцизама. Ауторка у споменутој монографији турцизме групише по тематским областима, „како би се стекао увид о томе у којим сферама живота у Призрену су турски језик и цивилизација оставили најдубљи печат” (Petrović, 2012: 351). С тим у вези, ауторка сврстава грађу у двадесет три скупине: 1) анатомија; 2) људске особине; 3) осећања; 4) родбина, својта; 5) држава, војска, оружје, титуле; 6) занимања, занати, трговина, алат; 7) друштвени живот, обичаји, игре, музика; 8) религија, веровања; 9) сточарство, коњарство; 10) кућа, покућство; 11) одећа, обућа, тканине; 12) јело, пиће, дуван; 13) накит, козметика, хигијена; 14) медицина (болести, лекови); 15) урбани живот, саобраћај; 16) новац; 17) мере; 18) боје; 19) биљке; 20) животиње; 21) метали, минерали и сл.; 22) природа (пејзаж); 23) време, временске прилике (Petrović, 2012: 351–356). У споменутој монографији ауторка јасно наглашава да предмет њеног интересовања није семантичка адаптација турцизама (Petrović, 2012: 351).

Ј. Влајић Поповић је истраживала германизме у Лесковцу. Влајић Поповић наводи примере: *густирам, гилтам, олба, радла, тинцовати, френт, фул, фулке, џалке, литра, луфтика, шенкам, конк, визитла, кибицујем, лангирам, спацирам* и сл. (Vlajić-Popović, 1994: 445–456). Спроведећи анализу, ауторка долази до закључка да су ове позајмљенице застареле и често без деривата. Како дијалекат узмиче пред књижевним језиком, тако и германизми ишчезавају. Нарочито ишчезавају они германизми који нису ушли у стандардни језик (Vlajić-Popović, 1994: 454).

В. Станишић је истраживао албанизме у призренско-тимочким говорима. У раду *О неким призренско-тимочким примерима српско-албанских лексичких односа* бележи следеће албанизме: *арнаутин* (западни ветар, северозападни ветар; *Арнаута* – десна притока Црне Реке), *бигар* (подводно земљиште поред извора), *коп* (исцветао струк лука, не једе се него остаје за семе), *ђелак* (дечак, момчић 14–16 година), *спастрим* (средим, припремим), *тута* (узвик којим се гоне свиње или пуђају пси), *сурла* (нога, цеваница), *лицба* (порука, вест), *плата* (платно, чаршав) (Stanišić, 1994: 470–475). На крају рада аутор закључује да већина примера захтева детаљнију аргументацију и прецизнију документованост (Stanišić, 1994: 475).

О протоалбанизмима је писао А. Лома у раду *Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике*. По њему, словенски рефлекс *Ниш* „је могао постати од античког Naissus само албанским посредством” (Loma, 1994:

108–109). У хидрониму *Првна* аутор налази „ран одраз протоалбанске речи за поток” (Loma, 1994: 109). Поред *Првне*, дискутабилан је и хидроним *Јерма*. Овај хидроним се може сматрати одразом протоалбанске речи *бесна* (*бесна река*), а може се сматрати и гречизмом који је у старословенском језику означавао *пустињу* (Loma, 1994: 109).

Аутор се у поменутом раду бави и румунским позајмљеницама. По њему, топоним *Зина* „се поклапа са румунским митолошким називом *zina* од латинског теонима *Diana*” (Loma, 1994: 111). Са друге стране, аутор објашњава да у топониму *Сврљиг* није видљив слој румунског језика (Loma, 1994: 110). У споменутом раду Лома напомиње да „један слој румунских топонима као Рњос, Никшор (1576, д. Нишор), Миџор, [...] несумњиво доказује некадашње бројно присуство Румуна у овим пределима” (Loma, 1994: 110).

У вези са румунским позајмљеницама споменућемо још и рад Б. Сикимић (Sikimić, 1994) који се бави раслојавањем румунских позајмљеница на територији југоисточне Србије. Б. Сикимић посебно интересује раслојавање реплика. По њој, реплике се могу раслојити на три нивоа: 1) етнографизми који се осећају као влашки, јер означавају влашку реалију: *љагана* (дрвена дечја носиљка), *помана* (даћа, парастос код Влаха), *калцуње* (чарапе од белог сукна), *крџан* (кратка женска вунена сукња, ситно набрана, коју су преко дуге кошуље носиле Влахиње); 2) етнографизми који се више не осећају као влашке реалије: *шестор*, *шистор* (тканице, појас), *патул* (пласт сена или шаше, или лисник саденут на дрвету), позајмљенице које се односе на народне игре (*жок*, *кукуњешће*, *ердељанка*), *лаутар* (свирач на лаути); 3) лексика која нема уско етнографска обележја: *скронфица* (врста птице која гради гнездо у камену), *спуркат* (болест јетре, далак), *фака* (стара мршава крва), *паралија* (стари шешир које је већ изгубио облик) (Sikimić, 1994: 460–462). У споменутом раду ауторка напомиње да је румунска лексика често позајмљивана од Арумуна и Каравлаха: *вичорак* (мало мушко дете, малишан), *чокој* (бојер, спахија из Влашке), *мошија* (имање од старине, дедовина, очевина) (Sikimić, 1994: 462–464).

Н. Јовић се бавила страном лексиком у сточарској терминологији. У раду *Страни елементи у лексици прераде примарних сточарских производа у говорима југоисточне Србије* Јовић закључује да у сточарској терминологији доминирају турцизми (*маја*, *саламур*, *шарденка*, *ћевђе*, *ћевђур*, *дерак*, *кајмак*, *качамак*, *качкавал*, *сармица*, *кавурма*, *пастрма*, *џигерица*, *џогљан*) (Jović, 2018: 153–154). Остале позајмљенице заступљене су у мањој мери. Ауторка је забележила неколико гречизама (*зић*, *скара*, *велија*, *вилија*, *фелија*, *филија*), неколико романизама међу којима су и позајмљенице из балканског латинитета (*куластра*, *кутлача*, *ваша*, *фаша*, *вардаљ*), као и неколико германизама (*фарба*, *фулке*, *вусикле*, *фусикле*, *ролна*, *шуба*, *крезде*, *фртал*) (Jović, 2018: 154).

С. Станковић у раду *Француске позајмљенице у говорима југоисточне Србије: семантичка адаптација* анализира промене значења српске реплике у односу на значења француског модела. У споменутом раду ауторка издваја следеће видове промена у семантичкој екстензији: 1) сужење значења; 2) сужење броја значења (примарна адаптација), па проширење значења у пољу (секун-

дарна адаптација); 3) рестрикција броја значења (примарна промена), па експанзија значења по броју (секундарна промена); 4) нулта семантичка екстензија (примарна адаптација), затим проширење значењског поља (секундарна адаптација); 5) нулта семантичка екстензија (примарна промена), потом повећање броја значења (секундарна промена); 6) делимично преклапање значења (услед комбинације рестрикције и експанзије значења) (Stanković, 2016: 137–138).

У оквиру овог дела рада споменућемо и рад *Романизми у Црнотравском речнику Радосава Стојановића: семантичка адаптација* (Stevanović, 2019). Анализирани корпус обухвата четрдесет једну романску позајмљеницу, а све романске позајмљенице подељене су у три групе: 1) нулта семантичка екстензија (*етикетла, кланет, енекција, инвалида, консерва, вијолина, куверат/куферат, мармулада/мормелада, сапунчък/сапунче, табланет, вебруар, митрољез/митрољезац, вабрика, блomba, катанче, банда, баретка, абуланта, кремнадла*); 2) сужење значења реплике у односу на модел (*банка, барака, болта, бандаш, рецeпис, костим, трампа, бандера, ракетла, билет, манжетла, амрел, сенција, базент, таблица, комендија*); 3) проширење значења реплике у односу на модел (*бисаси, либела, колир/коликра, багатела, баталијон, букле*) (Stevanović, 2019: 207).

3. Анализа корпуса

Као и у горепоменутом раду, и у овом раду поредимо дијалекатска значења са значењима у стандардном српском језику у смислу измене значења. За разлику од поменутог рада, у овом раду смо спровели истраживање на ширем корпусу и обухватили целокупну страну лексику. Анализирани корпус обухвата четрдесет три позајмљенице.

Наша анализа је и у овом раду показала да се у корпусу уочавају три врсте промена у семантичкој екстензији: нулта семантичка екстензија, сужење значења реплике у односу на модел, проширење значења реплике у односу на модел.

Нулта семантичка екстензија представља потпуну подударност свих значења модела и реплике (Stevanović, 2019: 202). Анализирани корпус обухвата следеће примере:

- 1) авал – плитка, овална порцуланска посуда, овал (Žugić, 2005: 3). *овал*² – лат. лик, фигура јајастог облика (RSJ, 2011: 836).
- 2) аутобус – аутобус (Jovanović, 2004: 335; Žugić, 2005: 3) – Утепá се чекáећи за накуде Лебáне, нéма га áвтобус сат врéме³ (Žugić, 2005: 3). *аутобус* – нем. велики путнички аутомобил с већим бројем седишта (RMS, 1967: 110).

² Стандарднојезички модел бележимо курсивом.

³ Као и у нашем горепоменутом раду, и у овом раду контексте дајемо онда када није дато потпуно објашњење значења одређене позајмљенице. Експираторни акценат и у овом раду бележимо као дугоузлазни.

- 3) биртија – крчма, гостионица (Jovanović, 2004: 347).
биртија – нем. нар. крчма, гостионица (Loma i sar., 2008: 302; RMS, 1967: 203; Skok, 1971: 156).
- 4) сутлијаш – зашећерена посластица од пиринча кувана у млеку (Jovanović, 2007: 501).
сутлијаш, сутлија – тур. пиринач куван у заслађеном млеку (RSJ, 2011: 1270).
- 5) караула – зграда у којој се налази чувар пруге на прелазу код пута (Jovanović, 2004: 439).
караула – тур. кула на државној граници у којој граничари чувају стражу, стражарница на граници, крај мостова, путева и сл. (RSJ, 2011: 509).
- 6) ленгер – рентгенски апарат, рентген (Jovanović, 2004: 457).
рендген – нем. апарат за добијање снимака помоћу рендгенских зрака, који се користи нарочито у медицини (RSJ, 2011: 1134).
- 7) бајонет – нож, бодеж који се натиче на цев пушке и служи за борбу прса у прса (Jovanović, 2007: 408).
бајонет – фр. дуг нож са два реза или више резова, који се меће на пушку (пронађен у Бајони 1640. год.) (Vujaklija, 2004: 98); нож, бодеж који се натиче на цев пушке и служи за борбу прса у прса (Loma i sar., 2006: 88).
- 8) талија – срећа (Jovanović, 2004: 637).
талија – тур. талих, срећа која прати некога (RMS, 1976: 135).
- 9) филер – најситнији аустроугарски новац (Jovanović, 2004: 665).
филер – мац. најситнији аустроугарски метални новац (RMS, 1976: 669).
- 10) манца – храна, јело (Žugić, 2005: 190).
манца – тал. јело, храна (RMS, 1969: 297; Skok, 1972: 369).
- 11) жандомерија – жандармерија – Он је служуја у жандомерију, там на границу с македонско (Žugić, 2005: 86).
жандармерија – фр. државна полиција, војнички организована (RMS, 1967: 14).
- 12) келикоптер – хеликоптер – Одма га с келикоптер пребацил о(д) туј зграђе-вину у друг град у болницу, ал остаде непокретан (Žugić, 2005: 155).
хеликоптер – грч. авиј. аеродин чије се одржавање у лету углавном постиже реакцијама ваздуха на две површине или више површина које се обрћу помоћу мотора; одлика му је способност да се усправно, вертикално, диже, да стоји у месту, да лети водоравно, хоризонтално, и да се лагано спушта на жељену тачку (Vujaklija, 2004: 994).
- 13) пизма – отворено, нескривено непријатељство, мржња (Žugić, 2005: 271).
пизма – грч. омраза, мржња, непријатељство, злоба (RMS, 1971: 415).
- 14) таратор – салата од свежег краставца, киселог млека и белог лука (Žugić, 2005: 384).
таратор – тур. додатак јелу, салата од киселог млека, свежих краставаца и белог лука (RMS, 1976: 149).

15) релна – пећница, рерна (Žugić, 2005: 340).
рерна – нем. затворени део штедњака у којем се пече, пећница (RMS, 1973: 515).

16) пенцер – прозор – Затвори пѣнцер да ни прѣмаја не убѣје (Jovanović, 2004: 530); уоквирени и затворени отвор у зиду кроз који улази дневна светлост, прозор (Žugić, 2005: 267).
пенцер – тур. прозор (RMS, 1971: 384).

17) шпенадла – чиода – Узе шпѣнадле и рузмари́н па поче да кѣти гѣсти (о свадби) (Jovanović, 2007: 519).
шпенадла – нем. игла с главицом, без ушице, прибадача (RSJ, 2011: 1517).

18) трафика – продавница новина и цигарета (у граду), киоск (Jovanović, 2007: 504).
трафика – итал. трговина у којој се обично продаје дуван, цигарете и други ситни производи (RSJ, 2011: 1307).

Сужење значења реплике у односу на модел представља промену која подразумева да реплика има уже значење од модела (Stevanović, 2019: 204).
Анализирани корпус обухвата следеће примере:

19) апатека – аптека – Нѣма ги у апатѣку твоју лѣкови... (Žugić, 2005: 7).
апотека – грч. радња (или трговина) лековима; кутија у којој се држе лекови, нпр. кућна, путничка аптека (Vujačlija, 2004: 67). Ову реч не налазимо у *Етимолошком речнику српског језика* (Loma i sar., 2003).

20) сокак – улица – Слѣња се по сокаци (Jovanović, 2004: 626).
сокак – тур. а) мања улица, цеста; б) пролаз (RMS, 1973: 913); улица, шор (Skok, 1973: 302).

21) калавуз – примитивни кључ (Jovanović, 2004: 438).
калауз – тур. 1) онај који показује коме пут, путовођа, водич; 2) трговачки посредник, мешетар, самсар; 3) гласоноша, гласник; 4) направа у облику кукице којом се може отворити свака обична брава, отпирач (RMS, 1967: 633).

22) ајат – неограђен трем испред штале и плевње који служи за остављање кола и крупног алата (плуг, дрљача) (Jovanović, 2004: 24).
хајат – тур. 1) доклат, трем, ходник око куће; 2) вајат, засебна зграда уз сеоску кућу (обично намењена младенцима) (RMS, 1976: 704–705).

23) ђумез – нечиста, запуштена, прљава просторија (Jovanović, 2004: 651).
ђумез – тур. 1) живинарник за кокоши, кокошињац; 2) запуштен, влажан и прљав стан или рчма (RMS, 1976: 368).

24) кнедла – тесто од гриза вађено кашиком – Ћу направим сѣпу сас кнедле (Jovanović, 2007: 450).
кнедла – нем. обло увалан комад куваног или прженог теста; оно што обликом подсећа на то: кнедле са шљивама, од сира (RSJ, 2011: 530); нем. познато јело од брашна и јаја (са сиром, шљивама и др.) облика лопте, ваљушак (Vujačlija, 2004: 430).

- 25) тарапана – метеж, гужва (Žugić, 2005: 384).
тарапана – тур. тараф(х)ана, ковница новца; гомила, гужва, метеж (RMS, 1976: 149); ковница новца (Skok, 1973: 444).
- 26) крагла – крагна, оковратник, оворотник (Žugić, 2005: 168).
крагна – нем. 1) комад тканине или крзна пришивен на одећи или кошуљи око изреза за врат; 2) пена која се хвата у чаши кад се пиво точи (RMS, 1969: 28).
- 27) карнер – волан, карнер – Белина аљунка много љубава, све на карнери (Žugić, 2005: 171).
карнер – тал. 1) кожна ловачка торба; 2) поруб, набор, волан (RMS, 1967: 669).
- 28) перчин – реса, метлица на врху кукурузне стабљике (Žugić, 2005: 268).
перчин – тур. 1) плетеница косе; 2) коса, власи; 3) део гриве који коњу пада низ чело између ушију; 4) пера, листови лука и сл. (RMS, 1971: 395).
- 29) севап – добро дело, добротинство (Žugić, 2005: 352).
севап – тур. 1) добро дело, племенит поступак, добротинство; 2) награда, признање за добро дело (RMS, 1973: 710).
- 30) пешкир – убрбус, комад платна или фротира који служи за брисање лица, руку или тела – Дај ми пешкир да се обрешем по очи (Jovanović, 2004: 533).
пешкир – тур. а) ручник, убрбус; б) марама за обавијање главе и капе мушкараца, турбан (RMS, 1971: 413).
- 31) реза – део браве који затвара врата – Тури резу на врата и не пуштај никог (Jovanović, 2004: 601–602).
реза – тур. 1) а) уска гвоздена плочица којом се затварају врата са унутрашње стране, заворница, преворница, засун; б) затварач на вратима железничких вагона који се диже и спушта приликом отварања и затварања; 2) језичак у брави којим се помоћу кључа закључавају врата; 3) фиг. бразда, усек, засек; 4) бот. хајдучка трава (RMS, 1973: 491).
- 32) шнола – шнала, копча – Девóјчићи носе шноле, да им коса не пада у очи (Jovanović, 2007: 518).
шнала – нем. копча, спона, пређица (за косу, појас, и сл.), за косу, за каиш (RSJ, 2011: 1515).
- 33) медецина – лек – Пије неку медецину од кашљицу (Jovanović, 2007: 461).
медицина – лат. 1) наука о лечењу болесника и чувању здравља људи; 2) лек (RMS, 1969: 328).
- 34) вишек – папирни омот купастог облика, фишек (Žugić, 2005: 40).
фишек – тур. 1) набој, метак, патрона; чахура метка; 2) папирната кеса левкастог облика (RMS, 1976: 675).
- 35) шпиц – 1) шилџак – Носи ципиле на шпиц; 2) алатка са зашиљеним врхом за пробијање чврстог материјала (о камену, бетону и сл.) – Узе шпиц и проби суд, па провуче жицу за стрјују (Jovanović, 2007: 519).

шпицу – нем. – 1) врх, вршак, шиљак; предњи, ужи део нечега: оловке, ножа, на шпицу, ципеле; 2) истурени, навални део фудбалског тима: у шпицу напада. 3) раса паса дуге длаке, шиљате главе и малих шиљатих ушију; 4) а. (обично у изр. у шпицу) време најгушћег саобраћаја и велике гужве (кад људи иду на посао или кад се враћају са посла): саобраћајни: враћати се с посла у шпицу б. врхунац: сезоне, шпиц-играч најистуренији играч напада (RSJ, 2011: 1518).

36) шпалир – ред у винограду направљен од бетонских стубова, повезан са више редова жице за које се везује листар са чокота – У Бабин-кал имамо лојзе на шпалџр (Jovanović, 2007: 519).

шпалир – нем. 1) два паралелна реда војске или грађанства окренута један према другом између којих пролази онај коме се одаје почаст (нека висока личност): направити: проћи кроз; 2) ист. облик физичке казне и понижавања коме су били изложени кажњеници који су пролазили између два таква реда; 3) два реда воћака или лозе посађена обично с обе стране стазе: садити лозу у шпалиру (RSJ, 2011: 1517).

37) вашар – неред, лом – Пá напраџли вашар у собу (Jovanović, 2007: 414).

вашар – мац. – 1) скуп великог броја продава(ла)ца и купаца у некоме месту одређенога дана, ради трговања, сајам; 2) фиг. а. мноштво људи на једном месту, гунгула. б. неред, збрка (обично о испретураним стварима) (RMS, 1967: 337).

Проширење значења представља развој неких нових значења у дијалекту којих нема у стандардном језику (Stevanović, 2019: 206). Анализирани корпус обухвата следеће примере:

38) машина – општи назив за техничке уређаје, строј; шибица – Не дрчи ми цабе машџну, с које ћу јџтре подложим огањ (Žugić, 2005: 192).

машина – лат. – 1) тех. оруђе за рад које сталним покретима својих делова обавља разноврсне радње по замисли човека, претварајући енергију једне врсте у другу или једног облика у други; 2) локомотива; 3) фиг. створ без духа, човек без духа⁴ (Vujačlija, 2004: 543).

39) апса – 1) затвор; 2) казна која се примењивала у школи у 19. веку и првој половини 20. века. Односила се на ученике који нешто нису урадили код куће (нису написали домаћи задатак, нису увежбали читање или научили рецитацију, па су морали после наставе да остану у школи да то ураде) – Учићел га оставџл у апсу да наџчи (Jovanović, 2004: 338).

хапс, хапса – тур. затвор, зграда у којој затвореници издржавају казну; казна лишења слободе (RMS, 1976: 713)⁵.

⁴ Стандардни језик не бележи значење *шибица*. Из тог разлога ову именицу сврставамо у групу проширење значења реплике у односу на модел.

⁵ Стандардни српски језик не бележи значење: казна која се примењивала у школи. На основу објашњења из *Речника српскохрватскога књижевног језика* јасно је да се *хапс, хапса* односно/ла на казну која се примењивала у казнено-поправном дому, а не у школи. Из тог разлога ову именицу сврставамо у групу проширење значења реплике у односу на модел.

40) партија – 1) политичка странка; 2) мања група; 3) игра (о шаху); 4) кратак сан – Оцпава едну партију, па поче да рабóти (Јовановић, 2007: 481).

партија – фр. 1) а. политичка организација, странка с одређеним друштвеним, економским и др. програмом: социјалдемократска, либерална. б. удружење, савез људи окупљених заједничким интересом или гледиштем: војничка; 2) група људи као скуп издвојен из веће целине; 3) друштвена игра играна од почетка до краја (RSJ, 2011: 900).

41) вагонет – 1) решеткаста платформа на запрежним колима са малим и усправним рожњацима која служе за превоз сена, сламе, снопља; 2) платформа од даске која спаја двоје санке. Задње су статичне, а предње су покретљиве – имају управљач (волан) у облику слова Т и кочницу од метала. На вагонет може да седне више деце (Јовановић, 2004: 354).

вагонет – енгл. мален вагон за превоз материјала (RMS, 1967: 318).

42) вузбал – 1) ногомет, спортска игра лоптом по којој се лопта удара, шутира ногом, с циљем да се постигне победа са што више погодака, голова; 2) лопта чији је спољашњи омотач састављен од комадића коже, а унутрашњи од гуме који се пуни ваздухом (Јовановић, 2004: 364).

фудбал – енгл. врста спортске игре лоптом, ногомет (RMS, 1976: 695).

43) вусикла – кратка мушка чарапа извезена горе (Јовановић, 2004: 365); кратка женска чарапа до изнад глежња (Žugić, 2005: 48).

фусекла – нем. варв. кратка мушка чарапа (RMS, 1976: 700).

4. Закључак

У анализираном корпусу бројчано доминирају турцизми (*сутлијаши, караула, талија, таратор, сокак, калавуз, ајат, ћумез, тарапана, перчин, севап, апса, пенџер, пешикир, реза, вишек*) и германизми (*автобус, биртија, ленгер, релна, кнедла, крагла, шиола, шпенадла, шпиц, шпалир, вусикла*). Поред турцизама и германизама, забележен је и већи број романизама (*авал, бајонет, маџа, жан-домерија, карнер, машина, трафика, медацина, партија*). Грецизми су забележени у мањој мери (*келикоптер, пизма, апатека*). У корпусу су забележена и два хунгаризма (*филер, ваишар*), као и два англицизма (*вагонет, вузбал*).

Страну лексику из анализираног корпуса можемо поделити у три групе: 1) нулта семантичка екстензија; 2) сужење значења реплике у односу на модел; 3) проширење значења реплике у односу на модел. Нулта семантичка екстензија обухвата осамнаест примера: *авал, автобус, биртија, сутлијаши, караула, ленгер, бајонет, талија, филер, маџа, жандомерија, келикоптер, пизма, таратор, релна, пенџер, шпенадла, трафика*. Сужење значења реплике у односу на модел обухвата деветнаест примера: *апатека, сокак, калавуз, ајат, ћумез,*

кнедла, тарапана, крагла, карнер, перчин, севап, пешикир, реза, шнола, медеци-на, ипиц, ипалир, вашир, вишек. Проширење значења реплике у односу на модел обухвата шест примера: *машина, апса, партија, вагонет, вузбал, вусикла*.

Суужење значења реплике у односу на модел представља један од два честа типа семантичке адаптације, о чему говори анализирани корпус који обухвата деветнаест примера. Уколико говорник одређеног дијалекта жели да именује одређени референт, од стандардног српског језика узима само оно значење које му је потребно за именовање тог референта (Stevanović, 2019: 208).

Нулта семантичка екстензија је, такође, чест тип семантичке адаптације. О томе посебно говори анализирани корпус који обухвата осамнаест примера. Овај тип семантичке адаптације се односи на потпуно поклапање значења реплике и модела у свим контекстима (Stevanović, 2019: 208).

Проширење значења реплике у односу на модел представља редак тип семантичке адаптације, о чему говори анализирани корпус који обухвата шест примера. Пошто се позајмљеница интегрише у одређени дијалекат, она шири или број значења или значењско поље (Stevanović, 2019: 208).

Шта се намеће као закључак? Прво – да дијалекти више теже ка сужењу значења одређене позајмљенице, него ка проширењу. Друго – да дијалекти теже и ка поклапању значења. Међутим, да би закључци у овој области били валидни, мора се спровести истраживање које би обухватило све публиковане дијалекатске речнике и тимочко-лужнички дијалекат.

Литература

- Belić, A. (1905). *Dijalekti istočne i južne Srbije*, *Srpski dijalektološki zbornik*, I, 1–715.
- Bogdanović, N. (1987). *Govor Aleksinačkog Pomoravlja*, *Srpski dijalektološki zbornik*, XXXIII, 7–302.
- Bogdanović, N. i Marković J. (2000). *Praktikum iz dijalektologije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Ćupić, D. (1984). *Tuđice u dijalekatskoj leksici i njihova obrada*, *Leksikografija i leksikologija*, 197–201.
- Ivić, P. (1985). *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: uvod i štokavsko narečje*. Novi Sad: Matica srpska.
- Jović, N. (2016). *Imenovanje emocija u Rečniku sela Kamenice kod Niša*. U: D. Popović (prir.). *Emocije u kulturi Srba i Bugara/ Emociite v kulturata na Srbi i Bŷgari* (35–48). Niš: Filozofski fakultet.
- Jović, N. (2018). *Strani elementi u leksici prerade primarnih stočarskih proizvoda u govorima jugoistočne Srbije*, *Ishodišta*, 4, 141–158.
- Loma, A. (1994). *Jezička prošlost jugoistočne Srbije u svetlu toponomastike*. U: Ivić, P., Topolinjska, Z., Peco, A., Ćupić, D., Bogdanović, N., Remetić, S., Žunić, D., Živanović, N. (prir.). *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata* (107–136). Niš: Filozofski fakultet, Institut za srpski jezik SANU, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.

- Loma, A., Bjeletić, M., Vlajić-Popović, J. i Petrović, S. (2003). *Etimološki rečnik srpskog jezika Sveska 1: A*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik SANU.
- Loma, A., Bjeletić, M., Vlajić-Popović, J. i Petrović, S. (2006). *Etimološki rečnik srpskog jezika Sveska 2: BA–BD*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik SANU.
- Loma, A., Bjeletić, M., Vlajić-Popović, J. i Petrović, S. (2008). *Etimološki rečnik srpskog jezika Sveska 3: BE–BJ*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik SANU.
- Marinković, J. (1994). Generacijska diferencijacija kao osnov dijalekatskih razlika u govorima Vranjskog Pomoravlja. U: Ivić, P., Topolinjska, Z., Peco, A., Čupić, D., Bogdanović, N., Remetić, S., Žunić, D., Živanović, N. (prir.). *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata* (225–230). Niš: Filozofski fakultet, Institut za srpski jezik SANU, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Marković, B. (2018). Germanizmi i hungarizmi u vinogradarskoj leksici, *Ishodišta*, 4, 185–196.
- Marković, J. (1994). Dativ u zaplanjskom selu Veliki Krčimir. U: Ivić, P., Topolinjska, Z., Peco, A., Čupić, D., Bogdanović, N., Remetić, S., Žunić, D., Živanović, N. (prir.). *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata* (283–287). Niš: Filozofski fakultet, Institut za srpski jezik SANU, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Marković, J. (2000). Govor Zaplanja, *Srpski dijalektološki zbornik*, XLVII, 7–307.
- Milosavljević, T. (2017). Leksika srpskog prizrenskog govora, *Srpski dijalektološki zbornik*, LXIV, 1–601.
- Okuka, M. (2008). *Srpski dijalekti*. Zagreb: SDK Prosvjeta.
- Petrović, S. (2012). *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru. Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerikića*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967–1976). Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska.
- Rečnik srpskoga jezika* (2011). Novi Sad: Matica srpska.
- Sikimić, B. (1994). Slojevi rumunskih pozajmljenica u jugoistočnoj Srbiji. U: Ivić, P., Topolinjska, Z., Peco, A., Čupić, D., Bogdanović, N., Remetić, S., Žunić, D., Živanović, N. (prir.). *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata* (457–468). Niš: Filozofski fakultet, Institut za srpski jezik SANU, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Skok, P. (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Stanišić, V. (1994). O nekim prizrensko-timočkim primerima srpsko-albanskih leksičkih odnosa. U: Ivić, P., Topolinjska, Z., Peco, A., Čupić, D., Bogdanović, N., Remetić, S., Žunić, D., Živanović, N. (prir.). *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata* (469–478). Niš: Filozofski fakultet, Institut za srpski jezik SANU, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Stanković, S. (2016). Francuske pozajmljenice u govorima jugoistočne Srbije: semantička adaptacija. U: Stanković, S. (prir.). *Francusko-srpske lingvističke paralele* (123–143). Niš: Filozofski fakultet.

- Stevanović, J. (2019). Romanizmi u Crnotravskom rečniku Radosava Stojanovića: semantička adaptacija. U: M. Janjić (prir.). *Savremeni tokovi u nauci o jeziku i književnosti* (197–210). Niš: Filozofski fakultet.
- Thomas, P. L. (1994). Govori Niša i okolnih sela u sociolingvističkoj perspektivi. U: Ivić, P., Topolinjska, Z., Peco, A., Ćupić, D., Bogdanović, N., Remetić, S., Žunić, D., Živanović, N. (prir.). *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata* (137–147). Niš: Filozofski fakultet, Institut za srpski jezik SANU, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Toma, P. L. (1998). Govori Niša i okolnih sela, *Srpski dijalektološki zbornik*, XLV, 11–473.
- Trajković, T. (2012). Glagolski sistem govora Preševa u svetlu jezičke interferencije, *Godišnjak za srpski jezik*, XXV/12, 171–180.
- Trajković, T. (2016). Govor Preševa, *Srpski dijalektološki zbornik*, LXIII, 277–578.
- Trajković, T. (2018). Govor Niša kroz prizmu diglosivnosti, *Južnoslovenski filolog*, LXXIV, sv. 2, 89–108.
- Vlajić-Popović, J. (1994). Germanizmi u govorima jugoistočne Srbije. U: Ivić, P., Topolinjska, Z., Peco, A., Ćupić, D., Bogdanović, N., Remetić, S., Žunić, D., Živanović, N. (prir.). *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata* (445–456). Niš: Filozofski fakultet, Institut za srpski jezik SANU, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Vujaklija, M. (2004). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

Иzvori

- Jovanović, V. (2004). Rečnik sela Kamenice kod Niša, *Srpski dijalektološki zbornik*, LI, 313–688.
- Jovanović, V. (2007). Dodatak Rečniku sela Kamenice kod Niša, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, 403–520.
- Žugić, R. (2005). Rečnik govora jablaničkog kraja, *Srpski dijalektološki zbornik*, LII, 1–461.

Jovana Stevanović

SEMANTIAL ADAPTATION OF FOREIGN LEXICON IN THE SPEECHES OF THE PRIZREN-TIMOK DIALECT AREA

Summary: The paper deals with the semantial adaptation of foreign lexicon in the speeches of the Prizren-Timok dialect area. For the purposes of this paper, the Prizren-Južna Morava dialect and Svrljig-Zaplanje dialect were considered. They are analyzed: Turkisms, Romanisms, Germanisms and other borrowers. The object of our interest is the meaning that a particular borrower has in the standard Serbian language. The aim of the paper is to determine whether a particular borrower has retained the meaning it

has in standard Serbian and in a particular dialect, or whether it has changed meaning, ie. whether there has been a narrowing/extension of meaning. The material is taken from the following dialectal dictionaries: *Rečnik govora jablaničkog kraja* (Žugić, 2005), *Rečnik sela Kamenice kod Niša* (Jovanović, 2004) and *Dodatak Rečniku sela Kamenice kod Niša* (Jovanović, 2007). For the purposes of this paper, only nouns have been analyzed, and not all of them, but those nouns that denote something inanimate (object, space, means of transport, etc.). On the basis of the analysis we can conclude that there are three types of changes in the semantic extension in the corpus: zero semantic extension, narrowing of the meaning of the replica in relation to the model, extension of the meaning of the replica in relation to the model.

Keywords: foreign lexicon, Prizren-Južna Morava dialect, Svrlijig-Zaplanje dialect, the standard Serbian language, the semantial adaptation.

jovanica.st@gmail.com

МОРФОЛОШКЕ ОДЛИКЕ ЈЕЗИКА БАРАЊСКОГ ПРЕПИСА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА¹

Сажетак: У раду се анализирају поједине морфолошке одлике језика Барањског преписа *Душановог законика*, насталог у последњим деценијама XV или у првој четвртини XVI века. Анализа је извршена са циљем да се на горепоменутом нивоу језичке структуре утврди удео српског народног, односно српскословенског језика. Како података о преписивачу и месту настанка преписа нема, у документу су, поред српскословенских, праћене само општије штокавске одлике језика с краја XV и почетка XVI века.

Кључне речи: морфолошке одлике, Барањски препис, *Душанов законик*, српскословенски језик, српски народни језик.

1. Уводне напомене

Законик цара Стефана Душана, донет 1349. године на државном сабору у Скопљу и допуњен 1354. године на сабору у Серу, сматра се најважнијим српским правним средњовековним спомеником (Радојчић, 1960: 1). Несачуван у оригиналу, *Душанов законик* се захваљујући преписивању „одржавао и преносио из генерације у генерацију, али при томе није остајао непромењен као неко књижевно дело” (Бубало, 2010: 8).

Барањски препис спада у групу старијих преписа *Душановог законика* (Грицкат, 1978: 113). Његов значај се огледа у сродности са Атонским преписом, што Ирену Грицкат-Радуловић наводи на претпоставку о истом предлошку (или о двама готово идентичним предлошцима) са којих су поменути рукописи преписивани у различито време (1997: 89). Бошко Петровић је Барањски препис пронашао 1912. године у Богородичиној цркви у барањском селу Вилању, код Шиклоша у данашњој Мађарској (Бубало, 2010: 37). О месту настанка Барањског преписа и његовом преписивачу нема сачуваних података. У вези са временом настанка преписа пак наилазимо на различита мишљења: Бошко Петровић помиње крај XIV или почетак XV века, Александар Соловјев период између 1480. и 1490. године, а Владимир Мошин период између 1515. и 1520. године (Радојчић, 1960: 17; Соловјев, 1980: 50). Узимајући у обзир воде-

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* (ев. бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

не знакове пронађене у рукопису, Димитрије Стефановић одређује Мошинову датацију као исправну (1997: 85).

Душанов законик је, као и други законици настали у српској средини, писан народним језиком, али се у њему налазе и српскословенски елементи (Грковић-Мејдор, 2007: 447; Милановић, 2004: 61). Разлог томе треба тражити у самој намени текста, односно у чињеници да је *Душанов законик* као највиши државни правни акт морао бити разумљив свима (Грковић-Мејдор, 2007: 448). Поредиши језик *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића са језиком *Душановог законика*, Душан Јовић истиче да овај потоњи „има далеко архаичнији језик и правопис”, као и да је у њему присутно знатно мање „изразитијих дијалекатских особина” (1968–1969: 369).

При опису морфолошких црта полазићемо „од стања у српском народном језику уз паралелно навођење српскословенских особина тамо где се оне јављају” (Јовић, 2016: 48). Пажња је усмерена на „категорије у којима су се књижевни и народни идиом разликовали” (Драгин, 2010: 63), а будући да су место настанка Барањског преписа и порекло његовог преписивача непознати и да досадашња испитивања језика овог документа нису указала на изразитије дијалекатске црте, у раду ће се, осим српскословенских, пратити само општештокавске одлике језика с краја XV и почетка XVI века.

2. Деклинација

2.1. Г јд. именица ж. р.

Именице женског рода *а промене у генитиву једнине у штокавском дијалекту имају наставак -џ још од најстаријих времена (Белић, 1999: 180). Ова „изразито народна” морфолошка црта (Јовић, 2011: 148) потврђена је великим бројем примера у Барањском препису²:

с вонске (133г 6); кто не нма ба{нне (133v 5/6); до жвпе (133v 11); соуд'внне да не (137г 2); да не дава соуд'амь оправе (137г 2/3); силѣ да њѣ (138v 8); ѿ жвпѣ (139г 17); ѿ ковнле (139г 20/21); безъ забаве (140v 9); сваде да њѣ (141v 7); без кннге црѣвѣ (143v 10); не нма} оуд'се (147г 1); без' кннге соуд'нне (148v 9).

Мали број регистрованих примера показује да именице женског рода *а промене у дативу једнине имају наставак -ѣ, што је особина српскословенског језика, али и данашњих косовско-ресавских говора (Јовић, 2011: 149):

жоупа жупѣ да не попасе (135v 20); прѣддоу жвпѣ (145г 10).

2.2. И јд. именица ж. р.

У инструменталу једнине именице женског рода *а/*ја промене имају искључиво наставак -омь, који је у духу српског народног језика (Поломац, 2016: 222):

² У раду ће се наводити само неки од примера регистрованих у корпусу.

да н {ε сѣдѣ н прѣвѣомь по законуѣ (129v 7/8); да се познѣа}, с кннѣомъ сѣдѣннѣомъ (133г 11/12); коимъ пнзѣомъ, коѣ зло стѣнн (133г 15); дннарѣ мѣ снѣомъ навѣркѣ (140v 3/4); мѣгю своѣомъ дрѣжавѣомъ (147г 2/3); не бѣдѣ нѣ томъзн жѣпѣомъ (147г 10); да ѡблада} вѣсомъ кѣкомъ (128г 5/6); замѣннѣомъ да мѣоу косн сѣна (135г 11/12); ако лн нахѣвалнѣомъ попасѣ (136г 9/10); н волѣомъ да сн похѣдн, сѣ своѣомъ кѣплѣомъ (140v 16/17); прѣтн сѣ [...] сѣ гнѣжѣомъ црѣомъ (143г 12/14); цю рекоу дшѣомъ (148г 16).

У инструменталу једнине именица женског рода на консонант јавља се српскословенски наставак -ню (Јовић, 2017: 126):

не оуѣхѣкѣ исправннѣ запѣвѣдѣю дѣвѣною (126v 2/3); кон прнхѣде ноцѣю на ложнцѣ (147v 10/11)³.

У грађи је регистрован и пример с печатѣомъ (133г 13), за који би се могло рећи да је „настао укрштањем са *а променом” (Јовић, 2011: 153).

2. 3. Лјд. именица

О облику локатива једнине именица мушког и средњег рода Александар Белић каже: „У великој половини штокавских говора до краја XV в. употребљавају се сва три наставка ѣ, и, и у, и од тога времена почиње у њима преовлађивати наставак у; иако и у XVI в., па кадшто и доцније, имамо покоји пример старог наставка, то се може објаснити више архаичном књишком употребом него ли употребом у народном језику” (1999: 163).

У Барањском препису доминирају облици локатива једнине са народним наставаком, обележеним лигатуром ѝ или диграмом оу:

оу законѣныкоу (126v 10/11); по ѡбразѣ (127г 8/9); по законуѣ (128г 1, 129v 8, 146v 1/2, 146v 4, 150г 18/19, 151г 10); на домѣ (134г 3); на двороу црѣвоу (134г 5); ѝ томъзн мѣтннкѣ (134г 13); на дворѣ црѣвѣ (134г 19); ѡ сѣворѣ сѣворѣ (135v 8); ѝ градѣ (137г 21/22); ѝ катѣнѣ (137г 22); по томѣоу чѣвѣ (140г 6/7); ѡ трѣгоу (140г 21); нн оу чнѣмѣ прѣлоу (144v 3); по страхѣ црѣвоу (150г 20/21); ѡ дворѣскѣ соудѣ (151г 10); по мнтѣ (127v 8, 127v 10, 127v 14); оу коѣмѣ селоу (142г 19/20); оу томъзн брѣдоу (147v 5); на оноузн мѣстоу (150v 18); оу томъзѣ селоу (152г 2).

Књишки наставак -ѣ сачувао се у једном броју именица *о промене:

ѡ сѣдѣ (127v 1); прн жнѣтѣ (129v 4/5); на ѡвѣдѣ (134v 1/2); ѡ кѣлѣ (137г 1); оу законѣннѣ (143г 8, 147v 15/16); на сѣворѣ (144г 2); на дворѣ црѣвѣ (145v 13/14); на соудѣ (149г 13); ѡ законѣ (150v 21); ѡ хрѣанѣствѣ (125v 15); оу ѣднѣ сѣлѣ (135г 2); на томъзн сѣлѣ (136v 14/15); ѡ оубнѣствѣ (137г 12); на томъзн мѣствѣ (150 v 15).

Наставак -н у локативу једнине имају именице мушког и средњег рода *јо промене, као и једна именица *ї промене:

ѡ црн (133v 9); на ѡгнѣ (137v 11); оу чнѣмѣ хрѣсовѣн (142v 20/21); ѡ наснѣовѣнн (132г 18); ѡ позѣвѣнн (137v 14); ѡ познѣнн (138г 2, 151v 9); ѡ проѣж ѣнн (138г 10); ѡ запѣлѣнн (138г 19); ѡ оудѣнн (138v 20); ѡ знѣнн (141г 13); ѡ

³ Као и у путопису *Поклоњеније гробу Господњу* Андреја Петковића из 1734. године, и овде је инструментал именице *ноћ* употребљен у прилошком значењу (Јовић, 2017: 64).

квпленын (141v 14); ω записанїн (142г 11); ω лъжнодь писанїн (142v 19);
по пѣтн (128г 8/9).

У локативу јединице именица *а промене среће се искључиво наставак -ѣ,
наслеђен из старословенског језика:

{о ке приангѣно по пѣтн н правдѣ (128г 8/9); оуздѣ вѣкѣ по силѣ (132г 19/20); о нѣвѣрѣ (132v
12); ω злобѣ (133г 13); оу тонзи кннзе [...] да нѣ (134г 12/14); оу ѿнонзи жвпѣ (135v 22);
а бѣде оу горѣ (138г 4); ω наездѣ (138v 8); ω нздаве (139г 14); на концѣ (140г 19, 141v 2,
141v 7); ω свадѣ (141v 6); ω концѣ (142г 18); оу гвсе (145г 9); на стѣн трапезѣ (145г 21); ω
поротѣ (145v 20); в соудннѣ кннзѣ (149г 3/4); ω правдѣ (150г 9); по срьчѣ (150г 10/11).

О утицају српског народног језика сведочи невелик број потврда уопшта-
вања наставка -ѣ (<-ѣ) у појединим именицама *ја промене:

{о се ѿбрѣта} по землѣ (129г 14/15); заедно оу еднон коукѣ (134г 1/2); оу нѣле да работа }
(135г 9); ω паше (135v 15).

„Ова појава данас је особина косовско-ресавских и неких призренско-јуж-
номоравских говора” (Јовић, 2011: 151).

У свим осталим случајевима именице *ја промене у локативу јединице
имају очекивани наставак -н:

да се дрѣжн оу тыдннцн (128v 10/11); в чнѣн бѣдѣ ннорїн (131v 3/4); ω пронїн (133v 3);
законѣ по вѣсен землн (135г 8); оу еднон квкы (135г 19); оу землн цѣкон (138v 8/9); оу
цѣвѣ землн (140г 15); оу тѣгн землн (140г 19); по цѣвѣ землн (140г 22); оу тѣгн землн
(141v 22); в крагын (145г 9); на землн цѣвѣ (147г 4).

2.4. Н, Г, Д, А и Л мн. именица

Код именица мушког рода „под утицајем народног говора у падежима
множине долази до проширења основе секвенцом -ов-/ -ев-” (Драгин, 2008: 58):

НОМИНАТИВ:

нны поповѣ, кон не ндаю (130г 18/19); соудовѣ малїн н велнцїн. кон св (141v 1/2); кнезовѣ
[...] кон се ѿбрѣтаю (144v 15/18); градовѣ вѣн [...] да соу (150v 22/151г 1);

ГЕНИТИВ:

ѿ поповѣ (128г 21); нз гроковѣ (128v 18); ѿ. колѡвѣ (133г 5, 136г 11); ѿ стѡвѣ (135г 20);

ДАТИВ:

градовѡмѣ да нѣ приселнцѣ (141г 1);

АКУЗАТИВ:

да гредѣтъ прѣ соудїѣ [...] за своѣ дльгоѣ (134v 11/12); да прѣдадоу пѣтоѣ (147г 15); да
впнсоуѣ соудовѣ (149г 9/10);

ЛОКАТИВ:

поставн по всѣ трьговѣ (126v 13); ω поповѣ (130г 15); цю св по градовѣ (133v 16).

У Барањском препису је у номинативу множине именица мушког и
средњег рода потврђен и наставак црквеног језика -нѣ (Белић, 1999: 165), пр-
венствено код именица са суфиксима -гѣль и -арь:

сѣнтеліе, да не прокланнаю (126г 19); да их не послааю дитрополнтіе (128г 15/16); калогіеріе, н калогіернице, коє се пострнзаю (128v 1/2); людіе властел'цін. кон сѣде (129г 4); н прѣдникю ріе [...] кон се оберѣтаю (144v 16/18); нлн глѣодаріе, нлн властелѣ кон соу (145г 11/12); тінзн гвсаріе н татн да се не помнлдоую (145г 13/14); да стоє златаріе (150г 1); глосбаріе кон стоє (152г 8).

У номинативу множине именица женског рода **a/*ja* промене среће се искључиво наставак -е, који не одговара норми књижевног језика (Јерковић, 1983: 145):

башнне в'се да св свободне (131г 8); що соу планнне црѣвѣ (136v 9/10); залогє коудє се оберѣтаю (138г 1); кннгє црѣвє, коє се прнносе (139г 3); да нлѣ соудє воєводѣ (141v 3); где се оберѣтаю жоупѣ сдѣснє (147г 8); калогіернице, коє се пострнзаю (128v 1/2); кнефаліе що св (133v 13); да оузмюу свдїе (139г 8); ако вѣдв кнефаліе н соудїе (147г 11/12).

У акузативу множине именица мушког и средњег рода најчешћи је наставак -е у духу српског народног језика (Поломац, 2016: 213):

нзѣбравшіи дѣовннке. архіеріе (126г 1/2); да поставн [...] протопопє (126v 12/13); да вѣзвратє хрѣтіанє (126v 13/14); да поставє доухов'ннке (127г 12); да гредоу оу нне мѡнастрє (128v 8/9); прогнаан св мєроп'хє црѣв'нє нлн влахє (129v 13/14); ѡроке що сн нлѡю властелє (131v 14/15); дннарє мѡ снлѡмѡ наврѣкы (140v 3/4); да прѣддоуу пѣтоке (147г 15); да ншоу гоусарє н татн (147г 21); да послають прнставє (149г 13/14); дннарє коватн (149v 21/22); оузєтн ѡнезн внноградє (150v 20/21).

Примери акузатива множине са наставком -н у духу су српскословенског језика (Поломац, 2016: 213):

ѡннзн кон соу раз'гнаан людїн (129v 14/15); докле скѡпє людн (129v 17/18); да ншоу гоусарє н татн (147г 21); що нлѡю соудѣ [...] за татн (151v 5/7).

Облици акузатива множине именица женског рода са наставком -е су народни (Курешевић, 2016: 114):

да не гредв оу мєроп'шннне (130г 6); прѡстат'мє що ѣє кодѡ оу'тннлѡ (130v 14/15); несє прѣ црѡ ѣ воєводє (140г 20); да дрѣжєтѣ такогїерє кннгє (148v 15/16); ковоу нне потрѣбє (150г 2); тезн глѡбє да оузнлѡю (152г 10/11); кон дрѣжє црѣв'на сєла. н зємлє црѣв'нє (129v 11/12); за мєгкє сєл'скє (136v 3); соудїє коє ѣє црѣь положнѡ (145г 22/145v 1); кон нлѡю [...] коуплєннцє (150v 8/10); оузєтн ѡнезн внноградє н ннвїє (150v 20/21).

Регистрован је и пример акузатива множине именице *тело* са проширењем -ес-, што одговара норми српскословенског језика (Јовић, 2017: 126):

кон телѣса мртвїї жєгѣть (128v 16).

2.5. Личне заменице

У категорији личних и неличних именичких заменица преовладавају облици из народног језика, мада су забележени и они у складу са нормом српскословенског језика.

Као и у повељама Српске деспотовине, и у Барањском препису срећемо српскословенски генитивни облик *ѣго* у функцији посесивне заменице (Поломац, 2016: 236):

нлн сѣъ *ѣго* (131v 17); да нма сѣъ *ѣго* (131v 22).

Иновације у деклинацији личне заменице трећег лица једнине посебно се огледају у формирању система енклитика: *га, му, јој, ју* (Јовић, 2011: 172). Велики број примера енклитичких облика *моу* и *га* из српског народног језика забележен је у анализираној грађи:

датив:

коуде мѣ хотеніе (130v 10); властелннъ. нлн моу жена (131v 16/17); да мѣ црѣ не сзме (131v 22/132г 1); да мѣ продава (133v 18); силѣ да моу нѣ (134г 8); да моу ѣ рокъ (134v 2); що мѣ кто поклоунн (139v 5/6); како мѣ трѣгъ доноси (140v 11); да мѣ платн (141г 9/10); ако лн мѣ оуѣннн (143г 10); да мѣ се не вѣроуѣ (148v 6/7); докле моу се не исправн (148v 8);

акузатив:

да га собанѣн (126v 1); да га днжѣ (129г 8/9); ако лн га срѣве (129v 8/9); да га доведе (131v 2); кѣда га понше (134г 20); да га дѣ (134v 3); да моу га вратн (140г 13); да га направе (141г 15); да га прѣдаваю (148г 13); за що га прн (148г 21); да га бню (149v 13).

Малобројни примери инструментала једнине повратне заменице имају само народни наставак *-омѣ*:

съ собѣ (150v 4); мегю собѣомѣ (151г 3, 151v 6).

Локатив једнине личне заменице трећег лица женског рода једном долази са наставком тврде промене *-он*, у духу народног језика (по нон нѣвкн да не падне (142г 20/21)), а други пут са наставком меке промене *-ен*, у духу српскословенског језика (на нѣн гѣсн (141г 11)).

2.6. Неличне именичке заменице

У акузативу једнине упитне и неодређене заменице за лица јавља се наставак *-га* из народног језика:

ако лн кога собрѣте (138v 10/11); кога векѣн сопрѣве (146г 11); кога съ сопрѣвннн (146v 7/8); зарѣве кога (149v 5/6); за нѣкога (150г 12).

Регистрован је и један пример са српскословенским наставком *-го*:

нше кого потворѣомѣ (149v 1).

У локативу једнине одричне заменице за ствари среће се облик наслеђен из старословенског језика (Николић, 1987: 147):

нн ѣ чѣсѣ (138v 21/22).

2.7. Придеви и придевске заменице

Преплитање народних и српскословенских облика запажено је и у деклинацији придева и придевских заменица.

У генитиву једине придева одређеног вида и придевских заменица мушког и средњег рода преовладавају облици из вернакулара са наставком -га, који је у придевској и заменичкој деклинацији врло рано заменио прасловенски наставка -go (Brozović–Ivić, 1988: 27):

освѣнь црѣков'нога (136v 2/3); друѣж'нега члѣка (138г 11); тоуѣжега члѣка (143v 4)⁴;
до сіѣга доба събор'нога (136v 21/22);
ѿ сіѣга закона (126г 13); ѿ тогази дльга (137v 20); ѿ свога глѣдара (140г 10); грагане
тогазы града (141г 15/16);
ѿ в'сакога села (139г 17/18); ѿ свога хотѣнія (139v 6); глѣдарь села тоган (144v 10, 147v
13); околѣ тогази врьда (147v 2/3).

Број генитивних облика са српскословенским наставцима -аго, -ого и -его у Барањском препису није незнатан:

блѣговѣр'наго црѣа стѣфана (125v 1/2); ѿ православнога събора (125v 6/7); калогѣра
самодруѣга (128г 18/19); ѿ стѣго краля (136г 19); члѣка друѣж'наго (138г 10); оу стѣго
краля (146г 14);
ѿ православнога събора нашего (125v 6/7); не блѣвнѣше се оу своего архѣереа (125v 19/20);
ѿдѣл'ни, ѿ оногозы (132v 16); тогова н коукѣа да платн (132v 19/20); да мѣу не всего
довол'но (142г 8).

У анализираном корпусу срећемо и примере акузатива једине придева и придевских заменица мушког рода који су, будући да је њима означена категорија ЖИВО [+], једнаки народним, односно српскословенским облицима генитива:

ниѣега члѣка да не приѣе (143v 5/6); прѣ свога соудѣю (145v 19); на оноганзи пьрца (148v 1);
оправе оногози по законуу (146v 3/4).

У генитиву једине придева женског рода одређеног вида преовладава наставак -е из народног језика (Поломац, 2016: 263):

ѿ пропѣар'ске земле (133v 6/7); нз' тоугѣ земле (140г 9); без' кнѣге црѣвѣ (143v 10); без'
кнѣге соудѣнне (148v 9).

Несажети облик генитива, који је у складу са нормом књижевног језика, потврђен је само једним примером из уводног дела текста:

ѿ креси латин'скѣе (126v 14/15).

Два примера датива једине придева мушког рода одређеног вида посведочена у Барањском препису имају „редакцијски наставак -оуу“ (Драгин, 2008: 61):

дѣов'ноу дльгѣ козѣнци да не свѣѣ (127v 1); соуднѣ црѣв'ноу дльгѣ (127v 3/4).

⁴ Наставак из народног језика налазимо и у генитиву редног броја: до третѣега братоуѣеда (131г 5/6), као и у акузативу компаратива једног придева: датн кю брата старѣега (134г 6/7).

Акузатив једнине придева женског рода има искључиво народни лик, са наставком -8 добијеним сажимањем српскословенског наставка -8ю (Поломац, 2016: 267):

за керсь латинскъ (126v 4); дадъ заповѣдъ дѣов'ноу (126v 17); оу нновѣр'ноу вѣроу (129г 1/2); оу вѣщинноу вѣч'нъ (131v 12); плѣни землю црѣвъ (132v 8/9); рѣ бабьн'скоу рѣчь (137г 8); оу твѣж'оу землю (138г 12); ако да кннгоу мѣтнъ црѣвоу (140г 14/11).

У инструменталу једнине придева и придевских заменица женског рода готово се увек јавља наставак -омь, који представља иновацију из народног језика (Јовић, 2011: 187):

с кннгѣ свѣдѣнѣ (133г 12);
оу вѣдѣю вьсоудь квкѣмь (128г 5/6); сь своудь квплѣ (140v 17); мегю своудь дръжавѣ (147г 2/3); нѣ том'зи жьпѣ (147г 10).

У читавом тексту налазимо само једну потврду инструментала у духу српскословенског језика:

не оуохокѣ исправити заповѣдѣю дѣов'ною (126v 2/3).

У локативу једнине придева мушког и средњег рода најчешћи је наставак -омь у духу народног језика:

по законъ црков'номь и црков'номь (134г 14/15); оу дворя црков'номь (139v 19);
оу лъж'номь писанѣ (142v 19).

Само се једном у локативу једнине придева мушког рода јавља наставак -омоу:
по законоу црков'номъ (127г 18/19).

Забележени су примери локатива једнине придева женског рода неодређеног вида са наставком -ѣ, који „одговарају српскословенском стању” (Јовић, 2011: 188):

оу црѣвѣ земли (140г 15); оу твгѣ земли (140г 19); по црѣвѣ земли (140г 22); в соудѣнѣ кннзѣ (149г 3/4); оу квкѣ црѣвѣ (151г 11/12).

Наставак -он, који указује на „снажнији утицај дијалекатске базе” (Драгин, 2010: 66), посведочен је код придева и придевских заменица са тврдом основом:

оу земли цркон (138v 9/10); на стон трапезѣ (145г 21); в ннон земли (151v 15);
оу тонзи кннзе (134г 12/13); оу ононзи жьпѣ (135v 22); на всакон концѣ (141г 18); по тонзѣ шправе (146v 5).

Употреба наставка -ѣн везана је за придеве и придевске заменице меке основе:

оу твгѣн земли (141v 22);
в чнѣн вѣдѣ ннонѣ (131v 3/4); по в'сен земли (135г 8); по земли црѣвѣ и своѣн областѣ (139v 2/3).

2.8. Додавање партикула заменицама и прилозима

„У старијим преписима Душанова законика одмах се учача честа употреба партикуле *-зи* уз неке заменице и прилоге, а местимично се (уз облике који се завршавају на вокал) употребљава и партикула писана као *-и*, што вероватно можемо читати као *-ј*” (Пешикан, 1992: 135). Поменуће партикуле су везане за српски народни језик (Јовић, 2011: 230) и фреквентне су у Барањском препису.

Партикула *зи*, која се у споменицима користила још од најстаријих времена и која и данас карактерише одређене дијалекте (Белић, 1999: 235), у анализираном корпусу долази уз:

а) показне заменице:

снѣзи ѡбразѡ (125v 16/17);

тнзи дѣвѣннѣ (127г 14); този село (128v 19); ѡ тези земле (130г 22); тѣзи да не плати (132v 18); тазн дрѣжава (133г 18/19); томѣзи селоу (133г 22); темѣзи ѡдѣленѣ (135v 1/2); тоговази да ѣ (136v 7); на томѣзи селѣ (136v 14/15); ѡ тогази дльга (137v 20); тнзи хрѣскован (143г 2); на тѣзи. поротцѣ (146v 8/9); тнзи поротци (146v 11); нѣ томѣзи жѣпѡ (147г 10); тѣмѣзи рѣчелѣ (149г 19); на томѣзи мѣстѣ (150v 15);

ѡнѣзи дѣвѣннѣ (127г 19/20); ѡнѣзи господарѣ (130v 8/9); ѡномѣзи селѣ (133г 1/2); ѡ ѡномѣзи жѣпѣ (135v 22); ѡнези кнѣге (139г 7); онѣзи гостѣ (141г 6/7); ѡ ѡномѣзи ѡправѣ (146v 6/7); на ѡномѣзи мѣстоу (150v 18); съ ѡбѣма ѡнѣмази (151v 2/3);

б) прилоге:

тадази да га днѣж (129г 8/9); ѡвѣдези на дворѣ (134г 18/19); ѡнѣдези на дворѣ (134г 21); такози да се каже (143v 10/11).

Једном се јавља и партикула *-зѣ*, „варијанта партикуле *-зи* у коју је унет падежни наставак” (Пешикан, 1992: 140):

по тонѣ (146v 5).

Партикула *-и*, коју Белић одређује као показну партикулу (1999: 236), у примерима из Барањског преписа потврђена је само у показним заменицама:

тон ѣннѣ (128v 20); ѡномѣзи властелноу (130v 6/7); ѡном село (138v 3); по томоу члѣкѣ (140г 6/7); села тоган (144v 10, 147v 13); ѡнан кнѣга (150г 12).

Потврђена је и употреба партикуле *-но*, чије је порекло, према Белићевим речима, врло старо (1999: 237):

онѣзи конно (134v 6, 137г 18/19).

Андреј Пешикан истиче и да је једна од особености Барањског преписа удвајање партикула (*-ј* + *-зи*) (1992: 141). Ово удвајање је потврђено како код показних заменица (къ ѡномѣнѣзи (126г 22); ѡ тоганѣзи плѣна (141v 17/18); на ѡномѣнѣзи пѣрѣца (148v 1)), тако и код прилога (такѡнѣзи и землю (135г 6)).

У анализираном рукопису једном је употребљена и српскословенска партикула *-жде* (Јовић, 2011: 230):

тѣмѣже ѡбразѡ (143v 15).

У корпусу налазимо и потврде партикуле же, која је у духу српскословенског језика:

сѣн же законъныкъ (125v 5); малнды же н велкнды (125v 13).

3. Конјугација

3.1. Презент

Презент је најчешће употребљавани глаголски облик у Барањском препису. У овом документу преовладавају облици презента из народног језика, мада ни број српскословенских облика није занемарив.

Регистрован је само пример првог лица јединине презента атематског глагола:

мѣтника нмаць (134г 12).

У трећем лицу јединине презента народни облици без финалног -тъ имају несумњиву превласт:

црѣвъ да сѣдн (127v 5); да не врѣе нн єднна властъ (129v 2/3); всака плата коѣ прѣходн (135г 2/3); где прѣстон влахъ нлн дрѣбанасннь (136v 13/14); да нмь разсѣдн соудѣа дворскы (145v 14/15); градь да платн (150г 5/6); како пнше законъ (150г 14/15); ако се собрѣте велнко дѣло (151г 20);

да ѣ веде всака црѣва (127г 22); да нма сѣъ нго (131v 22); онъзн конно га дає (134v 6/7); жена [...] докле мѣжѣ не даде гласа (134v 18/22); да веде н несе (140г 19/20);

бѣка блондъ сѣтворнтъ (132v 3/4); цю пнше кннга (148v 14/15); онан кннга разараєтъ (150г 12/13); да грѣдетъ ѿ соудѣн єдннь (151v 1/2);

тазн да нмать (131г 6/7); да сн дѣ жена мѣжѣ гѣсъ (134v 18/19); всакын ѿ тѣ да дѣ сводь (151v 12/13).

У првом лицу множине потврђен је само облик са наставком -мо из народног језика:

сѣн же законъныкъ поставлѣаемо (125v 5/6).

Анализа је показала да је и у трећем лицу множине презента број народних форми знатно већи од књишких:

таковѣн да се разлаоуче (126г 6); сѣнтелѣе да не проканнаю (126г 19/20); црѣвн вѣсе цю се собрѣтаю (129г 14); кѣдн се пре властеле (137v 12); замѣге коуде се собрѣтаю да се ѿкоупнѣю (138г 12); како се векѣн кльноу (146г 10); кнефалѣе страже да нцоу (147г 20/21); да гредоу тѣнзн всн (148г 3/4); кон властеланнѣе стоє оу квкѣ (151г 11/12);

н да нмь дадѣ заповѣдь (126v 16/17); нны попове кон не нмаю (130г 18/19); башнне [...] да даваю (131г 8/10);

ѿ єреснцѣ кон телѣса мрѣтвѣн жегѣтъ (128v 15/16); да мѣ се овѣѣ роуцѣ ѿскѣтъ (132г 20/21); чѣвѣн наѣхаалѣн да прѣндѣтъ казнъ (138v 15/16); соудѣе да дрѣжеть такогѣе кннге (148v 15/16); соудѣе да поснлають прѣставе (149г 13/14); соудѣе тоузн кннгоу да не вѣроуоу ть (150г 15/16).

да бѣдетъ тако (136v 1/2); сице да боудеть (139г 14); да мѡу га врати чѣн бѣдѣ (140г 13).

Једини регистровани пример трећег лица множине презента овог помоћног глагола нема финално -тъ:

нѣ ако бѣдѣ кѣфалѣе и соудѣ црѣвы (147г 11/12).

У анализираном спису налазимо само енклитичке облике трећег лица јединине помоћног глагола хотѣти, и то у оквиру футурске конструкције:

шо кѣ комоу оучинити (130v 16); шо кѣ простити властелинъ (131v 16/17); кон кѣ за ню прѣти (135v 15).

Поред наведених облика из народног језика, у корпусу је посведочен још и пример футура првог са енклитичким обликом тѣ:

добри члѣци кон тѣ стожити (127v 21).

Рада Стијовић, која је учила потврде ове енклитике у повељама деспота Стефана Лазаревића, истиче да је „присуство ове особине у косовско-ресавском дијалекту доста старо” (2008: 468).

3.2. Перфекат

Примери перфекта забележени у Барањском препису углавном имају скраћену форму помоћног глагола, која је из народног језика (Драгин, 2010: 66):

треће лице јединине:

кон кѣ зло учинилъ (135v 7); къдн се кѣ прѣставилъ (136г 19/20); терѣ кѣ оучинилъ (137г 14); оны кѣ побѣгълъ (140г 9/10); {о кѣ положилъ (145г 19); шо не повелѣлъ (143г 1);

треће лице множине:

коѣ св поставилн (125v 21/126 1); {о се св ѡбратилн (126v 4/5); нже св прѣидилн (127г 15); прогналн св (129v 13); аще соу съврѣшилн (149г 2/3); кѣре соу ннако прѣтворилн (149г 6); како соу билн (151г 1/2); нѣсоу в село поустилн (147v 18/19).

У Барањском препису се срећу и облици трећег лица јединине перфекта „у складу са нормом књижевног језика” (Драгин, 2010: 66):

{о ѣ комы оучинило (130v 15); како ѣ дръжалъ (136г 21/22); {о ѣ ѡбѣгълъ (139v 15/16); комы ѣ оутекълъ (139v 16/17); конды ѣ даль (143v 19); како ѣ билъ законъ (146г 13); где ѣ црѣ поставилъ (149v 21); нѣ дошълъ (137г 13).

3.3. Пасив

„Пасивно аперципирање изражавало се и раније, као и данас, конструкцијама с трпним придевом, а сем тога, пре знатно више него данас, и рефлексивним конструкцијама” (Грицкат, 1972: 115). Говорећи о морфолошким одликама путописа *Поклоњеније гробу Господњу*, Надежда Јовић наводи да су

пасив и рефлексивни облици пасива књишки, српскословенски облици (2017: 131).

Број примера партиципског пасива (тј. конструкција сачињених од презенте глагола *къмь* или *быти* и одговарајућих облика некадашњег партиципа претерита пасива) у Барањском препису неколико је пута мањи од броја примера рефлексивног пасива, што је и очекивано када се у обзир узме да се рефлексивни пасив углавном користио приликом формулација правних одредби (Поломац, 2016: 386):

а) примери партиципског пасива⁶:

треће лице једнине:

како *ѣ* вписано *ѿ* ктиторъ (129г 20); *онъ*зи кон *ѣ* позванъ (137в 17); *що* вѣде пленено по *црѣвѣ* земли (141в 15/16); да плактаю окол'ниа села. кондль *ѣ* рѣсно блжстн пѣть (147в 7/9); *що* вѣде строувено (152г 6);

треће лице множине:

хрисован *црѣвн*. *що* соу оучинени градовѿ (142в 14/15); *ти*зи да соу вѣрсовани (146г 11/12); *тѣ*зи рѣти да соу вѣрсоване (149г 18);

б) примери рефлексивног пасива:

треће лице једнине:

да се *о*чисти хрт'анство (125в 17/18); да *ни* се дава храна (128в 9); да *ни* се оузмѣ земля (129в 16); *що* се зло *о*чини (133г 22); *млѣ*ть да се не потвори (137г 1); да се томоузи роука *ѿ*скѣте (138г 16); где се градъ соборн. нан коула (141г 14); да *м*ш се *ч*ини *ч*ьсть (142г 7); кннга *црѣва*. да се не прѣславша (142г 2/3); ако се кто гвсы нан оукраде (147г 16/17);

треће лице двојине:

да *н*зврѣжета се *ѿ*ба *ѿ* сана (127в 14/15); ако *лн* се сваднта два да се *в*ниета (141в 7/8);

треће лице множине:

да се *х*ране *в*озы (129г 19); да *ни* се дадв. *т*. *ни*ве (130г 19/20); да *м*ш се *ѿ*бѣ роуцѣ *ѿ*скѣкѣть (132г 20/21); *в*ластеле *в*елѣн да се *п*ознваю (133г 11); да *мо*у се *в*шн оурѣжоу (135в 10/11); *он*нзи коны *на*кѣд'нын *в*си да се оузмоу (138в 12/13); *ти*зи *в*си да се *к*ажѣ (144в 19/20).

4. Закључна разматрања

Анализа језика Барањског преписа је указала на преплитање народних особина општештокавског карактера и особина карактеристичних за српску редакцију старословенског језика на нивоу морфологије.

Утицај српског народног језика потврђен је, између осталог, и у:

- а) генитиву једнине именица женског рода **а* промене;
- б) инструменталу једнине именица женског рода **а/*ја* промене;
- в) локативу једнине именица мушког и средњег рода;
- г) облицима множине именица мушког рода са проширењем *-ѿв-*;
- д) акузативу множине именица мушког рода са наставком *-ѣ*;

⁶ Уочено је да се у партиципским конструкцијама подједнако јављају и народни и српскословенски облици помоћних глагола.

- ђ) номинативу и акузативу множине именица женског рода на -ε;
- е) присуству дативних и акузативних енклитичких облика личне заменице трећег лица једнине мушког рода;
- ж) инструменталу једнине повратне заменице са наставком -омь;
- з) наставцима -ога/-џа у генитиву једнине придевских заменица и придева мушког и средњег рода;
- и) додавању партикула заменицама и прилозима;
- ј) облицима трећег лица једнине и множине презента без финалног -тъ.

Међу посведоченим српскословенским особинама издвајају се: облици инструментала једнине именица женског рода на консонант са наставком -ню; наставак -нк у номинативу множине именица мушког рода; акузатив множине именица мушког рода са наставком -н; посесивно значење генитивног облика љго; генитив придева и придевских заменица са наставцима -аго, -ого и -εго; чување наставка -тъ у трећем лицу једнине и множине презента. Потврђена је и употреба наставка -џ/-ε у дативу и локативу једнине именица женског рода, што је и црта српскословенског језика и црта данашњих косовско-ресавских говора.

Чињенице да су у одређеним морфолошким категоријама народне форме у потпуности истиснуле српскословенске форме (нпр. у инструменталу једнине именица женског рода **a/*ja* промене и у инструменталу једнине повратне заменице) и да се великим бројем потврда издвајају поједине општештокавске особине (показне заменице и прилози са партикулама, енклитички облици заменица трећег лица једнине, облици трећег лица једнине и множине презента без финалног -тъ) потврђују да је Барањски препис *Душановог законика* писан народним језиком са елементима српскословенског језика. Међутим, за утврђивање дијалекатске базе преписивача Барањског преписа неопходно је извршити не само подробнија истраживања језика поменутог документа него и поређење са стањем у осталим преписима старије редакције.

Литература

- Белић, А. (1999). *Историја српског језика: фонетика, речи са деklinацијом, речи са конјугацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Brozović, D., i P. Ivić. (1988). *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.
- Бубало, Ђ. (2010). *Душанов законик*. Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник.
- Грицкат, И. (1972). *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Грицкат, И. (1978). Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика. *Јужнословенски филолог*, 34, 112–148.

- Грицкат-Радуловић, И. (1997). Језик Барањског преписа. У М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић и М. Јовичић (Ур.), *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис* (стр. 89–92). Београд: Српска академија наука и уметности; Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грковић-Мејџор, Ј. (2007) *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци/Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића; Нови Сад: Будућност, 2007.
- Драгин, Н. (2008). О три култна списа из позног периода српске редакцијске писмености. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 51(1/2), 53–66.
- Драгин, Н. (2010). Јустинијанов закон у Атонском препису из XV века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 53 (1), 61–77.
- Јерковић, В. (1983). *Српска Александрида: Академијин рукопис (бр. 352): палеографска, ортографска и језичка истраживања*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Јовић, Д. (1968–1969). О језику „Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића”. *Јужнословенски филолог*, 3–4, 365–455.
- Јовић, Н. (2011). *Језик Хиландарског медицинског кодекса*. Ниш: Филозофски факултет.
- Јовић, Н. (2016). Морфолошке одлике рукописа *Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића*. *Исходишта*, 2, 47–67.
- Јовић, Н. (2017). *О језику путописа Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића*. Ниш: Центар за црквене студије, 2017.
- Курешевић, М. (2016). Језик Слова Акира Премудрог из рукописног зборника Народне библиотеке бр. 53. *Јужнословенски филолог: повремени спис за филологију и лингвистику*, 72(1/2), 105–126.
- Милановић, А. (2004). *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Младеновић, А. (1977). Напомене о српскословенском језику. *Зборник за филологију и лингвистику*, XX (2), 1–20.
- Николић, С. (1987). *Старословенски језик I. Правопис, гласови, облици*. Београд: Научна књига.
- Пешикан, А. (1992). Партикуле уз показне заменичке речи у преписима Душанова законика. *Јужнословенски филолог: повремени спис за филологију и лингвистику*, 48, 135–143.
- Поломац, В. (2016). *Језик повеља и писама Српске деспотовине*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Радојчић, Н. (1960). *Законик цара Стефана Душана: 1349 и 1354*. Београд: Научно дело.
- Соловјев, А. (1980). *Законик цара Стефана Душана: 1349 и 1345*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Станојчић, Ж., и Љ. Поповић. (2005). *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV средње школе* (10. изд.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стефановић, Д. (1997). Опис Барањског рукописа. У М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић и М. Јовичић (Ур.), *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис* (стр. 83–87). Београд: Српска академија наука и уметности; Завод за уџбенике и наставна средства.

Стијовић, Р. (2008). Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана (Прилог српској историјској дијалектологији). *Јужнословенски филолог: повремени спис за филологију и лингвистику*, 64, 457–472.

Извори

М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић и М. Јовичић (Ур.). (1997). *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности; Завод за уџбенике и наставна средства.

Aleksandra Antić

MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE BARANJA TRANSCRIPTION OF *DUŠAN'S CODE*

Summary: The paper analyzes the morphological characteristics of the language of the Baranja transcription of *Dušan's Code*, with the aim of determining the share of the Serbian Church Slavonic and Serbian vernacular language at this level of language structure. Among characteristics of the Serbian Church Slavonic, especially represented in the introductory part of the code and titles of paragraphs, the following are confirmed: suffix -аго in the genitive singular of masculine forms of adjectives, suffix -тъ in the third person singular and plural present tense, addition of particles to the pronouns, the frequent use of reflexive passive etc. The analysis of the aforementioned manuscript also indicated the presence of the following characteristics of the Serbian vernacular language: suffix -ѣ in the genitive singular of feminine gender nouns ending with -а, suffix -оу in the locative singular of masculine and neuter gender nouns, suffix -омь in the instrumental singular feminine gender nouns ending in -а, the use of pronominal enclitic ѹоу and га, suffix -ора/-ѣра in the genitive singular of masculine and neuter forms of adjective pronouns etc.

aleksandraantic1993@gmail.com

Данијела Д. Ђорђевић
Универзитет у Београду,
Пољопривредни факултет

УДК 811.163.41'367.332.7

Тијана С. Весић Павловић
Универзитет у Београду,
Машински факултет

УПОТРЕБА ДЕКОМПОНОВАНОГ ПРЕДИКАТА У НАУЧНИМ РАДОВИМА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: Предмет рада је употреба декомпонованог предиката у научним радовима на српском језику из четири области: грађевинарства, лингвистике, медицине и пољопривреде. У анализи се усмеравамо на конструкције које садрже семикопулативне глаголе, нпр. *вршити анализу/преглед/испитивање*. Циљ изложеног прелиминарног истраживања је да се испита да ли се, на који начин и у којој мери декомпоновани предикат употребљава у научним радовима из ових области. Испитивани корпус садржи из сваке области по два рада објављена у научним часописима (укупно 31.733 речи). Показује се да су овакве конструкције најчешће у радовима из области пољопривреде и грађевинарства, затим следе радови из медицине, док су најслабије заступљене у дискурсу лингвистике. У закључку се дискутују добијени налази, као и могућности коришћења корпуса сачињених од научних радова у настави академског писања на универзитетском нивоу.

Кључне речи: српски језик, научни дискурс, научни радови, декомпоновани предикат.

1. Увод

Декомпоновани предикат подразумева аналитичку конструкцију у којој се једночлани предикат, односно глагол, рашчлањује (нпр. *утицати > имати/вршити утицај*). Ова језичка појава привлачи пажњу великог броја лингвиста који су је проучавали у различитим језицима и дискурсима, упоређујући је и са другим сличним појавама, нпр. перифрастичним предикатом, мењајући, односно проширујући или сужавајући почетну дефиницију (нпр. Ахманова, 1966; Levin & Rapoport Novav, 1995; Matsumoto, 2008; Розентал и Теленкова, 1976).

Проучавање декомпонованог предиката у српском језику се углавном везује за Милорада Радовановића и његов чланак из 1977. године (Радовановић, 1977). О дефиницији, употреби и функцијама декомпонованог предиката постоји прилично богата литература на српском језику (нпр. Ивић, 1995; Јакић, 2011; Јакић и Шева, 2011; Кликовац, 2008; Мразовић и Вукадиновић, 1990;

Мршевић-Радовић, 1987; Пипер и сар., 2005; Радовановић, 1977, 2004; Стојановић, 2006; Танасић, 1995). С друге стране, декомпоновани предикат се може посматрати и као један облик номинализације, те тако и у оквиру бирократизације језика (Кликовац, 2008).

У овом истраживању, усмеравамо се на употребу декомпонованог предиката у српском научном дискурсу. Циљ истраживања је да се испита да ли се, на који начин и у којој мери декомпоновани предикат употребљава у научним радовима на српском језику из различитих области. Прецизније, интересује нас да ли се конструкције декомпонованог предиката могу наћи у научним радовима на српском језику из четири области: грађевинарства, лингвистике, медицине и пољопривреде, као и у којој мери се декомпоновани предикат у таквим случајевима може заменити синтетичком конструкцијом, тј. једночланим глаголским парњаком. Као основа је коришћен образац који је формулисао Радовановић (1977), ограничен на конструкције које обухватају семикопулативни глагол (према Јакић, 2011; Јакић и Шева, 2011). Истраживање је спроведено на корпусу направљеном од по два рада из сваке области, објављених у релевантним научним часописима (детаљније о корпусу у одељку 3). Имајући у виду обухват формираног корпуса (по два рада из сваке области), истраживање је прелиминарног карактера и примарно служи да опише уочене обрасце употребе декомпонованог предиката у различитим научним областима у оквиру којих су радови настали.

У наредном одељку, укратко ћемо изложити теоријски оквир рада који се ослања на претходна истраживања ове теме у српском језику. Затим ћемо, у трећем одељку, укратко описати корпус на коме је спроведено истраживање и примењену методологију. Четврти део рада садржи резултате добијене анализом корпуса, док се у петом, последњем делу сумирају главни налази и дају препоруке за будућа истраживања.

2. Теоријски оквир

Први аутор који је детаљније описао конструкцију декомпонованог предиката на материјалу српског језика јесте Милорад Радовановић (1977). Овај аутор дефинише декомпоновани предикат као: „сваки двочлани предикат конструисан по моделу *Verbum* (= глаголска копула или семикопулативни глагол) + *Nomen deverbativum*, а синонимичан (па и комутабилан) са семантички еквивалентним једночланим предикатом (представљеним пунозначном глаголском лексемом из које је изведена девербативна именица двочланог предиката)” (Радовановић, 1977: 53). Такође, Радовановић (1977: 61) сматра да се декомпоновани предикат јавља услед „двоструког синтаксичког деривационог процеса” – номинализовање предикације и екстракције вербалног елемента из номинализоване предикације, на пример: *претиче* → *претицање* → *врши претицање*.¹

¹ Опсежан рад Н. Бугарски (2004) показује да се поред девербативних именица, као средства

У свом раду о декомпонованом предикату, Радовановић (1977: 53) указује на то да је ова појава заједничка типолошка особина неких модерних европских језика. Према овом аутору, декомпоновани предикат повезан је са номинализовањем исказа тако да језици са развијеним номинализационим процесима испољавају и „висок степен продуктивности синтаксичких модела са декомпонованим предикатом” (Радовановић, 1977: 56–57). С тим у вези, Радовановић (1977: 58) наглашава да се декомпоновани предикат јавља у посебним функционалним стиловима (нпр. право, наука, новинарство, политика, администрација), што је посебно релевантно са становишта овог рада јер се усмеравамо на корпус научних радова, тј. на научни стил.²

Случајеви у којима се јавља декомпоновани предикат могу се подвести под три категорије: када не постоје глаголи према девербативним именицама, нарочито именицама позајмљеним из других језика, када треба неутралисати транзитивност глагола, односно предиката, и када је у питању друштвено институционализована употреба (Радовановић 1977: 59–60). Декомпоновани предикат такође се јавља код предикација које се састоје од глагола апстрактног значења, на пример *процењујем* → *вршим процену*, *анализирам* → *вршим анализу*, али не и *копам* → *вршим копање* (Радовановић, 1977: 59). Међутим, истраживање Стојановића на жанру уџбеника и техничких приручника (Стојановић, 2006: 228–229) показало је да се конструкције са именицом конкретног значења попут *вршим копање* редовно појављују у научном функционалном стилу (нпр. *набијање песка се врши*, *трескање се врши*, *дизање чекића се обавља*).

Поред горенаведених мотивација за употребом декомпонованог предиката које је утврдио Радовановић, М. Ивић (1995: 181–182) наводи још неке случајеве у којима је честа употреба ове конструкције: уколико код глагола не постоји видско парњаштво (нпр. *разговарати*, *утицати*, *анализирати*), када је именовање глагола начелно (*он своју тетку посећује* према *он је у посети код своје тетке*), као и у случајевима када облик декомпонованог предиката омогућава изражавање радњи у множини (*издавао је противуречна наређења* или *извршио је неке ситне поправке*). Као посебан случај, М. Ивић (1995: 182–183)

номинализације у српском језику могу користити и деадјективне именице, као у примерима: „Међународна заједница показује вољу да се оконча стварање нових држава, али *неизвесност* у том погледу и даље постоји...[← али *то да је неизвесно* у том погледу и даље постоји; ← али *то да је ситуација неизвесна* у том погледу и даље постоји] (Република, 37)”; „*Иза свега је горчина*. [← *иза свега је то да је горко*; ← *иза свега је то да је осећај горак*] (Н. Телеграф, 18)” (Бугарски, 2004: 309); „Проблем је у непредвидивости. [← проблем је у *томе што је ситуација непредвидива*] (Политика, А2)” (Бугарски, 2004: 328). Ауторка истиче да се коришћењем ових именица површинска структура највише номинализује, што доводи и до најзначајнијих резултата номинализације: „анонимизованост, безличност, економичност, синтетичност, неовремености, интелектуализованост, одвајање језика штампе од уобичајеног начина изражавања” (Бугарски, 2004: 384), такође повезујући наведено са бирократизацијом језика.

² Као што је раније наглашено, истраживање је прелиминарног карактера и без претензија да се добијени резултати уопште за целокупан српски научни дискурс, будући да смо се бавили само једним његовим сегментом.

наводи декомпоновани предикат који се састоји од глагола и именице када се значење именица додатно одређује помоћу придева, што није случај код синтетичког предиката (нпр. *непристојно предложити* или *бесмислено поредити*, док је *изнети непристојан предлог* или *правити бесмислена поређења* коректно).

На основу истраживања о употреби декомпонованог предиката у научном дискурсу, још једну класификацију глагола у оквиру глаголско-именичких синтагми у конструкцијама декомпонованог предиката даје и Стојановић (2006): глаголи са општим значењем остваривања радње (нпр. *вршити*, *извршити*, *извршавати*), глаголи са општим значењем радње усмерене на промену објекта (преношење радње, стања, својства) (нпр. *имати утицај/а*; *пружити*, *пружати отпор*, *помоћ*) и глаголи са општим значењем стања или преласка у стање (нпр. *добити*, *добити назив*, *могућност*; *наћи*, *налазити примену*, *објашњење*, *потврду*) (Стојановић, 2006: 228–234).

О функцијама декомпонованог предиката такође се много дискутовало у литератури. На пример, М. Ивић (1995: 183–184) као предност употребе ове конструкције наводи чињеницу да се њом у неким случајевима може избећи двосмисленост, као и да се декомпонованим предикатом неке информације могу сажетије представити, на пример: *дати обећање/обећати*, *дати обавештење/обавестити* или *дати подршку/подржати*. Такође, истраживана је употреба ове конструкције у различитим језицима. На пример, Зејниловић (2016) закључује да перифрастични изрази у дискурсу права теже да буду устаљени и у српском и у енглеском језику, те да то представља и предуслов ауторитативног правног писања.

Имајући све наведено у виду, употреба декомпонованог предиката у научном стилу је значајна тема. Стојановић (2006: 236) истиче да је декомпоновани предикат важан за квалитативне одлике научног стила, пре свега за апстрактност, уопштеност, сажетост и тачност изражавања; према овом аутору, декомпоновани предикат уобичајено је језичко средство за научни функционални стил, док његова употреба може бити непримерена у оквиру разговорног стила (Стојановић, 2006: 236–237). Стога ћемо у наставку описати истраживање које смо спровеле у вези са употребом декомпонованог предиката у научним радовима на српском језику.

3. Корпус и методологија

Корпус на коме је спроведено истраживање³ састојао се од по два рада из четири области (грађевинарство, лингвистика, медицина и пољопривреда)⁴ на

³ Корпус за садашње истраживање представља део већег корпуса који је коришћен за израду докторске дисертације *Ограда у научним радовима на енглеском и српском језику* првог аутора, одбрањене 5. јуна 2017. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

⁴ Шифрарник радова је дат као Прилог 1.

српском језику, што је укупно осам радова који заједно имају 31.733 речи. С обзиром на то да су поткорпуси били различите дужине, за одређивање учесталости употребе декомпонованог предиката, поред апсолутне, коришћена је и нормализована фреквенција (на 1000 речи).

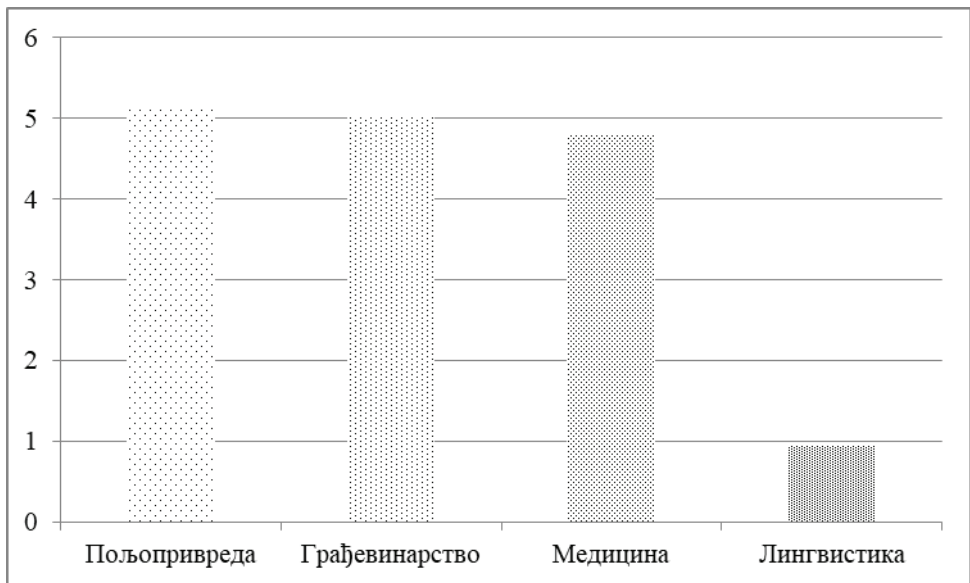
Као што смо већ навеле, ограничиле смо се на конструкције декомпонованог предиката које укључују семикопулативни глагол и девербативну именицу. То подразумева следећи образац који је дао Радовановић (1977: 67): семикопулативни глагол + девербативна именица: *вришити (извришити, извршаваати), имати (немати), дати (давати), водити, пружити (пружати), добити (добити), поднети (подносити), обавити (обављати), изразити (изражаваати), чинити (учинити, починити), испољити (испољавати), издати (издавати), имати (немати) + у + N_{Dev(Loc)}, радити + на + N_{Dev(Loc)}, тећи, трајати, износити + N_{Dev(Loc)}, доћи, долазити + до + N_{Dev(Loc)} (Радовановић, 1977: 70–78).*

Корпус је обрађен на следећи начин. Радови су најпре пажљиво ишчитани, а затим су издвојени примери декомпонованог предиката према моделу који је предложио Радовановић (1977 према Јакић, 2011). На овај начин издвојено је укупно 103 примера за употребу декомпонованог предиката. На овим примерима извршена је квантитативна анализа, рачунањем апсолутне и нормализоване фреквенције учесталости јављања конструкције декомпонованог предиката у четири различите области. Примери су обрађени и квалитативно, тако што је анализирано који глаголи и именице се јављају у датим конструкцијама, а затим и да ли се могу заменити синтетичком конструкцијом.

Резултати наведених анализа дати су у четвртој поглављу и илустровани појединим примерима из корпуса.

4. Резултати истраживања

Анализа учесталости јављања конструкције декомпонованог предиката у корпусу радова коришћеном у истраживању показује да се декомпоновани предикат највише користи у радовима из области пољопривреде (n=36, односно 5,12 на 1000 речи), а затим следи област грађевинарства (n=26, односно 5,01 на 1000 речи). Декомпоновани предикат незнатно се мање користи у радовима из медицине (n=28, што је 4,80 на 1000 речи). Најмање примера за ову конструкцију уочено је у анализираним радовима из лингвистике (n=13, тј. 0,95 на 1000 речи) (Слика 1). Можемо претпоставити да је дистрибуција конструкције декомпонованог предиката оваква зато што су лингвисти свесни предности и мана употребе ове конструкције и вероватно је користе веома пажљиво.

Слика 1. Нормализована фреквенција употребе декомпонованог предиката у научним радовима из четири научне области

Када се издвојени примери декомпонованог предиката анализирају квалитативно према глаголској лексеми, показује се да су највише употребљавани облици били лични глаголски облици (45,63%), а затим следе обезличене конструкције (29,13%) и пасивне конструкције (25,24%). У примерима за конструкције декомпонованог предиката забележиле смо 22 различите глаголске лексеме. Најзаступљеније су биле конструкције са глаголима *вршити* и *извршити* ($n=21$), који су се јавили у комбинацији са девербативним именицама као што су *растерећење*, *истраживање*, *уклањање*, *аквизиција*, *испитивање*, *преношење*, *линеаризација*, *преглед*, *прорачуни*, *анализа*, *очитавање* и *груписање*. Видимо да се у овим случајевима јављају како апстрактне, тако и конкретне именице, што је у сагласности са налазима Стојановића (2006) о томе да декомпоновани предикат представља специфично обележје научног стила, те да се ова конструкција не јавља само са именицама апстрактног, већ и конкретног значења.

Глагол *имати* се у 16 случајева јавља као члан конструкције декомпонованог предиката. У анализираном корпусу, комбинује се са именицама *погоршање*, *садржај*, *корелација*, *утицај*, *повезаност* и *понашање*. Остали глаголи који су се јавили у овим конструкцијама јесу *водити*, *дати*, *добити*, *довести* (*до/у*), *долазити* (*до/у*), *доћи* (*до*), *донети*, *започети*, *извести*, *наносити*, *немати*, *обавити*, *остварити*, *показати*, *поставити*, *постићи*, *постојати*, *развијати*, *стварати* и *урадити*.

У наставку ћемо навести примере декомпонованог предиката забележене у нашем корпусу према областима и кратко продискутовати могућност употребе једночланог глаголског парњака, односно синтетичке конструкције, у тим случајевима.

Примери (1–5) издвојени су из часописа из области пољопривреде. У примерима 1 и 2 могуће је заменити конструкцију декомпонованог предиката једночланим глаголским парњаком (нпр. *координате истраживаних локалитета читаване су* (пример 1), *евидентирало се време и број* (пример 2)). У примеру 3, могло би се рећи „*овакве препоруке нису задовољавајуће [...], док у Француској препоручена доза [...] је задовољавајућа*”). Радовановић (1977) наводи пример овог глагола да би показао како је некада тешко декомпоновани предикат свести на једночлану предикацију. У овом случају централно значење има придев у именској синтагми. Према Јакић (2011), ово би био пример 'рекомпозиције'.

- (1) Читавање координата истраживаних локалитета је вршено ГПС уређајем типа E-trex Vista Hcx производ фирме Гармин, аутономном методом са тачношћу од 3 до 5 метара. (ПиФ)
- (2) Водила се евиденција о времену и броју еклодираних јединки. (ПиФ)
- (3) Међутим, у Италији овакве препоруке не дају задовољавајуће резултате, док у Француској препоручена доза од 17000 до 24000 имага по хектару даје задовољавајуће резултате, али само у првој генерацији *C. pyri* (Сигсгард и сар., 2006). (ПиФ)

У примеру (4), у конструкцији декомпонованог предиката употребљен је придев, који доприноси већој изражајности исказа (према Ивић, 1995) тако да је синтетичка конструкција у овом случају мање прецизна (*високо значајно позитивно су корелирале*).

- (4) Са првом интеракцијском компонентом (ИППЦ1) високо значајну позитивну корелацију за принос семена имале су па_цв (падавине у цветању) и рв_цв (релативна влажност ваздуха у цветању), односно значајну позитивну корелацију рв_фз (релативна влажност ваздуха у физиолошкој зрелости). (РиП)

У примеру (5), чини се да је пример са декомпонованим предикатом прецизнији (конструкција са једночланим глаголским парњаком гласила би *директно или индиректно утицао*).

- (5) Такође, Khan (2001) наводи да је рок сетве имао директан или индиректан утицај на принос семена. (РиП)

Примери (6–9) издвојени су из часописа из области грађевинарства. Као и у примерима декомпонованог предиката забележеним за претходну област, могуће је заменити ове конструкције једночланим глаголским парњаком (нпр. *vlakна се кидају, или одвајају и извлаче* у примеру (6), *узорак се растеређује и уклањају се подложне челичне плоче* у примеру (7)). У примеру (8), чини се да је конструкција са декомпонованим предикатом прикладнија него њен једночлани парњак зато што имамо придев испред именице (**се идеално еластично понаша*). Но, у примеру (9), додатној рогобатности употребе декомпонованог предиката у реченици доприноси и употреба позајмљенице *аквизиција* (*аквизиција података се врши* према *подаци се добијају*).

- (6) У тренутку достизања тог критичног нивоа оптерећења, долази или до кидања влакана, или до њиховог одвајања, односно извлачења из цементне матрице, након чега се процес пропагације прслина даље неометано одвија. (ГМиК)
- (7) Када, након настанка прве прслине, мерени угиб бетонског узорка достигне величину између 0.25 и 0.50 мм врши се растерећење узорка и уклањање подложне челичне плоче. (ГМиК)
- (8) Нумератори 5, 10 и 20 добијени су тако што вредности индекса жилавости износе $I_5 = 5.0$, $I_{10} = 10.0$ и $I_{20} = 20.0$, уколико се претпостави да важи идеализовани дијаграм сила-угиб какав је дат на слици 4 (материјал има идеално еластично понашање до настанка прве прслине, а након тога идеално пластично све до лома). (ГМиК)
- (9) Аквизиција података (промена величине силе и средње вредности угиба кроз време) врши се дигиталним путем током целокупног испитивања. (ГМиК)

У примерима (10–15) можемо видети илустративне примере за конструкције декомпонованог предиката употребљене у научним радовима из области медицине из анализираног корпуса. У примерима 10, 11 и 12 такође постоји могућност замене ове конструкције синтетичком (нпр. *анализирано је* (пример 10), *дилатирају се срчане шупљине* (пример 11), *може да развије [...]* *погорша* (пример 12)).

- (10) Каплан-Мејеровом кривом извршена је анализа укупног преживљавања након аблације. (САзЦЈ)
- (11) Наведени процеси слабе контрактилну функцију срчаног мишића, те долази до дилатације срчаних шупљина, што се означава термином „тахикардиомиопатија”. (САзЦЈ)
- (12) Осим тога, хронична стимулација из врха десне коморе може довести до развоја, односно погоршања КИС, ремоделовања и смањења систолне функције леве коморе [8, 9, 13]. (САзЦЈ)

У примеру (13), у конструкцији декомпонованог предиката јавља се и позајмљеница (*постојала је тенденција*), због чега се синтетичка конструкција чини адекватнијом (*да су сва три специфична лабораторијска параметра [...]* *тежила да буду*).

- (13) Треба напоменути да *је* код сва три специфична лабораторијска параметра (BNP, NTproBNP и CRP) постојала тенденција да буду просечно виши код преминулих, те да би, да је већи број болесника био укључен у студију, евентуално неки од њих показао и статистичку значајност као предиктор морталитета. (ВП)

Но, постоје и случајеви у којима се чини да је употреба декомпонованог предиката адекватнија. У примеру (14), код декомпонованог предиката „*поново је урађен трансторакални ехокардиографски преглед*” значењу доприносе наведени придеви, те би се њиховим уклањањем део значења изгубио, односно, значење једночланог глагола би било исувише широко (**трансторакално ехографски су прегледани*). Исто важи и за пример (15), где се парафразирањем декомпонованог предиката „*обављен је клинички преглед*” у „*клинички је пре-*

гледан/а” губи нијанса у значењу коју у конструкцији декомпонованог предиката даје придев.

- (14) На контролном прегледу, годину дана након иницијалне хоспитализације, поново су одређени специфични биомаркери BNP, NTproBNP и hsCRP, а такође, свим болесницима поново је урађен трансторакални ехокардиографски преглед на коме су анализирани исти параметри као током хоспитализације. (ВП)
- (15) Том приликом обављен је клинички преглед и начињен ЕКГ. (САЗЦЛ)
На крају ћемо се осврнути на примере декомпонованог предиката пронађене у корпусу радова из лингвистике (16–20). У примеру (16), уз именицу употребљену у конструкцији декомпонованог предиката имамо неодређени придев који је ближе одређује (*неки закључци*), па се стога јављају нијансе у значењу када ову конструкцију упоредимо са синтетичком „*нешто закључи*”. Даље, имамо примере у којима би се употребљени декомпоновани предикат могао заменити, нпр. глаголом *повезати са* (17) или, у примеру (18), глаголом *уносити*. У примеру (17), употребљена конструкција декомпонованог предиката „*се не доводе у везу*” могла би се заменити са „*се не повезују*”. Међутим, можемо рећи да је аналитички облик можда за нијансу прецизнији. У примеру (18) налази се глагол *обављати* и именица *уношење*, што је још једном у складу са Стојановићевим (2006) налазима да се са конструкцијама декомпонованог предиката у научним текстовима срећу и именице конкретног значења.
- (16) Примјери који су оvdје наведени за прошлост дозвољавају да се изведу неки закључци о временским реченицама с овим везником, чије радње карактерише претериталност. (ЈФ)
- (17) Међутим, прави повратни глаголи ипак се не доводе у везу са било којим објектом, већ увек, или у већини случајева, са истим објектом. (ЗМС)
- (18) Радњама *јести* и *пити*, са агентивним субјектом – особом која их свесно, контролисано спроводи, само се обавља уношење намирница у организам, док се процес засићења одвија без воље тог субјекта, па и поменута стања нису баш сасвим под његовом контролом. (ЗМС)

У примеру (19) видимо спој глагола *добити* и именице *интерпретација*, па се поставља питање да је ли у овом контексту могуће заменити наведену конструкцију глаголом *интерпретирати*, а да се притом значење не промени, будући да имамо и придеве уз наведену именицу. Такође, у примеру (20), налазимо на конструкцију „*дошло до извесног семантичког померања*” где имамо придеве који ближе одређују именицу *померање* и на тај начин доприносе значењу саме конструкције декомпонованог предиката.

- (19) Већ је раније у литератури указано на различиту комбинабилност глагола *сијати* (Илић 1970: 120) чије је активно непрелазно значење везано искључиво за природни извор светлости: *сунце сија*, *звезде сијају*, док исти феномен *добија* другачију језичку интерпретацију уколико се ради само о одразу светлости: *мач се сија*. (ЗМС)
- (20) Постоји могућност да је и овде дошло до извесног семантичког померања, па је повратни облик и даље резервисан за ситуације које би се могле окарак-

терисати као медијалне, док се неповратни део пара повезује са субјектом чије су особине више агентивне. (ЗМС)

Из наведених примера се закључује да испитивани корпус садржи разноврсне случајеве употребе декомпонованог предиката. Квантитативно гледано, у нешто мање од половине примера из анализираног корпуса (49,5%), ова конструкција се може адекватно заменити синонимним једночланим предикатом. У приближно једној трећини случајева (30,1%) замена је могућа, али уз губљење одређене компоненте значења, док је најмањи број случајева (20,4%) у којима замена декомпонованог предиката једночланим парњаком уопште није могућа.

5. Закључна разматрања

У овом раду усмерили смо се на употребу конструкције декомпонованог предиката у српским научним радовима из области грађевинарства, медицине, пољопривреде и лингвистике, са циљем да утврдимо да ли се, на који начин и у којој мери декомпоновани предикат употребљава у формираном корпусу научних радова. На основу квантитативне и квалитативне анализе добијених података, закључујемо да се примери употребе декомпонованог предиката срећу у радовима из све четири наведене области, што је у складу са Радовановићевим (1977) налазима и резултатима Стојановићевог (2006) истраживања.

Добијене нормализоване фреквенције употребе конструкције декомпонованог предиката у радовима из различитих научних области (в. одељак 4), указују на то да су истраживачи из области пољопривреде и грађевинарства, па и медицине, нешто склонији употреби декомпонованог предиката у односу на ауторе из области лингвистике. Ипак, овај налаз се не може генерализовати с обзиром на то да се овде ради о прелиминарном истраживању које је обухватило мали број радова из сваке области, те су потребна опсежнија истраживања како би се дошло до општијих закључака.

У приближно половини размотрених случајева (49,5%), конструкције декомпонованог предиката могу се адекватно заменити синтетичком конструкцијом. Но, поставља се питање да ли би евентуална замена уопште била примерена узусу тог функционалног стила. Већ смо навели налазе из литературе који сугеришу да декомпоновани предикат треба посматрати као маркантно обележје научног функционалног стила (Стојановић 2006), док мотивације декомпоновања предиката треба тражити пре свега у области *стила*, а тек потом у домену *граматике* и *семантике* (Радовановић 1977; Јакић и Шева, 2011). У том смислу, уколико долази до прецизнијег излагања, нијансирања, односно, ако аутори научних радова сматрају да им употреба декомпонованог предиката омогућује да објективније представљају резултате, онда тим конструкцијама могу дати предност. Другим речима, овакве конструкције постају „важан дистинктиван синтаксички елемент – са улогом индицирања функционалних стилова чија су особеност” (Радовановић, 1977: 65).

С друге стране, у корпусу су забележене конструкције декомпонованог предиката у којима постоји значајно одступање у погледу синонимије декомпонованог предиката и синтетичке конструкције, на шта је већ указала Јакић (2011). Додатно, постоје и примери у којима се у конструкцијама декомпонованог предиката јављају позајмљенице (18,4%), што доводи до извесне рогобатности у изразу, и у таквим случајевима се чини да су синтетичке конструкције адекватније.

Да још једном нагласимо, пречеста употреба декомпонованог предиката (нарочито у свакодневном и јавном говору) може се подвести под „бирокупацију” језика (Кликовац, 2008), али не треба сметнути са ума да се декомпоновани предикат посматра и као стандардно језичко средство у научном функционалном стилу. Стога, сматрамо да будућим младим истраживачима треба свакако указати на ову језичку појаву, те да се корпуси састављени од научних радова могу користити у настави академског писања на универзитетском нивоу како би се студентима скренула пажња на сам декомпоновани предикат, као и на неопходност његове адекватне употребе у писаном изражавању, односно у научним текстовима (в. Кликовац, 2008: 33).

Будућа истраживања би најпре требало спровести на корпусу који би обухватио већи број радова из анализираних области како би добијени закључци били потпунији и меродавнији. Додатно, истраживање би се могло проширити на још неке научне области како би се стекао потпунији увид у то у којој мери је ова конструкција реално присутна у српском научном дискурсу, као и у то да ли евентуално постоје значајне разлике међу ауторима из различитих области. Такође, имајући у виду Радовановићеву (1977) претпоставку о томе да се употреба декомпонованог предиката може делом приписати утицају европских језика на српскохрватски, добијене резултате требало би упоредити са употребом оваквих конструкција у научним радовима на другим језицима.

Литература

- Ахманова, О.С. (1966). *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Советская Энциклопедия.
- Бугарски, Н. (2004). *Deadjektivna imenica kao sredstvo nominalizacije (u publicističkom stilu savremenog srpskog jezika)*. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLVII(1–2), 297–404.
- Ivić, М. (1995). *O zelenom konju: Novi lingvistički ogledi*. Beograd: Slovoграф.
- Jakić, М. (2011). *O tipologiji dekomponovanih konstrukcija u srpskom jeziku*. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LIV(1), 151–165.
- Jakić, М., & Ševa, N. S. (2011). *Kvantitativno ispitivanje dekomponovanog / perifrastičnog predikata u srpskom jeziku*. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 80, 117–136.
- Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć: ogledi iz sociolingvistike i stilistike*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- Levin, B., & Rappaport Hovav, M. (1995). *Unaccusatives: At the syntax-lexical semantics interface*. Cambridge: MIT Press.
- Matsumoto, M. (2008). *From simple verbs to periphrastic expressions: The historical development of composite predicates, phrasal verbs, and related constructions in English* (Vol. 81). Bern: Peter Lang.
- Mrazović, P., Z. Vukadinović. (1990). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Mršević-Radović, D. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Piper, P., Antonić, I., Ružić, V., Tanasić, S., Popović, Lj., & Tošović, B. (2005). *Sintaksa savremenog srpskog jezika: prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU - Beogradska knjiga - Matica srpska.
- Radovanović, M. (1977). Dekomponovanje predikata (na primerima iz srpskohrvatskog jezika). *Južnoslovenski filolog*, XXXIII, 53–78.
- Radovanović, M. (2004). Dekompozicija i univerbizacija. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLVII(1–2), 43–49.
- Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. (1985). *Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителей*. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Просвещение.
- Stojanović, A. (2006). Dekomponovani predikat u naučnom stilu srpskog jezika. *Srpski jezik*, XI (1–2), 223–239.
- Tanasić, S. (1995). Dekomponovanje glagola i struktura proste rečenice. *Južnoslovenski filolog*, LI, 157–166.
- Zejić, L. (2016). Periphrastic expressions in English and Serbian Legislative Writing. In: F. Alonso Almeida et al. (eds.), *Linguistic Insights: Corpus-based Studies on Language Varieties* (67–87). Bern: Peter Lang.

Прилог 1 (шифрарник радова)

Корпус научних радова на српском језику

Грађевинарство:

- ГМК – Jevtić, D. L., Zakić, D. M., & Savić, A. R. (2011). Relevantne statičke i dinamičke metode za ocenu žilavosti mikroarmiranih betona. *Građevinski materijali i konstrukcije*, 54(1), 3–27.
- ИВК – Petronjić, S., Grujić, B., & Balać, M. (2012). Ispitni pritisci i naponi za posude pod pritiskom prema novom pravilniku 87/11. *Integritet i vek konstrukcija*, 12(3), 209–213.

Лингвистика:

- ЈФ – Tanasić, S. Z. (2013). Vremensko i uzročno značenje veznika pošto u savremenom srpskom jeziku. *Južnoslovenski filolog*, LXIX (69), 319–334.
- ЗМС – Arsenijević, N. (2011). Prilog proučavanju povratnih glagola u srpskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 54 (1), 115–135.

Медицина:

- САЗЦЛ – Mujović, N., Grujić, M., Mrdja, S., Kocijančić, A., Milašinović, G., Jovanović, V., Čalović, Ž., Pavlović, S., Stojanov, P., Raspopović, S., Mujović, N., Vujisić-Tešić, B., Petrović, M., Petrović, O. (2011). Dugoročno kliničko praćenje bolesnika s nekontrolisanom atrijalnom fibrilacijom i insuficijencijom srca nakon kateter-ablacije atrioventrikularnog čvora i ugradnje pejsmejkera. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, 139 (9-10), 591–598.
- ВП – Banović, M., Vasiljević-Pokrajčić, Z., Vujisić-Tešić, B., Stanković, S., Nedeljković, I., Petrović, O., ... Ostojić, M. (2011). Karakteristike, ishod i prediktori jednogodišnjeg mortaliteta bolesnika sa akutnom srčanom insuficijencijom. *Vojnosanitetski pregled*, 68(2), 136–142.

Пољопривреда:

- ПиФ – Jerinić-Prodanović, D., Protić, L., & Mihajlović, L. (2010). Predatori i parazitoidi *Cacopsylla pyri* (L.) (Hemiptera: Psyllidae) u Srbiji. *Pesticidi i fitomedicina*, 25(1), 29–42.
- РиП – Balalić, I., Crnobarac, J., Marinković, B., Miklič, V., & Stojšin, V. (2010). AMMI model u oceni interakcije hibrid \times rok setve za prinos semena i sadržaj ulja suncokreta. *Ratarstvo i povrtarstvo*, 47(1), 163–171.

Danijela D. Đorđević
Tijana S. Vesić Pavlović

THE USE OF PREDICATE DECOMPOSITION STRUCTURES IN SERBIAN RESEARCH ARTICLES

Abstract: The paper focuses on the use of the predicate decomposition structures in Serbian research articles (RAs) of four scientific fields: civil engineering, linguistics, medicine and agriculture. We primarily analysed the structures comprising semicopulative verbs, for example: *vršiti analizu/pregled/ispitivanje* – ‘to conduct analysis/examination/research’. The aim of this preliminary study is to examine whether, in which way and to what extent the predicate decomposition structures are used in RAs of these fields. The corpus is made up of two articles per each field, published in scientific journals (31,733 words in total). It is shown that such structures most often occur in RAs of the fields of agriculture and civil engineering, followed by RAs of medicine, while they are least used in the discourse of linguistics. The conclusion discusses the obtained findings, as well as the possibilities of using the corpus made up of RAs in teaching academic writing at the university level.

Key words: the Serbian language, scientific discourse, research articles, predicate decomposition

tvesic@mas.bg.ac.rs
ddj@agrif.bg.ac.rs

ЕПОХА ИЗ УГЛА КЊИЖЕВНЕ ПЕРИОДИКЕ: СРПСКИ РЕАЛИЗАМ¹

У раду се указује на значај и домете уважавања књижевне периодике за: 1. разумевање динамике културног живота одређеног раздобља, 2. праћење статуса (и генезе) жанрова и 3. обухватнијег интерпретативног приступа књижевном делу – на примеру епохе српског реализма. Направљен је преглед важнијих истраживања српске књижевне штампе реалистичке епохе. Истиче се значај монографије *Књижевна периодика српског реализма* Душана Иванића, као систематичног и целовитог увида у све типове периодике у последње три деценије 19. века (којој је претходила монографија *Забавно-поучна периодика српског реализма: „Јавор“ и „Стражилово“*, истог аутора). Скреће се пажња на прво годиште листа *Јавор* (1862/63) и лист *Бранково коло* (1895–1914), који су остали изван системски истраженог корпуса, будући да се реалистичка периодика најчешће смешта у период 1874/75–1895.

Кључне речи: књижевна периодика, српски реализам, књижевна историја

„Никада се више као у овој епоси
(рачунајући је негде до Балканских ратова)
књижевност неће у тој мјери објављивати
превасходно преко часописа, листова и новина,
а највећим дијелом тамо и остајати.”
(Иванић, 2008: 434)

Полазећи од чињенице да је епоха реализма у српској књижевности период веома разгранате периодике, нема сумње да представља ризницу књижевноисторијских и културних чињеница које се, приликом проучавања разноликих аспеката тога периода – морају уважавати: како у појединачним или систематским интерпретативним и жанровским увидима, тако и у универзитетској настави. Од немерљивог је значаја, младим људима заинтересованим за научно бављење књижевном уметношћу, указати на домете проучавања књижевне периодике и, за тај посао их

¹ Текст је настао као резултат рада на пројекту *Поетика српског реализма* Филолошког факултета Универзитета у Београду (178025), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Мотивисан је искуством стеченим током држања наставе на предметима *Српска књижевност 18. и 19. века II* у школској 2014/15. и *Поетика српског реализма у школској 2019/2020. години* на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима при истом факултету.

– оспособити². Премда је епоха реализма у српској књижевности, кроз призму периодике, у великој мери истражена (нарочито у односу на стање пре неколико деценија), укључујући систематизације, монографска издања и прикупљеност текстова који су дуги низ година били расути на странама бројних листова и часописа, њен истакнути и најопсежнији проучавалац, Душан Иванић, чије су заслуге у овом погледу високе, истиче да је периодика овога доба и данас извор „неисцрпљених колико и неоткривених вриједности” (*Исто*). Идући тим трагом, мишљења смо да сваки, па и најмањи, помак и допринос истраженом корпусу заслужују пажњу и признање. Отуда, овај рад донеће преглед најзначајнијих резултата у том погледу, уз навођење појединости о два листа који су остали изван темељнијих проучавања – једног с почетка, другог с краја епохе.

Међу институцијама у оквиру којих су комплетирани фондови овог вида публикација, спроведена библиографска истраживања, начињене монографске обраде/студије, приређена фототипска издања и пружени прилози за књижевноисторијске синтезе издвајају се: Народна библиотека Србије³, Матица српска, Институт за књижевност и уметност у Београду, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”. Под окриљем Матице српске библиографске обраде, поред *Летописа Матице српске*, обухватиле су и неколицину часописа из друге половине 19. века, међу којима су: *Вила*, *Матица*, *Млада Србадија*, *Јавор*, *Стражилово*.

У оквиру пројекта за проучавање књижевне периодике који, са изменама у наслову, постоји од 1970. године при Институту за књижевност и уметност у Београду, у току полувековног трајања истраживана је и периодика епохе српског реализма. У години 1973. (у најранијој фази развоја пројекта), у бр. 21 *Књижевне историје*, објављени су текстови који су представљали теоријско-методолошку платформу за проучавање новопокренуте истраживачке области: 1. *Елаборат за историју српске књижевне периодике*, чији су аутори Александар Петров, Владимир Јовичић, Јован Деретић и Васо Милинчевић, уз јавну дискусију о њему одржану 26. јуна исте године у Удружењу књижевника Србије (допуњен је десет година касније *Упитником*, чији су аутори Драгиша Витошевић и Ђорђевић Вуковић); 2. *О природи часописа* Душана Иванића и 3. *Белешке о обради часописа* Драгише Витошевића.

Током неколико циклуса кроз које је пројекат до данас прошао, значајан део истраженог корпуса припада управо епохи реализма. У том погледу, издања Института (често уз суиздавача Матицу српску) као резултат проучавања периодике, могу се груписати у четири скупине. Посматрајући периодику реалистичке епохе, издвајају се:

² Будући да књижевна периодика, у складу са својом природом, захтева вишеслојно (и дуго) изучавање, поуздан приступ периодичним публикацијама укључује различита знања и способности.

³ Са сигурношћу можемо рећи да би сродних резултата (тј. сачуваних, а потом и истражених и систематизованих вредности) било знатно више да фондови Народне библиотеке нису изгорели 6. априла 1941. године. Никада није у потпуности устанољено шта је све нестало у пламену. Међу неповратно изгубљеним документима био је и роман *Зона Замфирова* Стевана Сремца – у рукопису.

1. монографије: *На раскрићу епоха: српски књижевни часописи 1850–1860* (В. Милинчевић, 1979), *Часопис „Отаџбина” (1875–1892)* (В. Јовичић, 1979), *Забавно-поучна периодика српског реализма: „Јавор” и „Стражилово”* (Д. Иванић, 1988), *Критичка мисао српских социјалиста (1868–1914)* (В. Матовић, 1991), *Часопис као књижевни облик. Прилог типологији књижевне периодике* (С. Тутњевић, 1997), *Летопис српског народа: три века алманаха и календара* (М. Матицки, 1997), *Књижевна периодика српског реализма* (Д. Иванић, 2008), *Књижевност у функцији „принуде”: часопис као фактор преобликовања књижевног текста* (С. Пековић, 2010), *Жанровске метаморфозе Пере Тодоровића* (В. Матовић, 2012), *Књижевност и новинарство у (пост)реализму* (Т. Јовићевић, 2013), *Огледи о српској позоришној периодици* (М. Фрајнд, 2015), *Час описа часописа I–VIII* (Ж. Рошуљ, 1995–2018);
2. зборници радова: *Српска књижевна периодика 1768–1941* (1984), *Прилози за историју српске књижевне периодике. Споменица Драгиши Витошевићу* (1990), *Банатска периодика XIX и XX века: зборник радова* (1995), *Пера Тодоровић: зборник радова* (1999), *Јанко Веселиновић, проза, периодика, позориште* (1996), *Жанрови у српској периодици* (2010), *Значај библиографије периодике за истраживање књижевности и културе* (2014);
3. библиографије: *Српска књижевна периодика 1768–1941: попис и други прилози* (Д. Витошевић, Ђ. Вуковић, В. Голубовић, С. Ђурић, С. Костић, М. Матицки, А. Петров, Г. Тешић, 1984), *Народне песме у „Вили”* (М. Матицки, 1985), *Летопис културног живота 1791–1849* (Б. Булатовић, 1997), *Народне умотворине у „Летопису Матице српске”* (М. Матицки, 2003), *Народна проза у „Вили”* (С. Самарџија, 2009), *Народне песме у Српско-далматинском магазину* (М. Радевић и М. Матицки, 2009), *Педесет година „Књижевне историје”: прилог библиографији српске периодике* (Г. Ђоковић, Д. Грујић, 2019);
4. фототипска издања: *Враголан (1871–1872): лист за шалу и сатиру* (ур. В. Милинчевић, 1999).

Свакако да наведени низ наслова није исцрпан преглед свих резултата на овом пољу, али несумњиво јесте најзначајнији – у погледу на епоху реализма кроз призму периодике. Морају му се прикључити, на пример: *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914* (В. Крестић, Нови Сад: Матица српска 1980), *Библиографија српских алманаха и календара, књ. I* (М. Матицки, САНУ, 1986), *Вила: садржај и предметни регистар* (А. Васић, Нови Сад: Матица српска 1987), *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914* (зборник радова, 1994), *Српска штампа 1768–1995: историјско-библиографски преглед. Штампа и српско друштво 19. и 20. века* (М. Кисић и Б. Булатовић, Београд: Медија центар, 1996) и други појединачни напори (нпр. *Библиографија Бранка Радичевића*; И. Веселинов, Т. Петровић, 1974. или *Лаза Костић у црногорској периодици*; Д. Иванић, 1981), од којих се неки тичу преводне литературе.

Основу за систематично класификовање периодике реализма начинио је Јован Скерлић 1914. године, наводећи појаву идејних, борбених, радикално-социјалистичких часописа (1967: 355–356)⁴. Неколико деценија касније, Драгиша Живковић је књижевну штапу епохе реализма поделио на две скупине: „забавно-књижевне” (са алтернацијом: породичне) и „научно-књижевне” часописе. Доследне и свеобухватније класификације дуго није било.

Стога, међу резултатима на пољу изучавања књижевне штампе поменутог раздобља, посебну пажњу завређује монографија *Књижевна периодика српског реализма* Душана Иванића, плод вишедеценијског бављења периодиком тога доба. Урађена је опсежна систематизација и класификација грађе за период од готово четири деценије: обухваћене су седамдесете, осамдесете и деведесете године 19. века, уз уважавање протореалистичких струјања у шездесетим годинама и постреалистичких с почетка 20. века. Њеном доступношћу направљене су стазе које олакшавају ход кроз реалистичку епоху – било с интерпретативним, историјскопоетичким или другим намерама. По запажању Драгане Вукићевић, у томе подухвату уједињене су хронолошка и типолошка класификација, као „начин ‘овладавања’ разноврсном грађом” (2010: 291). Тако данашњи проучавалац исте грађе (вероватније, једног њеног дела), има пред собом груписаност реалистичке периодике на шест скупина, у оквиру којих су именовани и подтипови. То су 1. „књижевно-научна периодика”, 2. „књижевна периодика”, 3. „забавно-поучна периодика”, 4. „мјешовите врсте”, 5. „календари и годишњаци” и 6. „књижевност у политичкој и политичко-књижевној периодици”. Унутар сваке целине часописи су хронолошки разврстани и појединачно описани по одређеном обрасцу, који укључује: кратак библиографски опис, студију о часопису и анализу најзаступљенијих тема/жанрова/рубрика. Отуда, монографија *Књижевна периодика српског реализма*, поред прикупљене и систематизоване грађе, представља и неизоставан извор за контекстуализацију појединачних текстова, праћење генезе жанрова, али и анализу приповедних, жанровских, версификацијских и стилских специфичности прилога. Уз податке о раду институција, власништву, настојањима уредника, поступањима аутора и сарадника, прикупљању претплатника, кроз осветљавање односа међу појединим личностима и листовима (нпр. Љубомира Недића и уредништва часописа *Дело*) ова књига представља и хронику културног живота епохе реализма. Отуда не чуди што је, као капитално дело, названа „енциклопедијском књигом” (в. Поповић, 2009: 499–505).

У поменутој *Елаборату* (и Иванићевој класификацији, уз проблематизовање појединих места) раздобље реализма омеђено је 1875. и 1895. годином. Иако се реализам као програм јавља и раније у периодици различитог усмерења (*Вила*, *Матица*, *Омладинска заједница*, *Млада Србадија*, *Враголан*, *Село*, *Врзино коло*, *Преодница*, *Рад*, *Раденик*, *Јавност*, *Глас Јавности* и др.), при чему се уважавају штампа Светозара Марковића и Пере Тодоровића, као основе реалистичке перио-

⁴ Оваквим типолошким одредницама именује часописе из седамдесетих и с почетка осамдесетих година који су се појављивали као реакција на романтичарску поезику (у периоду када су часописи чисто књижевне природе били у мањини): *Преодница* (1873), *Рад* (1874–1875), *Стража* (1878–1879), *Побратимство* (1881), *Мисао* (1888), *Час* (1885).

дике, година 1875. узима се као гранична због појаве часописа *Отаџбина*⁵. Као друга гранична, 1895. година, јесте година у којој се појављује часопис *Српски преглед*. Не узима се за годину размеђе реализма и модерне, али појава *Српског прегледа*, који је уређивао Љубомир Неђић, (и појава листа *Дело* годину дана раније), указала је на нова усмерења српске књижевности, превасходно развојем критике, али и утицајем на мостарску *Зору* и *СКГ* (према Витошевић, 1990: 46–47), те се та чињеница узима као најважнија у еволутивном погледу периодике задњих деценија 19. и првих деценија 20. века⁶. Оваква временска омеђеност књижевне штампе епохе реализма оставља две важне публикације изван својих оквира (из разумљивих разлога) – једну која претходи тако омеђеном периоду и другу, која је уследила након њега. Реч је о првом годишњу листа *Јавор* (1862/63) и листу *Бранково коло* (1895–1914). Будући да су остали изван системски истражене књижевне штампе, случај захтева да буду осветљени разлози, и – наведене особености о природи и динамици излажења оба листа.

1. У излажењу *Јавора* запажају се две етапе (уз четворомесечну паузу у другој етапи):

- Основан је 1862. године у Новом Саду, као „лист за забаву и науку”. Уређивао га је и издавао Јован Јовановић (Змај). Излазећи упоредо са *Даницом*, наредне године *Јавор* јој уступа место, као концепцијски сродном листу (у договору са Ђорђе Поповићем, уредником). Овај период излажења трајао је свега шеснаест месеци (први број изашао је 5. јануара 1862. године, а већ 31. априла наредне године престаје са излажењем). У овој етапи излазио је сваког 5, 15. и 25. дана у месецу.
- Након једанаест година, као „лист за забаву, поуку и књижевност”, покренут је поново – 2. јануара 1874. године⁷, након чега ће у континуитету, уз привремени прекид у публикавању,⁸ излазити до 1. новембра 1893. године. До 1892. године уређивао га је др Илија Огњановић (1889. и до 13. маја 1890. са Јованом Грчићем), а 1893. Данило А. Живаљевић. Године 1888. долази до спајања листова *Јавор* и *Стражилово* (*Стражилово*, као млађе гласило,

⁵ Уредник Владан Ђорђевић окупио је добре сараднике, најугледнија имена тога доба. На странама овога листа објављивали су: Ђура Јакшић, Ј. Ј. Змај, Стјепан Митров Љубиша, Милован Глишић, Јован Илић, Војислав Илић, Јаков Игњатовић, Милорад Поповић Шапчанин, Лаза Лазаревић, Јанко Веселиновић, Симо Матавуљ, Бранислав Нушић и други.

⁶ О хетеропоетичности тога доба сведочи и чињеница да је нпр. Симо Матавуљ своје текстове објављивао и у постреалистичком периоду – у *СКГ*-у. О смењивању реалистичких културних образаца и књижевних идеја, те стварању модерне, у књижевној периодици, в. Весна Матовић, *Српска модерна*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007.

⁷ По сведочењу савременика духовни зачетник обнављања био је Коста Трифковић. (В. Иванић, 1988: 50–51)

⁸ У броју 36/1876 у чланку „Уместо песме” издавачи *Јавора* обавештавају читаоце да због слабог одзива публике одлажу даље излажење листа. Четворомесечна пауза трајала је од 5. септембра 1876. до 2. јануара 1877.

престаје са излагањем). Свих година штампан је у Новом Саду, осим последње, када је у – Земуну. У овој етапи излазио је „два пута у месецу на табаку и по велике осмине”, и био један од водећих листова епохе реализма.

У литератури је знатна пажња посвећена „обновљеном” *Јавору*, будући да садржајем и временом излагања припада реалистичком раздобљу, а периоду у којем га је уређивао Ј. Ј. Змај – није у тој мери. Матица српска објавила је у два тома садржај *Јавора* – по ауторима (1987) и по предметима (1989), дело Иванке Веселинов. Поводом 150 година од објављивања првог броја *Јавора*, 2012. године, Библиотека Матице српске приредила је електронску изложбу о овом листу. Данас на располагању стоји и дигитализована верзија, у издањима Народне библиотеке Србије (при чему изостају бројеви из 1863. године, за јануар, фебруар и март) и Матице српске. О концепцији *Јавора* из 1862/63. године (садржају и рубрикама, сарадницима, генези жанрова, као и уредничким принципима Ј. Ј. Змаја) биће речи у засебном раду.

2. *Бранково коло: лист за забаву, поуку и књижевност* покренут је 18. јула 1895. године у Сремским Карловцима. Уређивао га је Павле Марковић Адамов (који је у периоду 1892–1894. уређивао обновљено *Стражилово*, са Јованом Грчићем). Претходне јесени, један за другим, због неповољних прилика, гасили су се књижевни листови (међу њима и *Јавор* и *Стражилово*), што је био повод за оснивање новог гласила. Након Адамова, уредници су били: Милан Будисављевић (1905–1912), Драгутин Илић (1912–1913), Душан Котур (1913–1914). Свакако, за статус који је лист имао највеће заслуге припадају оснивачу и првом уреднику.⁹ Последња свеска овог часописа изашла је 16. јула 1914. године. Током излагања, *Бранково коло* је са *Летописом Матице српске* представљало књижевни и културни живот Војводине тога времена. Окупљало је велики број сарадника из разних крајева (Беч, Београд, Нови Сад, Сарајево, Мостар, Приштина, Дубровник и др.), у периоду излагања и *Босанске виле* и *Зоре*. Великог утицаја и угледа, уз *СКГ*, био је најистакнутији лист тога времена. Међутим, како се исте године појављује *Српски преглед* Љубомира Недића, часопис који представља претечу штампе која ће обележити епоху модерне у српској књижевности, период излагања *Бранковог кола* (1895–1914) остао је изван оквира истражене периодике српског реализма – и поред чињенице да је ушавши у 20. век, остао у оквирима реализма. Отуда, посебну вредност листу давали су прозни писци, међу њима: Милорад Поповић Шапчанин, Јанко Веселиновић, Симо Матавуљ,

⁹ Очекује се објављивање рада Павле Марковић Адамов: оснивач и уредник листа *Бранково коло* у оквиру зборника „Уметност и контекст 6: Заборављени уметници и уметничка дела”, са међународне конференције одржане 6. септембра 2019. године у организацији САНУ (огранак у Нишу) и УГ „Литера”.

Радоје Домановић, Стеван Сремац, Андра Гавриловић, Вељко Петровић, Светолик Ранковић, Илија Вукићевић, Драгутин Ј. Илић, Иво Ћипико, Светозар Ђоровић, Марко Цар, Антун Густав Матош. Превођења су дела А. П. Чехова, Н. В. Гогоља, Л. Н. Толстоја, Ц. Р. Киплинга, М. Твена, О. Вајлда, И. Цанкара и других, данас мање познатих аутора. Све време током излагања листа неговала се приповетка, која је била најомиљенији прозни жанр у *Бранковом колу* – како оригинална, тако и преведена.

За обухватнији приступ књижевном тексту, нарочито за изучаваоца изван епохе којој текст припада, контекстуализација омогућава веома често разумевање алегоричних, сатиричних и пародичних асоцијација и веза, без којих би интерпретативни приступ био окрњен. То потврђују следећа два примера: 1. начин објављивања Змајевих Ђулића на страницама *Јавора* из 1862. године (позив на претплату, одн. очекивање финансијске помоћи од стране читалаца за објављивање књиге која ће се појавити две године касније) и 2. песма *Отаџбина* Ђуре Јакшића, објављена на пролошком месту првог броја истоименог часописа (1875), добила је шири друштвеноисторијски контекст.

Позиција уредника има велику улогу у креирању актуелних тема и оформљивање вредносне лествице¹⁰. Избор (и одобравање) текстова, њихово распоређивање и заступљеност појединих аутора (и жанрова), по запажању Драгане Вукићевић, „такође је начин сугерисања интерпретације текста” (издваја примере историјске тематике у *Црногорки* и националне у *Босанској вили*) (2010: 294). Фигура уредника посебно је значајна у „змајевском” моделу часописа, где је уредник (у случају *Јавора* и власник) – писац и главни сарадник, са великим бројем објављених текстова, неретко полемички интонираних (што је видљиво и у поменутом првом годишту *Јавора*). Како је периодика у епохи реализма била главни, често и једини простор за афирмацију, на уреднику је био захтеван и одговоран посао да међу великим бројем пристиглих текстова изабере оно што одговара концепцији листа, али и току којем се стреми. Позиција уредника уједно је била и позиција утицајног критичара и регулатора литерарних токова. Окупљање угледних сарадника био је један од главних начина за проширивање читалаца и претплатника у забавно-поучном моделу периодике. Већи број података о томе доноси преписка Јована Грчића са сарадницима (в. Грчић 1921).

Посебну пажњу у епохи реализма привлачи штампа усмерена на одређени тип читалаца, према класификацији Д. Иванића: „женска периодика” (*Домаћинца*, *Српкиња*, *Женски свет*, *Женски забавник*, *Посестрима*), „вјерска периодика” (*Хришћански весник*, *Глас православља*, *Глас истине*, *Истина*, *Црквени гласник*, *Дабро-босански источник*, *Жича*, *Српски Сион*), „периодика за дјецу и омладину” (*Радован*, *Голуб*, *Невен*, *Српче*, *Омладина*), „струковни” (*Цариник*, *Радничка мисао*, *Занатлијски савез*, *Типографски весник*, *Војни лист*, *Српска стража*) и „стручни (службени) часописи” (*Просветни гласник*, *Наставник*,

¹⁰ Познато је да неки од уредника добили су надимке по листовима које су уређивали: Ђорђе Поповић – Даничар, Јован Јовановић – Змај.

Просвјета). Међу књижевним гласилима који су били намењени ужим групама, у погледу стила, генерације, слоја читалаца, издваја се и „хумористично-сатирична периодика”, најчешће оријентисана политички и страначки (нпр. *Слободњак*, *Бомба*, *Стармали*, *Дар-мар*, *Брка*, *Врзино коло*, *Фењер*, *Зврка*). Публикације овог типа редовно су биле цензурисане (о чему сведоче белине на страницама), а често и забрањиване и уништаване. Позоришна штампа, на пример, почеће систематичније да се негује током 20. века, са стварањем професионалних позоришта – иако је било зачетака и раније (нпр. позоришни летописи у оквиру сталних рубрика). Анализа наведених часописа осликава дух тога доба, откривајући динамичан процес развоја сваке од поменутих тематских скупина. Читалачка публика имала је знатан удео у судбини часописа, будући да се периодика финансирала превасходно претплатом. Све периодичне публикације које су остајале без подршке читалаца – гасиле су се, и поред напора издавача. Поред случаја са листом *Јавор*, о томе сведочи, нпр. и приватна преписка П. М. Адамова о судбини *Бранковог кола* у критичној 1903. години (в. писмо Милану Шевићу; Адамов, 2005: 103).

Познавање књижевне штампе српског реализма несумњиво резултира сусретањем са ауторима који су у нашем времену – нечујни. Велики број имена, са страница периодике, није познат историји књижевности, нити се зна за обим њиховог опуса, те се неретко и прескачу у селективним библиографијама. Додатна отежавајућа околност огледа се у чињеници да је знатан број текстова потписан иницијалима, шифром или псеудонимом. Предан и исцрпан Иванићев рад и на том плану донео је значајна открића. Тако данас знамо које текстове можемо приписати Јовану Јовановићу Змају, будући да је познато како је своје текстове потписивао дужим низом псеудонима, иницијала и графичких ознака, међу којима су: Аливерић, Аргатовић Шалварић, Грба, Палчић, Мудрић, Дорћолац, Палилулац, Пештанац, Светомир Прњаворски, Један полу Сентомашанин (а цео Србијанац), Један механџија, Један Стражиловац, Бачванин, Слуга покорњејши, Аца Зуб (уместо речи: цртеж зуба), Ага Мемнон, Борјанин, Кумашин, М., З., З. Ј. Ј., А., К. Љ. М., +, +++, □, Δ, ≈, Ω, © и другим. Знатан део Змајевих текстова остао је изван његовог опуса, управо због начина (не) потписивања на странама периодике (махом оне коју је уређивао). Занимљиво је да су се под псеудонимом Трубадур потписивали и Змај и Драгутин Ј. Илић. Више псеудонима користили су Војислав Илић (Црни Домино, Ахасвер, Цефри, Један светац кога се ова ствар непосредно тиче, Један стари новинар, Саид Ол Омра) и Пера Тодоровић (Амурели, Алегрини, Бенвенуто, Бонтуело, Каиро, Кастилио, Лапорели, Меноти). Од интересантнијих псеудонима, који су могли остати неоткључани, могу се издвојити: Ахил (Јаша Томић), Тентетников (Јован Скерлић), Темелко (Ђура Јакшић), Дороженко (Драгутин Ј. Илић), Браничевац и Шегљивогац (Јован Драгашевић), Диоген (Милорад Митровић), Дагиљ (Лазар Комарчић), Бич (Коста Арсенијевић), Бркић (Лаза Костић), Ruck и Yoricck (Слободан Јовановић) и – Алкибијад Ђ. Нуша (Бранислав Нушић).

Обављање атрибуције је изазован посао, често неопходан за анализу грађе. Много имена са страница књижевне штампе из друге половине 19. века

данашњем читаоцу не значи ништа и сва је вероватноћа да ће тако и остати – нарочито она која су без презимена или само под иницијалима. Осим тога, историја књижевности увршта поједина имена, иако немају песнички лик (в. Иванић 2008: 149). Ипак, њихово оглашавање није без значаја. Добијају каткад књижевноисторијски значај у праћењу генезе облика и динамичности релација међу текстовима. Сагледавање генезе жанрова у оквиру часописног контекста, уз увид у унутрашње промене, показује њихову повезаност са спољашњим факторима.

Уз негодгонетнуте шифре и псеудониме, замрљане или окрњене странице, али и неразумљиве алузије на јавне догађаје и личности, остаје и преобиле материјала чије поновно читање отвара могућност за нове интерпретативне увиде и ново сагледавање прошлости, али и историје језика и културе, политике и друштва. Међу грађом чије изучавање би вероватно и данас трајало свакако је, на првом месту, она која је изгубљена у бомбардовању Народне библиотеке 1941. године. „Шта би данашњи проучаваоци српске књижевности, културе и историје дали да могу да завире у, судећи према посредним изворима, веома жустру полемику између Љубомира Недића и Лазе Костића објављену у напредњачком *Виделу* током 1893. године? Или, ко може да замисли како су изгледали први преводи Гогоља (не само на српски већ, уопште, на било који страни језик) објављени још за пишчева живота 1849. године у *Српским новинама*?”, пита се и констатује Тања Поповић (2010: 502).

Важан слој књижевне периодике јесте и – преводна литература. Списак дела и аутора, преведених и објављених на странама књижевне штампе у другој половини 19. века био би задивљујућ. Српски читаоци имали су пред собом текстове великог броја европских прозаиста: Н. В. Толстоја, Ф. М. Достојевског, В. Игоа, Н. В. Гогоља, И. Тургенјева, Ч. Дикенса, Г. Флобера, Е. Золе, О. де Балзака, М. Твена, А. Додеа, А. П. Чехова, Г. де Мопасана и других (мање познатих, нпр. М. Вовчока и Ј. Холачека). Иако је у првим бројевима оскудевала у преводима, *Отаџбина* је доцније била отворена за различите традиције европске књижевности, те је управо преводима познатих дела подстицала претплату. Све већи број публике заинтересоване за стицање нових знања и ширење видика ван националних граница доприносио је континуираном присуству преводне литературе у великом броју листова. Избор преводних текстова зависио је од поетичког или идеолошког усмерења гласила. Неретко, преводи су били коментарисани и о њима су вођене полемике (нпр. у *Отаџбини*, М. Јовановић Морски о преводу Толстојеве приповетке данас познате под насловом *Смрт Ивана Иљича*, која је објављена у *Новом београдском дневнику*, у преводу Окице Глушчевића као „Човечији живот”). Преводни текстови били су део и женске периодике. Деведесетих година у листу *Домаћица* доминирају преводи и прераде с француског и немачког језика. Објављивани су и чланци Легувеа, француског феминисте и драматичара, о положају жене у друштву. У познијем периоду на страницама овог листа нашли су се преводи и истакнутих прозаиста из француске и руске књижевности (А. Доде, Г. де Мопасан, А. П. Чехов). Текстове је преводио и Милован Глишић, који у овом листу објављује две своје приповетке: *Прва бразда* и *Тетка Деса* (1885).

Међу чиниоцима који су имали утицаја на судбину периодичних публикација у епохи реализма значајну улогу имале су штампарије (в. поменуто писмо П. М. Адамова М. Шевићу, у којем објашњава и однос са Српском манастирском штампаријом). У Новом Саду радило је неколико штампара-издавача: Арса Пајевић, Лука Јоцић, Милош Поповић. Штампарије су имали и градови Сомбор, Кикинда, Сремски Карловци, Панчево, Дубровник, Мостар, Сарајево, Цетиње и др. Своје штампарије имале су и политичке странке. У последњем броју *Јавора*, уредник Данило А. Живаљевић обавештава читаоце да је све рукописе предао новом издавачу Јови Карамати, који је штампарију имао у Земуну.

Интерпретативна димензија која није одвојена од околности и услова стварања, као ни првог таласа рецепције, отвара могућност вишесмерних увида. Узимајући за пример *Бранково коло*, сазнаје се да је Стеван Сремац (као аутор који је био посебно драг уреднику) премијерно објавио нека од својих дела управо у овом листу: приповетку *Кир Герас*, романе *Поп Ђура* и *поп Спира* и *Вукадин* (у наставцима: *Каријера практиканта Вукадина*). Први пут су, такође у *Бранковом колу*, штампана и друга, данас у литерарном погледу неизоставна дела, међу којима је роман *Бакоња фра Брне Симе Матавуља*. Штампана је и друга верзија *Коштане* Борисава Станковића, са пишчевим допунама (првобитно објављена у *СКГ-у*). Дуги низ година значајан део опуса појединих аутора остајао је на странама књижевне периодике: Ј. Ј. Змаја, Јакова Игњатовића, Милована Глишића, Лазе Лазаревића, Симе Матавуља, Војислава Илића и других. Једним делом, знања о књижевној штампи везана су управо за изучавања појединих личности и њиховог опуса.

Велика олакшавајућа околност која је на услузи данашњем изучаваоцу књижевне периодике српског реализма (и других, ранијих, епоха), за разлику од оног који се тим послом бавио пре неколико деценија, јесте – дигитализованост часописа. У томе, по резултатима рада за другу половину 19. века (и шире) предњаче Народна библиотека Србије, Матица српска и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”. Фондови дигиталне библиотеке у оквиру наведених институција обogaћене су публикацијама које комплетирају корпус књижевне штампе српског реализма. Могу се издвојити: 1. у оквиру Народне библиотеке – *Босанска вила*, *Млада Србадија*, *Србадија*, *Јавор*, *Матица*, *Српска стража*, *Пчелар*, *Невен*, *Српска Зора*, *Вила*, *Брка*, *Бранково коло*, *Комарац*, *Босанска вила*, *Домаћица* 2. у оквиру Матице српске – *ЛМС*, *Невен*, *Даница*, *Голуб*, *Гласник друштва српске словесности*, *Напредак*, *Застава*, *Босанска вила* и 3. у оквиру Универзитетске библиотеке – *Отаџбина*, *Стражилово*, *Школски лист*, *Просветни гласник*, *Дабро-босански источник*, *Глас народа*, *Стармали*.

Примерима из књижевне штампе овога периода, чијем навођењу и разматрању нема краја, намеће се, и потврђује, закључак да је хетерогено поље књижевне периодике неизоставан чинилац за разумевање сложених идејних и духовних таласа, поетичких струјања, као и раскида са конвенцијама претходних епоха, али и увек недовољно истражена ризница за жанровске, интерпретативне и контекстне увиде. Тако гледано, разумљиво је одавање признања истраживачима који су на том терену (често изван радних соба, и понекад, у

деценијским распонима) дали допринос и олакшали наредним генерацијама читалачки временплов. Враћајући се на почетак овога рада, на примеру књижевне периодике српског реализма, подвлачимо значај њеног незаобилажења у националним књижевним и културноисторијским проучавањима, те ни у универзитетској настави. Уважавајући је као огледало књижевног и културног живота, враћање у прошлост, контексту у којем је текст првобитно објављен, уз тумачење побочних и незваничних докумената, као и затурене и скривене грађе, заправо оживотворује, и можемо слободно рећи, у духу постструктуралистичког историзма – осавремењује истраживачки приступ.

Цитирана литература

- Адамов, П. М. (2005). *Приповетке, писма*, прир. Даница Вујков, Нови Сад: Футура публикације.
- Иванић, Д. (2008). *Књижевна периодика српског реализма*, Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност – Матица српска.
- Витошевић, Д. и Вуковић, Ђ. (1990). *Српски књижевни гласник 1901–1914*, Београд.
- Вукићевић, Д. (2010). *О сеизмографима стварности и подвижничком читању*, „Наслеђе”, бр. 16, 2010, стр. 289–297.
- Грчић, Ј. (1921). *Портрети с писама*, III, Загреб: Издање књижаре З. и В. Васића, стр. 51–54.
- Књижевна историја* – год. VI, бр. 12, 1973; год. XVI, бр. 62, 1983.
- Поповић, Т. (2009). *Узбудљива историја једног доба – о првој српској енциклопедији епохе реализма*, „Књижевна историја”, бр. 41, стр. 499–505.
- Скерлић, Ј. (1967). *Историја нове српске књижевности*, Београд: Просвета.

Периодика

Јавор, лист за забаву и науку (1862/63)

Бранково коло, лист за забаву, поуку и књижевност (1895–1914).

Остало – извори:

Периодика друге половине 19. века:

Дигитални фонд Народне библиотеке Србије,

Дигитални фонд Библиотеке Матице српске

Дигитални фонд Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”

Попис издања Института за књижевност и уметност у Београду, у оквиру пројекта за проучавање књижевне периодике

Marija I. Sloboda

THE EPOCH FROM AN ANGLE OF LITERARY PERIODICALS: SERBIAN REALISM

Summary: The paper researches the importance of literary periodicals for: 1. better understanding of cultural life's dynamics in a particular period, 2. monitoring the status (and the genesis) of genres, and 3. more comprehensive interpretive approach to literary works, using the examples from the epoch of Serbian realism. The paper offers an overview of important studies of the Serbian literary press of the realist era. Special emphasis is laid on the importance of the monograph *Literary Periodicals of Serbian Realism* by Dušan Ivanić, since it represents a systematic and comprehensive insight into all types of periodicals in the last three decades of the 19th century (preceded by the monograph *Entertainment and Education Periodicals of Serbian Realism: Javor and Stražilovo*, by the same author). The paper draws the attention to the first year of the newspaper *Javor* (1862/63) and *Brankovo kolo* (1895–1914), which remained outside the systematically researched corpus, since realist periodicals are most often placed in the period from 1874/75 to 1895.

Key words: literary periodicals, Serbian realism, history of literature

marija.sloboda@gmail.com

ЛИКОВИ УЧИТЕЉИЦА У ПРОЗИ СРПСКОГ РЕАЛИЗМА

Апстракт: У овом раду истражујемо начине на који су српски реалисти обликовали ликове учитељица. Српски реалисти су у својој прози тематизовали почетке професионалне еманципације жена, појаву првих интелектуалки и друштвени отпор према овој појави. Поред ставова феминистичке књижевне критике у раду се ослањамо и на резултате истраживања родних стереотипа у српској култури и књижевности, као и на истраживања српске породице и друштва XIX века. Корпус истраживања чине дела Јанка Веселиновића, Лазе Лазаревића, Светолика Ранковића и Драге Гавриловић. У првом делу рада дат је осврт на културолошке прилике и статус жене у српском друштву друге половине XIX века. У средишњем делу рада интерпретацијом одабраних дела наведених аутора анализирани су ликови учитељица. У завршном делу истичу се сличности и разлике у обликовању датих ликова, контекст друштвеног отпора и важност његовог литерарног обликовања и преношења.

Кључне речи: лик учитељице, патријархат, реализам, стереотипи, друштвени отпор

1. Увод

Разноврсна тематика српске књижевности епохе реализма подстицајна је за истраживање одређених друштвених феномена попут почетака професионалне еманципације жена и појаве првих српских интелектуалки, учитељица. Иако Србију до краја XIX века чини већинска сеоска популација, реалисти се нису искључиво задржавали на идентитетима сељака и сељанки. Запажено место припада појави коју су истраживачи српског друштва назвали „јачање индивидуализма на уштрб колективизма“ (Вулетић, 2002: 9). У својим делима преносили су многе детаље из друштвене стварности представљајући драматичне односе унутар самих породица, из варошких средина, концентришући се на проблеме младих људи који су тражили свој пут у животу (Томић, 2014: 55). У делима реалиста уметничко обликовање првих образованих жена, интелектуалки, државних службеница, учитељица, прати слика лошег материјалног положаја и отпора друштвене средине.

У овом раду истражујемо тематизацију положаја и ликове учитељица у српској прози епохе реализма. Корпус истраживања чине приповетке Јанка Ве-

селиновића *Бела врана* и *Мушкобања*, приповетке Драге Гавриловић *Ради ње* и *Три Божића*, приповетка Лазе Лазаревића *Школска икона* и роман Светолика Ранковића *Сеоска учитељица*. Животе ових младих ентузијастичних јунакиња прате усамљеност, несхваћеност и трагика једног времена проистекле из одсуства свести патријархалног човека о неопходности свеукупног образовања и предрасуда о запосленим женама.

2. Патријархално друштво и нови културно-политички идентитет образованих жена

Истражујући српску интелигенцију и развој интелектуалних токова српског друштва XIX века, Милош Немањић наводи да српски културни образац проистекао из патријархалне културе није афирмисао друштвену промоцију женске деце путем редовног школовања (Немањић, 2008: 220). Средњу школу девојке су почеле похађати 1864. године оснивањем Више женске школе у Београду која је била образовна и васпитна институција. У њој се инсистирало на општем образовању и припреми учитељица за рад у женским основним школама. Наставнице ове школе биле су једне од првих високообразованих жена у Србији. Високо образовање жена није подразумевало и једнако право на запослење, поготово у државним службама у којима је посао био намењен првенствено мушком полу. Ипак, упркос многим препрекама девојке су тежиле образовању (Matijević, 2011: 535–538). Учитељице у Србији, као прве младе жене које су стекле право на рад у државној служби, имале су знатна ограничења у односу на учитеље:

„нису могле да постану указни државни чиновници, што им је ускраћивало сталност запослења и право на пензију, а морале су да поштују државни распоред о месту службовања. Оне остају ускраћене и за примања која су мања него код мушкараца истог звања. Ограничене су, још теже, и обавезом удаје за учитеље јер су при избору другог брачног партнера остајале без посла“ (Trgovčević, 1998: 259).

Појава првих учитељица, државних службеница значила је и рађање једног новог културно-политичког идентитета интелектуалки које су се својом појавом и понашањем разликовале од других жена. Ове прве државне службенице оличавале су независан живот, који је често био самачки, јер га је пратио отпор према патријархалној концепцији удаје као присиле, а не слободног избора жене. Бити учитељица значило је имати и бранити један сасвим посебан идентитет (Тomić, 2014: 147).

Милош Немањић наводи податке о мрежи школа 1869/70. године. Од 342 основне школе женских школа је било 39 у којима су радиле 63 учитељице. Крајем века, школске 1899/1900. године радила је 1101 основна школа. Од овог броја, 165 биле су женске основне школе са 296 учитељица. Наведени подаци говоре о дискриминацији женске деце по питању школовања (Немањић, 2008: 220).

Традиционална и патријархална друштва настоје да жена остаје у оквирима приватне сфере везана за кућу и децу, да служи мужу и породици, да се жртвује. У идеологији патријархалне културе основни женски задатак је да буде добра мајка и домаћица, наводи се у истраживањима стереотипа о жени у српској култури (Требјеџанин, 2002: 93–103). У књижевности се од давнина уобличавају стереотипи о женама као пасивним и метафизички празним бићима чија је „чистота“ синоним за непостојање личности. Концепција жена као бића које немају причу о себи подразумева да су ове жене мртве, односно немогуће као истинска бића. Њихов идеал „контемплативне чистоте“ управо је парадокс гробног раја или обесмишљеног непостојећег живота. Тематско-мотивски комплекси којим се описује репресија патријархалне идеологије према женама али и мушкарцима веома су заступљени у прози српских реалиста (Томић, 2014: 73).

Начини обликовања женских ликова и подударање реалистичке поетике са патријархалном идеологијом огледа се у њеним бројним карактеристикама. Јунак ове прозе мора бити интегрисан, те се индивидуално преводи у колективно. Креће се кроз просторе у којима се социјално испољава (јавна места дућани, крчме, прела, цркве, школе). Стварају се колективне маске, које могу бити етничке или произведене активацијом културних стереотипа заснованих на полу јунака. Маска колективног јунака открива његову социоцентричност и прикрива свет интимног и подсвесног. Наративизује се само оно што је манифестно, санкционисано културним кодексом (Вукићевић, 2011: 16–21).

У варошима и селима Србије XIX века учитељи су чинили посебан чиновнички слој. Иако су припадали интелектуалној елити, њихова професија није била материјално изједначена са осталим чиновничким пословима. Плате су биле ниже, па је друштвени положај учитеља био лошији од осталих службеника. Од учитеља се захтевало да својим понашањем и владањем дају пример средини у којој су живели. Средина је пратила њихов рад и приватни живот, те је свако одступање од устаљених норми изазивало реакције које често нису биле пријатне (Вулегић, Мијаиловић, 2013: 135–136). Интелектуалац последњих деценија XIX века морао се сукобити са паланачким духом, а потом и са самим собом разапет дилемом: интегрисати се са средином или остати истрајан на путу индивидуализације, што је видљиво у делима српских реалиста (Лазаревић, Веселиновић).

Проблем трагичне усамљености и несхваћености интелектуалаца произилази из тога што нова интелигенција не може бити социјална група, припадност њој се не може дефинисати посебним друштвеним правцем и посебним моралним осећањем. Она се састоји само од одабраних личности виших квалитета. Припадници интелигенције могу бити људи високих интелектуалних, моралних, естетских квалитета који имају знања, енергију за стваралаштво, таленат, генијалност и слично, али јој не могу припадати класе или извесне социјалне групе (Берђајев, 2016: 74).

Учитељски живот обрађиван је у српској књижевности у приповеткама Јанка Веселиновића и у роману *Борци*. Стеван Сремац је у роману *Лимуна-*

ција на селу такође обрађивао ликове учитеља. Веселиновић глорификује рад учитеља у политичком животу србијанског села, док Сремац од учитеља прави карикатуру и непријатеља народа (Јеврић, 2017: 128). У обликовању ликова учитељица уочавају се разлике у делима чији су аутори мушкарци и делима аутора жена. Писци су профилисањем учитељица указивали на велики отпор традиционалних патријархалних струја према образовању женске деце и запошљавању жена. У њиховој прози учитељице су најчешће интелектуално слабе и морално посрнуле жене. Жене писци су ликове учитељица представљале као интелектуално и морално супериорне, пожељне и позитивне културне моделе (Томić, 2014: 50).

3. У оквирима идеала патријархалне заједнице – Лаза Лазаревић *Школска икона*

Учитељску тему започео је Лаза Лазаревић у *Школској икони* (1880) у којој индиректно представља лик учитељице, свештеникове кћери Маре, која постаје жртва сукоба патријархалних и напредних схватања свога времена. Сукоб почиње доласком новог учитеља у село који је оличење отпора према патријархалном друштву и традиционалним схватањима. Насупрот учитељу је сеоски свештеник, носилац патријархалних схватања, Марин отац. Последице њиховог сукоба сносиће учитељица. Мара је рођена и одгајана у изузетно здравом и на здравим вредносним основама утемељеној средини. Школовање у градској средини мењало је младу девојку, те се духовно постепено удаљавала из своје средине. Вративши се по завршетку школовања у село, среће се са новим учитељем, одбојним, уображеним, незадовољним местом службовања, у селу неприхваћеним човеком. Сељани су желели Мару за учитељицу и њоме су се поносили. Међутим, она се била видно променила. У њеном понашању није било задовољства, среће, испуњености. Била је често замишљена, одсутна мислима и тужна. Мара и учитељ били су у љубавној вези која у приповеци није детаљније развијена. Аутор је инсистирао на опису пожара у школи, на учитељевом и Марином бекству, потери и Марином повратку. У бекству Марином са учитељем огледа се прикривени сукоб јунакиње са средином. У приповеци није развијена лична драма јунакиње која се у једином описаном разговору са учитељем назначавала. Повод и последице драмског збивања прикривају унутрашњи свет јунака, чиме аутор сугерише да јединка може бити жртва у различитим околностима. У финалном делу учитељица Мара враћа се својој средини, учитељском позиву, вредностима које је у својој средини усвојила и прихвата живот каквим ју је отац учио. Аутор се у овој приповеци опредељује за „ми“ приповедача, који се оглашава на почетку: „Наше село имало је цркву, а црква је имала попа (...) Имали смо и школу, али је она била потчињена значаја, као што је ћата у судници“ и присутан је током целе приповетке. Хомодијегетички „ми“ приповедач и ликови деле исти животни простор и просторно-вре-

менску оријентацију. Начином говора и схватањима приповедач је поистовећен са сељанима, те се стиче утисак да је прича власништво колектива.

Увидом у сложене наративне поступке *Школска икона* упућује на модерну прозу. Она поентира ефектну реинтерпретацију параболе о блудном сину. Свештеникова кћер неочекивано бежи са обезбоженим учитељем, али се враћа у последњем тренутку да од оца, испушитеља, измоли опроштај и благослов. Пожар у школи и Марино бекство су у симболичкој вези. У новој школи нема хришћанске љубави ни духовности. Овим се сугерише да отац није могао да поднесе издајнички гест кћери нити мисао о коначном растанку који подразумева удају за безбожника и идеја да просвећења нема без просветљења, а истинске духовности без апостолске оданости позиву и традиционалне везе цркве и школе (Радловић, 2014: 127–128).

У епилогу приповетке открива се идеолошка основа која афирмише појединца који након посрнућа (покушаја да живи и делује индивидуално) проналази свој пут, те схвата величину моралне и духовне одговорности. Мара не страда од мештана који заправо њу желе, за разлику од сељана у приповеци *Бела врана*, већ од туђина који је дошао са стране и донео нешто ново што нагриза њихов утемељени свет на јасно прецизираним вредносним основама. Одступање јединке од њих води у пропаст. Прихватање идеала патријархалне заједнице обезбеђује сигурност и срећу. Аутор финалним делом приповетке сугерише да је опстанак ове учитељице могућ искључиво интеграцијом у колектив.

4. Непомирљиви светови – Јанко Веселиновић *Бела врана*

Тежину позива, суровост живота и трагедију невино страдале сеоске учитељице описао је Јанко Веселиновић у приповеци *Бела врана* (1890), чија се проза повезује у књижевној критици често са појмом идиле. Међутим, у овој „прилично ангажованој причи о неповерењу сеоске средине према младој, честитој, али и несналажљивој учитељици Боси“ (Поповић, 2013: 125), Веселиновић је прилично искорачио из идиличног оквира. Определивши се за хетеродијегетичко приповедање развија се прича о трагичном положају младе учитељице, која постаје жртва сеоског менталитета и интрига. Иако је завршетак прихватљив (јунакиња чека премештај) читаоцима је уверљиво пренета мучна атмосфера и изазвано тешко осећање (Чолак, 2013: 34). Аутор представља женске карактере и карактер патријархалне заједнице, дајући читаву палету јунака који су жртве породица или друштвени страдалници због суровости једне културе (Чолак, 2013: 42). Осим тога у приповеци је упадљива ауторова умешност у обликовању успешних портрета (учитељица, кмет, Мара). Приповетка је кратка, али веома садржајна са развијеним хуморно обојеним дијалогом и богатим колоквијалним говором. Интерпункцијским знацима наглашава се интонација, сугеришу расположења и осећања. Сажете пејзажне слике су у уметничкој функцији дочаравања амбијента, атмосфере неког осећања или су

носиоци поруке (Дејановић, 2006: 161). У уводном делу представљена је слика доласка учитељице Босе у село. Осамнаестогодишња учитељица стиже и обилази школу. Сељани су прилично изненађени. Хронотоп пута (карактеристичан за многе приповетке Јанка Веселиновића), у приповеци *Бела врана* се брзо замењује хронотопом механе где отпочиње прича о новој учитељици. Сељани су незадовољни јер су очекивали учитеља а не учитељицу. Простор са којим се јунакиња сусреће на почетку приповетке подсећа на простор судинице, а сељани на судије. Ток приче се даље преноси на простор школске зграде (Ђукић, 2015: 228). На самом почетку издвајају се контрастно постављена два погледа на свет (што је видљиво и у *Школској икони* кроз ликове свештеника и учитеља) који прожимају приповетку до краја. Сељани су разочарани и љути што им власти шаљу „жену за учитеља“. Почетне идиличне снове учитељице Босе нагриза први сусрет са сељанима. Она веома брзо схвата да је свет са којим се управо сусрела и чији би требало да постане део један сасвим далеки свет. Учитељица се предано посвећује раду настојећи да се максимално дистанцира. У средини, у којој нема ниједног саговорника, млада жена је потпуно усамљена и окренута себи (Певуља, 2006: 96). Учитељица на место помоћне раднице поставља Мару „варошанку“, жену од четрдесетак година, удовицу, нападну, причљиву, на лошем гласу, која ће одиграти важну улогу у несрећи младе учитељице.

У другом делу приповетке учитељица Боса сањари о будућем раду са ученицима, нада се успеху, поштовању ученика, родитеља и мештана: „плам одушевљења горео је на лепим образима и у црним очима њеним“ (Веселиновић, (б. г.) II: 78). На почетку било је све као у сновима. Задовољни родитељи и мештани све најлепше су мислили о њој, број ученика се повећавао, испит за први течај завршен је успешно, дошао је мањи распуст.

До преокрета долази у следећем делу приликом веома непријатног сусрета са сеоским кметом Радојем који је, у тренутку када је била сама у школи, покушао да јој се удвара и набацује, чак и физички насрнуо на њу. Током физичког обрачуна, учитељица је кмета одгурнула од себе и он се нашао на њеном кревету. Управо у том тренутку ушла је Мара, видела кмета Радоја на Босином кревету и Босу „зајапурену“. Од тада Мара се, ослањајући се на учитељичину „тајну“, поставља наредбодавном, што учитељица није допустила и отпустила је. Након тога Мара селом шири приче о Босиљкином неморалу а мештани избегавају и учитељицу и школу. У селу се информације о нечијем неморалу радо прихватају, без обзира на поузданост особе која их шаље. Иако нико Мару није уважавао, сељани су прихватили Марину причу и тиме потврдили свој на почетку изнети став о учитељици. Учитељица, без икакве своје кривице, доживљава велику неправду. Прозвали су је „белом враном“ (Певуља, 2006: 97). Због свега тога учитељица се затвара, никуда не иде. Наратор предочава унутрашњи свет неправедно оклеветане учитељице која, чекајући премештај, размишља о „земаљској правди“.

Застрашујуће је то што сви сељани знају да је у основи приче о неморалу учитељице осветољубивост помоћне раднице, али ипак радо причају и преносе приче чија истинитост није поуздана. Упркос ставовима средине, учитељица

Боса је потпуно стабилна девојка. Обликовање њеног лика наратор употпуњава наговештајима, буђењем чулности које она доживљава као нешто чудно, необјашњиво а лепо: „Некако чудно одјекнуше звуци двојница у Босиној души“ или „Чудан осећај!... Срце јој нагло лупаше... Па да јој је да полети у онај зрак, па да се вине чак горе!“ (Веселиновић, (б. г.) II: 77). Ови приповедни делови најближи су персоналној приповедачкој ситуацији. Однос хетеродијегетичког приповедача *Беле вроне* према приказаним догађајима „имлицитно се очитује кроз привилеговање главне јунакиње: она је једини актер приповетке који је приказан кроз унутрашњу фокализацију“ (Певуља, 2006: 97). Босилка своје немире потискује. Задржава достојанство све време. Одабрани израз „бела врана“ за наслов приповетке је метафора која се у народу користи за означавање особе која се издваја од других. Аутор је тиме означио „најбитније обележје малограђанског менталитета: он је владавина медиокритета у свему што се издигне изнад њих они подрезују крила“ (Дејановић, 2006: 161).

5. Заборављене – Јанко Веселиновић *Мушкобања*

Јанко Веселиновић проблем неповољног положаја сеоских учитељица употпуњава у приповеци *Мушкобања* (1895). Јунак оквирног дела приповетке је сами аутор (Веселиновић) у једној расправи коју воде посетиоци кафане. Тема расправе су учитељице и Веселиновићева приповетка *Бела врана*. Један од присутних, острашћени нападач учитељица обраћа се аутору: „Шта си хтео са оном причом? (...) хтео си бранити учитељице. (...) Рђаво сам се изразио. Хтео си их направити анђелима! Учитељице и анђели!...“ Аутор покушава да појасни присутнима инспирацију и идеју коју је покушао да приповетком изнесе: „Покушао сам да насликам положај једне јавне раднице у нашем друштву, и то сам учио. Узео сам једну најобичнију учитељицу и провео сам је кроз све фазе кроз које мора проћи као учитељица сеоска. (...) хтедох пружити прилике онима, који воде рачуна о просвети, да промисле мало о оним јадним створовима и да нађу начина како да се то поправи“ (Веселиновић, (б. г.) IV: 225).

Да је живот србијанских сеоских учитељица јадан потврдиће један од присутних који сматра да је *Бела врана* приповетка која заиста реално приказује тегобе сеоских учитељица. Присутни добро познаје њихов живот јер је некада био ревизор. Некадашњи ревизор преузима улогу наратора причом из свог професионалног искуства. Прича се односи на једну необичну ситуацију која се десила током његовог контролисања рада сеоских школа. Када је посетио село К. у учитељском тренутно празном дому, очекујући учитеља, мушкарца, посматрао је ентеријер и приметио пушку и дуванску кутију. Изненадило га је када се на вратима појавила учитељица: „одевена врло скромно. Лице јој беше више мушко; очи севаху испод оних дугих трепавица као две жишке. На њој ништа особито, ама ми је сама необична. Први утисак беше неколико чудноват, нешто средње између одвратности и допадања“ (Веселиновић, (б. г.) IV: 228). Након испита који је прошао сјајно, учитељица је добила оцену у

била похваљена. Из разговора сазнао је да није била удата. Ревизора је изненадила дуванкеса и учитељичина навика да пуши. Сама му се исповедала „сама сам, овде као хрчак. Немам књига, нема се шта, вала, ни радити!... да ми није ове пушке и овога дувана – полудела бих!...!“ (Веселиновић, (б. г.) IV: 230). Ревизора је тек изненадио њен хоби да пуца из пушке: „пуцам, храбрим се!... у нишан гађам, не може бити боље!... Ево видите! И пуцала је у неко дрво где иначе пуца“ (Веселиновић, (б. г.) IV: 230). На ревизорово питање зашто не тражи премештај одговорила је да је тражила, да није добила и да више неће ни тражити јер „прво нећу добити; а друго, ја сам овде навикла на људе, а и они на ме. Ова ме пушка брани од нападача; преко дана се разговарам с ђацима, а увече запалим цигару, те пушим док не заспим!...“ (Веселиновић, (б. г.) IV: 230). У завршном коментару наратора (ревизора) уобличава се трагична слика оних које, без обзира на савесно обављање посла, чији је крајњи исход друштвени прогрес, друштво, надлежни, власти заборављају: „немојте никад осуђивати пре него што саслушате, јер је грехота нападати онога ко се не може бранити! Можда би и могле, али не смеју, јер ако би се и браниле, ми би их тек онда напали!“ (Веселиновић, (б. г.) IV: 230).

6. Неостварени снови и педагошки порази – Светолик Ранковић *Сеоска учитељица*

Тежак, мучан и трагични живот и рад учитеља у Србији крајем XIX века централна је тема романа *Сеоска учитељица* (1898). Милорад Јеврић, сагласно са изворима које наводи и Станиша Величковић (Величковић, 2001) истиче да је роман настао на основу истинитих догађаја и познатих личности из ауторовог окружења из стварног живота. Светолик Ранковић је својевремено радио као школски ревизор и надгледао рад појединих школа у околини Аранђеловца. У селу Пржутовац нашао је основу радње будућег романа и основне актере стварних збивања које је касније трансформисао у посебне ликове и измењене ситуације свога романа. Писац је у роману променио презимена јунака. Сиже истините приче пренео је у роман изменивши токове радње и коначне исходе. Љубица у животу доживљава премештај, док се у роману њена судбина завршава самоубиством (Јеврић, 2017: 128). Сам наслов романа *Сеоска учитељица* повезује простор и професију младе жене. Као и у Веселиновићевим приповеткама у уводном делу романа аутор проблематизује одсуство подршке друштва према новом интелектуалном идентитету учитељице. Згуснута радња романа сведена је на временски оквир од две године, што роману даје одлике модерне прозе. Главна јунакиња, учитељица Љубица долази у село оснажена сновима о лепом учитељском позиву и бољем животу. У даљем току премешта се тежиште са манипулативних стратегија представника власти на учитељичину неморалност. За кратко време она ће бити изложена разним непријатностима и притисцима, средине и своје породице, ученама моћника, те ће се разочарана, неоства-

рених снова, праћена осећајем промашености упустити у ниске прељубе. Наратор степенује њен губитак људског и женског достојанства до трагичног чина самоубиства (Пантовић, 2017: 263). Роман *Сеоска учитељица* има све елементе драме. Описујући очекивања младе девојке Љубице од позива учитељице, судар са околином и разапетост између три мушкарца, међу којима јој најслабији и најружнији Гојко, постаје муж, а веза и брак са практичним и трезвеним Влајком јој не доноси смирење и катарзу, већ је води у катастрофу и смрт, Ранковић пише роман са свим елементима драме (Вучковић, 2014: 52). Фабуларни ток остварује се укључивањем јунакиње у неочекиване друштвено неприхватљиве околности која је уједно и лабилна личност. Са променом става она улази у нове контакте и животне мене све на ограниченом животном простору. Јунакиња амбивалентног карактера, суочена са „злodusима и прикривеним криминалцима (Пера писар), аморалним егоистима, нетолерантном средином“ (Иванић, 2007: 207) не остварује своје снове и страда. У роману се уочава и топос боваризма: жудња за другачијом стварношћу, мотив брачног троугла, прељубе и самоубиства. Аутор одступа од стереотипног приказивања жене и рестриктивне поетике реализма када су интимни свет јунака и домен еротског у питању, те инсистира на приказу интимног живота учитељице и њене везе са мушкарцима. Љубица је имала за две школске године три везе са мушкарцима и две удаје. Нарацију потискују унутрашњи монолози, детаљни описи психичких стања и отворених сукоба. Уочава се да не само Љубица, већ сви актери имају изражену жеђ за животом коју углавном не задовољавају и остају ускраћени у њеном постизању (Јеврић, 2017: 130). Стварна слика света гради се као антитеза према жељеном и претпостављеном (Деретић, 2011: 877). Љубица гаји илузије да ће у заосталом селу остварити своје младалачке идеале. Међутим, већ при првом сусрету са селом она наилази на отпор и неприхватање средине. Окружена је непријатељством и суочена са све агресивнијим ниподаштавањем. Средина угрожава њене школске представе о просветарској мисији, сиромашна породица је угрожава материјално јер од ње очекује финансијску помоћ, угрожена је и њена елементарна сигурност јер су на њу устремљени похотљиви захтеви и вулгарне претње развратног полицајца (Јеремић, 1987: 256). Она се гнуша свега што јој је у окружењу, али пристаје на све оно што у суштини не жели, те сви њени поступци воде ка трагичном крају. Животна очекивања ове јунакиње су сасвим скромна. Одлазећи из сиромашне породице у своје прво учитељско службовање, девојка од свега шеснаест година жуди за неким професионалним успехом и релативно срећном удајом. Међутим, веома брзо схвата да је живот учитеља на селу осуђен на самоћу и неразумевање. Приликом првог сусрета са родитељима схвата колико су њене професионалне жеље далеко од реалности: „Па овде готово сви доводе децу под морање. Је ли то та српска жудња за просветом, за „другим очима“, о чему се тако лепо говори у народним пословицама?“ (Ранковић, 1953: 20). Слична запажања о монотонији живота сеоског учитеља има и учитељ Гојко: „Иста запрега, исти посао, па исти и људи и овде смањују додатке чим опазе да је човек мекши“ (Ранковић, 1953: 14). Љубица за свега годину дана службовања схвата бесмисленост маштања о неком лепом, бајковитом животу:

„О, како је досадно! Све ће се понављати једно те исто. И овај несносни Гојко, са својим оригиналним особинама, и његови кад страшљиви, кад намрштени погледи, и ова најпре заплашена, па потом ослобођена и раскалашна сеоска деца... и кметови са вечним немањем новаца, и депозитор крајем сваког месеца... И све, исто, једнострано, досадно...! (Ранковић, 1953: 154).

У роману аутор је поставио у средиште посматрања човека из нижих друштвених слојева, навикнутог на оскудицу и подложног притисцима и застрашивању носилаца власти, који је у константној борби за пуко преживљавање али је уједно и носилац идеалистичких представа о животу. Љубица је тип активне и одлучне особе, ентузијастичне и с идеалима о просветитељској мисији учитељског позива којем жели да се до краја посвети. Међутим, она је исто тако детерминисана свирепом, подмитљивом и злобном сеоском средином, као и сопственим карактерним цртама хладноће и грубости према деци, те егоизмом и сујетношћу (Пантовић, 2017: 267). О просветитељској мисији у раду са сеоском децом она тек ако неразговорно сањари. Наспрам њених жеља и девојачких снова стоји учитељ Гојко, који је ружан и Љубици одвратан, али добар по души и успешан наставник који уме са децом. Жеље јој спутавају и неке њене наслеђене особине. Она брзо плане, нема стрпљења са ученицима, те се и њен просветитељски идеал претвара у своју супротност (Јеврић, 2017: 129). У послу она је свесна својих мана. Када буде опазила да „деца почињу бивати све више утегнута и повучена, да нестаје са њиховог лица оне обичне дечје живости и они почињу више личити на војнике у фронту“ (Ранковић, 1953: 39), Љубица зна да је узрок томе она сама.

Сваки покушај Љубичин да дође до неког циља, да постигне нешто што је желела, још више и дубље је гура у пропаст. Иако у обављању васпитне дужности настоји да буде добра и блага према деци јер зна да је неопходно да стекне њихову љубав и поверење, о чему је научила у школи, сву научену педагогију разоружава њен карактер. Чак приликом првог покушаја да успостави контакт с ученицима испољава се њена урођена грубост, саможивост и хладноћа. Она је свесна те мане, али нема снаге да се против ње бори (Деретић, 2011: 877). Педагошке поразе прате љубавни падови. Нашавши се у мрежи неостварених амбиција, незадовољених страсти и противречних сила, она пада у наручје полицијског писара Пере који је веома вешто држи оковану обећањима, поклонима и претњама отпуштањем. Пера писар не припада типичном чиновнику српске реалистичке прозе. У његовом карактеру не препознају се користољубље нити подмитљивост, већ потреба да се задовоље нагони и воља за моћ. Према учитељима понаша се силецијски јер они зависе од њега, самовољно им закида од плате, премешта их како му је воља, а беспомоћне попут Гојка туче (Деретић, 2011: 876). Када Љубичина неприлична веза буде откривена и она осрамоћена, преостаје јој само да се уда за учитеља Гојка, који је искрено воли, али према коме она осећа само одвратност. Незадовољна овим браком, упушта се у нову везу, сада са учитељем Влајком, који је леп и за којег сматра да може испунити њене интимне жеље. Гојко ће се разболети и умрети, што ће Љубица доживети

као ослобођење. Следећом удајом за Влајка нимало се неће усрећити. Брак са Влајком је изврнута слика претходног, али су улоге промењене. У првом браку Гојко је био жртва, у другом је Љубица. Исход несреће Љубице и Гојка је исти.

Противречна у својим осећањима, размишљањима, поступцима, попустљива, (посуштаје због породичне беде спремна да се пода уцењивачу због пара и ублажи сиротињу), тоне у све теже околности које у њој изазивају осећање угрожености и патње, потпуне промашености и најпоследње на очајнички чин. Имајући у виду „расцепљеност“, недовршеност, неприпадност средини, егзистенцијални немир, зли удес коме је изложена жена у патријархалном поретку традиционалне културе, те наглашени индивидуализам, социјално и родно непривратљив начин живота који је води у изопштење из заједнице, јунакиња Љубица се може посматрати као сувишна жена, која би била трансценденција и варијанта сувишног човека (Пантовић, 2017: 255). Аутор је у судбини ове младе учитељице потражио тему општијег карактера, одређеније речено, да открије знаке трагике људског постојања распетог између интимних тежњи и датих околности (Јеремић, 1987: 255).

7. Прогресивна концепција ликова – Драга Гавриловић

Неповољни положај учитељица, искушења, дилеме, неправде, сукоби сневаног и реалног живота учитељица тема су прозе Драге Гавриловић, с тим што је концепција ликова учитељица прогресивнија. Наилази се на низ ликова еманципованих учитељица (Даринка из *Девојачког романа* нпр. или госпођица Иванка из приповетке *Ради ње*). За ове јунакиње карактеристично је да су политизоване феминистичким порукама. Ауторка поруке упућује женској публици напомињући да су приче написане „ради ње“, ради жене која треба да „изопштри своје око“ (Томић, 2014: 149). Као и у прози Јанка Веселиновића и Светлика Ранковића учитељице, принуђене на самачки живот, суочене са самоћом и досадом, наилазе на проблем неповерења средине и сексуалног узнемиравања.

У приповеци *Ради ње* (1896) ауторка описује једну од немиких ситуација са којима су се младе учитељице често суочавале. У традиционалним патријархалним срединама жене опредељене за скромну економску слободу, право на самостални живот, одлучивање, слободну мисао, образовање као приоритет, мушкарци су посматрали као предмет појуде. Такав став имали су сељаци, површно писмени мушкарци (кмет Радоје у *Белој врани*), али и чиновници, школски управитељи, надзорници и други.

Окружење учитељица у прози наведених аутора је исто, систем вредности такође, с тим што су девојке у прози Драге Гавриловић опрезније, чини се стабилније. Снови о великим љубавима нису мимоишли ове девојке и најчешће су остајали само снови. Оне нису породичне, удате, жене. Нису мајке. Заштитнички настројене према млађим колегицама, преносе својим следбеницама савете и истину о тежини професионалног развоја учитељица, који је пун опасности, ли-

шен љубави, осуђен на самоћу и страх од изошштења из заједнице. За опстанак у таквом свету треба имати „оштро око“ говори јунакиња, старија учитељица госпођица Иванка у приповеци *Ради ње*. Госпођица Иванка сматра да је незнање највећа несрећа сваке жене. Зато што је сама, „свака учитељица је осуђена мање или више да чезне за пријатељством оних од утицаја и на власти“ (Гавриловић, 1990: 84), што они најчешће злоупотребљавају. Поред тога „учитељица је врло често изложена непријатељству и насртајима завидљиваца или оних којима је школа или учитељство тек неизбежно зло“. Зато она мора да изоштри своје око и врши дужност за коју се определила, јер човек „има светију задаћу него да се само физички снажи и размножава“ (Гавриловић, 1990: 83–84). Учитељица, осуђена на самачки живот, не може ништа против једне од највећих друштвених мана а то је што се у народу највише цени богатство, па тек онда образовање.

Усамљеност учитељица, неповерење и суровост средине која на лествици друштвених приоритета потребу за образовањем и просвећивањем ставља далеко испод материјалних добара теме су приповетке *Три Божића* (1898). Ово је прича о томе како лакомост на материјална добра не мимоилази ни сеоског учитеља, те се не опредељује за љубав и брак са учитељицом коју воли, већ за богатство и брак са паоркињом. Упркос видљивој љубави учитеља и учитељице, председник црквене школске општине зна како ће младој учитељици „скувати попару“ и оженити њеног вереника богатом сељанком. „Сирома је момак. А лако ти је са сиромашним „фушером“ (Гавриловић, 1990: 93). Осим туге због опредељења верениковог да се ожени богатом, учитељица мора да трпи и поруге необразованог и злобног света. Иако никада никога није увредила она зна да „необразован човек ужива кад може да понизи бољега од себе.“ У суочавању са искушењима свога времена, несхваћене и саме јунакиње прозе Драге Гавриловић ипак излазе достојанствено, свесне важности своје просветитељске мисије и потребе за сопственим идентитетом од којих не одустају.

Закључак

У наведеним делима аутори су уметничком сликом живота српских учитељица сагледали културну климу свога времена из перспективе односа становништва према првим образованим људима. Да су се младалачки снови, идеали, почетнички ентузијазам ових девојака сударали са неповерљивом патријархалном средином, небригом власти, лошим условима живота и рада, самоћом и досадом, насртљивим мушкарцима видљиво је у прози свих наведених аутора. Најбезболнији опстанак учитељице могућ је у Лазаревићевој причи искључиво интеграцијом у колектив. Драга Гавриловић и Јанко Веселиновић у сликама мучног живота инсистирају на прогресивној концепцији ликова учитељица док Светолик Ранковић даје ретроградну. Криза личног идентитета уочљива је код свих јунакиња, а незадовољство које, било да је видљиво или потиснуто, произилази из нежељеног статуса јунакиња у колективу којем припадају рођењем.

Иако феномен кризе личног идентитета припада сфери приватног, реалисти су у својим делима са учитељском тематиком указали на најчешће узроке страдања многих мушких и женских ликова, посебно када су у питању ликови првих интелектуалаца. Потреба реалиста да буду хроничари историјског и културног развоја једног друштва и различити углови гледања на уочене проблеме дали су и мрачне слике професионалног и личног живота првих образованих жена, учитељица. Њихова појава у приповеткама и романима одсликавала је велики отпор традиционалних патријархалних струја према образовању и запошљавању женске деце. Учитељице су биле представнице новог друштвеног, културно-политичког идентитета интелектуалки, које су се и појавом и понашањем разликовале од других жена. Биле су оличење независног живота, праћеног отпором патријархалне концепције друштва. Бити учитељица значило је имати, бранити и борити се за сасвим нови културни идентитет образованих жена.

Извори

- Веселиновић, Ј. (б. г.). *Целокупна дела*. Књига II, IV. Београд: Народна просвета.
- Гавриловић, Д. (1990). *Сабрана дела. Приповетке, Девојачки роман, Преводи*. Друга књига. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде.
- Лазаревић, Л. (1956). *Сабрана дела I*. Београд: Просвета.
- Ранковић, С. (1953). *Сеоска учитељица*. Загреб: Српско културно-просвјетно друштво „Просвјета“.

Литература

- Берђајев, Н. (2016). *Духовна криза интелигенције*. Београд: Логос.
- Вукићевић, Д. (2011). *Анархија текста: огледи о српској књижевности 19. века*. Београд: Службени гласник.
- Вулетић, А. (2002). *Породица у Србији средином 19. века*. Београд: Историјски институт.
- Вулетић, А., Мијаиловић, Ј. (2013). *Између посела и балова: живот у Србији у 19. веку*. Београд: Завод за уџбенике.
- Вучковић, Р. (2014). *Модерна српска проза: крај XIX и почетак XX века*. Београд: Службени гласник.
- Дејановић, С. (2006). Допринос Јанка Веселиновића српској психолошкој приповеци. *Књижевна историја*. год. 38. бр. 128/129, 155–170.
- Деретић, Ј. (2011). *Историја српске књижевности*. Београд: SEZAM BOOK.
- Ђукић, М. (2015). Књижевно дело Јанка Веселиновића. У М. Ђукић (прир). *Лаза Лазаревић / Јанко Веселиновић*. Десет векова српске књижевности. Књига 40. (225–238). Нови Сад: Матица српска.
- Иванић, Д., Вукићевић, Д. (2007). *Ка поетици српског реализма*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Јеврић, М. (2017). *Историја српске књижевности: реализам I*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Бања Лука: Бесједа.
- Јермић, Љ. (1987). *Трагички видови старијег српског романа (од Јакова Игњатовића до Светолика Ранковића)*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада. Београд: Институт за теорију књижевности и уметности.
- Матијевић, Н. (2011). *Žene – obrazovanjem do elite: situacija u Srbiji u 19. veku. Godišnjak Fakulteta političkih nauka*. Br. 5, 533–541.
- Немањић, М. (2008). *На трагу српске интелигенције XIX века: Топографија и социологија*. Београд: Драслар партнер.
- Пантовић, К. (2017). Психолошки и наратолошки аспекти мотива *сувишне жене* у романима *Сеоска учитељица* Светолика Ранковића и *Нечиста крв* Борисава Станковића. *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sad*. god.7. br.7, 255–273.
- Певуља, Д. (2006). Статус приповједача у приповјеткама Јанка Веселиновића. У С. Пековић (прир). *Јанко Веселиновић, проза, периодика, позориште. зборник радова*. (стр. 91–100). Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Поповић, Т. (2013). Приповедачки поступци Јанка Веселиновића. У С. Велмар-Јанковић (ур). *Јанко Веселиновић 1862–2012. зборник радова*. (стр. 115–127). Београд: САНУ.
- Радуловић, О. (2014). Икона, иконичка слика и новозаветни орнаменти у приповеткама Лазе Лазаревића, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 62/ 2014, 123–133.
- Томић, С. (2014). *Realizam i stvarnost, nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Београд: Alfa univerzitet/Fakultet za strane jezike.
- Трговчевић, Лј. (1998). *Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja*. У L. Perović (ур). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2. Položaj žene kao merilo modernizacije. zbornik radova* (str. 251–268). Београд: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Требјеџанин, Ж. (2002). Stereotipne predstave o ženi. У: I. Jarić (ур). *Polni stereotipi. zbornik radova*. (str. 91–107). Београд: Nova srpska politička misao.
- Чолак, Б. (2013). Суровост живота и људска трагедија у прози Јанка Веселиновића. У С. Велмар-Јанковић (ур). *Јанко Веселиновић: 1862–2012. зборник радова*. (стр. 31–44). Београд: САНУ.

Biljana Soleša

CHARACTERS OF TEACHERS IN THE PROSE OF SERBIAN REALISM

Summary: The paper explores ways of shaping teacher characters in prose of Serbian realism. In the prose works of Serbian realism, the topics of the beginning of professional emancipation of women, the emergence of the first intellectuals and social resistance to this phenomenon appear. We rely on the attitudes of feminist literary criticism and the

findings of a survey of Serbian family and society in the 19th century. The corpus of research consists of works by Janko Veselinovic, Laza Lazarevic, Svetolik Rankovic and Draga Gavrilovic. The first part of the paper gives an overview of the cultural circumstances and status of women in Serbian society in the second half of the 19th century. In the central part of the paper, the characters of the teachers were analyzed by the interpretation of selected works by the above authors. The final part highlights the similarities and differences in the shaping of given characters, the context of social resistance, and the importance of its literary shaping and transmission.

Keywords: teacher character, patriarchy, realism, stereotypes, social resistance

solasabija@gmail.com

СИГНАЛИЗАМ У РОМАНУ *ШАМАНИЈАДА* СЛОБОДАНА ШКЕРОВИЋА

Сажетак: Слободан Шкерковић један је од афирматора и данас најзначајнијих писаца сигналистичког романа. Предмет рада је анализа жанровских карактеристика првог Шкерковићевог романа, *Шаманијада*, са циљем да се укаже не само на темељ Шкерковићеве поезике сигналистичког романа, већ и да се истакне *differentia specifica* овог уметничког жанра. Стога се у раду највећа пажња посвећује анализи сигналистичког метода обликовања и рецепције романа *Шаманијада*, али се не губи из вида контекстуализација ових поступака унутар обухватније поезике сигнализма као уметничког покрета. Анализом облика приповедања и представљања слике света у роману *Шаманијада*, поступака обликовања књижевног лика, функционализације говора, игре и музике, уједно темељних сигналистичких појмова и средстава, долази се до закључка да сигналистички роман, иако каткад нивелисаних граница према научној фантастици, филозофском дијалогу, сигналистичкој пемси, поетском и есејистичком роману ипак чини један засебан жанровски рукавац.

Кључне речи: сигнализам; сигналистички роман; *apeiron*; Слободан Шкерковић

1. Ка поезици сигналистичког романа

У тренутку „свођења рачуна” пројекта *сигнализам*, пола века од објављивања манифеста овог уметничког покрета,¹ с пуним правом се може рећи да је, уз низ вербално-визуелних жанрова сигналистичке поезије, сигналистички роман још један допринос књижевном, и шире – уметничком жанровском систему. Афирмацији сигналистичког романа допринели су не само зачетник овог уметничког правца, Мирољуб Тодоровић, романима *Тек што сам отворила пошту* (2000) и *Апеирон* (2013), већ и писци Миливој Анђелковић, Илија Бакић, Слободан Шкерковић и др. Поетика сигналистичког романа предмет је праксе и теорије сигнализма: сигналистички роман један је од рукаваца истраживања живота (односно његових *суштина*), промишљања потенцијала метода уметничког обликовања, коришћења технолошких иновација у процесу стварања и/или рецепције романеског стваралаштва и, шире, функције сигналистичких елемената у креирању значења. Паралелно са писањем романа, сигналисти често есејистички, а каткад и студиозно и монографски промишљају поезику

¹ Мирољуб Тодоровић, Поезија – наука (Манифест песничке науке), *Поља*, год. 14, бр. 117/118, јун-јул 1968.

сигналистичког романа. Један од најзначајнијих сигналиста који праксом писања демонстрира теорију сигналистичког романа јесте Слободан Шкеровић.²

Као теоретичар и практичар сигнализма, Слободан Шкеровић својим сигналистичким романима које обликује „иницијални креатор текста”, а на мрежи путем реакције, коментара, предлога, наставака и других видова креативног учешћа настављају (дописују, гранају) читаоци/гледаоци/слушаоци/завереници, старом Бахтиновом закључку³ да је роман жанр у перманентном настајању дао је дословно значење. Садржајем својих сигналистичких романа Слободан Шкеровић кодификовао је и нови тип романеског јунака – *перцепције* чији је циљ регистровање и „шеринг” перципираних честица света (трена пројављивања апеирона, суштине) читаоцу/гледаоцу/слушаоцу коме су остављени сабирање информација, анализа и поимање.⁴

Свака песма, прича, сваки сигналистички роман нови је пут (начин, поступак) откривања суштине света и живота. Шкеровић је „утабао” више романеских стаза – *Тамну страну силе* (2013), *Земљофобију* (2013), *Невидљиви Марс* (2013), *Пројекат Брандон* (2015), *Кофер* (2015)... Капија ка свим Шкеровићевим сигналистичким романеским стазама јесте *Шаманијада* (2012). Усмеравајући се ка првом Шкеровићевом роману, уједно једном од првих сигналистичких романеских остварења, настојаћемо да новим увидима у сигналистичку поетику овог романа значајно проширимо доминантну рецепцију Шкеровићевих прозних дела као жанрова научне фантастике.⁵

2. Сигнал-форма *Шаманијаде*

Роман *Шаманијада* резултат је „приповедања” без мапе. Разложимо ли последњу синтагму, добићемо поетику у малом роману *Шаманијада*: ово дело не само да не приповеда наратор у класичном значењу те речи, већ се ни његов метод „излагања” приче не може сместити у оквире конвенционалног. Такође, и

² О Слободану Шкеровићу као теоретичару сигналистичког романа опширније в. Бојанић Ђирковић, 2018, стр. 18–22.

³ Уп. Бахтин, 1989, стр. 435–347.

⁴ Сигналистички уметник тежи ка универзалној комуникацији и стога у процесу обликовања свог дела често користи монтажу, визуелизацију, употребљава технологију (компјутер, интернет). Овај метод имплицира дигитално писменог читаоца као повлашћену категорију реципијената.

⁵ Шкеровићево романеско стваралаштво у контексту научне фантастике опширно су анализирали Илија Бакић („Враголасто врцаво врдање”, у: *Столеће сигнализма*, Београд: Everest media, 2014, стр. 102–105) и Василије Милновић („Тамна материја као алтернатива или смрт је оклеветана категорија”, у: *Визије сигнализма*, Београд: Everest media, 2017, стр. 192–202). У наведеним текстовима указано је на више жанровских одлика које Шкеровићеве романи приближавају жанру научне фантастике (отклон од традиционално схваћеног постојања, пародију света који нестаје, образованог читаоца као повлашћену, ауторску публику Шкеровићевог романа, вишедимензионалност света, стварности, укидање просторно-временских координата, тачније времена у класичном значењу и усмеравање истраживачког бића ка непредвидивом, планетарном и космичком, те на праву енциклопедију СФ референци присутну у Шкеровићевом делу, функције ликових аватара и др.).

сам појам приче у контексту овог романа треба ставити између наводника. Садржај *Шаманијаде* резултат је исијавања страсти за сазнањем, тачније, за сазнањима; страсти која „ликира, тражи смер и елементе с којима се судара, који исцрпљују, скрећу, преправљају, [...] страсти трошења.” (Шкеровић, 2012: 184).⁶ Тај „неко” који се „угурао међу елементе” (184), који „тренутно спознаје”, медијум је поменуте страсти и свег интуитивног, необјашњивог и неизрецивог мапирања „живота”. „Нити сам их [просторе, ликове – прим. аут.] дубио или вајао, него су они више обликовали мене” (191), један је од (само)свесних и (ауто)поетичких одређења метода представљања живота који је у основи романа *Шаманијада*. „Животу се може прићи на стохастички⁷ начин” (223), истакао је аутор у „Додатку: поступку настанка *Шаманијаде*”, и тиме још једном подвукао идеју свог романа и (само)свест о успешности њене реализације у *Шаманијади*.

„Страст је мрежа” (203), те се у свеопштем распрскавању („приче”) романа *Шаманијада* може наслутити извесно мапирање *необјашњивог*. У контексту *Шаманијаде*, поменуто „мапирање” може се описати као „отврдњавање искуства које је изгубило везу с растварачем.” (223). Нимало случајно употребили смо реч „описати”. Овим смо, заправо, осветлили једну од спона романа *Шаманијада* са темељом-источником сигналистичке поетике: резултат декодирања хаоса у *Шаманијади* релативно „читљивим”, визуелним и вербалним знацима, перципирања као игре (и игре као перципирања), напоредности, „случајних” спајања, а заправо сложених асоцијативних креација јесте приказивање „стања” живота и њихових семантичких тежишта, односно поетско одређење кључних појмова онога у шта смо, речено дискурсом Дисове песме, „пали”⁸ или, како то Шкеровић каже, „ступили” (37); живота. Стохастички поступак, било у контексту Тодоровићевог *Коњица-Љељена* (1969) где је афирмиран, било као начело обликовања *Шаманијаде*, изникло је управо из претходно наведеног сигналистичког темеља. У „Фрагментима о сигнализму” Миролуб Тодоровић (1984: 31–32) подвлачи да је у основи стохастичког поступка „демијуршка тежња за алогичном синтезом неспојивих потпуно супротних и супротстављених елемената реалног света.” А та синтеза није ништа друго до једно (случајно?) читање живота. У „стохастичком низу догађаја који се доживљавају као откровење непознатог и непредвидивог” (223) (односно животу, *Шаманијади* између којих се такође може ставити знак једнакости), као сре-

⁶ У наставку рада наводимо само бројеве страна издања романа *Шаманијада* наведеног у одељку „Литература”.

⁷ Стохастички метод најпре је демонстриран у сигналистичком циклусу песама *Коњиц-Љељен* Миролуба Тодоровића. Овај аутор уједно је први теоретичар стохастичких сигналистичких дела: „У стохастичкој поезији се, међутим, разбија реченица и то оштрим [...] кубистичким резovima, а текстуалне поетске целине често се формирају техником вербалног колажа. Реченички низови су недоречени, изглобљени прекинути у свом језичко-енергетском напону и сваки следећи стих је независна значењска јединица исказа.” (Тодоровић, 1986, стр. 58–60). Јулијан Корнхаусер (1984, стр. 75–97) као циљеве стохастичког метода издваја ефекат изненађења који је резултат игре конфронтације језичких сегмената; конституисање семантичке целине текста од понуђених језичких елемената читаочев је задатак.

⁸ Овде се мисли на иницијални стих Дисове песме *Тамница* („То је онај живот где сам пао и ја”).

диште издваја се *искуство*. Искуство (Еон) је и главни лик романа *Шаманијада* и *summa* (зборност, саборност)⁹ свих тренутних спознаја, односно свих тренутних искустава. Готово стохастички, искуство је сагледано у што више могућих релација¹⁰ (уједно, бинарних опозиција): у односу на рађање и умирање („чин” и „расчин”), телесно и духовно, кроз крик, говор и тишину, кроз звук праска, непосредно и посредовано, напоредно, између страха и узбуђења, кроз узрок и последице, кроз сва чула, кроз више живота, у реалној и натприродној стварности. *Шаманијада* је „путовање унутра које је около” (7), при чему је, како смо истакли, „тамо” мапирано зрима искустава уједињених талогом. „Прилазак издалека” (13) изабран је „да не буде недоумица о томе како ствари заиста стоје...” (13) Истовремено, животу (односно, ономе што сачињава живот) прилази се изнутра, тако што „јунак” романа постаје¹¹ та ствар коју жели испитати – перманентно променљив, у складу с природом, у континуираној мисији савладавања страха, истовремено присутан у два света догађања, у исти мах тренутан, вичан и вечан. Јунак (дечак окаринаш) који се све време растаче и губи, те сабира својим искуствима и сазнањима, персонификација је самог живота. Корак даље од стохастичког дела, ова „чворишта” – мапирања искустава у животу/са животом/изван живота корак су ближе прапочелу, *apeiron*-у чије је сигналистички суштинско одређење, у контексту песме, прецизно, а сликовито дао Мирољуб Тодоровић:

*На другачијим темељима
ван кохеренције
смисаоности [...]*

*апејронистичка песма
служећи се виртуозно речима
њиховим асоцијативним нитима
поетско-играчким искуством
трансцендира
гради*

*нову слику света
[...]
до унутрашњег понора
зрачног апејрона.*

⁹ У контексту романа *Шаманијада*, Збориште је оно за чим трага (или, боље речено, ка чему рони или се успиње) јунак овог дела. Његове спознаје воде до закључка да се Збориште може изједначити са хемијским елементима, планетама, чулним сензацијама, епистемама: Сунцем, водом, праском, додиром, осетом, суштином, животом, тамом. Разлагањем значења овог појма на Мало и Велико Збориште подвлачи се његова интуитивна, неизрецива и необјашњива природа. Уп. „Збориште је гром, непрекидна муња. Оно је тамо где нема протока времена, а ни мишљење се тамо не рачуна.” (76); збориште је „оно празно између звукова” (77) и др.

¹⁰ Ово се односи на одређење стохастичке песме у есеју Јелене В. Цветковић („Демистификација песничког чина и песник”): стохастичка песма је спој (састав) свих релација у којима се у оквиру једног текста појављује случајна асоцијација.

¹¹ Уп. „Мораш постати та ствар.” (9) и „Постани та ствар!” (10)

У *Шаманијади* се до прапочела путује стиснутих очију¹² и доживљајем покрета (односно живота). У самом доживљају покрета фокус је начело разликовања јер, како сведочи једно од искустава дечака окаринаша, живот је разлика између две форме постојања, „када се догоди скок” (18). Живот је управо тај тренутак упада (ступања) и доживљавања:

„Ступам у дан из неба, роса је смрзнута, гасим очи. Воденасто тело се покреће ходајући, али ја сам у праску Солнца, па затим у нестајању пешчаних валова у прашину. Низ дим до ватре, у ужарено угљевље. Враћам се у воденасто тело чулом равнотеже. Подићи ћу га сада и поставити у удолину, на обронак, у дебло храста. Тамо нек мирује неопажено, док се вијам низ лукове муња и густе облаке, у таму кроз кишу. [...] А када се то догоди, небеса се проломе, догоди се чудо, пошаст их пронесе кроз зенице, мимо замућених лица. Шта тражим у њима? Даљину до које допире погледом. Дубину, спремност на промену, да крену или одустану. Јер прави сусрет је тамо, изван сваког очекивања.” (36, 37)

Нимало случајно, средишњи мотиви цитираног доживљаја приказаног у поглављу „Електричне плетенице” јесу вода и дрво. Према Елијадином (2003: 156) тумачењу акватичних симбола, вода је *fons et origo* – резервоар свих могућности егзистенције; она претходи сваком стварању и у себе га упија. Вода је универзални скуп виртуелности (Елијаде, 2003: 156). У *Шаманијади*, лик-доживљај у облику капи воде трансцендира онострано (допире до даљине и дубине „изван сваког очекивања”). На сличан начин, доживљају тренутка распрскавања (преласка „из” „у”, пробијања опне, испуњења мере, одласка „тамо” – што су, у контексту *Шаманијаде*, синоними тренутку додира живота и смрти) посвећена су поглавља „Међуигра” (укупно четири са овим насловом), „Поглед из високог напона”, „Несвирање бубњара”, „Очи у мраку”, „Праскавица”, „Тајна додира” и др. У цитираном одељку (доживљају распрскавања), и дрво је симбол укупног (космичког) живота. Тама¹³ у наведеном одељку (нимало парадоксално) осветљава „неизрециву намеру” (37), односно тренутну спознају лика – доживљаја и још једно плус-искуство на „путу” виђења *свега*. А пут је, како исписује аутор *Шаманијаде*, „ту, на месту суочавања.”; „Онај ко то види, сасвим сигурно има снаге да пређе читав пут.” (107). *Шаманијадино* „неповерење” у речи још једном нас враћа извору – ситуацији пре појаве писма, када су се догађаји и сећања преносили сликом. Заправо, својим садржајем *Шаманијада* је отишла даље од ове праситуације јер је слику супституисала далеким шапатам доживљаја, осећања и задовољства. Емоције су темељ религије и уметности – имплицитно подвлачи *Шаманијада*. А темељ уметности и религије, осет, уједно је шаманска нит романа којом се јунак успиње („бели шаманизам”) и силази („црни шаманизам”)¹⁴ до безузрочне спонтаности.

¹² Тама као пут до спознаје је лајтмотив и потоњег Шкеровићевог романа, *Тамна страна силе*. „Не могу лажи да стигну са тамне стране.” – више пута апострофира Џо у поменутом роману.

¹³ Уп. „Када су ствари лишене извора светлости – тада је све заиста јасно.” (26)

¹⁴ Ово се односи на тумачење М. Елијаде (1990: 149–152) по коме се вантелесно путовање шамана (у трансу) ка горњим световима, односно успињање, без обзира на врсту чулних стимуланса,

3. Сигнали (*key words*) романа *Шаманијада*

Све сензације и асоцијације које су њима подстакнуте у *Шаманијади*, готово по стохастичком методолошком кључу могу се груписати у/око неколико („Зборних“) појмова:

а) *говора* као нечега што не припада „тамо“ (оностраном, вечном, суштинском; апејрону) најпре због тога што је у његовој природи тежња ка поравнању ствари и уједињењу искустава и разумевања. Говор је честа тема сигналистичке, истраживачке поезије. Сигналистичко упојмљавање говора, између осталих, дао је Љубиша Јоцић у истоименој песми:

*Говор је трагедија енергија говора
говор-писмо је трагедија језика
писмо-говор језик шири и доводи до прекомерности
телесност језика која се исказивала у жудњи
лудило песништва ишчезава у прекомерности.*

Шаманијада низу одређења говора додаје да управо доживљај пролази опну прекомерности и ослобађа енергију „говора“; да је искуство телесност језика и талог (шаман)живота. Питање: Где је почетак песме, приче? *Шаманијаду* доводи у још једну сигналистичку дијалогску релацију, овога пута са Тодоровићевим истоименим фрагментом. Мирољуб Тодоровић (1981)¹⁵ почетак песме види у „првобитном хаосу, материји, енергији и сили, безглавом кретању молекула, магнетном дејству планета, звезди успламтелог језика, кипућим имагинацијама; ватри и земљи, ваздуху и води, угљенику и електронима, кисеонику и живи, руди и светлости, сунцу и кристалима“ који „мешајући се, сударајући се, распрскавајући се, умирући и рађајући се у бесконачним варијантама са несазнатљивим језицима окренути су подједнако и своје крају и своје почетку.“ Аутор *Шаманијаде* почетком песме, приче сматра доживљај и (про)виђење тог судара, праска, распрскавања живота и смрти, живота у смрти – и обратно. А процесуалност и кретање који су у основи Тодоровићеве и Шкеровићеве поетике сигналистичког дела одлике су апејрона као филозофске категорије.¹⁶ Овим се *Шаманијада* позиционирала у пресек две праве апејронистичког сигналистичког троугла: Тодоровић – Шкеровић – АПЕЈРОН.

назива чистим („белим“) шаманизмом, док се супротни силазак ка злим духовима назива „црним“ шаманизмом. Уп. и: Џон Букер, 2006: 12.

¹⁵ Разлог за ненавођење броја стране Тодоровићевих *Фрагмената о сигнализму* у парентези јесте изостанак бројчаног означавања појединих страна ове књиге.

¹⁶ Апејрон (грч. *apeiron*) у списима милетског филозофа Анаксимандра означава неограничено, бесконачно. Према учењу овог древног филозофа, све је настало из искуствено неодредивог прапочела (апејрона) и у њега се враћа. Супротности из којих, по тумачењу филозофа Анаксимандра настаје све постојеће, односно тај „стваралачки хаос“ међу кључним је елементима сигналистичке поетике. Мирољуб Тодоровић афирмисао је апејронску поезију (касније и роман *Апејрон*) као посебне врсте сигналистичких жанрова. О апејронистичким врстама сигнализма опширније в. Живковић, 1994: 151–171).

Идући даље од Платона који осуђује писану реч сматрајући је сенком живе и која једино може да „достојанствено ћути”,¹⁷ аутор *Шаманијаде* ни изговорену реч не сматра релевантном за „причање” приче о додиру живота и смрти, о спознаји и искуству, камену-темелцу овог романа. Прича нису графеме на папиру. Прича није ни оно што се преноси „с колена на колена”. Прича је оно што се доживљава својим унутрашњим бићем. Она остаје у нама, и само док је у нама има карактер сведочанства о додирима које настоји да спозна не само лик *Шаманијаде*, већ Човек, било древни, било савремени. У контексту *Шаманијаде*, прича = сама (с)твар = искуство. Она се не приповеда, она се (изнова) доживљава. Међутим, како ћемо показати у наредном одељку, то ново-доживљавање није збир сећања већ сигналистичко вишесмерно гранање у, на, испод, изван, увис. Онај ко доживљава (односно, прича сама) „опремљен” је *јакошћу* (несећањем) и *муњевотошћу* (ударима, сударима, распрскавањима, прточношћу). „Речи су празне уколико их поновиш – њих треба изговарати изнебуха, новим реченицама.” (60). У поетичкој равни романа Слободана Шкеровића, *Шаманијада* је још једна „реч” („прича”) изнебуха, још једна „тражилица” за одговорима на питања о месту сваког појединачног живота у смрти и вечности, односно сигнал једног искуства, доживљаја, распрскавања, растакања и поновног буђења. „Речима се не може тачно указати на искуство.” (27) – зато је „лик” романа постао сам доживљај, елемент у перманентном судару чије „бљеске” можемо опазити само затвореним, „унутрашњим” очима бића. „Има једна кратка прича. ’Било је сведока, али нису препричавали јер нису разумели.’” (136) – још једна је *Шаманијадина* потврда немоћи приче да пренесе доживљај (спознају, Једно). „Не реци све...” (212); осети! – једна је од порука сегмената романа који се односе на (не)моћ говора и снагу доживљаја. Опасност речи сликовито се може представити мотом поглавља „Несвирање бубњева”: „Дух је у кавезу / лебди над висинама”. „Кавез духа” је реч, а капија (ослобођење) су додир, звук, прасак...;

б) додира који се, у контексту *Шаманијаде*, не односи на телесни јер се тело у овом роману сагледава као „сила која троши дух да би се одржала. [...] Трошење, уништење духа – то је тело.” (105) У *Шаманијади* је тежиште на доживљају додира „живота и истовремено – смрти” (103) који (опет, нимало парадоксално) формира искуство-тело. „Искуство је моје тело.” (105) – спознаје лик-доживљај. Искуство је то бесмртно тело за којим жуди дечак-окаринаш; то тело је без коже, без осећаја, без сећања. Једини трагови на њему јесу трагови побеђеног страха (заправо, само тело-искуство супституент је страха) и муње јер тело (искуство) настаје у муњевитом додиру – покрету духа. „Од додира мајке до додира осталих – распростире се – глад!” (203) Глад-страст је она покретачка сила за спуштањем у телесност како би се она изнова могла „распрснути” и донети још једно искуство додира *са*, односно додира у оностраним, вечном, тамном. Додир, у контексту *Шаманијаде* сагледан као кретање ка распрскавању и тренутна спознаја искуства сусрета живота, смрти и поно-

¹⁷ Ово се односи на одељак Платоновог дијалога *Федар или о лепоти*.

вног рађања, на основу поменуте процесуалности може се упоредити са композицијом *da capo*: када стигне до одређене тачке (врха), лик-дживљај креће испочетка, али, пошто му је пређени пут већ познат, сваким новим преласком он врши рекапитулацију *искуства*. „Облик додира није облик свести, него је он слобода.” (218) – једно је од искуства додира јунака *Шаманијаде*. Додир је Збориште;

в) *свирке* као метафоре саме *Шаманијаде* јер у поетици Слободана Шкервића она означава и извор, и дух, и прелаз/преображај духа, све што испуњава, усмерава, а то је оно за чим трага лик *Шаманијаде*.¹⁸ „У свирању је било све: радост и туга, знање и заборав.” (25) Свирка се обликује уз праскање, узвике, крцкање жара и шум покрета, што јасно указује на њено онострано порекло: она долази из самог Зборишта и задржава своју природу пробоја, проласка и преласка која јој у „овде” и „сада” перманентно придаје повлашћено место. Свирка је у нарочитом односу са ветром („Он [ветар, прим. аут.] би изашао из мене као дах и свирао. Тако сам се играо.” (34)) Мотив свирке семантички усложњава претходне закључке о додиру као причи (почетку приче). Дах-ветар¹⁹ „пробија” уста дечака, али „излази” као звук окарине. „Стварно трајање свирке у другости није исто као у телесној стварности” (192), те је и звук окарине само тренутни (звучни) блесак оностраног. „Не мислити, свирати и ћутати” (191), доживљавати – поетика је приповедања *Шаманијаде*. Звук, чија је једна од варијаната прасак, метафора је вечног живота, односно, како ћемо касније показати, самог шамана („шамана”).²⁰ Док се тело растаче у процесе, звук траје. „Свирка је глас и тело.” (162); „свирка је проток” (177) – само су нека од апејронских *виђења* звука у *Шаманијади*. Тако се правим садржајем живота (у значењу вечног) у *Шаманијади* виде доживљај, осет и звук;

г) аватара. „Шетња аватара – у том грму лежи зец! Узимаш на себе мудрост или лудост других.” (211) У овом контексту појам *несећања* постаје јаснији: шетње (распрскавања, додири) лика-дживљаја носе талог искуства које се сталним нијансирањем кроз субјективне доживље (стохастичке, случајне) бриси ка општем, колективном, исконском, апејронском. Шетњу духа, као што смо истакли, покреће „страст која пикира, тражи смер и елементе с којима се судара, који исцрпљују, скрећу, преправљају. [...] Та страст трошења.” (184) У овом контексту, „трошење” се односи на „упаде” у тела (животе), њихова „коришћења” и огољавање случајних „судара” до доживљаја. „Рецимо да је крв аватар, да су хормони аватар, да је алкохол аватар. Мешају се: час један, час други, час трећи... тако им је љубав променљива, неухватљива, неизрецива.” (201) „Аватари” су те праве линије у чијим пресецима се може доживети бље-

¹⁸ Додаћемо да је семантика звука као извора настанка света и суштине истог у роману *Шаманијада* у сагласју са шаманистичком религијом.

¹⁹ Појмом *ветар* овде се алудира на онострано.

²⁰ Уп. „А затим, у праску, догоди се, поново, свет.” (152)

сак вечности.²¹ Око тих „правих линија” (пута од живота ка смрти) вијуга се страст (интуитивни нагон ка неизрецивом) која сваки бљесак (доживљај) чини интензивнијим (дубљим, вишим, светлијим). Аватар као алатка (*tool*) за остварење прелаза из једног света у други присутна је и у (хронолошки) наредном Шкеровићевом роману, *Тамној страни силе*;

д) игре. „Ми имамо много извора сазнања. Права џунгла!” (153) *Шаманијада* се управо поиграва тим изворима сазнањима; истражује њихове дубине и висине и то у једном одсечку пута без краја. У том истраживању (=стварању), игра је средство којим се описује и организује простор, што је у потпуности корелативно са сигналистичком поетиком. Игри се и овде даје озбиљна, „апејронска” мисија: најпре, игра је средство испитивања сопствених могућности сазнања, али и кључни метод („пут”) доласка до Једног. У *Шаманијади* мотив игре развија се и дечаковом свирком која је изнова чин обликовања-стварања простора и шаманским трансом (преласцима, „пробијањима опни”) и „рекапитулацијама” (поновним преласком пута који се већ налази у искуству те којим шаман сада влада као извесном *творевином*).

4. Јунак-сигнал

„Свако то може, не мора да буде шаман.” (7) – овим се већ на првој страници романа релативизује појам шамана као главног јунака Шкеровићевог романа. Заправо, ова реченица је сигнал читаоцу да се упуту ка смеровима појма којим је обједињен лик романа. Реч обједињен употребљени смо тенденциозно: њоме отварамо један од смерова разумевања главног лика Шаманијаде и поступка његовог обликовања. Уџбеничке дефиниције шамана, присутне у историјама религије, налазе да се овим појмом означава надахнути и харизматични појединац који поседује моћ да призива и контролише духове, те да путује изван сопственог тела; у стање трансa уводе га чулни стимулациони ритмичко бубњање, плес, дувачко, алкохол, халуциногене супстанце и др. (Боукер, 2006: 11–12) *Шаманијадин* дечак-окаринаш је дух у покрету и збир искустава које перманентно стиче путовањем кроз животе. И сам аутор је у „Додатку *Шаманијади*” овај роман одредио као „шетњу аватара уз посредовање искуства.” (233) Иако је стимуланс поменутих путовања изван самог лика („речено му је”, 7), иако је сам пут непредвидив, без мапе, јунака романа ипак можемо назвати делатним: иако се непрестано „аватарски” мења, у сваком новом „руху”, у свакој стварности он носи траг претходног искуства које сада продубљује, проширује, просветљује. То је прва сигналистичка нит у карактеризацији дечака-окаринаша: он је оваплоћење процеса, перманентног истраживања (игре), односно самог темеља сигнализма као уметничког правца. „Ми смо истовремено и препуштени и делатни” (223) – још једна је сигналистичка мисао, или, боље рећи

²¹ Ово је алузија на поглавље „Праве линије и бесконачност” романа *Шаманијада*.

сигналистички *осет* јунака *Шаманијаде*.²² У стању свесности, једина потреба јунака јесу „још времена и простора” (22) како би у њима пронашао још зрнаца (са)знања. „Још времена и простора” уједно је одржање постојања намере која се, у контексту *Шаманијаде* може (додуше, не у потпуности) изједначити са интуитивношћу, „промишљеним слепилом”, хитњом што је, у природи сигналистичког споступка стварања као истраживања.

Дечак-окаринаш у себи има нешто „плазматично”; заправо, захваљујући истовремености и присутности, може се назвати оваплоћењем оне сцијентистичке сигналистичке тежње да се дело изрази у области плазме. Крећући се у свим смеровима (у дубину, кроз времена (животе), ка висини, хоризонтално – кроз просторе), јунак постаје фрактал (или фрактал постаје јунак?) чији је сваки делић одраз Искуства за којим се трага путем низа субјективних устисака (тренутних спознаја).

4.1. Звездозанац

У поглављу „Збег у прошлост” п(р)ојављује се сигналистички лик – топос, транстекстовно означаван као Звездомор, Звездан и др. (Тодоровић, 1969). Док у Тодоровићевој поеми *Пут у Звездалију* концентрисање звукова постаје поступак обликовања дела, у *Шаманијади* је Звездани човек сам звук, Збориште, бестелесни шапат оностраног, „снажно присуство наткриљено” (87) над ликом. У доживљају Звезданог човека у *Шаманијади* преовладава црвена боја, што га повезује са изгарајућим Сунцем и ватром. Такође, црвеном бојом указује се на силину и топлину осећаја дечака-окаринаша у сусрету са Звезданим човеком (или, боље рећи у његовом окриљу). Сличан утисак сигнализиран је у Тодоровићевој песми *Незвезд*: „Звездан мојим срцем незвездомерјем плутан”. Заједнички једном и другом приказу „звездомерја” јесте ефекат звучања: Шкеровићево Збориште пуцкета и хучи, а Тодоровићев звездосад (звездораван) „спава рушним звездокопима”, осветљен временом – жаром (*Незвезд*).

5. Закључак

Закључимо ли да је средишња тема сигналистичког романа истраживање суштине (односно суштина) живота, нећемо рећи ништа ново јер опште теме рађања, љубави, смрти, радости предмет су књижевности од њеног настанка. Међутим, оно по чему се сигналистички роман издваја јесте начин обраде наведене теме. Попут руских формалиста на које се често позивају у својим есејима, сигналистима је важно да ствари буду *виђене*; стога и они онеобичавају свој поступак како би рецепијента преусмерили са аутоматизма препо-

²² Ум (мисли) у *Шаманијади* сагледава(ју) се као препрека на путу познања вечног, оностраног, живота: „Био је потпуно без мисли и потпуно без осећања. Уместо сећања имао је искуство, уместо будућности, имао је, опет, искуство.” (53). Уп. и: „Мисли не трају и нема ко да их памти.”; „Будите слепи, живите своје замисли, осећајте срећу изван домањаја светлости.” (55).

знавања ка продуженој перцепцији. Најзначајнији допринос Слободана Шкеровића сигналистичком роману налази се у кодификовању новог типа перманентно променљивог јунака – перцепције који (не губећи везу са традицијом сигналистичке поетике, о чему смо писали у претходном одељку) собом демонстрира стохастички метод сагледавања живота. Он се растаче, губи, сабира искуства, постаје (с)твар коју жели да испита (у једном тренутку то је кап воде). Овај јунак у перманентном „развоју” (тачније, сакупљању перцепција и искустава) гласноговорник је сигналистичке поетике Слободана Шкеровића: било Шаман, Јунак Са Тамне Стране, Земљофоб, Кофер, како се може номинализовати у различитим Шкеровићевим романима, он је увек један те исти Еон, док залихе његовог искуства перманентно проширују и продубљују грађу за сабирање живота које је остављено читаоцу. Прототип јунака сигналистичког романа јесте сам сигналиста у перманентном истраживању живота и метода којима се он може (с)познати. „Научност” у обликовању јунака и шире, у форми романа, налази се и у структурном огледању са древним античким филозофијама постанка света: аналогно апејронистичкој поетици Анаксимандра, структура романа је спој перманентних супротности, успињања и силазака јунака. И сам јунак апејронски је спој супротности (искустава у оностраном и ононостраном) које нимало нису у колизији, већ пре у деридијанској игри елементарна једне „затворене” структуре, живота. Дијалектика на коју смо имплицитно указали говорећи о садржају *Шаманијаде*, овај роман значајно је приближила филозофском дијалогу; међутим, изостанак „гласноговорника”, спољашњег, објективног, свезнајућег опсерватора, односно пуштања „саме ствари” да се испољи, у исти мах *Шаманијаду* удаљава од платоновских сократовских дијалога. Не само „покушај” доласка до суштине света, већ и читави пасажии романа Слободана Шкеровића блиски су есејистичком методу и стилу. Међутим, оно што овај роман удаљава од „свеобухватности и истинитости” ка којима претендују есејистички романи јесте задовољавање једним „покушајем” и бар једним „блеском” суштине. Искуства јунака Шкеровићевог романа, груписана на сигнале игре, звука, музике, говора, осета, увек су, парадоксално, крцата и отворена, а складиштена на међи два света догађања. Без обзира на то да ли сакупља искуства у синхронији или у дијахронији, од прапочела до далеке будућности, Шкеровићев сигналистички романескни јунак перцепција успева да нас уведе у опште и суштинско, у суму живота.

Извори

Јоцић, Љ. (1978). *Говор. Поља*, год. 24, бр. 230 (април 1978), 19.

Тодоровић, М. (1967). Пут у Звездалију. *Градина: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 2, бр. 1 (1967), 8–10

Шкеровић, С. (2012). *Шаманијада*. Београд: Everest Media.

Литература

- Бакић, И. (2013). Враголасто врцаво врдање (Слободан Шкерковић, *Тамна страна силе*, Београд: Everest media, 2013). У: З. Стефановић (ур.). *Столеће сигнализма: зборник радова поводом 55 година од идеје сигнализма/сцијентизма/ и 45 година од оснивања сигнализма као организованог неоавангардног стваралачког покрета*, 102–105.
- Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Prevod Aleksandra Badnjarevića. Beograd: NOLIT.
- Бојанић Ћирковић, М. (2018). Поетика сигналистичког романа Слободана Шкерковића. *Златна греда*, год. XVIII, јануар/фебруар 2018, 18–22.
- Bouker, Dž. ur. (2006). *Kembridž ilustrovana istorija religije*, prevod Branislava Kovačevića i Nataše Milivojević, Novi Sad: Stylos.
- Elijade, M. (1990). *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Prevod Zorana Stojanovića. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Елијаде, М. (2013). *Свето и профано*. Превод Зорана Стојановића. Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Živković, Ž. (1994). *Signalizam: geneza, poetika i umetnička praksa*. Paraćin: „Vuk Karadžić”.
- Корнхаусер, Ј. (1984). Стилистички приступ сигналистичкој поезији. У: Б. Рајчић, *Сигнализам у свету*, Београд: Београдска књига, 1984, 75–97.
- Milnović, V. (2018). Tamna materija kao alternativa ili smrt je oklevetana kategorija. U: Z. Stefanović (ur.), *Vizije signalizma*. Beograd: Everest media, 2017, 192–202.
- Тодоровић, М. (1981). *Фрагменти о сигнализму 1966–1980*, ТЕХТУМ. Горњи Милановац.
- Тодоровић, М. (1984). *Сигнализам авангардни стваралачки покрет*. Београд: Културни центар Београда.
- Тодоровић, М. (1986). *Певци са Бајлон-сквера*. Београд: Ново дело.

Миријана Боянич Чиркович

СИГНАЛИЗМ В РОМАНЕ *ШАМАНИЈДА* АВТОРА СЛОБОДАН ШКЕРОВИЧА

Резюме: Слободан Шкерович является одним из афирматоров сигналистического романа. Предметом работы является анализ жановых характеристик первого романа Шкеровича, *Шаманияда*, с целью чтобы указать на базис поэтики сигналистического романа Шкеровича, но и чтобы подчеркнуть *differentia specifica* этого художественного жанра. По этому, самое большое внимание в работе освящено анализу сигналистического метода формирования и рецепции романа *Шаманияда*, но при этом не надо отбарсивать контекстуализацию этих поступков внутри поэтики сигнализма как художественного движения. Анализом формы

рассказывания и презентации картины мира в романе *Шаманияда*, затем поступков формирования литературного образа, функционализации речи, игры и музыки одним словом основных сигналистических понятий и средств приведет к заключению что сигналистический роман не смотря на то что у него иногда рубежи изнивелированы к научной фантастики, философском диалоге сигналистическом стихотворении, поэтическом и эсеистическом романе, сигналистический роман является отдельным жанром.

mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

УСПОМЕНА НА РОДИТЕЉЕ – РОМАН ЦИНК ДАВИДА АЛБАХАРИЈА ИЛИ ГУБЉЕЊЕ У ВИШКУ СВЕТОВА

Сажетак: У раду су размотрене неактуализоване наративне могућности, могући светови, наративност и однос стварности и фикције. Сваки аспект изазива одређене емоционалне реакције читалаца, захваљујући чему они партиципирају у изградњи света приче. Дискурзивна форма романа, као и постојање великог броја виртуелних наратива у сагласју су са психичким стањем приповедне инстанце. До мултипликације лика приповедача најпре доводи појава другостепене приче и усложњавање наративне равни, односно преиначење наратива у наративност. Затим, не тако бројне, али значајне, симулације, а онда и прижељкиване контрачињеничне будуће ситуације, које увек бивају изневерене. У оквиру наративног света романа могуће је указати на трипаратну улогу лика приповедача. Последице постојања дисперзивне форме романа *Цинк* бивају ублажене техникама самосвесног приповедања. Користећи се метанарацијом, приповедач проговара о својој поезици и конструише роман који није завршен, већ представља дело у настајању.

Кључне речи: виртуелни наратив, могући светови, афективна наратологија, метанарација, наративност.

Когнитивна наратологија се развија 80-их година прошлог века у оквиру такозваног „наратолошког заокрета“. За њено заснивање од великог су значаја достигнућа когнитивне психологије, неурологије, когнитивне лингвистике, филозофије ума, квантне физике, текстологије. Са друге стране, резултати наратолошког истраживања књижевноуметничких остварења доприносе даљем развоју поменутих и других, посебно друштвенохуманистичких наука.

Данас се наратив препознаје у свим сферама човековог делања и није резервисан само за прозни књижевни жанр. Како је нарација „уско повезана са емоцијама“ (Hogan, 2003: 5), тумачење и разумевање наратива постали су предуслов за поимање људског живота. Когнитивна наратологија показује интересовање за начин саздавања наратива, као и начине и могућности његовог разумевања. Велика пажња посвећује се питању емоција – посебно се истичу емпатија и ментална симулација. Будући да се у фокусу когнитивно-наратолошких истраживања налази и књижевни лик, дела фикције постала су „интегрални елеменат формирања идентитета“ (Milosavljević Milić, 2015: 12). Најзначајнији представници когнитивне наратологије јесу Дејвид Херман и Моника Флудерник.

Посебна грана когнитивне наратологије, која проучава емоционалне реакције читалаца на свет фикције, јесте афективна наратологија. Патрик Колм Хоган, један од представника овог наратолошког усмерења, сматра да је проучавање наратије истовремено и проучавање емоција, јер „приче свих култура приказују и надахњују емоције“ (Hogan, 2003: 1). На основу истраживања које је спровео овај научник, али и на основу истраживања других научника (Лиза Заншајн, Дорит Кон, Алан Палмер, Питер Стоквел) може се закључити да људска емоција има универзални карактер и да се дела која су вођена емоцијама настала на једном, сасвим добро могу перципирати на другом крају света. Према Хогановом мишљењу „књижевне универзалије су у великој мери директан исход специфичних когнитивних структура и процеса који се примењују у одређеним областима и са одређеном сврхом“ (2003: 4).

Крајем прошлог века истакнути енглески и амерички филозофи, естетичари, покренули су расправу у вези са начином и истинитошћу уживљавања рецепијената у свет књижевних дела. Будући да се у додиру са артефактима код рецепијената активирају одређене емоције, поставило се питање „Да ли фикционални ликови на нас делују на прелазу или унутар фикционалних светова?“ и „Да ли смо заиста уплашени и потресени или смо то само фикционално?“ (Perić, 2016: 867). Дакле, главно питање, у вези са којим се у појединим наратолошким и филозофским круговима и данас полемише јесте да ли су емоције изазване одређеним делом фикције стварне или квазиемоције. Проучаваоци се стога деле на оне који заступају такозвани „емоционални реализам“ и оне окупљене око „емоционалног иреализма“.

За стварно уживљавање у свет књижевног дела неопходна је емпатија читалаца. Амерички психолог М. Л. Хофман пише да је емпатија „посредована емотивна реакција на другу особу“ (2003: 37). Потребно је истаћи да афективна компонента књижевноуметничких дела са једне, као и емоционални одговор читалаца на текст, са друге стране, своје корене проналазе још у античкој књижевности. Снежана Милосављевић Милић указује управо на везу између *патоса* и *катарзе* из античке грчке и феномена „менталне симулације“ и „ураћања“ из савремених когнитивних теорија у психологији и књижевности (2016₆: 12). Читалац се у дело фикције уживљава у оној мери у којој успева да у њему препозна ситуације и догађаје из свог сопственог или живота своје заједнице. Дакле, читалац сазнаје/саздаје у свом уму свет приче на основу својих искустава. Могло би се рећи да степен уживљавања зависи од сензибилитета и пријемчивости онога који чита. О важности разликовања стварних читалаца од оних који се преносе и постоје у свету књижевног дела, као и о њиховој типологији писали смо у: Perić, 2017.

Емоцијама, то јест емоционалном реаговању читалаца на свет фикције, велику пажњу поклања, за наше истраживање такође важна, теорија ураћања Мери-Лор Рајан и Марка Корачола. Резултати истраживања спроведених у оквиру ове теорије показују да број реализација одређеног артефакта зависи од распона имагинације читалаца.

Наведена питања биће размотрена у даљем тексту на примеру романа

Цинк Давида Албахарија. Указаће се на њихову повезаност и међузависност, као и на њихов значај за поезију овога писца.

* * *

Једна од главних тема, по форми кратких, али и те како комплексних романа Давида Албахарија¹ јесте сећање на јеврејско порекло и породицу, распад породице, као и потрага за идентитетом. Роман *Цинк* (1988), према већ опште-прихваћеној подели приписаној Владислави Рибникар, припада првој фази Албахаријевог стваралаштва, времену пре одласка у Канаду. У овом роману, који говори о породичном времену (Гојко Божовић), дато је сећање на оца.

Брисање граница између стварности и фикције основа је Албахарија-писца. У поговору за прво издање *Цинка*, Александар Јерков примећује: „[с]татус приказане стварности је у свакој његовој [Албахаријевој] књизи доведен у питање и, по правилу, средствима поезике проблематизован“ (Јерков 1988: 81). Албахари са читаоцима дели и само искуство писања, односно конституисања света приче, због чега га, сасвим оправдано, Владимир Гвозден назива „нашим највећим мајстором метафикције“ (2015: 12). Валентина Медић такође бележи да у Албахаријевој поезици „ваља најпре запазити више нивоа нарације, односно појаву паралелних видова прозног дискурса, сталног мешања фикције и метанарације, што читаоца држи у непрестаном, неизвесном ишчекивању“ (2013: 74). Емотивна реакција читалаца зависиће од самог дискурса, који је, како истиче Хоган „очигледно кључан за емотивни утицај дела“ (2003: 7).

Албахаријеви романи препознатљиви су по краткој форми и херметичности; написани су за читање у једном даху. Осим преплитања више тема, одликују се и фрагментарношћу, мистификацијом и дисперзијом како приче тако и лика приповедача; затим упливом више временских равни, што за последицу има појаву пролепсе. Још једна препознатљива постмодернистичка одлика присутна у Албахаријевој прози јесте недореченост, захваљујући којој читалац бива директно укључен у стварање романа.

Свет романа *Цинк* отворен је само за емоционално ураћање читалаца, не и за просторно и временско. Међутим, већ почетак дела ремети потпуно препуштање и доводи до изневеравања очекивања. Приповедач одмах упозорава да се писање отело контроли и да ће, уместо планираног романа о светлости, написати роман који се сам наметнуо. Ипак, фрагменти *првобитног* романа провлачиће се кроз *други, наметнути* роман.

Ова врста поигравања односи се на неке од најважнијих одлика афективне наратологије. Појава другостепене приповести, у почетку још увек недо-

¹ Давид Албахари (1948) је српски писац јеврејског порекла, који од 1994. године живи у Калгарију у Канади. Пише романи и кратке приче које су често аутобиографске. Преводи са енглеског. Бавио се антологичарским и уредничким радом. До сада је објавио 12 збирки прича, 13 романа, 3 збирке есеја, 2 књиге за децу и 1 збирку песама. Његова дела превођена су на 18 светских језика. Добитник је НИН-ове награде за роман *Мамац* 1996. године. Добитник је и других књижевних признања.

вољно јасно одређене, баца сенку на фигуру приповедача. Он постаје медијум кроз који ће се саздавати нова прича. Дакле, потпуно занесен оним што *преноси*, личи на грчке рапсоде о чијем заносу посебно пише Платон истичући утицај песме на певача (Platon, 1985). Албахаријев приповедач стога закључује да је писање „фрустрација, гнев против чињенице да си само инструмент, тело које треба да придржи перо док записује причу која припада неком другом“ (Albahari, 2015: 184).

Прекидање првобитне приче и њено поновно повремено искрсавање сведочи о постојању макар једног неактуализованог наратива и активном учешћу читалаца у његовој (ре)конструкцији. Итеративност виртуелног наратива за последицу има преплитање елемената два света. Све то утиче на перцепцију читалаца и њихову спремност и могућност партиципације у књижевноуметничком тексту.

Читалац током читања наилази на делове који су тежи за перцепцију. То је обично почетак приче који захтева више времена за разумевање и изазивање адекватног афективног одговора (Miall, 1988: 262), после којег читање постаје брже и предвидљивије. Роман *Цинк* одступа од овог *правила* због сталног мешања двеју наративних равни и увођења нових епизода. Дакле, читање је отежано због дуплирања „фазе регистрације“ (Miall, 1988: 263), али и због полихронијске нарације.

Приповедач својим читаоцима не преноси детаљно само почетак замишљеног романа него и своја осећања поводом написаних реченица, које као да су се саме писале. Чак и признаје како му речи више не припадају и како не може да их контролише. Ако би и желео да нешто сазна о свом *новом* делу, морао би да урони у његов свет. Прихвата игру и, не позивајући их директно, већ путем реторичких питања и описа, и читаоце увлачи у фикционални свет. Пред питањима попут: „Зашто сам уопште одлучио да дете из човековог наручја претворим у *девојчицу*? Како сам се одлучио? Да ли сам *знао* шта добијам тим избором? Или: шта губим? И да ли то сада *знам*?“ (Albahari, 2015: 160) може се застати, одговорити, надоградити или продубити наратив, па наставити читање.

Дискурзивном формом свога дела приповедач као да позива читаоце на сустварање: „Не знам да ли сам био довољно јасан. Пишем ово на неколико места у стану – [...]. Оно што ми у кухињи делује довршено – за радним столом се распада; оно што је у спаваћој соби благи сјај – у трпезарији се гаси“ (Albahari, 2015: 198). Истовремено, овакав начин писања умногоме говори и о приповедачевом психолошком стању. Наиме, приповедач открива да је роман написао са циљем да се ослободи успомена, посебно оних мање пријатних у вези са оцем.

Међутим, није се могао у потпуности одупрети моћи за коју је у почетку мислио да припада причи, а касније се испоставило да лежи у стварању, то јест потенцијалу приче да се сазда. Након суочавања са наративношћу, приповедач схвата: „Не треба се замајавати значењем речи, али њихов звук, њихова *изградња*, може и те како да помогне“ (Albahari, 2015: 166) и „важан је сам чин писања, важно је приповедање, важна је прича“ (Albahari, 2015: 188).

Прича се одликује великим бројем диспаратних наративних равни. Дисперзија је у самом делу објашњена на сликовит начин – описом кањона реке Колорадо, који се „мењао из часа у час, никада се није понављао“ (Albahari, 2015: 160), али и описом семафора: „десетине семафора, као талас, мењају боје“ (Albahari, 2015: 161).

На исти начин могуће је разумети и појаву силепсе, односно „груписање ситуација и догађаја који нису организовани према хронолошком принципу“ (Prins, 2011: 180), посебно приликом приповедачевог описа оца или својих поступака, као и онда када признаје да је писањем о оцу желео да се ослободи свега архетипског.

Разумљиво је да ће пријем једног оваквог артефакта зависити, пре свега, од пријемчивости рецепијената. У вези са тим, треба подсетити да: „[з] а читаоце књижевна прича обично делује полисемично“ (Miall, 1988: 259), и да „[а]фекат игра главну улогу у разумевању књижевних прича, управљајући когнитивним процесима разумевања који су описани граматиком приче или теоријским приступом“ (Miall, 1988: 260).

Паралелне наративне равни у Албахаријевом роману могу се посматрати преко поставки теорије могућих светова, а на супрот томе, у њима се може препознати и расути виртуелни наратив.

Како је могући свет „одређен специфичним ограничењима, који садржи коначан број компосибилних појединача“ (Doležel, 2008: 32), да би читалац могао да се упусти у путовање једним књижевним делом, неопходно је да каже „Да“ његовим законима и логици. Могући свет Долежел најкраће објашњава као „сваки замислив свет“ (2008: 286), у складу са тим, испоставиће се да се неки од могућих светова налазе у свести приповедача, наиме, тамо живе никад написане приче.

Конструишући актуелни свет своје приповести, Албахаријев приповедач полемише са теоријом могућих светова, којој је најпре желео да се приклони, међутим, очито да није успео да пређе „границу која раздваја домен стварног од домена могућег“ (Doležel, 2008: 32). Дакле, најпре признаје: „Хтео сам себе да убедим да између стварног и измаштаног нема никакве разлике“ (Albahari, 2015: 172). Затим почиње да сумња и пита се: „Да ли је биће стварне особе пуније од бића нестварне особе? Или машта брише све разлике, [...]?“ (Albahari, 2015: 172).

Неактуализовани свет приче, односно виртуелни наратив један је од главних предмета савремених наратолошких истраживања. Проучавању овог аспекта приповедног текста код нас доста пажње посветила је Снежана Милосављевић Милић, па ће наша анализа овог питања бити заснована на њеним проучавањима.

Виртуелни наратив представља нерелизовану, неактуализовану причу у оквиру актуелног света приче. Он је алтернатива актуелном свету, али и потврда приповедног потенцијала наратива. Виртуелни наративи никада не доживљавају своју аутентизацију у оквирима датог артефакта, јер „[ф]икционални свет се [...] не може мењати или поништавати од тренутка када стваралац

доврши фиксирање конструктивног текста“ (Doležel, 2008: 38). Међутим, могу се на одређени начин реализовати у свести читалаца. Снежана Милосављевић Милић наводи четири врсте виртуелног наратива: „1) периферна могућа прича чије би подврсте биле контрачињенице и хипотетичка фокализација; 2) наративне негације; 3) поређења; 4) симулирани наративи“ (2016_a: 42).

Главни јунак романа *Цинк*, који је уједно и централна свест овог дела, покушава да након смрти оца дође до одговора на питање ко је он сâм и ко је био његов отац са којим није био довољно близак. Трагајући за одговором губи се у вишку простора, сатканог од успомена на оца, „сећања на њега и сећања на његова сећања“ (Gvozden 2015: 16), што доводи до појаве низа нереализованих наратива.

Следећим примерима могу се илустровати контрачињенице:

Мислио сам: ако понесем што више ствари, ако доиста успем да сваког дана подражавам себе какав сам овде, можда се ништа неће променити. (Albahari, 2015: 157)

Отварао сам очи уверен да ћу угледати бар траг настојања да се измени свет и ја у њему, али увек сам га налазио онаквог каквог сам га оставио. (Albahari, 2015: 160)

Разговарали смо о силаску међу стене и литице [...] али помисао на непријатности [...] враћала нас је у кревет. (Albahari, 2015: 160)

Та прича, рекао сам себи, треба да буде једноставна љубавна прича, низ реченица у којем ће два бића прићи једно другом, провести неко време заједно, и потом се растати. (Albahari, 2015: 162)

Одевао се скромно, у сива и тамна одела, беле кошуље, одговарајуће ципеле и кравате, премда је, склон сам да посумњам, некада морао бити кицош. (Albahari, 2015: 187)

Прве четири наведене контрачињеничне приче, које су окренуте будућности, у функцији су представљања психолошког лика приповедача. Глаголски облици првих двају примера: мислио сам и био сам уверен, сведоче о приповедачевој несигурности. Заједно са осталим, приказују његово незадовољство, бојажљивост и статичност. Контрачињеница из последњег примера измештена у прошлост има за циљ да уздигне лик оца, како у очима приповедача, тако и у свести читалаца.

Актуализације чији је циљ анулирање неке ситуације, јесу наративне негације. Оне, осим што „упућују на оно што се *није* десило“, шире „контуре семантичког потенцијала приче“ (Milosavljević Milić, 2016_a: 53). Један од бројних примера наративне негације у роману *Цинк* јесте и следећи: „Ништа се није променило: стајала је поред мене и исписивала рачун. [...] Није чак ни шмркала. [...] нисам могао да се претварам да пиљим у палачинке“ (Albahari, 2015: 166).

У наставку описа сусрета са конобарицом, као да жели да имплицитно истакне вредност наративних негација, приповедач закључује: „Ништа не може

да ублажи мој бол, рекла је, ништа. Нагласила је *ништа* као да је ипак *нешто* у питању“ (Albahari, 2015: 166).

Да би ублажили непријатност исхода ситуације у којој су се нашли, приповедач и његов отац прибегавају извесним претварањима. Симулирани наративи у којима учествују имају праведан циљ, јер њихово кретање у ствари је само „прижељкивање да су ствари другачије“ (Albahari, 2015: 191), што показују и следећи примери: „Отац се загледао у мене, лепо се видело како сумња. Знао је да лажем, али је исто тако знао да нема избора.“ (Albahari, 2015: 190) и „Ту се, у ствари, живело само да се ту не би умрло“ (Albahari, 2015: 166).

Роман *Цинк* изузетно је погодно дело за анализу виртуелног наратива. Прича којом започиње роман у погледу аутентизације остаје неутрална. Са друге стране, међу пасусима на које је роман подељен често постоји врло тана, понекад једва препознатљива веза. Функција појединих параграфа само је у томе да покажу како би наратив даље могао да се тка, да није дошло до одређене ситуације. Дакле, ови сегменти доносе нереализоване наративне могућности и сведоче о рачвању главне приче.

У раду су размотрене неактуализоване наративне могућности, могући светови, наративност и однос стварности и фикције. Сваки од ових аспеката изазива одређене емоционалне реакције читалаца, чиме се потврђује моћ приче, односно књижевности. Приповедач признаје: „Кружио сам око замишљеног почетка приче као подрумски мачор око чанка с млеком“ (Albahari, 2015: 161), а то се сигурно може потврдити и у случају читалаца.

Издвојени примери показују да су контрачињеничне приче у Албахаријевом роману углавном окренуте будућности. Приповедна инстанца говори о промени до које не долази. Ипак, много тога било би промењено у животу приповедача да се потрудио да буде другачији, опуштенији, пријемчивији за ново, другачије, промењено. Са друге стране, „ови елементи представљају значајно средство наглашавања исказног потенцијала дела“ (Prins, 2011: 92). Јер виртуелни наратив није ништа друго него „све оно што би се могло догодити, али се ипак не догађа. Томе би припадала широка лепеза јунакових менталних активности: жеља, страхова, неиспуњених нада, очекивања, претпоставки, снова“ (Milosavljević Milić, 2013: 97). На овај начин ремети се „нормални“ ток романа, који би код Албахарија и без присуства виртуелних наратива несумњиво био доведен у питање.

Управо су дискурзивна форма романа, као и постојање великог броја виртуелних наратива у сагласју са психичким стањем јунака-приповедача. Када пише да му се прича отела контроли, између осталог признаје: „Не сналазим се више у тим препадима властитог мноштва“ (Albahari, 2015: 159).

До мултипликације лика приповедача најпре доводи појава другогостепене приче и усложњавање наративне равни, односно преиначење наратива у наративност. Затим, не тако бројне, али значајне, симулације, а онда и прижељкиване контрачињеничне будуће ситуације, које увек бивају изневерене. У оквиру наративног света романа могуће је указати на трипаратну улогу лика приповедача. У случају првобитне приче, он је интенционални приповедач,

иако не строго хетеродијегетички. У односу на уметнуту причу постаје фигура, медијум свестан своје ограничене улоге, али истовремено и главни јунак. Иако се на први поглед може учинити да очева фигура заузима централно место у роману, примат треба дати лику приповедача, будући да се фигура оца може разумети као виртуална фикционална посебност, то јест „могући ентитет који јесте представљен у фикционалном тексту, али није аутентизиован“ (Doležel, 2008, 287). Насупрот томе, другостепена прича успева да се избори за аутономију и у неку руку постане актер.

Иако политемполаран, роман Давида Албахарија допушта да његови актери буду сагледани у временском односу и да њихова садашња верзија буде упоређена са некадашњом. У животу сваког јунака може се пронаћи по једна тачка која представља прекретницу, након које се мења не само живот, односно контекст, већ и сам јунак. Једино лик приповедача одступа од овог правила, будући да остаје исти и у новом контексту.

У случају оца тачка преображаја јесте рат, након којег бива посве промењен. Нова стварност за сина јесте она у којој више нема оца, а у случају девојке из приче до промене контекста долази после сусрета са човеком. Ови јунаци као да урањају у нове светове, нове стварности, а „све оно што је било *пре* [...] као да се није десило, не, као да се десило, али као у сну“ (Albahari, 2015: 185).

Последице постојања дисперзивне форме романа *Цинк* бивају ублажене техникама самосвесног приповедања. Користећи се метанарацијом, приповедач проговара о својој поетици и конструише роман који није завршен, већ представља дело у настајању. Указивањем на сам ток приповедања, као и промишљањем о односу стварности и фикције, при чему се овде под „стварност“ мисли на актуелни свет романа, обезбеђује се боља динамика приче и подстиче радозналост реципијената.

Ако се има у виду да приповедач, или сам писац, позива читаоце на сарадњу, на попуњавање празнина, онда је јасно да он тим поступком читаоцима даје дозволу и за креирање историје његове породице, као и његовог искуства. Захваљујући томе, приповедачева прича је истовремено и само његова и универзална. У томе се огледа њена посебна уметничка вредност.

Литература

Извор:

Albahari, D. (2015). *Mamac. Cink*. Beograd: Čarobna knjiga, 153-211.

Литература:

Gvozden, V. (2015). Romanopiščeva opklada: David Albahari. *Mamac. Cink*. Beograd: Čarobna knjiga, 11-47.

Doležel, L. (2008). *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*. prev. Snežana Kalinić. Beograd: Službeni glasnik.

- Jerkov, A. (1988). Anđeo i priča: David Albahari. *Cink*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost „Filip Višnjić“, 79-111.
- Medić, V. (2013) Priča „Pisac“ Davida Albaharija. U M. Pantić (Ur.), *Slike (iz) porodičnog vremena. O književnom delu Davida Albaharija: zbornik radova* (str. 74-86). Beograd: Biblioteka grada Beograda.
- Miall, D. S. (1988). Affect and narrative: A model of response to stories. *Poetics*, 17, 259-272.
- Milosavljević Milić, S. (2013). *Otpori i prekoračenja: poetika pripovedanja Bore Stankovića*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Milosavljević Milić, S. (2015). Kognitivna naratologija. *Čitanje tradicije*, 11-23.
- Milosavljević Milić, S. (2016)a. *Virtuelni narativ. Ogledi iz kognitivne naratologije*. Niš – Sremski Karlovci – Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Milosavljević Milić, S. (2016)b. Krv je opet krvava – povratak emocijama u kognitivnoj naratologiji. *Emocija u kulturi Srba i Bugara / Emocije v kulturata na Srbi i Bълgari*, 11-17.
- Perić, M. (2016). [Prikaz knjige *Paradoks fikcije: ogledi iz savremene analitičke estetike*, prir. i prev. Aleksandra Kostić]. *Philologia Mediana*, 867-869.
- Perić, M. (2017). Beg od stvarnosti ili prostorno uranjanje junaka romana *Sitničarnica „Kod srećne ruke“* Gorana Petrovića. *Savremena proučavanja književnosti*. 333-341.
- Platon (1985). *Ijon. Gozba. Fedar*. Prevod, napomene M. N. Đurić. Beograd: BIGZ.
- Prins, Dž. (2011). *Naratoški rečnik*. prev. Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.
- Hogan, P. C. (2003). *The mind and its Stories. Narrative Universals and Human Emotion*: Cambridge University Press.
- Hofman, M. L. (2003). *Empatija i moralni razvoj: značaj za brigu i pravdu*, prev. Tatjana Šešum. Beograd: Dereta.

Милица Перић

ВОСПОМИНАНИЕ РОДИТЕЛЕЙ – РОМАН ЦИНКА ДАВИДА АЛБАХАРИ ИЛИ ДВИЖЕНИЕ НА ПОВЕРХНОСТЬ МИРА

Резюме: В статье обсуждаются нереализованные повествовательные возможности, возможные миры, повествовательность и связь между реальностью и вымышленностью. Каждый из этих аспектов вызывает у читателей особые эмоциональные реакции, заставляя их участвовать в построении мира истории. Дискурсивная форма романа, а также наличие большого количества виртуальных повествований согласуются с психическим состоянием рассказчика. Умножение характера рассказчика в первую очередь обусловлено появлением истории второго этажа и сложностью повествовательного плана, то есть превращением по-

вестования в повествование. Затем не столь многочисленные, но существенные симуляции, а затем желательные противоречивые будущие ситуации, которые всегда случаются. В повествовательном мире романа можно указать на тройную роль рассказчика. Последствия рассредоточенной формы романа *Цинка* смягчаются застенчивыми техниками рассказывания историй. Используя мета-повествование, рассказчик говорит о своей поэтике и создает роман, который не завершен, но представляет собой собой работу, в процессе становления.

Ключевые слова: виртуальный нарратив, возможные миры, аффективная нарратология, метанарратив, нарратив.

milica.peric991@gmail.com

IV

**СТРАНЕ
ФИЛОЛОГИЈЕ**

УВОДНА РЕЧ

Научни скуп „Наука и савремени универзитет” традиционално представља једну од пратећих манифестација Дана Филозофског факултета у Нишу. Девети пут по реду ова конференција је одржана у новембру 2019. године. Овај део зборника заснива се на селекцији радова представљених у оквиру НИСУН 9 сесија посвећеним разноврсним темама у области стране филологије.

Први прилог у трећем делу зборника радова страних филологија заснива се на пленарном предавању Владиславе Гордић Петковић. У раду под називом „Књижевност у доба технолошке експанзије: ревалоризација реализма” ауторка говори о потреби да се преиспитају учинци технологије у савременом роману, као и промене у приступу реалистичком приповедном поступку на изабраном корпусу савремене англофоне и српске прозе. Нарочита пажња у раду поклања се напорима (како читалаца, тако и теоретичара) да се у нову дефиницију реалистичког укључе сви аспекти дигиталне димензије свакодневице, односно свест о различитим концепцијама упоредних светова: света емпиријске и света виртуелне реалности. Дискусији о географској и културној димензији у романима Тађе Ступар Трифуновић и Љубице Арсић, Горана Петровића и Воје Чолановића неизоставно се додаје и виртуелна димензија као замена за измаштано и нестварно, димензија која подразумева стварање нових веза и перспективу живота у страном свету, отуђеност садашњег тренутка или пак трауматичну прошлост.

Рад Љиљане Марковић, „МООК: Нешто ново „под неоном” – студија случаја”, говори о едукативном аспекту дигитализације. Наиме, после бројних онлајн курсева и образовања на даљину, масовни отворени онлајн курс (МООК) постаје важна новина у образовању до које доводи развој ИТ и средстава масовне комуникације. Ауторка дискутује основне карактеристике МООК-а, предности и проблеме са којима се суочавају предавачи и полазници. Основни проблем овог иновативног образовног приступа огледа се, између осталог, у мотивацији полазника курса. У другом делу рада представљено је искуство рада у својству фасилитатора на МООК-у Integrating Critical Thinking Skills into the Exploration of Culture in an EFL Setting у организацији World Learning, као део програма American English E-Teacher.

Након англиста, следећи сегмент трећег дела зборника посвећен је темама којима су се на скупу бавили русисти. Предмет истра-

живања рада Велимира Илића и Ненада Благојевића односи се на проналажење могућности повећања заступљености часова руског језика, на којима се обрађују дела руске књижевности, у складу са прописаним наставним планом и програмом у основним и средњим школама, као и предлагање најадекватнијих методичких приступа, којима би се могао подстаћи развој мотивације за учење овог страног језика у основној и средњој школи, као и наставак учења у наредном образовном циклусу. Полази се од става да књижевност (заједно са осталим гранама уметности), уз одговарајући методички приступ, у великој мери може подстаћи мотивацију ученика за учење руског језика, а тиме и позитивно утицати на успешност усвајања знања и вештина, предвиђених наставним планом и програмом.

У раду „Супстантивати у оквирима програма за средњу школу републике Србије” Јелена Лепојевић истражује концепт супстантивизације као специфичан творбени поступак и начин њене обраде на часовима руског језика у средњој школи. У раду се, примењујући модел компаративно-конфронтативне анализе, указује на недостатке материјала који се налази у актуелним уџбеницима, даје предлог ефективнијег и сврсисходнијег начина обраде наведене теме, предлага наставни материјал и најадекватнији тип вежбања који би пратио увођење овакве наставне теме.

Фокус истраживања рада Весне Космајац заснива се на модификованој семантици глагола *идти/ићи* и њихових префиксалних деривата у жанровима научног текста и вести. Рад се превасходно бави питањем на који начин одлике функционалних стилова и поменутих жанрова мењају основно значење глагола. У жанру научног текста у руском језику поменути глагол није изразито заступљен. Већу фреквенцију употребе има глагол *ходить* и његови префиксални деривати, јер их одликују бројна пренесена значења. За разлику од руског, у научним текстовима српског језика не проналазимо глагол *ходати*, због његовог уског значења, али је изразито заступљен глагол *ићи* и већина његових префиксалних деривата (*доћи*, *долазити*, *изаћи* и сл.). Жанр вести је флексибилнији у оба језика. У вести-ма наративног карактера чешће се срећу глаголи кретања у свом примарном значењу, док се у вестима аналитичког карактера глаголи кретања употребљавају углавном у пренесеном значењу. Томе погодује изразита полисемичност глагола *идти/ићи*. У публицистичким текстовима наведени глаголи употребљавају се и у склопу декомпонованог предиката, али и фразеологизама, што је, такође, предмет анализе овог прилога.

Последњи сегмент овог дела зборника посвећен је радовима из области језика струке. Катарина Кржељ у раду „Интеркултурна компетенција у силабусима за немачки језик струке” истиче да у посткомуникативној дидактици страних језика интеркултурна

компетенција представља један од основних циљева учења страних језика. Упркос томе, очите су разлике у начину на који се интеркултурна компетенција третира у силабусима за наставу немачког језика струке на нефилолошким факултетима. Значај интегрисања интеркултурних садржаја у високошколско образовање на нефилолошким факултетима код нас није до сада био предмет анализе, а заступљеност интеркултурног учења у курикулумима и силабусима није истраживана. Циљ поменутог истраживања је да се утврди да ли су у силабусима дефинисани циљеви и исходи који омогућавају развијање интеркултурне компетенције. Резултати анализе указују како на недовољну заступљеност елемената интеркултурног учења, тако и на потребу иновирања силабуса за немачки језик струке на нефилолошким факултетима у Републици Србији.

И коначно, Данијела Ђоровић у свом прилогу истиче значај усмене презентације у евалуацији језичких и комуникативних постигнућа студената. У раду је најпре дат осврт на изучавање страног језика струке за потребе студената друштвено-хуманистичких наука с посебним акцентом на усмене презентације, које чине неизоставни сегмент наставе и предиспитну обавезу студената Филозофског факултета Универзитета у Београду још од 2006. године. Затим је приказано истраживање спроведено на овом факултету на узорку од 35 презентација које су током 2017/2018. и 2018/2019. године реализовали студенти друштвено-хуманистичких наука, који уче италијански језик струке. Циљ истраживања је да се испита квалитет и ефикасност усмених презентација студената као облика наставне активности и предиспитне обавезе. Резултати истраживања указују на то да поред неспорних позитивних ефеката, припрема, извођење и оцењивање презентација овој категорији студената често доноси велике изазове и потешкоће које могу довести у питање њихову корисност и оправданост. Као основни проблем у реализацији овог задатка издваја се недовољно висок ниво језичких компетенција студената.

Распон питања о којима је било речи у овом зборнику радова прилично је разнолик. Ипак, заједнички чинилац дискутованих тема, од глобалне дигитализације у анализи књижевних дела и у едукативним садржајима, преко креирања и побољшавања постојећих програма страних језика, па до концепта интеркултурне компетенције и методе усмених презентација, представља, осим квалитетног научног садржаја, актуелни пресек предности и мана са којима се представници стране филологије свакодневно сусрећу у теорији и пракси. Стога се надамо да ће радови објављени у овом делу зборника бити од користи како колегама наставницима, тако и студентима у овој научној области.

И на самом крају уводне речи, захваљујем се секретарици ове публикације, мср Нини Судимац, на ажурности, ефикасности и огромном труду уложеном како у организацију НИСУН-а 9, тако и у прикупљање и дистрибуирање појединачних радова.

У Нишу, новембар 2020. год.

уред. проф. др Милен Каличанин

KNJIŽEVNOST U DOBA TEHNOLOŠKE EKSPANZIJE: REVALORIZACIJA REALIZMA¹

Sažetak: Tematske niti uočljive u savremenoj anglofonij i srpskoj prozi svedoče da poliglosija i sveprisutnost Interneta i društvenih mreža piscima i spisateljicama otvara novo područje inspiracije, te se tako, između ostalog, ukazuje i potreba da se preispitaju učinci tehnologije u savremenom romanu, ali i promene u pristupu realističkom pripovednom postupku. Primetni su, naime, naponi (i kod čitalaca i kod teoretičara) da se u novu definiciju realističkog uključe svi aspekti digitalne dimenzije svakodnevice, odnosno svest o različitim koncepcijama uporednih svetova: sveta empirijske i sveta virtuelne realnosti.

Ovakvo je prevrednovanje utemeljeno u osvedočenju da je granica između naših virtuelnih i realnih identiteta nejasna i teško određiva, uprkos tome što nastojimo da ih razdvojimo. Komunikacija u sferi društvenih mreža ponekad postaje dnevna rutina koja nadoknađuje izgubljenu veru u onostrano i magijsko, pa tako okruženje u romanima Tanje Stupar Trifunović i Ljubice Arsić, Gorana Petrovića i Voje Čolanovića, uz geografsku i kulturnu uključuje i virtuelnu dimenziju kao zamenu za izmaštano i nestvarno, dimenziju koja podrazumeva stvaranje novih veza i sa perspektivom života u stranom svetu, i sa traumatičnom prošalošću, i sa otuđenošću u trenutku sadašnjem. Primamljiva ponuda novih tehnologija da nas odvedu izvan okvira empirijske realnosti navodi pojedinca da, u želji za promenom, zaboravi na rizike i prihvati preobražene zakonitosti fiktivnog sveta, u kom junaci počinju da na drugačiji način tragaju za izgubljenom sintezom ljubavi, nade i poverenja.

Ključne reči: tehnologija, narativ, realizam, mediji, kultura

1. Valorizovanje realizma

Realistički postupak u književnoj prozi iziskuje predstavljanje individualnog iskustva pojedinca i praćenje procesa odrastanja ili sazrevanja u specifikovanom istorijskom, socijalnom i kulturnom okruženju, tako što se kao polazna tačka određuje utemeljenje stvarnosti u čulnoj spoznaji i svakodnevnom iskustvu. Mimetički princip, koji podrazumeva da je spoljašnja realnost opipljiva i „predstavljiva“, doživljava istovremeno krizu i renesansu u savremenom romanu.

¹ Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu „Jezici i kulture u vremenu i prostoru“ (projekat br. 178002) koji se realizuje uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

Svaka tehnologija pokušava da unapredi svet, a svet oko nas je sve samo ne savršen; njen je nastanak produžetak bitke sa izazovima istorije civilizacijskog progressa. Nove digitalne tehnologije menjaju naše živote time što redefinišu pojmove materijalnog i virtuelnog, prirodnog i veštačkog: čini se, s jedne strane, da fizičko telo postoji na više ravni, a da, s druge, materijalnost umetničkog objekta prestaje da bude relevantna. Britanski pisac Vil Self opisuje strah od promena u formi umetničkog objekta time što kaže da je „obeležje savremene kulture postao aktivan otpor teškoćama u svim njihovim estetskim manifestacijama“ (Self, 2014) i da digitalni mediji uništavaju ne samo papirni format, već i gutenbergovski um kao takav.

Digitalne tehnologije nisu nekompatibilne sa književnim proučavanjima, baš kao što ni promene u izdavaštvu ne utiču u većoj meri na postulate književnog stvaranja. Iskustvo ukazuje na to da nove tehnologije dopunjuju tradicionalne oblike pisanja i čitanja najviše transformisanjem naših predstava o materijalnosti: materijalno više nije samo telesno, a ni telo nije više samo materijalno. Telo možemo doživeti na barem dva načina: kao fenomenološko telo, koje nije samo vizuelno, nego u velikoj meri i taktilno iskustvo; kao tehnološko-fantazijsko (fantazmagorično) telo, nastalo u pokušaju da se fizičko telo asimiluje. Kao i materija, telo je neprekidno u pokretu, nastajanju i preoblikovanju. Za razliku od humanističkog poimanja subjekta kao definisanog, nezavisnog i izolovanog, posthumanistički subjekt se konstituiše uspostavljanjem odnosa sa okruženjem, te u tom shvatanju telo nikad ne poprima jednom zauvek definisan i konstantan oblik.

Uključivanje vizuelne i multimedijalne dimenzije u književni tekst iziskuje interaktivnost, i sve se više od čitaoca očekuje da pročitano i vizuelizuje. Spoj tradicionalnog i inovativnog u definicijama književnog hiperteksta često se prenaglašava: hipertekst omogućuje da svaki upisani link postane strategija mogućeg (na)čina čitanja, a osvešćenje te mogućnosti počinje od vizuelizacije. I dalje postoji snažan otpor digitalizaciji naracije i promenama koje ona donosi: Self smatra da usled digitalizacije štampe roman gubi centralni strateški položaj u umetničkom stvaranju, da se tehnologija znanja menja, i da nestaje ono što je Maršal Makluan nazivao „gutenbergovski umovi“.

Self se zalaže za usmerenost spisateljske produkcije, smatrajući da roman treba da bude „svet koji je samom sebi dovoljan i samog sebe objašnjava“, da treba da bude sačinjen „u istom onom kognitivnom modusu u kom se i konzumira“. Pisac bi morao da se osloni na epizodičnost svog pamćenja koliko i na kanonska znanja: treba da „zamišlja sve ono što opisuje, a ne da gugla kako bi video šta neko drugi misli o tome kako bi određena stvar trebalo da izgleda“ (Self 2016). Self insistira, dakle, na materijalnosti knjige i teksta, dok hipertekst, relativizujući tu *opipljivu* materijalnost, nastoji da umetnički tekst pretvori u organsku formu koja pulsira u neprekinutom procesu reformatiranja i redefinisanja.

2. Interaktivna dimenzija teksta

U okruženju digitalnih tehnologija pripovedni tekst postaje dinamičan spoj štampanog štiva, fotografija, ilustracija i video materijala, dovodeći u pitanje tezu da su statičnost i konačnost klasičnog pripovednog teksta zadati elementi umetnič-

kog stvaranja. Vizuelizacija se u okvirima pripovedne proze može na različite načine realizovati: upotrebom grafičkog simbola, crteža ili ilustracije, kao mogućnosti da se dopuni reč ili preobradi značenje. Prvi primer autentične vizuelizacije koja pripovedanje od straničnog i linearnog pomera prema ikoničkom čitanju nalazimo u *Tristramu Šendiju* Lorensa Sterna. Heterogen materijal, nelinearno pripovedanje, obraćanje čitaocu, autorefleksivnost, meditacije o prirodi knjige – sve su to odlike *Tristrama Šendija* koje anticipiraju hipertekst kao najdosledniji oblik interaktivnog vizuelizovanja teksta. Intencija autora je takođe da proces čitanja premreži brojnim teškoćama i preprekama koje čitaoca treba da odvrate od linearnog pristupa tekstu. Teoretičar hiperteksta Džordž Landou *Tristrama Šendija* pominje kao primer uticaja hiperteksta na književnu formu premda, isto ovo delo može da posluži i kao argument za verbalnost, „literarnost“ književnosti.

Komentarišući transfer autorske moći na čitaoca, Landou ističe kako sada čitalac bira sopstveni put kroz metatekst, oživljavajući skup beživotnih fragmenata, i to ukazuje da hipertekst nije pomoćno oruđe, već način mišljenja, da nije novi žanr, već novi medij. Landou i Pol Dilejni smatraju da je razvoj digitalnih oblika komunikacije po značaju uporediv sa Gutenbergovom štampom (Landow and Delany 1993: 5). Hipertekst je, po Landouu, proročanstvo, mračno upozorenje, ali pre svega poziv na povezivanje (Landow 1992: 203), vidljiv u frekventnosti tema tela i seksualnog zadovoljstva.

Voju Čolanovića, ljubitelja Sternovih pripovednih manevara, autora zbirki priča (*Osedlati mećavu* (1958), *Miris promašaja* (1983) i *Osmeh iz crne kutije* (1993)) i romana *Druga polovina neba* (1963), *Pustolovina po meri* (1969), *Telohranitelj* (1971), *Levi dlan, desni dlan* (1981), *Zebnja na rasklapanje* (1987), *Džepna kob* (1996), *Lavovski deo ničega* (2002) i *Oda manjem zlu* (2011), odlikuje sklonost enciklopedijskoj naraciji koja je premrežena divergentnim diskursima i oblastima znanja: biološkim i istoriografskim, filološkim i matematičkim, estetičkim, sociološkim i filozofskim. Čolanovićev poslednji objavljeni roman *Oda manjem zlu* jeste igra tehnologijom pripovedanja, kako žanrovskim formulama romana, tako i detaljima telesnosti: roman obuhvata veći deo jednog oktobarskog dana godine 2002, u kom nekadašnji ljubavnici provode petnaestak sati zajedno, a prati ih auktorijalni autoritet jednog pripovedača koji, poput Henrija Fildinga, junake i priču nadmoćno izvršava i analizira i ruglu, raščlanjuje misli i strahove glavnog junaka, digresivan poput Lorensa Sterna: „No, ako crnina i pristaje Elektri, vajkanje ne dolikuje pripovedaču. Na njemu je da, večito dužan piscu, zaboravi na sebe“ (Čolanović 2011: 125). Junak OMZ, romana koji je naratoru toliko realan i nepobitan da mu se „obraća“ i ovim akronimom, neprestano je čitaocu na oku, narator se potpuno useljava u njegovu svest i posreduje je, plastično povezujući telo (mišiće) i emocije. Junakinja romana, Finkinja Mina Aho, skoro dvostruko mlađa od beogradskog naučnika Janka Đape, predstavlja oličenje Drugog i stranosti, a njena je mističnost i bajkovitost potencirana i tako što auktorijalni pripovedač nijednog trenutka ne ulazi u njenu svest. Pripovedanje se raslojava i meandrira u popisivanje fenomena i emocija glavnog junaka, razotkrivanje strahova od razotkrivanja, a kontemplacija o naučnim hipotezama ili dokazanim saznanjima ukršta se sa lutajućim motivima Jankove hipohondrije

(oslušivanje šuma u ušima i otkucaja srca), teskobe pred vestima iz velikog sveta i malim prostorima Beograda u kojima je njegova ljubavnica možda izložena riziku.

U romanu su brojne parafraze i citati čije je poreklo jasno definisano, a pripovedanje je jedno nesagledivo interaktivno tkivo opaski, refleksija, aluzija, kovanica i oksimorona. Umetnost, istorija i politika sreću se sa naukom, što ne čudi, budući da su junaci molekularni biolozi svetskog renomea i da kao metaforu progressa posmatraju i ljudsko telo i ljudski duh. U razgovorima Janka i Mine neprestano se smenjuju telesnost i imaginacija, pokreti i inteligencija, pa tako i kad razgovaraju o tome šta ih je ponukalo da se bave naukom:

Da li sam ti, Mina, ikad pominjao šta me je, kao matematikom opijenog gimnazijalca, u poslednjem času opredelilo za molekularnu biologiju, zapitao je Finkinju kad je seo na trosed izmičući se da joj načini mesta. Nisam? E, pa, preobrati me, čuj ti ovo, upozorenje jednog *matematičara*. I filozofa, dakako. Bertranda Rasela. Koji je, valjda u nekom od svojih govora protiv gomilanja nuklearnog oružja, opomenuo savremenike da ljubomorno čuvaju život. Naglasio je tad da je život potresno atipičan ne samo za svemir nego i za našu planetu, jer ga ima uglavnom na *površini* Zemlje, i nešto malo ispod i iznad nje. Ništa više no opne na tvrdo kivanom jajetu, rekao je. (Čolanović 2011: 279)

Minin odgovor na ovo pitanje je zapanjujuće jednostavan: „Teško da bi se našao jači razlog za preobraćaj, nije mogla da ne konstatuje Finkinja. Dok je mene, veoma uzdrmanu, na takav korak navela Alchajmerova bolest majčine majke. Moje drage bakice Raise. Raise Semjonovne“ (Čolanović 2011: 279). Mina naučne činjenice o površnosti života o kojima Janko govori pretvara u uspomene, opšte u lično.

Iako pripovedač progovara iz perspektive glavnog junaka a povremeno i iz perspektive nadmoćnog autoriteta, on sve događaje i misli mistifikuje i ironizuje: dramatisovanjem svoje funkcije događaje istovremeno čini autentičnim, telesnim i taktilnim, dok ih, sa druge strane, upravo svojom ironijom fikcionalizuje i oneobičava. *Oda manjem zlu* ujedno je i povest o tehnologiji pripovedanja u kojoj se prepoznaje ukazivanje počasti Lorensu Sternu, Džojosu, i odvija se kao neka vrsta kompjuterske igrice čije je područje Beograd, treći junak ovog romana.

Čini se da je fluidnost teksta, kao odličje koje je oduvek postojalo, iskazano tek u naraciji koja je svesna tehnoloških prioriteta i sižejnih ograničenja: u nameri da pobedi vreme i smrt, pripovedna proza koristi se različitim strategijama, manipulišući formatima teksta, vizuelnim intervencijama, tipovima pripovedanja ali i samom egzistencijalnošću pripovedača. Ljubica Arsić, i Jelena Lengold preispituju i preispisuju realnost, pisanje utemeljujući bilo kao elitistički eskapizam, bilo kao strategiju tumačenja političkih i socijalnih distorzija.

3. Prozna pozornica iskustva

Ljubica Arsić u svojim knjigama od *Maco, da l' me voliš* (2005) preko *Manga* (2008) do *All Inclusive* (2012) i romana *Rajska vrata* (2015) pokazuje da se o sazrevanju, identitetu i obrazovanju može pisati jezikom koji sintetizuje elemente

masovne kulture i elitne vrednosti, a da se svaka kriza identiteta može u izvesnoj meri ironizovati.

U prozi Ljubice Arsić gradovi su pozornice životnog iskustva: zbirka kratkih priča *All Inclusive* locira prelomne trenutke ženskih sudbina u privremenosti turističkih boravaka na destinacijama kao što su Francuska i Latinska Amerika, Perast i Pariz, Rim i Egipat. Arsićeva narativizuje turističko putovanje i njegovu prirodu „kontrolisanog otkrivanja“, a sve priče su tematski i prostorno povezane sa prostorom hotelske sobe. U romanu *Rajska vrata* poprište spoznaja, ushićenja, poraza i kriza je Firenca, grad kom se junakinja Đurđa iznova vraća, delom zbog porodičnog porekla (njena nona Jelena ima italijanske krvi i odrasla je u Trstu), delom zbog trgovanja parfemima, a najviše zbog nejasnog osećanja da se njene najvažnije životne lekcije imaju dogoditi baš tu. Firenca je prostor istorijskih znamenitosti, crkve Santa Maria Fiore, Đotovog zvonika, Baptisterijuma i pozlaćenih Vrata raja čiji reljefi prikazuju „Adama, kako se posle božanskog dodira još bunovan diže iz nesvesti, dok oko njega lepršaju anđeli, Evu napravljenu od rebra, oboje posle kušanja i prestupa isterani iz raja“ (Arsić 2015: 14). Znamenje Firence je, isto tako, Đurđina omiljena parfimerija „Santa Marija Novela“ gde upoznaje nove tajne mirisa. Đurđa od bake nasleđuje „talenat da oseti i zapamti miris“ (Arsić 2015: 47), od detinjstva njuška „sveže voće u činiji na stolu, tek opran i osušen veš ili svoju pidžamu iz koje ju je pohodio dobro poznati miris ne samo njene kože, već i nečeg što je celokupno njeno, vazdušni omotač, zaštitni plašt“ (Arsić 2015: 47). Mirisi postaju važan putokaz u tumačenju života: „Ima teških mirisa koji odmah padaju i onih što dugo visoko lebde, kao sanjarenje. Ima i onih ljutih od kojih svrbi nos. I onih koji zaboje ispod grudi, setnih kao stara melodija koja za trenutak paralise telo i preseče ga napola“ (Arsić 2015: 49).

Najnoviji roman *Četiri kiše* (2019) elemente realnog života (odrastanja i detinjstva, sanjanja i zlostavljanja) propušta kroz vizure troje dece i njihove imaginarne sabesednice Lenke Dunderski, čiji dnevnik čitaju. Ljubica Arsić uvek je nenametljivo upotrebljavala elemente istorije u kontekstu fikcije. U ovaj roman ušunjala se virtuelna i domaštana Lenka Dunderski, opijena arhitekturom Venecije i šarmom mističnog gondolijera; predstavljena je kao pobunjenica protiv besmislenih pravila, čiji je dnevnik slučajno otkriven na tavanu porodične kuće. Tako se Ljubica Arsić i nehotice upušta u igru ambivalencijama činjeničnog i izmaštanog, romantičnog i ironičnog, retrospektivnog i kontemplativnog. Rekonstruišući biografiju realne osobe i sopstvenu poetiku istovremeno, autorka pisanje oblikuje kao proces koji je Hemingvej proglasio transplantacijom. Za pisanje je, smatrao je on, potrebna fizička transplantacija, presađivanje iz jednog sveta u drugi: „Na jednom mestu može se pisati bolje nego na drugom. U pitanju je presađivanje, i možda je jednako potrebno ljudima koliko i svemu onome što raste.“ Hemingvej veruje u heterotopiju: dok piše za stolom jednog pariskog kafea, svet priče koja se dešava u Mičigenu za njega biva jednako stvaran koliko i lepa Francuskinja koja seda za susedni sto. „Želeo sam da je stavim u priču“, priznaje pisac. Ipak, Hemingvejev proces stvaralačke transplantacije ne uključuje prenošenje stvarnih pojava u fiktivan tekst: lepa Parižanka ne može postati deo američkog proznog pejzaža koji uokviruje krize odrastanja jer ona pripada romantičnoj urbanoj topografiji.

Pola veka kasnije, jedan junak Vudija Alena nastavlja Hemingvejevu potragu za heterotopskim uzbuđenjem oličenim u lepoj ženi: protagonista priče „Epizoda Kugelmas“ zapućuje se u svet francuskog romana ne bi li osvojio srce madam Bovari. Sredovečni njujorški profesor uz pomoć mađioničara Perskog ulazi u prevod Floberovog romana na engleski u pauzi između dve Emine vanbračne romanse. Sve je idilično dok Kugelmas uživa u blagodetima romantične ljubavi, premda se američki studenti književnosti pitaju otkud u delu ćelavi Jevrejini koji se ljubi s madam Bovari, a njihovi profesori takva pitanja pripisuju neodgovornosti mlađe generacije i njihovoj upotrebi opijata. Kad Ema dođe u Njujork u uzvratnu posetu, ova ambiciozna francuska provincijalka postaje emancipovana Njujorčanka koja kupuje skupu odeću, ide na časove glume i zahteva da se Kugelmas njome oženi. Kineska komoda mađioničara Perskog u kojoj se putuje na relaciji realnost-literatura-realnost pokvarila se, a Kugelmasa je njegov najveći dušmanin prepoznao kao uljeza u Floberovom romanu i pretili da će sve ispričati njegovoj ženi. Perski uspeva da popravi svoj „uređaj“ i da madam Bovari vrati u roman, skupa s njenom novom garderobom, u trenutku kad je romantična idila nepovratno uništena. Vudi Alen parodira glorifikaciju umetnosti, koja u eri marketinško-tehnološkog ubrzanja postaje neka vrsta iznajmljene fantazije. Ne toliko očito, ali jednako efektno, parodira i moderni mit o Njujorku kao gradu mogućnosti.

4. Nedodirljivi crni monolit: knjiga i telo

Goran Petrović u romanu *Sitničarnica 'Kod srećne ruke'* osmišljava kugelmasovsku heterotopiju u koju se dospeva zahvaljujući ritualu čitanja: svet knjige postaje sastajalište ljubavnika, ali i zakletih neprijatelja. Petrovićevi junaci spoznaju tajanstveni ritual „potpunog čitanja“, zahvaljujući kom svaka knjiga – bila ona roman, rečnik ili udžbenik – postaje paralelni svet u kom se čitaoci mogu sresti ako isto štivo čitaju u isto vreme. U knjigama se Beograđanin Anastas Branica sastaje sa Francuskinjom Natali; iako se u stvarnosti nikad nisu upoznali, oni vode ljubav i grade dom u romanu koji Anastas piše. Petrović knjigu posmatra kao matricu koja nije iluzija ni manipulacija, nego mesto potpunog života njegovih junaka – bar do trenutka kad se Natali vrati u Pariz da se uda za svog dugogodišnjeg verenika. Knjiga je bila fiktivno utočište, ali je realnost grada nepovratno obeležila junake, tako da su oboje na kraju završili u kulturnoj matrici koja im je dodeljena – Anastas u Beogradu, Natali u Parizu. Heterotopija ostvarena kao ritualno virtuelno prisustvo tumačena je različito: neki su bili skloni da u Petrovićevom konceptu „potpunog čitanja“ vide ostvarenje savršeno ispunjenog i smislenog života, a drugi podsmeh ljudskom samozavaravanju da knjige mogu zameniti život.

Da bi odbranio želju svog tela, svaki književni junak mora telo učiniti jačim. Telo, čija ga je želja stigmatizovala u patrijarhatu, zapravo može da mu da snagu i legitimitet ako ga pripremi za izazove rasta i bolesti. Prvi roman beogradske slikarke Milice Vučković *Boldvin* (2019) govori o terapiji, lečenju i imaginarnom neprijatelju Boldvinu: bolnički dnevnik alkoholičarke i dijabetičarke Nađe je sanjana terapija i

terapijski san. Nađa izmiče definicijama koliko i rutinama, tragajući za praslukama detinjstva (među kojima su ratovi devedesetih, izbeglištvo, nemaština, očevo odlazak u rat i stričevu ranjavanje granatom) kao za mogućim odgovorom na svaki sadašnji bol. Bol u nogama je neurološki simptom, fiziološka posledica prebrzog odrastanja i preranog sazrevanja. Marijana Čanak u zbirci priča *Pramatere* (2019) takođe se bavi pitanjima ženskog tela: o matrilinearnosti piše s namerom da rekonstruiše životne istorije, govor i navike požrtvovanih baka i majki koje nam u amanet ostave tkanu torbu koja se lako da pretvoriti u krparu i obratno.

O ranjivosti tela i nepouzdanosti svih njegovih određenja pisalo se u ženskoj prozi i ranije. Primera radi, romani Mirjane Mitrović nastaju kao fiktivne autobiografije žena izmeštenih iz konvencionalnog okvira ženskog i u socijalnom i u literarnom smislu. Junakinja prvog romana bila je slikarka Milena Pavlović Barili, osoba autentičnog imena i stvaralačke biografije, i u *Autoportretu s Milenom* (prvi put objavljenom 1990) mogle su se definisati težišne tačke njene biografije, predložene kroz ispovest, san ili sećanje. U ovoj knjizi telo nije samo obećanje strasti, telo je i bolest:

Mada sam se nadala da ću drugi dan u Pradu provesti mirnije, sa manje uzbuđenja, bolovi u kičmi postali su oštri i opominjući a nemoć i malaksalost potpuno su me porazili. Vratila sam se u pansion plaćući. I celog narednog dana sam plakala mrzeći svoje telo, prezirući ga i mrzeći što je moćnije od moje ogromne potrebe za svetlošću, dok je majka trčala vrelim madridskim ulicama, tražeći bolnicu koja bi me primila. (Mitrović 2010: 48).

Jedino su ljubav, i ljubavna patnja, kaže junakinja, učinile da se oseti „pomi-reno i sjedinjeno sa svojim nevernim telom“ (Mitrović 2010: 48). Međutim, nakon uspešne operacije kičme, ima utisak da se u njoj „sićušno jajašce smrti nepovratno učvrstilo“; ozdravljenje je samo podsećanje na opasnu krhost tela, koje naziva nevernim.

Protagonistkinja romana *Emilija Leta* (2006) je, pak, osoba bez potvrđene biografije, od koje je ostao samo nejasan trag, samo referenca u tekstu: Emilija je supruga Maksima Galerija, budućeg rimskog cara, negde iz trećeg veka, iz vremena krize Rimskog carstva i njegovih pokušaja da se iz krize izdigne, u zapisima pomenuta samo zato što je muž napušta da bi se oženio Dioklecijanovom ćerkom i tako postao vladar i bog. Samo na osnovu tog jednog detalja koji ukazuje na faktičko nepostojanje životne priče, Mirjana Mitrović kreira junakinju kojoj daje i izmišljeno ime i detaljno osmišljen životopis sa elementima hagiografije. Jedina karakterizacija Emilije Lete jeste bezgranična, neutaživa ljubav koju oseća prema mužu, do te mere da tu ljubav izjednačava s užarenom lavom, erupcijama Vezuva; to je ljubav zbog koje samu sebe poredi sa slepim mačetom koje hita prema toploti. Iako junakinja nema identitet, ona ima telo koje žudi za ljubavlju i pažnjom a njena putenost je određuje kao ženu sa jednom misijom: ljubavlju.

Koloplet događaja izazvaće niz potresa i preokreta u Emilijom životu: junakinja je već na samom početku romana grubo žrtvovana vladarskoj ambiciji supruga, izložena različitim vidovima marginalizacije i izolacije, poniženja i patnje, od spletarenja i kleveta do telesnog zlostavljanja, izglednjivanja, izgona, pretnji ubistvom.

Ostavši bez braka, bez imena i ljubavi, Emilija Leta gubi nekad temeljna znamenja svog identiteta da bi otkrila hrišćanstvo i ljubav prema Bogu, pa se tako povest o gubitku intimne i porodične sreće pretvara u alegoriju o nalaženju duhovne ravnoteže u veri. Nakon što je obesnažen njen brak, nije obesnažena i želja njenog muža, i ne prestaje eksploatacija njenog tela. Bivši suprug se stalno vraća: Emilija je za Maksima Galerija telo koje on lako osvaja i ostavlja, i njegova vladarska ambicija nijednog trenutka nije pomračena ni osujećena fizičkom željom, niti je tom željom ikada ucenjen.

Roman *Emilija Leta* je ispisan u trećem licu, glasom selektivno sveznajućeg pripovedača koji ima potpun uvid u um i emocije glavne junakinje, ali i u njenu pulsirajuću telesnost; njeno telo Maksim Galerije želi i kad je vara s heterama koje mu rađaju sinove, i kad se priprema za venčanje s Dioklecijanovom ćerkom Valerijom. Međutim, taj umireni i nepristrasni glas koji bi trebalo da nam otkrije Emiliju ne čini ništa da čitaoca intimizuje sa junakinjom – ona ostaje sve vreme blaga, trpeljiva i kao odvojena od svog putenog tela čija se želja sve vreme opisuje. Utisak da Emilija malo govori i nerado otkriva svoje misli treba da intenzivira bogatstvo njenih neizrečenih osećanja i strahova: no pasivnost i popustljivost ponekad šalju pogrešan signal, i stvaraju utisak da je junakinja „žena bez svojstava“, hipnotisana svojom beskrajnom odanošću i trpljenjem.

Emilija Leta je anonimizovana i u egzistencijalnom i u literarnom smislu: kako bude gubila socijalne privilegije, njeno puno ime postajeće polako predmet cinizma i poruge. Dok je anonimizacija relevantna i na nivou zapleta i na nivou karakterizacije, postupak mistifikacije rezervisan je za ideološku postavku dela: Mirjana Mitrović akcenat stavlja na spiritualni razvoj i religijsku spoznaju svoje junakinje, oduzimajući joj u završnici romana i ime i svojstva kako bi se idealizovala uloga hrišćanstva kao kohezivne snage i utehe za napuštene i marginalizovane. *Emilija Leta* svedoči o autentičnosti ženskog položaja i specifičnosti ženske sudbine tako što tu autentičnost premešta u literarne kategorije: s obzirom na to da je samo postojanje ove žene prepreka ambiciji njenog supruga, a da je za svoju bivšu svekrvu neprijatno podsećanje na skromno porodično poreklo, podsećanje koje i te kako uznemiruje samozvane polubogove, telesnost i nemost svojstvene ženskim likovima dobijaju dvostruku funkciju, funkciju karakterizacije i marginalizacije. Junakinja, dakle, ne manipuliše svojom telesnom privlačnošću, a svako odsustvo pretvornosti i lukavstva koji su deo stereotipne karakterizacije ženskog treba da pripremi čitaoca za njen duhovni i verski preobražaj. Njena nemost je takođe znamen pokornosti. Emilija Leta krotko pristaje na povlačenje i nestajanje kako bi sačuvala ono malo muževljeve ljubavne želje, ali i zato da bi ostala kraj ćerke Maksimile do njene udaje. Teško razumljiva popustljivost i trpeljivost opravdavaju se materinskim instinktom, ali takođe služe pripremi za prihvatanje religije blagosti i odricanja.

Emilija Leta je u isti mah dramatičan ženski životopis i alegorija o identitetu. Roman jeste fikcionalni pokušaj da se ispravi istorijska nepravda anonimizacije žena, ali, sa druge strane, glorifikacija ženskog u njemu je često nespretno svedena na telo, i to na poslušno telo koje se na identičan način prepušta milovanju, mučenju i iskušenju.

5. Telo i identitet

Uronjen u posebnu tehnologiju sećanja, roman-prvenac pesnikinje Tanje Stupar Trifunović *Satovi u majčinoj sobi* govori i o slobodama i o osujećenjima, o podeljenim dužnostima žene-majke, žene-kćeri, žene-ljubavnice, o osvešćenju tela: o borbi tri generacije žena da se pomire sa nasleđem matrilinearnosti. Važan deo iskustva jeste upravo prepoznavanje telesnih označitelja, kontrastiranih sa svetom mračnih bajki i frojdovskih simbola. Slike vuka, pećine, vode, školjki i voća pomažu da se bolje osvetle faze i trenuci ženskog sazrevanja: buđenje seksualnosti, majčinstvo, napuštanje doma, stvaranje doma, psihičke krize, spoznaje.

Roman Tanje Stupar Trifunović nagoveštava da će se dilema o relevantnosti ženskog iskustva pretvoriti u osvedočenje o umetničkoj validnosti ženske percepcije kao postupka i ženskih konflikata kao teme u svetu gde strast ženskog odricanja od rodno određene ženskosti može da posvedoči više o krizi identiteta nego o samosvesnom patrijarhalnom samoodređivanju. Ovaj raskošni polifoni tekst afirmiše lirski senzibilitet koji nastoji da toliko puta trivijalizovani konflikti i paradoksi ženskog odrastanja budu kanonizovani i legitimizovani. Bez formulisanja ideoloških teza i politizacije ženskog položaja (roman se odigrava u vakuumu univerzalizovanih kategorija, no svejedno u uverljivom prostoru odrastanja), Tanja Stupar Trifunović odlučuje da se osloni na onu struju srpske ženske književne tradicije koja neguje intimistički i ispovedni postupak kao okvir za mudru i višeznačnu igru uzorima, značenjem i strukturama.

Roman *Satovi u majčinoj sobi* može da se čita kao beleženje spirale depresije u kontekstu junakinjine neprekidne borbe protiv svega što ženu onemogućava da oslobodi svoje drugo ja, koje je istovremeno i fiktivni identitet i alegorizovana istorija konflikta sa majčinskom figurom. Odrastanje je proces građenja i razgrađivanja emotivnih odnosa, a sazrevanje najbolje predstavlja jedan citat: „U djetinjstvu se utisci utiskuju duboko u čovjeka, kao stopalo u još nestvrdli beton. (...) Ja sam odavno popločan trg, dovršeno šetalište uz obalu, izliven trotoar kraj ceste i sve je očvršlo u meni“ (Stupar Trifunović 2014: 10). Prvenac Tanje Stupar Trifunović opisuje ambivalencije žensko-ženskih odnosa, otvarajući tako u prividno predvidljivim pripovednim krugovima sećanja, ispovesti i imaginarnih dijaloga novi, neočekivan prostor za definisanje emocija.

Roman Tanje Stupar Trifunović, dakako, nije u dosluhu samo sa ženskom književnom tradicijom, premda ostvaruje čudesna saglasja sa savremenicama od Doris Lesing do Silvije Plat, od Ljubice Arsić do Jelene Lengold. *Satovi u majčinoj sobi* u dosluhu je i sa još jednim romansijerskim prvencem pesnika – sa romanom *Sabo je stao* Ota Horvata. I *Satovi u majčinoj sobi* i *Sabo je stao* govore o sličnoj temi koja ih bolno razdvaja: o sećanju i duhovnoj samospoznaji kao o naročitoj vrsti bola, i o bolu kao načinu samospoznaje. Horvatov roman lirskim katehizisom razdvaja žaljenje za mrtvom dragom od melanholije kao stanja nedefinisane zgađenosti nad svetom, a oba dela razgrađuju ideju bildungsromana jer mnogo više insistiraju na temi ranjivosti nego na temi odrastanja.

Iako se na prvo čitanje ne bi reklo da je tema autorkinog drugog romana *Otkako sam kupila labuda* (2019) odnos strasti i lektire, upravo se taj konstitutivni, kontrolni motiv pomalja iz svake rečenice. Strast nepoznata naratorki, bibliotekarki u zrelim godinama, u lektiri pomno traži ne samo objašnjenja, već i odjeke; naratorkina mlada partnerka, umetnica, u delima od antike do drame apsurdna nastoji da prepozna odziv svojih nemira i nesigurnosti. Paralele sa književnim likovima i delima koji su zaokupljeni istopolnom ljubavlju koincidiraju sa odbijanjem da te paralele asfaltiraju život pripovedačice. Ipak, odbijani odjeci probijaju kanal do podsvesti, sećanja i trauma: spontani pobačaj, otac i majka koji postepeno prestaju da se vole i razumeju, gušenje u skućenim prostorijama i odveć labavom braku vode do tačke na kojoj se životi dveju žena ujedine u strasti i sličnosti. Prethodni roman Tanje Stupar Trifunović govorio je o enigmatičnosti majčinstva, a odnos majke i kćeri predstavio kao prvu životnu lekciju o ljubavi koja se savladava tek u zreloj dobi. Roman *Satovi u majčinoj sobi* mogao je da se čita kao dnevnik depresije, kao znamen borbe protiv patrijarhalnog kodeksa i pokušaja ukidanja individualne slobode. No taj je roman tek načeio varijacije žensko-ženskih odnosa tako što je ukazao da prolaženje kroz identične muke sazrevanja među ženama stvara distancu i otuđenje. *Otkako sam kupila labuda* čini hrabar korak napred u otkrivanju nenasleđenih sličnosti.

Kako izgleda odrastanje i telesno sazrevanje žene u vremenu tehnološkog buma tokom šezdesetih ukazuje jedan od verovatno najosobnijih romana napisanih u poslednje dve decenije na prostoru bivše Jugoslavije. Roman slovenačkog pisca i reditelja Marka Sosiča *Balerina*, *Balerina* govori o petnaestogodišnjoj autističnoj devojci koja odrasta u slovenačkoj zajednici nadomak Trsta, a čiji je intelektualni razvoj stao na uzrastu trogodišnjeg deteta; pratimo njenu bajkoliku interpretaciju sveta oko sebe, utemeljenu na neprozirnoj granici sna i jave, na detaljima iz porodičnog života ali i odlomcima medijski posredovane stvarnosti koja se događa negde daleko, izvan granica dvorišta njene kuće.

Sosič je, pišući roman, pokušavao da ostvari alegoriju u jeziku i vremenu: „Pisao sam o nemogućnosti da se artikulira sebe, ali i da se progovori na svom jeziku, čime je opisan život Slovenaca i Hrvata tijekom fašizma u Italiji“, rekao je autor u intervjuu za riječki „Novi list“, i na taj način utemeljio ideološko autopoetičko čitanje. Nemogućnost artikulacije biće povezana sa neodraslim ženskim telom koje se bori da spozna svet oko sebe, i da pronikne u tehnološke simbole koji bi ga mogli dobro opisati. Balerinino iskustvo je redukovano na nekoliko pojmova koji su samo njoj od vitalne važnosti, bolno obeleženo stagnacijom, osuđeno da je nikad ne uvede u svet zrelih i odraslih, a nepouzdanost njene percepcije omeđuju mentalni poremećaj i nesnalaženje u realnom svetu koje kao proizvod ima potpunu atemporalnost.

Saznajni svet pripovedačice je ograničen, njena percepcija je nepouzdana, a tu nepouzdanost uokviruju mentalna bolest, dezorijentisanost u vremenu i prostoru i nemogućnost apstrakcije: kada vidi fotografiju, Balerina misli da su ljudi prikazani na njoj nastanjeni na nebu, da nisu više živi. Roman počinje pripreman za rođendansko slavlje, umivanjem, češljanjem i odevanjem ružičaste suknje, parfimisanjem, jednom naoko potpuno idiličnom slikom: muški losion za brijanje koji na Balerininoj koži treba da imitira ženski parfem prvi je znak razdešenosti sveta, u kome je

junakinjino mesto uvek problematično – kako god se ponašala, bilo da leptiriće na svojoj suknji želi da oslobodi pritiska kaputa, bilo da iznenada, nepozvana, zapeva na koncertu svoju omiljenu pesmu, povuče oca za uvo ili razbije tanjir, njeno se prisustvo doživljava kao opominjuće i remetilačko, ona je Drugo koje se skriva i učutkuje, ali ona nije samo devojčica koja raste, nego slika male kulture u većoj društvenoj zajednici, metafora „male“ kulture kojoj se brani da jasno iskaže svoje potrebe i čija se različitost a priori proglašava devijantnom i opasnom.

Iako se pominju putovanje na Mesec i rat u Vijetnamu kao sociokulturne i istorijske odrednice, *Balerina* je svezremena i bezvremena kao i um glavne junakinje. Ovaj roman sa jednakom snagom ukazuje na zamrznutost u vremenu, u prostoru i jeziku na koju su obično osuđene male zajednice, a osujećenost je, nimalo slučajno, koncentrovana u telu neodrasle, psihološki neformirane devojčice. Svesno semantički i stilistički sveden, Sosičev roman konstruisan je od telegrafski kratkih rečenica u prezentu u kojima se mešaju ne samo italijanski i slovenački, nego se prepliću i dijalektizmi i arhaizmi sa neologizmima, eponimima i brendovima. Radio-aparat je uvek samo *grundig* (Sosič 2012: 110, 112), televizor postaje „televižjon“ (Sosič 2012: 63), ali i „Telefunken“ (Sosič 2012: 116); mašina za pranje rublja je „lavatriče“ (Sosič 2012: 30): tehnologija je nespoznatljiva Balerini, ali prisutna kao igra čudnih reči, kao verbalno podsećanje na njenu sopstvenu stranost. Balerina opsesivno peva italijanske hitove, najviše one Domenika Modunja, vezuje se za imena filmskih diva poput Grete Garbo i Đine Lolobridide, lista časopise, prati sletanje na Mesec, i čini se da je njena percepcija tehnologije neselektivno povezana sa svim ostalim detaljima iz realnosti koji dopiru do nje: „Ne znam šta je sputnik. Mislim da mora da liči na Đinu Lolobrididu, jer i ona leti, i mislim da će pasti i da će onda da budu velike rupe u zemlji, na našoj kući, kuhinji, i da će da pokupi mamu sa zemlje“ (Sosič 2012: 62). Njena nedoumica o značenju i važnosti misterioznog sputnika nastavlja se kad, neobjašnjivo preskočivši vremensku distancu, najavljuje apokalipsu koja nastupa zahvaljujući toj čudnoj pojavi: „Poštar kaže da nema ničeg dobrog na svetu od kada su pre nekoliko godina Sputnikom stigli na Mesec. Kaže da će zvezde početi da se svete i da će nam biti sve gore i gore“ (Sosič 2012: 66). Najpouzdaniji ključ Balerinine imaginacije mogla bi biti pesma koju stalno peva, poznata pod kratkim nazivom „Volare“ (Leteti), a koja se zapravo zove „U plavetnilu, obojen u plavo“ (Nel blu, dipinto di blu).

6. Zaključak: tehnologija i alegorije

Junak Modunjove pesme sanja kako, poput ljudskih prilika kakve možemo videti na platnima Marka Šagala, leti plavetnilom neba dok sluša čudesnu, nezemaljski lepu muziku, a svet na Zemlji ispod njega polako iščezava. Stihovi Domenika Modunja otkrivaju tako da je ceo Balerinin pripovedni monolog možda samo san o letenju kroz alternativnu dimenziju, pokušaj senzitivnog uma da sve što se nahodi pri zemlji poetizuje i uzvisi. S druge strane, ovaj šlager, koji je dugo bio nezaobilazni nastavni sadržaj u udžbenicima italijanskog, podseća na sveprisutnost kulture i civi-

lizacije Italije u maloj slovenačkoj zajednici, ali i upozorava da okamenjeni kulturni simboli Italiju često predstavljaju nerealno i romantično: kao obećanje raja, a ne kao drugu domovinu na zemlji, u kojoj se živi oskudno i teško. „Ne znam ko je država. Nikad još nije bila kod nas u kuhinji“ (Sosič 2012: 23), kaže Balerina u jednom trenutku, kao da legitimizuje bekstvo od stvarnosti i utemeljenje svog sveta u snu i poetizovanju egzistencije. Njeno postojanje alegorijski opravdava život na granici, u vakuumu između globalizacije i egzotizacije regionalnog.

Kako god opisali predtehnološke slike tela, opažamo u njima pokušaj da se želje i nagoni artikulišu i legalizuju, da se oslobode strahova i zabrana. Telo koje boli jeste neprijatelj duhu, telo koje neguje društveno nepoželjne želje biva marginalizovano i prognano; telo koje upoznaje društveno odobrene rituale odrastanja i sazrevanja nije, međutim, manje izloženo bolu i stresu. Telo može da bude metafora teksta i jezika, društva i istorije, ali ono nikada ne može da okonča igru tumačenja koja ga konstituiše i razgrađuje.

Literatura

- Čolanović, V. (2011). *Oda manjem zlu*. Beograd: Mono i Manjana.
- Ensslin, A. (2007). *Canonizing Hypertext: Explorations and Constructions*, London: Continuum.
- Garber, M. (1998). *Symptoms of Culture*. New York: Routledge.
- Jones S. (1997). *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety*. London and New Delhi: Sage.
- Landow, George P. (1992). *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Landow G. and Delany P. (Eds.) (1993). *The Digital Word: Text-Based Computing in the Humanities*. Massachusetts: The MIT Press.
- Mitrović, M. (2007). *Emilija Leta*. Beograd: Plato.
- Mitrović, M. (2010). *Autoportret sa Milenom*. Beograd: Laguna.
- Self, W. (2014). *The Novel is Dead (This Time It's for Real)*. Pristupljeno 26. 11. 2016. *The Guardian*, 2 May 2014, <https://www.theguardian.com/books/2014/may/02/will-self-novel-dead-literary-fiction>,
- Self, W. (2016). *Are Humans Evolving Behind the Need to tell Stories?*. Pristupljeno 26. 11. 2016. *The Guardian*, 25. November 2016. https://www.theguardian.com/books/2016/nov/25/will-self-humans-evolving-need-stories?CMP=fb_a-culture_b-g-dnculture
- Sosič, M. (2012). *Balerina, balerina*. Sa slovenačkog prevela Ana Ristović. Beograd: Arhipelag.
- Stupar Trifunović, T. (2014). *Satovi u majčinoj sobi*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stupar Trifunović, T. (2019). *Otkako sam kupila labuda*. Beograd: Arhipelag.

LITERATURE IN THE AGE OF TECHNOLOGICAL EXPANSION: REALISM REVISITED

Summary: The article focuses on various forms of digital existence in contemporary fiction writing with the intention to illustrate crucial changes in the concept of reality and writers' concern with the fidelity to experience. The change in the concept of realism coincides with the revelation that the otherwise thin line between our digital personas and our real-world selves has grown obscure, while the expanding new technologies are required to go beyond what our human senses can encompass and deliver. The paper intends to examine the ways new digital technologies contribute to representations of reality in the novels by Ljubica Arsić, Tanja Stupar Trifunović, Goran Petrović and Voja Čolanović, all of them being accomplished authors whose novels mirror a boundless obsession with multiplicity of identity, capturing the voices at the margins and letting the characters transcend their real-life grounded identities. The novels show that the gap dividing the virtual and the (corpo)real world narrows, as their narratives introduce verbal and structural experimental practices which involve shifting points of view. The changed, revisited realism promises to be much more than a slight and irrelevant alteration of the realistic strategies known as verism or minimalism, turning the digital media interaction into a harbinger of the new artistic sensibility, promising to influence the discourse of the realistic novel and change the currents of narrative practices.

Key words: technology, narrative, realism, media, culture

vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

MOOK: NEŠTO NOVO 'POD NEONOM' – STUDIJA SLUČAJA

Apstrakt: Posle onlajn kurseva i obrazovanja na daljinu, masovni otvoreni onlajn kurs (MOOK) postaje važna novina u obrazovanju do koje dovodi razvoj IT i sredstava masovne komunikacije. Cilj rada je da predstavi MOOK, njegove karakteristike, prednosti, ali i probleme s kojima se suočavaju, pre svega, predavači i polaznici. Na osnovu pregleda literature primećuje se da se, nakon početnog entuzijazma, predavači sve više suočavaju sa problemima koje imaju i u tradicionalnoj nastavi: kako motivisati polaznike da uče, kako se odvija učenje, kako predavač može da učini proces učenja lakšim.

U drugom delu rada predstavice mo iskustvo rada u svojstvu fasilitatora na MOOK-u *Integrating Critical Thinking Skills into the Exploration of Culture in an EFL Setting*, u organizaciji *World Learning*, kao deo programa *American English E-Teacher*. Koristeći metodu studije slučaja, prenećemo iskustva, opservacije i promišljenja o angažovanju na MOOK-u. Materijal koji će služiti za analizu su nastavni materijal za kurs, nedeljni izveštaji, imejl korespondencija i promišljanja o iskustvu.

Iskustva rada na ovom MOOK-u u velikoj meri su slična rezultatima drugih studija. Da bi nastava na MOOK-u bila što efikasnija, potrebno je krenuti od osnovnih pedagoških principa i postavki, prilagoditi ih radu u onlajn okruženju i eksperimentisati sa njihovom primenom kako bi se došlo do zadovoljavajućih rezultata.

Ključne reči: informacione tehnologije, masovni otvoreni onlajn kurs (MOOK), profesionalno usavršavanje, elementi kulture u nastavi i kritičko mišljenje.

Masovni otvoreni onlajn kurs (MOOK) (eng. *Massive Open Online Course – MOOC*) predstavlja kratki otvoren besplatan kurs na koji bez prethodne provere znanja mogu da se prijave polaznici koji imaju pristup internetu, znaju jezik i koriste osnovne IT alatke. Kao što navode Prpić et al. (2015), ovaj termin je skovao Dejv Kormijer 2008. godine. Od prvog MOOK-a 2008. godine, koji je imao 2.000 polaznika, došli smo 2019. godine do preko 110 miliona polaznika u svetu (bez Kine), koji su pohađali 13.500 kurseva u organizaciji preko 900 univerziteta i organizacija (Shah, 2019).

Uprkos velikoj popularnosti u svetu, čini se da je ovaj novi oblik kurseva relativno nepoznat u Srbiji i regionu. To potvrđuje istraživanje Stojšića i saradnika (2015), ali i mali broj polaznika iz ovih krajeva na MOOK-ovima, dok, koliko je nama poznato, nijedan od univerziteta sa zapadnog Balkana ne nudi MOOK na nekoj platformi.

Zbog toga ćemo se na početku rada kratko osvrnuti na karakteristike i vrste MOOK-a.

MOOK: Vrste i karakteristike

Na početku razvoja razlikovane su dve vrste MOOK-a: 'ekstenzivni MOOK' (xMOOK) (*extension MOOC – xMOOC*) i 'konektivistički MOOK' (kMOOK) (*connectivist MOOC – cMOOC*). xMOOK je kurs koji „više funkcioniše kao tradicionalni sistemi za učenje uz pomoć IT-ja (npr. *Blackboard* ili *Moodle*)“ (Prpić et al. 2015: 6)¹. Ove kurseve organizuju najveći svetski univerziteti (Stanford, MIT, Harvard), njih pohađaju desetine hiljada polaznika i na njima predaju najpoznatiji predavači.

Druga vrsta, kMOOK, zasniva se na ključnim principima 'umreženog rada' i saradnje: autonomija, raznovrsnost, otvorenost i povezanost. Za razliku od xMOOK-a, gde se znanje distribuira iz prestižnih obrazovnih centara, u kMOOK-u „predavanje je podređeno učenju“ (Ross et al 2014): polaznici dolaze do znanja kroz samostalan rad, istraživanje i saradnju sa drugim polaznicima. Ta saradnja se zasniva na principima jednakosti i ravnopravnosti, a predavač je samo fasilitator. Organizacija rada i učenja u kMOOK-u zasniva se na pedagoškoj teoriji konektivizma, koju njen začetnik Siemens (Siemens, 2004) definiše kao „teoriju učenja za digitalno doba“.

Mada se u početku činilo da je moguće jasno razgraničiti ove dve vrste MOOK-a, dalji razvoj je doveo do različitih 'hibridnih kurseva' koji kombinuju karakteristike xMOOK-a i kMOOK-a. Jedan od primera predstavljenih u literaturi je MOOK „Prvi koraci u učenju i podučavanju u visokom obrazovanju“ (FSLT12) (Univerzitet Oksford Bruks, 2012) (Mackness et al., 2013), a drugi „E-učenje i digitalne kulture“ (EDCMOOC) (Univerzitet u Edinburgu, 2013) (Ross et al., 2014). Rukovodioci ovih kurseva nazivaju ih 'hibridnim' zato što oni, s jedne strane, imaju oblik tradicionalnih kurseva a, sa druge, zasnovani su na principima ravnopravnosti, saradnje i rešavanja konkretnih pitanja i problema.

U ovom radu predstavimo prevashodno karakteristike xMOOK-a, a termine xMOOK i MOOK koristimo kao sinonime.

xMOOK najčešće organizuju univerziteti, koji svoje kurseve nude polaznicima širom sveta. Da bi se organizovao xMOOK, potrebno je da se zakupi prostor na nekoj platformi, da se aktivnosti tradicionalnog kursa adaptiraju virtuelnoj sredini, da se obezbedi kvalifikovano osoblje, i da se kurs ponudi polaznicima širom sveta. Platforme (najpopularnije su: *Coursera*, *edX*, *Udacity*, *FutureLearning*) omogućavaju da se u okviru kurseva postave video i tekstualni zapisi predavanja, razviju diskusije u kojima polaznici učestvuju u isto ili različito vreme, da se obavljaju provere znanja. Aktivnosti polaznika mogu da se odvijaju i preko drugih IT alatki, društvenih mreža i aplikacija, kao što su: Facebook, Twitter, Wordpress, Skype. Uspešni polaznici koji završe MOOK dobijaju 'otvoreni digitalni bedž' (ODB) (*open digital badge – ODB*), tj. dokaz o završenom kursu sličan tradicionalnom sertifikatu. ODB je digitalna slika koja sadrži „čitav niz potvrda o učenju ili postignuću, uključujući rezultate testova, uspeh u obavljanju zadataka, portfolije i evaluacije kolega“ (Casilli

¹ Sve citate sa engleskog prevela autorka.

& Hickey, 2015: 117), a njihovi vlasnici mogu da ih prikažu u svom digitalnom profesionalnom portfoliju kao potvrdu o profesionalnom razvoju i stručnosti.

Motivi univerziteta da organizuju masovne onlajn kurseve su očigledni s obzirom na trenutak kad su se stvorili tehnički preduslovi za organizovanje MOOK-a: to je period kada se sve više univerziteta suočava sa smanjenjem izdvajanja za obrazovanje, neminovnošću prilagođavanja tržištu i straha da će njihovo mesto u obrazovanju kvalifikovane radne snage preuzeti velike komercijalne korporacije. U takvoj situaciji univerziteti su prihvatili mogućnost koje im nude velike platforme da svoje tradicionalne kurseve ponude polaznicima širom sveta kako bi „povećali vidljivost institucije“ i „privukli studente“ (Allen & Seaman, 2014: 25).

Motivacija polaznika da pohađaju MOOK je jasna: bez obzira gde se nalazili, kakvog su porekla, koji nivo formalnog obrazovanja imaju, svi polaznici imaju pristup najboljim univerzitetima i predavačima na svetu i najnovijim naučnim dostignućima. Na taj način oni stižu uvid u najnovija kretanja u svojoj struci, usavršavaju znanja i veštine, a u izuzetnim slučajevima mogu da dobiju stipendiju za dalje školovanje ili ponudu za posao. O tome svedoče podaci sajta classcentral.com za 2017. godinu. U njihovom ispitivanju (Shah, 2017) 80% ispitanih polaznika pohađalo je MOOK da bi zadovoljili lična interesovanja, 52% da bi usavršili veštine za trenutni a 49% za neki budući posao, 28% da bi došlo do najnovije literature, a 9% da bi dobilo kredite za akademsko postignuće. U istom istraživanju polaznici su istakli da je, zahvaljujući veštinama i znanju stečenim na MOOK-u, 28% njih dobilo bolju ocenu na poslu, 11% našlo novi posao u istoj branši a 10% u nekoj drugoj oblasti, 6% je steklo kredite za univerzitet, a 6% je unapređeno.

Upravo zahvaljujući činjenici da je MOOK dostupan svima koji imaju pristojan uređaj, pristup internetu, znanje jezika i želju da se usavršavaju, mnogi istraživači ističu da MOOK ima „veliki potencijal kao sredstvo za demokratizaciju znanja“ (Ng’ambi & Bozalek, 2015: 452). MOOK daje priliku zapostavljenim društvenim grupama (siromašnima, onima koji nisu završili formalno obrazovanje, onima koji brinu o starijim i bolesnim članovima porodice) (v. TED, 2012), a naročito ženama, da se posvete sebi i sopstvenom usavršavanju, pritom minimalno remeteći svoj život. U tom smislu, platforma *Canvas* ističe da su među polaznicima kurseva na njihovoj platformi 2015. godine u svim starosnim grupama preovladavale žene (DIY Open Courses, 2016). Međutim, ima i drugačijih podataka. Lori Pickard (Pickard, 2015) je došla do podatka da je 2014. bilo manje od 30% žena među polaznicima MOOK-a, a da je taj procenat još manji na kursovima iz informatike i programiranja. Činjenica da platforma *Canvas* ima najviše kurseva iz primenjenih nauka, obrazovanja i društvenih nauka (DIY Open Courses, 2016) možda objašnjava zašto se njihovi podaci razlikuju od podataka drugih istraživača. Ovi podaci pokazuju da je i u virtualnom svetu ponašanje žena i muškaraca određeno stereotipima o rodnim ulogama: žene treba da se bave zanimanjima povezanim za brigu i negu, sa onim što ima konkretnu primenu, a muškarci poslovima povezanim sa logičkim razmišljanjem i apstrakcijom, naukom i tehnologijom.

Prednosti MOOK-a koje smo naveli za univerzitete, pojedince i pojedine društvene grupe probudile su veliki entuzijazam i želju za eksperimentisanjem. Ali, na-

kon te prve faze, nastupila je druga faza, „kritičnija i objektivnija, orijentisana ka ispitivanju strategija kojima može da se poboljša pristup visokom obrazovanju i da dovede do inovacija u visokom obrazovanju“ (Raffaghelli et al., 2015: 503). Te kritike idu u više pravaca: od same organizacije xMOOK-a, preko kontrole kvaliteta nastave, do pedagoških postavki ovih kurseva i kritike mesta i uloge univerziteta u savremenom društvu. Zapravo, čini se da iza svih kritika stoji nepostojanje odgovora na suštinsko pitanje koje postavljaju Ros i saradnici (Ross et al. 2014): kako meriti uspeh MOOK-a?

Jedan od odgovora na ovo pitanje mogao bi da bude izražen kroz brojke: recimo, po broju polaznika MOOK-a. Džordan (Jordan, 2015) navodi da je 2014. godine najveći broj polaznika na nekom MOOK-u bio 230.000, a da je prosečan broj oko 25.000. Da bi univerzitet mogao da obezbedi uslove za realizaciju ovako velikog MOOK-a, potrebno je da izdvoji značajna sredstva. Zato „samo elitne institucije koje su finansijske jake mogu da razmišljaju da ponude [MOOK]“ (Ng’ambi & Bozalek, 2015). Istovremeno, upozoravaju De Freitas i saradnici (2015), ulazeći u ovaj izdatak univerziteti ulaze u opasnu tržišnu utakmicu sa velikim korporacijama i odriču se instituta koji garantuje mesto univerziteta u društvu: procesa akreditacije obrazovnih institucija, kojim se obezbeđuje kvalitet obrazovanja i daje prednost tradicionalnim visokoškolskim ustanovama u odnosu na sve druge.

Sledeće pitanje u vezi sa brojkama bi moglo da bude: koliko polaznika uspešno završi MOOK? Odgovor na ovo pitanje ne ide u prilog tezi o uspehu MOOK-a, s obzirom da više izvora ukazuje da je taj procenat zaista mali: u proseku 15% (Jordan, 2015). Istina, na osnovu svog iskustva, De Freitas i saradnici (de Freitas et al., 2015) primećuju da je najveća stopa odustajanja od kursa na njegovom početku, nakon što polaznici procene da li im dati kurs odgovara ili ne, a da ta stopa postaje zanemarljivo niska pri kraju kursa. Ipak, ovoliki procenat odustajanja od kursa dovodi u pitanje obrazovnu i ekonomsku isplativost MOOK-a, pa Ros i saradnici (Ross et al. 2014) pitaju da li bi univerziteti bili zadovoljni kada bi tako mali procenat studenata završio akreditovane, tradicionalne kurseve.

Problem visokog procenta polaznika koji odustaju od MOOK-a u velikoj meri intrigira rukovodioce i istraživače MOOK-a. Oni pokušavaju da otkriju zašto je taj broj toliko visok i kako je moguće to promeniti. Po Lijanagunawardeni i saradnicima (Lijanagunawardena et al., 2015), jedan od razloga je taj što organizatori MOOK-a ne pružaju polaznicima dovoljno informacija o samom kursu. Ovi autori smatraju da je potrebno u opisu kursa preciznije definisati kome je kurs namenjen, uputiti polaznike s višim nivoom znanja na dodatni materijal i dodatne aktivnosti, ili u samom MOOK-u formirati podgrupe prema stručnosti (diskusija za eksperte, za početnike, itd). De Freitas i saradnici (de Freitas et al., 2015) misle da polaznici odustaju od kurseva iz sledećih razloga: ovi kursevi su besplatni i nisu akreditovani; kontakt sa predavačima je minimalan; polaznici nisu dovoljno angažovani, nisu dovoljno motivisani niti predani. Oni pretpostavljaju da će putem „povećanog angažovanja i podsticanje društvene interakcije, upotrebom igrica i multimedijalnog sadržaja, polaznici možda biti podstaknuti da završe kurseve u većem broju nego što je to sada slučaj“ (de Freitas et al., 2015: 462). Dakle, pažljivo planiranje i pripremanje MO-

OK-a kao specifične vrste kursa i uključivanje interaktivnih elemenata u nastavni materijal i u komunikaciju među učesnicima može da poveća procenat polaznika koji završe MOOK.

Kao što vidimo, brojke, statistika, kvantitet ne moraju da budu dobri pokazatelji uspeha MOOK-a. Stoga bi se možda trebalo usmeriti na pitanja kvaliteta obrazovanja i psihološko-pedagoških postavki: „kako dolazi do učenja, koju vrstu učenja MOOK podstiče, kako se takvo učenje može učiniti lakšim, kako se ono ocenjuje i koje modele možemo razviti kako bismo pomogli edukatorima koji moderiraju MOOK-om da dostignu određene ishode učenja” (Ng’ambi & Bozalek, 2015: 452).

Odgovori na ova pitanja su raznovrsni i zavise od konkretnog iskustva na MOOK-u, od vrste MOOK-a, pristupa koncipiranju kursa, viziji obrazovanja koju institucija ima, ali i od ličnih vrednosti, verovanja i prakse predavača. De Freitas i sar. (2015) kažu da je ključ u pristupu koji polaznika stavlja u centar učenja. Oni predlažu da MOOK treba da iskaže balans između tri elementa: predavanja, interaktivnih sadržaja i društvene interakcije. Maknes i saradnici (Mackness et al., 2013) se zalažu za male kMOOK-ove skoncentrisane na zadatak jer ti kursevi podstiču polaznike „da dele i budu otvoreni prema idejama koje se razvijaju sve dok ne dođe do formiranja znanja u okviru grupe jednakih koja nastaje“ (Mackness et al., 2013: 155). Ros et al. (Ross et al., 2014) zalažu se, pak, za preispitivanje uloge predavača na MOOK-u kao učesnika u ovom specifičnom procesu formiranja znanja. Sve ove ideje su dragocene za kreatora novih MOOK-ova, ali se čini da još uvek nemamo magičnu formulu za to koji elementi utiču na uspeh MOOK-a. Zato svaki novi MOOK predstavlja novi izazov.

Studija slučaja

U nastavku rada predstavimo angažovanje autorke na MOOK-u: „Integrisanje veština kritičkog mišljenja u istraživanju kulture u nastavi engleskog kao stranog jezika“ (*Integrating Critical Thinking into the Exploration of Culture in an EFL Setting*). Na konkretnom primeru pokušaćemo da pokažemo šta je sve potrebno da bi se organizovao MOOK, s posebnim osvrtom na ulogu nastavnog osoblja, naročito fasilitatora. S obzirom da je tema istraživanja MOOK, relativno novi fenomen, i da su ovde izneti podaci rezultat iskustva, posmatranja i promišljanja o ponašanju učesnika bez mogućnosti da se utiče na njihovo ponašanje, čini nam se da je, prema definiciji Jina (Yin, 2014), studija slučaja najprikladniji istraživački metod.

MOOK „Integrisanje veština kritičkog mišljenja u istraživanju kulture u nastavi engleskog kao stranog jezika“ je kurs koji sponzorise Stejt Department SAD, a realizuju neprofitne organizacije *World Learning* i *FHI 360*, i akademske institucije (npr. Univerzitet Oregon u Portlandu). Ovaj MOOK je razvijen iz istoimenog globalnog onlajn kursa (*global online course – GOC*) koji su iste institucije organizovale u okviru programa *American English (AE) E-Teacher Program* na platformi *Canvas*.

Learning Management System (LMS) Canvas je platforma kompanije *Instruction* koja se koristi „za e-učenje i onlajn obrazovanje [i] stvara virtuelno okruženje

za učenje“ (World Learning, 2019). Ovoj platformi može se pristupiti preko većine popularnih brauzera i mobilnih aplikacija (World English, 2019). Ona organizatorima onlajn kurseva omogućava postavljanje tekstualnih, audio i video materijala za učenje, razvijanje diskusije, obavljanje automatizovanog ocenjivanja i mnoge druge aktivnosti.

Do sada su organizovana dva MOOK-a *Integrisanje veština...*: prvi je trajao od 5.2. do 26.3.2018 (u daljem tekstu: MOOK 1), a drugi od 8.7. do 30.9.2019. godine (u daljem tekstu: MOOK 2). Kurseve su realizovali jedan koordinator zaposlen u *World Learning*-u, 18 fasilitatora – alumnija globalnog onlajn kursa i tehničko osoblje. Mada tačni statistički podaci nisu dostupni, u jednom trenutku u svakom od dva ciklusa bilo je preko 10.000 polaznika iz celog sveta, čini se najviše iz Azije i Latinske Amerike. Od profesija, ubedljivo najviše je bilo nastavnika. Nažalost, za sada nemamo informaciju o broju polaznika koji su upisali a nisu završili ovaj MOOK.

Kao što smo pomenuli, fasilitatori MOOK-a prethodno su pohađali globalni onlajn kurs na istu temu i ostvarili izuzetne rezultate. Jedan od tih kurseva, koji je pohađala i autorka, trajao je 12 nedelja: od 5.12.2016. do 14.3.2017. Taj kurs je organizovan za grupu od 25 polaznika, a predavač na kursu je bio aktivno uključen u sve segmente, uključujući i ocenjivanje zadataka, davanje personalizovanih komentara, pomoć u učenju. Zahvaljujući direktnoj interakciji sa predavačem i drugim polaznicima, polaznici su se osećali kao deo zajednice u kojoj su svi učesnici posvećeni napretku pojedinaca i grupe.

Za razliku od globalnog onlajn kursa, MOOK traje kraće (5 nedelja), namenjen je neograničenom broju polaznika, a sadržaj kursa je skraćen i prilagođen drugačijem načinu rada (World Learning, 2019). Proces učenja se zasniva na samostalnom radu po tempu koji odgovara samom polazniku. Polaznici imaju priliku da stupaju u direktan kontakt sa fasilitatorima i drugim polaznicima, ali ta komunikacija je ograničena na učešće u diskusijama, pa gotovo da nije moguće da polaznici od fasilitatora dobiju personalizovane komentare i savete prilikom savladavanja gradiva.

Silabus MOOK-a (World Learning, 2019) sadrži standardne elemente: opis kursa, ciljeve i očekivane ishode, aktivnosti na času i način ocenjivanja, i detaljan plan po nedeljama. Od polaznika se očekuje da obave svaku aktivnost na MOOK-u, a završna ocena se bazira na uspehu na testovima. Da bi se položio jedan test i prešlo na sledeću lekciju, potrebno je da se osvoji najmanje 70% poena. Toliko je potrebno i da bi se na kraju kursa dobio digitalni bedž (World English, 2019).

Teme na kursu povezane su sa konceptima: kultura, interkulturalnost, kritičko mišljenje, nastava engleskog jezika. Prema silabusu kursa (World English, 2019), teme koje se obrađuju su: 1) Orijentacija, Kultura (upoznavanje sa kursom i definisanje osnovnih pojmova kulture); 2) Kritičko mišljenje; 3) Zadaci i ocenjivanje (razmišljanja o osnovnim konceptima kulture i kako ih primeniti u nastavi); 4) Interpretacije (razlika između opisa i interpretacije, značaj promišljanja za profesionalni razvoj i nastavu, ideje za plan časa); 5) Pravljenje plana časa (šta čini dobar plan časa, kritičko razmatranje datih planova časa, kako primeniti ideje sa MOOK-a). Sav materijal potreban za kurs, uključujući i dodatnu literaturu, besplatno je obezbeđen.

U materijalu za svaku lekciju, na početku je navedeno koje zadatke polaznici treba da obave. Najčešće aktivnosti su: pogledaj video (ili pročitaj transkript), uče-

stvuj u diskusiji i iznesi svoje ideje o..., komentariši postove drugih polaznika, uradi test, razmisli o... i napiši šta misliš, definiši, razvij plan aktivnosti, proceni svoj rad i doprinos na kursu.

S obzirom na broj polaznika, nužno je da na MOOK-u bude angažovan veći broj fasilitatora. Nažalost, zbog nedostatka kadra i redovnih obaveza nastavnog osoblja, univerziteti ne mogu uvek angažovati svoje osoblje za rad na MOOK-u, pa zato često angažuju studente viših nivoa studija ili alumnije kao fasilitatore. Međutim, u ovom slučaju angažovanje alumnije imalo je dodatno opravdanje, s obzirom da je reč o nastavnicima koji pomažu drugim nastavnicima, odnosno radi se o principu kooperacije i podrške unutar profesije. Kao što koordinatorka MOOK-a 2 kaže u imejlu fasilitatorima od 1.7.2019:

„Suština rada fasilitatora je u potpunosti povezana sa idejom da nastavnici pomažu nastavnicima, da se ojača vaše iskustvo u onlajn superviziji, da se ojača vaše razumevanje nastavnog materijala tako što ćete pomoći drugima da ga razumeju, i da se ojača program *American English E-Teacher*“.

Priprema fasilitatora podrazumevala je i pohađanje 4-nedeljnog onlajn kursa organizovanog od 12.7. do 9.8.2017. Teme kursa su bile: Kako da se snađete u delatnoj zajednici (*Community of Practice*); Učešće u diskusijama – postavljanje izazovnih pitanja i komentarisanje postova; Problematično ponašanje na kursu; Nastavni materijali; i Sledeći koraci (World English, 2019). Samo oni koji su na testovima i drugim zadacima ostvarili rezultat od 80% bili su pozvani da budu fasilitatori na MOOK-u.

Posao fasilitatora zahtevao je angažovanje dva puta nedeljno po 1 sat po dogovorenom rasporedu, a zadaci fasilitatora u prvom i drugom ciklusu bili su delimično različiti, o čemu svedoči *Guide to Moderating Discussion Boards in American E-Teacher MOOCs* za MOOK 1 (World English, 2018) i MOOK 2 (World English, 2019). Uloga i angažovanje fasilitatora u MOOK-u 1 bila je veća. Oni su: aktivno pratili postove u diskusijama i davali detaljne, personalizovane komentare; postavljali pitanja koja bi podstakla polaznike da dublje razmisle o temi; učestvovali u diskusiji; upućivali polaznike na materijal koji nisu dovoljno savladali; delili svoja iskustva. Pored toga, fasilitatori su svake nedelje slali izveštaje koordinatoru u kojima su se osvrtni na svoj i rad polaznika u prethodnoj nedelji: citirali su najzanimljivije komentare polaznika, ukazali na pitanja ili probleme sa kojima su se polaznici susretali, i opisali kako se osećaju u ulozi fasilitatora (imejl koordinatorka fasilitatorima, 02.02.2018).

U MOOK-u 2, fasilitatori su manje direktno komunicirali sa polaznicima. Njihov zadatak se sastojao u tome da odgovaraju na pitanja vezana za sadržaj MOOK-a i logistička pitanja, da tehnička pitanja proslede tehničkom timu, da uklanjaju neproduktivne postove iz diskusija, da šire pozitivnu atmosferu i izveštavaju o neprikladnom ponašanju. Nedeljnih izveštaja nije bilo. U sredini kursa, fasilitatori su od koordinatorka dobili dodatan zadatak da prate određenu diskusiju i aktivnije se angažuju u njoj.

U oba slučaja, fasilitatori su dobili dokument sa najčešće postavljenim pitanjima (*FAQ*) (World Learning, 2019) (slično je i na drugim MOOK-ovima; v. Lijana-

gunavardena et al. (Liyanaguanwardena et al., 2015)), u kome se nalaze odgovori na najčešća pitanja, a na MOOK-u 2 u toku samog kursa fasilitatori su dopunjavali ovaj dokument novopostavljenim pitanjima polaznika. Takođe, kada bi fasilitator naišao na neuobičajeno pitanje, prosledio bi ga celoj grupi putem imejla kako bi svi bili obavešteni o pitanju, ali i o odgovoru koordinatorke (npr. pitanje koju temu izabrati za svoj master rad, ili slučaj plagiranja posta).

Pošto smo opisali MOOK, njegov sadržaj i opis zaduženja fasilitatora, u poslednjem delu rada autorka će preneti svoje iskustvo i zapažanja o radu na MOOK-u 1 i MOOK-u 2. U tu svrhu ona će se oslanjati na teme identifikovane putem kvalitativne analize dostupnih dokumenata (nedeljnih izveštaja poslatih koordinatoru MOOK-a 1, korespondencije sa koordinatorom i fasilitatorima na MOOK-u 2), kao i promišljanja o radu na MOOK-u.

Na osnovu analize gorepomenutog materijala može se reći da je glavno pitanje koje je okupiralo autorku tokom angažovanja na MOOK-u 1 i MOOK-u 2 bilo pitanje identiteta predavača: ko sam ja na ovom kursu – jedan od ravnopravnih učesnika ili neko ko nadgleda? Kako da se ophodim prema polaznicima: prijateljski, kao sebi ravnima, ili malo zvaničnije, kao svojim studentima? Da li imam prava da insistiram da se data tema obradi prema uputstvima ili da pustim polaznike da pređu na sledeći zadatak? Sva ova pitanja izbila su na površinu iz dva razloga. Prvi je nedovoljno definisan položaj fasilitatora: oni nisu bili uključeni u proces kreiranja MOOK-a, pozvani su da učestvuju naknadno, data su im uputstva za rad, ali malo toga se ticalo mesta fasilitatora u strukturi MOOK-a i uspostavljanja odnosa sa polaznicima. Drugi razlog je nedostatak prethodnog iskustva: fasilitator na MOOK-u ne može u potpunosti da se osloni na iskustva u tradicionalnoj nastavi već mora da razvije nove strategije za poučavanje, uspostavljanje odnosa sa polaznicima, proveru naučenog. Ovaj susret sa nepoznatim predstavlja problem i drugim predavačima. Ros i saradnici takođe priznaju: „[i]mali smo čitav niz reakcija na iskustvo rada na *EDCMOOC*: od straha do ushićenosti (često i jedno i drugo u isto vreme). Novina ovog iskustva samo pokazuje da osećamo da su postojeći obrazovni repertoari neadekvatni, i da i mi, zajedno sa polaznicima, 'učimo kako da budemo' na MOOK-u“ (Ross et al. 2014: 63).

Nesigurnost u ophođenju sa polaznicima osetila se još na samom početku rada na MOOK-u 1. U prvom izveštaju autorka piše:

„Još uvek tragam za pravim tonom u komunikaciji sa polaznicima. Plašim se da ću koristiti 'glas nastavnika'. Trudeći se da držim ovu (nesvesnu) naviku pod kontrolom, možda pak zvučim suviše formalno, ali mislim da je u ovom trenutku bolje zvučati formalno nego poput nastavnika svojim kolegama“ (imejl koordinatoru, 18.2.2018).

Slična nesigurnost je izražena i na početku MOOK-a 2: koordinatorka je zamolila fasilitatore da svoje postove potpisuju imenom i zvanjem 'Alumni Facilitator for the AE E-Teacher Program' označeno masnim slovima. Kao i ostali, i autorka je pokušala da ispoštuje ovo uputstvo, ali posle nekoliko pokušaja skratila je svoj potpis na ime i zvanje 'Alumni Facilitator' običnim slovima ne želeći da se njen post previše razlikuje od postova polaznika.

Ovi primeri ukazuju da autorka ne može da nađe pravu meru, pravi glas u obavljajući svojih zaduženja, naročito u odnosu na polaznike MOOK-a. Njen identitet se lomi između dve krajnosti: hijerarhije i solidarnosti. S jedne strane, postoji izvesna hijerarhija u odnosu koordinator–fasilitator–polaznik, koja se ne oseća toliko u direktnom kontaktu koliko u obimu odgovornosti za funkcionisanje MOOK-a. S druge strane, autorka se oseća mnogo bliže polaznicima jer je i sama bila polaznik sličnog kursa i od ostalih polaznika se razlikuje tek po nešto više iskustva u radu na MOOK-u i poznavanju materije. Ovaj problem identiteta predavača osećaju i drugi autori. Mada su Ros i saradnici (Ross et al. 2014) bili u drugom položaju na svom MOOK-u jer su učestvovali u njegovom kreiranju, njihova osećanja su slična. Oni kažu: „bilo je trenutaka kada nismo bili sigurni koja je naša svrha ili uloga u MOOK-u ... koliko odgovornost da preuzmemo“ (Ross et al. 2014: 64).

Drugi problem u radu na MOOK-u bio je nemogućnost da se bolje upoznaju polaznici, da se prati njihov rad i napredak na kursu, da se daju personalizovani saveti i komentari. U svom poslednjem izveštaju autorka piše:

„Moram da priznam da mi je u ovom iskustvu nedostajao jedino lični kontakt sa kolegama. Volela bih da mogu da se bliže upoznam i da dobijem detaljniju i precizniju sliku o tome gde žive i rade. Uz toliko mnogo polaznika teško je to uraditi. Sumnjam da je bilo više od dva polaznika sa kojima sam se sreća više puta“ (imejl koordinatoru, 14.3.2018).

To nepostojanje prilike da se polaznici bolje upoznaju bilo je još izraženije na MOOK-u 2. Tamo su fasilitatori bili zaduženi da prate diskusiju samo u jednoj lekciji tako da nije bilo prilike da se pročita više od jednog posta svakog polaznika. Sličan problem u radu imali su Ros i saradnici: „za nas je, u krajnjoj liniji, novina bila masovnost MOOK-a a ne njegova otvorenost ili onlajn život, i mnoga naša razmišljanja odnosila su se na problem veličine: kako da pomognemo polaznicima da izađu na kraj s njom, kako mi sâmi da izađemo na kraj s njom, i kako da procenimo uspeh MOOK-a“ (Ross et al. 2014: 64).

Masovnost i ograničenost direktne interakcije verovatno se odrazila i na angažovanje samih polaznika, naročito na MOOK-u 2. Na MOOK-u 1 u izveštaju br. 3 autorka piše da je primetila

„živu diskusiju u kojoj je bilo 20-30 komentara na jedan post. Iznenadila me je ta činjenica ali me je istovremeno i obradovalo da mogu da budem deo zajednice koja je tako otvorena za diskusiju, empatiju i razmenu ideja i osećanja“ (imejl koordinatoru, 26.2.2018).

Na MOOK-u 2 većina polaznika nije pokazala želju da se previše zadržava na jednoj diskusiji. Najčešće bi napisali post, obavili zadatak i prešli na sledeći. Čak i kada su imali zadatak da komentarišu postove drugih polaznika (opciono), mnogi to nisu činili već su produžili dalje. Naravno, uzroci ovakvog ponašanja mogu da budu brojni, ali na osnovu gorenavedenog i pregledane literature može se pretpostaviti da je nedostatak direktne komunikacije sa fasilitatorima jedan od razloga za 'nepriisnu' atmosferu na MOOK-u.

S druge strane, ova dva MOOK-a bili su jedinstvena prilika da se steknu saznanja o životu i radu kolega širom sveta. Na osnovu postova polaznika oba MOOK-a, dolazi se do saznanja o mikrokosmosima u kojima se te kolege svakodnevno bore sa hiljadu problema, ali ipak istrajavaju, često sa osmehom, i nastavljaju dalje izdvajajući vreme i za ovaj (neobavezni) oblik stručnog usavršavanja. U jednom izveštaju autorka piše:

„Zahvalna sam na ovoj prilici da viralno upoznam tako mnogo divnih ljudi koji pokušavaju da poprave uslove u svojim zemljama i rade za bolju budućnost mlađih generacija. Naročito su me impresionirale kolegice koje se istovremeno angažuju u živote više mikrokultura (svojih novih porodica: partner, deca; svojih starih porodica: roditelji, braće, sestre; svojih škola, verskih institucija i političkih organizacija), svakodnevno se suočavaju sa predrasudama i diskriminacijom, a ipak strpljivo nastavljaju sa svojim aktivnostima podstaknute željom da donesu dobrobit svima onima o kojima se brinu“ (imejl koordinatoru 20.2.2018).

Ovako opsežan uvid u život i rad nastavnika širom sveta gotovo da nije moguće steći ni na koji drugi način, i sa ovog aspekta učešće na MOOK-u predstavlja neponovljivo iskustvo.

Promišljanja i zaključci

Iskustvo stečeno angažovanjem na MOOK-u *Integrating Critical Thinking into the Exploration of Culture in an EFL Setting* predstavlja veliku novinu u individualnom profesionalnom radu. Rad na ovom MOOK-u u ulozi fasilitatora u dva navrata (2018. i 2019. godine) otkrio je dobre i loše strane ovih onlajn kurseva. Glavni izazovi bili su izgraditi novi identitet predavača u virtualnom svetu nastave i izaći na kraj sa ogromnim brojem polaznika, a najveća prednost je bila biti deo ogromne zajednice (uglavnom) nastavnika engleskog jezika i upoznati uslove u kojima oni žive i rade.

U ulozi fasilitatora na MOOK-u *Integrating Critical Thinking...*, za autorku je najveći problem bio pitanje ličnog profesionalnog identiteta (kako se postaviti prema polaznicima, kakav odnos razviti sa njima, kako im se obraćati). Deo problema u ovoj oblasti nastao je zbog nedovoljno precizne definicije položaja fasilitatora na kursu, ali i zbog toga što predavači ne mogu u potpunosti da se oslone na metode predavanja i strategije komunikacije razvijene za tradicionalne oblike nastave, već nužno moraju da istraže i razviju nove oblike primerene nastavi u virtualnom svetu.

Drugi problem, o kome govore mnogi autori, jeste nemogućnost individualizovanog pristupa nastavi i individualnog rada sa polaznicima. U slučaju MOOK-a *Integrating Critical Thinking...* tome je delom doprineo način organizacije rada fasilitatora, a generalno ovaj problem nastaje zbog ogromnog broja polaznika. S obzirom da je *Integrating Critical Thinking...* primer xMOOK-a sa preko 10.000 polaznika, fasilitatori gotovo da nemaju način da se posvete svakom individualnom studentu već prate rad celokupne studentske populacija sa skromnim ostvrtom na individualna postignuća.

Istovremeno, upravo zahvaljujući masovnosti i ogromnom broju polaznika, iskustvo rada na MOOK-u *Integrating Critical Thinking...* predstavlja jedinstveno iskustvo jer pruža uvid u rad nastavnika u najrazličitijim uslovima i mestima na planeti i ukazuje na značaj obrazovanog, društveno-svesnog i predanog nastavnika za uspeh obrazovnog procesa.

Masovni otvoreni onlajn kursevi (MOOK) za samo dvanaestak godina promenili su ideju o onlajn obrazovanju. Zahvaljujući tehnološkom napretku, onlajn obrazovanje je postalo dostupno svuda gde ima interneta, a ove 'virtualne učionice' postale su mesto za obrazovanje hiljade polaznika koji se fizički nalaze bilo gde na svetu, žive svoje živote normalno, a na nastavu 'idu' uz pomoć tehnologije.

Ipak, i u onlajn svetu pred predavače se postavljaju stara pitanja u novom obliku. Kao i u klasičnoj učionici, postavlja se pitanje kako sve te polaznike motivisati da uče i nauče, kako im najbolje približiti nastavni materijal, koje metode koristiti u onlajn nastavi, koja je uloga nastavnika, koje metode ocenjivanja koristiti i – ko će to platiti. Na nastavnicima, stručnjacima i institucijama je sada zadatak da daju odgovore na ova pitanja. Neka zapažanja i moguća rešenja su već ponuđena prevashodno preko 'hibridnih' MOOK-ova koji pokušavaju da integrišu dobre strane i xMOOK-a i kMOOK-a, ali s obzirom na brzinu s kojom se MOOK razvija potrebne su mnogo brže i efikasnije promene u nastavnom procesu, kao i stalno adaptiranje novim uslovima.

Lista referenci

- Allen, I. E. & J. Seaman. (2014). *Grade Change, Tracking Online Education in the United States*. Retrieved Feb 5, 2020 from the World Wide Web <https://www.onlinelearningsurvey.com/reports/gradechange.pdf>.
- Casilli, C. & D. Hickey. (2016). Transcending conventional credentialing and assessment paradigms with information-rich digital badges. *The Information Society*, 2016, Vol. 32, No. 2, pp. 117–129.
- de Freitas, S. I., J. Morgan & D. Gibson. (2015). Will MOOCs transform learning and teaching in higher education? Engagement and course retention in online learning provision. *British Journal of Educational Technology*, Vol. 46, No. 3, 2015, pp. 455–471.
- DIY Open Courses: Do Innovation Yourself with Canvas Network. (2016). Retrieved Feb 5, 2020 from the World Wide Web <https://community.canvaslms.com/docs/DOC-6561>.
- Jordan, K. (2015). MOOC completion rates: The Data. Retrieved Feb 5, 2020 from the World Wide Web <http://www.katyjordan.com/MOOCproject.html>.
- Liyanagunawardena, T. R., K. O. Lundqvist & S. A. Williams. (2015). Who are with us: MOOC learners on a FutureLearn course. *British Journal of Educational Technology*, Vol. 46, No. 3, 2015, pp. 557–569. Doi: 10.1111/bjet.12261
- Mackness, J., M. Waite, G. Roberts, & E. Lovegrove. (2013). Learning in Small Task-Oriented Connectivist MOOCs: Pedagogical Issues and Implications for Higher Education. *The International Review of Research in Open and Distance Learning*, Vol 14, No. 4. October 2013, pp. 140–159.

- Ng'ambi, D. & V. Bozalek. (2015). Editorial: Massive open online courses (MOOCs): Disrupting teaching and learning practices in higher education. *British Journal of Educational Technology*, Vol 46, No 3, 2015, pp. 451–454. Doi: 10.1111/bjet.12281.
- Pickard, L. (2015). Women, MOOCs, and a Career Boost. Retrieved Feb 5, 2020 from the World Wide Web <https://www.nopaymba.com/women-moocs-and-a-career-boost/>.
- Prpić, J., J. Melton, A. Taeihagh & T. Anderson. (2015). MOOCs and Crowdsourcing: Massive Courses & Massive Resources. *First Monday*, Vol. 20, No. 12 – 7 December 2015. Retrieved Jul 24, 2019 from the World Wide Web <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/76143/5170>.
- Raffaghelli, J. E., S. Cucchiara & D. Persico. (2015). Methodological approaches in MOOC research: Retracing the myth of Proteus. *British Journal of Educational Technology*, Vol. 46, No. 3, 2015, pp. 488–509. Doi: 10.1111/bjet.12279
- Ross, J., C. Sinclair, J. Knox, S. Bazne & H. Macleod. (2014). Teacher Experiences and Academic Identity: the Missing Components of MOOC Pedagogy. *Journal of Online Learning and Teaching*, Vol. 10, No. 1, pp. 57–69.
- Shah, D. (2017). Class Central Learner Survey (2017): MOOC Users Highly Educated, Have Experienced Career Benefits. Retrieved Feb 10, 2020 from the World Wide Web <https://www.classcentral.com/report/mooc-stats-2019/>.
- Shah, D. (2019). By the Numbers: MOOCs in 2019. Retrieved Feb 10, 2020 from the World Wide Web <https://www.classcentral.com/report/mooc-stats-2019/>
- Siemens, G. (2004). Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. *elearnspace*. Retrieved Feb 10, 2020 from the World Wide Web <https://pdfs.semanticscholar.org/a25f/84bc55488d01bd5f5acac4eed0c7d8f4597c.pdf>.
- Stojšić, I., J. Tomić, A. Ivkov-Džigurski, O. Maričić. (2015). Zastupljenost masovnih otvorenih onlajn kurseva (MOOK) među studentskom populacijom: Rezultati pilot istraživanja. *International Scientific Conference of IT and Business – Related Research Synthesis*, Book of Proceedings [Elektronski izvor], str. 161-165. Beograd: Singidunum University. Retrieved Jul 24, 2019 from the World Wide Web <http://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2015/Sinteza-2015.pdf>.
- TED. (2012). *Daphne Koller: What we're learning from online education*. [video file] Retrieved Jul 25, 2019 from the World Wide Web <https://www.youtube.com/watch?v=U6FvJ6jMGHU>.
- World Learning. (2018). *Integrating Critical Thinking Skills into the Exploration of Culture in an EFL Setting* [MOOC]. Retrieved Feb 5, 2018 from the World Wide Web <http://learn.canvas.org>.
- World Learning. (2019). *Integrating Critical Thinking Skills into the Exploration of Culture in an EFL Setting* [MOOC]. Retrieved Jul 7, 2019 from the World Wide Web <https://learn.canvas.net/courses/2549>.
- Yin, R. K. (2014). *Case study research: design and methods*, Fifth edition. SAGE Publications.

MOOC – SOMETHING NEW “UNDER THE NEON LIGHT” – A CASE STUDY

Summary: Following online courses and distant learning, massive open online courses (MOOCs) have become an important innovation in the field of education encouraged by the development of informational technologies and means of mass communication. The purpose of this paper is to present MOOCs, their characteristics, advantages but also problems created for teachers and participants. A review of literature shows that, after initial enthusiasm, teachers started facing the same problems they have in traditional teaching. Those are: how to motivate students to study, how learning occurs, how teachers can facilitate learning.

In the other part of the paper our experience of participating in a MOOC in the role of a facilitator will be presented. It is *Integrating Critical Thinking Skills into the Exploration of Culture in an EFL Setting MOOC*, organized by *World Learning*, part of the *AE E-Teacher* program. Using case study, we will present the experience of, observation of and reflection on facilitating the MOOC. The material to analyze includes: teaching material, weekly reports, email correspondence and personal reflections.

The experience in this MOOC coincides with the results of other studies. To make teaching at MOOCs more effective, we should start from basic pedagogical principles, adapt them to teaching online and experiment on their application in order to have satisfying results.

Key words: informational technologies, massive open online courses (MOOCs), professional development, elements of culture in teaching and critical thinking.

ljiljana.markovic@filfak.ni.ac.rs

КОРИШЋЕЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ НА ЧАСОВИМА РУСКОГ ЈЕЗИКА У СРПСКОМ ОБРАЗОВНОМ СИСТЕМУ СА ЦИЉЕМ РАЗВИЈАЊА МОТИВАЦИЈЕ ЗА УЧЕЊЕ РУСКОГ ЈЕЗИКА¹

Апстракт: Предмет истраживања овог рада односи се на проналажење могућности повећања заступљености часова руског језика, на којима се обрађују дела руске књижевности, у складу са прописаним наставним планом и програмом у основним и средњим школама, као и предлагање најадекватнијих методичких приступа, којима би се могао подстаћи развој мотивације за учење овог страног језика у основној и средњој школи, као и наставак учења у наредном образовном циклусу. Полази се од става да књижевност (заједно са осталим гранама уметности), уз одговарајући методички приступ, у великој мери може подстаћи мотивацију ученика за учење руског језика, а тиме и позитивно утицати на успешност усвајања знања и вештина, предвиђених наставним планом и програмом. Основни циљ рада и практичан значај представљеног истраживања састоји се у избору најадекватнијих текстова, као и издвајању најефикаснијих метода, као предлога за њихову обраду на часу руског језика.

Кључне речи: руска књижевност, настава руског језика, књижевни текст, мотивација, наставни план и програм

1. Место и улога књижевног текста у савременој методици наставе језика

У раду се полази од традиционалне текстооријентисаности, односно текстоцентричности, као основном начелу савремене методике наставе руског језика и као матерњег и као страног, где текст остаје кључно наставно средство, основна дидактичка јединица у настави језика, при чему текстови више нису само основа за развијање говорних активности, способности интерпретације или један од начина мотивисања ученика за одређену стваралачку активност, већ и средство мотивације за развој истраживачке делатности путем пројектних задатака, програмиране наставе, наставе откривањем итд.

¹ Рад је настао у оквиру интерног пројекта Филозофског факултета у Нишу, број ФФ 180/5-01, под називом „Методичка подршка побољшању ефективности наставе руског језика и изради система мотивације ученика за избор руског као страног језика у основним и средњим школама на југоистоку Републике Србије“.

Наводећи готово неподељени став методичара наставе језика и књижевности о тексту као кључном наставном средству, основној дидактичкој јединици у настави језика, будући да се у књижевном тексту „сједињују све јединице језика са њиховим потчињеним функцијама и функционишу у јединственој функцији, а самим тим и у самој суштини језика – процесу комуникације“ (Сокољницкаја, 2016: 96), неопходно је додати да, иако текст омогућује ученику усвајање граматичких категорија, језичких појава, односно језика као система, то ипак није примарна функција књижевног текста у настави језика и књижевности (Дейкина, 2019; Дейкина и др, 2016; Пахнова, 2007. и др.). Књижевни текстови често садрже важне културолошке информације, уз помоћ којих се ученици упознају са вредностима стране културе. „У свим етапама наставе страних језика различити књижевни текстови такође чине веома добру основу за формирање и развитак личности ученика, како његових говорних, интелектуалних, тако и естетичких и других способности, за достизање жељених општеобразовних и васпитних циљева наставе (...) Цео комплекс текстова предвиђених за сваку школску годину представља основу за формирање и развој личности ученика, у реализацији укупних образовних и васпитних циљева наставе, за развијање њихових како интелектуалних, тако и естетских и других способности“ (Раићевић и Влајковић Војић, 2017: 26–27).

Расветљавању питања избора књижевних текстова, који се могу користити у настави страног језика, допринеће објашњење два појма. Први је појам **надтекста** (рус: *сверхтекст*), који су методичари наставе језика и књижевности преузели из науке о књижевности са циљем означавања свеукупности текстова, специјално изабраних, разврстаних и распоређених у одређене тематске и смисаоне целине, не би ли се, у складу са основним начелима савремене методике наставе руског језика и књижевности, на основу ужег избора наставника, могли користити у настави. То може бити посебан тип организације текстовног материјала на основу јединства тематике, опшег идејног садржаја, опште концептосфере и сл. „С точки зрения методистов, сверхтекст направляет внимание учащихся на многоголосие нашей жизни, полифонию человеческих мнений и представлений, сложные философские вопросы мироощущения и миропонимания, востребованные формирующейся личностью, особенно личностью старшекласника“ (Дейкина, 2001: 37). Прецизнијим контекстуализовањем надтекста настао је **Национални корпус руског језика**, као најобимнији и најзначајнији корпус текстова, који припадају различитим историјским периодима, функционалним стиловима и жанровима, чија је основна намена поједностављење етапе прикупљања материјала за коришћење на часовима, пре свега наставницима руског језика, који за краће време могу да изаберу материјал, по правилу, првенствено за одређене лингвистичке задатке. Постоје интенције неких аутора да се читав корпус НКРЈ посматра као текст посебног типа, који даје могућност проширења његовог смисла, посебно на начин лотмановског прелажења граница самог текста, не би ли се у ширем контексту разумео уметнички језик, којим са нама разговара аутор.

Основни критеријуми избора дидактичког текста могли би се свести на:

1. Привлачење пажње и изазивање интересовања према одређеној теми, у складу са узрастом и нивоом образовања;
2. Изазивање позитивних емоција и актуелизација одређених естетичких и етичких концепата;
3. Реализовање комплекса комуникативно-прагматичких категорија, од којих зависи прихватање или неприхватање текста.

Комплекс комуникативно-прагматичких категорија прецизније би се могао одредити указивањем на три основне саставне компоненте, а то су: дијалогичност, тоналност и интенционалност. *Дијалогичност* бисмо у овом контексту описали као комуникативно-прагматичку категорију текста, која претпоставља потенцијалну реакцију ученика, изазвану комуникативношћу самог текста, у складу са емотивним и интелектуалним нивоом развоја ученика. *Тоналност* се односи на емоционалну, естетичку и етичку позицију аутора текста, који утиче на карактер и степен узајамног утицаја ученика и текста. Категорија *интенционалности* представља усмеравање читалачке свести актуелизацијом значења у савременом контексту. Као комуникативно-прагматичка категорија манифестује се управо упућивањем на одређене елементе стварности, „посредством лингвистичких и екстралингвистичких компоненти рецепције“ (Дунев, 2016: 58). А. В. Бондарко у анализи схватања смисла текста издваја појмове „текуће свести“ читаоца и „смисла текућег текста“ (Бондарко, 1998: 55). „Под интенционалношћу текста подразумева се ниво смисла текста, који остварује везу између аутора и адресата и који читаоцу обезбеђује разумевање смисла ауторове замисли“ (Дунев, 2016: 58).

2. Читање и развој критичког мишљења

У наставку рада, указаћемо на системске мере, које су предузете у покушају утицања на решавање проблема недовољно добрих резултата, остварених приликом ПИСА тестирања руских ученика, протумачених пре свега као недовољно развијено умеће изражавања мишљења у вези са прочитаним делом, односно неразумевање или слаба вештина интерпретације, те неразвијен критички однос према прочитаном тексту и проблем са уопштавањем порука текста у контекст сопственог искуства. Једна од предузетих мера било је враћање такорећи традиционалним методама с краја XX века, а то је развој критичког мишљења читањем и писањем (у Русији веома популарна и позната под абревијатуром РКМЧП²). Евидентна је, дакле, такорећи на врхунцу развоја информационалних и комуникативних технологија, рехабилитација основних постулата

² Метода развоја критичког мишљења читањем и писањем, разрађена крајем осамдесетих година XX века у САД-у, веома је блиска идејама и методама руског педагошког система, делом и психолошким истраживањима Л. Виготског, педагогијом сарадње, моделу развијајуће наставе. Као општепедагошка, међупредметна технологија, у руски образовни систем уводи се уз подршку Конзорцијума демократске педагогије и Међународне асоцијације читања у оквиру пројекта Института „Отворено друштво“.

класичних методичких концепата, при чему се свакако не искључује употреба ИКТ-а, али се ограничава на ниво једног од наставних средстава, са циљем што успешније реализације захтева РКМЧП примарним радом на тексту. Основни захтев, који се огледа у интенцији на развоју личности и индивидуалности ученика и који се ради што потпуније реализације разлаже на низ корака и конкретних захтева, подразумева пре свега једнаке партнерске односе ученика и наставника на плану комуникације у процесу конструисања знања и уопштавања закључака у току наставног процеса, а најприхватљивије методе наставе за постизање та два основна циља биле би: дијалог, изражајно читање, читање са паузама и разговором између појединих делова и неизоставно упућивање на лично искуство, у условима пријатне емоционалне атмосфере наставно-истраживачко-сазнајне активности.

На упућивању на лично искуство, његово актуелизовање, односно уопштавање садржаја и смисла текста у контекст сопственог искуства, задржали бисмо се као на основном виду мотивације књижевним текстовима за учење руског језика у нашој средини. Овај методички принцип и у поменутиим методичким системима наставе језика и књижевности у Русији издваја се као најефикаснији и најзначајнији. Настава књижевности потенцијално даје пуно простора за актуелизовање когнитивних ресурса ученика, проширивање контекста знања из одређених области, као и корелацију и уопштавање различитих наставних активности, уз испуњавање основних захтева избора текста и вешту методичку организацију. Модел часа, заснован на РКМЧП методици представља пример доброг искуства практичне реализације личностно-оријентисаног приступа образовању, а основна предност, поред осталог, огледа се и у активизацији свести код ученика да, руковођени наставником, сами конструишу процес усвајања потребних знања и вештина. На тај начин се адекватно активирају мотивациони, операциони и когнитивни ресурси личности ученика, као основни предуслови за остварење конкретног циља наставног процеса.

3. Књижевни текст у функцији развоја мотивације за учење руског језика

Практичан део рада односи се на употребу књижевних текстова на часовима руског језика у српском образовном систему са циљем развијања мотивације за учење руског језика, у светлу представљених теоријских и методичких гледишта и концепата. У избору текстова чија се употреба предлаже, делом се ослањамо на наставни план и програм српског језика и књижевности, у циљу постизања корелације, предлажући својеврсну комплементарност у односу на део наставног програма српског језика и књижевности, којим се на часовима лектуре предвиђа обрада дела руске књижевности. Ограничени самим планом и програмом наставе руског језика, који заправо готово да и не предвиђа часове књижевности (бар не у оквиру посебног часа, односно наставне јединице), предложимо неке од могућности реализације датих садржаја, као и основне

методичке смернице за њихову обраду. Полазећи од наставног програма српског језика и књижевности, у избору се ослањамо на досадашње искуство у настави руске књижевности на Филозофском факултету, у првом реду на искуство у домену рецепције и степена актуелизовања мотивационих и когнитивних ресурса студената, могућност актуелизовања и контекстуализације у њихово лично искуство, као и процени утицаја на развој критичког мишљења при обради одређених књижевних дела.

Као једна од могућности за обраду књижевног текста у настави руског језика јесу тзв. „слободни часови“ или часови „читања“, којих у програмима у које смо имали увид има по један у полугодишту, односно два годишње (Наставни план и програм за предмет Руски језик, од првог до четвртог разреда Гимназије „Светозар Марковић“ и „Прве нишке гимназије „Стеван Сремац“). Остале могућности су: организовање огледних часова у сарадњи са наставником српског језика, пројектна настава, у оквиру које би свака група ученика добила своја задужења са јасним и прецизним методичким упутствима и смерницама за истраживање и анализу и коначно – реализација неке од ваннаставних активности, посвећених одређеном писцу или књижевном делу.

3.1. Књижевни текстови А. С. Пушкина на часовима руског језика

Предлог за реализацију у другом разреду је стваралаштво Пушкина, будући да је његов роман у стиховима део лектире за други разред средњих школа и гимназија. Због Пушкиновог књижевно-историјског значаја, као и мотивационог потенцијала, који његово стваралаштво безусловно садржи, предлажу се бар два часа (уколико избор наставника не буде неки од облика ваннаставних активности), која не треба да буду везана, већ са одређеним временским интервалом од две до три недеље. Полазећи од претпоставке да ће сам жанр Јевгенија Оњегина, тематику, развој ликова и остале елементе књижевног дела ученици разјаснити на часовима српског језика, на часу руског језика, започевши разговор о утисцима које је дело оставило на њих, у уводном делу часа предлаже се најпре постављење проблемског питања о могућим садржајима руског исказа „Пушкин је наше све“. Наставник би требало да да основне информације о времену у коме је Пушкин стварао са кратким прегледом социјално-историјског контекста и да покуша да оживи сећање на „Бајку о рибару и рибици“ и песму „Волео сам вас“, које су обрађиване у претходним разредима, не би ли ученици дошли до сазнања о свим књижевним родовима и врстама у оквирима којих је Пушкин стварао. Након оваквог увода, предлаже се изражајно читање одређеног поетског остварења, а затим и разговор о прочитаној песми, са којом ученици не морају претходно да буду упознати. На основу искуства о високом степену реализације свих захтева и циљева, о којима је у претходном делу рада било речи, предлаже се песма „Пророк“, у уметнички веома ефектној интерпретацији Павла Морозова. Ова интерпретација праћена је музиком којом се сугестивно дочарава драмски набој појединих структурних елемената песме, која ће ученицима свакако олакшати рецепцију и у знатној мери приближити

њена основна значења. Предлаже се приказивање текста песме на руском и српском језику на пројектору, или штампање текстова који би се поделио ученицима пре слушања. Задатак наставника на остатку часа било би усмеравање разговора у оквиру кога би се протумачили сви делови песме, који описују фазе у оквиру којих од обичног човека настаје песник. Сазнања до којих би се на тај начин дошло затим се уопштавају подсећањем на романтичарски концепт, познат из наставе српског језика и књижевности, о пореклу, природи и мисији песника, о чему Пушкин у овој песми веома сликовито, суптилно и изражајно говори.

Под претпоставком успешности реализације наставних циљева и постизања значајног степена мотивације за читање још неког Пушкиновог дела, предлажемо и обраду „Повести Белкина“. Изабравши начин обраде овог дела, наставак би са ученицима могао постићи договор о томе у току завршног дела часа о коме смо говорили и поделити задужења за одређени накнадни термин. Може се изабрати једна од повести, при чему би обавеза наставника била да ученике упуту у структуру збирке и основну тематику осталих повести, или да се ученицима, по групама, поделе појединачни групни задаци са упутствима за читање и анализу свих пет „Повести Белкина“, у виду одређеног облика пројектне наставе. Пажљиво осмишљеним питањима и упутствима за читање и анализу, ученици ће размислити о тематици појединачних повести, анализирати ликове, да би их након тога, вешто вођеним разговором, наставник усмерио на заједничку, универзалну тематику, захваљујући којој је Пушкин свих пет различитих повести могао да обједини у једну збирку. Ученици ће најпре уочити присуство Белкина као заједничког наратора, фиктивног приповедача, који је наводно и сакупио и испричао свих пет различитих повести. Наставник ће објаснити Пушкинову потребу за илузијом истинитости, којом је у основи и било мотивисано овакво композиционо решење. На путу до могућег одговора на кључно питање анализе повести – питање њихове заједничке тематике, ученици ће понудити већи број више или мање прихватљивих ставова и гледишта, да би се тренутком у коме се коначно открива један од најприхватљивијих и најуниверзалнијих одговора, у складу са којим је Пушкинова основна уметничка интенција била усмеравање пажње на неодрживост, проблематичност, па и трагичност једностраног погледа на свет, руковођења једним одређеним принципом, ставом или допуштањем доминације било какве једностраности у изградњи животних принципа, као и искључивости у понашању у складу са тим принципом. Актуелизацију значења овог аспекта Пушкинове прозе у савременом контексту, можемо постићи упућивањем на бројне примере из свакодневног живота, медијских слика о животима медијски експонираних личности и утицајем које медијски садржаји могу имати, и нажалост све чешће имају, на ставове и свест гледалаца. Ово семантичко језгро Пушкинове збирке, које ученици, методички вештим руковођењем наставника, поступно откривају сами, активираће најпре свест код ученика о томе да сами конструишу процес усвајања потребних знања и вештина. Као реакцију би требало очекивати и изазивање позитивних емоција и актуелизацију одређених морално-естетич-

ких концепата, а на крају и успешну активацију когнитивних и мотивационих ресурса.

3.2. Књижевни текстови А. П. Чехова на часовима руског језика

У наставним плановима и програмима српског језика и књижевности средњих школа и гимназија заступљени су и текстови А. П. Чехова „Туга“ (у првом разреду) и „Ујка Вања“ (у трећем). Будући да се огроман објективни допринос овог великог руског писца огледа у два жанра – приповеткама и драматургији, предлог је да се и приповеци „Туга“ посвети један час наставе руског језика, док би драма „Ујка Вања“ била пригодан материјал за ваннаставну активност. Слично као и у случају стваралаштва Пушкина, у циљу избегавања редунанције, треба поћи од претпоставке да су на часовима српског језика ови текстови већ били предмет књижевнотеоријске анализе. У том смислу би часови руског језика, посвећени стваралаштву Чехова, били организовани око две кључне фразе, којима се најчешће описују стваралачки принципи овог писца: „краткоћ – сестра таланта“ („сажетост је сестра талента“) и „смех сквозь слёзы“ („смех кроз сузе“). Ослањајући се на ове одреднице, наставник на часу најпре објашњава значење ових исказа у контексту уопштенијег кратког прегледа Чеховљевог стваралаштва, покушавајући да код ученика евоцира сећања на већ прочитана дела овог писца, или да побуди интересовање за читање појединих дела помоћу указивања на њихову тематску усмереност. Након тога би на часу посвећеном приповеци „Туга“ наставник могао да организује рад у две етапе. У току прве етапе би ученицима био постављен задатак да окарактеришу пет сцена: самог главног јунака кочијаша Јону Потапича и његову кобилу, превоз војног лица, превоз бучне тројице, сусрет са младим кочијашем на починку, и финалну сцену разговора Јоне са својом кобилком. У току ове етапе би наставник посебну пажњу посветио издвајању продуктивне лексике руског језика, нарочито оне која описује понашање ликова. У следећој етапи би се на основу ових сцена проблематизовала кључна тема приповетке – недостатак саосећања и сажаљења међу људима, усамљеност, отуђеност, и апатија. Издвајајући изразе на руском језику, којима се могу описати оваква емотивна стања код човека, наставник подстиче ученике да, користећи се тим изразима на руском језику, укажу на моменте и ситуације када су видели или се суочили са одсуством емпатије према онима, којима је помоћ потребна. Тиме наставник постиже двоструки циљ: активирајући уведено лексичко и самим тим побољшавајући и убрзавајући процес њеног усвајања, на одличан начин истовремено остварује васпитно-образовне циљеве, предвиђене обрадом ове Чеховљеве приповетке.

Чеховљева драма „Ујка Вања“ би у складу са горенаведеним моделима рада била погодан материјал за ваннаставну активност ученика. Овде у првом реду мислимо на могућност примене театрализације у ваннаставној пракси. Услед структурно-сигејне организације текста из ове Чеховљеве драме се са лакоћом могу издвојити ефектне сцене са упечатљивим дијалозима, у којима

се лако препознаје чувени ефекат „смеха кроз сузе“. Организацијом изражајног читања ових сцена по улогама, или чак припремањем одломака за сценски наступ, наставник може да оствари вишеструки циљ: поред непосредног упознавања са суштином „нове драме“ Чехова, ученици на руском језику увежбавају свој изговор, акценат, експресивно читање, разумевање на слух, а уједно се могу подстаћи и скривени таленти сценског наступа. Како би олакшао ученицима овакав облик рада и уједно их још више мотивисао за исти, наставник може да у облику ваннаставне активности организује пројекцију филма Андреја Кончаловског „Ујка Вања“ из 1970. године, једне од најпрецизнијих екранизација Чеховљевог текста. Напоследку, учестало присуство ове драме на репертоару многих позоришта, па тако и Народног позоришта у Нишу, пружа могућност да се ученици након прочитаног текста упознају и са конкретном његовом реализацијом на савременој позоришној сцени.

4. Могућности даљих истраживања

Као могући наставак овог истраживања, који би пре свега подразумевао допуну предлозима текстова за коришћење у настави руског језика од првог до четвртог разреда средњих школа и гимназија, као и у другом циклусу основношколског образовања, видимо конципирање својеврсног пандана руском националном корпусу текстова, који би се могли користити у настави руског језика у нашим школама, уз овакве пропратне предлоге методичких упутстава за њихову обраду, са примарним циљем развоја мотивације за учење руског језика у српском образовном систему.

Литература

- Бондарко А. В. (1998). О стратификации семантики. В: Бондарко А.В. (ред.). *Общие языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения С. Д. Кацнельсона* (51–63). Санкт-Петербург: Наука.
- Дейкина А. Д. (2001). Сверхтекст и культурологический концепт в обучении русскому языку. В: Леонов С. А (ред.). *Научные труды Московского педагогического государственного университета. Серия: гуманитарные науки* (37–39). Москва: Прометей.
- Дейкина А. Д., Еремеева А. П., Марков Текучева В. Т. и др. (2016). *Актуальные вопросы методики преподавания русского языка и русского языка как иностранного*. Москва: Спутник.
- Дейкина А. Д. (2019). *Аксиологическая методика преподавания русского языка*. Москва: Московский педагогический государственный университет.
- Дунев А. И. (2016). Интенциональность учебного текста. В: Галактионова Т. Г., Казакова Е. И. (ред.). *Тексты новой природы в образовательном пространстве современной школы. Сборник материалов VIII международной научно-практической конференция „Педагогика текста“* (56–58). Санкт-Петербург: Лема.

- Пахнова Т. М. (2007). *От анализа текста на уроках русского языка – к выразительному чтению*. Москва: Чистые пруды.
- Raičević, V., Vljaković Bojić V. (2017). *Podsetnik za nastavnike stranih jezika. Priručnik za nastavnike*. Beograd: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja.
- Сокольниковская Т. Н. (2016). Методическое понятие “Сверхтекст” на современном этапе обучения русскому языку. В: Галактионова Т. Г., Казакова Е. И. (ред.). *Тексты новой природы в образовательном пространстве современной школы. Сборник материалов VIII международной научно-практической конференция „Педагогика текста“* (95–97). Санкт-Петербург: Лема.

Велимир Илић
Ненад Благојевић

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В РАМКАХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ СЕРБИИ С ЦЕЛЬЮ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Предметом исследования данной статьи является поиск возможностей для увеличения количества часов русского языка в сербских школах, в процессе которых рассматриваются произведения русской литературы, в соответствии с установленной учебной программой в начальных и средних школах. Авторы занимают позицию, согласно которой литература (наряду с другими отраслями искусства), при наличии соответствующих методических подходов, может значительно стимулировать мотивацию учеников к изучению русского языка и, следовательно, оказать положительное влияние на приобретение знаний и навыков, предусмотренных соответствующей учебной программой. Основная цель статьи и практическая значимость представленного исследования заключаются в выборе наиболее подходящих текстов, а также в рекомендации наиболее эффективных методических подходов, которые могли бы способствовать повышению мотивации к изучению русского языка как иностранного в сербских школах.

Ключевые слова: русская литература, уроки русского языка, литературный текст, мотивация к изучению русского языка, образовательная программа.

velimir.ilic@filfak.ni.ac.rs
nenad.blagojevic@filfak.ni.ac.rs

СУПСТАНТИВАТИ У ОКВИРИМА ПРОГРАМА ЗА СРЕДЊУ ШКОЛУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт. Предмет истраживања овог рада је супстантивизација као специфичан творбени поступак и начин њене обраде на часовима руског језика у средњој школи. Иако сваки час руског језика у средњим, па чак и у основним школама започиње једним неизбежним супстантиватом (Кто *дежурный?*), програмом за средње образовање предвиђено је да се ова творбена врста обрађује тек у четвртој години. Уџбеници који прате наставни програм обрађују ову тему врло штуро и успутно или је ни не помињу. Тешко је замислити да ће иједан ученик проћи кроз четворогодишње образовање а да неће знати значења речи *дежурный, русский/русская/русские*. А да ли ће знати како су ове речи образоване и шта је њихова специфика, то је већ упитно.

У раду ћемо, примењујући модел компаративно-конфронтативне анализе, указати на недостатке материјала који се налази у актуелним уџбеницима, дати предлог ефективнијег и сврсисходнијег начина обраде наведене теме, предложити наставни материјал и, према нашем мишљењу, најадекватнији тип вежбања који би пратио увођење овакве наставне теме.

Кључне речи: супстантивизација, супстантиват, творбена база, пословице, антоними

Увод

Предмет анализе биће речи придевског порекла употребљене у именичким функцијама (по начину настанка – супстантивати) које се могу срести у настави руског језика у српским школама.

Речи са оваквим морфолошким карактеристикама биле су предмет нашег истраживања пре свега у средњошколским уџбеницима. Анализи смо подвргли два уџбеника која се налазе на листи одобрених од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Један од њих је *До встречи в России 4* – иза овог уџбеника стоји група аутора која вештином одабира задатака и текстова, можемо слободно рећи, са великим успехом обрађује све теме предвиђене планом и програмом за четврту годину другог циклуса учења руског језика. Уџбеник другог издавача, *Привет 2* и *Привет 3*, који је такође сачинила група аутора и према коме се изводи настава у нашим средњим школама, према нашем слободном мишљењу, није адекватан за српску учионицу и за ниво

предзнања и аналогije којима наши ученици владају. Овај уџбеник је пре свега намењен ученицима чији матерњи језик није словенски и који није генетски и формално близак руском језику. У овом уџбенику се тема супстантивизације и употребе придевских врста речи у својству и функцији именице ни не помиње.

У анализираним примерима супстантивизиране речи издвојене су подвлачењем.

1. Супстантиват и супстантивизација као начин творбе

Супстантивизација, најпродуктивнији вид транспозиције, представља образовање нових речи, конкретно именица, семантичко-граматичким преобразовањем придевских речи. Наиме, ради се о томе да придевски члан придевско-именичке синтагме преузима на себе семантику елидираних именица (семантичко преобразовање), задржава одлике рода те елидираних именица и своју парадигму, у складу са новостеченом родном припадношћу, скраћује на 12 падежних облика (граматичко преобразовање). Реч настала на овај начин по свом постанку је *супстантиват*.

2. Супстантивизација у руском и српском језику

Супстантивизација је у руском веома продуктиван творбени поступак. Продукти овог начина творбе могу се срести готово у свим функционалним стилевима. Високим процентом супстантивизираних речи одликује се научни стил јер је терминолошки апарат многих наука сачињен од супстантивата: (математички термини: *целая, делимое, секущая, касательная, неизвестное, вычитаемое, подчиненное, производящее, прямая, кривая, переменная, заданное, пройденное*; лингвистички термини: *щипящий, щелевые, сонорный, палатальные, заднеязычные, альвеоларный, носовой (назальный)* затим *производное, производящее, мотивированное, мотивирующее* или *существительное, прилагательное, числительное* те *подлежащее, сказуемое, приточное*; ботанички термини: *однодольные, цитрусовые, хвойные, лиственные, бобовые*; зоологизми: *яйцекладущие, ракообразные, плотоядные, пернатые, крылатые, водоплавающие, двупарногие, хоботные, двоякодышащие, насекомые, млекопитающие, пресмыкающиеся, живородящие, сумчатые, земноводные* и томе слично).

У административном стилу такође има много терминологије на бази супстантивизираних придева и партиципа (*данный, нижепоименованный, (выше) указанный, нижеследующее, обвиняемый, судебский, подсудимый, присяжные, подчиненные* и томе слично).

Публицистички и књижевноуметнички стил, чије теме могу бити из најширих друштвено-економско-политичких области, такође карактерише често употреба супстантивата, а најслободнија и најчешћа употреба придевских

врста речи у функцији именица свакако карактерише разговорни стил (*мобилный, скорая, Тверская* (улица), *Невский* (проспект), *Большой*, (театр), *Достоевская, Спортивная* (станција)).

У српском језику, с друге стране, највећи број супстантивата може се срести управо у разговорном стилу, у слободној номинацији где захваљујући поштовању принципа економисања језичких средстава, многи редувантни језички елементи могу бити изостављене без бојазни да ће то утицати на квалитет информације која се саопштава¹. Међутим, међу српским супстантиватима, за разлику од стања у руском језику, много је мањи број оних који су се лексикализовали (постали самосталне лексеме које се бележе у речнику, као на пример *окривљени, осуђени, оштећени, запослени, осумњичени*) јер је највећи број српских супстантивата контекстуалног карактера. Такође је велика разлика и по питању терминологизације супстантивизираних придевских речи.

Ни бројни српски супстантивати из сфере образовања и школског система уопште такође немају статус самосталних именица (називи предмета: *хемијска, графитна, техничка* (оловка); задатак: *писмени, контролни, домаћи; разредни (старешина)* а по аналогији и форма у женском роду – *разредна*; називи наставних предмета: *Српски, Руски, Немачки, Енглески, Шпански, Италијански* (језик), затим *Ликовно, Музичко, Техничко* (образовање); *Физичко, Грађанско* (васпитање), *допунска, додатна* (настава), *родитељски* (састанак), *оправдани и неоправдани* (изостанак), а супстантивизирани су и називи такмичења у знању: *Школско, Окружно, Регионално, Републичко*; називи испита: *поправни, пријемни, стручни, дипломски, матурски, завршни, државни, правосудни* и томе слично).

3. Супстантивати у школском програму

Као и сам руски језик, настава руског језика у школама обилује супстантиватима.

Вероватно први са којима се ученици срећу је *дежурный/дежурная*, затим *классный* (скраћено од *классный руководитель*) а по аналогији са њом развија се и супстантиват *классная*, као и именица *русский/русская/русские* којом се означава етничка припадност народа чији се језик учи. Кроз обраду текстова ће наша деца доћи у додир и са многим другим руским супстантиватима (*богатый, больной/больная, нищий, выходные* и сл.) али се аутори поменутог уџбеника према њима опходе као према познатој лексици за чијом семантизацијом нема потребе. У прилог тој тези говори и чињеница да лексичка појашњења уз текстове такође не садрже мноштво супстантивата.

Из свега наведеног се намеће закључак да именице образоване од других врста речи нису важне у савладавању живог руског језика: саме теме преласка

¹ Подробније о поштовању принципа економисања језичких средстава и његовом утицају на транспозицију уопште и, конкретније, на супстантивизацију у: Леројевић 2013.

других речи у именице програм за средње школе дотиче се тек на четвртој години, а до тада им се, и када се сретну у некој наставној јединици, не придаје посебна пажња. Ми заступамо сасвим другачије мишљење: иако није пресудно да наши ученици владају теоријским оквирима преласка других врста речи у именице као ни ситуативном употребом других врста речи у функцији именица, јако је важно, с обзиром на то да су супстантивати у фреквентној употреби у руском језику, предочити им ову појаву, повезати је са еквивалентном појавом у српском језику и навести најфреквентније примере. Проблем неадекватне обраде ове теме се на каснијим нивоима образовања огледа у томе да наши ученици не повезују именице настале на бази придева са придевском деklinацијом која се јавља као специфика поменутог класе именица. Имајући све то у виду, сматрамо да се двама вежбањима присутним у уџбенику, које дајемо у наставку, не постиже неки дуготрајнији ефекат нити се тема обрађује на начин на који заслужује.

Дакле, најпре на 89. страници уџбеника *До встpечи в России 4*, у пододелку Учим грамматику, наилазимо на следећи наслов:

ПЕРЕХОД ПРИЧАСТИЙ И ИМЁН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ
(прелазак партиципа и придева у именице)

Иза наслова, без икаквог теоријског осврта, на поменутој, као и на следећој страници, стоје два вежбања која наводимо у целости:

Задание 1. Сравни подчёркнутые слова в приведенных ниже предложениях. Чем они отличаются?

1. В этой больнице работают военные врачи из России. Военные стреляли по мирным жителям.
2. Он открыл много молодых игроков, которые стали звёздами. Молодые не любят, когда им что-то навязывают.
3. В конце рабочего дня служащие покидают офис. Маша решила, что Иванов, служащий у меня в качестве мясника, должен в нынешнем году жениться.
4. В рамках курса обучающие смогут сами предлагать темы. Мне передали материалы обучающие меня работе с клиентами.

Задание 2. Определи, какой частью речи являются подчёркнутые слова.

1. Больной лежал в кровати и каждые два часа измерял температуру.
2. Во время перемены дежурный ученик проветривает класс.
3. Горничные работают в три смены.
4. Кормление больной собаки должно быть частым.
5. Дежурный должен следить за порядком.
6. Иван любит слушать военные песни.
7. Как русские живут в Швеции?
8. Есть ли в Крыму отдыхающие?
9. В пищу идёт также и мясо птиц, убитых на охоте.
10. Трудящиеся заслуживают уважения.

Чак и на овој етапи учење ученицима се само скреће пажња на постојање речи које се могу употребљавати и у својству придева и у својству именице. Пред њих се поставља задатак да самостално, или уз помоћ наставника, одреде

како се подвучене речи разликују и у којим случајевима су употребљене као именице, а у којим припадају класи придевских речи.

Других пропратних информација, макар и минималних, у вези са овим творбеним поступком нема. Све додатно што ће ученици чути о овој теми зависи од воље, жеље па чак и знања наставника.

Поштујући принцип поступности увођења градива и прилагођености одређене материје узрасту, схватамо оправданост овако минималистичког приступа наведеној теми. С друге стране, уколико се ученици од најранијих фаза учења руског језика у школи сусрећу са овом појавом, а да притом еквивалентна појава постоји и у њиховом матерњем језику, аутори уџбеника су могли очекивати позитиван трансфер знања и са мало више објашњења да предвиде обраду ове теме.

Иако је позитивно да макар и један уџбеник помиње придевске речи у функцији именица, сматрамо да постоји бољи, једноставнији, ефикаснији начин да се ученицима презентује овакво градиво.

4. Супстантивати у пословицама

Уместо оваквог начина обраде теме, материјал који ми предлагемо за обраду супстантивата на часовима језика представљају руске пословице. Сматрамо да би то за ученике било корисно из више разлога: као прво, тај кратки жанр представља одраз руског менталитета а познато је колики је захтев у методици наставе страних језика на чињеници да се ученици упознају и са ванлингвистичким чињеницама језика који уче. Као друго, већина пословица се служи антонимијом зарад јаснијег истицања суштине те је то олакшавајући моменат у увођењу супстантивата у наставу руског језика. И као последње, али не најмање битно, учењем пословица, упознавањем са менталитетом и тематиком која се у тим пословицама сумира, позитивно се утиче на развој лексичког фонда код ученика².

Све пословице које наводимо у даљем току рада ексцерпирани су из Жуковљевог речника пословица и изрека (*Словарь русских пословиц и поговорок*) као и из *Српских народних пословица* Вука Ст. Караџића.

4.1. Антонимија супстантивата у пословицама

Антонимија је код пословица и изрека једно од најјачих средстава на чијем принципу је сачињен велики број ових умотворина. У њима се пореде *богати* и *сиромашни*, *здрави* и *болесни*, *добри* и *зли*, *живи* и *мртви*, *паветни* и *глупи* и томе слично.

Погледајмо у следећим примерима такве парове супстантивата, супротстављене по значењу:

² Подробније о пословицама као својеврсној фразеолошкој јединици у: Леројевић 2014.

Живому именины, мертвому – помини.
Богатого по - отчеству, убогого – по прозвищу.
Больному и мед горек, а здоровый и камень съест.
Черное от стирки белым не становится.
Глупый про себя согрешит, а умный многих соблазнит.
 На смелого собака лает, а трусливого кусает.
Больной лечится, здоровый бесится.
Больной от могилы бежит, здоровый в могилу спешит.
 Злой плачет от зависти, а добрый от радости.
Виноватый винится, а правый ничего не боится.
Горько не вечно, а сладко не бесконечно.
Переученный хуже недоученного.
Недоученный хуже неученого.
Сказанного не воротишь, потерянного не вернешь.
Глупый судит, а умный рассудит.

Међу пословицама има оних типично руских, као што су ове вишенаведене, међутим, има и оних чији еквиваленти постоје у српском језику, на шта посебно треба скренути пажњу ученика, какве су, рецимо Сытый голодного не разумеет. Неки од српских еквивалената неће у својој структури имати супстантивате али ће их ученици лакше запамтити уколико их повежу са пословицом на свом матерњем језику.

4.2. Особености супстантивата «русский»

Посебну пажњу треба скренути на супстантивизирани придев *русский*. Интересантна је чињеница да су називи свих других народа и народности именице, а да је једино назив руске националности придевског порекла. Неки аутори сматрају да се разлог томе крије у чињеници да је *русский* шири појам од пуког представника руског народа. Ако се водимо мишљењем писца С.Т. Алексејева, Русом можемо сматрати сваког човека «по крви принадлежащего к *любим национальностям*, но непременно *исповедующего* три основных условия:

1. Владение русским языком в степени, позволяющей думать по-русски.
2. Владение бытовой и религиозной русской культурой.
3. Обладание русским образом мышления и манерой поведения».

Русский – это не национальность, это судьба, тврди поменути аутор. [Aleksejev 2008:11]

Потврда његове теорије може се наћи у следећим руским пословицама у којима се може уочити тај типично руски менталитет:

Русский в словах горд и в делах тверд.
Русский задора ждет.
Русский ни с мечом, ни с калачом не шутит.
Русский терпелив до зачина.
Русский добро помнит.
 Что русскому здорово, то немцу смерть.

4.3. Потпуна и елиптична супстантивизација у руским пословицама

Пословице као материјал за обраду супстантивизације су погодне још у једном сегменту: на њима се може испитати појава потпуне и елиптичне супстантивизације.

Аутори уџбеника који је нама послужио као идеја за овакав један рад, ову појаву, мада је експлицитно не именују, обрађују у оба своја вежбања. То јест, вежбања су тако конципирана да ученици самостално или уз помоћ наставника треба да одреде којој врсти припадају подвучене речи. Њихов пропуст видимо у томе што су све речи које користе могу бити употребљене и као именице и као придеви, једино се од лексикализованих супстантивата појављује именица *горничная*, мада, опет, та реч никако није издвојена, нити пропраћена неким додатним коментаром.

Од лексикализованих руских супстантивата, а то су речи које су у потпуности прешле у класу именица и као придеви се више не могу употребљавати, у пословицама се најчешће срећу именице *портной* и *нищий*:

Всяк портной шьет на свой покрой.

Каждый портной своим аршином меряет.

Нищему собраться – только подпоясаться.

У нищего в кармане – вошь на аркане.

У нищего богатство – блохи да вши, больше не ищи.

Нищему и два гроша – куча хороша.

4.4. Супстантивати-хомоними у руским пословицама

Постоје и такви супстантивати, чија је веза са хомонимичним придеви-ма у процесу историјског развоја руског језика ослабљена. Такви су издвојени супстантивати из следећих пословица:

Больному в еде не верь.

Милые бранятся – только тешатся.

Много хороших, а милого нет.

С милым рай и в шалаше.

Живой в могилу не ляжет.

Живой и о живом говорит.

Глухому песен не пой – не услышит.

Глухому поп по две обедни не служит.

Пьяному море по колено.

Оно на шта још треба скренути пажњу јесте чињеница да супстантивати *больной*, *глухой*, *милый*, *голодный*, *живой* немају синонимичне именице образоване од истог корена као што је то случај код, рецимо других придевских речи које смо сретали у именичкој функцији у разматраним пословицама: *богатый* (*богач*), *бедный* (*бедняк*), *умный* (*умник*), *глупый* (*глупец*), *жадный* (*жадина*), *скупой* (*скупец*), *слепой* (*слепец*), *смелый* (*смельчак*), *храбрый* (*храбрец*), *трусливый* (*трус*), *мертвый* (*мертвец*) и т.д.

4.5. Супстантивизација других врста речи у руским пословицама

Поред придева, у руском језику се, па и у пословицама, често могу срести и друге врсте речи у функцији именице. Међу њима највише има партиципа и заменица.

а) Супстантивизирани партиципи у руским пословицама.

Глаголски придеви у функцији именице, поред значења предметности, имају и веома јако значење процесуалности управо због свог глаголског порекла. Наводимо неке пословице у којима функцију субјекта носи реч глаголског порекла:

Береженого бог бережет.
Прожитого, как и пролитого, не воротишь.
В доме повешенного о веревке не говорят.
Утонувший напиться не попросит.
Битый небитого везет.
Для любящих страха нет.
Переученный хуже недоученного.
Недоученный хуже неученого.
Сказанного не воротишь, потерянного не найдешь.
Утопающий и за соломинку хватается.

Као и у свим претходним случајевима, уколико у српском језику за одређену пословицу постоји еквивалентна форма, ученицима обавезно на то треба скренути пажњу. Такав је случај са последњом овде наведеном која у српском језику гласи *Утопљеник се хвата за сламку*.

б) Супстантивизирани заменице у руским пословицама.

Врло често се као носиоци именичких функција могу уочити заменице. Углавном су то одређене заменице али се у ређим случајевима јављају и присвојне. Оно што је тим заменицама заједничко јесте да припадају класи придевских заменица те су у одређеним сегментима сличне придевима: означавају особину, вредности њихових граматичких категорија зависе од речи на коју се односе, као и способност да реферишу на предмет, појаву или лице. Процесом супстантивизације та њихова особина да не номинују предмет већ да само указују на њега није нарушена.

Других не суди – на себя погляди.
Другого выручишь – себя выучишь.
Других лечить беремся, а сами больны.
Всяк правду знает, да не всяк правду бает.
Всяк на себя свой хлеб добывает.
Всякий хлопочет – добра себе хочет.
Сам себе на уме.
Добрая жена любому мила.
Иному и кобыла невеста.
Своих выдавать – добра не видать.

Всяк про правду трубит, да не всяк правду любит.

Всему свое время.

Всякий по-своему с ума сходит.

На всех не угодишь.

Один за всех, все за одного.

Супстантивати настали на бази заменица, иако се могу наћи у свим функцијама карактеристичним за именице, формално-семантички се само приближавају именицама.

5. Предлог могућих вежбања.

Захваљујући богатом материјалу у виду пословица које у раду наводимо и анализирамо, тему супстантивизације и именица неименичког порекла је могуће обрадити применом различитих приступа: могу се, како то раде аутори разматраног уџбеника, наводити руске пословице са супстантивизираним именицама супротстављеног значења које би ученици требало да препознају и прокоментаришу њихову семантику, могу се у групном, или раду у пару, тражити српски еквиваленти одређених руских пословица или се, са напредним разредима, могу преводити неке српске изреке а затим ти преводи упоредити са аналогном изреком у руском језику.

Међу пословицама које постоје у оба језика са којима се може радити вежба превођења издвајамо следеће:

Что у трезвого на уме, то у пьяного на языке.

Сытый голодного не разумеет.

Утопающий и за соломинку хватается.

Всяк мастер на свой лад.

Всяк на свой аршин меряет.

Всякому своя обида дорога.

Чужого не возьму, а и своего не отдам.

Кто другому яму роет (копает), сам в нее попадет (попадает).

Шта пијан мисли, то трезан говори.

Сит гладного не разуме.

Утопљеник се за сламку хвата.

Свако је ковач своје среће.

Свако према себи суди.

Свакоме је своја мука највећа.

Туђе нећу, своје не дам.

Ко другоме јаму копа, сам у њу пада.

Поред високог степена творбено-семантичке еквивалентности, рад са оваквим пословицама умногоме олакшава и чињеница да су у српском језику то пословице фреквентне употребе које су нашим ученицима познате. И у наведеним српским пословицама постоје именице које су пореклом придевске речи па ће и довођење у везу са истоветном појавом у руском бити олакшано. Чак и пословица која у српском нема формални супстантиват у свом саставу (*Утопљеник се за сламку хвата*) самим семантичким поређењем олакшава памћење руске пословице.

Дакле, става смо да би овакав приступ обради задате теме био сврсисходнији и ефектнији од гомиле смислом неповезаних реченица у којима се наводе придевске речи у именичкој функцији.

6. Закључна разматрања.

Тема супстантивизације и супстантивата односно, како је аутори зову, преласка придева и партиципа у именице, у уџбенику који прати план и програм за четврту годину другог циклуса учења није темељно обрађена.

Аутори овој теми приступају чисто информативно. Не можемо рећи да не разумемо њихове побуде: с једне стране су се водили принципом поступности увођења новог материјала, с друге стране принципом адекватности за одређени узраст. Тема супстантивизације и супстантивата заиста јесте нешто са чиме се подробније упознајемо тек на нивоу студија. Проблем видимо у томе што је начин обраде ове теме, како је дат у уџбенику, према нашем мишљењу, испод сваког минимума очекивања.

Ученицима се само представља могућност да се друге речи могу наћи у улози именица, али се од творбених база, заправо, помињу само придеви и партиципи. Заменице и бројеви, који такође могу бити носиоци именичких функција, се ни не помињу. Затим, ученицима се такође не скреће пажња да неке од тих речи данас сматрамо правим именицама (лексикализовани супстантивати), а да се већина, што се може закључити из вежбања која су дата у уџбенику, употребљавају у двојакој функцији.

Такође нема постављања паралеле са ситуацијом у српском језику, што сматрамо тежим непоштовањем принципа вођења рачуна о матерњем језику.

Опет, колико год планом и програмом минимално време имали на располагању за увођење новог градива, сматрамо да недовољно информација уз одређену појаву може бити контрапродуктивно: знање које ученику дајемо остаје на нивоу препознавања одређених појава а много чвршћа неуронска веза би се створила ослањањем на истоветну појаву у матерњем језику и довођењем са њом у везу.

Отуда смо се одлучили да презентујемо пословице као материјал на коме би ова грађа била обрађена: осим тога што већина истих или по садржају сличних пословица постоји и у српском језику, пословице су углавном образоване на принципу антонимије што значи да се једном пословицом уводе одмах два супстантивата те да се захваљујући њиховом супротстављеном значењу њихова семантика лакше памти.

Литература

Извори

Biljana Marić, Marijana Paprić, Luka Medenica 2016: *До встречи в России 4*, Београд: ЗУНС.

IrisAdler, Maike Heinz и други 2012: *Привет 3*, Београд: Data Status.

Žukov 2000: В. П. Жуков, *Словарь русских пословиц и поговорок*, Москва: Русский язык.

Sabrana dela Vuka St. Karadžića 1965: *Српске народне пословице*, књига 9, Београд: Просвета.

Речници

Ožegov, Švedova (ред) 2003: С. И Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Москва: РАН.

Stanković ²1998: *Руско-српски речник*, у редакцији Богољуба Станковића, Нови Сад – Москва: Будућност – Русский язык.

Литература

Aleksejev 2008: Алексеев, Сергей Трофимович, *Россия: мы и мир*, Москва: АСТ.

Belošarkova (ред) ³1999: *Современный русский язык*, Москва: Азбуковник.

Valgina 2003: Н. С. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва: Логос.

Zemška ⁶2009: Е. А. Земская, *Современный русский язык Словообразование*, Москва: Флинта.

Lerojević 2013: Ј. Лепојевић, Испитивање принципа економије у језику на примерима супстантивата, *Радови Филозофског факултета*, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, XV/1, Пале, [357–368].

Lerojević 2014: Ј. Лепојевић, Супстантивати као структурни елементи фразема, *Радови Филозофског факултета*, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, 16/1, 699–714.

Marojević 2005: Р. Маројевић, *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* (I). [Приказ књиге: Клајн 2002 I], Београд: Студије српске и словенске. Серија I, број 10/1–2, година X, 685–779.

Marojević 2007: Р. Маројевић, *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* (II). [Приказ књиге: Клајн 2002 II], Београд: Студије српске и словенске. Серија I, број 12/1–2, година XII, 501–600.

Јелена Б. Лепојевић

СУБСТАНТИВЫ В РАМКАХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ СЕРБИИ

Аннотация. Предметом исследования данной статьи является субстантивация как особый вид словообразования и способ ее обработки на уроках русского языка в сербских школах. Хотя все уроки русского языка в средних и даже в начальных школах начинаются с одного неизбежного субстантива (Кто *дежурный?*), программой среднего образования предусмотрено, что этот вид словообразования будет обрабатываться только на четвертом курсе. Учебники, сопро-

вождающие учебную программу, касаются этой темы мимоходом или даже не упоминают ее. Трудно представить, чтобы любой студент прошел четырехлетнее обучение, не зная значения слов *дежурный, русский/русская/русские*. А будут ли они знать, как эти слова образованы и в чем заключается их специфика, это уже другой вопрос.

В данной статье мы попытаемся дать более эффективный и целесообразный способ освещения темы, предложим учебный материал и, по нашему мнению, наиболее подходящий тип упражнения, который будет сопровождать введение такой учебной темы.

Ключевые слова: субстантивация, субстантив, словообразовательная база, пословицы, антонимы.

jelena.lepojevic@filfak.ni.ac.rs

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛА ИЋИ И ЊЕГОВИХ ПРЕФИКСАЛНИХ ДЕРИВАТА У РАЗЛИЧИТИМ ЖАНРОВИМА У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак: У фокусу нашега истраживања налази се модификована семантика глагола *идти/ићи* и њихових префиксалних деривата у жанровима научног текста и вијести. Циљ је био да анализирамо на који начин одлике функционалних стилова и поменутих жанрова мијењају основно значење глагола. У жанру научног текста у руском језику поменути глагол није изразито заступљен. Већу фреквенцију употребе има глагол *ходить* и његови префиксални деривати, јер их одликују бројна пренесена значења. За разлику од руског, у научним текстовима српског језика не проналазимо глагол *ходати*, због његовог уског значења, али је изразито заступљен глагол *ићи* и већина његових префиксалних деривата (*доћи*, *долазити*, *изаћи* и сл.). Жанр вијести је флексибилнији у оба језика. У вијестима наративног карактера чешће се срећу глаголи кретања у свом примарном значењу, док се у вијестима аналитичког карактера глаголи кретања употребљавају углавном у пренесеном значењу. Томе погодује изразита полисемичност глагола *идти/ићи*. У публицистичким текстовима наведени глаголи употребљавају се и у склопу декомпонованог предиката, али и фразеологизама, што ће, такође, бити предмет наше анализе.

Кључне ријечи: глаголи *идти/ићи*, семантика, жанр, вијест, научни текст, пренесено значење

Увод

Глаголи кретања у оба језика чине врло фреквентну групу ријечи, која је погодна за изражавање различитих значења, како примарног, тако и пренесених, секундарних. У овом раду фокус ће бити на модификованој семантици глагола кретања у различитим жанровима, односно покушаћемо да одговоримо на питање на који начин жанр, али и функционални стил којем одређени жанр припада, утиче на семантику глагола кретања. Обрадићемо жанр вијести¹, који потпада под публицистички функционални стил, као и жанр научне публикације, у којем су доминантне стилске карактеристике научног функционалног стила. Ослањаћемо се на семантички, жанристички и стилистички критеријум, метод жанровске и контрастивне анализе.

¹ Примјери су преузети са различитих интернет-портала. Податке о томе могуће је пронаћи на крају рада.

1. Специфичности жанра вијести

У језику постоји велики број жанрова. Бахтин (1996: 159) их је подијелио на примарне (просте) и секундарне (сложене). Примарни жанрови припадају само једном функционалном стилу и они улазе у састав сложених жанрова, гдје добијају неке нове, специфичне карактеристике. Жанрови које ми анализирамо у овом раду припадају сложеним жанровима, што значи да се у њиховој подструктури могу наћи елементи и других функционалних стилова, а не само оног којем примарно припадају. Према ријечима Катнић-Бакаршић (2001: 64) стил је условљен ванлингвистичком стварношћу, али се у великој мјери одражава у самоме језику. Кожина (1977: 37) сматра да је сваки функционални стил условљен различитим функцијама језика и комуникације. Тако можемо рећи да је основна функција научног стила саопштавање, док је основна функција публицистичког стила информативна (нарочито у информативним жанровима, каква је и вијест), али и конотативна (убјеђивачка). Своје разлике функционални стилови највише испољавају на лексичко-фразеолошком нивоу, а мање је то уочљиво на фонетском, морфолошком и синтаксичком плану.

Вијест као жанр може да се реализује у усменој и писаној форми. У усменој форми презентује се путем телевизијских програма, док је писмена заступљена у штампани и на интернету. Главне особине вијести су оперативност, краткоћа, компактност, актуелност у датом моменту, блискост ситуације читаоцима (узрасна, професионална), општи значај догађаја за све читаоце, без обзира на појединачна интересовања, ефекат емоционалног удара приликом извјештавања о необичним догађајима. Пожељни су и конфликтност или посебна упечатљивост догађаја, веза догађаја са познатом или утицајном личношћу, људско интересовање, које је увијек присутно када се ради о догађајима на које нико не остаје равнодушан (болест, смрт, љубав, изљечење). Новинар преноси вијест на начин да освијетли његове најважније стране, а не да га просто репродукује. Због квалитета изложеног материјала важно је да се поштују принципи јасноће, краткоће и упечатљивости, а на морално-правну страну новинарске професије односе се јасноћа, поузданост и одговорност. Тежња да се у најкраћем могућем року пренесе одређена вијест не може да не остави трага на стилу. Публицистички стил одликује већа експресивност у односу на научни, рецимо. Кожина (1977: 182) наводи да спој експресије и стандарда и јесте оно што даје печат публицистичком стилу, јер је примарно пренијети вијест брзо, што не оставља простор да стил буде доведен до перфекције. Могуће је издвојити вијести наративног и аналитичког карактера, што има утицаја на значење глагола којима се ми у овом раду бавимо.

2. Глаголи кретања у жанру вијести

У руском језику се јасно издваја лексичко-граматичка група глагола кретања, која у себи садржи 18 парова глагола (Битехтина, Јудина, 1985: 30), а неки аутори наводе и да се у поменутој групи сврстава свега 14 парова (За-

лизњак, Шмелџов 2000: 87), док Исаченко (1960: 312–313) издваја 17 парова. У српском језику такву групу глагола кретања, која је издвојена на основу повезивања глагола у парове, немамо, али ћемо их посматрати и анализирати као семантичку групу. Када говоримо о жанру вијести, ту могу бити заступљени практично сви глаголи кретања у оба језика, уколико је вијест наративног карактера и описује догађај. У тим ситуацијама можемо срести и глаголе *плыть*, *лететь*, *ехать*, *тащить*, *лезть* (*пливати*, *летјети*, *путовати*, *вући*, *пети се*). У руском језику то су чешће глаголи одређеног кретања, јер су они погоднији за текстове наративног карактера. Чак можемо срести и глаголе који имају појачану конотативност, попут *бродить* (*лутати*), ако се описује догађај везан за неког бескућника или некога ко се изгубио у планини, рецимо.

Нешто другачија ситуација је када су у питању вијести аналитичког карактера. Анализирали смо чланке три интернет-портала на руском језику *Новая газета*, *Вечерняя Москва* и *Южные горизонты* и резултати су показали да се најчешће помињу следећи глаголи кретања: *идти* (*войти*, *прийти*, *подойти*, *произойти*, *войти*, *пройти*, *пойти*, *перейти*, *сойтись*, *прийтись*), *ходить* (*проходить*, *заходить*, *выходить*), *ехать* (*приехать*, *поехать*), *ездить* (*приезжать*), *везти* (*привезти*, *увезти*, *перевезти*), *возить* (*перевозить*), *вести* (*возвести*) *водить* (*проводить*, *приводить*), *бежать* (*выбежать*), *нести* (*перенести*), *носить* (*вносить*). Из наведеног видимо да су у питању глаголи *идти-ходить*, *ехать-ездить*, *нести-носить*, *вести-водить* и *везти-возить*, као и њихови префиксални деривати. Остале глаголске парове (*лететь-летать*, *плыть-плавать*, *брести-бродить*, *тащить-таскать* и др.) нисмо забиљежили у поменутом жанру. Они се ријетко употребљавају због своје семантичке обојености, која не погодује сасвим објективности, као једном од најважнијих критеријума вијести као информативног, публицистичког жанра. Такође, далеко чешће су у употреби префиксални глаголи кретања у односу на беспрефиксалне, јер они својим префиксом додатно спецификују начин кретања, најчешће казујући о његовом правцу.

Што се тиче корпуса српског језика, анализирали смо чланке различите тематике интернет портала *Глас Српске*. Најфреквентнији су глаголи *ићи* (*доћи*, *ући*, *отићи*, *проћи*, *изаћи*, *заћи*, *долазити*, *превазилазити*, *достићи*, *постићи*), *водити* (*уводити*, *увести*, *наводити*, *провести*, *развести*, *спровести*), *носити* (*донијети*, *однијети*, *изнијети*, *односити*, *преносити*), *вући* (*повући*, *подвући*), *пасти* (*запасти*). Осим њих спорадично се јављају и други глаголи кретања: *покретати*, *држати корак*, *закорачити*, *срљати*, *кретати се*, *упутити*, *слиједити*, „*видјети леђа*“, *потећи*, *навраћати*, *помјерити*, *ступати*. Такође, уочена је тенденција чешће употребе префиксалних глагола, који су семантички прецизније одређени, у односу на беспрефиксалне који су неутралнији. Међу беспрефиксалним доминантан је глагол *ићи*.

Контрастивном анализом заступљености глагола кретања у жанру вијести на оба корпуса дошли смо до закључка да се у оба језика појављују глаголи *идти* (*ићи*), *вести*, *водить* (*водити*), *нести*, *носити* (*носити*) као и њихови префиксални деривати. У руском корпусу имамо и глаголе *ходить*, *ехать*, *ез-*

дить, *бежати*, којих у српском корпусу нема. Исто тако, у српском корпусу смо забиљежили глаголе *вући*, *пастити*, које у руском корпусу нисмо пронашли. Ове разлике, свакако, не морају бити семантички важне, јер се може радити о недостатку корпуса. Зато ћемо посебно истаћи глагол *ходити*, који је присутан у жанру вијести на руском језику, али његов еквивалент, глагол *ходати*, није погодан за употребу у жанру вијести на српском језику у свом пренесеном значењу. Истичемо га, јер, према нашем мишљењу, његов недостатак у корпусу српског језика у поменутом жанру јесте условљен семантичким разлозима.

3. Специфичности жанра научне публикације

У оквиру научног функционалног стила, анализирали смо примјере из научних текстова, као и примјере из лингвистичко-методолошког текста Михаила Бахтина *Проблема речевих жанров*, који смо користили и за теоријску подлогу овог рада. Научни стил се првенствено реализује у писменој форми, мада је могућа његова реализација и у усменом облику. Према ријечима Катнић-Бакаршић (2001: 76), доминантна језичка функција научног стила јесте референцијална, дакле да информише, мада јој није страна ни конотативна (убјеђивачка, аргументативна), али ни експресивна. Научни стил је пун дефиниција па ту имамо и метајезичку функцију, али и фатичку. Једна од најважнијих одлика научног стила је апстрактност, која се огледа у употреби апстрактне лексике, а на пољу граматике чешће се употребљава једнина у односу на множину, као и форма трећег лица. Безличне и пасивне конструкције доминирају над активним, што је нарочито изражено у руском језику. Међу реченицама постоји ланчана веза, из претходне увијек слиједи сљедећа. Катнић-Бакаршић (2001: 79, 85) додатно дијели научни стил на два подстила: уско научни у који можемо убројити научне публикације и лингвистичко-методолошки текст и научно-уџбенички, у који спадају уџбеници. Научно-уџбенички подстил намијењен је за комуникацију између аутора (научника, стручњака у својој области) и адресата који тек постепено савлађују дату научну област. Научни текст представља један вид комуникације, чији је задатак да привуче читаоца и убиједи га у истинитост изнесених чињеница. Структурно, научни чланак мора да се састоји из четири дијела: увода, методологије, резултата и њихове интерпретације. Осим тога, сваки научни чланак мора да садржи наслов, име аутора, апстракт и списак коришћене литературе.

Глаголи у жанровима научног функционалног стила најчешће се употребљавају у садашњем времену, али са ванвременским или свевременским значењем, што је потребно да би се извршила карактеризација различитих предмета, појава и ентитета. Глагол у садашњем времену не ограничава се искључиво на садашње вријеме него има много шире временске границе, за разлику од жанра вијести који глаголе употребљава у прошлом или у будућем времену, у зависности да ли говори о догађајима који су се већ збили или најављује будуће. У уском контексту се не употребљавају различита времена. Такође, за научни стил

карактеристични су глаголски облици у којима долази до слабљења категорија рода, броја и лица и употребе обезличених глаголских конструкција (умјесто, *ми можемо извести закључак – може се извести закључак*). У синтакси научни стил се испољава кроз претежнију употребу безличних реченица умјесто личних. То за собом повлачи и већу употребу средњег рода. Кожина (1977: 171) као битне карактеристике још наводи одсуство некњижевне лексике, мали удио експресивно-емотивне лексике и фразеологизама и слабу метафоричност.

4. Глаголи кретања у жанру научног текста

Како смо се базирали на анализу глагола *идти* и његових префиксалних деривата, одмах се уочава мањак поменутих глагола у жанру научне публикације на корпусу руског језика, у односу на неке друге глаголе кретања. Дакле, глагол *идти* и његови префиксални деривати нису сасвим погодни за употребу у научном функционалном стилу (мисли се, свакако, на њихово пренесено значење). Најфреквентнији су глаголи неодређеног кретања: *входить, происходить, сходить, исходить, расходить, переходить, приходить, приходиться, сходиться, расходиться; подводить, приводить, приводиться, сводить, вводить, вводится, выводить, сводиться; носить (вноситься, приносить, приносить, соотносить, вносить, относиться); прибегать*; Међу глаголима одређеног кретања то су *идти (пойти, перейти, войти, обойти, выйти, обойтись); нести (отнести, внести, перенести); вести (привести); приобрести*. Као и у жанру вијести, тако и у жанровима научног функционалног стила најпогоднији за пренесено значење су глаголски парови *идти-ходить, нести-носить* и *вести-водить*, укључујући и њихове префиксалне деривате, док се сви остали јављају спорадично и у мањем броју.

У српском језику су заступљени глаголи *ићи (ући, доћи, стићи); улазити, долазити, излазити, превазилазити; преносити, доносити, доприносити, износити; донијети, изнијети; преводити, уводити, проводити, наводити; провести; покретати, подвући*; Опет имамо исти тип глагола *ићи (ући – улазити)* (али у српском у пренесеном значењу немамо глагол *ходати*, који је у руском врло заступљен), *носити (доносити – донијети); водити (преводити – превести)* и спорадично друге глаголе кретања. Дакле, ситуација са употребом глагола кретања у пренесеном значењу врло је подударна у оба језика, осим глагола *ходати*.

5. Семантика глагола *идти/ићи* и његових префиксалних деривата у жанру вијести

Проучавајући семантику наведених глагола у датом жанру на корпусу руског и српског језика, издвојили смо неколико карактеристичних група које објашњавају на који начин жанр вијести модификује семантику ових глагола кретања.

а) Наведени глаголи кретања у жанру вијести могу бити употријебљени у свом примарном значењу, уколико је та вијест наративног карактера. Тада се глаголи употребљавају у прошлом или будућем времену, у облику извјештаја о одређеном догађају или у облику најаве догађаја који тек слиједи.

*„По ее словам, после того, когда они **вышли из** Басманного районного суда Москвы 11 сентября, где рассматривалось административное дело против Никульшиной, Версиков проспал два часа дома“* (Новая газета).

*„Не гледајући да ли је дан или ноћ, временске прилике или неприлике, **ишли су** од села до села бдијући над јавним редом и миром грађана и њиховом имовином (Глас Српске)“.*

*„Већ на први поглед запала ми је за око и наредних мјесеци, иако су Јеловци од Жепе удањени око 20 километара, **ишао сам** тамо и без налога у свако доба (Глас Српске)“.*

б) У вијестима аналитичког карактера глагол кретања може сам бити носилац различитих пренесених значења, која су донекле потпомогнута реченичним контекстом. Томе погодује изразита полисемичност глагола *идти* и *ићи*. Глагол *идти* може да се употребљава у руском језику у значењу 'трајати, бити у току.' Уз глагол су употријебљене именице апстрактног значења (*обустройство, строительство, преподавание*).

„Идет обустройство сразу трех площадок для воркаута, три из которых размещены в северо-западной части парка“ (Южные горизонты).

„Строительство идет согласно графику, отстаиваний нет“ (Вечерняя Москва)!

„Поэтому Международный финансовый факультет, на котором преподавание идет на английском... (Вечерняя Москва)

У српском језику у таквим реченичним контекстима прије ћемо се одређити за неки други глагол, нпр. у *току је опремање; градња тече* (евентуално *градња иде*); *предавање је на енглеском*. Међутим, и глагол *ићи* биљежи бројна пренесена значења у жанру вијести.

*„...зато што 80% тих средстава требало би да **иде** владама ентитета, а 20% само Министарству одбране“* (Глас Српске). (*иде* владама - распоређује се, додјелује се);

*„Из тих сусрета пао је и договор о свадби, која **је прошла** без сватова и пијанке, сада већ давне 1958. године – каже Раде, који је тада имао 25, а његова изабраница 20 година“* (Глас Српске). (свадба је прошла без сватова – одржала се без сватова);

*„Приједлог тог закона, о којем ће се изјашњавати будући сазив власти у БиХ, **долази** у вријеме одлуке Европске комисије према којој ће посљедње помјерање казалики на часовницима бити у марту 2019. године...“* (Глас Српске) (приједлог долази – приједлог се појављује, неко га предлаже);

в) Уз глагол кретања често долази и одредница која модификује његово значење и тада, заправо, можемо говорити о значењу синтагме, а не самог глагола. У већини случајева ради се о декомпонованим (перифрастичким) предикатима.

„По его словам 7 сентября **войдет в историю** православной церкви как день начала раскола“ (Вечерняя Москва). (*войти в историю* – сматрати се, памтити се у историји).

„**В число** самых экономически привлекательных субъектов Федерации **вошла Москва**“ (Вечерняя Москва). (*войти в число* – убројати се).

„**Рад** недѣљом **иде у историју**“ (Глас Српске)? – (*ићи у историју* – престати постојати).

„**Међутим, председници Србије и Косова Александар Вучић и Хашим Тачи изашли су са својим приједлозима о „разграничењу“ и „корекцији граница“ који се практично свODE на подјелу Косова и размјену територија**“ (Глас Српске). (*изашли су са приједлозима* - иступили су, изнијевши приједлоге; јавно су саопштили своје приједлоге).

„**Истина, већ у другом минуту су дошли до предности** када је послјe асистенције Ђорђа Ђосића погодио Демир Јакуповић“ (Глас Српске). (*доћи до предности* – остварити бољи резултат у неком тренутку утакмице; водити).

„**Нисмо максимално концентрисано ушли у сусрет** и веома брзо смо кажњени, али смо у наставку првог дијела били равноправан ривал“ (Глас Српске). (*ући у сусрет* – почети утакмицу).

Евидентно је да у овом случају глаголи не би имали такво значење када уз њих не би била наведена лексема (*история, число; историја, приједлози, предност, сусрет*). Она је носилац кључне семантичке компоненте, а глагол се јавља као помоћни фактор. Неке од поменутих синтагми користе се и у другим функционалним стиловима, као нпр. *ући у историју*, док се неке друге препознају као специфичне за жанр вијести. Чак их је могуће додатно припојити поджанровима вијести (*изаћи са приједлогом* – веже се уз политичке вијести; *доћи до предности, ући у сусрет* – веже се уз спортске вијести). Како се наводи у Синтакси српског језика (2005: 315) декомпоновани предикати су све изражајније обилежје синтаксе српског језика, али и синтаксе других словенских језика. Разлог за то је најчешће стилистичке природе, али може бити и семантички, као нпр. остваривање веће прецизности приликом изражавања предикатског значења или попуњавање могућности које су језичким системом предвиђене, али у конкретном случају нису остварене (тзв. празно мјесто у систему). Глаголи кретања су у србистици и русистици већ познати као саставни дио декомпонованог предиката, гдје представљају семикопулативни дио. Декомпоновани предикати имају улогу да компензују одсуство могућности конкретног именовања радње, односно они конкретизују вршење одређене радње. Осим тога, они у одређеним случајевима омогућавају изражавање и наглашавање неких аспеката односа означеног предикатом који би у случају употребе синтетичког предиката остали неизражени. У неким случајевима одређује већу прецизност означавања датог ситуативног односа и отклања двосмисленост предиката. Глаголи кретања у декомпонованом предикату се убрајају у карактеристичније моделе, а наводе се у Синтакси српског језика (2005: 321).

г) Жанр вијести не искључује употребу фразеологизама, чак су могући и у насловима. Такви изрази садрже у себи глагол кретања или означавају кре-

тађе, иако је то изражено другим типовима глагола или синтагми. Новинари могу графички да обиљеже такве изразе, стављајући их под наводнике, али то није обавезно, јер су неки фразеологизми усталени у језику и њихово значење је познато свим говорницима тог језика. Како наводи Фомина (2001: 358) употреба фразеологизама је практично увијек условљена стилистичким разлозима и повећава експресивност изрза, односно текста у ком је употријебљен.

„Социјалдемократе су тражиле да Масену „виде леђа“, али њега је подржавао министар унутрашњих послова Њемачке Хорст Зехофер“(Глас Српске). (видјети леђа некоме – он одлази).

„Борац држи корак са Слогом“ (Глас Српске). (држати корак – ићи упоредо са неким; имати подједнаке резултате и успјехе).

„Социолог Биљана Милошевић-Шошо раније је рекла за „Независне“ да се велики број људи данас удаје и жени због притиска околине, јер она почиње да врши притисак посебно кад „уђу у године“ (Глас Српске). (ући у године - напунити више година, бити у зрелим годинама).

Неке од таквих изрза налазимо и у руском језику: *држати корак – ићи в ногу.*

6. Семантика глагола ићи/ићи у жанру научног текста

Како смо већ у претходним поглављима напоменули, у научним текстовима на руском језику запажа се релативно ријетка употреба глагола *идти* и његових префиксалних деривата. Примат има глагол *ходить*, али и други глаголи неодређеног кретања у односу према глаголима одређеног кретања. Разлози за то, свакако, налазе се у специфичностима научне публикације као жанра, али и научног функционалног стила. Задатак таквих текстова јесте да објасни одређене законитости, правила, појаве које су присутне у животу, које су константне или се периодично понављају те је за вербализацију таквих појава много погоднији глагол неодређеног кретања. Код жанра научне публикације у оба језика издвајамо исте групе као и код жанра вијести, с тим што ће у првом случају глаголи у свом примарном, конкретном значењу бити употријебљени у занемарљивом броју случајева и само у оним текстовима који говоре са научне стране о кретању људи или животиња (медицински текстови и сл.).

а) У научним текстовима глаголи кретања најчешће имају пренесено значење. Научна публикација је по свом карактеру аналитична, а не наративна те се конкретно, примарно значење кретања ријетко среће. У текстовима писаним научним функционалним стилем углавном се говори о апстрактним појмовима па глаголи кретања уз њих не могу ни бити употријебљени у свом примарном значењу.

„Мы не нанизываем слова, не идем от слова к слову, а как бы заполняем нужными словами целое“ (Бахтин 1996: 266). (идти от слова к слову - анализирати сваку ријеч, приликом анализе посвећивати пажњу свакој ријечи понаособ).

„... по окончании предложения говорящий делает паузу, чтобы затем перейти к следующей, своей же мысли, продолжающей, дополняющей, обосновывающей“

первую.“ (Бахтин 1996: 252). (перейти к следующей мысли - почети се бавити сљедећом мишљу);

б) У научним текстовима, као и у жанру вијести, глаголи кретања долазе у синтагми са другим лексемама, чије значење модификује и допуњује значење самог глагола.

„К сожалению, и наша недавно **вышедшая** в свет академическая грамматика...“ (Бахтин 1996: 248) У овом примјеру имамо партицип, који је проистекао из синтагме *вышла из печати* – изашла је из штампе. Таква синтаagma постоји у оба језика и има значење ‘одшампана је’. Колико је та синтаagma укоријењена у оба језика говори и податак да је у претходно наведеном примјеру лексема *печатъ - штампa* изостављена, што ипак није утицало на разумљивост реченице.

„Ни одно новое явление (фонетическое, лексическое, грамматическое) не может **войти в систему языка**...“ (Бахтин 1996: 243) (войти в систему языка – постати саставни дио језичког система).

„Са овим ствараоцем, методика наставе математике не само да налази место у систему наука, већ експериментално **улази у школе**“ (Дејић 2014: 45). (ући у школе - постати дио школских програма).

„Виртуелна реалност, као појам, давно је **ушла у свакодневну употребу** и најбоље се може сагледати кроз понашање људи... (Бањанин 2014: 9). (ући у свакодневну употребу – почети свакодневно употребљавати).

„Године, 1794. у Будиму **излази први** приручник за наставу рачуна, намењен српским учитељима“ (Дејић 2014: 41). (излазити из штампе – одшампати, објавити, публиковати). У оба језика имамо случај да се изоставља лексема *штампa*, односно *печатъ* из наведене синтагме.

„Кад је Стеван Стратимировић (1757-1836) 1790. године **дошао на положај митрополита**, већ наредне године у Карловцима се оснива прва српска гимназија и богословија“ (Дејић 2014: 38). (доћи на положај митрополита – постати митрополит, ступити на дужност митрополита, добити титулу митрополита).

„Делове **дубоког веба** сакупљачи не узимају у обзир, јер се **до њих** може **доћи** директно кад претраживачки систем приказује страницу вишег нивоа која указује на ниже делове“ (Бањанин 2014: 19). (доћи до дијелова дубоког веба – кликом отворити интернет страницу која представља дио дубоког веба). Иначе, глаголи кретања су врло фреквентни у интернет комуникацији (*входитъ в Фејсбук; улазити на Фејсбук*).

в) У научном тексту, такође, можемо срести фразеологизме и устаљене изразе, мада не толико често као у жанру вијести и публицистичком стилу, уопште. Фразеологизми појачавају експресивност текста у коме се налазе. Они су врло често семантички везани уз научни стил у којем се примарно јављају те Кожина (1977: 172) наводи постојање административних, публицистичких, научних фразеологизама. Таква фразеологија је функционално обојена, а не стилски, и углавном је терминолошка.

„Даља истраживања у методици наставе математике у XIX веку у Србији **иду у корак** са тадашњим достигнућима на пољу педагогије и психологије“ (Дејић 2014: 44). (ићи у корак са достигнућима – пратити достигнућа; постизати успјех који је једнак или у складу са туђим достигнућима). Такав израз имамо и у руском језику „*идти в ногу со временем*“.

г) Само у специфичним научним текстовима, са специфичном тематиком, имамо глаголе кретања у примарном, конкретном, непренесеном значењу. Такво значење је присутно у наративним дијеловима научног функционалног стила, док га практично не налазимо у расправљачким текстовима.

„Почетком XVIII века у српске крајеве *стижу* руски учитељи и децу уче руско-словенско читање, граматику и латински језик“ (Дејић 2014: 38). (стижу руски учитељи – долазе).

7. Закључак

Нису сви глаголи кретања погодни за употребу у жанру вијести и научног текста, нарочито не у пренесеном значењу, који се најчешће среће у поменутиим жанровима. У таквим условима користе се превасходно глаголи *идти-ходитъ*, *вести-водитъ*, *нести-носитъ*, као и њихови префиксални деривати, када је ријеч о руском језику. У српском језику су у употреби глаголи који и јесу еквиваленти поменутиим глаголима у руском језику, као и сви глаголи изведени од њих (*ићи*, *водити*, *носити*). Уколико глаголе *ходитъ-ходати* посматрамо као еквиваленте, при свега на основу сличности облика, можемо примијетити да је глагол *ходитъ* и његови деривати врло заступљен у поменутиим жанровима, а нарочито оним који припадају научној функционалној стилистици. Тако у руским научним текстовима срећемо изразе *в задачи которых входит* – у чије задатке улази (*убраја се*), *продукты обмена переходят в кровь* – продукти размјене прелазе у крв, гдје ни на који начин не бисмо могли употријебити глагол *ходати* у српском језику. Евидентно је да међу наведеним глаголима постоје крупне семантичке разлике. Глагол *ходати* нема толико широко значење и примјену као глагол *ходитъ*.

Глаголе су свом примарном значењу могуће је употријебити у жанру вијести, када је она наративног карактера, када препричава догађај који се догодио у прошлости или најављује догађај за будућност. Када је у питању вијест аналитичког карактера, као и жанр научног текста глаголи кретања ће најчешће бити употријебљени у свом пренесеном значењу, и то у оба језика. Такву употребу директно условљавају особине тих жанрова и функционалног стила којим су писани, а прије свега апстрактност. У науци се углавном служимо апстрактним појмовима уз које се веже и апстрактно значење кретања.

Издвојили смо неколико група, као најфреквентније начине за добијање пренесеног значења глагола кретања у жанровима којима смо се бавили.

а) У прву групу спадају глаголи кретања који су сами по себи носиоци пренесеног значења, и тек у мањој мјери потпомогнути реченичним контекстом.

б) У другу групу спадају синтагме глагола кретања са другим лексемама, гдје је семантика глагола кретања модификована том лексемом и само у споју са њом, глагол има такво значење. Другим ријечима, у питању су перифрастички (декомпоновани) предикати.

в) У трећу групу спадају фразеологизми или други типови устаљених израза који означавају кретање (а употријебљене су лексеме које нису глаголи кретања) или они фразеологизми у којима су употријебљени управо глаголи кретања, а могу имати различита пренесена значења.

г) У спорадичним случајевима затичемо употребу глагола кретања у њиховом основном, конкретном значењу. То је нарочито ријетко у жанру научног текста, док у жанру вијести такву употребу затичемо када је она превасходно наративног карактера.

Извори

- Бањанин М. (2014). Глобалне рачунарске мреже и технологије претраживања, *Наука и глобализација* (зборник радова са научног скупа), књига 8, том 3, (7–29), Пале: Филозофски факултет Пале. Преузето са <http://ffuis.edu.ba/files/docs/users/Urednik/Nauka-i-stvarnost/zbornik-2014-prirodno-matematitcke-nauke.pdf>
- Бахтин М. М. (1996). *Проблема речевих жанров*, собранные сочинения (работы 1940–1960. г.), (237–280), Москва: Русские словари.
- Вечерняя Москва*, Яркая осень: полюбоваться лучшими работами фестиваля „Цветочный джем“ можно будет до наступления холодов, <https://vm.ru/news/536141.html>
- Вечерняя Москва*, Более 200 трамваев нового поколения „Витязь – М“ вышли на маршруты столицы, <https://vm.ru/news/536237.html>
- Вечерняя Москва*, Университет будущего: какие возможности предлагают будущим специалистам экономики, https://vm.ru/news/534010.html?ntvk1_source=2493044800&utm_source=vm&utm_campaign=rai&utm_content=native_news
- Вечерняя Москва*, Полиция выясняет обстоятельства конфликта на юго-западе Москвы, <https://vm.ru/news/537371.html>
- Вечерняя Москва*, Москва стала лидером по качеству бюджетной политики, <https://vm.ru/news/537336.html>
- Вечерняя Москва*, Сергей Собянин поздравил с днем рождения актера Владимира Меньшова, <https://vm.ru/news/537354.html>
- Вечерняя Москва*, Сергей Собянин поздравил с днем рождения актера Владимира Меньшова, <https://vm.ru/news/537354.html>
- Вечерняя Москва*, Назван принципиальный соперник Хабиба Нурмагомедова, <https://vm.ru/news/537385.html>
- Вечерняя Москва* – Премьер-министр Японии напомнил Владимиру Путину о территориальном вопросе, <https://vm.ru/news/537091.html>
- Вечерняя Москва*, Ротенберг заявил, Крымский мост век простоит, <https://vm.ru/news/537295.html>
- Вечерняя Москва*, Британские СМИ сообщат о лондонской вечеринке Александра Петрова и Руслана Боширова, <https://vm.ru/news/537292.html>,
- Вечерняя Москва*, Петр Порошенко сообщил, что Россия хочет „окупировать“ Азовское море, <https://vm.ru/news/537292.html>

- Вечерняя Москва*, Противостояние патриархов: Царьград и Москва на грани раскола, <https://vm.ru/news/536895.html>
- Глас Српске*, Још се не зна вриједност ни тачан број комада оружја под контролом ОС БиХ, http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Jos-se-ne-zna-vrijednost-ni-tacan-broj-komada-oruzja-pod-kontrolom-OS-BiH/269786.html
- Глас Српске*, Дрва на лагеру чекају зиму, <http://www.glassrpske.com/drustvo/biznis/Drva-na-lageru-cekaju-zimu/269810.html>
- Глас Српске*, Рад недељом иде у историју?, <http://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/Rad-nedjeljom-ide-u-istoriju/269803.html>
- Глас Српске*, Више лијекова о трошку ФЗО Републике Српске, <http://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/Vise-lijekova-o-trosku-FZO-Republike-Srpske/269801.html>
- Глас Српске*, ЦИК БиХ открио могуће малверзације у гласању из иностранства путем поште, http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/CIK-BiH-otkrio-moguće-malverzacije-u-glasanju-iz-inostranstva-putem-poste/269785.html
- Глас Српске*, “Флоренс“ однијела 23 живота, <http://www.glassrpske.com/novosti/svijet/Florens-odnijela-23-zivota/269798.html>
- Глас Српске*, Меркел смјењује директора њемачке службе безбједности <http://www.glassrpske.com/novosti/svijet/Merkel-smjenjuje-direktora-njemacke-sluzbe-bezbjednosti/269779.html>
- Глас Српске*, Путин и Ердоган: Успоставити демилитаризовану зону у Сирији <http://www.glassrpske.com/novosti/svijet/Putin-i-Erdogan-Uspostaviti-demilitarizovanu-zonu-u-Siriji/269777.html>
- Глас Српске*, Борац држи корак са Слогом http://www.glassrpske.com/sport/republika_srpska/Borac-drzi-korak-sa-Slogom/269755.html
- Глас Српске*, Два америчка кошаркаша избодена ножем у Румунији <http://www.glassrpske.com/sport/svijet/Dva-americka-kosarkasa-izbodena-nozem-u-Runmuniji/269712.html>
- Глас Српске*, Љубав и слога изњедриле шест деценија брака Симеуновића из Рогатице, <http://www.glassrpske.com/drustvo/panorama/Ljubav-i-sloga-iznjedrile-sest-decenija-braka-Simeunovica-iz-Rogatice/269816.html>
- Глас Српске*, Америка и Њемачка у клинчу због Косова, <http://www.glassrpske.com/novosti/srbija/Amerika-i-Njemacka-u-klincu-zbog-Kosova/269822.html>
- Глас Српске*, У брак у Српској све касније, <http://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/U-brak-u-Srpskoj-sve-kasnije/269804.html>
- Глас Српске*, Посљедњи круг казаљки из СФРЈ, http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Posljednji-krug-kazaljki-iz-SFRJ/269833.html
- Дејић М. (2014): Математички и методички почети код Срба, *Наука и глобализација* (зборник радова са научног скупа), књига 8, том 3, (33–47), Пале: Филозофски факултет Пале. Преузето са <http://ffuis.edu.ba/files/docs/users/Urednik/Nauka-i-stvarnost/zbornik-2014-prirodno-matematicke-nauke.pdf>
- Илић М. (2015). Дидактика и слобода учесника наставног процеса, *Наука и слобода: филозофске и природно-математичке науке* (зборник радова са научног скупа), књига 9, том 2/2, (645–667), Пале: Филозофски факултет Пале. Преузето са <http://www.ffuis.edu.ba/files/docs/users/Urednik/Nauka-i-stvarnost/zbornik-2015-filozofske-prirodno-matematicke-nauke-2-2.pdf>

- Новая газета*, Организаторы митинга 16 сентября обжаловали в суде отмену согласования властями Петербурга, <https://www.novayagazeta.ru/news/2018/09/12/144979-organizatory-mitinga-16-sentyabrya-obzhalovali-v-sude-otmenu-soglasovaniya-vlastyami-peterburga>
- Новая газета*, Европарламент проголосовал за санкции против Венгрии за нарушение ценностей Евросоюза, <https://www.novayagazeta.ru/news/2018/09/13/145013-evroparlament-progolosoval-za-sanktsii-protiv-vengrii-za-narushenie-tsennostey-evrosoyuza>
- Новая газета*, В Европарламенте крупнейшая фракция выдвинула Олега Сенцова на премию имени Сахарова, <https://www.novayagazeta.ru/news/2018/09/13/145009-v-evroparlamente-krupneyshaya-fraktsiya-vydvinula-olega-sentsova-na-premiyu-imeni-saharova>
- Новая газета*, Петр Верзилов попал в реанимацию в тяжелом состоянии, <https://www.novayagazeta.ru/news/2018/09/12/145005-petr-verzilov-popal-v-reanimatsiyu-v-tyazhelom-sostoyanii>
- Ожньые горизонты*– Парк 850-летия Москвы получит три площадки для воркаута, <http://www.ugorizont.ru/2018/09/14/park-850-letiya-moskvyi-poluchit-tri-ploshhadki-dlya-vorkauta/>

Литература

- Бахтин М. М. (1996). *Проблема речевых жанров*, собранные сочинения (работы 1940–1960 г.), Москва: Русские словари, (237–280).
- Башинский С. Е. (2010). Структура научных публикаций, *Стоматология* 5, (76–81), Москва: Издательская группа Медиа сфера.
- Битехтина Г. А. и Юдина Л. П. (1985). *Система работы по теме “Глаголы движения”*, Москва: Русский язык.
- Зализняк А. А. и Шмелев А. Д. (2000). *Введение в русскую аспектологию*, Москва: Языки русской культуры.
- Исаченко А. В. (1960): *Грамматический строй русского языка в соотавлении с словацким*, Братислава: Издательство Словацкой академии наук.
- Katnić-Bakaršić M. (2001), *Stilistika*, Ljiljan: Sarajevo.
- Кожина М. Н. (1977). *Стилистика русского языка*, Москва: Просвещение.
- Ожегов С. И. и Шведова Н. Ю. (2010). *Толковый словарь русского языка*, Москва: Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова.
- Пипер П. и сар. (2005). *Синтакса савременог српског језика* (у ред. Милке Ивић), Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
- Фомина М. И. (2001). *Современный русский язык, лексикология* (304–390), Москва: Высшая школа.
- Шпора: *Характеристика аналитических жанров журналистики*, http://www.studmed.ru/shpora-harakteristika-analiticheskikh-zhanrov-zhurnalistiki_66752235da1.html

SEMANTICS OF THE VERB *ИЋИ* (TO GO) AND ITS PREFIXAL DERIVATIVES IN DIFFERENT GENRES IN RUSSIAN AND SERBIAN LANGUAGE

Summary: In the focus of this research is modified semantics of the verb *идти/ићи* (to go) and its prefixal derivatives in the genres of scientific texts and news. Our primary goal is to analyse the changes of primary verb meaning by the characteristics of functional styles and the mentioned genres. The verb *идти* (to go) is not considerably present in the scientific text genre. The verb *ходить* is more frequently used, as well as its prefixal derivatives because they are characterized by various figurative meanings. In contrast to Russian language, in Serbian scientific texts there is no the verb *ходати* (walk), because of its very narrow meaning, but the verb *ићи* (to go) and majority of its prefixal derivatives (*доћи, долазити, изаћи* and so on) are very frequently present. Journalism genre is more flexible in both languages. In news of narrative character there are more verbs of motion in its primary meaning, while in the news of analytical character the verbs of motion are used primarily in figurative meaning, thanks to immense polysemy of the verb *идти/ићи*. In journalistic texts these verbs are used in the framework of decomposed predicate as well as phraseologism.

ИНТЕРКУЛТУРНА КОМПЕТЕНЦИЈА У СИЛАБУСИМА ЗА НЕМАЧКИ ЈЕЗИК СТРУКЕ

Апстракт: Интеркултурна компетенција као једна од кључних компетенција представља интегрални део великог броја оквира компетенција за 21. век. Као генеричка и трансверзална компетенција она се може развијати и у формалном и у неформалном контексту у свим етапама образовања. У посткомуникативној дидактици страних језика интеркултурна компетенција представља један од циљева учења страних језика. Упркос томе, очите су разлике у начину на који се интеркултурна компетенција третира у силабусима за наставу немачког језика струке на нефилолошким факултетима. Значај интегрисања интеркултурних садржаја у високошколско образовање на нефилолошким факултетима код нас није до сада био предмет анализе, а заступљеност интеркултурног учења у курикулумима и силабусима није истраживана. Циљ истраживања био је да се утврди да ли су у силабусима дефинисани циљеви и исходи који омогућавају развијање интеркултурне компетенције. Сходно циљу извршена је анализа циљева и исхода учења, као и анализа приступа културолошким садржајима (фактографског, комуникативног, интеркултурног или транскултурног) на којима се заснивају одабрани садржаји заступљени у силабусима за немачки језик струке на нефилолошким факултетима. Подаци су добијени методом анализе садржаја 14 силабуса за немачки језик струке на нефилолошким факултетима. Резултати анализе указују на недовољну заступљеност елемената интеркултурног учења, и на потребу иновирања силабуса за немачки језик струке на нефилолошким факултетима у Републици Србији.

Кључне речи: интеркултурна компетенција, силабуси, немачки језик струке на нефилолошким факултетима

Увод

Развој трансверзалних компетенција, међу којима значајно место заузима интеркултурна компетенција, постало је неопходан услов за активно учествовање у савременом друштву знања, и у складу је са стварним потребама тржишта рада. Стога се образовне политике већине европских земаља базирају на концепту чију окосницу чине кључне компетенције. Под кључним компетенцијама подразумева се скуп знања, вештина и вредносних ставова који се сматрају предусловом за успешно решавање проблема (Правилник о стандар-

дима компетенција за професију наставника и њиховог професионалног развоја, 2011, стр. 1) .

Значај интеркултурне компетенције у академском образовању треба сагледати и у светлу све интензивнијег умрежавања универзитетских центара, које омогућава размену студената или обављање професионалне праксе на говорним подручјима земаља чији се језик изучава. Кроз програме размене или професионалне праксе универзитети и остале институције које се баве разменом студената настоје да омогуће студентима развијање социјалних и културних компетенција како би им побољшали шансе за професионални успех (DAAD, 2014). У том смислу и Научни одбор Берлинске научне конференције упућује позив свим учесницима ангажованим у примени Болоњске декларације да се заложе за развој плурилингвизма и интеркултурне компетенције у циљу уједињења европског високошколског система (Филиповић, 2008: 93). Будући да је Закон о вискомом образовању Републике Србије, донет 2005. усаглашен са принципима Болоњске декларације и са одредбама Берлинске декларације, развијање интеркултурне компетенције се сматра једним од циљева академског образовања у Републици Србији.

Интеркултурна компетенција је, као и друге кључне компетенције, генеричка и не везује се за један од предмета или групу предмета, те стога остаје отворено питање у оквиру којих предмета би се она најефикасније могла развијати. Имајући у виду тесну везу језика и културе, настава страних језика чини адекватан оквир за развијање ове кључне компетенције. Иако је у методици наставе страних језика општеприхваћено полазиште да се језик и култура не могу одвојити и да су знања о језику уједно и знања о култури, неопходно је детаљније анализирати које садржаје културе и са којим циљем би требало интегрисати у наставу страних језика, као и у којој мери они доприносе развијању интеркултурне компетенције. Да би се развила интеркултурна компетенција није довољно само знање о културном контексту, већ је неопходно да се студенти оспособе, да свесни своје културне детерминисаности и социјалног идентитета, ступе у отворен однос са другима и адекватно и са поштовањем реагују у очекиваним и у неочекиваним ситуацијама (Byram, Gribkova&Starkey, 2002: 11–13). Да би студенти у интеркултурним ситуацијама успешно и примерено комуницирали, поред знања неопходне су им и специфичне вештине и ставови (Deardorff, 2011: 69).

Смернице за интегрисање интеркултурног учења у наставу страних језика налазимо у документу Заједнички европски оквир за учење, наставу и оцењивање језика¹, објављеном 2001. године. Наведени документ Савета Европе има неколико функција. Осим што представља заједничку базу за израду наставних планова и програма, креирање уџбеника и евалуацију постигнућа, дефинише нивое компетенција/способности који омогућавају праћење постигнућа, документ даје смернице за његову интерпретацију која уважава културне специфичности средине у којој се примењује (ЗЕО, 2002: 9). Међутим, будући

¹ У даљем тексту ЗЕО.

да се смернице за интеркултурно учење морају интерпретирати и у складу са специфичностима социокултурног контекста у којем се процес учења одвија, а његова разноликост онемогућава дефинисање универзалнијих, општеважећих смерница, аутори ЗЕО постављају следећа питања: а) која социокултурна искуства и знања се могу очекивати код ученика, б) која нова искуства и знања о друштвеном животу у полазној и циљној култури морају стећи ученици да би могли да реше комуникативне задатке, ц) какву свест о односу између полазне и циљне културе морају развити да би могли да развију интеркултурну компетенцију (ЗЕО, 2002: 117).

Интеркултурна компетенција у настави страних језика

На питање које културолошке садржаје би у настави страних језика требало обрађивати и са којим циљем, кроз историју методике наставе страних језика давани су различити одговори, из којих су временом настајали нови методички концепти. На формирање нових концепата пресудну улогу, поред друштвено-политичких збивања, имали су и имају методичко-дидактички принципи на којима се темељи настава страних језика. Стога се промене у концептима бављења културолошким елементима не могу сагледати и разумети независно од наставних метода које се користе у настави страних језика. У том контексту се у методици немачког језика прави разлика између преткомуникативне, комуникативне и посткомуникативне (термин Еберхарда Пифоа из 1990), односно неокомуникативне (термин Франка Кенига из 1991) наставе страних језика, које се међусобно разликују према наставним циљевима, садржајима, методама и техникама рада. У основи „комуникативне прекретнице“, до које долази седамдесетих година 20. века, налазе се идеје енглеског контекстуализма, англосаксонска теорија говорних чинова и тврдње немачког англисте Ханса-Еберхарда Пифоа да главни циљ учења страних језика мора бити стицање комуникативне компетенције (Reinfried, 2001: 4). Тај преокрет огледа се у ревизији до тада важећих циљева преткомуникативне наставе, а то је у граматичко-преводној методи било стицање декларативних знања, а у директној методи развијање језичког осећаја (Neuner, Hunfeld, 1993: 35). Комуникативна метода 80-их година 20. века допуњена је новим методским концептима, који не доводе до стварања потпуно новог, затвореног концепта, већ до надоградње постојеће методе мноштвом разноврсних техника учења и поучавања. Принципи нове посткомуникативне, односно неокомуникативне наставе страних језика су акциона усмереност, холистички приступ учењу и оријентисаност ка ученицима (Reinfried, 2001: 10), при чему значајно место у њој заузима и интеркултурно учење.

Већина методичара са немачког говорног подручја (Charput 1997, Johnen 2008, Zeuner 2004) сагласна је да се интеркултурна компетенција мора одредити као надређени наставни циљ, односно да се у наставну праксу, поред прагматичне и функционалне димензије у већој мери мора интегрисати и социоафективна димензија, која у жижу наставног збивања ставља разумевање стра-

не културе, ослобађање од предрасуда, развијање толерантног и напуштање етноцентричног става (House, 1996: 3). И наставници немачког језика² сматрају да је интеркултурна компетенција значајна, да настава може утицати на ослобађање од предрасуда, и да стога овој компетенцији треба посветити више пажње (Кржељ, Половина, 2019: 124).

Циљеви наставе страног језика струке

Настава старног језика струке сматра се варијантом наставе страних језика са специфичним циљем, а то је да се у складу са потребама полазника развије практична компетенција у струци (Fearn, 2002: 169). Под практичном компетенцијом (*Handlungskompetenz*) у струци подразумева се способност полазника да се информишу и споразумеју на страном језику, односно да у складу са својим интенцијама извуку информације из писаних и усмених текстова, и да могу да се изразе једнозначно и диференцирано у складу са својим стручним знањем (Buhlman, Fearn, 2000: 87). Услов за развијање практичне компетенције у струци јесте познавање особености стручне комуникације која је увек детерминисана циљном културом, традицијом и положајем струке у друштву (*Ibidem*). Да би студенти могли да развију ову врсту компетенције на циљном језику неопходна су им језичка и комуникативна средства, односно вештина да адекватном применом језичких, стручних и интеркултурних средстава остваре комуникацију у професионалним ситуацијама (Moro, 2007: 40).

Један од дидактичко методичких и педагошких принципа наставе страних језика струке је управо сензибилизација за интеркултурне аспекте, поред осталих, међу којима су и: развијања аутономије, оријентација ка комуникацији и деловању, оријентација ка студентима, повезаност са професијом и струком, методичка и медијска разноликост. Поменути принципи у тесној су вези са циљевима наставе страног језика струке, принципима селекције садржаја, избором метода рада и вредновањем постигнућа. Када је реч о сензибилизацији за интеркултурне аспекте, важно је нагласити да се она не сме редуковати на пуку трансмисију знања о датостима циљне културе, већ да је неопходно активно, контрастивно и критичко промишљање питања релевантних за разумевање циљне културе (Moro, 2007: 41). Стога би настава страног језика струке требало да подстиче упознавање, освешћивање и разумевање сличности и разлика између полазне и циљне културе као и развијање свести о културној детерминисаности сопственог опажања. Један од парцијалних циљева наставе страних језика усмерене ка сензибилизацији за интеркултурне аспекте јесте и препознавање предрасуда и стереотипа, њихова анализа и њихово поступно разграђивање (Glaboniat et al., 2005: 36).

Интеркултурна компетенција, односно сензибилизација за интеркултурне аспекте инкорпорирана је као циљ у великом броју курикулума за наставу

² У истарживању спроведеном 2019. године учествовало је 100 наставника немачког језика који предају у свим типовима институција које се баве поучавањем немачког језика у Републици Србији: основне и средње стручне школе, гимназије, факултети и школе страних језика.

немачког језика струке на нефилолошким факултетима у Европи (курукулуми за немачки језик струке на нефилолошким факултетима Пољске, Чешке и Словачке (2006), Хрватске (2008), Србије (2010), Босне и Херцеговине (2011), Македоније (2013), Украјине (2014), као и курукулумима Румуније, Белорусије, Италије и Француске (који су у изради)).

Функција упознавања циљне културе у настави страних језика и принципи селекције културолошких садржаја

Да би се могла извршити анализа садржаја силабуса за немачки језик струке на нефилолошким факултетима и одговорити на питање да ли дефинисани циљеви, селектовани садржаји и методе рада омогућавају развијање интеркултурне компетенције, неопходно је анализирати циљеве бављења циљном културом и културолошке садржаје који су специфични за различите методичке приступе.

Упознавање циљне културе је кроз историју имало различите функције, а приказ циљне културе увек је ограничен на елементе и садржаје који се уклапају у актуелну методу, и у складу су са актуелним друштвено-политичким збивањима. Међутим, будући да не доприноси свако бављење културолошким садржајима развијању интеркултурне компетенције, значајно је анализирати функције које је упознавање циљне културе имало у оквиру одређеног приступа.

У последња два века културолошки садржаји имали су различите функције, а у настави страних језика на немачком говорном подручју обрађивани су са прагматичним, елитистичким, еманципаторским или етничко-расистичким циљевима (Lüsebrink, 2003: 81–94). Тако крајем XIX века на немачком говорном подручју упознавање стране културе има изразито прагматичан циљ – да се савлада језик француских и енглеских трговинских ривала (Vent према Kramer, 1997: 15). Све до Првог светског рата у настави страних језика примат имају садржаји који се односе на „корисна знања“ о земљи, институцијама, о друштву и трговини (Lüsebrink, 2003: 61), да би се потом са посебном пажњом приступило проучавању књижевног стваралаштва и стицању синтетичког знања о циљној култури, са намером да се што боље упозна и разуме биће другог народа. До потпуне инструментализације и злоупотребе културолошких елемената у настави страних језика у идеолошке и пропагандне сврхе долази током владавине националсоцијалиста, који су вредновали садржаје циљне културе у складу са важећом идеологијом (Kramer, 1997: 17).

Културолошки садржаји враћени су у наставу страних језика на немачком говорном подручју на таласима реформског покрета у педагогији, 70-их година прошлог века. У тада актуелној преткомуникативној дидактици увођење културолошких елемената у наставу страних језика имало је за циљ да ученике упозна са релевантним темама из културног живота заједнице чији језик се учи. У оквиру таквог фактографског приступа (Дурбаба, 2011: 48), односно когни-

тивне поставке (Weimann, Hösch, 1991: 134), уџбеници су допуњавани информативним текстовима чији је циљ био да ученике упознају са општим, дакле, енциклопедијским подацима о земљи чији се језик изучава. Насумично изабарни подаци о географији, политичком систему, институцијама, привреди, систему образовања, обичајима, значајним личностима и слично имали су циљ да упознају ученике са „системом немачке стварности“ (Delmas, Vorderwülbecke, 1982: 202). Њихова основна функција била је усвајања декларативних знања. У духу традиционалог, естетско-академског тумачења, култура се редукује на високу културу, а селектовани садржаји стварају утисак да је реч о објективном и општеприхваћеном приказу стварности. Резултат таквог приступа је искривљена слика циљне културе, односно стране стварности, настала као последица парцијалног приказа насумично селектованих елемената стране културе, без увида у целину и без могућности спознаје да је реч о међусобно детерминисаним и међусобно зависним елементима.

Појава комуникативне дидактике условила је редефинисање наставног циља, те циљ наставе страних језика постаје развијање комуникативне компетенције, која обједињује језичку и културну практичну компетенцију на страном језику и у страном култури. Овај прагматично-комуникативни окрет довео је до промене фокуса, те ће се тако феномени свакодневице сматрати репрезентативним аспектима сваке културе. Циљ интегрисања културолошких елемената у наставу страних језика у окриљу комуникативног приступа јесте да се омогући језичка акција у свакодневном животу, али и да се пружи помоћ за разумевање феномена свакодневице у страном култури (Pauldrach, 1992: 7). Стога се аутори уџбеника окрећу од садржаја високе културе ка прагматично-културолошким садржајима, односно универзалним темама као што су становање, исхрана, рад, слободно време, међуљудски односи и слично.

Као последица посткомуникативног преокрета развија се и данас актуелни интеркултурни приступ у настави страних језика, који карактерише напредна прагматичке и функционалне усмерености комуникативног приступа. Наставни циљ више није редукован на развијање језичких вештина, већ подразумева развијање стратегија за тумачење и разумевање стране културе, чиме се посебан значај даје културној и интеркултурној димензији. Редифинисани циљ наставе страних језика сада је развијање комуникативне компетенције у интеркултурним ситуацијама (Müller, 1994: 155), а интеркултуралност се тумачи као способност да се помоћу језика открије нова култура.

Циљеви наставе страног језика се проширују и обухватају не само знања о страном култури, већ и развијање способности, вештина и навика неопходних за тумачење и разумевање циљне културе. Под способностима се првенствено мисли на способност опажања и способност емпатије, који треба да омогуће напуштање етноцентричног полазишта у сагледавању страног и допринесу ослобађању од предрасуда или макар њиховом опажању и промишљању. Интеркултурне склоности и умећа дефинишу се као: 1) способност успостављања односа између полазне и циљне културе, 2) способност препознавања и употребе различитих стратегија у остваривању контаката са припадницима других културних

заједица, 3) способност посредовања између култура и решавање неспоразума проузрокованих културним разликама, 4) способност превазилажења односа који не превазилазе ниво стереотипних представа (ЗЕО, 2002: 118).

Неведене способности, вештине и навике могу се, сматрају заговорници интеркултурног приступа, развити избором тема изведених из основних антрополошких категорија, а то су: живот и смрт; идентитет и особине личности; живот у породици, сроднички и партнерски односи; становање, животно окружење; рад и слободно време и сл., али и категорије као што су вредносни систем, правила понашања као и духовна и психичка искуства (унутрашња репрезентација реалности, имагинација, саморефлексија или емоционалност) (Neuner, 1994: 23).

Данас се могу назрети контуре новог, транскултурног приступа. Интеркултурни и транскултурни приступ су комплементарни концепти који се првенствено разликују по схватању културе. Заговорници транскултурног приступа сматрају да се у оквиру интеркултурног приступа култура и даље сагледава као монолитна, хомогена творевина (Bell/Rust, 2012: 114), чиме се пренебрегава да модерна друштва карактеришу и интерне разлике и екстерна умреженост, међусобно прожимање елемената и општа хибридизација (Freitag-Hild, 2013: 125). Стога се у оквиру транскултурног приступа полази од дискурзивног, процесног схватања културе, као хибридне, полифоне мреже, отворене према другим културама (*Ibid.*).

Садржаји којима је могуће постићи циљеве оваквог транскултурног учења су они којима се омогућава проналажење заједничког у различитом, промишљање питања политичке, друштвене, културне, језичке и сваке друге моћи, потом садржаји који се односе на глобална питања и проблеме као што су људска права, заштита животног окружења, рад деце и сл., или садржаји који се односе на промене настале као последица глобализације и миграција, а очитују се у хибридном културним и литерарним формама и често су дела аутора са хибридном културним идентитетом, и најзад, они који се односе на диверзитет у образовном контексту (социјална, религиозна, политичка, сексуална хетерогеност) (Bell/Rust, 2012: 115–116).

Методологија истраживања

Када је реч о истраживањима реализованим код нас, може се констатовати да постоји живо интересовање за културну и интеркултурну компетенцију у настави страних језика (Вујовић, 2004; Кончаревић, 2006; Филиповић 2008, Вучо, 2010; Кржељ, 2013; Марковић, 2015, Стојановић 2016 и др.), али да је број истраживања у области страних језика струке и даље скроман. До сада су предмет анализе били културолошки садржаји у уџбеницима за страни језик, али не и заступљеност елемената интеркултурног учења у наставним плановима и програмима основних и средњих школа или силабусима за страни језик струке.

Циљ овог истраживања био је да се испита заступљеност културолошких садржаја у силабусима за немачки језик струке на универзитетима у Србији и да се анализира да ли дефинисани циљеви, исходи и садржаји одговарају интеркултурном приступу, односно да ли доприносе развијању интеркултурне компетенције. Полазна основа овог истраживања била је Вајманова и Хешова класификација приступа у обради културолошких елемената на фактички, комуникативни и интеркултурни (Weimann, Hösch 1991: 134–142), која је допуњена транскултурном поставком, још увек непознатом у време када су аутори објавили своју поделу.

У складу са постављеним циљем дефинисани су следећи задаци:

- 1) Утврдити да ли су циљеви и исходи силабуса карактеристични за фактички, комуникативни, интеркултурни или транскултурни приступ.
- 2) Утврдити да ли је избор садржаја силабуса заснован на истим приступима од којих се пошло приликом дефинисања циљева и исхода учења.

У истраживању је примењена техника анализе садржаја: предмет анализе били су наставни циљеви, исходи учења и наставни садржаји. Анализом нису обухваћене наставне методе, типологија задатака и вежби и начини евалуације и праћења постигнућа из следећег разлога: одређеним методама и избором одређене типологије задатака могуће је остварити различите наставне циљеве, па стога није могуће говорити о методама које би биле специфичне искључиво за постизање циљева карактеристичних за интеркултурни или неки други приступ. Када је реч о техникама и инструментима евалуације интеркултурне компетенције, још немамо консензус о питању којим се инструментима и у којим условима интеркултурна компетенција може оцењивати у настави страних језика. Стога није било могуће дефинисати категорије метода и категорије евалуација, а да се испуни захтев узајамне искључивости који налаже да један елемент не може истовремено припадати двома различитим мерним јединицама.

Анализа културолошких елемената у настави немачког језика струке на нефилолошким факултетима у Србији извршена је на узорку који су чинили силабуси следећих високошколских установа:

- Универзитета у Београду: 1) Филозофског факултета, 2) Пољопривредног факултета, 3) Правног факултета, 4) Учитељског факултета 5) Архитектонског факултета, 6) Саобраћајног факултета, 7) Факултета политичких наука, 8) Шумарског факултета; 9) Економског факултета.
- Универзитета Сингидунум: 10) Факултета за туристички и хотелски менаџмент, 11) Пословног факултета у Ваљеву, 12) Факултета за информатику и рачунарство;
- Универзитета Привредна академија у Новом Саду: 13) Правног факултета за привреду и правосуђе.
- Универзитета уметности: 14) Факултета музичке уметности.

Резултати истраживања

Резултати анализе циљева и исхода показују да се ни у једном силабусу, нити у наставним циљевима, нити у исходима учења, не помиње интеркултурна компетенција.

Табела 1: Циљеви обраде културолошких садржаја

силабус Факултета за туристички и хотелијерски менаџмент	<i>социолингвистичка компетенција</i>
силабус Пољопривредног факултета Универзитета у Београду	<i>знања о етнокултуролошким карактеристикама народа чији се језик изучава</i>
силабус Филозофског факултета Универзитета у Београду	<i>знања о немачкој култури и цивилизацији</i>
силабус Економског факултета Универзитета у Београду	<i>указивање на културне разлике, битне за успешну пословну сарадњу; продубљивање лингвопрагматике</i>

Циљеви који се у анализираним силабусима наводе, а везани су за циљну културу су: *социолингвистичка компетенција*³ (силабус Факултета за туристички и хотелијерски менаџмент), *знања о етнокултуролошким карактеристикама народа чији се језик изучава* (силабус Пољопривредног факултета Универзитета у Београду), *знања о немачкој култури и цивилизацији* (силабус Филозофског факултета Универзитета у Београду), *указивање на културне разлике, битне за успешну пословну сарадњу* (силабус Економског факултета Универзитета у Београду), *продубљивање лингвопрагматике* (силабус Економског факултета Универзитета у Београду). Сви Циљенаведени циљеви осим циља да се *укаже на културне разлике битне за успешну пословну сарадњу* специфични су за фактографски и комуникативни приступ. Знања о *етнокултуролошким карактеристикама* народа чији се језик изучава може се сврстати у фактографски приступ, будући да је реч о знањима. У исту категорију могу се сврстати и *знања о немачкој култури и цивилизацији*. *Социолингвистичка компетенција* може се сврстати у комуникативни приступ будући да је део комуникативне компетенције. Једини силабус који садржи циљеве карактеристичне за интеркултурни приступ јесте силабус Економског факултета Универзитета у Београду у којем се као наставни циљ експлицитно наводи *указивање на културне разлике, битне за успешну пословну сарадњу*.

И у случају исхода учења ниједан силабус не наводи експлицитно интеркултурну компетенцију. Свега три силабуса садрже исходе који се могу довести у везу са упознавањем циљне културе.

³ Делови силабуса дати су курзивом ради лакшег праћења текста.

Табела 2: Исходи учења

Силабус Правног факултета за привреду и правосуђе	<i>разумевање и основно познавање немачког друштва, религије и историје</i>
Силабус Пољопривредног факултета	<i>социокултурна компетенција (способност примене стечених знања о немачкој држави и етнокултуролошким карактеристикама немачког народа у складу са очекивањима инопартнера)</i>
Силабус Саобраћајног факултета	<i>боље разумевање језичке и културне свакодневице земаља немачког говорног подручја.</i>

У исходима дефинисаним у силабусу Правног факултета за привреду и правосуђе наводи се да би студент требало да *разуме и покаже основно познавање немачког друштва, религије и историје*; у силабусу Пољопривредног факултета у исходима се наводе *социокултурна компетенција (способност примене стечених знања о немачкој држави и етнокултуролошким карактеристикама немачког народа у складу са очекивањима инопартнера)*, а у силабусу Саобраћајног факултета *боље разумевање језичке и културне свакодневице земаља немачког говорног подручја*. Када је реч о исходима, заступљеност елемената специфичних за интеркултурни приступ нешто је већа него у случају наставних циљева. Тако два силабуса (силабус Правног факултета за привреду и правосуђе и силабус Саобраћајног факултета) наводе исходе који се могу смаграти циљем интеркултурног учења, будући да је реч о разумевању, а не познавању свакодневице немачког говорног подручја, односно немачког друштва, религије и историје. Исход наведен у силабусу Пољопривредног факултета не може се једнозначно сврстати у један приступ. Реч је о *социокултурној компетенцији и способности примене знања у складу са очекивањима инопартнера*, што може бити циљ иманентан и комуникативном и интеркултурном приступу, будући да наведени исход имплицира да студент треба да буде упознат са очекивањима инопартнера која су културно детерминисана. Очекивања саговорника циљне културе могу се довести у везу и са социокултурном компетенцијом, али и са интеркултурним сензибилитетом, једним од прокламованих циљева интеркултурног учења.

Табела 3: Културолошки елементи у наставним садржајима.

Силабус Саобраћајног факултета	<i>лингвопрагматички садржаји</i>
Силабус Учитељског факултета	<i>садржаји из области немачке културе</i>
Силабус Факултета за информатику и рачунарство	<i>знаменитости</i>
Силабус Правног факултета за привреду и правосуђе	<i>географија Немачке, највећи немачки градови, боравак у Бечу, оброци, пиће, храна, комуникација са особљем, разговор о Србији</i>
Силабус Факултета политичких наука	<i>Deutsch und deutschsprachige Länder, das Schulsystem in Deutschland, Erfahrungen in Deutschland, die Helden der Deutschen, sich verabreden, jemanden einladen, um Rat bitten, Ratschläge geben</i>

Силабус Факултета за информатику и рачунарство	<i>породица и породичне прославе, култура и обичаји, како ступити у контакт са пословним партнером, позивнице, учтиво прихватање и одбијање, писање разгледница, писама</i>
Силабус Економског факултета	<i>познавање друге културе и обичаја, свакодневни живот, ситуације и појмови везани за време и простор</i>

Највећу заступљеност (50% анализираних силабуса) културолошких елемената налазимо у категорији садржаја. Реч је о следећим елементима: *лингвопрагматички садржаји* (силабус Саобраћајног факултета), *садржаји из области немачке културе* (силабус Учитељског факултета), *знаменитости* (силабус Факултета за информатику и рачунарство), *географија Немачке, највећи немачки градови, боравак у Бечу, оброци, пиће, храна, комуникација са особљем, разговор о Србији* (силабус Правног факултета за привреду и правосуђе), *Deutsch und deutschsprachige Länder, das Schulsystem in Deutschland, Erfahrungen in Deutschland, die Helden der Deutschen, sich verabreden, jemanden einladen, um Rat bitten, Ratschläge geben*⁴ (силабус Факултета политичких наука), *породица и породичне прославе, култура и обичаји, како ступити у контакт са пословним партнером, позивнице, учтиво прихватање и одбијање, писање разгледница, писама* (силабус Факултета за информатику и рачунарство), *познавање друге културе и обичаја, свакодневни живот, ситуације и појмови везани за време и простор* (силабус Економског факултета).

На основу добијених података о садржају може се закључити да су најзаступљеније теме карактеристичне за фактографски приступ који се ограничава на посредовање изолованих података о земљи, обичајима, географским одредницама (*знаменитости, географија Немачке, највећи немачки градови, образовни систем у Немачкој, хероји Немачке, култура и обичаји* и сл.) потом следе садржаји карактеристични за комуникативни приступ (*оброци, комуникација са особљем, уговарање састанка, позивање у госте, тражење савета, саветовање, породица и породичне прославе, остваривање контаката са пословним партнером, позивнице, учтиво прихватање и одбијање, писање разгледница, писама, свакодневни живот, ситуације и појмови везани за време и простор*). Реч је о темама које репрезентују немачку свакодневицу и омогућавају адекватно језичко делање у свакодневним животним ситуацијама. Међутим, за одређени број тема, као што су *комуникација са особљем, разговор о Србији, како ступити у контакт са пословним партнером, позивнице, учтиво прихватање и одбијање, ситуације и појмови везани за време и простор* не може се на основу расположивих информација са сигурношћу тврдити са позиција којег приступа се третирају. Наведени садржаји могу се одговарајућим налозима обрадити у духу комуникативне, инктеркултурне и транскulturне поставке. Из-

⁴ Немачки и немачко говорно подручје, образовни систем у Немачкој, искуства из Немачке, хероји Немачке, уговарање састанка, позивање у госте, тражење савета, саветовање.

узетак представљају тема *образовање и професија*, будући да се као задатак наводи поређење и коментарисање, што се једнозначно односи на интеркултурни приступ, као и садржај *ситуације и појмови везани за време и простор* који може бити анализиран и са интеркултурног и са транскултурног полазишта. У малом броју силабуса (12%) наведени су културолошки садржаји, за које се због њихове општости не може утврдити полазиште са којег им се приступа (нпр. *садржаји из области немачке културе, лингвопрагматички садржаји*).

Закључак и педагошке импликације

Иако се интеркултурна компетенција не наводи као експлицитни циљ или исход учења ни у једном силабусу за немачки језик струке на нефилолошким факултетима, анализа циљева, исхода и садржаја силабуса показује да циљна култура ипак није у потпуности занемарена.

Силабуси не садрже информације о схватању културе од којег се полази приликом селекције културолошких садржаја. Недостатак информација о схватању културе на којем су утемељени циљеви третирања културолошких садржаја отежава операционализацију дефинисаних циљева. У недостатку те информације, корисник силабуса исти циљ и садржај може третирати са различитих полазишта, будући да упознавање стране културе може имати за циљ проширивање опште културе, развијање комуникативне компетенције у свакодневним ситуацијама, али и разумевање стране културе, развијање интеркултурне сензибилности или толеранције амбигвитета.

У силабусима за наставу немачког језика на нефилолошким факултетима питање циљне културе јесте маргинализовано, те се тако у 65% анализираних силабуса у циљевима учења не наводе циљеви који би се могли довести у везу са интеркултурном компетенцијом. У 35% анализираних силабуса наводе се циљеви који се односе на упознавање циљне културе. Од тог броја, свега се у једном силабусу наводе циљеви карактеристични за интеркултурни приступ, док се у 4 силабуса наводе циљеви карактеристични за фактографски, односно комуникативни приступ. На основу добијених података може се закључити да две трећине анализираних силабуса не садрже циљеве који се тичу развијања интеркултурне компетенције, а да су најзаступљенији циљеви карактеристични за фактографски приступ и односе се на стицање декларативних знања о циљној култури.

Када је реч о исходима учења, свега 21% силабуса наводи исходе који се могу довести у везу са циљном културом, при чему су сви наведени исходи карактеристични за интеркултурни приступ. Од свих анализираних категорија силабуса, културолошки елементи најзаступљенији су у садржајима, па тако половина анализираних силабуса обухвата такве садржаје. Неведени податак сведочи о чињеници да велики број наставника (82%) увиђа значај културолошких садржаја за постизање циљева наставе немачког језика струке, што потврђују и ранија истраживања (Кржел, 2009). Када је реч о приступима може

се закључити да су најбројнији садржаји карактеристични за фактографски и комуникативни приступ, мада је немали број садржаја (21%) који имплицирају интеркултурну комуникацију.

На основу добијених резултата може се закључити и да културолошки садржаји нису у потпуности маргинализовани у силабусима за немачки језик струке, као и да велики број силабуса садржи богат избор културолошких садржаја. Међутим, највећи део тих садржаја и даље је у функцији упознавања циљне културе или развијања комуникативне компетенције, чиме се занемарује потенцијал интеркултурног приступа да допринесе развијању кључних компетенција, и на тај начин омогући нашим студентима боље шансе на међународном тржишту рада.

Будући да наставници страних језика на нефилолошким факултетима, према важећем легислативном оквиру који чини Закон о високом образовању (Члан 74, Закон о високом образовању, 2007: 38), и статутима појединичних факултета (Кржељ, 2013: 267) имају право на ревизују силабуса, било би значајно истражити следеће: а) који би фактори допринели интензивнијем интегрисању интеркултурног концепта у силабусе за немачки језик струке на нефилолошким факултетима, б) који се фактори неповољно одражавају на интензивније интегрисање наведеног концепта, будући да истраживања показују не само да велики број наставника увиђа потребу за таквим видом иновације наставе језика струке (Кржељ, 2009), већ да су учињени одређени напори да се скрене пажња на значај тих концепата. При томе се првенствено мисли на чињеницу да је 42% наставника, који су уједно и аутори анализираних силабуса, учествовало у креирању Оквирног курикулума за немачки језик на нефилолошким факултетима и високим струковним школама у Србији⁵, у којем интеркултурно учење заузима значајно место.

И најзад, било би значајно проверити да ли ће након новог циклуса акредитације студијских програма наставници искористити своје право на ревизију силабуса и интеркултурној компетенцији дати већи значај него што је имала до сада.

Литература

- Blell, G., Rust, I. (2012). E-Begegnungen und transkulturelles Lernen in der literaturdidaktischen Ausbildung von Lehramtsstudierenden. In: G. Blell, C. Lütge (Hrsg.), *Fremdsprachendidaktik und Lehrerbildung. Konzepte, Impulse, Perspektiven*. (S. 113–132). Münster: LIT Verlag.
- Buhlmann, R., Fearn, A. (2000). *Handbuch des Fachsprachenunterrichts*. Tübingen: Günther Narr.
- Byram, M., Gribkova, B., Starkey, H. (2002). *Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching: a practical introduction for teachers*. Strasbourg: Council of Europe.

⁵ Курикулум је настао у оквиру пројекта Гетеовог Института спроведеног 2006–2009.

- DAAD (2014). Studierendenmobilität. Dostupno na: <https://eu.daad.de/neu/studierende/studierendenmobilitaet/de/14998-studierendenmobilitaet/> 27.1.2020.
- Deardorff, D. (2011). Assessing intercultural competence. *New Directions for Institutional Research* 149, Jeremy D. Pen (ed.), *Assessing Complex General Education Student Learning Outcomes*. (pp. 65–79). John Wiley & Sons.
- Delmas, H., Vorderwülbecke, K. (1982). Landeskunde. Ehnert, R. (Hrsg.), *Einführung in das Studium des Faches Deutsch als Fremdsprache*. (190–222). Frankfurt/Main.
- Дурбаба, О. (2011). *Теорија и пракса учења и наставе страних језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Fearns, A. (2002). Fachsprachenunterricht. Bausch, K.-R., H. Christ, H.-J. Krumm (prir.), *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. (S. 169-175), Tübingen, Basel: Francke.
- Filipović, J. (2008). Interkulturalna komunikativna kompetencija u nastavi stranih jezika. Vučo, J. (prir.), *Multidisciplinarnost u nastavi jezika i književnosti*. Nikšić. Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore: 87–98.
- Freitag-Hild, B. (2013). Transkulturelles Lernen. In: W. Halet, F. Königs (Hrsg.) *Handbuch Fremdsprachendidaktik*. Seelze-Velber: Klett. 125–129.
- Glaboniat, M. et.al. (2002). *Profile deutsch*. Gemeinsamer europäischer Referenzrahmen. Lernzielbestimmungen, Kannbeschreibungen, kommunikative Mittel. Niveau A1, A2, B1, B2. Berlin u. a.: Langenscheidt Verlag.
- House, J. (1996). *Zum Erwerb Interkultureller Kompetenz im Unterricht des Deutschen als Fremdsprache*. *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht* [Online], 1(3), 21 pp. Доступно на: http://www.spz.tu-darmstadt.de/projekt_ejournal/jg_01_3/beitrag/house.htm - приступљено септембра 2019.
- Kramer, J. (1997). *British Cultural Studies*. München: Fink.
- Krželj, K. (2009). Ставови наставника о значају и циљевима лингвопрагматике у настави немачког језика. Излагање на Трећем међународном Конгресу „Примењена лингвистика данас: између теорије и праксе“, Друштво за примењену лингвистику Србије, Филозофски факултет, Нови Сад, 31. октобар–1. новембар 2009.
- Krželj, K. (2013). *Lingvopragmatika nemačkog jezik na nefilološkim fakultetima* (doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Krželj, K. i Polovina, N. (2019). Значај кључних компетенција из перспективе наставника страних језика. *Andragoške studije* 2019, br. 1, 111–134.
- Lüsebrink, H.-J. (2003). *Einführung in die Landeskunde Frankreichs: Wirtschaft - Gesellschaft - Staat - Kultur - Mentalitäten*. Stuttgart, Weimer: Metzler Verlag.
- Moro, S., et. al. (2007). *Rahmencurriculum für Deutsch als Fremdsprache im studienbegleitenden Deutschunterricht an Universitäten und Hochschulen in Kroatien – Okvirni kurikulum za Njemački u nastavi stranih jezika kao popratni studijski predmet na sveučilištima i visokim školama u Hrvatskoj*. Osijek: Prehrambeno-tehnološki fakultet, Goethe Institut Kroatien.
- Müller, B.-D. (1994). *Wortschatzarbeit und Bedeutungsvermittlung. Deutsch als Fremdsprache. Fernstudieneinheit 8*. Berlin: Langenscheidt.
- Neuner, G., Hunfeld, H. (1993). *Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts: Eine Einführung*. Berlin u. a.: Langenscheidt.

- Neuner, G. (1994). Fremde Welt und eigene Erfahrung - Zum Wandel der Konzepte von Landeskunde für den fremdsprachlichen Deutschunterricht. In: G. Neuner (Hrsg.) *Fremde Welt und eigene Wahrnehmung. Konzepte von Landeskunde im fremdsprachlichen Deutschunterricht. Eine Tagungsdokumentation.* (S. 14–39). Universität Gesamthochschule Kassel.
- Правилник о стандардима компетенција за професију наставника и њиховог професионалног развоја. Службен и Гласник, бр. 5/2011.
- Pauldrach, A. (1992). Eine unendliche Geschichte. Anmerkungen zur Situation der Landeskunde in den 90er Jahren. (S. 4-15) *Deutsch als Fremdsprache* 6.
- Reinfried, M. (2001). Neokommunikativer Fremdsprachenunterricht. Ein neues methodisches Paradigma. In: F.-J., Meißner, M. Reinfried (Hrsg.) *Bausteine für einen neokommunikativen Französischunterricht.* Tübingen: Günter Narr.
- Weimann, G., W. Hosch (1991). Geschichte im landeskundlichen Deutschunterricht. *Zielsprache Deutsch.* 22, 134–142.
- Zajednički evropski okvir za žive jezike. Učenje. Nastava. Ocenjivanje. (2002). Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Закон о високом образовању. Доступно на: <http://www.mpn.gov.rs/propisi/zakoni/obrazovanje-i-vaspitanje/505-zakon-o-visokom-obrazovanju> – приступљено августа 2015.

Katarina K. Krželj

INTERCULTURAL COMPETENCE IN GERMAN FOR SPECIFIC PURPOSES SYLLABI

Summary: In post-communicative foreign language developing intercultural competence is considered to be one of the goals of foreign language learning.

However, there are clear differences in the way intercultural communication is addressed in the syllabi for German for specific purposes (GSP) taught at non-philological faculties. The purpose of this research has been to establish the goals which enable developing intercultural competence have been incorporated in the syllabi. To that aim, an analysis of learning goals has been carried out, as well as the analysis of the different approaches to linguo-pragmatic content (factual, communicative, intercultural and transcultural) governing the choice of the content covered by the syllabi.

The results have been obtained by the analysis of the content of 14 syllabi for teaching GSP at non-philological faculties. They show that only 30% of the analyzed syllabi contain elements of linguo-pragmatic content, only one syllabus specifies goals incorporated in this approach, while four contain goals characteristic of factual and communicative approaches.

The obtained results point to the insufficient coverage of elements of intercultural learning, as well as to the need to update the existing GSP syllabi at non-philological faculties in the Republic of Serbia.

kkrzelj@f.bg.ac.rs

USMENE PREZENTACIJE STUDENATA U NASTAVI ITALIJANSKOG KAO JEZIKA STRUKE

Apstrakt: Usmena prezentacija predstavlja jedan vid usmene produkcije učenika stranih jezika i važan elemenat u evaluaciji njihovih jezičkih i komunikativnih postignuća. U radu je najpre dat osvrt na izučavanje stranog jezika struke za potrebe studenata društveno-humanističkih nauka s posebnim akcentom na usmene prezentacije, koje čine neizostavni segment nastave i predispitnu obavezu studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu još od 2006. godine. Zatim je prikazano istraživanje sprovedeno na ovom fakultetu na uzorku od 35 prezentacija koje su tokom 2017/2018. i 2018/2019. godine realizovali studenti društveno-humanističkih nauka, koji uče italijanski jezik struke. Cilj istraživanja bio je da se ispita kvalitet i efikasnost usmenih prezentacija studenata kao oblika nastavne aktivnosti i predispitne obaveze. U radu je primenjena kvalitativna metodologija: metod analize sadržaja i metod posmatranja. Kao instrumenti korišćene su ček-liste i numeričke i deskriptivne skale osmišljene specifično za ovo istraživanje. Rezultati istraživanja ukazuju na to da pored nespornih pozitivnih efekata, priprema, izvođenje i ocenjivanje prezentacija ovoj kategoriji studenata često donosi velike izazove i poteškoće koje mogu dovesti u pitanje njihovu korisnost i opravdanost. Kao osnovni problem u realizaciji ovog zadatka izdvaja se nedovoljno visok nivo jezičkih kompetencija studenata.

Ključne reči: jezik struke, jezička kompetencija, usmene prezentacije, kooperativno učenje, studenti društveno-humanističkih nauka

1. Uvod

Nastava stranih jezika za akademske i profesionalne potrebe studenata koji nisu orijentisani isključivo na filološke studije odavno je prisutna i dobro utemeljena u našoj sredini. Jezičke i komunikativne potrebe ovog profila studenata sasvim su specifične u odnosu na učenje opšteg stranog jezika ili stranog jezika u okviru filoloških studija. Cilj učenja i ovladavanja stranim jezicima za one koji će te jezike koristiti u svom akademskom i profesionalnom životu usko je povezan sa strukom kojom se bave i specifičnom upotrebom jezičkog sistema u tom kontekstu. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu značaj i neophodnost poznavanja stranih jezika za stručnjake iz različitih društveno-humanističkih disciplina odavno su prepoznati. Italijanski jezik je još šezdesetih godina prošloga veka uvršten u lepezu stranih jezika koji se sa ovim specifičnim ciljem mogu izučavati u okviru studijskih programa kao obavezan predmet na prvoj i drugoj godini studija.

Iako je u ovom tipu nastave stranih jezika primarni fokus obično na pisanoj recepciji, razumevanju i korišćenju stručne literature, ne smeju se zanemariti ni komunikativne veštine i usmena produkcija kao sastavni deo jezičkih kompetencija kojim svaki stručnjak treba da ovlada. Ideja za istraživanje pozitivnih i negativnih efekata primene usmenih prezentacija u nastavi potekla je iz nastavne prakse, u kojoj se ovaj segment učenja i evaluacije znanja i veština studenata pokazao kao veliki izazov za mnoge studente. Važno je istaći da je reč o studentima filozofije, sociologije, istorije, istorije umetnosti, antropologije, arheologije, pedagogije, andragogije, psihologije, klasičnih nauka koji na prve dve godine studija slušaju kao obavezan predmet Strani jezik za potrebe struke i nauke. Jedna od predisipitnih obaveza jeste i usmena prezentacija, koja se realizuje u paru ili grupi na određenu temu iz stručnih oblasti koje studenti izučavaju kroz svoje studijske programe. U ovom radu bavićemo se upravo tim segmentom nastave italijanskog jezika za akademske i profesionalne potrebe.

Cilj našeg istraživanja bio je da se ispita kvalitet usmenih prezentacija studenata kao oblika nastavne aktivnosti i predisipitne obaveze. U radu je primenjena kvalitativna metodologija: metod analize sadržaja i metod posmatranja. Kao instrumenti korišćene su ček-liste i numeričke i deskriptivne skale osmišljene specifično za ovo istraživanje.

2. Učenje stranog jezika na univerzitetskom nivou

Učenje stranog jezika na tercijarnom nivou obrazovanja ima dugu tradiciju u našem obrazovnom sistemu. Već na Velikoj školi, kasnije Liceju, kako se prva srpska visokoškolska ustanova nazivala u periodu 1838–1863, polaznici svih studijskih usmerenja izučavali su kao obavezan predmet strane jezike, pre svega nemački i francuski (Ignjačević, 2006: 207). Nastava stranih jezika u visokom obrazovanju nužno se razlikuje od nastave opšteg stranog jezika, budući da se koncipira i realizuje u skladu sa akademskim i profesionalnim potrebama polaznika. Otuda je uobičajeni termin za ovu vrstu nastave jezika „strani jezik struke“ ili „strani jezik za posebne/specifične namene“, prema anglosaksonskom terminu LSP (*Language for Specific Purposes*), s tim što univerzitetska nastava stranog jezika nužno uključuje i ono što se uobičajeno naziva akademskim stranim jezikom (engl. *Language for Academic Purposes*). Cilj ovog tipa nastave jeste da osposobi svakog pojedinca za uspešno pristupanje odgovarajućoj naučnoj/stručnoj i diskursnoj zajednici, lakše praćenje dostignuća u svojoj oblasti i ravnopravno uključivanje u svetske akademske i profesionalne tokove. Na individualnom planu, pak, učenje stranih jezika za potrebe studija i profesionalnog usavršavanja podstiče harmonični razvoj ličnosti i osposobljava pojedinca za kasnije kontinuirano i celoživotno učenje stranih jezika za različite, manje ili više specifične, stručne i naučne namene.

3. Italijanski kao jezik struke

Uloga i značaj svakog stranog jezika ponaosob u obrazovnom sistemu jedne države ne može se posmatrati izvan uticaja različitih lingvističkih i vanlingvističkih činilaca. Tako je danas opšteprihvaćeno gledište da je usled internacionalizacije naučnih istraživanja naročito u drugoj polovini XX veka došlo do stvaranja jedne nove lingvističke i kulturološke situacije. Naime, heteroglosne naučne zajednice počele su postepeno da usvajaju jedan jezik, engleski, kao osnovno sredstvo opštenja kojim se saznanja prenose efikasnije i brže, nauštrb drugih nekada podjednako internacionalizovanih jezika poput francuskog ili nemačkog. S druge strane, italijanski jezik opstaje kao ključan u oblasti humanističkih nauka koje se bave umetnostima, sociološkim, istorijskim i kulturološkim sadržajima, naročito kad je reč o našim prostorima gde se italijanski jezik, kultura i umetnost percipiraju kao bliski. Otuda ne čudi što se nastava italijanskog jezika danas izvodi na svim nivoima obrazovnog sistema u Srbiji, od osnovnog do univerzitetskog. Još jedan značajan faktor afirmisanja italijanskog jezika kao jezika struke vezuje se za procese reformi univerzitetskih programa u Evropi i podsticanje studentske mobilnosti. Tako od devedestih godina XX veka učenje italijanskog jezika sa posebnim, akademsko-profesionalnim ciljevima doživljava ekspanziju zahvaljujući sve većem broju programa studentske razmene i pojačanoj mobilnosti studenata na evropskim i svetskim univerzitetima. Takav sticaj okolnosti bitno je uticao na unapređivanje nastave italijanskog jezika za stručnu i profesionalnu komunikaciju: italijanski se ne uči više isključivo za opšte potrebe, već je poznavanje jezika postalo neophodno za pohađanje nastave i polaganje ispita kod velikog broja studenata. Italijanski jezik za posebne namene konačno je shvaćen kao važan instrument stručnog/naučnog obrazovanja koji ima komunikativnu, posredničku vrednost i kao takav treba da se predaje (Balboni, 1994: 9).

3.1. Italijanski kao jezik struke na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu

Nastava italijanskog jezika na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu izvodi se od 1961. na prvoj i drugoj godini studija filozofije, sociologije, psihologije, istorije, istorije umetnosti, arheologije, etnologije, antropologije, klasične filologije, pedagogije i andragogije. Od 2003. predmet Strani jezik struke sastoji se od dva dvosemestralna kursa. Nastava italijanskog ne podrazumeva prethodno poznavanje ovog jezika, izvodi se od početnog nivoa, te predznanje nije uslov za slušanje ovog predmeta. Pa ipak, određeni broj studenata susreo se sa ovim jezikom, bilo kroz formalno ili neformalno obrazovanje. Zbog velikog interesovanja studenata za ovaj predmet, naročito kad je reč o studentima istorije umetnosti, nastava se izvodi u velikim, disciplinarno raznorodnim grupama, što predstavlja poseban izazov u planiranju i programiranju nastave.

Nastava italijanskog jezika za potrebe studenata društveno-humanističkog profila ima za cilj njihovo osposobljavanje da razumeju, interpretiraju i produkuju tekstove vezane za struku, prepoznaju i koriste diskursne obrasce i modele sa stili-

skim odlikama tipičnim za datu diskursnu zajednicu, kao i da nauče kako da koriste stručnu literaturu, rečnike, terminološke leksikone, enciklopedije. Takođe, nastava se, u meri u kojoj je to moguće, usmerava i na sticanje osnovnih komunikativnih sposobnosti i veština kroz usmene prezentacije, diskusije i izlaganja kojima studenti stiču osnovne sposobnosti za ovaj segment svog funkcionisanja u široj akademskoj i naučnoj zajednici kojoj pripadaju.

4. Usmene komunikativne sposobnosti

Iako je primarni cilj većine kurseva stranog jezika na univerzitetskom nivou osposobljavanje za recepciju teksta struke (razumevanje pisanog i usmenog govora), nezaobilazan segment učenja stranog jezika za potrebe struke i nauke jeste i sticanje usmenih komunikativnih sposobnosti (engl. *oral communication skills*). Svaka komunikacija predstavlja dinamički proces interakcije kroz koji se razmenjuju ideje, stavovi, saznanja. Komunikacija među pripadnicima jedne naučne ili stručne oblasti nužno je uslovljena specifičnim, disciplinarnim kontekstom i bitno određuje datu diskursnu zajednicu (Bizzel, 1989: 484). Usmena komunikacija pod okriljem određene naučne ili stručne oblasti u mnogo čemu se razlikuje od slobodne usmene produkcije za opšte jezičke potrebe. Stoga, poželjno bi bilo da svaki kurs stranog jezika struke uključi makar najosnovnije upoznavanje sa ovom vrstom kompetencije, koja se može javiti u više različitih formi, manje ili više strukturiranih, ali uvek u jakoj sprezi sa disciplinarnim sadržajima. Na psihološkom planu, ova vrsta kompetencija posebno je kompleksna, jer neminovno uključuje vanjezičke faktore kao što su govora tela, kontakt očima, razumevanje sagovornika odnosno publike i prilagođavanje njima, aktivno i promišljeno slušanje, uljudnost, preciznost, konciznost i sl. Sticanje komunikativnih veština na stranom jeziku struke najbolje se postiže praktičnim delovanjem u okviru nastave, kad učenik ima priliku da određeni zadatak ispuni. U tom smislu pristup koji je usmeren na zadatak (engl. *task-based approach*) vezuje se upravo za podsticanje i razvijanje ove vrste jezičke sposobnosti.

5. Usmene prezentacije: prednosti, izazovi, teškoće

Jedan vid usmene produkcije za koju svaki student bez obzira na profil treba da se osposobi jeste i usmena prezentacija sadržaja vezanih za disciplinu koju izučava. Usmene prezentacije smatraju se korisnim jer podstiču razvoj studentskog identiteta kroz upravljanje nekim od rutinskih formi akademske i profesionalne komunikacije (Sheppard & Stoller, 1995; Jimenez & Ruffolo, 2010). Takođe, kroz usmene prezentacije studenti imaju priliku da se oprobaju i usavrše u kooperativnom učenju, ukoliko ih rade u paru ili grupi. (Kadel-Taras & Keehner, 1994).

Osmišljanje, organizovanje i realizacija usmenih prezentacija na tercijarnom nivou obrazovanja znače za studente mogućnost i priliku da se uhvate u koštac sa autentičnim i relevantnim jezičkim materijalom, kao i sa svrsishodnom upotrebom

specifičnih morfosintaksičkih, leksičkih i pragmatičkih jezičkih sredstava. U literaturi se najčešće kao prednosti ovog tipa aktivnosti ističu: (a) usmerenost na učenika, (b) nužno integrisanje svih jezičkih veština povezanih u logičnu celinu, (c) realistični jezički zadaci, (d) vrednost prezentacije i izvan učionice i (e) podsticanje motivacije za učenje kod učenika (Brooks & Willson 2012: 204).

Kroz usmene prezentacije studentima se takođe pruža mogućnost da budu kreativni i inovativni i da personalizuju teme shodno interesovanju (Jimenez & Ruffolo, 2010). U pedagoškom i metodološkom smislu, ovakva vrsta zadatka je veoma podsticajna. Reč je o aktivnosti usmerenoj na učenika koja se može koristiti u učionici kao efikasno sredstvo za unapređivanje postignuća učenika u komunikativnoj kompetenciji (Brooks & Willson, 2014: 199).

Nakon određivanja teme sledi priprema koju čini istraživanje literature, formulisanje ključnih elemenata prezentacije, utvrđivanje plana izlaganja i zatim ispunjavanje ovako načinjenog kostura prezentacije sadržajima prikupljenim iz različitih literaturnih izvora. Iako se obično nađe prilično literature na odabranu temu, nije uvek lako filtrirati i sažimati informacije, odvojiti primarno od sekundarnog, odlučiti šta od konsultovanog uvrstiti u samu prezentaciju, a šta ne, kad se ima u vidu da prezentacija traje 15 minuta. Većinu prezentacija prate vizuelni sadržaji koji upotpunjuju izgovoreno i olakšavaju komunikaciju s publikom čiju pažnju treba privući, ali i održati. Prezentacije se ne mogu čitati, jer se u tom slučaju gubi osnovna svrha ovog tipa zadatka, a to je vođena, unapred strukturisana usmena produkcija. Usmena prezentacija smatra se uspešom ukoliko se izlagači izražavaju dovoljno glasno, jasno, razgovetno, gramatički i leksički korektno, služeći se odgovarajućim jezičkim repertoarom.

Realizacija usmene prezentacije uključuje – ne samo krajnji proizvod, to jest samo izlaganje, već i različite nivoe pripreme (od odabira teme, osmišljavanja sadržaja i cilja prezentacije preko istraživanja teme i postojeće literature, do odabira relevantnih informacija i saznanja o temi koje će izneti, organizacije prezentacije, formulisanja i jezičkog oblikovanja sadržaja koji će biti predstavljen, izrade slajdova i sl.). Mnogo je faktora o kojima se mora voditi računa pri pripremanju i realizovanju prezentacije. Jedan od njih je dužina prezentacije koja bitno utiče na količinu podataka i obim sadržaja koji će se predstaviti. Drugi je način na koji će usmena prezentacija biti praćena vizuelno (*Power point* prezentacijom, štampanim materijalom koji se deli publici i sl.). Veliki izazov predstavljaju i vanjezički, psihološko-socijalni elementi uključeni u ovaj zadatak (kako će se student pripremiti da izađe pred kolege i bude u centru pažnje, da li će govoriti dovoljno glasno i biti razumljiv, da li će imati tremu i uspeti da održi pažnju publike). Posebno značajan aspekt izlaganja biće svakako jezička forma, morfosintaksički, leksički, stilistički i pragmatički okvir prezentacije, koji treba da bude na odgovarajućem nivou vladanja jezikom i adekvatan za datu komunikativnu situaciju. Uobičajeno je da pre izlaganja studenti budu upoznati sa osnovnim fazama pripreme i izvođenja prezentacije, glavnim zahtevima koji se moraju poštovati i načinom i kriterijumima vrednovanja i ocenjivanja (Radić Bojanić, Lazović i Topalov, 2011: 109).

Mnoga istraživanja pokazuju da zahvaljujući usmenim prezentacijama učenici stranog jezika unapređuju svoje jezičke kompetencije, uspešno prevazilazeći jaz iz-

među učenja jezika, s jedne, i upotrebe jezika; s druge strane (King 2002). Ističe se i povoljan uticaj usmenih prezentacija na razvijanje veće autonomije u učenju kod studenata, kao i na poboljšanje dinamike unutar učionice, kroz veću interakciju učnika i pojačano interesovanje za učenje (Girard, Pinar & Trapp, 2011).

Rad na usmenim prezentacijama koje realizuju dva ili više učenika zajedno imaju i tu prednost da ih usmeravaju na saradnju dok koriste strani jezik u formulisanju ideja, planiranju i uvežbavanju prezentacija u paru ili grupi, što znači da podstiču kooperativno učenje (Cohen, Brody & Sapon-Shevin 2004). Rad na prezentacijama u paru ili grupi pored razvoja jezičkih kompetencija podstiče studente da se osamostale i preuzmu odgovornost, postanu aktivniji učesnici nastavnog procesa, a može i da pomogne u prevazilaženju problema s pasivnošću i strahom od akcije i angažovanja u nastavi. Naravno, svaki pojedinačni nastavni kontekst nosi svoje specifičnosti: može se postaviti pitanje najpodesnijeg socijalnog oblika rada na prezentacijama (da li da budu samostalne, u paru, u grupi), pitanje odnosa studenata prema ovakvim oblicima rada, pitanje efikasnosti prezentacija u odnosu na projektovano unapređivanje jezičkih kompetencija kroz usmene prezentacije i sl. Bez obzira na to kako se odgovori na ova pitanja, snaga usmenih prezentacija leži u tome što je u njihovoj osnovi upotreba jezika u svrsishodnim, za učenika značajnim aktivnostima, sličnim onima iz realnog života, na čemu počiva sociokulturna teorija usvajanja stranog jezika uopšte.

Pored mnogih dobrih strana, usmene prezentacije mogu nekada biti i nedovoljno uspele ili neuspešne, izazvati probleme i poteškoće te imati negativne posledice. Razlozi mogu biti višestruki, od loše postavljene osnove pri uvođenju koncepta usmene prezentacije kao nastavne aktivnosti, do nedovoljne spremnosti učenika za ovu vrstu zadatka ili nesklada između nivoa znanja i zahteva koji su u prezentaciji postavljeni. Naime, za neke studente ovakav zadatak može biti previše veliki izazov, te njegova težina može da ugrozi pedagošku dobit i korist prezentacija kao jednog od oblika nastave i provere znanja. Otuda je ključno da svaki nastavnik bude svestan potencijalnih teškoća i problema s kojima se u radu na prezentacijama studenti mogu suočiti.

Usmena prezentacija ne može se smatrati uspelom ukoliko je previše dugačka, dosadna, govornik nije razgovetan ili ubedljiv, jezik kojim je pisana i govorena je neadekvatan, publika nezainterosovana i odsutna, ili je prezentacija toliko teška i za one koji je spremaju i za one koji je slušaju da ne dolazi do bilo kakvog unapređenja znanja u stranom jeziku. Jednom rečju, prezentacija u ovakvom slučaju nema efekta.

Problemi u organizaciji i realizaciji prezentacije mogu nastati već na samom početku rada. Može, na primer, biti izabrana pogrešna tema, nedovoljno zahtevna ili prezahtevna, nezanimljiva ili nedovoljno prijemčiva za publiku. Prezentacija neće biti zadovoljavajuća ukoliko nije dobro promišljena i isplanirana, već sačinjena od nabacanih, nepovezanih informacija bez glavne ideje koja prožima i harmonizuje svaki izneti segment. Studenti koji predstavljaju publiku u takvim slučajevima ne mogu se zainteresovati za temu, niti biti animirani, te često postaju potpuno pasivni, isključeni, ne prate ili čak ometaju usmenu prezentaciju. Takav trend dovodi do negativnog odnosa učenika prema ovom tipu aktivnosti, izbegavanju obaveze da

održe prezentaciju ili pukog odrađivanja ovog zadatka. Prezentacije koje nisu dobro utemeljene i ne slede određeni, unapred osmišljeni koncept, ne mogu se predstaviti spontano, na prirodan način, već ih studenti prosto pročitaju, bez preteranog unošenja i razumevanja teme, te se ni od publike ne može očekivati ništa bolje. Studenti koji se ne pripreme dobro za prezentaciju osećaju nelagodu tokom izlaganja, imaju često gotovo traumatično iskustvo, a da pri tome nisu ništa naučili niti omogućili drugima da nešto nauče. Tako se koncept usmene prezentacije obesmišljava.

U korenu većine neuspešnih prezentacija, obično je, kako smatra Džordanova „nedostatak osnovne fluentnosti” (Jordan, 1997: 203), odnosno veliki raspon između zadatka usmene prezentacije i realnog nivoa znanja i sposobnosti učenika. Takođe, bez odgovarajuće pomoći nastavnika u svim fazama izrade, od početka do kraja, bez konsultovanja o svim spornim pitanjima, učenici umeju da lutaju, obeshrabreni i sve manje zainteresovani za kvalitet i uspeh prezentacije. Ako tome dodamo i prirodnu nelagodu pri javnom obraćanju pojedinca publici i gubljenje ili nedostatak samopouzdanja u ovoj socijalno zahtevnoj formi zadatka, jasno je da će uvek biti studenata koji strahuju i zaziru od usmene prezentacije. Priprema, istraživanje i realizacija usmenih prezentacija pritom neminovno oduzimaju dosta vremena, što je još jedan faktor koji ih može učini nepopularnim. Ove i druge poteškoće koje se mogu pojaviti pri izvođenju ovog zadatka uglavnom se mogu prevazići ukoliko se priprema i upotreba prezentacija pravilno i postepeno implementira u nastavu.

6. Kontekst, cilj i metodologija istraživanja

Ovo istraživanje sprovedeno je u okviru nastave stranog jezika struke na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu gde se kao jedan od šest ponuđenih jezika može izabrati i italijanski, kao obavezni predmet tokom prve i druge godine studija. Predmet čine dva dvosemestralna kursa, *Italijanski jezik 1* i *Italijanski jezik 2* čiji je cilj da se studenti upoznaju sa osnovama italijanskog jezika korišćenog u naukama kojima se bave i da se osposobe da u svom akademskom i profesionalnom životu koriste, pre svega receptivno, ali u određenoj meri i produktivno, italijanski jezik. Na prvoj godini kroz kurs *Italijanski jezik 1* izučavaju se osnove italijanskog jezika na ortografskom, fonološkom, morfosintaksičkom i leksičkom nivou. Nastavni sadržaji su prilagođeni potrebama ovog profila studenata i zasnovani na opšteakademskim temama vezanim za život i rad studenata, učenje i studiranje, kroz delimično adaptirane i autentične materijale vezane za italijansku akademsku realnost. Kad je reč o nivou, ovi sadržaji odgovaraju okvirno onima koje Zajednički evropski okvir za žive jezike preporučuje za nivoe A1-A2. Zastupljeni su i osnovni elementi jezika struke u vidu opštestručne terminologije i najfrekventnijih diskursnih obrazaca jezika humanističkih nauka. Kad je o *Italijanskom jeziku 2* reč, sadržaji odgovaraju nivou B1-B2 Zajedničkog evropskog okvira kad je reč o receptivnim veštinama, ali uključuju i određene strukture izuzetno zastupljene u jeziku struke, a obično smeštane na nivo C1 (poput implicitnih struktura, perifrastičnih konstrukcija, različitih oblika izražavanja impersonalnosti i sl.), kao i tekstualne tipologije vezane za ove nauke,

među kojima i usmene prezentacije. Iako je fokus na osposobljavanju za konsultovanje i korišćenje stručne literature, nastava se onoliko koliko je moguće usmerava i na sticanje osnovnih komunikativnih sposobnosti i veština izlaganja neophodnih za funkcionisanje u akademskoj i naučnoj zajednici. Jedna od predispositivnih obaveza predviđena za studente druge godine učenja jeste *usmena prezentacija*, u trajanju od 12-15 minuta, rađena individualno, u paru ili grupi, na neku od tema iz naučne oblasti studiranja, u dogovoru i uz konsultacije s nastavnikom.

Cilj istraživanja bio je ispitivanje kvaliteta i efikasnosti usmenih prezentacija studenata kao nastavne aktivnosti i predispositivne obaveze. U radu je primenjena kvalitativna metodologija: metod analize sadržaja i metod posmatranja. Procenjivanje studentskih usmenih prezentacija izvršeno je na osnovu unapred utvrđenih kriterijuma koji su u jasnoj vezi sa zahtevima za uspešnu prezentaciju predloženim studentima kad su se upoznavali sa zadatkom. Kao instrumenti istraživanja poslužile su ček-liste i numeričke i deskriptivne skale osmišljene specifično za ovo istraživanje a na osnovu postojeće relevantne literature (Shermis & DiVesta, 2011; Cano & Ion, 2017). Nakon prikupljanja podataka, pristupilo se njihovoj interpretativnoj analizi.

Uzorak za ovo istraživanje činilo je 35 usmenih prezentacija koje su tokom 2017/2018. i 2018/2019. realizovali studenti druge godine različitih društveno-humanističkih disciplina Filozofskog fakulteta koji uče italijanski jezik struke kao obavezni strani jezik u okviru svojih studijskih programa.

Budući da je uobičajeno da studenti pre izlaganja pošalju pripremu za prezentaciju i imaju konsultacije s nastavnikom kako bi se utvrdilo da li je sve spremno i u redu za javno izlaganje, nastavnik koji se ovde javlja i u funkciji istraživača-posmatrača imao je uvid u sve verzije prezentacija čiji je sadržaj za potrebe ovog istraživanja detaljno analiziran. Nakon uvida u pisanu pripremu posmatranih prezentacija usledila je strukturisana opservacija realizacije prezentacija pred publikom, odnosno ostalim kolegama. Pod strukturisanom opservacijom podrazumeva se posmatranje pri kojem se koriste određeni instrumenti kao osnov za opservaciju koji pomažu da se posmatrač fokusira na one attribute ponašanja ispitanika dok izvode zadatak koji bi možda mogli biti zapostavljeni ili neprimećeni (Shermis & DiVesta, 2011: 67). U tu svrhu sačinjene su pre posmatranja ček-liste i skale procene (numeričke i deskriptivne). Ček-liste predstavljaju liste očekivanih oblika ponašanja ispitanika pri vršenju zadatka koje ukazuju na prisustvo ili odsustvo određenih parametara u ponašanju. Uz njih se koriste i skale procene kao oblik proširenja ček-listi, što znači da posmatrač ne beleži samo prisustvo odnosno odsustvo određenog oblika ponašanja ili veštine, već svaki taj parametar može i da procenjuje na određenoj skali, ovde konkretno na skali od 1 do 5, pri čemu 1 predstavlja najniži a 5 najviši nivo postignuća.

7. Procedura i tok istraživanja

Pre nego što su studenti počeli da rade na osmišljavanju i pripremi prezentacija upoznati su sa ovim oblikom aktivnosti, prikazani su im primeri nekih *Power point* prezentacija od ranijih godina, dati su im osnovni zahtevi i uputstva kako da odaberu

temu, prikupe literaturu i počnu sa izradom prezentacije. Jasno im je predočeno šta se od njih očekuje i koji su parametri relevantni za evaluaciju prezentacije. Teme su obavezno iz disciplinarnosti oblasti koju izučavaju, biraju ih sami, prema sopstvenim afinitetima, ali je važno da budu vezane za gradivo koje su već na osnovnim studijama obrađivali te u izvesnoj meri poznaju materiju. Pošto se tema prijavi, sledi prikupljanje literature pa zatim i uži izbor literature u dogovoru sa nastavnikom. Ukoliko se radi u paru ili grupi od troje studenata, važno je da zaduženja i zadaci budu ravnomerno i razumno raspoređeni i da po mogućstvu odgovaraju senzibilitetu, stepenu vladanja jezikom i stilovima učenja pojedinačnih studenata. Dobra saradnja može se ostvariti samo ukoliko svako radi na prezentaciji u onom segmentu i obimu i s onim zaduženjem koje je njemu najprirodnije i najsvrsishodnije. Individualizacija i diferencijacija u izradi ovog zadatka ključ su uspeha. Ova prva faza istraživanja trajala je u periodu januar-februar 2018, odnosno 2019. godine, a zatim su u periodu od marta do juna u obe akademske godine prezentacije realizovane, opservirane i analizirane. Opservacija i beleženje utisaka posmatrača odvija se i u fazi pripreme prezentacije i u fazi realizacije. U fokusu posmatrača bili su sledeći ključni elementi: (a) odabir teme, planiranje i struktura prezentacije, (b) literatura i veština tekstualne obrade podataka (sažimanja, preformulacije, citiranje i sl.), (c) kvalitet ponuđenih informacija, (d) organizovanost i koherentnost (e) jasnost, preciznost i prirodnost u izlaganju i (f) gramatička, sintaksička i leksička korektnost u izražavanju. Ovi elementi su radi lakše opservacije pretočeni u ček-liste sa skalama, što je obezbedilo da se svaka prezentacija posmatra i vrednuje s istih aspekata, po istim kriterijumima i na što objektivniji način.

Ono što je posebno važno naglasiti jeste da se uobičajeno na kursevima jezika struke usmene prezentacije rade na nivoima B2 i višim, dok je u našem slučaju nivo vladanja italijanskim vrlo retko na nivou B2, obično na nivou B1 ili čak A2, te je neminovno i studentima predočeno da usmene prezentacije treba da budu što je više moguće prilagođene nivou na kojem se nalazi većina učenika u publici, te da jezik mora biti jednostavan i precizan, razumljiv i prenterima i publici.

8. Analiza i diskusija o rezultatima

Za potrebe ovog istraživanja analizirano je 35 prezentacija iz oblasti više društveno-humanističkih nauka (10 iz istorije umetnosti, 6 iz istorije, 6 psihologije, 5 iz arheologije, 4 iz sociologije, 2 iz filozofije i 2 iz pedagogije). Na osnovu beleški posmatrača i popunjenih ček-lista sa skalama postignuća utvrđeno je da su izlagane prezentacije veoma raznolike po svom obliku, kvalitetu i korisnosti za izlagače, ali i za kolege koji čine publiku.

Odabir teme, planiranje i struktura prezentacije. Od početka rada na odabiru teme i planiranju prezentacije nastavnik je bio uključen u rad svakog para odnosno grupe studenata, imao uvid u svaku verziju, prepravke nakon sugestija, u sve dopune. Tokom čitavog tog postupka vođene su beleške. Odabir teme nije predstavljao veće probleme, budući da je reč o studentima četvrtog semestra druge godine koji već

znaju koje su teme za njihovu struku relevantne, aktuelne, pogodne za obrađivanje i zanimljive za publiku koju čine kolege sa fakulteta sa svih odeljenja. U nekoliko slučajeva nastavnik je intervenisao pri izboru teme, zato što je predlog bio na primer suviše uskostručno orijentisan i teško da bi se zadovoljavajuće mogao obraditi za tako kratko vreme, bez određenih prethodnih saznanja koje bi publika morala imati (npr. tema koja bi na srpskom jeziku glasila *Disocijativni poremećaji s mentalnim simptomima* preformulisana je u opštiju temu *Disocijativni poremećaji ličnosti*, kroz koju se publika mogla upoznati sa osnovnim značenjem pojmova vezanih za ovaj tip mentalnih poremećaja bez ulaženja u uskostručna objašnjenja simpomatologije i sl.). Kad je reč o planiranju i strukturi prezentacije, treba istaći da su se jasno izdvojile dve velike grupe studenata: oni koji su već nekad radili slične prezentacije i oni koji se s ovim oblikom rada nisu mnogo sretali. Već prve verzije prezentacija pokazale su da oko dve trećine studenata ima određena iskustva sa ovih tipom zadatka, samo što su ih obično radili i rade na maternjem jeziku. Većina prezentacija u najširim crtama dobro je bila osmišljena i isplanirana, samo što je u pojedinim slučajevima u strukturi bilo nekih nedoslednosti, nelogičnosti, nesrazmernosti koje su nakon sugestija i ponovnog pregleda eliminisane. Manju grupu činili su oni čije prezentacije, čak ni posle konsultacija, nisu značajno popravljene u strukturi, već su ostale neujednačene i nesrazmerne strukture (npr. uvodni deo prezentacije dvostruko premašuje centralni deo rada; ili se bez ikakvog uvoda ređaju prikupljene informacije koje nisu na bilo koji način povezane ili strukturisane; ili se struktura bez ikakvog plana i jasne ideje menja dodavanjem novopronađenih podataka i informacija).

U planiranje prezentacije spada i raspodela zaduženja vezanih za pripremu i izradu prezentacije i planiranje rasporeda izlaganja svakog od članova para ili grupe. Ovo je područje veoma delikatno i postavlja se pitanje u kolikoj meri nastavnik mora ili treba da se u ovaj segment planiranja i organizacije rada uključi. Studenti se veoma razlikuju po nivou znanja italijanskog, po nivou znanja drugih stranih jezika, naročito engleskog koji je gotovo svima prvi strani jezik (L2) i od kojeg zavisi dosta i kako će se učenje svakog narednog jezika odvijati. Utvrđeno je, naime, da iako su opšte kognitivne sposobnosti i opšte strategije učenja koje učestvuju u ovladavanju prvim, drugim i svakim narednim stranim jezikom zajedničke, učenik L3 razlikuje se i u prednosti je, budući da je određene tehnike i aktivnosti već primenjivao učeći L2 (De Angelis & Selinker, 2001: 43). Takav učenik, dakle, donosi sa sobom čitavo bogatstvo znanja i strategija koje nema učenik L2, od kojih se mnoge odnose između ostalog i na pripremu i realizaciju usmene produkcije u vidu prezentacije. Pored toga, i lične psihofizičke predispozicije za javni nastup, kognitivni stilovi i stilovi učenja bitno određuju svakog pojedinačnog studenta koji učestvuje u ovakvom projektu, i shodno tome utiču na oblik i uspeh kooperativnog učenja koje se ovde ogleda u izradi prezentacije. Kooperativno učenje se najčešće definiše kao situacija učenja u kojoj učenici različitih nivoa postignuća sarađuju kako bi postigli neki zajednički cilj, a krasi ga podeljena odgovornost u donošenju odluka, poštovanje različitosti i rad za zajedničko dobro (Cohen, Brody & Sapon-Shevin 2004: 48) Trebalo bi da se tokom izrade ovog zadatka svi učesnici dogovaraju, zajednički planiraju i međusobno podstiču, bez takmičenja i prebacivanja odgovornosti. Međutim, u praksi se

redovno dešava da se raspodela zaduženja ne ostvari kako je prvobitno planirano, da jedni rade više od drugih, nekada zato što ne mogu da prepuste odluke kolegama, nekada zato što kolege ne obavljaju odgovorno svoj deo posla i sl. Kada se prezentacija radi u paru obično do ovih problema ne dolazi, ali ako se radi u grupi od tri studenta dešavalo se da učešće u zadatku bude veoma neravnomerno.

Literatura i veština tekstualne obrade podataka. U ovom segmentu uočeno je više problema i bilo ih je teže rešiti, čak i uz konsultacije. Prikupljanje literature vršeno je često stihijski i bez poštovanja osnovnih kriterijuma u izboru pouzdanih i naučno utemeljenih izvora informacija, iako je to pre početka rada nastavnik posebno isticao (npr. velika većina koristila je prvobitno kao glavni izvor enciklopediju *Vikipedija* koja često nije pouzdana, ili jednostavno prvi sajt na kojem bi se na datu temu našle bilo kakve informacije). Još veći problem predstavljala je obrada pronađenih tekstova i izvora za tekst same prezentacije. Iako su upozoreni da to ne čine, studenti su često nekritički preuzimali čitave segmente izvornog teksta i bez ikakve preformulacije inkorporirali ih u prezentaciju. Na časovima se često pominjalo da za potrebe naših prezentacija treba pronađeni tekst prilagoditi nivou jezika kojim studenti vladaju, pojednostaviti u meri u kojoj je neophodno sintaksičke strukture, preformulisati ono što je ključno na način koji će ne samo olakšati razumevanje publici već i učiniti jednostavnijim i prirodnijim sam tekst prezentacije koju izlagači treba usmeno da predstave. Tekst koji se nalazi u pisanoj literaturi nužno je kompleksniji, zahtevniji i manje pogodan za usmeno izlaganje, te ga valja prilagoditi usmenom izlaganju koje treba realizovati s razumevanjem i na što opušteniji i prirodniiji način. Međutim, odsustvo volje i umeća da se tekst adaptira za ovu svrhu neretko dovodi do toga da se prezentacije uče napamet i deklamuju ili doslovce čitaju, bez razumevanja, uz veliku nelagodu. To dovodi do veoma neprijatne atmosfere u učionici gde se izlagač „muči“ da savlada tekst kojem nije dorastao, a publika ili odustane odmah od napora da išta razume, ili negoduje u nemogućnosti da prati. Iako se obrada teksta, izvlačenje primarnih informacija iz njega, reformulacija i sažimanje uvežbavaju već na prvoj godini, studenti kao da te veštine ne umeju ili se ne sete da primene u pripremi prezentacija, te je potrebno mnogo dodatnog napora na konsultacijama da se za prezentaciju neodgovarajući tekstovi, prezahtevni i jezički i sadržinski, obrade tako da mogu ipak da se unesu u prezentaciju, razumeju, usvoje i iznesu pred publikom na zadovoljavajući način. Poseban problem predstavljali su pokušaji da se, umesto korišćenja literature, prezentacija sačini na osnovu opšteg poznavanja teme ili uz upotrebu izvora na srpskom jeziku koji se zatim prevode na italijanski. I pored upozorenja, nekoliko prezentacija nastalo je na ovaj način i obilovalo gramatičkim i stilskim greškama izazvanim negativnim transferom iz maternjeg jezika koje su mogle ozbiljno da ugroze razumevanje i prijem prezentacije kod publike.

Kvalitet ponuđenih informacija. Ovaj segment prezentacije usko je povezan sa odabranom literaturom i veštinom izvlačenja ključnih informacija koje najbolje opisuju i dokumentuju datu temu. U ovom pogledu, prezentacije studenata psihologije pokazale su se kao najuspešnije, jer su informacije bile dovoljno kvalitetne i poticale iz pouzdanih izvora. S druge strane, kod prezentacije vezanih za istoriju umetnosti, ukoliko su obrađivani pojedini pravci i umetnici, zbog obilja relativno

lako dostupnih informacija na internetu i neproveravanja autorstva takvih podataka desilo se više puta da pojedine informacije nisu sasvim pouzdane, izazivaju sumnju ili čak reakciju nekih kolega iz publike. Može se pretpostaviti da je zahtevnost zadatka (osmišljavanje i izvođenje prezentacije na stranom jeziku) potisla u drugi plan pitanje kvaliteta znanja koja se putem prezentacije prenose. Stiče se utisak da se u pojedinim slučajevima obraćalo više pažnje na jezički nego na sadržinski aspekt prezentacije.

Organizovanost i koherentnost teksta prezentacije. Zbog vremenskog, ali i jezičkog ograničenja pri izvođenju prezentacija, posebno je bilo važno na pravilan način organizovati i logički ustrojiti tekst, tako da on predstavlja koherentnu celinu, jasnu pre svega onome ko izlaže a potom i onome ko izlaganje sluša. Problem organizacije nastajao je u slučajevima gde je u prvobitnim verzijama bilo previše teksta, pregršt podjednako važnih informacija sa kojima se trebalo uhvatiti u koštac. Pošto bi se zaključilo da je tekst predugačak i preopširan za naše potrebe izbacivani su čitavi pasusi u kojima bi ponekad promakla i neka bitna informacija. Dešavalo se da koherentnost bude ugrožena i time što su nakon skraćivanja teksta neke kontekstualne veze poremećene, nekom segmentu je dato previše prostora dok je drugi neopravdano sveden na minimum.

Jasnost, preciznost i prirodnost u izlaganju. Nakon što bi se tekst prezentacije koliko toliko utvrdio, valjalo ga je pretočiti i u vizuelni materijal i uvežbati usmeno izlaganje njegovog sadržaja. Osnovno upozorenje bilo je da se prezentacije ne smeju čitati, niti učiti napamet, da treba da budu pretočene u izlaganje koje prirodno proističe iz istraživanja teme i promišljanja i uobličavanja suštinski važnih informacija vezanih za nju. Jedna trećina prezentacija koje su bile solidno pripremljene realizovana je u učionici na zadovoljavajući način kad je reč o jasnosti, preciznosti i prirodnosti izlaganja i na vrednosnoj skali kretala se od 3 do 5. Tome je doprinelo i to što su pojedini parovi i grupe izlagača dolazili na konsultacije i imali pitanja za nastavnika i u vezi sa načinom na koji će izlagati (interesovali se za to koliko se moraju držati teksta prezentacije, da li mogu imati pred sobom neki papir s tezama, ili s celim tekstom prezentacije, pitali šta se očekuje od njih ukoliko nešto pogreše i sl.) Pošto se tokom takvih konsultacija obično i izvodilo, bar delimično, probno izlaganje pojedinih delova prezentacije, ovi studenti oslabadali su se uznemirenosti i straha od javnog nastupa i greške, postajali samouvereniji i na dan same prezentacije zvučali prirodno, izražavali se precizno i jasno. S druge strane, oni koji su kontakt s nastavnikom prekinuli nakon što je utvrđen tekst prezentacije imali su dosta problema u izlaganju, naročito usled treme i neuvežbanosti. Suviše opterećeni idejom da je ovo prezentacija na jeziku koji nije maternji i da ne smeju da pogreše nisu mogli da se opuste, iako im je više puta rečeno da je najvažnije da pokažu da im je ono što izlažu jasno, da razumeju materiju i da ne treba da se brinu za eventualne jezičke greške ukoliko izlažu staloženo i opušteno. Ne tražeći savet kako da se za taj stresni trenutak usmenog istupanja u javnosti pripreme, mnogi su nastojali da tekst prezentacije nauče napamet, ali su pri samom izlaganju grešili, preskakali pojedine delove i tako na momente bili nedovoljno jasni i precizni. Drugi su opet pribegavali čitanju, što je oduzelo svu prirodnost ovoj aktivnosti i obismislilo je, jer to više nije

bilo usmeno izlaganje obrađenog materijala već suvo i često nevešto deklamovanje teksta koji im je i dalje bio stran i nepristupačan.

Gramatička, sintaksička i leksička korektnost u izražavanju. Jezički segment usmenih prezentacija obično se smatra ključnim na višim nivoima vladanja jezikom, kada se inače prezentacije najviše i izvode. Od učenika se očekuje tada da koriste sav gramatički i leksički repertoar koji poseduju, tj. da se ne služe samo jednostavnim strukturama, jer na taj način neće biti u prilici da pokažu sve ono što znaju (Radić Bojanić, Lazović & Topalov, 2011: 109). Ovaj zahtev u našoj specifičnoj nastavnoj situaciji nije bio postavljen, budući da studenti još uvek ne vladaju italijanskim na nivou B2 ili višem, te je u prvi plan istaknuta njihova veština da se i sa skromnim repertoarom sintaksičko-stilističkih sredstava na italijanskom okušaju u usmenom predstavljanju disciplinarnih sadržaja na jasan i koherentan način, čak i uz neminovne gramatičke greške. Osnovni cilj bio je osloboditi se i oprobati u vođenoj usmenoj produkciji vezanoj za blisku i poznatu temu iz struke. Vokabular prezentacija uključivao je s jedne strane opštestručne termine vezane za tip teksta kakav je prezentacija i akademsko-naučni diskurs, a s druge strane i užestručne terminološke jedinice vezane za opisivanje i predstavljanje konkretnih stručnih sadržaja. Ovaj segment očekivano je bio na višem nivou, budući da studenti poznaju opštestručnu i stručnu terminologiju na maternjem, ali i na drugim stranim jezicima, naročito engleskom, te lakše uspostavljaju paralele i koriste pozitivni transfer i podudarnosti da se osposobe da ga koriste i na italijanskom jeziku. Na gramatičke greške obraćala se pažnja onda kada su one mogle ozbiljnije da naude razumevanju teksta. Ukoliko bi pogrešili tako da se na trenutak ugrozi ili prekine komunikacija na liniji izlagač-publika, nastavnik bi intervenisao, ispravljao i pomagao da se prezentacija nastavi.

9. Zaključak i neke implikacije za nastavu

Usmena produkcija kao jedna od važnih veština koju treba da stekne svako ko se u okviru određene naučne i diskursne zajednice služi nekim stranim jezikom struke, ne može se razvijati uspešno pre nego što se za to ne steknu uslovi, odnosno određeni nivo znanja i postignuća kad je o datom jeziku reč. Usmene prezentacije koje osmišljavaju i izvode studenti nefilološke orijentacije spadaju u red uobičajenih predispitnih aktivnosti u programima učenja stranog jezika struke na univerzitet-skom nivou.

Naše istraživanje pokazalo je da prilikom izrade usmenih prezentacija studenti nisu imali poteškoća da odaberu adekvatnu temu, što se moglo i očekivati, imajući u vidu da se nalaze na drugoj godini studija i mogu da procene koje su teme iz njihove struke relevantne i pogodne za obrađivanje u ovakvoj formi. Međutim, planiranje i struktura prezentacije predstavljala je problem jednom delu studenata, koji se očigledno prethodno nije susretao sa ovakvim zadatkom. Ipak, većina prezentacija bila je dobro osmišljena i isplanirana, uprkos tome što je u pojedinim slučajevima u strukturi bilo nekih nedoslednosti, koje su nakon sugestija i ponovnog pregleda eliminisane. Određeni problemi zapaženi su u segmentu raspodele zaduženja u paru

odnosno grupi: učešće pojedinaca u zadatku nije bilo ravnomerno. Prikupljanje i obrada literature za prezentaciju pokazali su se u više slučajeva veoma zahtevnim, čak i uz konsultacije s nastavnikom (odabrani tekstovi nisu bili adekvatni, delovi teksta preuzimani su u celosti, ključne informacije nisu dobro uočene i sl.). Poseban problem predstavljali su pokušaji prevoda literature pisane na srpskom jeziku na italijanski, zbog obilja gramatičkih i stilskih grešaka izazvanih negativnim transferom iz maternjeg jezika, što je ugrožavalo recepciju prezentacija kod publike. Kad je reč o kvalitetu ponuđenih informacija, prezentacije studenata psihologije bile su u najvećoj meri zadovoljavajuće, preuzete iz pouzdanih izvora i predstavljene jasno i precizno. Kod određenog broja manje uspelih prezentacija uočena je nedosledna organizacija i nedovoljna koherentnost teksta prezentacije. Jasnost, preciznost i prirodnost u izlaganju ocenjene su kao zadovoljavajuće samo u jednoj trećini istraženih prezentacija. Gramatička, sintaksička i leksička korektnost u izražavanju bila je na zadovoljavajućem nivou kod polovine prezentacija, ali tek u finalnim verzijama, nakon intervencije nastavnika. Rezultati istraživanja pokazuju da je najuspešniji segment prezentacija bio korišćeni opštestručni i užestručni vokabular. Ovakav nalaz može se objasniti činjenicom da su na kraju druge godine studenti uglavnom već ovladali ovim segmentom stručnog jezika i na maternjem jeziku, a i na engleskom, koji za većinu predstavlja prvi strani jezik kojim se služe u učenju i radu.

Kao osnovni problem u realizaciji prezentacija u svim njenim elementima pokazao se često nedovoljno visok nivo jezičkih kompetencija studenata i iz njega proistekla nesigurnost u usmenoj produkciji ove vrste. Kada se ova aktivnost izvodi sa studentima koji nisu još uvek na visokom jezičkom nivou javlja se dosta poteškoća u svim fazama pripreme i realizacije prezentacije od kojih su najveće: nejasna i konfuzna struktura, odsustvo koherentnosti i preciznosti, učenje teksta prezentacije napamet i njegova doslovna reprodukcija ili čitanje, koje obesmišljava osnovnu ideju ovog zadatka – pokušaj usmenog izlaganja sadržaja na stranom jeziku. Suženi opseg gramatičkih znanja i tema i zazor od javnog nastupa ne bi trebalo da ugrožavaju uspeh prezentacije koja se priprema i planira mnogo nedelja unapred, uz mogućnost stalnih konsultacija s nastavnikom. Analiza prezentacija studenata Filozofskog fakulteta koja je ovde prikazana pokazuje da se i pored eksplicitnih uputstava za pripremu i izradu prezentacija i mogućnosti unapređivanja u stalnom dijalogu sa nastavnikom, studenti suočavaju sa mnogo teškoća, te se ponekad postavlja pitanje da li je i u kolikoj meri ovaj oblik rada doprineo unapređivanju znanja i izlagača i publike koja je prezentaciju slušala. Moguće je da bi veći broj primera uspešnih prezentacija prikazanih i objašnjenih na početku druge godine, kao i više eksplicitnog uvežbavanja tekstualnih kompetencija vezanih za izdvajanje ključnih informacija iz teksta, sažimanje, preformulacije, doprinelo unapređivanju ovog segmenta rada u nastavi jezika struke. Takođe, ključno pitanje oslobađanja od stresa i treme prilikom izvođenja prezentacije na stranom jeziku verovatno se može postepeno rešavati pojedinačnim uvežbavanjem pojedinih elemenata usmene produkcije već na prvoj godini, kako se ne bi dešavalo da prvi susret sa tako zahtevnim zadatkom bude baš prilikom usmene prezentacije. Najzad, ukoliko bi se vremenski i organizaciono moglo obezbediti nekoliko časova, od koristi bi mogla biti i neka vrsta radionice posve-

ćene izradi prezentacija, gde bi zapravo tokom nastave, svi zajedno, radili na jednoj probnoj prezentaciji, kao nekoj vrsti simulacije različitih aktivnosti u kojima će se kasnije pri izradi prezentacija svaki student nužno oprobati.

Literatura

- Balboni, P. (1994): L'educazione microlinguistica degli studenti Erasmus. In S.Semplice (Ed.) *Atti del II Seminario Permanente dei Centri Linguistici, Siena* Siena: Università per stranieri. 61–78.
- Bizzell, P. (1989). Review of *The Social Construction of Written Communication*. *College Composition and Communication*, 40, 483–486.
- Brooks, G., & Wilson, J. (2014). Using language oral presentations to improve students' English skills. *Humanities Review*, 19, 199–212.
- Cano, E. & Ion, G. (2017). *Innovative Practices for Higher Education: Assessment and Measurement*. Hershey, PA: IGI Global.
- Cohen, E., Brody, C. & Sapon-Shevin, M. (2004). *Teaching Cooperative Learning: The Challenge for Teacher Education*. Albany: State University of New York Press.
- De Angelis, G., & Selinker, L. (2001). Interlanguage Transfer and Competing Linguistics Systems in Multilingual Mind. In J. Cenoz, B. Hefeseisen. & U. Jessner, (Eds.) *Cross-linguistic Influence in Third Language Acquisition. Psycholinguistic Perspectives*. Clevedon: Multilingual Matters. (42–58)
- Girard, T., Pinar, A. M. & Trapp, P. (2011). An exploratory study of class presentations and peer evaluations: Do students perceive the benefits? *Academy of Educational Leadership Journal*, 15(1), 77–93.
- Ignjačević, A. (2006). *Engleski jezik u Srbiji*. Beograd: Filološki fakultet.
- Jimenez, J. & Ruffolo, I. (2010). The benefits of oral presentations in a Business English for Academic Purposes classroom. *Englishes*, 40 (1), 7–40.
- Jordan, R.R. (1997): *English for Academic Purposes A guide and resource book for teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kadel, S., & Keehner, J. A. (Eds.). (1994). *Collaborative learning: A sourcebook for higher education*, Vol. 2. University Park, PA: National Center on Postsecondary Teaching, Learning, and Assessment, The Pennsylvania State University.
- King, J. (2002). Preparing EFL learners for oral presentations. *Dong Hwa Journal of Humanistic Studies* 4, 401–418.
- Radić Bojanić, B., Lazović, V i Topalov, J. (2011). Ocenjivanje usmenih prezentacija na nivou B2 zajedničkog evropskog okvira: kvantitativna i kvalitativna analiza., *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 43/ 1, 106– 121.
- Sheppard, K., & Stoller, F.L. (1995). Guidelines for the integration of student projects in ESP classrooms. *English Teaching Forum* 33(2), 10–15.
- Shermis, M.D. & Di Vesta, E.J. (2011). *Classroom assesment in action*. Lanham, MD:Rowman & Littlefield.

ORAL PRESENTATION OF STUDENTS LEARNING ITALIAN FOR SPECIFIC PURPOSES

Summary: Oral presentations as a form of knowledge and skills evaluation of students of the humanities and social sciences learning Italian for academic and professional purposes has been an indispensable segment of the Italian language course at the Belgrade Faculty of Philosophy since 2006. Theoretically, oral presentations enhance the development of student identity through the management of some of the routine forms of academic and professional communication as well as collaborative learning, when carried out in pair or group work. However, in practice, preparing, conducting and evaluating presentations involve great challenges and difficulties which can compromise their benefits and advantages. In this paper both positive and negative effects of oral presentations in teaching language for specific purposes are investigated through the analysis of a sample of students' pair or group presentations given in the last five years at the Faculty of Philosophy.

ddjorovi@f.bg.ac.rs

Тематски зборник радова
са деветог међународног научног скупа
одржаног 9. новембра 2019

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 9
НОВИ ПРАВЦИ ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ И
ХУМАНИСТИЧКИМ НАУКАМА

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектор
Маја Д. Стојковић

Лектор радова из историје
Маја Коцић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Израда ЦД-а
Филозофски факултет у Нишу

Тираж
60 CD-а

Ниш 2020.

ISBN-978-86-7379-553-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85(497)(082)(0.034.2)
81-115(082)(0.034.2)
811.163.41(082)(0.034.2)
37.01(082)(0.034.2)
316.774(082)(0.034.2)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Наука и савремени универзитет (9 ; 2019 ; Ниш) Нови правци истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама [Електронски извор] : тематски зборник радова [са деветог међународног научног скупа одржаног 9. новембра 2019] Наука и савремени универзитет 9, [(2019)] / уреднице Јасмина Шаранац Стаменковић ... [и др.]. - Ниш : Филозофски факултет Универзитета, 2020 (Ниш : Филозофски факултет Универзитета). - 1 електронски оптички диск (CD - ROM) : текст ; 12 ст. - (Библиотека Научни скупови / [Филозофски факултет, Ниш]) Системски захтеви: Нису наведени. - Текст ћир. и лат. - "Зборник радова ... са научног скупа ... у Нишу, 9. новембра 2019. ... ---> Предговор. -

Тираж 60. - Напомене и библиографске референце уз радове. -

Библиографија уз сваки рад. - Summares.

ISBN 978-86-7379-553-9

1. Додат. насл.

а) Културна историја -- Балканске државе -- Зборници б) Српски језик -- Зборници в) Компаративна лингвистика -- Зборници г) Педагогија -- Зборници д) Масовни медији -- Зборници

COBISS.SR-ID 29198601